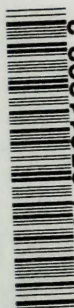
3 1761 05611292 3

Антін Крушельницький

ВИБІР З УКРАЇН-СЬКОГО НАРОДНОГО ПИСЬМЕНСТВА

Другий том.

(Від 1876 до 1920 р.)

для восьмої кляси середних шкіл;
для четвертої кляси колеґії.

Київ · Відень · Львів.

„Чайка“

Українське Акційне Видавниче Товариство.

З австрійської державної друкарні у Відні.

Зміст.

I. Михайло Драгоманів:

II. Михайло Старицький:

III. Іван Тобілевич:

IV. Іван (Нечуй) Левіцький:

Сторона

V. Опанас Рудченко (Панас Мирний):

VI. Борис Грінченко:

VII. Іван Франко:

Лірична поезія.

I. З вершин і низин.

Із циклю: Сонети.

Із циклю: Веснянки.

Із циклю: Осінні думи.

Із циклю: Нічні думи.

Із циклю: Excelsior.

Із циклю: Поет.

Сторона.

IV. Із днів журби.

Із циклю: Із днів журби.

Із циклю: Спомини.

Із циклю: В плєн-ері.

V. Semper tiro.

Із циклю: Semper tiro.

Із циклю: На старі теми.

Із циклю: Із книги Кааф.

Епична поезія.

XIII. Володимир Самійленко:

XIV. Агафангел Кримський:

XV. Лярісса Косач-Квітка (Леся Українка):

XVI. Ольга Кобилянська:

XVII. Михайло Коцюбинський:

XVIII. Микола Вороний:

XIX. Богдан Лепкий:

XX. Василь Стефаник:

XXI. Лесь Мартович:

XXII. Володимир Винниченко:

XXIII. О. Олесь: ✓

XXIV. Петро Карманський.

XXV. Микола Филянський.

XXVI. Грицько Чупринка:

XXVII. Спиридон Черкасенко:

Спис авторів

(у читанках: V, VI, VII, VIII, XI і XII):

Примітка:

V. (Пята читанка — пяте видання.)
VI. (Шоста читанка — пяте видання.)
VII. (Сьома читанка — пяте видання.)
VIII. (Восьма читанка — третє видання.)
XI. (Одинадцята читанка — Вибір I том — перше видання.)
XII. (Дванадцята читанка — Вибір II том — перше видання.)

(IX і X читанки, для першої і другої кляси колеґії, ще не виготовлені, тому й не узгляднюються літературного матеріялу цих читанок у покажчику авторів і їх творів.)

I. Михайло Драгоманів.

1. Завдання українського письменства.

(З переднього слова до повістей О. Федьковича, що вийшло п. н. „Галицько-руське письменство“).

Є у Галичині табор письменників, котрі не перестали пеклуватись про українське письменство.

Але і тут діло письменства не далеко пішло уперед. І тут більш спорились про те, чи Українці самостійний та окремий од Москалів народ, ніж працювали над тим, щоб дізнатись, як живе, думає, говорить народ, чого йому треба, як його і чого вчити, що про нього та для нього писати хоч і зветься цей табор і досі, як уперед, „народовцями“. Коли важніші з старших письменників галицьких пристали до Ділицького і заслужили кличку „москволюбців“, вороги „еретичної, православної Москви“ з Поляків, а то й з „урядових рутенців“ прихилились до тих молодих „українолюбців“, на котрих ще недавно сами косо дивились за їх козаколюбство.

Де-хто з боязких урядовців, або з старих попів, хоча й щиро хотіли, щоб розростались українське письменство та освіта, та не розуміли того, чого тепер потрібно вчити людей, яке тепер мусить бути живе письменство: вони попριставали до „молодих“ козаколюбців. Старі та з старим духом прихильники принесли з собою і стару рутеньску мову і такі-ж старі думки. І „козаколюбці“ за-для таких прихильників дуже позбавили себе свого козацького духу, не так уже часто і гаряче стали говорити про народ, про працю для його волі та добробуту, про те, щоб писати чисто народною мовою: далі позбавили себе й свого українолюбства.

Думки передових Українців про те, що письменні люди мусять усі свої сили приложити, щоб не було простого й не простого народу, щоб народ увесь став вольним та багатим, щоб учити його того, що показує розум та правдива світська наука, а не старозаконних казок, щоб писати про усе, як можна зрозумілою простому народові мовою, — такі думки стали здаватись де-кому з галицьких народовців та українолюбців дуже смілими, недочасними.

Од того галицькі українолюбці недалеко пішли у письменстві. Вони не понаписували поезій та повістей таких, як у Шевченка, Марка Вовчка та инших старших українських письменників і молодших, котрі, хоч виступили в самих галицьких виданнях, як н. пр. Нечуй-Левицький, та йшли по тій дорозі, яку проложено для письменства в Росії Москалями й Українцями. Не взялись Галичане описувати, як живе їх люд, не кинули й звичаю перероблювати німецькі повісті на українські, мов би то Німці так живуть, як і наші люди, — та ще й тихі німецькі повісті. З першого разу похвалили галицькі письменники молодого табору Федьковичеві повісті, та майже ніхто не пішов за Федьковичем, а далі й сам Федькович залишив їх писати. І тепер тільки у якому десятку повістей і можна бачити, що намальовано живих людей з галицько-буковинського народу.

Ми дуже раді, що Федькович дозволив нам зібрати його повісті в одну книгу, через що тепер зявляється як би новий письменник, особливо для України. Маленькі одміни мови, де-які жовнярсько-німецькі слова, що мусів Федькович де-не-де поставити у тих оповіданнях, де описується життя жовняра, або де повість ніби жовняр розказує, — не зупинять дуже українських читачів.

Ми дуже-б раді були, як би на Федьковича звернули увагу у Росії всі, кому на серці лежить діло галицького письменства і народу. Хай такі люди порівняють Федьковича з иншими галицькими письменниками, так і „рутенцями", як і ніби то „общерусами", і хай подумають над тим, якого вони письменства бажають українським братам в Австрії: чи мертвого чи живого? чи хотять вони, щоб Галичина плодила тільки Тредяковських, чи щоб давала свої „Записки охотника" (Тургенева), „Грозу" (Островського), „Коробейників" (Некрасова), „Подлиповців" (Решетникова), котрих тільки на такій дорозі, на яку ступив був Федькович, і може дати Галичина: хай подумають над тим, як мусять писати українські письменники в Австрії, щоб дати живі плоди, а не мертві.

Звісно, те „общеруське" письменство, що виробилось у Росії за остатню сотню років, надовго ще буде багатим скарбом освіти й науки для вчених Українців, як і Москалів, — і треба старатись, щоб і австрійські брати наші найближче познайомились з цим письменством, особливо з новими його плодами. Та тільки й на нашій Україні, що в Росії, це „общеруське" письменство не може задовольнити всіх і у всякій потребі. І досі письменство це і його мова остається панською. Народ наш каже про цю мову: по-

вашому, по-панському. Чи добре-ж діло підлержувати те, щоб на Україні жило як-би два народи, — панський та мужицький? Хіба не треба тут чого-небудь такого, щоб звязувало їх як найтісніше, коли-б уже кому здавалось, що неможь їх злити в одно?

Над цим треба добре роздумати, особливо тепер, коли на самій Великорусі новіше письменство, школа, малярство, музика — усе більше забірає в себе мужицького народного духу, усе міцніше звязує серце й думку панську з мужицькою, — а далі приходить і на Україну у школі, книзі, театрі вже не так, як колись тільки „общеруським“, але що далі, усе більш великоруським? Що-ж тут дивного та незаконного, що Українцям хочеться мати свого Некрасова, свого Решетникова, свого Островського, свого Глинку, котрий би також вивів на світ і розширив чудову пісню мужиків українських, ак Глинка зробив це з піснею московською.

Діло прийшло до того, що природним силам українського народу треба або заспхати, або рости самостійно, — до того ще такими, як їх зробила природа, — або на Україні не бути зовсім живому слову, театрові, живопсі, музиці, школі, живій і дужій праці для народу, або бути цьому всьому в своїй власній українській одежі. Бо не може живий чоловік думати, любити, працювати не по своєму, не для таких людей, які є, а для якихось видуманих ляльок.

Не дурно-ж Україна, що колись за короткий час дала „общерусьському“ письменству не мало поетів, як Херасков, Богданович, Капнист, Гнідич, Наріжний, Гоголь, — імено після Гоголя, коли стали поети описувати живих людей, а особливо народ, — то або зовсім не дає поетів, або тільки таких, що пишуть по-українсько-кому. Бо „общеруські“ чиновники, пани, попи, скажемо, есть у Росії, та й то не зовсім однакові на Україні і на Московщині, — а народу мужика „общеруського“ нема, а є тільки московський, білоруський та український.

Ще гостріше стоїть діло в Галичині, Буковині та Угорській Україні. Усе, що там робилось не для власного, краєвого, українського народу, а для якогось „общеруса“, або для якогось церковноруса — все те, як бачили ми, виходило мертворожденним. В австрійській Україні нема навіть і таких панів — общерусів, як у Росії. Там на шиї українського народу сидять по два, по три зовсім неруські народи-пани: угорські, польські та молдавські пани, німецькі урядовці, Жиди, — що говорять иншими мовами, до ин-

шого прямують, ніж тамошній український народ, обідають його та ще й звуть його прямо бидлом.

Хто в австрійській Україні одвертається од власного мужика, його мови, говорить проти власного письменства на народній основі, той хоч би він і думав, що він піддержує тим „общеруське“ письменство, котрого в Галичині не було й нема, — той просто підкопує зріст розбудження тамошнього українського люду і працює для польських, німецьких і угорських панів, урядовців та Жидів. Невже-ж можна хотіти, або можна навіть вірити, щоб з теперішніх поповичів в австрійській Україні розрісся якийсь осібний панський бурсаково-руський народ, котрий заведе своє якесь мертве письменство та буде теж згорда дивитись на селянина, як на чернь, або в ліпшім випадку на словах пеклуватись об тім, щоб і мужика переробити на бурсако-руса, а на ділі так само обідати і зневажати його, як і цілком чужі.

А инакше не може бути в австрійській Україні без книг про простий, цеб-то робочий народ, для народу та народною мовою писаних. Те „общеруське“ та великоруське письменство, що виросло в Росії тоді, як австрійська Україна жила вже окремо, щ плодиться найбільш у столицях, у Петербурзі та в Москві, — тут само не поможе. Воно навіть не привяже духово австрійської Русі до Великорусі і Росії, як того бажають де-які. скоріше це зробить українське письменство, особливо, як воно розростеться: бо й тепер те, що написано по-українському, найрідніше австрійським Українцям зо всього, що написано в Росії. Українське письменство звяже докупи найміцніше увесь український люд — в чотирьох краях: Росії, Галичині, Буковині й Угорщині, або ліпше сказати в чотирьох державах, бо в Австрії кожний край як окрема держава, і в кожному Українець придавлений чужими панами й чужим урядом. Попереду-ж усього щиро-народна мова звяже письменних людей в австрійській Україні з власним народом. При щиро народній мові лекше піде й щиро-народна думка про те, що освічений чоловік мусить усим своїм життям оддячити тому, хто годував його тоді, як він вчився, тому, котрого працею світ держиться — хлопові, мужикові, котрий не чернь, а самостійний народ.

2. Народні святощі.

(З „Чудацьких думок про українську національну справу“.)

Тепер поговоримо докладніше про обовязковий націоналізм, про культ того, що в Галичині народовці звуть національними святощами.

Нема нічого темнішого над ідеї про ці святощі і нема нічого шкодливішого для української справи, а надто в Галичині, як ті ідеї.

Очевидно, що коли на вироб національних ознак мусить мати вплив ґеоґрафія й історія, то значить, у тих ознаках мусить бути багато перемінного, а окрім того, стільки доброго, скільки й хибного. Про сталість національних ознак і говорити смішно.

Починаючи розмову про це, ми пригадуємо собі пригоду, котра сталася років сорок тому назад у Київі. Ґенерал-ґубернатор Бібіков ходив по Лаврі з великими достойниками краю, в числі котрих був і маршал шляхти, Поляк, здається ґр. Тишкевич, котрого один з православних предків похований у Лаврі. „От бачите“, — сказав Бібіков, показуючи маршалкові на монумент його предка, — „ваші предки були православні“. „А ще раніше язичники“, — відповів ґраф.

І справді, котрої з національних святощів мусів держатися ґр. Тишкевич, чи православія чи культу Перуна? Та й Перунові певно не одвіку кланялись кияне. Певно не одна національна святощ перемінилась на горах київських з того часу, як наші предки сіли на них!

Тим часом націоналісти примушують нас кланятись національним святощам, вважаючи за них все Status quo теперішнього життя й думки.

В усіх національних рухах має велику вартість демонстративне вживання національного костюма. Як демонстрація при певних обставинах це має рацію. Але даремне ми-б старались підвести цю справу під льоґику. Перш усього: що таке національний костюм? Костюми перемінялись в кожного народу, і звичайно тепер за національний костюм для демонстрації вибірається костюм певного стану людей чи в старовину, чи тепер, так ще й певної країни в нації, так, що й тут люди поводяться більш менш субєктивними поглядами, а не обовязковим культом національної святощі, обєкту котрої неможливо установити й тут, як і в других частинах всеї справи.

У нас вибрано за демонстративно-національний костюм не історичний, не маґнатський, а етноґрафичний, мужицький (хоч я читав в народовських орґанах похвали українському боярському костюмові

Федоровича і цікавий був би знати, де він узяв для нього взірці?). Безперечно, в нашому народному костюмі є чимало і естетичного і гігієничного. Але щоб він увесь був, наприклад, гігієничний, а надто на всі сезони, того ніяк сказати неможна.

Мені навіть соромно, що я пустився в такі дрібязки. Але що будеш робити, коли люди притьмом пристають до нас, щоб ми зберігали всі народні звичаї, а також і одежу.

Та перейдемо до річей більш поважних, до річей культури духової, де націоналісти теж показують нам примусові народні, національні святощі, починаючи з релігії.

Ми вже говорили в II листі про те, в якому кумедному стані опинились европейські націоналісти-романтики, коли хотіли застосувати релігію до національних ознак, тим часом коли релігія европейських народів тепер одна з релігій інтернаціональних — християнська. Де-хто пробував поділити між европейськими племенами віроісповідання християнські, вигоюшуючи, що православіє відповідає Словянам, католицизм Романцям, а протестанство Германцям. Але-ж сама статистика кричить проти такого поділу, а історія й етнографія ще більше. Чи можна, наприклад, уявити собі протестантство без романської Женеви? чи не подібніші етнографично Греки з Італіянцями, ніж зо Словянами? і т. д. і т. д. Очевидно, що теперішні релігії, як продукт культурно-історичного процесу інтернаціонального, ніяк не можуть входити в ряд ознак національних.

Обертаючись специяльно до нас, Українців, трудно навіть сказати, яка власне віра в нас може вважатись за фактично-національну. Одні з наших народовців вважають за нашу народну віру православіє, другі унію, треті навіть римський католицизм. До того-ж серед нашого простого народу є свідомі протестанти, а переважна частина інтелігенції є фільософи в релігії.

Подібну-ж прислугу робить нашій національности й культ другої національної святощі — так званої кирилівської азбуки, ради котрої наші народовці всіх сортів ворогують з латинською азбукою, називаючи її „польським абецадлом“? Безперечно, перемінити тепер у нас азбуку було-б справою не легкою, хоч воно було-б добре, бо зблизило-б нас з більше цівілізованим світом. Та принаймні добре-б було, коли-б націоналісти не робили собі фетіша з теперішньої нашої азбуки і не переносили свого фетішизму і в народ, та окрім того, щоб звернули увагу на тих Українців, котрі знають тільки азбуку латинську і тепер зостаються зовсім без українських книг і через те читають виключно польські, волоські й т. п. та переходять до чужих національностей.

Поряд з церковним обрядом наші національники покланяються, як національній святощі, також і Юліянському календареві.

Ми думаємо, що чим скоріше-б змінено було старий календарь на новий, тим ліпше, бо нащо-ж держатись того, що явно противно природі? Тільки-ж коли тепер ця зміна могла-б образити народ (хоч це ще й не так певне), то до неї треба йти постепенно. Але головне діло в умисловім боці справи — в консерватизмі, що звязаний зо справою календаря. Консерватизм це така річ, котру треба підрізувати при всякій нагоді, а справа календаря є одна з таких нагод. Про календарь часто приходиться говорити й простому народові. От і треба, щоб люди т. зв. „інтеліґентні“ при всякій нагоді поясняли простим людям ріжницю між двома календарями і те, звідки вона виходить, і привчали простих людей дивитись на цю справу без усякого фетішизму. Думка людська — річ орґанична: одним фетішем стане менше в одній справі, то стане їх менше й у других, і поступ народу стане лекший.

З усіх ознак національних, в котрих націоналісти бачуть святощі, найяснїша — мова. Вона й має найбільше практичної ваги, бо мова є спосіб, котрим люди розуміються, через котрий іде до людей освіта. От через це найбільша частина й політичної справи національників зводиться до права певної мови в уряді, суді, школі, а надто в початковій.

Тільки-ж і вага мови не може доходити до того, щоб освічена людина дивилась на неї як на святощ, вищу від людини. Мова все таки слуга людини, а не пан. Мова мусить рости і перемінятись відповідно зросту людини, громади. Людина вільна вчити й уживати й чужі мови.

В таких громадах, як наша, де людність розкололась на кляси-національности, через що спиняється природний обмін культурний між клясами, збільшується погорда вищих кляс до нижчих і зменшується пошана до себе в нижчих клясах — це справа делікатна. Тільки-ж в усякому разі неможна голими фразами проти чужих мов та за нашу „милу, красну мову“ помогти лихові, впевнити практичний народ у тому, що мова його справді святощ.

Тут нема иншого способу, як стати на практичний же ґрунт, а не на релігійний, тоб-то піднімати вагу нашої мови працею над літературою, котра була-б корисна народові й замінила-б йому в більшій части пригод життя мови чужі. Противитись же тому, щоб люди з простого народу нашого знали й чужі мови, значить противитись природі й ризикувати тим, що ми огиднемо народові з нашими на-

мовами. (Найбільше недоладний резон, котрий виставляють народові, щоб держався свого, словами Шевченка: „бо хто матір забуває, того Бог карає“. Адже-ж і народ бачить, як Шевченків замикають у тюрми, а „перевертні“ роблять карієру!)

В Росії були часи, коли навіть без усякої трати національної волі, вищі стани настільки погнались за мовою французькою, що де-хто з них майже зовсім не вмів говорити по-російському. Патріоти-моралісти докоряли їм і прославляли питому мову майже тими самими словами, які читаємо в наших народовців. І ніщо не помагало, аж поки не зявились на російській мові Жуковські, Пушкіни, Лермонтови, котрі могли робити конкуренцію французьким письменникам. Тепер уся справа там скінчена. І у нас не може бути инакше.

Мова не святощ, не пан людини, народу, а слуга його. Література мусить нести в маси народу просвіту як найлекшим способом. Для того мова літературна мусить бути як найближче до простонародної. Проти такого погляду москвофіли на Україні являються просто вільними чи невільними обскурантами, і не зможуть видержати конкуренції з народовцями перед скільки-небудь живою громадою. Само собою розуміється, що літературні народовці тоді тільки дійсно прислужаться народові і стануть міцно серед його, коли дадуть народові на його мові літературу йому корисну: утілітарну й просвітну, бо від літератури формально-націоналістичної, пустої, народ одвернеться, а література ретроґрадна обезсилить його в конкуренції з сусідами, та нарешті від неї, а вкупі з тим і від її національности, одвернеться й сам народ, починаючи від своїх більше інтеліґентних осіб. Одвертається-ж і тепер народ від своїх, дійсно прекрасних по мові, а часом і по поезії, старих пісень, бо зміст їх тепер уже не відповідає народному життю. І треба й тут зректись теорії національних святощей, а признати, що народ тут почасти має рацію навіть тоді, коли він заміняє прекрасні козацькі пісні на погані солдатські, бо все таки в дійсности він бачить перед собою „охвицерика молодого“, а не „отамана козацького“. Візьмімось скільки-небудь енерґійно за те, щоб пустити в народ порядні пісні, відповідаючі нашому часові, пояснімо народові, що є реально доброго в старих піснях, і ми витіснимо „охвицерика молодого“ скоріше, ніж намовами про те, що треба зберігати старі пісні, як національну святощ.

Ми скінчили огляд важніших річей, котрі виставляються нашими націоналістами, як народні, національні святощі. Разом з тим ми скінчили наші „Чудацькі думки“, принаймні певний їх ряд. Ми назвали їх „чудацькими“ через те, що вони йдуть напереріз тому,

що звичайно говориться і прихильниками і противниками українського руху. Тільки-ж звісно, ми, як і всяка людина, котра має певні думки, вважаємо їх за вірні, принаймні доти, доки їх не перекинуть науковим способом наші противники. Поки-що ми вважаємо вірною основу тих думок, бо вона є не що инше, як приклад до певної справи такого світогляду, котрий тепер руководить усією наукою — того світогляду, що не признає на світі нічого постійного, стоячого (статичного), а бачить тільки переміну (еволюцію), рух (динамику). Немає й не може бути постійних національних ознак, стоячих без переміни національних духів, нема між людьми вічних політично-адміністраційних порядків таких, як наприклад, обрусеніє, не може бути й національних святощів. Вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон і послужитись тим рухом. Инакше рух той піде проти нас, роздавить нас.

В нашій справі, коли ми поставимо думку, що національність є перше, головне діло, то ми або поженемось за марою, або станемо слугами того, що всилюється спинити поступ людський, і поставимо на риск, коли не згубу, й саму нашу національність. Коли-ж ми станемо при думці, що головне діло поступ людини й громади, поступ політичний, соціяльний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб, тоді ми певні, що послужимо добробутові й просвіті нашого народу, а вкупі з тим і його національности: охороні й зростові того, що в ній є доброго.

3. Враження з Угорської України.

(З V части „Австро-руських споминів“.)

Коло 9-тої я був на станції залізної дороги, щоб їхати до Мункача або Мукачева, де я хотів одвідати руський манастирь. На станції всі урядовці і публика говорили по мадярському. „Ну, як я тут справлюсь?“ — подумав я, — коли бачу: подібна до гуцульської особа підходить до каси і каже по-українському: „третя кляса до НН.“ Касієр відповідає ціну по-мадярському. Так і в другий і в третій раз. Підходжу і я: „третя кляса до Мункача!“ Касієр оглянув мене пильно, і сказав ціну — по-німецькому!

Таку уступку я заслужив, очевидно, як чужинець.

У ваґоні я попавсь у компанію панську і кругом не чув нічого, окрім мадярщини. Тільки на одній станції сіла особа, в котрій було

щось церковного. „Мусить бути Українець“, — подумав я, і закинув удку: став читати, а далі поклав на лавку „Слово“. Особа взяла ґазету, почитала, а далі заговорила якимсь язичієм, подібним до руського.

Ми все таки розговорились. Подорожній щось був таке подібне до дяка, або до сотрудника при церкві, але проживав у такій країні, де Українці перемішались зо Словаками так, що не міг потрапити ні на яку чисту мову, а до того ще хотів говорити „по-письменному, звисока“, як каже наша різдвяна вірша про Йосипа Старенького. Трохи згодом він мені сказав, що може співати руську пісню — і затяг фальшуючи: Гляжду, какъ безумный на черную шаль, романс Пушкіна.

„Звідки“, — питаю, — „ви навчились?“

„Навчив мене Поляк, мій учитель в семинарії.“

А Поляк той був колись офіцером польської армії перед повстанням 1830, потім еміґрував і якось став на Угорщині учителем в руській семинарії, де й навчив семинаристів романсу, котрий був модний серед російських офіцерів.

Ось як пробіралось на Угорщину обрусеніє! Потроху наша розмова, а надто спів звернули на себе увагу сусідів по ваґону, між котрими було два студенти. Вони розпитались у співця по-мадярському, хто я, і почали говорити зо мною по-німецькому. Розмова зійшла й на герцеґовинське повстання, котре тоді починалось. Наш гурток у Київі інтересувався тією справою, і я привіз зібрані серед приятелів, переважно студентів, коло 150 рублів, котрі переслав у редакцію одної сербсько-дальматинської ґазети для „усташів“. Це, певно, були перші гроші, послані для них з Росії. Мадяре-студенти були недовольні герцеґовинським повстанням, сказавши мені зовсім ясно, що коли Серби задунайські будуть мати свою вільну державу, то до неї одійдуть і Серби угорські.

„Не одійдуть“, — кажу, — „коли в Угорщині їм буде добре, — адже-ж Тесинський кантон Швайцарії не одходить до Італії.“

Студенти почали мені розвивати мадярсько-державні ідеї централістичні: мовляв, ми мусимо асимілювати немадярські народи в нашій державі, бо вона мала в порівнянні з Німеччиною, Росією і т. д.

Я, звісно, казав, що не-Мадярам нема діла до мадярських національно-державних інтересів, і коли мадярська держава справді непримирима з їх національними інтересами, то вони мають повне право дбати про себе, як хотять, бо вони-ж такі самі люди, як і Мадяре, і таке-ж саме мають право мати свою державу.

„Серби такі самі люди, як і Мадяре?" — запитав мене один із студентів.

„Еге-ж", — кажу.

Студенти підняли гомеричний сміх. Сусіди заговорили з ними по-мадярському, певно, питаючи, чого вони сміються, і скоро по всьому ваґону піднявся скажений реґіт. Я сам засміявся . . .

Але скоро треба мені було переміняти колію дороги. І сінвень, і студенти щезли з моїх очей. Я сів у новий поїзд на Мункач.

Оглядаючись у ваґоні, я побачив двох уніяцьких попів. То мусіли бути Українці, але говорили вони по-мадярському. Незабаром усів до них світський молодий чоловік, очевидно їх знайомий, і всі говорили по-мадярському. Скоро прибули ми до станції Мункачівської. Я знав, що манастир не близько від міста, хотів розпитатись і став оглядатися. Коли чую — трійка прощається і каже: дай, Боже! Значить, Українці. Я підходжу до них і питаю по-українському, як мені дістатись у манастирь — чи далеко? Всі надулись, один пробурчав: не знаю! і всі три розбіглись.

Я взяв фіякра і звелів везти себе в манастирь. Коло самого манастиря я побачив особу, в довгому костюмі, але не подібному ні до православних, ні до римських монаших костюмів, котрі я досі бачив — з бородою. Питаю я його, чи застану ігумена Кралїцького.

„Я", — каже, — „сам ігумен Кралїцький."

Я йому кажу, що хотів би бачити манастирь.

Говорив я по-українському.

„Ви з Галичини?" — питає ігумен.

„Ні, з України, з Київа", — і назвав себе.

Ігумен видимо здивувався моїй мові і повів мене до себе, держучи трохи холодну міну. В його кабінеті я подав йому „Историческія пѣсни Малорусскаго Народа" і попрохав помогти виданню збором подібних пісень на Угорщині й рекомендацією других збірачів і т. и. Книга заімпонувала.

Розбіраючи далі книжки в моєму баґажі, я показав ігуменові новіші галицькі видання общества Качковського й Просвіти. Він їх бачив уперше.

Я не вірив своїм ухам: ігумен українського манастиря, сотрудник „Слова" не бачив ніколи видання общества Качковського, доки йому не привіз їх „українoман з Росії".

Про „Просвіту" ігумен знав, що вона видає польонофільські, трохи не польські книги. Я йому дав, окрім брошур „Просвіти", свою статтю об тім, як „Просвіта" зреклась соймової субсидії. Це

все було новиною для ігумена, а для мене доброю нагодою розвити свої „надпартійні“ думки про Галичину і взагалі австрійську Україну. Ігумен став привітливіший і попрохав мене остатись ночувати в манастирі.

Ми багато розмовляли про всякі національні справи в Росії і в австрійській Україні. Розуміється, зійшла розмова на мадярство. Я винив у цьому найбільше самих Українців, брак у них демократизму*), з чого виходило в масі угорського попівства мадярство, а в патріотах поверховне москвофільство і зневага до свого демоса, його мови і інтересів. Це все дуже було нове для мого собесідника, щоб він з тим згоджувався, але він тому не дуже і противився.

За вечерею побачили монахів — менше десятка і нічим не інтересних, дуже нерівних просвітою до ігумена. Розпитували мене про київські святощі, але видимо для розмови.

Вранці застав я ігумена ще привітнішим. Видно було, що він на самоті переглянув мої книжки і брошури. Обдивились церкву і бібліотеку: в останній нічого осібного, але все таки є де-що із старих книг про угорську Україну. Поки ми були в бібліотеці, трапився куріоз: увійшов той молодий чоловік, котрий учора їхав і не хотів говорити зо мною по-українському, і сказав, що не знає, де манастирь. То був укінчений богослов: він тепер шукав собі місця і забіг поклонитись ігуменові, котрий є членом капітула епископського і стоїть незалежно, бо в той же час належить до осібної федерації манастирів уніяцьких усієї Угорщини українських, а також румунських і и.

Вчорашній мадярончик не пізнав мене й дуже низько поклонився, коли ігумен представляв його мені. Я не видержав і спитав:

„Ви говорите по-українському? Ви в перший раз в Мункачі?“, і нарешті додав: „Я вже учора мав нагоду бачитись з добродієм і питати в нього дорогу до манастиря.“

Конфузія мадярончика була велика, і він скоро вибрався.

Коло полудня виїхав і я, діставши де-які книги від ігумена і обіцявши ще прислати від себе скілька книг із Росії на читання окольним Українцям. Ігумен же обіцяв мені прислати етноґрафичні матеріяли, і дійсно прислав де-які, котрі я почасти надрукував у „Малорусскихъ преданіяхъ і разсказахъ“. Книги, котрі я прислав йому, були: Записки Охотника Тургенева, Разсказы Рѣшетникова, Русская Исторія Костомарова, Кобзарь Шевченка, Повісті Вовчка,

*) Кумедно, що патріоти письменники між угорськими Українцями, як напр. Духнович, непремінно старались вивести свої родини від бояр і шляхти з Росії.

Федьковича, Нечуя, Пісні Лисенка ітд. Останні, як я дізнався потім, дуже подобались родичкам ігумена.

З Мункача я поїхав в Ужгород, або Унгвар, де мені ігумен рекомендував редактора „Карпата“, попа Гомичкова. То був особливо приязний чоловік, гостинний, веселий, відвертійший в манерах від Галичан як усі Угорці, котрі в цьому подібні до наших Росіян, маючий в собі натуру більше сельського попа, ніж міщанина, як Німці, а за ними й австрійські Словяне. Ідеї-ж Гомичков мав прекумедні для нас, хоч консеквентно угорські. В часи другого свого побуту в Унгварі 1876 р. я встиг довести Гомичкова до того, що він надрукував у „Карпатѣ“ мою статтю про досліди народної словесности в Росії — велико, мало, і білоруської, і відозву до угорських Українців, щоб збірали і давали мені пісні й казки свого народу. Але до більшого демократизму літературного Гомичкова ніяк неможна було підбити. Коли після 1876 р. в австрійській пресі всилилась лайка проти мене, то виступив проти моїх літературних поглядів і Гомичков у „Карпатѣ“ і сказав просто і ясно: „Драгомановъ хочетъ отъ насъ, чтобъ мы писали языкомъ слугъ, — но литература пишется вездѣ для господиновъ“. Виходячи з цього прінціпу, Гомичков змагався писати в „Карпатѣ“ по-російському (ставлячи часто коло російських слова мадярські), а нарешті майже покинув писати свій „русскій господській языкъ“, котрий у нього був найдивоглядніше язичіє, і став писати цілком по-мадярському. І резонно, бо „господа“ Росіяне далеко, а Мадяре під боком.

Говорив зо мною і з простими людьми Гомичков досить чистою українською мовою, та тільки з жінкою та сином говорив не инакше, як по-мадярському. Відповідні поглядам літературним були й соціяльні погляди Гомичкова. „Слуги“ і їх інтереси для нього нічого не значили, і на мої запити про економичний стан народу він нічого не міг мені розказати, навіть назвати джерело, звідки-б я міг про це довідатись. Ледви про шкільні справи він міг говорити і розпитати, й листами, в котрих я критикував угроруські популярні книги, що Гомичков дав мені, я довів його до того, що він попрохав мене зібрати для нього в Росії колєкцію елементарних книг, що я й зробив, привізши йому таку колєкцію в 1876 р. Розуміється, я туди помістив і українські книжки. Спеціяльно про Україну Гомичков знав мало і не інтересувався нею.

З Унгвара я виїхав рано і мусів на станції Чап ждати поїзду, котрий би мене повіз на Кошиці (Kaschau) і Пряшів (Eperies), а звідти кругом Татри на Краків, бо тоді ще не було залізних доріг

у Галичину через Карпати. Я велів собі подати якусь страву, сів коло столу й став зводити в памяті все, що бачив і чув на угорській Україні: пригадав я мадярську й жидівську зневагу народу, темноту народну, тупість, еґоїзм і слабодушність інтеліґенції української — і мені стало гірко, як ніколи не було... Я не бачив, як передо мною поставили вино й страву, і коли отямивсь, то побачив, що в мене з очей капають сльози прямо в тарілку...

Я дав собі Ганібалеву присягу: що-небудь зробити для угорської України, принаймні направити скілька душ на реальну працю для народу в демократично-поступовому напрямку. Можу сказати, що за рік-півтора де-що вже такого починало засновуватись в угорській Україні моїми заходами, але незручний земляк розбив у 1877 р. всі ті початки. А другого нікого не знайшлось ні між російськими Українцями, ні між Галичанами, хто-б узявся за подібну працю, хто-б навіть заглянув в угорську Україну...

Я приводив у систему свої враження з подорожі по угорській Україні і висновки з них.

Угорська Україна — країна з усіх боків занедбана й задавлена мадярством не тільки національним, але й соціяльним, шляхецтвом, котре живе в головах навіть тамошніх українських патріотів, найпротивніших мадярству. Через те найперша потреба там ширити демократизм. Почпнати справу з національного українського кінця там непрактично, бо краєва українщина там дуже слаба культурно й не шанується самими українськими патріотами. Наше українофільство там теж не на руку, бо воно опірається на козацькі традиції, котрі вже й у Галичині ледви зачепили народ, а в угорській Україні зовсім невідомі. Як не як, а єдина історична подія, котра вразила угорських Українців і показала їм руську силу, це була воєнна російська окупація 1849 р., котра зігнула мадярського пана, найстрашнішу доти силу для угорського Українця. Через те „москвофільство“ в угорській Україні проява цілком натуральна. Я був перший Українець, котрий заїхав на угорську Україну і заговорив там мовою иншою від мови всяких инших „руських“ патріотів.

II. Михайло Старицький.

4. Гетьман.

У ніч водохрестну, тайничу,
Як глупа настане пора,
Хтось гонить конем ясногривим
По хвилях холодних Дніпра.

Кінь рине насупроти виру,
Скалки аж навколо летять:
Боки йому димом парують,
Вогнем йому очі горять . . .

За ним бунчуки й хоругвки —
А мають у темрявій млі,
І стелються сивим туманом
По мерзлій, німотній землі . . .

Де бють і клекочуть пороги,
Здіймаючи піну до дна,
Стоїть серед „пекла“ там скеля,
Під нею — печера сумна.

В тій скритій від миру печері,
Під дужим кремінним хрестом
Лежить якийсь гетьман незнаний,
Лежить без клейнод, кістяком . . .

Нема йому місця в родині;
Могилу, де гетьман лежав,
Розрив лютий ворог до краю
І кости навкруг розметав.

Але-ж їх до батька-Славути
Скотили струмки весняні,
А той свого сина останки
Сховав у печері-труні . . .

Там хрест… то не хрест — Україна
Кремніє від туги навік
І в ніч під Водохреща ронить
Кріваву сльозину що-рік.

І скоро та крапля гаряча,
Зайнявшись червоним вогнем,
Прониже мерця потайного —
Підводиться гетьман живцем . . .

Здіймається маревом білим,
На білім огнистім коні,
І в шатах вже бурею лине
По рідній своїй стороні . . .

Зорить і не може пізнати:
Де мрілись простори степів,
Тепер простяглись залізниці
Й повстали будови двірців.

Розкинулись села повсюди,
Багато зявилось пишнот, —
Лиш гірше обдерта голота,
Лиш в тяжчих кайданах народ.

Болить його серце нудьгою,
А очі палають стидом,
Що кровю геть змив Україну,
Та й стиснув ще гіршим ярмом.

І от він стає на майдані,
Зніма дорогого шлика -
І кличе козацтво він славне,
Усе Запорожжя склика:

Зове Богуна, Кривоноса,
Зове і надію одну
Тимка безталанного сина,
Що рано поліг у труну . . .

До всіх він тепер присягає
І руки до Бога здійма,
Що зве за голоту повстати,
Якій і просвітку нема,

Яку колись в давню годину
Запродав він сам старшині . . .
І гетьмана голос лунає,
Склика вояків до борні . . .

Але того гласу не чують
Колишні чубаті брати:
Одні полягли по могилах,
Других змордували кати.

А треті всього відцурались,
Чим перше святились слова . . .
І гетьман у скруті-розраді,
Як перш до поспільства взива:

„Вставайте, сини мої, квіти,
Не гніть перед катом спини, —
Клянусь, — розібю ваші пута,
Свої спокутую вини!“

Але перемучені діти
У лави не сходяться тут . . .
І жде їх безрадісний гетьман,
Аж поки не крикне когут . . .

Тоді, застогнавши, сідає
На білого змія-коня,
І лине назад до порогів,
Крізь води й ліси навманя,

І там, у печері глибокій
З жалем до хреста припада,
І молить за край свій у Бога,
Та тяжко гіркими рида.

І бє себе з розпачи в груди,
Клене свій безщасний талан, —
Поки не поляже кістками,
Як здійметься ранній туман . . .

5. До України.

Моя Україно, як я тебе любив,
Твої луги, твої степи розлогі,
Дніпра ревучого славетнії пороги
І хвилі золоті твоїх шовкових нив!

Як я любив в садочках вишняку
Твої білесенькі, немов хустини, хати,
Поважну річ старих дідів чубатих,
І ґегіт дітвори в жартливому танку.

Як я любив в ніч теплу, весняну
Чуть пугача з діброви тихий стогін,
Гукання парубків, дівчат веселий гомін,
І пісню з-за лугів роскішну, голосну.

Як я любив у-осени в стіжках
Хліб коло хат, а ранками сідими
Селян за працею хапливою між ними

І стукіт говіркий ціпів геть
по токах.

Як я любив зімової доби
При каганці невпиннеє сюрчання
Тих веретін, і пісню чи ридання
Тихесеньке жіночої журби.

Як я люблю безрадісно тебе,
Народе мій, убожеством прибитий,
Знеможений і темністю сповитий,
Що вже забув і поважать себе,
Потративши свої колишні сили!
Як я люблю твої сумні могили,
Україно, як я люблю тебе!

6. Нива.

Гей ти, ниво, — твого гону
Од Карпату аж до Дону!
Та широка-ж, як погляну!
Геть укрилась килимами,
Огорнулася лугами,
Простяглася до Лиману.

Що-ж то, ниво, лихом збита,
Потом-кровію полита,
Заподіялось з тобою?
Не красуєшся стогами,
Не пишаєшся скиртами,
А глушишся лободою.

„Ох ви, жалібники-діти,
Та не вам би й говорити,
Коли сами марно спали!
Де-ж були ви? Чужі руки
Завдавали мені муки,
Реняхами засівали.“

„Колись добре я родила:
Виростала з мене сила
Ворогам на страх і горе!
А тепер я геть дичаю,
І не бачу тому й краю,
Бо ніхто мене не оре!“

Правда, ниво! За сльозами
Не рушали ми з ралами . . .
Гайда-ж в поле! Гине нива!
Додамо до праці руки:
Хоч не ми, то може внуки
Дочекають того жнива!

7. Зімовий вечір.

На-дворі крутить заверюха,
Мов звір неситий завива;
В моїй хатині-ж тепло, сухо,
Тріщать у комінку дрова
І полумя весело грає,
По снігу в вікнах миготить . . .

А сум все душу огортає,
І серце втомлене болить.
Добро, в кого не зла оселя,
Того й хурдиґа не дотне, —
А позирніть у наші села,
На те убожество страшне:

Як то тепер отій голоті
Сидіть в нетопленім хліві,
Замучений в тяжкій роботі,
Без думи навіть на чолі. —
Стирчить в заметі та землянка,
Подертий дах зовсім поліг.
Замісць вікна, з паперу латка,
Крізь стіни аж пробився сніг.
Над піччю капає із стелі,
І глина ляпає на піл;
У хаті лава тільки й стіл.
Нема й заводу тут постелі,
Ні подушок посагових —
Лиш двоє ряден старових
Та оберемочок соломи . . .
Дрібнята, діточки-сіроми
На їх, посинівши, лежать,
А мати їх, сердешна мати,
Немов з хреста сьогодня знята.
Не буде цілу нічку спать,
Бо треба хліба заробити.
Сидить бліда, немов мара,
Іще, здається, й не стара, —
А тільки, видно, лихом бита,
Сидить і шиє в самоті,
Та на сиріток поглядає .
Каганчик ледви, ледви сяє,
Над ним вита туман густий;
В кутках горбатих аж чорніє,
Немов діди які стоять . . .
Дитинка стала щось стогнать
Та кашлять: в неньки серце
мліє . . .
Устала, нишком підійшла,
Зняла останнюю свитину,
Укрила хворую дитину —
І знов робити почала;
Тільки на віях замигтіла
Сльоза гірка та накипіла . .
Та от кому страшна зіма!
А нам — байдуже і дарма.
В моїй хатині тепло, сухо,
І догоряють вже дрова;
На дворі-ж стогне завірюха,
Мов звір неситий завива.

8. Редакторові.

Війна, війна! Часописи лукаві
Розпалюють, розносять скрізь брехню,
Що наш народ жадає, прагне слави,
Що на страшну крівавую стерню

В отчизні все живе нести готове
І голову, й останній шаг і труд . . .
О, найmите, продажній лихослове!
Чи ти-ж питав, що дума скорбний люд?

Чи ти вбачав оті хати подерті,
Де з сліз людських аж вохкість полягла,
Де голод — пан, де своєволя смерти,
Де кублиться з віків неволя й мла?

Чи ти знавав, як точить доля ржава
Ще з молоду робітничу семю?
На що-ж рабу ошарпаному слава, —
Щоб нею ще засіяти ріллю?

Похнюпившись, бідак одно вчуває,
Що шле Господь нове нещастя знов,
І тим, де хоч, байдуже смерть стрічає,
Що точиться і вдома його кров!

9. На проводи.

(М. П. Драгоманову.)

Чи доведеться, милий друже,
З тобою стрінутись, чи ні?
Чи серце стомлене, недуже
Поляже в иншій стороні?
В тяжку хвилину розставання,
Здавалось, весело пили,
Ширококрилі сподівання
Тобі на проводи несли;
Але в річах тремтів наш голос,
Схилявся кожен над столом,
Немов тяжкий достиглий колос,
Підбитий в корені серпом . . .
Так горе нишком підкрадалось,
Хтось пісню весело завів . . .
Але-ж і в пісні тій, здавалось,
Лунав, мов з похорону спів . . .
І час настав, ми обнялися:
„Прощай, апостоле, прощай!“
Ти сполотнів — і полилися
У тебе сльози невзвичай . . .
„Прощай, не надовго.“
Надія
Нас ошукала, брате мій:
І досі тішиться й радіє
Наш лютий ворог навісний:
І досі ніч, нема просвіти,
Рука спускається слаба,
Мовчать одуренії діти
Здавен забитого раба . . .
. . . .
Коли-ж ми стрінемось з тобою,
Скажи, мій друже, ти мені?
Коли втнемо ми не такої
На нашій рідній чужині?

10. Жалібного не грай.

Жалібного на струнах не грай,
Мій єдиний, коханий мій друже!
І серденька мого не вражай,
Бо воно і без того недуже.
А утни мені пісню одну
І широку, й веселу, як воля, —
Щоб, почувши співучу струну,
Усміхнулась і мачуха-доля.

Щоб спалахнув огонь у крові
І забилося серденько мляве,
Щоб роїлись заміри нові
Стать до праці за чесне, за праве.

Сльози — неміч жіноча, слаба,
А нам треба розбуркати сили,
Щоб піднять того брата з могили,
Просвітить вікового раба.

Та не грай же сумного, не грай,
А заграй таку пісню завзяту,
Щоб долинула в темную хату
І там жовч зворушила украй!

11. На смерть друга.

З неба скотилась зоря променистая
В темну глибінь океана . . .
В мирі порвалась чесна та чистая
Жизнь, за братерство оддана.

Згасла лямпада, що блимала лагідно,
Гріла на чесні пориви;
Згасла самотна, і згасла негадано —
Видно забракло оливи.

Всю її, друже, в кінець осирочений,
Витратив щиро на других:
Був і в останній ти час заклопочений
Знять боротьбу за наруги.

Серце і душу і силу невтомную,
Клав ти на рідную справу;
Вік побивавсь за бідоту бездомную,
За її працю крітаву.

Хто-ж твою буйну, від туги похилену
Зняв до братерського лона?
Хто твою муку тяжку неосилену
Стишив до вічного сона?

Вмер ти один, не зогрітий порадником,
Вмер, як борець серед поля:
Мов насміялась над спільним упадником
Наша щербатая доля.

Спи-ж супокійно на лоні холодному!
Зійде зоря твоїм мріям . . .
Память довічна борцеві народному,
Слава гучна його діям!

12. До молоді.

На вас, завзятці-юнаки,
Що возлюбили Україну,
Кладу найкращії гадки
Мою сподіванку єдину.

В вас молода ще грає кров,
В думках у вас немає бруду,
І в серці жевріє любов
До обездоленого люду . . .

Ховайте-ж ви її собі,
Не розмантачуючи всує:
Нехай ваш дух вона гартує
В житті у чесній боротьбі!

Не забувайте рідних хат,
Де лихо гіршає що-днини . . .
Неможна гаяти й хвилини,
Поки ще стогне менший брат.

Поки живий, мерщій несіть
Сліпому світиво просвіти,
І в серце, смертію сповите,
Живу надію закропіть!

Вшануйте, друзі, рідну річ,
Назвіте голосно своєю,
Та розженіте над землею
Непереможну, темну ніч! . . .

Хай всяк жене, а ви любіть
Свою знесилену родину!
Й за неї сили до загину
І навіть душу положіть!

13. Зустріч.

В снігах несходимих, глибоких,
Де темні бори лише мрілись,
В тайзі на етапнім привалі
Вони несподівано стрілись.

Крізь млу сонце ледви шаріло,
Бурульки яскрились на хаті . .
Він був у залізних кайданах,
Вона у суконнім халаті.

Покрикнули, з диву сп'яніли,
Обличчя спалахнули жаром:
І всяк постеріг би одразу,
Що те палахтіння не даром.

Крюки аж чорніли на вітах,
Присипаних снігом, ялових,
І карканням крили розмову
Од пильних ворожих вартових.

І час, і нудьга, і вязниця
Поклали на бранців ознаки;
Проте у їх очах горіли
тепер поривання однакі.

А мова лилася, кипіла,
Як паводь по гатях весною, —
Про злі у розлуці пригоди,
Про скутки нерівного бою . . .

Зірвалось огнистеє слово,
Сплелись переможені руки . . .
Була в тім нервовім стисканні
Безодня і щастя, і муки.

Почулась команда: „В дорогу!“
І впала хвилина розстання:
У неї пробилась сльозина,
У його зірвалось зітхання . . .

Од брязку заліза шумливо
Знялося з ялин гайворoння,
А сонце червонистим оком
Дивилось, немов би зпросоння.

14. Виклик.

Ніч яка, Господи! місячна, зоряна!
Ясно, хоч голки збірай . . .
Вийди коханая, працею зморена,
Хоч на хвилиночку в гай!

Сядем укупі ми тут під калиною
І над панами я пан . . .
Глянь, моя рибонько, — срібною хвилею
Стелеться полем туман.

Гай чарівний, ніби промінем всипаний,
Чи загадався, чи спить?
Он на стрункій та високій осичині
Листя пестливо тремтить!

Небо незміряне всипане зорями —
Що то за Божа краса!
Перлами-зорями теж під тополями
Грає перлиста роса.

15. Сльоза.

Чи памятаєш, як з тобою
Прощавсь я пізньою добою?
Вечірня зіронька зійшла
В безодні синій над горою:
По-над дібровою німою
Якась пташина пропливла;
На сході десь чорніла хмара:
А ти бліда, як та примара,
Стояла з смутком на чолі,
Ламала рученьки свої,
В німій скорботі і розваги
Тобі подать не мав я зваги . . .
Майнула хвиля, час настав,
І мов огонь якийсь зайняв
В очах твоїх ненатлі муки:
Свої знеможені руки
Кругом мене ти обвила
І тяжко, тяжко зaридала . . .
Моя ти зоре! Чи ти знала,
Як та сльоза мене пекла?
Минули роки, сивий волос
Морозить голову, а я
Усе блукаю по гаях
Та чую твій надбитий голос,
І досі рвійно й гаряче
Твоя сльоза мене пече!

16. Потайні ученики.

Ми там були . . . Його розпяли,
А ми дивились оддалі,
Та обережливо мовчали,
І в глибині душі ховали
Свої незважені жалі.

До нас присікались словами:
„Повинно, й ви тії-ж руки
Адже-ж були Його друзями?“
Ми відцуралися з клятьбами,
І півень крикнув здалеки.

Вони замучили Месію . . .
Усе простив він ворогам;
Він душогубу, лиходію
В раю зустрітись дав надію . . .
Та чи простив же він друзям?

17. Швачка.

Нахилилася головка.
Пасмо звисло на щоці . . .
І мелька невпинно голка
У худесенькій руці.

Шитво панське на коліні.
Каганець і світ дньовий . . .
І тремтять легкі сутіні
З-під стрікастих, темних вій.

Довгий кашель в довгі ночі,
Вітру стогін під вікном . . .
І червоні завжди очі,
Незнайомі з тихим сном.

Спина зігнута в роботі,
Зверху латаний платок . . .
Не смашний мабуть голоті
Загорьований шматок.

18. На ріднім попелищі.

Я знову тут на рідній стороні,
У тім селі, де літа молоденькі
Мої пливли, мов у рожевім сні,
Під промінем любови й ласки неньки . . .
Мій Боженьку! Як діялось давно,
Коли тут був щасливий до безмірря,
Коли життя всміхалось чарівно,
А в серці ще не кублилось зневірря!
Коли стинавсь з неправдою в бою
І ворогів топтав не раз під ноги . . .
Тепер же я на цвинтарі стою,
Підбитий вкрай від трудної дороги . . .
Ось церківця. Вона була колись
Біленькою, високою, стрункою:
А нинькп дах замшився, покрививсь,
І, мов стара бабусенька з клюкою,
Будова вся пригнулась до землі . . .
З пяти хрестів, що сяли на чолі,
Лишивсь один, похилений, іржавий,
Мов час поклав на йому слід крівавий . . .
Дзвіниця . . . ні, друга: ця на стовпах,
А та була з кружґанками, висока . . .
Не раз відтіль топив я власне око
По темрявих, замислених лугах,
Де над вечір Сула мигтіла злотом,
Ховаючись під ярі береги . . .

А в другий бік, по-за сельським болотом,
Оксамитом хвилиля сікняги,
Мов обрус той на низині барвистій;
За ним тяглись шляхти картаті нив,
А далі ліс стягою бовванів
І гинув десь на далині імлистій . . .
Тепер лісів не видно вже стяги,
Картки нивок мізерніші, дрібніші,
Сула вспха, порідшали луги,
Лиш скупчились рядки могил тісніше . . .
Колишнеє забуте почуття
Цілком мене зненацька огортає,
І що нема одвіку вороття,
Із мрійної безодні виринає. . .
Ген, де оті запалі могилки,
Я бавився з сельською дітворою:
Ховалися, гулялись, а весною
По бурчаках скрізь ставили млинки. . .
За цвинтарем, проміж зелених стін
Розлогих лип, вела у двір дорога:
Крізь тінь густу здаля світився він
І вабив всіх. . . Але-ж то що? На Бога!
Немає лип: одна верба стара!
Хто-ж вас згубив, мої рясні, єдині?
Я кинувся . . . не пізнаю двора:
Все в валяві, — руїна на руїні. . .
З будинка ген лиш печища ребро.
А де була теплиця — купа гною. . .
Хтось закупив батьків моїх добро,
Та винищив хижацькою рукою:
Розідрані на шмаття ризи ті
Й розпродані ґвалтовно на базарі. . .
Все зникло, все! І спогади святі
Витатимуть хіба в одній примарі. . .
Там був рундук; у гай та у садок
Вели з його широкі, пишні сходи:
На сходах тих заслухувавсь байок
Від нені я про наші злі пригоди:
Співала теж вона мені й пісень —
Журливих-но, безрадісних лишень,

Голубила, чесала, а порою
Росила шовк моїх волос сльозою. . .
Хоч би знайти могилу — так шкода!
Тепер садку і гаю — ні сліда!
Зостались-но випадком дві тополі,
Мов свідки ті пережитої долі. . .
Де-ж ділися високі явори,
Що вартою стояли по-над ставом?
Там я любив вечірньої пори
Допильнувать, коли зірки небавом
Займалися в безодні угорі
І в склі води гойдалися скалками;
Там я не раз за мріями, думками
Просиджував до ранньої зорі;
Там я уперш почув в душі тремтіння
Від надиху почуттів неземних:
Там я дізнав і щастя і боління
В її очах сп'яніло-чарівних . . .
Де-ж та краса, де-ж ті роскішні шати,
В яких тоді пишалося життя?
Ох, час-пора усе позабувати. . .
Чому-ж нема тим мукам забуття?
Стою — чужак наріднім гробовищі.
Я озирнувсь — аж ні, нові хатки
Скрізь виросли, немов би ті грибки
Після дощу, на панськім попелищі.
Де темрились столітнії дуби —
Яріють ген селянські огороди,
Обсажені кущинами верби:
Друга краса уже другої вроди!
Ось зарипів високий журавель,
Між вишняком пройшла струнка дівчина,
Зірвалася з патлатих конопель,
Щебечучи, якась дрібна пташина,
Побіг яром дзвінкий, дитячий сміх.
Усюди рух, усюди повно втіх,
Та певно й сліз усюди є доволі.
Я задавив свої жалі та болі,
І позирнув навколо веселіш,
Хоча сльоза й котилась за сльозою:

Померлого нічим не воскресиш.
Нове життя своєю йде чергою. . .
Вітаю-ж я коханих спадщиків!
Ростіть, цвітіть і добувайте волі,
Аби не знать ні ґвалту, ні недолі,
Які й тепер гнітять батьків. . .

19. Борвій.

Чорне хмарище встає повагом,
Заступає світ, стеле темряву;
Розпанахалось, завихрилося,
Мов страховище з пекла зрушене,
Огорта навкруг землю крилами;
Оперезане скрізь гадюками
Сизо-білими, волохатими,
Що сплітаються, розплітаються
І звисають вниз грізним кетягом. . .
  Душно, млосяно, і задуха та
Мов гнітить усе важким камінем:
Ані способу вільно дихати,
В голові гуде, думи сковані,
В серці млявому рабські острахи. . .
  Притаїлось все пополохане
Перед зявиськом тучи грізної;
Вітерець ущух — ані подиху,
Змовк веселий гай — ані шелесту,
Знишкли пташечки-щебетушечки,
Поховалися кібці, шуляки,
Ластівки лише не злякалися —
У повітрі, знай, сміло плавають,
Нижуть стрілами проти хмарища. . .
  Люди теж з страхом незмірккованим
Тучи ждуть тії лиховісної.
Багатирщики зачиняються
По своїх дворах, по хороминах,
Затуляючи вікна коцами,
Щоб не чути їм грому-грюкоту;
Позасвічують ще й лямпадочки,

Щоб не бачити спалу блискавки
Так жахаються смерти наглої!
Жаль їм зникнути з світу ласого,
Від утіх-роскіш в мертву темряву,
Що на той бо світ, на суд праведний. . .
А сіромі пак на ті заходи
Нема вільної і хвилиноньки,
Лиш про те вона побивається,
Щоб не зніс потоп її хатиноньки,
Не забрав добра її вбогого,
Із худобою, а то й з дітками,
Чи недужими — батьком, ненькою. . .
Що їй думати про гріхи свої?
Ґвалт безжалісний, скрута, горенько
Та темнота — ось відповідники!
Що лякатись їй смерти наглої?
Не дало життя втіх і радощів,
А дало лише муку, нуждоньку,
То хоч смерть ота угамує їх,
В ямі темній дасть їм відлежатись. . .
А вже хмарище, туча грізная
Геть насунулась, низом стелеться,
Досягаючи лісу крилами,
Ніччю крпючи небо збурене:
Ось розшарпалась світлом-пломінем,
Заслішила всім очі злякані
І занишкла знов, притаїлася. . .
Та зненацька враз як не сказиться:
Заревла, мов звірь, диким вигуком,
Покотилася вихрем бурею,
Геть ламаючи, що не трапиться;
Заяскрилася блискавицями,
Із страшних гармат разом вдарила,
Аж земля кругом іздрігнулася,
В хлющі пінявій потопаючи. . .
Не журіться-ж гей, бідарі мої,
Горобина ніч — вам не мачуха!
Сміло глянемо в вічі борвію,
Та зміркуємо усе розумом:
Може зірвемо ще й порадоньку

Від бунтівника навіженого? . . .
Після борвію гляне сонечко
І огріє всіх рівним промінем,
Вороги життя згинуть пропадом.
А повітря скрізь оздоровшає:
Після борвію легше дихати,
Із заліз думки вириваються,
Серце в груди бє якось сміливо.
І скриляється знов надієнька,
Що й окривдженим правда станеться! . . .

20. Не спиться.

Не спиться . . . Знов чорнії думи
Обсіли, мов галич, мене;
Знов постать бліда серед стуми
Сон з вій моїх млявих жене:
Та постать, немов би знайома,
Зринає із мрійної мли —
В обличчі і смуток і втома
Тяжкими знаками лягли.

І погляд, повитий сльозою,
Питливо на мене схиля,
Й на серце, пошарпане в бою,
Мов ложить цілюще зілля . . .
Я чую — поржавлені струни
Щось давнє, забуте, бренять,
Старі відчиняються труни
І мертвих здіймається рать . . .

Їх образи віються колом
Над ліжком, над темним столом . . .
І чується в тиші покволом
Немов похоронний псалом:
„Безщасне житейськеє море,
Негод воно повне та бурь,
Як мира незважене горе . . .
Не журь його, нене, не журь!

„Багато і хиб і знесилля
Він мав на своєму шляху, —
Бо зрана приборкано крилля
Йому у годину лиху;
Багато він знівечив крови
На марну, щоденну бридню, —
Зате-ж і дізнався любови
Та спалу святого вогню.

„Зате він довідався й муки,
Напився докірливих сліз . . .
Пора-ж і зложить йому руки:
Тягар свій уже він довіз . . .
Поглянь — його серце холоне,
Спинитися може що-мить . . .
Прийми-ж свого сина на лоно
І будеш Владику молить:

„Пробач, Христе Боже, рабові
І вільні й невільні вини,
Та з ласки, з святої любови
Прийми у оселі ясні,
Спокой його душу у щасті
Нового з святими буття,
Де ність ні страждань, ні напасти,
А єсть безконечне життя!“

Знов тиша, і стума, і мука . . .
Заснути — ніяк не засну . . .
А серце так болізно стука,
Немов забивають труну . . .

21. Всьому кінець.

Всьому кінець . . . надії вже нема . . .
Кудись везуть . . . сумні якісь розваги . . .
В останній раз вітаюсь з усіма —
І одірвать очей не маю зваги . . .
Прощайте-ж ви, ріднесенькі краї
Осяяні, оздоблені красою,
Де в боротьбі точились дні мої,
Де ворог наш знущався надо мною!
Де заздрість зла вергала з-за кутка
На страдника і стріли і каміння,
Вербуючи із дружнього гуртка
Поплечників — без серця, без сумління —
Гнобителю природних наших прав . . .
О, скільки бід, розрад і катування
На тім шляху тернистім я дістав
За серця жар, за вибухи змагання,
За сіянку моїх питимих мрій,
Сподіванку народного пробутка!
Не раз мене всипав наклепів рій
І від кого-ж? Від брата-недолюдка!
А спільники, що в супрязі були,
Дивилися байдуже на цькування . . .
Але тепер всі рани зажили,
Німіють враз болящі почування,
А йно росте незміряна любов —
До всіх моїх колишніх супостатів,
До друзяків, що били-б певне знов
І плямили ще більше у сто кратів,
До спільників тяжкої боротьби,
До рідних дум, до пісні голосної,
До стогону бездольної юрби,
До реготу сваволі навісної,

До нив, степів, омочених плачем,
Обвіяних зітханням хирне-кволих,
Упораних тяжким нужди бичем,
Насичених крівавицею голих . . .
До зір ясних, до сонця, до тепла,
До заверюх, до збуреного моря . . .
Пробачте-ж цей останній вибух горя,
Простіть за все, не памятайте зла!

22. О вернись, моя музо!

О вернись, моя музо, на мить
Уже сонце зникає за море . . .
Моє серце болить і горить:
Щось на мене встає необоре.
В темних шатах хвилює, як мла,
І морозяним холодом віє
Вічна ніч опе крила зняла!
Затримайся-ж, на хвилю, надіє!
Моя музо, вернися на мить!
Я не раз тебе кривдив жорстоко,
Заставляв сльози праведні лить,
А тепер на потемрене око
Накипа і у мене сльоза,
І зневірря гадюка нечула
В мою душу сумну заповза.
Та маріє стягою минуле,
Тільки впоперек любій меті . . .
Але все-ж серед буднього гвару
Там були й поривання святі.
І ясну, чарівливу примару
Не згубив я у померки ті:
Вона вабила серце до бою,
В йому гріла широку любов . . .
О, пробач люті жарти з тобою,
Моя музо кохана, і знов,
Пишнобарвна, прилинь на прощання,
Та у пісні бездольцю навій
Перебуті давно сподівання
І веселкове сяєво мрій.

23. Я бачив сон.

Я бачив сон . . . Ні, марилось у яв —
Він і тепер стоїть перед очима.
Безмежний степ, укритий снігом спав,
Чи мертвий був, як пустель несходима.
Ні кущика, ні горбика кругом,
Ні плямоньки на дикому роздоллі,
Тільки туман звисав густим рядком
І сонце крив у сірому приполі . . .
Ні руху скрізь, ні згуку . . . І вітрець

Був скований в повітрі отяжілім . . .
Усе живе замерзло на нівець
У савані одноманітно-білім . . .
Від півночи йно кралась хмура мла.
Здіймаючи таємні, чорні крила . . .
І в темінь ту страховищну несла
Мене якась необорима сила . . .
Холола кров і мізок ціпенів,
У душу жах сліпі наводив очі,
А я летів од теплих, ясних днів
В обіймища холодні злої ночи!
Зближалася межа мого життя,
Зривалися останні його хвилі . . .
Звідтіль уже немає вороття
Я серцем чув, що опинюсь в могилі . . .
І я вітав в-останнє небокрай,
Де світло вже лиш окравкою мрілось . . .
Прощай, прощай, родино, ясний край,
Яким жило, яким це серце билось!
І зійде знов там сонечко ясне,
Тепло і світ розілле по країні,
Надію дасть, що лихо промине,
Що доленька покращає людині
Й одурить знов окривджений народ
Ох, не радіть тобі ясній блакиті,
Бо пан тобі — ніч, морок, сніг і льод.
А боротьба безкрая в хижім світі,
Без просвітку, без певної мети . . .
Чи-ж світла ти добудеш до боріння,
Чи досягнеш хоч краплі щастя ти
За труд тяжкий, за вікове терпіння?
Не знатиму, не чутиму вже я
Ні мук твоїх, ні стогону, ні плачу . . .
Прощай, прощай, родинонько моя
До віку вже тебе я не побачу!

24. Не судилось!

Драма в пяти діях.

Люди:

Іван Андреєвич Ляшенко, — 60 літ, багатий пан, але зовсім простий инакше говорити не може, як по-українськи.
Анна Петровна, — 40 літ, його жінка, закидає часом по-українськи, моди ради.
Николай Степанович Белохвостов, — кузен Ляшенчихи, 30 літ.
Зізі, — дочка Ляшенків; манірне дівча, 13 літ.
Михайло, — син їх, 22 літ, студент; чистюк і джигун.
Павло Чубань, — його товариш, 25 літ; уже лікарь. Бідна одіж.
Жосефина, — швейцарка, учителька.
Катря Дзвонарівна, — дівчина молода, селянка.
Горпина Дзвонариха, — її мати, недужа й слаба.
Дмитро Ковбань, — парубок; годованець Дзвонарів.
Пашка, — подруга Катрі.
Степанида.
Шльома. — жид, орендарь.
Харлампій, — старий лякей.
Аннушка, — покоївка, вертка на всі заставки.
Селяне, соцькі, парубки, дівчата, дворові.

(Діється на правім березі Дніпра з початку 60-тих років. Між першою і другою дією минає два тижні; між другою і третьою місяць; а третьою і четвертою два місяці.

Друга дія.

Пятий вихід.

Катря і Пашка.

Пашка. Тут Дмитро за тебе таку бучу збив, що трохи нещастя не було!

Катря. Ох, мені лихо, чого?

Пашка. Та так аби чого . . . більш розсердився, що тебе не було.

Катря. Що мені в світі робити? І Дмитра шкода, і не знаю, що йому й казати!

Пашка. Хіба з Дмитром у тебе що вийшло?

Катря. Боронь Боже! Тільки він за мною душі не чує, а мене . . . у черниці тягне.

Пашка. Та що-ж це з тобою сталося?

Катря. Хто його знає: чи мені наврочено, чи у мій слід хто ступив? Все одно на думці . . . не дає мені ні робити, ні спати!

Пашка. Що-ж то, Катрусю?

Катря. Так . . . нічого . . . нудьга тільки . . . Тут нема нікого на вулиці, не приходив ніхто?

Пашка. Про кого ти питаєш? (Дивиться їй пильно у вічі.)

Катря. (Похнюпилась.) Так собі . . . про всіх, що були.

Пашка. Брешеш! про панича Михайла. Ой, дивись, чи ти не закохалась?

Катря. Що ти? Що ти? І не говори мені про це!

Пашка. Чому ні? Хіба гріх? Нам, сестро, не заказано ще любити, кого серце схоче: не запродані ще нікому! Та й, правду кажучи, хіба Михайло не красень? А як стане коло тебе, то хто його знає, де й знайти таку другу пару!

Катря. Цить! Бога ради! . . . Занапастила ти мене!

Пашка. Я? Чим?

Катря. Як я просилася в тебе, як молилася, щоб не йти на вулицю, дивитись на паничів: прочувало серце погибель мою . . . а ти таки пристала, та й пристала.

Пашка. Ну!

Катря. Я-ж і послухалась, пішла . . . та од тієї ночи сама себе не почуваю: мов отрути напилася! То була я собі пташкою вільною, співала, щебетала, сміялася: на всіх мені весело було дивитись, світом Божим радіти: а теперечки потемрів світ мені, якась гадина вгялилась мені в серце, сушить його, п'є кров мою! Навіть матері в очі важко глянути: вони так люблять мене, так побиваються, а у мене в серці — тільки ворог мій, а в мене в думках — одно та одно: тільки-б його побачити, тільки-б його послухати . . . Як-же ти не загубила мене, як не загубила?

Пашка. Чого-ж ти побиваєшся? Чого гризеш себе? Коли-б ти закохалася, та твоє кохання зневажили, — то було-б горе . . . таке горе! — ох, і не вимовиш! Глянь на мене, яка я стала? А ти щаслива: тебе панич кохає, душі не чує. Може ні, скажеш?

Катря: По чому ти знаєш, по чому?

Пашка. Шила в мішку не втаїш. Хіба ти сама не бачиш? Та й по очах пізнати можна зараз: як гляне на тебе, то аж на виду міниться!

Катря. Ні, як йому любити мене, коли я нерівня? Він добрий, шанує нас, помагає . . . а мені тим гірше завдає жалю. То, було,

поки не ходив він до матері, то я ще сяк-так з своїм серцем вагалася; а як став хожати до нас, став зо мною балакати, учити мене, то своїм тихим голосом, то словом ласкавим витяг усю мою душу, вийняв цілком моє серце . . .

Пашка. Чудна ти якась: другі ждуть того кохання, як щастя, а вона руки ламає.

Катря. Що-ж з того кохання? — Мука одна!

Пашка. Вільному воля: і собі пригадувати муки, і коханому серце вялити.

Катря. Що-ж би ти зробила? Що?

Пашка. Я? Кохала-б, жила, землі під собою не чула. Пригортала-б миленького свого, милувала-б, цілувала-б його — до загину, до пропаду . . .

Катря. Схаменися, що говориш ти? Як у тебе язик повернувся на такі речі? Подумай тільки, де сумління твоє?

Пашка. Ет!

Катря. А мати? А батько? А люди?

Пашка. Що мені до батька, до матері, як оддала я своє серце дружині, а вони стоять на дорозі! А люди? . . . Ні, не така я! Не двічи жити, а раз! . . . Ух, натішилася-б вільною волею, а там . . . а там, хоч і поневірятись вік цілий, — принайменше знала-б хоч за що!

Катря. На людей би махнула? Слави не побоялась би?! Може . . . не знаю . . . А як-же-б ти наплювала на матір, що й душі у тобі не чує. Як би ти приспала в своїм сумлінні її сльози? Ох, і подумати страшно.

Пашка. Не ронив ніхто по мені сліз, не зазнала я ласки, то й не зумію сказати, чи тяжко йти проти них, чи ні? А от, як картають та волю над тобою показують — то я добре знаю!

Катря. Та ти слухай, яка мені скрута: мати ледви одужали, слабі, безпомошні; тільки й думки у них, щоб мене швидче заміж оддати за Дмитра. Я, було, йому й слово дала . . . а тепер мені його тільки жалко . . . я мов камяна, чи глуха яка зробилася; мати говорять, Дмитро закидає, а мені немов хто за муром гомонить і не про мене. Я й хожу, і роблю, та мов не своїми руками: усе мені здається, що я уже — не я, що я і не дома, а десь в иншому хорошому місці: тепло там, гарно, любязно — тільки от через річку перебрести . . . хтось кличе мене таким чулим голосом, ласкаві речі шепоче, — і такий на мене страх нападе, що оце мене зараз хтось дома привяже, камінем надавить, що аж затремчу . . . Я певно швидко умру!

Пашка. Крий Боже, що вигадала!

Катря. Хоч би довідатись, дізнатись, чи він . . . Господи, яка я дурна, божевільна! Чи випадає-ж нещасній синиці думати про ясного сокола? Що я йому? . . . Та й на який кінець оце мені лихо? Нудьга тільки точить моє серце, мов . . .

Пашка. Господь з тобою! Слухай, Катре: коли ти така, то тобі треба залишити це діло. Ти переможи себе, здави серце: не бачся з паничем, забудь його . . .

Катря. Як же його забути, коли не сила моя! От третій день не бачила і не знаю, що заподію з собою!

Пашка. Ти не зоставайся сама собі на самоті з такими думками; більше в гурті бувай! От ходім зараз за млин у Деркачівку, — там тепер вулиця: може хоч трохи розважиш своє серце.

Катря. В гурті ще гірше.

Пашка. Та ходім, ходім! Вдарьмо лихом об землю! (Виходять.)

Девятий вихід.

Михайло сам.

Михайло. (Виходить по стежці з гущавини, засмучений.) Страшна нудьга: ні спати, ні читати не можу; серце щемить. Хочу робити що — руки опадають, хочу думати — думки розбігаються; тільки одна про Катрю й панує: куди я не піду, її образ слідує за мною, лагідно сяє тихими очима, манить дитячою ухмілкою, тягне, порпває мою душу, і я, як безнадійно слабий, борюся, а чую, що й змагатися годі! Чи давно пак я почував себе велетнем, готовим і гори на плечі підняти? Давно здавалося мені, що нема такої сили на світі, котра-б залякала мене, зупинила на моєму шляху? Що я хоч на які муки піду, а того світла народного не випущу з рук і ціле життя своє зложу на боротьбу за його? І що-ж? Досить було дівочого погляду, шовкових брівок — і я вже розкис . . . Чи у нас справді, за гріхи батьків наших, якісь ледачі, непотрібні нерви — чулі, мягкі і до загарту нездатні? (Сідає на колоду і замислюється.)

А проте, чому кохання вадить? Павло каже: „кохання власне тільки щастя; але сила його така, що поглине инші поривання". Чи не справдовується це й на мені? Не може бути: кохання мусить ще окрилити чоловіка. Мене не кохання гризе, а непевність, розрада. Коли я звірюсь, то чому з тим коханням не піти мені поруч? Тільки нерівня . . . по розуму, по розвитку; чи порозуміємось душею? А рід

мій . . . прийшлося-б навіки порвати . . . та ще, чи любить вона мене? Часом правда назустріч вона спалахне вогнем, потупить очі, і голосом тремтить . . . та це може й од незвички з паничем розмовляти? Хто її знає?... Чому не вияснити всього — раз, та гаразд? Чого не зважусь я перерубати вузла сокирою? Або допитайсь, або тікай! (Чутно з-за млина пісню. Михайло схоплюється.)

Катря (за кіном).

Тяжко, важко, а хто кого любить,
А ще тяжче, хто з ким розстається!

Михайло. Боже мій. Пісня ця рве серце! Це її голос, — вона тут! Куди вже мені тікати? Та я-ж люблю її, кохаю цілим життям моїм, вона мені наймиліша, найлюбіша! Та я оддав би всі роскоші, усі утіхи на світі, аби з нею бачитись, аби дивитись на її зіроньки оченята!

Десятий вихід.

Михайло й Катря.

Катря (йде з того боку, по мосту і зупиняється коло млина).

„А ще тяжче, хто з ким розстається,
Ох, і муки — горя набереться!“

Михайло (хутко йде через міст до млина). Ні, треба це покінчити: пан, або пропав! (До Катрі.) Катрусю! здорова була! (Подає руку.)

Катря (аж затремтіла). Здрастуйте!

Михайло. Яку смутну пісню співала ти, аж за серце бере!

Катря. Так собі . . . Чого ви довго не були?

Михайло. Нездужалось! А що? Матері хіба гірше?

Катря. Ні, хвалити Бога, матері краще . . . а так . . .

Михайло. Так ти і без матері згадала мене? Спасибі! (Бере її за руку.)

Катря. Кого-ж і згадувати? Я може і вдень і вночі молюсь за вашу ласку, за добрість.

Михайло. Спасибі, ти щира душа. Тільки не величай мене: всякий те зробить, а ще надто тому, хто дорогий йому, любий.

Катря. Ні, не всякий.

Михайло. Далебі всякий: більше для себе і робиш! (Придивляється. А чого ти так зблідла? Може слаба?

Катря. Ні, нічого (сідають під млином). А ви швидко звідсіль поїдете?

Михайло. Через місяць.

Катря. Так швидко уже! . . . А там довго будете?

Михайло. Цілу зіму аж до весни.

Катря. Господи, як довго? (Зітхає.)

Михайло. Певно, як вернуся уже, то застану тебе молодицею. Я чув, що ти либонь заміж виходиш?

Катря. Хто вам казав?

Михайло. Мати казала про Ковбаня, і Аннушка.

Катря (палко). Не вірьте їм. Я заміж ніколи не піду.

Михайло. Чом?

Катря. За нелюба — зроду!

Михайло (радо). Хіба ти не любиш Дмитра? (Катря мовчить.) Ти мені вибач, Катрусю, що я про такі речі питаюсь: це з приязні тільки, вірь мені!

Катря. А бо що? Чого мені перед вами таїтись? Як би правда була, сказала-б.

Михайло. Так ти ще нікого не кохала і не кохаєш?

Катря. Хто його знає.

Михайло (гладить обидві руки у Катрі). Слухай, Катре! Ти віриш усьому тому, що я говорю тобі? Не вважаєш мене за брехуна?

Катря. Що ви? Борони Боже!

Михайло. Так і вірь же, що я, поки на світі живу, не обманю тебе, що що-б я не казав тобі, — то від щирого серця, з душі! Знаєш . . . я люблю тебе . . . з кожним днем ти мені дорожча становишся . . .

Катря (спалахнула). Ви смієтесь . . .

Михайло. Нехай надо мною посміється так лихо! Серце моє, рибонько, зіронько ясна вечірня, чи любий я тобі хоч крапелиночку? (Катря потупилась з сорому.) Скажи мені щиру правду: чи кохаєш ти мене, як парубка? Чи журишся так за мною, як я за тобою?

Катря (схиляється на груди Михайла і починає ридати).

Михайло. Катрусе, голубонько моя, чого ти плачеш? Невже моє кохання тебе образило?

Катря (схлипуючи). Ви такі . . . мені . . . я-б не знаю що . . .

Михайло (цілує їй руки). Так ти любиш мене? Господи, яке щастя! Раю мій!

Катря (вириває руки). Що ви? Що ви? У мужички руки цілувати?!

Михайло. Ти — цариця моя, от що! За тебе, мою ясочку, все на світі віддам! Не плач же, усміхнися! Он бринять на оченьках сльози. (Голубить та цілує то в одно око, то в друге.)

Катря (обіймає його, хутко цілує, а далі, засоромившись, закриває вид рукавом).

Михайло (гладить по голівці і цілує Катрю). Коли-б ти знала, моя доле, яка обіймає мене радість, яке огортає мене щастя! Такого раювання і на світі немає, вірь мені! Глянь, он місяць задивився на нас, зорі миготять радо нашому щастю; а ніч аж притихла, притаїлася: прислухається заздрісно, як наші серденька бються укупі . . . бються і будуть битись, і ніхто і ніяка сила не розлучить їх! (Катря крадькома цілує руку у Михайла; Михайло вириває і пригортає її палко.)

Катря (боязко). А ви-ж казали, що поїдете швидко?

Михайло. Так що-ж? Тепер уже я сам не поїду без тебе: ти молода моя, заручена. Підеш за мене?

Катря (з жахом). Що ви? Цього зроду не буде!

Михайло. Як так?

Катря. Не буде, не буде! Що ви тільки кажете? Я й подумати не смію: хто я? і мізинця вашого не стою!

Михайло (цілує її). Стоїш, перлино моя дорога! Більше мене варт!

Катря. Ні, ні! Не мені судилося таке щастя! Куди мені, бідній мужичці, бути вашою дружиною? Ні ступити, ні заговорити не вмію: ви взяли-б собі камінь за плечі. І люди осміють, і Бог скарає: паруються тільки рівні. Не за нас це сталося! Не за нас і перестане!

Михайло. Не плещи, моя лебідочко, аби чого: не плутай сюди Бога! Перед ним усі рівні; він кожному дав серце, і у кожного воно однаково бється. Ми з тобою підемо поруч чесно по новому шляху, і ти мені станеш не камінем, а товаришем-дружиною; я тебе всьому, всьому вчитиму: переложу в тебе знаття своє, свою душу, свої мрії — і засвітиться твій розум новим промінем, і осяє мою душу тихим, радісним світом.

Катря. У мене серце з грудей трохи не вискочить, аж у очах темріє! Не можу я, бідна, і зрозуміти такого щастя . . . тільки, аж мороз по-за спиною йде, так страшно. Що оце ви задумали?

Михайло. Та як-же инакше я й думати міг? За кого ти мене маєш? Хіба, ти думаєш, я здатний би був занапастити твій вік молодий, та й кинути на посміх?

Катря. Ні, я такого й зроду і в думку не клала. Ви, як батько рідний, до мене були . . . я не знаю, як і шаную вас і люблю . . . Господи, сказати не вмію! (Припадає.)

Михайло. А коли любиш, моє голубятко, моє серденько, щастя моє, — то звірься на мене: дай мені свою рученьку, і нехай Бог благословить нашу долю!

Катря. Я, як пяна: все в мене в голові каламутиться . . . страшно тільки . . . не за себе: я-б за вас душу свою оддала . . . а як через мене вам лихо, не доведи Господи! Батько, матір, пани всі . . . Як мені і стати поруч з вами, сорому завдати? Лучче зараз умерти . . .

Михайло. Ти знов за своє. Та розумієш ти, дитино моя, що я без тебе жити не можу, дихати не можу . . . що мені без тебе один шлях — отуди, під лотоки!

Катря. А мені хіба ні?

Михайло. Так і не мучся-ж, і не думай: так судилося, так йому й бути! Моя ти? Правда?

Катря (ховає свій вид у Михайла на грудях). Аби ви тільки були щасливі!

Михайло (пригортає палко). Моя, моя! Перед оцим небом клянуся!

Пята дія.

(Хата Дзвонарихи — з середини. Праворуч піч і проміж неї вхід у ванькир; наліво — вікна, лави. На переднім кону стіл і инше. Бідна обстанова. Ніч. На комині горить каганець).

Перший вихід.

Катря сама.

Катря (схилилася на стіл і довго сидить нерухомо; далі підводить голову, ніби памороки забиті). Ох, як голова болить . . . мов лещатами за виски здавлено . . . Ну, Катре, тепер що? Насміялась доля? О, як насміялась! І сліз нема: тільки очі горять . . . Ох! важко й голову підняти, мов не моя . . . Пожила таки я, зазнала щастя . . . ну, й буде (чути з кімнати стогін). Мати бідна, непритомна . . . положила дочка . . . може й очі закриє навіки? Так у мене все в голові крутиться, що й не пригадаю . . . хто мене вів? . . . Упхнули в хату . . . накинулись . . . Ох! а Михайло-ж де дівсь? Забула . . . Чогось мені тільки так шкода, так жаль . . . аж коло серця пече!

Другий вихід.

Катря і Пашка.

Пашка (віходить хутко). Що там, Катре, таке скоїлось? У дворі ґвалт якийсь стоїть . . . чого-то?

Катря. Весілля справили . . .

Пашка. Як весілля! Що ти кажеш?

Катря. Так таки: весілля . . . бучне, панське . . . Пан і пані поблагословили мене: Михайло привселюдно признав мене своєю . . . коханою молодою . . . Ну, й пані теж була дуже рада, так вітала щиро . . . вся дворня на радощі збіглася . . . бенкет такий був! . . . Мене напоїли . . . бач, аж голови не зведу з хмелю!

Пашка. Боже мій! Певно лихо збилось? Ти мов з хреста знята!

Катря. Що-ж? Так і треба . . . На таку стежку ступила, йшла на муки, ну й треба уже йти до кінця, спокутувати . . . Ох, тільки які-ж муки? Кісточки на мені живої нема . . . Господи, хоч би душу мою швидче приняв! . . .

Пашка. Схаменися, Катре! Не рви себе!

Катря. Ох, Парасю! Де вже мені себе рвати? Порвали вже, пошарпали мене другі! . . . Як мені тяжко! Дай свою руку, притули до чола мені: там мов свинцю налито, мов топлють його! (Пашка піддержує їй голову).

Пашка. Бога ради заспокойся! Ти вся тремтиш . . .

Катря. Холодно . . . у-ух! Нівечили мене, Парасю . . . Мати моя, били . . . а Михайло . . . ох? ох! (Ламаючи руки, припадає до Пашки.)

Пашка. Невже Михайло?

Катря. Ні . . . він . . . заступався . . . (Давиться словами і усміхається.)

Пашка. Не побивайся бо, голубко моя, та коли він — звірюка такий, то я-б йому очі видерла з лоба!

Катря. Та він і невинуватий . . . инакше певно неможна . . . тільки, навіщо було мене, дурну, дурманити? Віщувало серце мені, що не може того статись ніколи . . . і хотілося вірити, і не тулилось це у моїй голові . . . Виплакала вже я давно свої очі; уже давно по своїй надії і по собі справляю похорони . . . тільки не сподівалася, щоб так немилосердно . . .

Пашка (обніма Катрю). Сестричко моя, лебедочко! Як мені тебе жалко! Бідна ти, безталанниця моя! . . . Як я тебе просила в-останнє — забути панича! Не здолала подужати серця. (Плаче.)

Катря (дивиться на Пашку гостро). Тобі шкода мене? Плачеш? Правда — шкода?

Пашка. Душу-б свою я виняла за тебе!

Катря. Ну, а там не пожалували ніхто! . . . Дай мені, серце, водиці! Пече мене в середині, в роті пересохло.

Пашка (подає воду і піддержує голову Катрі). Гаряча, як вогонь, — аж пашить!

Катря. Спасибі! Ти, кажеш, була коло двору . . . що там чути?

Пашка. Пакуються всі: вибіраються звідси кудись далеко: либонь удосвіта й вирушать.

Катря. Удосвіта? А Михайло теж їде?

Пашка. Та їде-ж: його-ж то либонь і везуть . . .

Катря. Ох! (Хапається за серце.)

Пашка. Та забудь його, проклятого!

Катря (хапає за руки Пашку). Парасю! голубочко! Коли ти мене хоч крапелиночку жалієш, побіжи у двір, запроси до мене Михайла, хоч на хвилиночку. — попрощатись тільки . . . попрощатись тільки . . . попрощатись. —

Пашка. Для чого він? Плюнь на його! І так слаба! Та до двору і доступитись трудно . . .

Катря (несамовито). Лебедочко, не одмовляй! Зглянься надо мною! Не муч хоч ти мене! Пожалій, поклич його, на одну хвилиночку . . . подивитись хоч . . . глянути, та й попрощатись навіки! Скажи йому, що я на його не сержусь . . . Бог з ним! Нехай живе, щасливий . . . я йому стежки не переступлю! Побіжи-бо, голубочко! (Цілує руки їй.)

Пашка. Що ти, Катре? Опамятайся!

Катря. Ноги цілуватиму, тільки попроси! (Хоче нагнутись до ніг; Пашка не допускає.)

Пашка. Чи ти при собі? Приляж краще, голубко, отут на лаві! Я піду побіжу, попрошу пана Павла, може він викличе.

Катря. Хіба Павло тут?

Пашка. А тут, приїхав оце . . . я його бачила.

Катря (сплеснула руками). Боже мій, може ти його мені посилаєш на поміч, на пораду! Попроси і його, попроси, попроси! Розкажи йому . . . може він моєму горю . . .

Пашка. Та заспокойся-ж, я його покличу . . .

Катря. І Михайла, і Михайла!

Пашка. Та й Михайла-ж! Приляж же, заспокойся: я — зараз!

Третій вихід.

Катря сама.

Катря. І чого те серце ще тріпочеться! Живуче якесь! Краяли його тупицею, давили кліщами, та ще не роздавили — ворушиться . . . допевнитись хоче, чи зникла надія, чи ще за хмарами мріє? Дурне, дурне! Мало тебе вчора нівечили, в багні топтали? А ти знов таки

щемиш і допитуєшся чогось? Годі вже, — над силу муки! . . . Треба тебе заспокоїти . . . Матері шкода, та їм лекше буде, як я умру, о, лекше! Сира земля і гріх, і сором покриє; а так що-дня — публіка, глум, зневага . . . краще, краще умерти. Ось де мій рятунок! (Бере пузирьок.) Тут якісь краплі. Лікарь давав матері закроплювати у вічі, то казав, що страшенна трутизна, — зразу може покласти . . . І нічого не болітиме, жалю не буде: душа пташкою полине . . . Полечу я зозулею до його, до мого милого, край віконечка сяду: закую, застогну, тугою обійму йому серце, нехай згадає воно, як колись любилися, як з кохання того захмелилися . . . побачити-б тільки ще раз його на прощання, та й випити . . . (Думає.) А гріх? Свою душу самій загубити? Проклята я, проклята! Найдуть станові, потрошитимуть мене привселюдно . . . як собаку в землю закинуть . . . без хреста, без панахиди . . . могили навіть не насиплють . . . Ох, як мені тяжко! — Несила-ж мені і мук таких терпіти, несила! Ой! (Встає і, хитаючись знову, падає.) Гуде як! Чи буря на дворі? Чи у мене в голові? Хтось іде . . . іде! (Прислухується.) Він, певно він! Я зараз (знов устає, падає на лаву, ухопившись за голову). Нічого не памятаю! Га? Хто мене кличе?

Четвертий вихід.

Катря і Харлампій.

Харлампій (увіходить і стоїть у шапці коло дверей, оглядаючи хату). А що? Хто тут живий?

Катря (підвівшись трохи). Хто це? Гукає щось . . .

Харлампій (увійшовши). А! Це ти тут, преподобнице? Чого-ж мовчиш? Позакладало?

Катря (труситься, спершись обома руками на стіл.) Дядьку . . .

Харлампій. Дядьку, та вже-ж, розуміється — не батьку . . . Де стара?

Катря (не розбіраючи добре). Не знаю . . .

Харлампій. Не знаю! А з паничем . . . знаєш?

Катря (якось не при собі). Панич! А!

Харлампій. Свята та божа! Ну, сиділа-б собі, в рот води набравши: з паничем не велика й біда: пани-б не зобидили, дали-б там що; знайшовся-б може і пописхач, приміром, за яким би голову собі скрила, — а то ще й принднться! Куди маха? Що собі в думку забрала, тьфу! (Катря дивиться йому в вічі, мов божевільна.)

Харлампій. Чого ти так на мене вирячилась? Чим ви панича обкурювали та обпоювали? Признавайсь!

Катря. Добре . . .

Харлампій. Бач! Добре! Еге-да! Взяв би я вас, приміром, обох з матірю-чаклункою, та провчив би в волості поштительно, щоб знали, як панів чарувати та зводити.

Горпина (з-за ванькира). О-ох! О-ох!

Харлампій. Стогне! Простогнала-б ти у мене не так! І не знаю, чого пани ще такі добрі, пеклуються!

Катря (шепоче). Добре . . .

Харлампій. Добре . . . (Набік.) Тут якось ніяково й стояти, доложу вам . . . (До Катрі.) Не дивись, кажу, на мене! Пан оце послав мене тобі сказати, що як ти схаменешся, значить, і зараз слідственно, без всякого бешкету, вийдеш заміж . . .

Катря (шепоче). Добре . . .

Харлампій. Не перебивай! Як вийдеш заміж зараз же за кого-небудь там, приміром, то вони простять тобі, ще й придане добре дадуть, — пару волів, корову, овечат там і грошей на весілля, щоб значиться гріх твій покрити; тільки, щоб після шлюбу і не смерділи тут, щоб і духу вашого не було!

Катря. Щоб духу . . .

Харлампій. Еге-да! А що, як згедзьгаешся, то буде тобі і матері таке сумнительство, що і згниєте у тюрязі, або й в Сибір улучите! Ну, чого-ж мовчиш?

Катря. Га!

Харлампій. Що га?

Катря. Добре.

Харлампій. Значить, слідственно, безприміно вийдеш?

Катря. Добре . . .

Харлампій. Ну, гляди-ж! (Набік.) А ловко я обділав цю справу! Триста карбованців, що пан дав, значиться, благодареніє Богу, у кишені зостануться. Ловко, Харлампіє Григоровичу, спроворили: що значить, приміром, як голова непорожня, натоптана! Я знав, що вона согласиться, а тільки все думав, що побрикається, приміром, а воно вийшло — дешево; зараз і доложу. (Зирнув на Катрю, що вона, хитаючись, почала наближатись до його, пильно дивлячись.) Свят! Свят! Чистая відьма! Тут, не при хаті згадуючи, страшно й зоставатись з ними! (Йде хутко до дверей і, зачиняючи, гукає.) Дивися-ж мені! Цур тобі й пек!

Пятий вихід.

Катря сама.

Катря (хитаючись і обтираючись рукою то об стіну, то об лаву, йде до дверей). Стійте! . . . Чогось приходили . . . лають, що не йду . . . кличуть кудись . . . мене і матір . . . Не можу-ж я йти! Хата крутиться . . . Червона така! Дайте бо руку, голову мені піддержте . . . то й я піду . . . добре . . . піду!

Шостий вихід.

Катря, Аннушка, Дзвонариха і де-хто з дворні.

Аннушка (скажено вбігає). А де тут та барния-сударния? Ось-дечки вони прогулюються! Що! думала памещицею бути? В чепчику ходити? А не діждеш! На смітнику повінчають!

Катря (трохи опамятавшись). Хто прийшов по мою душу? Аннушка? Ай! Одступись!

Аннушка. Не одступлюсь! Натішуся над ворогом! Ей, хлопці сюди! Давайте мазницю, — двері і вікна дьогтем вимазати!

Хлопці (з реготом вриваються в хату; у одного мазниця і квач). Давай, давай! Та разом її і голову квачем!

Катря (несамовито кидається то до одного, то до другого). Ой! Змилуйтесь! Хто в Бога вірує! Не надо мною, над матірю: вона неповинна . . . умре . . . Ой, простіть мене!

Аннушка (хапає Катрю за руки; та пручається несамовито). Не слухайте її! Мажте зараз дьогтем!

Дзвонариха (вибігає, хитаючись, з ванькира; скажені очі, бліда, простоволоса. Хлопці і Аннушка з жаху одступаються до дверей. До Катрі.) А! До чого довела? Будь же ти проклята! проклята! проклята!

Катря (кидається матері в ноги). Мамо! Не проклинайте мене!

Дзвонариха (одпихає). Щоб ти своїх дітей не діждала побачити! Щоб вони насміялися над тобою, заплювали тебе! Щоб ти не знала ні щастя, ні радости! Щоб моя смерть на твою голову впала!

Аннушка. Так її! Так її!

Катря (плазує за матірю: хапає за ноги). Мамо! Мамо! Не проклинайте!

Дзвонариха (скажено). Щоб ти умерла без покаяння! Щоб тебе, як собаку, закинули! (Пхає Катрю ногою; та з криком „ай“ падає на спину; зомліла.)

Сьомий вихід.

Ті-ж і Дмитро.

Дмитро (трохи пяненький, вліта в хату на те саме, коли мати, проклинаючи, пхнула Катрю). Геть звідціль! Ироди! Дияволи! (Кидається до Катрі і піднімає її.) Убили таки? (Кладе на лаву.) Ти матірю зовешся? Над твоєю дитиною безневинною знущаються идоли, а ти ще проклинати її! Будь ти сама проклята, каторжна!

Дзвонарих (навіжено). Ха! ха! ха! Весілля! Ха! ха! ха! ха! Мати в шанці! Піду приданок скликати . . . Ха! ха! ха! ха! (Вибігає).

Дмитро (до Аннушки). Це ти, гадюко, привела? Пропадай же!

Аннушка. Ой! Рятуйте! Вяжіть його!

(Дмитро кидається на Аннушку, давить за горло; та кричить: „Калавур!" Кілька хлопців сунулись обороняти; беруть ззаду Дмитра за руки. Той, як струснувся, — хлопці одскочили.)

Дмитро (кидається на того, що з мазницею). Тебе мені треба було, щеня! (Кидає об землю.)

Аннушка. Калавур! (Вибігає.)

Хлопці (разом кидаються на Дмитра, щоб звязати). Крутіть його!

Дмитро (борікається). Роздавлю, пси смердючі! (Далі, вислобонивши праву руку, виймає з-за халяви ножа.) Ей! зараз падлом запахне!

Хлопці (побачивши ніж — врозтіч). Не руште його! Ніж! (Вибігають).

Восьмий вихід.

Дмитро і Катря.

Дмитро (озирається). Втікли, дияволи! Щастя ваше! Попадетесь ще! (Підходить хутко до Катрі.) Боже мій! Нежива? Катрусю! Катрусю! (Ховає за халяву ножа; сіпає за руку, ворушить голову.) Не ворушиться . . . бліда, як з воску білого вилита! Катрусю! (Нахиляється.) Дихає ще . . . (Більше сіпає; рукою тримає за чоло.) Дихає . . . бліда, а тіло, як вогонь . . . Господи! Чим би рятувати її (кидається по хаті, бере кухоль води і приснає, або примочує голову; сливе кричить). Катре! Катре! Прочуньса, прокинься, на Бога!

Катря (тихо одкриває очі, підвівши голову, непритомно обводить ними хату, а далі стиха). Не безчестьте мене! Не проклинайте! Змилосердуйтесь! (Хоче на коліна падати. Далі всю сцену веде безсилим шепотом.)

Дмитро (придержує її). Господь з тобою, Катре! Опамятайся! Ніхто тебе не проклинає, нікого і в хаті нема!

Катря. Нема?

Дмитро. Нікогісінько; тільки я.

Катря (кладе йому безсило руки на плечі і пильно дивиться в вічі). Хто ти?

Дмитро. Дмитро.

Катря. Дмитро? Який Дмитро?

Дмитро. Дмитро, Катруню! Невже не пізнаєш мене?

Катря (проводить рукою по чолу). А! Дмитро? Дмитро . . . згадала.

Дмитро. Що з тобою, зоре моя?

Катря (очунюється). Дмитре, ти? Ох, як мені тяжко! Пече мене . . . дай хоч краплину води! (Дмитро піддержує Катрю і напуває водою.) Не можу думок зібрати . . . тут страшне щось скоїлось . . . банітували, проклинали мене?!

Дмитро. Заспокойся! Не згадуй! Не варт вони всі і мизинця твого!

Катря (ламаючи руки). Дмитре! Брате мій! Що вони зо мною зробили? . . .

Дмитро. Тебе-ж окривдили, та ще й банітують! Дитино моя, нещасна моя!

Катря. Де-ж та правда?

Дмитро. Де хотіла ти правди, моя безталаннице? У кого ти шукала її? Споконвіку неправдою живуть! Насміятись, натішити свою пельку неситу — то так! А жалощів у їх печінках не було звіку!

Катря. Що вони зо мною зробили? Оплювали, як послідню!

Дмитро. Горлице моя підбита! Нащо так сталося? (Обнімає Катрю і страшно ридає.)

Катря. Прости мене, Дмитре! Занапастила я тебе! Бачиш, як караюся!

Дмитро (палко). Забудь його! Забудь оте все! . . . Вийди за мене! Хай мені мізок усхне, коли я згадаю що; хай мені рот заціпить, коли я й словом одним попрікну! А всякому, хто тільки писне про тебе — я вирву падлючого язика.

Катря. Ох! Тобі треба дівки чесної.

Дмитро. Хто каже, що ти не чесна? Хто сміє? Ти нещасна, мучениця!

Катря. Так, мучениця . . . уже все перемучене . . .

Дмитро. Ти молодісінька, — ще все перемелеться . . . Коли несила, то й не люби мене: я тільки доглядатиму тебе, як свою рідну дитину, дивитимусь на тебе, горе ділитиму!

Катря. Як мені тебе шкода, Дмитре! Не судилось! Глянь на мене — я труп . . . мені . . . о-ох (хапаючись, звисає на стіл, а потім на лаву.)

Дмитро. Порвалася . . . остання порвалася! Де-ж ворог мій? Де катюга неситий той, проклятий? Ще досі його носить земля? Ще

не шматують чортяки його смердючого серця? Ні, годі! Досить тобі жирувати! Знайду тебе! Зубами перерву твоє горло . . . ногами розтопчу, як гадюку! (Скажено вибігає.)

Катря. Не бий! . . . Не бий! . . . (Сунулась бігти і упала на лаву.) Ой! Обороніть! Обо-о-ро-ніть! . . . Про-бі . . .

(За вікном чути гомін. Катря не може крикнути, а тільки стукає в вікно.)

Голос Михайла: Та чого-ж їй?

Катря. Він . . . він . . . прийшов! (Підводиться.) Голос Михайла (під вікном.) Адже заміж іде!

Катря (дочувши). А! й ти знущаєшся? Годі-ж (хапає несамовито пляшечку і всю випиває).

Девятий вихід.

Михайло й Катря.

(Катря, спотикаючись, кидається до Михайла. Спочатку веде розмову, рвучи слова, а далі, під впливом атропину, розпалюється і навіть підживляється на силах, поки трутизна не підрізує їх в корінї. Михайло, увійшовши, стоїть яку хвилину коло дверей.)

Катря. Михайло! . . . Світе мій! . . . Доле моя! . . . Ой, піддерж, бо упаду . . .

Михайло. Що з тобою? (Трошки чуло бере її за руку.)

Катря. Прийшов таки . . . пожалував . . .

Михайло. Ти слаба? На тобі лиця нема!

Катря. Ні, ні! У мене уже нічого не болить . . . я така рада, така рада, що тебе бачу . . . Господи, яка я щаслива, аж серце мало з грудей не вискочить!

Михайло. Та як-же? А Харлампієві що ти казала?

Катря. Харлампієві? Зараз, зараз . . . тільки постой . . . Я Харлампія не бачила . . .

Михайло. Як не бачила? Так це він брехав, — що ти заміж ідеш і за мною не жалієш ні крапельки?

Катря (пригадує). Не бачила . . . не бачила . . . мене щось лаяло . . . Господи, усе забула! . . . Тебе? Ні, ні! . . . Тебе не забула . . . не забуду — мій ти, мій! (Хоче обняти і, похитнувшись, трохи не впала.)

Михайло. Що з тобою, Катре?

Катря. Нічого, нічого . . . то у мене щось у очах потемріло. Доведи мене до скамейки . . . Мені так весело, що ти зо мною!

Михайло. Так ти мене любиш, Катрусю? . . . Так то набрехав прод той? (Веде її, обнявши, до скамейки, що коло столу.)

Катря. Чи люблю тебе? . . . Аж зотліла! . . . Не бійся, не бійся! Плакати більше не буду . . . не засмучу тебе сльозою! Я така

щаслива, така щаслива, що ти коло мене . . . у мене все аж кипить у грудях од . . . щастя . . . Сідай тут до мене ближче, близесенько!

Михайло (зрушений, обніма). Голубко моя, серденько! Ти вся тремтиш! Рученятка у тебе холодні, як лід, а з лиця аж пашить . . .

Катря. Ні, ні, я здорова (дивиться на його пильно). Який ти гарний, соколе мій! Світе мій, який гарний!

Михайло. Зіронько моя! (Хоче обняти.)

Катря (бере за руку). Постой, постой! Дай я на тебе надивлюсь, дай надивлюсь . . . Щоб ніколи не забути . . . Брівоньки мої шовковії! Очі мої ясні, та прекрасні! Вустоньки мої любі, та милі! Цілує і в очі і в уста і припадає до Михайла. Не забуду вас.

Михайло (палко пригортає її). Доле моя! Щастя моє! Я тебе кохаю так, як ніколи в світі. Всі вони брешуть! Не хочу я знати ні батька, ні матері! З твоєї хати не вийду! Ніхто не розлучить уже нас!

(Вікна у хаті починають з цієї години світитись червоним вогнем, котрий ік кінцю дії розжеврюється більше.)

Катря (якось непевно). Любиш? Ой! . . . Кольнуло щось під серце? . . . Дай мені до твоєї щоки притулитись . . .

Михайло (з страшною трівогою). Катре! Ти слаба! У тебе гарячка? (Цілує її руки і гріє їх духом.

Катря. Ні, ні! Не рушся . . . мені одлягло. Господи, як хороше, яке щастя! Я не переживу його . . . (Важко дихає.) Тепер уже не . . . одірве . . . ніхто мене . . . до самої смерти. Діждалась таки й я долі!

Михайло (з жахом). Ти слаба! У тебе уста посиніли . . . Я побіжу за лікарем . . .

Катря. Ні, ні! Не пущу тебе! (Пригортається.) Раю мій! Ось де ти! . . . (Яку хвилину сидить у щасливім забутті, а далі раптом зривається з місця.) Ой, смерть моя? Да-ви-ть мене під серцем!

Михайло (піддержує її). Господи! Що з нею?

Катря (ламаючи руки). Ой! . . . давить . . . давить . . . дух забиває . . . Рятуйте мене!

Михайло (хапає кухоль води). Напийся води . . . тітко Горпино! Хто там?!

Катря (упускає кухоль; виривається, кидається на авансцену). Рятуйте! Михайло . . . я випила трутизну, оту в шкляночці . . . серце . . . ох! . . .

Михайло. Атропин! Пропав я! (Рве на собі волосся і кричить несамовито.) Хто там? Гей! Сюди! Рятуйте! Отруїлась!

Катря (учепилась за Михайла, не пускає його). Не тікай! Не тікай! Христа ради! (З криком.) Я не хочу вмірати! . . . Не хочу! (Непритомно ридає.) Таке щастя! . . . Не однімайте од мене! Я жити хочу! Михайле, рятуй мене!

Михайло (примочує їй водою голову, прискає). Катре моя! Що ти наробила?! Через мене проклятого! . . . Гей! Сюди! (Держить Катрю, що бється у його на руках, і стукає в вікно, аж вибиває шибку.) Хто в Бога вірує!

Десятий вихід.

Пашка (вбігає). Що тут таке?

Михайло. Катря отруїлась . . .

Пашка (сплеснувши руками). Лишенько моє! Там Дмитра ловлять . . . панський двір горить . . . мати її божевільна бігає!

Михайло. Біжи зараз! Клич лікаря, фельдшера . . . кожна хвилина дорога . . . рятуйте!

Пашка. Я за Павлом . . . він тут.

Михайло. Клич його, Христа ради, зараз! (Пашка вибігає.)

Катря. О! Дай мені, чим дихати . . . вогнем пече мене . . . камінюкою давить . . . смерть? Уже смерть! (Тиснеться до Михайла і божеволіє.) Гуде! Ух, гуде як! . . . То вигють уже . . . по мою душу летять . . . не дай мене, Михайле! Нічого не бачу! Де ти? Де ти? Ой, страшно!

Михайло (ридає). Я тут, Катрусю! Боже мій, зглянься!

Катря (опускаючись на руках). О-ох! Як-же тяжко! Ой! Несила . . . не можу вже більше . . . одпустіть мене! . . . Смерть . . . смерть . . . (Несамовито кидається на коліна). Мати Божа! . . . Прости мені . . . не дай моєї душі! (Хитається.)

Михайло (кидається, піддержує). Катрусю! Життя моє! Опамятайсь! Павло прибіжить зараз! Врятує!

Катря (бється на руках у Михайла). Холод під серце підступає . . . туман очі заступає . . . Михайле! Де ти? Не зникай! Ой! (Витягається на руках у Михайла.)

(Тим часом чути за вікном голоси і тупотню.)

Михайло (спускає її на долівку). Катре! Катре! (Припадає до серця.) Не бється? Умерла! (Одскакує в непритомнім жаху на авансцену направо і стоїть камінем.

Одинадцятий вихід.

Ті-ж самі, Дмитро, соцькі і люди.

Дмитро (вбігає на останнім слові). Умерла? Добив таки! (На хвилину остовпів над трупом; тим часом соцькі і люди вриваються в хату).

Дмитро (вихоплює ножа й кидається на Михайла). Здихай же, кате!

Соцькі і люди (кидаються на Дмитра і крутять йому руки). Вяжіть його!

Дмитро (борсаючись). А! Ироди! Не діждете! (Бє себе ножем; але тому, що руки йому не вільні, то тільки ранить.)

Соцькі. Однімайте ножа!

(Сцена така: направо — Михайло, скамянілий; наліво — ґрупа з окрівавленим Дмитром; посередині — труп Катрі.)

Дванадцятий вихід.

Ті-ж і Павло.

Павло (одчиняє раптом двері, з жахом зирнувши округ). Так така, паничу, ваша поезія?!

(Завіса тихо спадає.)

III. Іван Тобілевич.

25. Мартин Боруля.

Комедія в пяти діях.

Дієві особи:

Мартин Боруля, багатий шляхтич, чиншовик.
Палажка, його жінка.
Марися, їх дочка.
Степан, їх син, канцелярист Земського Суду.
Ґервасій Гуляницький, багатий шляхтич, чиншовик.
Микола, його син.
Протасій Пеньонжка, } чиншовики.
Матвій Дульський. }
Націєвський, реґистратор з ратуші.
Трандальов, повірений.
Омелько, } наймити Борулі.
Трохим. }

Перша дія.

(Кімната в хаті Борулі.

Четверта ява.

Марися, а потім Микола.

Марися (сама). І що це з батьком сталось, все перенначують! Папенька... маменька... Аж чудно! Або: папаша... мамаша... Ще чудніше! Ха, ха, ха! Не можу я так балакати. (Входить Микола. А ти чого притисся?

Микола. Хіба неможна?

Марися. Та нема часу й побалакати з тобою: Степана виряжаємо в город. А я люблю з тобою сидіти і розмовляти так, щоб нам ніхто не заважав і ніхто нас не бачив.

Микола. А мені вже обридло ждати і ховатися од людей. Сьогодня скажу своєму батькові, щоб побалакав з твоїм, а після Провід і поженимся. Чи так, Марисю?

Марися. Авже-ж так. Чого ще ждати?

Микола. Поклич мені Степана, я хотів з ним побачитися.

Марися. Зараз.

Микола. А йому сказати?

Марися. З якої речи?

Микола. А щоб на весілля приїхав.

Марися. Поспіємо ще. (Іде.)

Пята ява.

Микола, а потім Степан.

Микола. Здоров був, Степане! (Цоломкаються.) Сьогодня вже й їдеш? І до нас не зайшов . . . може гордуєш?

Степан. Та знаєш: не через те, щоб там що . . . а від того, що . . . то й . . . якось часу не було — короткий отпуск. Непремінний засідатель отпустив мене на малий часок з родителями побачитися . . . А тут бумаги про дворянство . . . То все з папенькою читали . . . А ти-ж як поживаєш?

Микола. Нам що? Вдень наробимся, а ввечері разом з соловейками щебечемо по садках! . . . От у вас мабуть, скучно там у городі.

Степан. Чого нам скучати? У нас є білярд, бульвар чудесний, панночок — скільки хочеш: у неділю бульвар ними цвіте, мов маком всіяний . . . І скучати — немає часу: у нас що-дня бумаг приносять з почти по мішку . . .

Микола. Що-ж ви з ними робите?

Степан. Записуємо у дежурну, а потім у вступающу, а там у докладні реєстри . . . списуємо копії . . .

Микола. Ти їх, як молитви, знаєш . . .

Степан. Напамять заучую. Мені Антон Спиридонович совітують виучувати бумаги напамять. Він теж виучував, а тепер столоначальником по уголовній части.

Микола. Ну, як собі хочеш, а я-б скорій рови копав, ніж таку роботу робив.

Степан. Да, это правда — важко . . . Умственна робота, висшого порядка предмет! Я, братіку, зразу аж плакав, як опре-

ділили мене в казначейство. Дали мені, знаєш, якусь відомость: одні ґрафки та цифри . . . Очі розбіглися, не знаю, котру цифру поставив, а котру ставити: проминув одну ґрафу, всунув цифру не туди, та й нагородив харьків-макогоників і заморочився так, що замісць пісочниці, взяв чорнильницю, та й покропив відомость. Злякався, щоб не привязали до столу, та й утік . . . А потім опреділили мене у Земський Суд. Тут зовсім другі діла . . . Два годи писав присяжні листи, та всякі копії, а тепер вже й сам сочиняю . . .

Микола. Ну, то скажи-ж мені, до чого ти там дослужишся?

Степан. Столоначальником буду, а потім може й секретарем, чин дадуть, оженюся на багатій . . .

Микола. Так . . . А мені скучно за тобою: вкупі вчились у отця Ксенофонта, вкупі й науку скінчили, та й розійшлися! . . . Памятаєш, як на гречку отець Ксенофонт нас становив за те, що ми не вивчили девятого псальма? А ми повтікали додому, та й поховалися в бурянах, а Марися нам їсти носила . . . Сміха! . . . (Входить Боруля.)

Шоста ява.

Боруля, Микола, Степан.

Боруля. Ну, сину, поснідаєш, та з Богом в дорогу! . . . Вже коні готові, щоб сьогодня за сонця в город поспіти, бо завтра і на службу треба: це не те, що воза підмазати, або воли на пашу гнати, там діла поважні. (До Миколи): А ти, парубче, все батькові воли пасеш?

Микола. Пасу. Не всім же, дядьку Мартине, і в чиновники йти!

Боруля. Правда, правда! Не всякий може діло зрозуміти. Кому до волів, кому до бумаг — таке діло.

Микола (подає Степанові руку). Ну, прощай, брате, щасливої тобі дороги (цілуються).

Степан. Спасибі.

Микола. Прощайте, дядюшка Мартине.

Боруля. Іди здоров. (Микола пішов). Чого він до тебе вязне, — які ви товариші? . . . Мало чого, що з одного села, що однолітки, та у кожного з вас инша дорога! Ти, сину, не дружи з нерівнею, краще з вищими, ніж з нижчими. Яка тобі компанія — Микола? Мужик — одно слово, а ти на такій линії, трешся між людьми иншого коліна . . . Може, Бог дасть, і столоначальником будеш, або й письмоводителем у станового: це не те, що: „соб, половий! цабе,

перістий!“ А піт йому ллє, а пил припадає на лице, і смуги по всій твари, та дьогтем смердить від нього, як від мазниці; а у тебе инша лінія! Одно те, що не сьогодня-завтра утвердять в дворянстві, то от тобі й чин дадуть на той рік. Казав мені секретарь, що атестат треба з уїздного училища, – то ми достанемо; а друге – хоч би й зараз: глянь на себе і глянь на Миколу. То таки мужик ропаний, а ти канцелярист! . . . Так-то! Ну, а як будеш колежський реґістратор, то тобі й мундир який полагається і кокарда?

Степан. А як-же.

Боруля. От бач! де-ж йому рівнятися? Коли-б, Господи, тільки утвердили у дворянстві мерщій! Ти кажеш, що Каєтан Іванович завіряє, що коли вже Депутатськоє Собраніє признало, то й Сенат признає?

Степан. Каєтан Іванович казав мені: поклонись, каже, батькові, і скажи, що от-от уже він буде не доказующий, а настоящий дворянин; тепер безпремінно утвердять, бо діло в Сенаті вже шостий місяць! . . .

Боруля. Треба йому четвертей пять вівса послати. Там, як побачиш Каєтана Івановича, то нагадай йому про мендаль, він вже знає. Скажи тільки: папенька просив за мендаль. Не забудь.

Степан. Добре, не забуду!

Боруля. Іди-ж поснідай, а я де-що звелю Омелькові. (Степан пішов.)

Сьома ява.

Боруля, а потім Омелько.

Боруля (сам). Ну, тепер вже все одно, що й дворянин! Треба тільки дворянські порядки позаводити. Виряжу Степана і приймусь за дворянські порядки. (До дверей): Омельку, Омельку! (До себе): Хоч і коштує багато, та зате-ж порівняюся з Красовським! (Входить Омелько.) Ти-б надів чоботи.

Омелько. На біса я їх буду таскати у дорогу, та ще й у будень, добре і в постолах!

Боруля. Що ти тямиш, ґава! Повезеш у город канцелярського, і в постолах!

Омелько. Хіба я його буду везти? Коні повезуть; а я сяду на повозку, ноги в сіно засуну, то мені й байдуже.

Боруля. Не базікай! Надінь, кажу тобі, чоботи.

Омелько. Та що-ж, мене там танцювати заставлятимуть, чи що?

Боруля. Роби, що велять! Візьми рядно велике квітчасте, та гарненько закрий сіно, щоб панич у репяхи не вбрався.

Омелько. Який панич? . . . Хіба Красовського панич поїде з нами?

Боруля. Сто чортів тобі в потилицю! Наш панич, Степан Мартинович! . . . Подавись ти своїм Красовським . . . Степан Мартинович такий самий панич!

Омелько. Степан?! Давно-ж його призвели, хазяїн?

Боруля. От як я трісну тебе, то ти не тільки Степана Мартиновича будеш паничем величати, та й мене не хазяїном, а паном зватимеш! . . .

Омелько. Та за що-ж битися? Панич — то й панич, пан — то й пан! Хіба мені язик одпаде, коли я вас буду паном величати? Про мене, мені однаково. Звелите, то й юнкерьом вас зватиму.

Боруля. Та одшукай ще — там у коморі був вандальський дзвінок, і причепи під дугу.

Омелько. Добре, пане!

Боруля. Яких же ти коней запріг?

Омелько. Лиску, Красавку й Блоху.

Боруля. Ну й не прод ти? Всі три з лошатами, а у Блохи аж двоє . . . Панича везе в город, тройкою, з дзвінком і ззаду табун лошат буде бігти?! Зараз мені перепряжи!

Омелько. Та хіба я знав, що його призвели?! Яких же запрягти, бо знову не вгожу, то до вечора буду запрягати, та випрягати!

Боруля. Кулката в корінь, Карякошку і Зозулю на пристяжку. Іди-ж мерщій!

Омелько (про себе). Поки був чоловіком, і не вередував, а паном зробили, чорт тепер на нього й потрапить! (Пішов.)

Восьма ява.

Боруля, потім Степан, Палажка і Омелько.

Боруля (сам). Поки-то ще люди навикнуть, як величати! Воно й самому наче трохи чудно: то було — Мартин, або дядьку Мартине, а тепер пан! . . . Нічого, призвичаються! . . . (Входить Степан і Палажка.)

Палажка. Гляди-ж мені! Сорочок, платків, щоб не порозкрадали! Там я тобі вирізала три парі нових онучок і все поскладала, як слід . . .

Боруля. Яка це в тебе шинеля? Я-ж тобі казав: зроби таку, як у столоначальника.

Степан. Та сукна не стало на дармовіса.

Боруля. На-ж тобі грошей і безпремінно зроби дармовіса (дає гроші) та купи самовар, чаю, цукру, кохвію і пришлеш з Омельком. А там, що останеться, візьмеш собі: може рукавички купиш . . . Дивись: як люди, так і ти! Та чоботи чисть раз-у-раз, щоб блищали, як у засідателя. Одежа, — то, синку, перше діло. Та ще не забудь про те, що я тобі казав: нехай приїздить хоч і на наших конях я його й назад одішлю своїми.

Палажка. Хто?

Боруля. А, послі! Як приїде, то й побачиш. Присядьмо-ж на дорогу. (Сідають.) Я на неділю пришлю Каєтанові Івановичу вівса і сіна, а ти нагадай йому про мендаль. (Входить Омелько в чоботях і в драпім кобеняку.)

Омелько. Та йдіть, бо Кулкат не стоїть, аж лягає!

Боруля. Ти-б ще мішок драний надів на голову! Він там осоромить панича! Надінь мені зараз добрий кобеняк.

Омелько. Та ви-ж за кобеняк нічого не казали, а тільки за чоботи! (Набік.) От наказаніє Господнє з таким паном: звелів надіти чоботи, а чіпляється за кобеняка! (Виходить.)

Боруля. Ну, тепер з Богом! (Встає.) Прощай! (Цілує Степана.) Слухай старших, та старайся. Виписуй почерка, трись, сину, трись! . . .

Палажка. Здоровля бережи, шануйся, сину. (Цілує його.) Молися Богу по книжці . . .

Степан. Прощайте, папенька! Прощайте, маменька! (Цілує обох.)

Друга дія.

(Кімната у Мартина Борулі.)

Перша ява.

За столом сидять Боруля, Ґервасій і Дульський.

Ґервасій. Так от яке діло, пане Мартине. Ти знаєш, що я чоловік не бідний: Микола у мене один, то й він не буде бідувати: а в тебе одна дочка . . . Мій Микола і твоя Марися вкупі виросли і полюбили одно другого, а ми з тобою давні приятелі . . . То як ти

скажеш: чи не поженимо ми своїх дітей? Нехай давня наша приязнь закінчиться весіллям наших діток! . . .

Дульський. І я з охотою потанцюю на весіллі свого хрещеника! А-ну, пане Мартине, рішайте, бо мені вже й танцювати схотілось!

Боруля. Так-то, так, приятелю мій! Я знаю, що ти не бідний, і, може, справді діти наші люблються: та не випадає тепер віддати мені Марисю за твого Миколу.

Ґервасій. Чого так?! . . .

Боруля. Дочка моя дворянка, а твій син . . . ні дворянин, ні чиновник . . . — так не приходиться дворянці йти за простого хлібороба, я тепер на такій линії . . .

Ґервасій. Он що! . . . Я тебе, Мартине, не пізнаю: поки ти не ганявся за дворянством, був чоловік, як і всі люди; тепер же десь тебе вкусила шляхетська муха, і так дворянство те у тебе засвербіло, що ти рівняєш себе з Красовським! . . .

Боруля. Що мені Красовський! Я сам уродзоний шляхтич! . . . Красовський був безштанько: батько його так само сидів у Шадурського на чинші, як і ми; а що він оженився на дочці Шадурського і через те зробився державцем, то це ще не велика ржеч! І мій Степан, Бог дасть, дослужиться до чина, та ожениться на Тридурській, і ми зовсім тоді порівняємся з Красовським!

Ґервасій. Далеко ходити! Красовський вчений, лікарь! Красовський, сам кажеш, державець, а ти надимаєшся через силу, щоб з ним порівнятися, бундючишся дутим дворянством, з добра-дива посварився з ним! . . . Вірь мені, що як будеш отак роздувати свій гонор, то Красовський ззість тебе! . . .

Боруля. Подавиться, пане Ґервасію, подавиться, бо я гливкий!

Дульський. Глядіть, пане Мартине, щоб він вас не підпік. Ха-ха-ха!

Ґервасій. Що-ж тепер зробиш? От він не хоче, щоб ти сидів на його власности — і вибірайся! А сам не підеш, то під руки виведуть, за ноги витягнуть, викинуть за межу з усім збіжжям! Що там рівнятися?!

Боруля. Мене викинуть? Мене за ноги витягнуть з прадідівського ґрунту? Та хто посміє? А стрічний иск, а апеляція? . . . Я його ще в острог посажу за обиду, я правду судом одшукаю, я йому покажу, яке я бидло і яке теля — мій син! . . . Я йому покажу!

Ґервасій. Ти осліп од дворянства! І поки ту правду знайдеш, то все хазяйство профиськаєш і все таки нічого не добешся, а Красовський тебе випре звідціля!

Боруля. Не дожде! Не будь я Мартин Боруля! Мав би все хазяйство сплюндрувати, а докажу Красовському, докажу, що я такий самий дворянин, як і він! (Бє себе в груди.) Уродзоний шляхтич Мартин Ґенадієв син, внук Матвія Карлова, правнук Протасія Ґервасієва, Боруля з сином Степаном, гербу Тшивдар!!!

Ґервасій. Гай, гай! Та ще й зелененький! Герб? . . . А звідкіля, що означає те слово Тшивдар? Ти й сам не знаєш!

Боруля. А що мені знати? Герб — то єсть знак дворянського достоїнства!

Ґервасій. Де вже нам носитися з гербами! Правда, що ми всі шляхтичі, і всі дворяне, тільки що щаблеві . . .

Дульский. Ха-ха-ха! Щаблеві? Як то, пане Ґервасію, щаблеві?

Ґервасій. Та такі, виходить, що повипадали крізь щаблі своїх невшитих лубками возів і розгубились. Одно слово: голопуза шляхта!

Дульський. Ха-ха-ха! . . .

Боруля. Може ти й щаблевий і голопузий шляхтич, а я уродзоний! . . . Не віриш? У мене є копія з протокола Дворянського Депутатського Собранія. Коли хочеш, покажу. Я й сам не знав, а тепер довідався, що прапрапрадід мій був стражником таможенного скарбу і на його бумагах підписаний сам суперінтендант Севастьян Подлевський . . . от що! І у Красовського не кращі бумаги.

Ґервасій. Що там бумаги?! Красовський на лікаря вивчився, то йому й шляхетство пристало. Тепер він їздить в колясці, його вже крізь щаблі не протягнеш, а бумаги — тьфу! І в мене їх було доволі, а тільки я переконався, що нам дворянство так личить, як корові сідло.

Боруля. Може ти й корова, а мій прапрапрадід . . .

Ґервасій (перебиває). Був стражник? . . . Чув! А мій був підкоморій!

Боруля. Твій тільки під коморою сидів — то инша ржеч, а мій . . .

Ґервасій (перебиває). Стеріг тієї самої комори, де мій сидів!

Дульський. Ха-ха-ха! Та буде вам, панове, а то ще полаєтесь! Що там по титуле, кеди німа ніц в шкатуле! . . . Краще, пане Мартине, віддайте Марисю за Миколу, та запємо могорич!

Боруля. Ні, пане Дульський! У мене, слава Богу, є і в шкатулі і . . . я на другій линії.

Ґервасій. Він дворянин!

Боруля. Щоб ти знав!

Ґервасій. Горе з такими дворянами! А по-моєму, хто вчену голову має, той і дворянин, а вже, як неграмотні дворяне, то . . .

Боруля. Я неграмотний? Вибачай! То ти неграмотний, бо умієш тільки молитви читати, та й то по батьківському молитовнику, а по чужому . . . не втнеш! . . . А я й скоропись розбіраю!

Ґервасій. По батьківському молитовнику тепліш молиться!

Дульський. Ну, годі, панове, бо я бачу, що ви посваритесь!

Ґервасій. І справді! Як наше не в лад, то ми з своїм назад! . . . Прощайте, пане уродзоний! Тільки глядіть, щоб не чухались, як дворянство крізь щаблі повипадає! (Іде.)

Боруля. Не журись! У нас вози добре випті!

Дульський. От і не вгадав! Думав могорич пити, а піднесли дулю — і ніс, здається, не свербів . . .

Боруля. Чого-ж? Милости прошу: сідайте! Я зараз почастую: то одна ржеч, а це друга!

Ґервасій. Де вже нам з дворянами за одним столом сидіти?! . . . Пішов.

Дульський. Прощайте, пане Мартине! Жаль, що так розходимось.

Боруля. Оставайся, закусимо!

Дульський. Нехай другим разом, а тепер не приходиться: вкупі прийшли, вкупі і вийдем . . . Ще раз скажу: жаль, що ви не віддаєте Марисю за мого хрещеника, славний парубяка!

Боруля. Я й сам знаю . . . так нерівня по званію!

Дульський. Ну, то до зобачення! . . . На відході: А може ще роздумаєте, то на Тройцю й потанцюємо! Пішов.

Пята дія.

Перша ява.

Входять Степан і Омелько. Степан одягнений по-дорожньому, Омелько несе за ним сундучок.

Степан. Ну, слава Богу, дома. Роздягається.

Омелько. Де його поставити?

Степан. Став тут, і доказуй мерщій, як далі було. Далеко-ж ви його догнали?

Омелько. От зараз на повороті, біля розкопаної могили.

Степан. Ну?

Омелько. Стали наближатися. А панич той, певно, пізнав нас, почав штовхати Жида в спину, а Жид оглянувся і зараз затріпав обома руками, зашарпав кобилку віжками і ну її цвйохати батогом: кобилка вскач пустилась, а ми ще гірше припустили. Коні наші натомились, бо ми з копита вскач погнались. Блоха вже стала спотикатися, а рак аж стогне під паном! Вони не втічуть, а ми не доженем... А біля могили дорога переорана, повозка застрибала по борознах, потім задок схиливсь на лівий бік, потім одскочило колесо, вісь одбилась: кобила стала; Жид схопився і, що є духу, попер у бур'яни... Отут ми їх і догнали... і я напарив Жида, а панича пан частували... Спасибі, чумаки одняли, а то мабуть і вбили-б... А потім пан злізли з коня, стали пити воду, а сами трясуться та й упали, як неживі... Чумаки ті їх і додому довезли...

Степан. От нещастя!... Іди-ж випрягай коні! (Омелько пішов.)

Друга ява.

Степан, а потім Марися.

Степан (сам роздягається). І хто-б сподівався, що так скінчиться сватання?... Добре й Націєвському, сердешному, дісталось. Одначе, хоч би тобі пару з рота пустив!... Як приїхав, то слабий лежав аж дві неділі. Я його й питаю: а що, як?... Нічого, каже, приймали гаряче... Тепер і сам бачу, що гаряче. Погані наші діла — усе пішло шкереберть: і в дворянстві одказали, і Земський Суд скасували, і я зостався за штатом і куди примоститися й сам не знаю!... (Входить Марися.)

Марися. Степан! Приїхав? Здрастуй, братіку! (Обнімає його.) Слава Богу, що ти приїхав, ми вже з мочи вибились і ради не дамо!... Батько дуже слабі, мабуть умруть... (Плаче.)

Степан. Не плач, сестро, Бог милостив!... Що йому таке?

Марися. Одно до другого... Тут оказія з тим женихом, ти, мабуть, чув?

Степан. Чув. Омелько розказував... А Націєвський мовчить нічого не каже. Як приїхав, то дві неділі слабий лежав.

Марися. Не вспіли батько очуняти після тієї оказії, а тут Красовський зібрав людей, виганяв нас з села, хотів розвалити хату: батько дуже сердились, сварились, кричали: і з ними зробилась якась

причина: упали на землю, зовсім як мертві... А, не доведи, Господи! Ми з матірю в ногах у Красовського валялись — насилу одпросились на місяць, та й то дядько Ґервасій заступились... І це ще не кінець! Пройшло скілька днів: батько стали поправлятися, як знову одержали бумагу, що в дворянстві одказано. — і зовсім уже занедужали; тепер жовті, як віск: з сили вибились, нічого не їдять... все зітхають та читають ту проклятущу бумагу... Коли-б хоч з Красовським помирились, а то він знищить нас зовсім; завтра термін вибіратися, а куди вибіратися? Що робити з слабим батьком? Сами не знаєм... Слава Богу, хоч ти приїхав!

Степан. От наказаніє Господнє!... Не знаю, як і признатися тепер батькові... я вже, Марисю, теж не служу — мене за штатом оставили.

Марися. Не кажи, не кажи батькові, борони Боже! Вони зараз вмруть, як що довідаються, що й ти не служиш. Послі скажеш...

Степан. А мати де-ж?

Марися. Пішли до дядька Ґервасія просити, щоб помирився з батьком: чи не дасть якої поради — його так татко любили, завше слухали, а тепер посварились...

Степан. А за-що-ж папенька з дядьком Ґервасієм посварились?

Марися. Багато говорити, я тобі послі розкажу, а тепер іди до батька, вони тебе дуже нетерпляче ждали. Тільки не кажи, що ти не служиш, борони Боже! Послі...

Степан. У мене аж ноги стали труситися... Стільки біди кругом, що й... (Махнувши рукою, пішов у бокові двері.)

Третя ява.

Марися, а потім Микола і Степан.

Марися (сама). А, Господи милосердний! Верни ти спокій і мир у нашу семю! Так уже вимучилися всі, що, здається, і умерти-б було краще, ніж що-дня турбуватися і не бачити краю всім бідам і напастям!! На дядька Ґервасія уся надія... Чи ублагають же його мати? (Входить Микола.) Ну, що? мати у вас?

Микола. У нас. Батько згодились, зараз прийдуть сюди. Я побіг мерщій тобі сказати про цю радість! Може й нам щастя знову усміхнеться?!...

Марися. Слава Богу!

Микола. Здається, і Степан приїхав?

Марися. Приїхав, він у батька.

Микола. То я зостанусь у вас. (Виходить Степан.

Степан. Іди, Марисю, паненька тебе кличуть. А, Микола, здоров був!

Микола (поцілувавшись). А що, як батько?

Степан. Хоч й не питай! Змарніли зовсім!...

Микола. Ти-ж надовго приїхав?

Степан. Зовсім.

Микола. От чудесно! І який же я радий, що ти зостанешся у селі! Знов затоваришуєм!

Четверта ява.

Виходять: Палажка, Ґервасій і Протасій.

Палажка. Стьопа! (Обнімає і цілує його.) Що? бачив батька?

Степан (зітхнувши). Бачив.

Палажка (через сльози). Як смерть... Як смерть...

Ґервасій. Та заспокойтесь, заспокойтесь — сльозами не поможете.

Степан. Здрастуйте, Ґервасій Семенович! Протасій Матвійович!

Ґервасій. Здоров, козаче, здоров! (Чоломкаються.)

Протасій (чоломкається). Як-же службені діла?

Ґервасій (побачивши Миколу). А ти чого тут опинився?

Микола. Та я почув, що Степан приїхав...

Палажка (до Ґервасія). Заходьте-ж, Ґервасій Семенович, прямо сюди.

Ґервасій. Може-б попереду ви йому сказали, щоб не стріважити?

Палажка. Ну-ну, добре, я скажу. (Пішла.)

Ґервасій. А що-ж, Степан Мартинович, скоро столоначальником будеш?

Степан. Де там! Я вже не служу, Ґервасій Семенович.

Ґервасій. Ну?!

Степан. За штатом остався.

Ґервасій. Чув, чув: мені казав Красовський, що Земський Суд скасували... Так ти, виходить, лишній! І нащо тобі та служба? Чи багато-ж ти там брав жалування?

Степан. Два годи нічого не получав, а оце на третій, по розкладці, два з половиною у місяць назначили...

Ґервасій. Два з половиною? Господи! Здоровий молодий чоловік, два годи дурно сидить, а на третій у місяць получає два з половиною!

Протасій. Я ще, як служив у покійного землеміра Харитона Харитоновича Кацавейченка, він жив у Трахтемирові на дворянській вулиці в будинку... дай Бог память... в будинку... ґрафа...

Ґервасій (махає рукою на Протасія і перебиває його). Послухай мене, Степане, покинь ти думку про чиновника! Зовсім одурів старий: робітникові платить на своїх харчах 30 рублів, а сина, замісць того, щоб привчати до хазяйства, віддав у службу байди бити! Тепер не ті часи, з твоєю наукою далеко не заскочиш. І все то дворянство наробило! Все хазяйство піде прахом, а чиновника з тебе не буде...

Степан. Та я вже набив руку, Ґервасій Семенович, де-які бумаги, то й сам умію сочинять...

Протасій. Покійний землемір Кацавейченко...

Ґервасій (не слухає Протасія. До Степана). Плюнь ти на це діло! Батько старий, слабий, а одному синові, мавши добре хазяйство, не варт тинятися по канцеляріях і за два з половиною, тратити здоровя, зводити готові гроші на одежу, на харчі... Добре, як дослужишся до чого путнього; а як так і вмреш канцеляристом, а хазяйства не навчишся, не привикнеш — що-ж робити під старість? От — і тепер за штатом, як-би не було хазяйства, що його робити? Покинь, сину, берись за прадідівське рукомесло. Не так тебе батько вчив, щоб їсти хліб з служби.

Степан. Та воно... я й сам тепер бачу... Я не від того... не знаю, як батько...

Ґервасій. От я з ним побалакаю.

Степан. Тепер не кажіть, Ґервасій Семенович, бо, борони Боже, ще гірше заслабнуть.

Ґервасій. Я знаю, коли сказати, тільки не потурай батькові, не шукай дворянства — усе гаразд буде.

Палажка (з дверей). Ідіть, Ґервасій Семенович! (Ґервасій іде.) Зрадів старий, аж наче ожив трохи! (Ґервасій і Палажка пішли.)

Шоста ява.

Боруля, Ґервасій, Протасій, Палажка, Марися, Микола і Степан. Мартина Борулю садовлять на стільці. Він жовтий від цього, що жовч йому розлилася.

Боруля. Здрастуйте!... Бачите, як перевівся Боруля?

Ґервасій. Послухай же мене, Мартине, я тобі добра зичу. Зараз і поздоровшаєш!

Боруля. Ні, ще поїду в город, повезу всі дворянські бумаги Каєтанові Івановичу...

Ґервасій. Знову за своє! Мало тобі лиха через те химерне дворянство?

Боруля. Бумаг же, бумаг багато! Та все які бумаги старинні! Пять літ діло йшло... зовсім було признали, сопричисляли і... і... не утвердили, а через що не утвердили? Пустяк: сказано у бумазі, що не так фамилія стоїть... у нових бумагах — Боруля, а у старих Беруля!... Бодай тому писареві руки відсохли, що написав Боруля. Я й сам тепер не знаю, хто я: чи Боруля чи Беруля?... Може й Беруля! Та так і покинути? Жаль живий бере мене за серце! А може ще Каєтан Іванович...

Ґервасій. Витягне з тебе яку сотню, або й дві?

Боруля. А як докаже, що Боруля і Беруля однаково?

Ґервасій. Чом же він і досі не доказав? Нічого з цього не буде, вірь мені: тільки хазяйство зведеш, дітей старцями зробиш, й сам у бідности помреш. Чого-ж ти хочеш?

Боруля. Дворянства.

Ґервасій. Ні, торби! Воно-ж тебе в хворобу угнало, глянь на себе... воно тебе посварило з Красовським, і зо мною — всі біди твої від нього. Хазяйство ледви живе, а дворянство без розуму і без науки хліба не дасть. Послухай мене: спали всі бумаги, щоб не свербіло, бо ти слабий на дворянство і умреш від цієї хвороби.

Боруля. А як утвердять? Може хоч після смерти утвердять... Лекше мені буде на тім світі, бо я знатиму, що діти мої...

Ґервасій. Ну, то роби, як хочеш!

Палажка. Старий, зглянься на нас, послухай Ґервасія, нащо нам те дворянство, як ти помреш, а ми без хліба останемся?

Марися. Рідний мій, дорогий тат... папенька! Нам не треба дворянства; одного бажаєм, щоб ви одужали і знову будемо жити весело, як колись. (Боруля шукає очима Степана.)

Степан. І я, папенька, не хочу дворянства...

Боруля. І ти, Стьопа?! Не хочеш? дворянства не хочеш?... Ти? (Зітхає.) Всі не хочуть... Тільки я й хочу. Хлопи... хлопи!... (До Палажки.) Піди, душко, принеси палятурку з бумагами, там у мене під подушкою. (Палажка пішла.) Нехай Омелько принесе соломи і затопить

грубку. (Марися пішла, а через якийсь часок вертається з Омельком, котрий вносить солому, запихає у грубку і підпалює.) Потухне послідня искра від бумаг, потухне й моє життя... Умру на ваших очах, побачите! (Палажка вносить палятурку, повну бумаг. Мартин Боруля розвязує.) Права на дворянство! Грамота... Герб!... І це все спалити? (Читає крізь сльози): „Отношеніе дворянскаго Депутатскаго Собранія, отъ 16 февраля 1858 г. за № 1541 о признаніи рода Борули въ дворянствѣ". (Говорить): Було-ж, виходить, за що признати. Атестат прапрапрадіда. Підписав сам суперінтендант Севастьян Подлевський! Бумага синя... як лубок... Старинна бумага! (Читає): „Отношеніе казенной Палаты о не состояніи рода Борули въ подушномъ окладѣ". (Говорить): Скрізь Боруля, а там десь Беруля! бодай тому писареві печінка опухла. Копія „свидѣтельства" дванадцяти дворян — що ввесь рід Боруль завше вів рід жизні — свойственний дворянам. Особливо я!... Герб... Герб... Боже! Червоне поле, а по червоному полі голубий хрест, зверху знамена, а внизу дві пушки.

Омелько. Підпалив, горить!

Боруля. Не кричи! Чого кричиш? Бодай тебе чорти підпалили у пеклі. Поспієш!... І своїми руками спалити дворянські достоїнства?... Не можу!

Ґервасій (хоче взяти). То давай я спалю.

Боруля (не дає). Стривай! Стривай! Дай я ще надивлюся на них!... Хоч герб оставлю на память онукам і грамоту прапрапрадідову і атестат...

Ґервасій. Щоб знов розсвербілось дворянство. Та не будь же ти, Мартине, дитиною! Пали!

Боруля. А!! Ну, підведіть мене! (Підводять. Він бере бумаги, робить дві ступні до грубки і стає.) Не можу!! Руки тремтять... У серце шпигає.

Омелько. То віддайте мені, пане, на циґарки!

Боруля. А щоб ти подавився! А щоб ти утопився! Дворянські бумаги на циґарки?! Щастя твоє, що я слабий!...

Омелько. Та що-ж я таке сказав?

Боруля. Мовчи! бо я тобі ніс розтовчу.

Омелько. Поки зберетесь, то воно і потухне. Піду ще соломи принесу. (Виходить.)

Боруля. Стьопа! Стьопа! (Степан підходить.) А як-же ти будеш служити без дворянських бумаг, тобі і чина не дадуть.

Ґервасій. Та він і так не служить, його оставили за штатом. Земський Суд скасували, тепер такі чиновники не потрібні.

Боруля. Як?!

Степан. Так, папенька. Це правда, та я боявся вам сказати. Нас тридцять чоловік оставили за штатом.

Боруля. За штатом?... Не служиш?... Не потрібний?... Земського Суда нема? Ведіть мене! (Ведуть.) А!... за штатом! (Кидає бумаги в піч.) Горять!... Червоно, як кров дворянська, горять! О-о-о! Нещасний хлоп Мартин Боруля!... Тепер ти бидло! бидло! А Степан — теля! (Плаче.) Пустіть, рятуйте бумаги!... Я сам поїду у Дворянське Собраніє, у Сенат поїду... (Підбігає до печи.) Згоріли!... Тисяча рублів згоріла, половина хазяйства пропала і все таки — бидло!... (Тихо плаче.)

Палажка. Годі, старий! Слава Богу, що дворянство згоріло! Будемо жити по-старосвітськи...

Степан і Марися (цілують його). Папенька, заспокойтесь!

Боруля. Не кажіть на мене тепер папенька! Який я папенька?...

Марися. О, татку, як я вас люблю! Ми все життя віддамо, щоб вам було добре!

Боруля. Спасибі, дітки! Спасибі! Ґервасій! прости мене, що я, погане бидло, проти тебе носа драв.

Ґервасій. От і слава Богу, що ти мене послухав. А тепер я знов прошу тебе: давай поженимо наших дітей, вони любляться, а ми на весіллі забудемо все лихо! Та накажемо їм, щоб онуків наших добре вчили, то й будуть діти їх — дворяне!

Боруля. Я з радістю! Ідіть, діти, сюди! Нехай вас Бог благословить, та вчіть, вчіть дітей своїх! (Марися і Микола обнімають Ґервасія, Палажку, цілуються з Степаном.)

Протасій. А я вам на цей случай розкажу цікаву річ: літ тридцять тому назад... ні, брешу — тридцять один год, ще як...

Ґервасій. Нехай на весіллі кому-небудь розкажете?

Протасій (набік). Тьфу! Тьфу! Де чорт упре цього Ґервасія, то прямо і рота не роззявляй, бо зараз заткне. (Входить Омелько з соломою.)

Боруля. Не треба! Згоріло! Все згоріло, і мов стара моя душа на тім огні згоріла!... Чую, як мені легко робиться, наче нова душа сюди увійшла, а стара, дворянська — попілом стала! Візьми, Омельку, попіл і розвій по вітру...

Омелько. І що-б то було на циґарки віддати?!...

26. Хазяїн.

Комедія в чотирьох діях.

—

Дієві люди:

Терентій Гаврилович Пузирь. — хазяїн, міліонер.
Марія Івановна, — його жінка.
Соня, — їх дочка.
Феноґен. — права рука хазяїна.
Маюфес. — фактор.
Павліна, — кравчиха з города.
Зеленський, }
Ліхтаренко. } економи.
Куртц. — шахмейстер.
Петро Петрович Золотницький. — родовитий багатий пан.
Калинович. — учитель ґімназії.
Зозуля. — помішник Ліхтаренків.
Лікарь.
Харитон. — розсильний.
Петро.
Демян.
Дівчина.
Юрба робітників.

Перша дія.

(Кабінет.)

Перша ява.

Феноґен (входить з бокових дверей, з халатом у руках. Говорить в другі двері). Петруша! Скажи хазяйці, що халат у мене . . . (З середніх дверей входить Маюфес.) А, це ви, Григорій Мойсієвич? Заходьте!

Друга ява.

Феноґен і Маюфес.

Маюфес. Доброго здоровля, Феноґен Петрович!

Феноґен. Здоровенькі були. Що це ви нас відцурались? Давненько я вас не бачив.

Маюфес. Діла, діла, діла!

Феноґен. Загрібаете грошики!

Маюфес. Ет, поки заробиш грош, підошви побйош!

Феноґен. Ну, не гнівіть Бога! Домик чудовий купили!

Маюфес. За стільки літ — другі купили не домики, а палати!

Феноґен. Мало чого . . . Ехе-хе! От гляньте!

Маюфес. Халат, ну?

Феноґен. Халат міліонера! Бачите, як багатіють. Ще отакий -, кожух, аж торохтить! Нового купувати не хоче, а від цього халату і від кожуха, — повірите? — смердить! Он як люди багатіють: учіться!

Маюфес. Е то што-нібудь особенного! . . .

Феноґен. Ну й оказія-ж нам була через цей кожух. Подумайте: швейцар не пускав Терентія Гавриловича у Земський Банк!

Маюфес. Ну, не пускав, а як пізнав, зараз пустив . . . Терентія Гавриловича і в рогожі пізнають!

Феноґен. А так . . . Слухайте, Григорій Мойсієвич, чи нема у вас на прикметі земельки?

Маюфес. Для вас?

Феноґен. Еге. Постарів, треба на свій хліб.

Маюфес. Пора, пора самому хазяїном бути, хоч вам і тут добре.

Феноґен. Гріх скаржитись! Та тільки то моя біда, що перше я купував, продавав і мав добрі куртажі, варт було побиватись: а тепер держить при собі. Коли-не-коли перепаде свіжа копійка! Так пошукайте для мене десятин пятьсот.

Маюфес. Кругленький шматочок! Постараюсь. А тепер проведіть мене до Терентія Гавриловича.

Феноґен. Ходім! Тільки шукайте землю поблизче до вокзалу . . .

Маюфес. Што-нібудь особенного . . .

Зеленський (з дверей). Феноґен Петрович, можна?

Феноґен. Заходьте, я зараз! Вийшов з Маюфесом.

Третя ява.

Зеленський, а потім Феноґен.

Зеленський. От і шапкуй перед хлопом! Неможна инакше: силу має, а може сам і нацьковує, аби зірвати, — треба заходити! Входить Феноґен.

Феноґен. А що скажете? Кажіть скоріше, бо незабаром сюди хазяйка вийдуть.

Зеленський. Терентій Гаврилович гнів на мене має, і я боюсь, щоб мене не перевели в Чагарник на місце Ліхтаренка; а там менше жалування, у мене семя . . . Замовте словечко . . . Виймає гроші.)

Феноґен. Та що-ж я можу . . . Знаєте, який наш хазяїн, часом щоб не подумав, що ви мене підкупили, у нього честь перше всього!

Зеленський. Дурно ніхто нічого не робить; ви для мене, я для вас. (Дає гроші.) Замовте добре словечко, ви найближчий до хазяїна чоловік.

Феноґен. Та я попробую . . . Тільки — хто його знає, як . . . Бере гроші. Це ви мені позичаєте . . . А як що нічого корисного не вийде, я віддам.

Зеленський. Ваше слово все переборе. Нехай і в Чагарник переводять та хоч би жалування не поменшили . . . Я крадькома сюди, а тепер в контору. Вийшов.

Четверта ява.

Феноґен сам.

(Лічить гроші. Двадцять пять! Як би не давали, то я-б і не брав. А коли дають — бери! І сам хазяїн нас усіх научає: з усього — каже — треба користь витягати, хоч би й зубами прийшлося тягнути — тягни! Так він робив і так робить від юних літ, а тепер має мільйони! Чом же мені не тягнути, щоб і самому стати хазяїном. Та я й не тягну, — дають. Тут і гріха немає! . . . Голос Пузиря: Феноґен, давай халат.)

Феноґен (у двері). Ще не зашили, зараз принесу.

Пята ява.

Феноґен, Марія Івановна, Соня і кравчиха.

Феноґен. Нате, та скоріше латайте, бо вже кричали, щоб подавати халат; а я піду до них, скажу, що ви взяли позашивати дірки. (Вийшов.)

Марія Івановна. Ну, лиш приймаймось разом. Ось дірка. Ти, Соню, тут латочку наклади; а ось порвалось — тут я зашию, ви-ж здіймайте тим часом мірку. (Всі взялись за роботу.) Хоч ти, що хоч, говори — не хоче купити нового, так оце я грошей крадькома

насkладала, і ми йому такий халат справимо, що він і сам ним любуватиметься. Бачите, через два місяці рівно будуть іменини Терентія Гавриловича, — треба, щоб халат поспів, як-раз на іменини. Я не можу йому від себе подарувати, бо буде страшенно гніватись, що такий розход зробила, та ще й гроші брала крадькома. Халат, голубочко, буде дуже дорогий! пятнадцять аршинів ліонського бархату — по девять рублів аршин, і двадцять аршинів шовку по три рублі, шнур товстий шовковий, чистого шовку, з китицями — тридцять рублів, вам за роботу пятьдесят рублів — всього двіста сімдесят пять рублів. Це вже Соні так захотілось. Вещ цінна і хоч кому кинеться у вічі, а ви запросите тільки пятьдесят рублів. Розумієте? Терентій Гаврилович, як побачить, що таку дорогу вещ можна купити за дешево, сказати за безцінь — зараз і купить! Так от ми й діждемось, хоч хитрощами, що цей халат він скине і буде носити такий, що хоч куди не сором! Ви-ж, голубочко, настьогайте підкладку густо, густо узорами; на полах вишийте в гладь буряки з роскішними бадиллями, а на бортах вишийте барана і овечку. Та зробіть так, щоб він зразу побачив, що вещ дорога, а продається дешево! Розумієте?

Кравчиха. Ох, матінко моя, Марія Івановна, це то все розумію, тільки навряд, чи поспію таку дорогу вещ скінчити за два місяці: робота велика, вишивка копотка, та ще знаєте: зразок овечки і барана у мене є на подушці, а буряків нема.

Марія Івановна. Я вам дам і узори. А щоб поспішити з роботою — візьміть помішницю: я-ж і гроші платю не малі — пятьдесят рублів!

Кравчиха. Та вже і день і ніч будемо удвох з дочкою стьогати і вишивати, тільки прибавите пять рубликів.

Марія Івановна. Як гарно зробите то й десять дам. (Входить Феноґен.)

Феноґен. Готово?

Марія Івановна. Готово.

Феноґен. Давайте, бо гніваються. Там якийсь чоловік з важним ділом. (Взяв халат і пішов.)

Марія Івановна. Ну, ідіть же, голубко, я дам матеріял і узори. (Кравчиха вийшла.)

Соня. Мамо! А по-моєму — вівці і буряки вишивати не годиться — це буде смішно . . . Краще на полах і на борту квітки, та гарні мережки, фрески — у мене є узори.

Марія Івановна. Ні, Соню, квітки, то инша річ, то для молодого, а вівці та буряки татові, як хазяїнові, будуть приятніше. Я вже тата добре знаю, ходім!

Соня. Як хочете, а я-б не раяла, бо буде смішно . . . (Ідуть.) Мамо! як ви думаєте, чи не сказати-б татові про предложення Івана Миколаєвича?

Марія Івановна. Ні, дочко. Нехай на іменини прийде і сам скаже. Іван Миколаєвич учитель ґімназії, чоловік розумний, то зуміє з татком побалакати, а я тим часом попробую випитатись. (Пішли.)

Шоста ява.

З других бокових дверей виходить: Пузирь, Маюфес, і Феноґен.

Пузирь. Феноґен, не знаєш, зібрались економи в конторі?

Феноґен. Одного Зеленського бачив. Ох, усердний чоловік, з коня не злазить.

Пузирь. Як що зібрались — клич! (Феноґен вийшов. До Маюфеса.) Сідайте. (Мовчать.) Трудне діло ваше . . . трудне. У мене своїх овець сорок девять тисяч — боюся, що паші не стане.

Маюфес. Де-ж таки! Оце сказали: паші не стане! . . . Торік, як я купив у вас для одного Німця валахів, памятаєте? — то для прийомки три дні їхали вашою землею . . . Їхали ми цілий день — чия земля, питаємо? Терентія Гавриловича! На другий день знову питаємо: чия земля? Терентія Гавриловича! І тільки на третій день, над вечір, почалась земля Гаврила Афанасєвича Чобота. Ха! ха! Княжество! Ціле княжество. Німець, що зо мною їхав, дивувався, хитав головою, цмокав губами, а на третій день, сміючись, сказав: у цього хазяїна більше землі, ніж у нашім герцоґстві, єй-Богу, так і сказав. Хе, хе, хе! Та щоб на таких степах неможна було випасти ще дванадцять тисяч овець?

Пузирь. Та воно можна! А тільки я вам скажу, що крім всього прочого — діло ваше опасне . . . Я, знаєте, опасаюсь, щоб не було якої біди.

Маюфес. Помилуйте, чого боятися? Не такі голови це діло обміркували, щоб можна було боятись.

Пузирь. Так то, так! А тільки, знаєте, несостоятельність на три мілїони, та ще обміркована несостоятельність — рідко кінчається благополучно! . . . Щоб, бува, Петро не вскочив у злоєні. А тут і я помагаю, переховую!

Маюфес. Що ви? Сохрани Бог! Не такі люди ведуть і вести-муть діло . . . Петрові Тимофієвичу помагають значні адвокати і самі найбагатші купці та хазяїни. Я вже був у чотирьох — всі зго-дились: хто мануфактуру прийме, хто гурти, хто кінський завод, а з парового млина і винокурні горілку і борошно розвезем скрізь, постройки-ж — діло рук чоловічих . . . хе! хе! хе! Ще й страхову премію візьмем. Не бійтесь, ми хапатись не будемо, а помалу, по-малу, все імення зтайть тихо, як віск на вогні . . .

Пузирь. Опасне діло . . . А почому Петро Тимофієвич думає заплатити кредиторам — не чули?

Маюфес. Копійок по десять, а на худий кінець по двадцять копійок.

Пузирь. І Петрові Тимофієвичу зо всіми розходами достанеться два міліони чотириста тисяч.

Маюфес. Ні, так не вийде. Рівно міліон назначено тільки на розплату і на всі розходи — аґентів багато!

Пузирь. Виходить, два міліони чистеньких І це кругла сума! З нічого два міліони? Капітал! Такого капіталу кредитори не пода-рують. Найдуться завзяті, будуть судитися, а як діло дійде до суду — тоді погана справа! . . .

Маюфес. Нікогда!!! Візьміть в разсужденіе: вся ця сума роз-кинеться не на бідолах яких, а на московських та лодзинських фа-брикантів, та на всякі банки! Фабриканти та банки розкинуть потері на других, підведуть свої баланси і квита. Ха, ха! Що їм така сума — виграшка!

Пузирь. Еге! для багатьох, мовляв, виграшка, а для одного капітал! З миру по нитці — голому сорочка.

Маюфес. Ха! ха! ха! Істина глибока.

Пузирь. Ну, добре. Я переведу на свої степи дванадцять тисяч ваших овець до осени, а в-осени на салган разом з своїми. Це все добре . . . А яку-ж я матиму корпсть за поміч?

Маюфес. От за цим же мене й послано до вас, щоб ви сказали свої умови.

Пузирь. Трудне діло . . . страшно опасливе діло! . . . Двадцять процентів з валової виручки. Менше не візьму.

Маюфес. А чом же не з чистої прибилі?

Пузирь. Може хто другий візьме з чистої.

Маюфес. Про других нічого й балакати. Все діло треба вести без документів, на честь! А кому-ж повірити: тільки таким хазяїнам, як ви! Ви не захочете взяти чужого?

Пузирь. Навіщо мені чуже, коли у мене й свого доволі . . . Так двадцять процентів з валової виручки. Коли согласні, переганяйте овець на мої степи.

Маюфес. Ваше слово для всієї околиці закон, і вже коли неможна взяти двадцять процентів з чистої прибилі, нехай буде з валової виручки. А дозвольте знати: які розходи будете лічити?

Пузирь. Випас, чабани, догляд.

Маюфес. Ваше слово — закон! А на які степи переганяти овець?

Пузирь. На Суху Балку — три тисячі, на Роздолля — пять тисяч і на Камяний Брід — чотирі тисячі!

Маюфес. Завтра всі розпорядки зробимо . . . Терентій Гаврилович, я чоловік бідний, служу і вам і Петрові Тимофеєвичу . . . Сами знаєте . . . Скільки ваша ласка?

Пузирь. Поки не буде видко мого заробітку, я не можу назначити вам нічого. А в-осени, після салганів — вас не обиджу, заплатю по-хазяйськи.

Маюфес. Ваше слово — закон: ваша честь — вище всяких векселів і розписок! Надіюся, що не обидите бідного чоловіка! Прощайте, треба поспішати, щоб не пропустити поїзду.

Пузирь. О, ще поспієте!

Маюфес. А чи на вашім вокзалі можна пообідати?

Пузирь. Я нігде на вокзалах не обідаю, бо вожу свої харчі. Феноґен! (Входить Феноґен.) Чи на нашому вокзалі можна пообідати!

Феноґен. Бухвет є.

Маюфес. Треба поспішати, бо їсти хочу, аж шкура болить!

Пузирь. Тут не далеко.

Маюфес. Та мені не багато й треба: хоч би чарку горілки та шматок хліба . . . Ха! ха! ха! Так, кажете, бухвет є?

Феноґен. Є.

Маюфес. Прощайте! (Вийшов.)

Сьома ява.

Феноґен і Пузирь.

Пузирь. Всякий чорт сюди прийде голодний! Нема, щоб з собою привіз солонини там, чи що. Нехай не звикають!

Феноґен. Це не ресторація, а хазяйський дім!

Пузирь. А він думає — постоялий двір. Клич економів.

Феноґен (ідучи). Охо-хо-хо-х.

Пузирь. Чого це ти так тяжко зітхаєш?

Феноґен (махнувши рукою). Та . . .

Пузирь. Ну, що там, кажи?

Феноґен. Зеленський наш дуже стривожений тим, що ви на нього гніваєтесь . . . А він чоловік усердний, семя велика . . . Жаль мені його дуже, а коли обидите — то й гріх, він для вас і в огонь і в воду! З коня не злазить цілий день, побивається . . .

Пузирь. Опього вже я не люблю! Краще ти не мішайся не в своє діло . . .

Феноґен. Диви, мішаюсь! Сами питаєте, чого зітхаю? Я й кажу, бо у мене болить, а зовсім я не мішаюсь! Ви хазяїн, ваше діло, хоч і без хліба зоставити вірного слугу.

Пузирь. Ну, ну, годі вже . . . клич!

Феноґен (в двері). Заходьте!

Восьма ява.

Входять: Куртц, Зеленський і Ліхтаренко; увійшовши, кланяются. Двері на-віч одчинені. Феноґен, пропустивши економів, сідає на стулі так, що йому все чути і видно.

Пузирь. Доброго здоровля! Ну, як таки ви, пане Зеленський і досі не загнуздали Мануйлівських мужиків? Де-ж це видано, щоб н буряках платити робочому по тридцять пять копійок в день! (До Ліхтаренка.) Порфирій! Почому у тебе в Чагарнику робили і роблять поденно?

Ліхтаренко. З початку весни по пятнадцять копійок, потім по двадцять, тепер, в гарячу пору, по двадцять пять, на їх харчах!

Пузирь. Чуєте? І по двадцять пять копійок багато, але все-ж таки не тридцять пять! Та ще, либонь, ви й харчуєте?

Зеленський. Харчую.

Пузирь. Боже мій! І харчуєте?! То це вийде по сорок пять копійок. Добре хазяйнуємо! Робочі все заберуть, а нам же що зостанеться, а чим же я буду вам жалування платити? Так неможна, ви не вмієте зробити дешевого робітника!

Зеленський. У нас умови одні, а в Чагарнику, де Ліхтаренко, — умови другі.

Пузирь. Умови люди роблять.

Зеленський. Околиця до околиці не приходиться! У Мануйлівці люди більше зажиточні, ніж де: окрім своїх наділів, держать

оброчну, казенну землю в аренді, артілі почали заводити. А робочий, сами знаєте, тільки там дешевий, де землі нема, де нема за що рук зачепити, де бідність.

Пузирь. Так ви зробіть у Мануйлівці бідність!

Зеленський. Це не од мене залежить.

Пузирь. Вибачайте, пане Зеленський, це від голови залежить! От побачите, що там зробить Ліхтаренко. Слухай, Порфирій, я тебе переведу в Мануйлівку, а вас, пане Зеленський, у Чагарник.

Феноген (за дверима). Ох-хо-хо-х!

Зеленський. Помилуйте, за віщо-ж! Я торік чистої прибилі дав пять тисяч, а цей рік надіюсь . . .

Пузирь. Порфирій дасть десять тисяч! Ви не умієте з народом, а Порфирій уміє — і дасть десять тисяч — побачите! От що, Порфирій: Мануйлівці запустили недоїмку і не заплатили. Через тиждень та оброчна земля, що держать в аренді Мануйлівці, оддається з торгів на новий строк. Треба, щоб казенна земля зосталась за мною, чуєш?

Ліхтаренко. Попробую.

Пузирь. Це тобі не борщ, тут пробувати нічого — треба взяти! Ти розумієш? Взяти! Казенну оброчну статтю взяти! Наділи мужицькі на десять літ в аренду — взяти! А як мужик зостанеться без землі — роби з ним, що хочеш: а поки при землі мужики — все одно, що бури, нічого з ними не зробиш!

Зеленський. Я вже пробував . . .

Пузирь. Ви ніколи не пробуйте, а просто — їжте!

Зеленський. Мануйлівців не вкусиш!

Ліхтаренко. Аби зуби.

Пузирь. Правда. Ти вже в Чагарнику взяв селянські наділи в аренду, тепер стежка протоптана, опит є, починай і в Мануйлівці.

Зеленський. Дозволяю собі звернути вашу увагу на те, що у Мануйлівці є такий учитель артільщик і біля нього чоловіка три з молодих, що через них і Ліхтаренко зуби поламає.

Пузирь. Порфирій, настали зуби! Опит є, стежка протоптана, шкварь!

Ліхтаренко. Срібними та золотими зубами можна не то Мануйлівку, не то уїзд, а й губернію можна ззісти!

Пузирь. Нам потрібен дешевий робітник, розумієте? а без дешевого робітника хазяйство вести — годі! Так ви, пане Зеленський, приймайте Чагарник від Ліхтаренка, а він прийме Мануйлівку од вас.

Зеленський. Помилуйте, в Чагарнику менше жалування, а у мене семя!

Феноґен (за дверима.) Ох-хо-хо-х!

Пузирь (глянув на Феноґена). Жалування вам буде те саме, що і в Мануйлівці, побачу, як будете справлятись по готовому!

Зеленський. Спаспбі!

Пузирь. Та от що: як тільки хліб знімете — триста десятин стерні засієте магаром, бо я купив ще дванадцять тисяч овець, треба гарно випасти на салган. А ви, Карло Карлович, завтра поїдете в степи на прийомку овець — їх туди приженуть. Увечері я дам вам наряд.

Куртц. Еті да, еті нет . . . У нас сорок тисяч овса, а ще дванадцять тисячов купіл, нужен другий помошнік, без другий помошнік — неможно.

Пузирь. Обійдеться, чабани надежні.

Куртц. Еті — нет! Чабан — цкелей кричал, а шахмейстер голова, еті — да!

Пузирь. Для овець доволі вашої голови!

Куртц. Одна голова на пятьдесят два тисячов овса — еті нет, еті нікаґда.

Пузирь. Доволі. За те я в-осени вашу голову оливою гарно помастю.

Куртц. Ха! ха! ха! Оліфа, еті да! Корошо! . . . — а только помошнік нужно.

Пузирь. Обійдетесь! А старшого чабана, Клима, виженіть зараз!

Куртц. Зашем, еті — да! Корошій чабан гнать? Собаку корошого гнать, еті — нет!

Пузирь. Він мошеник!

Куртц. Клим?! Еті — нет! Еті нікаґда!

Пузирь. Мені відомо, що, як здавали дві тисячі валахів Крячковському, він за десять карбованців додав йому двадцять валахів лишніх.

Куртц. Еті — да? Еті — нет! . . . Еті нікаґда! Помилялся — можна, проскакувал — можна, а за деньгі — еті нікаґда!

Пузирь. А я вам кажу — продав! Вигнати! Мені нужні люди надежні, чесні, а як ви станете самі виправляти мошеників, то мене обберуть, як липку. Вигнати! Я йому вірив, а він он який!

Куртц. Еті — да? . . . Еті — нет! Еті нікаґда! Я будет узнавал! Шесний шабан, еті паскудство. (Вийшов.)

Пузирь. Ідіть з Богом! (Всі кланяються і виходять. Пропустивши їх, входить Феноґен.)

Девята ява.

Феноґен і Пузирь.

(Феноґен відчиняє двері, стає на коліна перед Пузирем і цілує його в руку.)

Пузирь. Що це?

Феноген. Я вже знаю! Ви не скривдили чоловіка, і Господь вас нагородить! Перше діло — справедливість!

Пузирь. Та кого-ж я обижав коли?

Феноген. Ніколи, ніколи! За те й вам Господь дає? А вас обкрадають.

Пузирь. Де-ж ти візьмеш чесних людей?!

Феноген. От, Клима ви вигнали, бо я дізнався за валахів і сказав, а тепер я вам скажу, що Ліхтаренко . . .

Пузирь. Що Ліхтаренко?! . . .

Феноген. Дивиться крізь пальці, не глядить — от що? Та й сам руки вмочає! Як здавали пшеницю, так його помішник Зозуля — десять лантухів скинув у Жида Хаскеля, що хліб скуповує і має на містечку маґазин.

Пузирь. Це так!

Феноген. Мені сам підводчик розказував, жаль тільки, що я забув його імя . . . Та Ліхтаренко певно знає все.

Пузирь. Спасибі тобі, Феноґен! Ти один у мене вірний слуга! Кругом крадуть і крадуть. Вели, щоб вернули Ліхтаренка. (Феноґен отчиняє двері, а назустріч йому Куртц.)

Феноґен (до Пузиря.) Карло Карлович!

Пузирь. Нехай іде. (Феноґен, пропустивши Куртца, вийшов.

Десята ява.

Куртц і Пузирь.

Куртц. Так бить не должно. Еті нікаґда!

Пузирь. В чім діло?

Куртц. Січас справка делал: у меня і у конторських книгах три тисячі сорок валахів — еті да?

Пузирь. Так.

Куртц. Дві тисячі продавал, — еті да?

Пузирь. Так.

Куртц. У меня тисяч сорок в руках. Знайшіт еті — нет, еті — нікаґда, Клим шесний шабан, прогайнять нельзя, еті — паскудство!

Пузирь. А ви лічили тих валахів, що зостались, почім ви знаєте, що вони всі цілі?

Куртц. Еті — да! Я атвечайт!

Пузирь. То друга річ: не стане, то ви заплатите.

Куртц. Я заплатіль?! . . . Еті — нікаґда! Клим шесний шабан, еті — да! а язик, еті — фе!

Пузирь. Який язик?

Куртц (показує свій язик.) Еті — еті — да! Язик работай — еті — да! Ухо слухай, а голова не розсудов? . . . Так бить не должно! Не надо слишил, а надо відел, еті — да!

Пузирь. Ну, годі, ідіть собі, Карло Карлович, і заспокойтесь. Нехай уже Клим зостається.

Куртц. Еті — да! Клим — нет, Карл Куртц — нет! Куртц всі знайт, еті — да? Спецаліста место скрозь находіл!

Пузирь. Ну, годі вже!

Куртц. Так бить не должно! (Стає серед сцени і показує язик.) Язик — еті фі! Еті паскудство! (Вийшов.)

Одинадцята ява.

Феноґен і Пузирь, а потім Ліхтаренко.

Пузирь (до Феноґена). Ну, що ти скажеш?

Феноґен. Карло краде, а Клим помагає.

Пузирь. Та всі крадуть, що й казати, — кругом крадуть!

Феноґен. Та ще ви Карла боїтесь, от він і верховодить.

Пузирь. А де ти його візьмеш такого шахмейстра?

Феноґен. Ну, то нехай краде?

Пузирь. Чого-ж — нехай? Треба слідкувати. От Карло поїде на прийомку, а ти, Феноґен, шатнись по отарах на провірку. (Входить Ліхтаренко.) Що-ж це, Порфирій, у тебе крали пшеницю, як возили на вокзал?

Ліхтаренко. Може. Сто тисяч пудів пшениці здавали, двісті підвід возило, може хто й вкрав.

Пузирь. Цілий віз пшениці твій помішник Зозуля зсипав у Хаскеля.

Ліхтаренко. Де-ж таки! Лантух-два, то може: а віз — то брехня! Не вірьте!

Пузирь. А чого-ж ти дивився?

Ліхтаренко. Щоб не крали! . . . І на вокзалі здано сто тисяч пудів — вірно!

Пузирь. То лишню наважили в амбарі?!

Ліхтаренко. Може який лантух, або два — то буває, де-ж ви бачили, щоб у великій економії ніхто нічого не вкрав. Та хоч би у мене сто очей було, то й то не встережеш!

Пузирь. Так по-твоєму нехай крадуть?

Ліхтаренко. Я цього не кажу — всі крадуть по-своєму, та без того і неможна, Терентій Гаврилович! І розсиплеться, і загубиться, і вкрадуть яку мализну . . .

Пузирь. З тобою сам чорт не зговорить. Я тобі образи, а ти мені дубя! То нехай крадуть, питаю тебе? За віщо-ж я тобі жалування платю?

Ліхтаренко. А за тих сто тисяч пудів пшениці, що я здав на вокзалі, а ви гроші взяли!

Пузирь. Тьфу на твою голову! Чи ти одурів, чи чорт тебе напав?

Ліхтаренко. Терентій Гаврилович, ви тільки не гнівайтесь, а розсудіть гарненько. Будемо так говорити: ви мені дасте великий шматок сала, щоб я його одніс у комору! Я візьму те сало голими руками і однесу сало в комору і покладу: сало ваше ціле, а тим жиром, що у мене на руках зостався, я помастю голову, — яка-ж вам від цього шкода?

Пузирь. Іди собі к чорту, бо ти наважився мене гнівити!

Ліхтаренко. Щасливі оставайтесь! (Іде.)

Пузирь. А Зозулю зараз розщитати! Хатнього злодія не встережешся! Сьогодня він тільки голову помастить, а завтра чоботи, а після завтра й сало візьме!

Ліхтаренко. Воля ваша. (Пішов.)

Дванадцята ява.

Пузирь і Феноґен.

Феноґен. От чоловік! І риби наловить і ніг не замочить!

Пузирь. Я знаю, що він більше всіх краде, та за те і мені велику користь дає!

Феноґен. Ось ґазети і листи з вокзала привезли.

Пузирь (бере листи.) Поклади ґазети на столі, увечері Соня прочитає. (Читає лист.) Феноґен, ти знаєш Чоботового сина, Василя!

Феноґен. Бачив. Бова Королевич!

Пузирь. Старий просить дозволу сватати Соню.

Феноґен. Перше спитайте Соню.

Пузирь. Що ти мелеш, з якої речи? Сам кажеш — Бова Королевич, до того один у батька, а батько хазяїн на всю округу . . . Якого-ж їй жениха?!

Феноґен. А може у неї є на прикметі?

Пузирь. Пройдисвіт! Так буде, як я хочу!

Феноґен. Ой, це вам не Катя: та мовчала до смерти, а Соня . . .

Пузирь. Ет, дурощі! (Читає.) Феноґенушка! (Встає.) Знай наших! Получив орден Станислава 2-ої степени на шию — а?

Феноґен (цілує його в руку.) Слава Богу! (Витирає сльози.) Покійний батюшка порадується на тому світі!

Пузирь. Не дурно пожертвував на приют. В-осени поїдемо на засіданіє в земський банк — нехай всі ті, що сміялися з мого кожуха, — губи кусають!

Феноґен. Так ви зробіть собі, Терентій Гаврилович, нову хорошу шубу і хороший сіртук, бо орден буде у вас на шиї, а кожух зверху, то нас знову швейцар виганятиме з прихожої, як торік виганяв.

Пузирь. Я розхрістаюсь, як будемо входити: тільки на поріг, а йому перед самим носом, блись — орден! Ну, та й швейцар мене тепер пізнає! Дався я йому в-знаки: памятаєш, як молив потім, щоб я його простив — у руки цілував, навколішки ставав!

Феноґен. Перше опаскудив, на сміх усім кинув, а потім просив . . . Такого хазяїна виганяв з прихожої, принявши за старця, а все через кожух. Старий він, тридцять літ носите, дуже торохтить і сильно лоєм тхне.

Пузирь. Ну, гаразд. По случаю ордена зроблю шубу з лисячого хутра.

Феноґен. Єнот краще!

Пузирь. Ну, єнот! . . . Хтось стукає!

Феноґен (одчиняє двері). Петро Петрович!

Пузирь. Милости просимо! (Входить Золотницький.

Тринадцята ява.

Феноґен, Золотницький і Пузирь.

(Феноген цілує Золотницького в руку.

Золотницький. Здоров, здоров, Феноґен! А ти, крез, як поживаєш?

Пузирь. Вашими молитвами. (Чоломкаються. Хоч і не такий кремезний, як вам здається.

Золотницький. Не кремезний, а крез! і все в тім же халаті! Пора тобі його скинути.

Пузирь (сміється). По-домашньому, по-хазяйськи!

Золотницький. Давно я тебе не бачив! Що-ж, багато ще купив землі?

Пузирь. Нема підходящої!

Золотницький. Все скупив?

Пузирь. Ні, ще не все! Може продаєте Капустяне?

Золотницький. Дай віку дожити, не виганяй ти мене з Капустяного! Потомствених обивателів і так не багато в околиці осталось, все нові хазяйни захопили, а ти вже й на мене зуби гостриш. Успієш ще захопити і Капустяне і Миролюбівку.

Пузирь. Ні, мабуть не доживу до того часу! . . . А скільки-б ви, справді, взяли за Капустяне? Я не купую, я тільки так цікавлюсь!

Золотницький. Прицінюєшся на всякий випадок. Ха, ха, ха! . . . Два міліони! А! не по зубах?

Пузирь. Продавайте, то й побачите, чи по зубах, чи ні!

Золотницький. Неможна разом все ковтнути — підожди трохи! От я строю сахарний завод, завод лопне — Капустяне твоє! Ха! ха! ха! Слухай, поки там що: приставай у компанію, три чоловіка уже єсть, давай чотириста тисяч — будеш четвертий, і поставим в Капустянім сахарний завод!

Пузирь. Не моє рукомесло! Я цього діла не знаю, а коли не знаєш броду — не лізь прожогом у воду! Ставте сами, а мені дасте сто тисяч авансу, то я вам на увесь завод постачу буряка, як тепер постачаю на кульпинський завод!

Золотницький. А ти все-таки обдумай. Буряки — буряками, а прибуток від завода — само собою. От поїдемо зараз у город, там тобі все викладуть, як на долоні, і ти побачиш, що діло корисне. Завідський промисел велика річ!

Пузирь. Я ще до цього не дійшов!

Золотницький. Пора вже. Поїдемо зараз у город, я тебе ознайомлю з ділом, а ти, прислухавшись, обдумаєш.

Пузирь. Це можна. До речи, мені треба орден получить.

Золотницький. Який?

Пузирь. Станислава 2-ої степени на шию!

Золотницький. В такім разі шампанського став!

Пузирь. А де я його вам візьму?

Золотницький. Так у городі поставиш, там найдем.

Пузирь. Та, може, я ще і не поїду, бо діла у мене дома є й трохи таки нездужаю.

Золотницький. Уже злякався, що шампанського треба ставити. Ну, я сам поставлю: а тим часом давай чого-небудь попоїсти, бо ти не догадаєшся нагодувати, а я голодний.

Пузирь. Зараз будемо обідати. Тільки вибачайте — у мене фрикасе нема, а по-хазяйськи: солонина до хріну, борщ, заварювана каша до сала, та пиріг може є з яблук.

Золотницький. Чудово! Аж слина котиться! Слухай, ти-ж, здається, земський гласний?

Пузирь. Торік вибрали. Тільки я ще ні разу не був. (Сміється.)

Золотницький. Нічим хвастати: це тобі не робить чести. От поїдемо, так будеш і на собранії — завтра почнеться: на черзі важне питання: продовольствіє голодного люду до урожаю.

Пузирь. Це до мене не тичиться. Це химера! Голодних буде тим більше, чим більше голодним помагати. От у мене робочим поденним платять тридцять пять копійок. Нехай голодні ідуть до мене по пятнадцять копійок на роботу.

Золотницький. Діло. От ми це саме скажем на собранії і тобі привезуть тисяч двадцять робочих.

Пузирь. То вони мені й голову обїдять!

Золотницький. Ото-то-ж й є! Виходить, треба щось инше придумати, треба обсудити, душею увійти в становище голодних, не дати їм загинути, не дати розповсюднитись цинготній болізні.

Пузирь. Це не моє діло!

Золотницький. Як?

Пузирь. Чудні люди! Голодних годуй, хворих лічи, школи заводь, памятники якісь став! . . . Повигадують собі ярма на шию і носяться з ними, а вони їх мулять, а вони їм кишені продирають. Чудні люди!

Золотницький. Які памятники? Не розумію. До чого тут памятники?!

Пузирь. Не розумієте? Так от поки ще до обіду, почитайте оцей лист. (Дає лист.)

Золотницький (читає). „В Полтаві дозволено поставити памятник першому українському поетові Іванові Петровичеві Котляревському. На цей памятник гроші збірають формально в Полтавщині, але приватно можна жертвувати звідусіль. В числі жертвувателів і досі вашого імени нема, але це певно від того, що ви не знаєте про таке благородне діло. Так от я і оповіщаю вас про це, щоб доставити вам приятність, разом з другими земляками, пожертвувати на памятник поета. Гроші висилаються полтавському голові. Готовий до послуги — Храменко.“ (Прочитавши, дивиться на Пузиря і говорить.) Ну?

Пузирь. І я кажу — ну? . . . Чого їм треба?

Золотницький. Ти хто такий? Малоросіянин?

Пузирь. Не крию́сь. Прирожденний хахол!

Золотницький. Так от і пожертвуй на памятник народного поета.

Пузирь. З якої речи? Я жертвую на приюти . . .

Золотницький. Ждучи награди?

Пузирь. Не крию́сь. А Котляревський мені без надобности!

Золотницький. І як тобі не сором отаке говорити? Такий хазяїн, такий значний обиватель, ще й кавалер, а говориш, як дикий, неосвічений мужик: „Котляревський мені без надобности!“ Противно й слухати! Поети єсть сіль землі, гордість і слава того народу, серед котрого зявились; вони служать вищим ідеалам, вони піднімають народний культ . . . Всі народи своїх поетів шанують, почитують і ставлять їм памятники!

Пузирь. То, виходить, ви пожертвуєте?

Золотницький. А як-же! Завтра вишлю триста рублів!

Пузирь. Ну й буде з них, а від мене не поживляться! (Входить дівчина.)

Дівчина. Пожалуйте обідати!

Золотницький. Прощай!

Пузирь. А обідати?

Золотницький. Обідати у такого хазяїна важко, тут і кусок в горло не полізе. До земських діл тобі нема діла, луччих людей свого краю ти не знаєш, знати не хочеш і не цінищ, — я соромлюсь сидіти поруч з тобою за столом!

Пузирь. Та чого ви так ображаєтесь за того Котляревського, хіба він вам брат, чи сват?!

Золотницький. Ах ти нещасна, безводна хмара! І прожене тебе вітер над рідною землею і розвіє, не проливши ні краплі цілющої води на рідні ниви, де при таких хазяйнах засохне наука, поезія і благо народа!

Пузирь. Та це ви щось таке говорите, що я не розумію. Милости просю обідати!

Золотницький. Ні, поки не даси мені слова, що поїдеш в земське собраніє і пошлеш гроші на памятник Котляревському, доти не сяду з тобою за стіл!

Пузирь. Та вже для вас, і поїду й пошлю! (Бере його під руку.) Не робіть же мені безчестя! (Веде його.)

Золотницький. Ах ти . . . хазяїн, та й більш нічого!

27. Сава Чалий.

Траґедія в пяти діях і семи картинах.

Пята дія.

(Світлиця Сави, гарно убрана килимами. На стінах зброя. Під стінами турецькі канапи; напереді стіл. В глибині колиска.)

Перша ява.

Зося колише дитину, біля неї стоїть баба.

Зося. Заснуло. Ідіть, бабусю, відпочиньте. Коли дитя прокинеться, я вас покличу.

Баба. А коли-ж, серце, будемо хрестити, бо вже-ж пора: чотирі неділі минуло, як дитя родилось, а ще й досі в хрест не ввели.

Зося. Завтра, бабусю . . . Ждемо пана Шміґельського. Він буде кумом!

Баба. А який піп, пані, буде хрестити; чи наш, чи уніятський, чи ксьондз?

Зося. Отець Іван.

Баба. Оце добре. Діти повинні йти по батькові . . . А де-ж пан Шміґельський? Його вже третій день не бачу, а він же в нас що-дня?

Зося. Пан Іван позавчора погнався за гайдамаками, що, кажуть, десь містечко і костел геть обібрали . . . А Господи, коли-б уже тих гайдамаків не стало! Ловить їх Сава, ловить, а вони єсть і єсть. Та ще похваляються на Саву . . . Мені таки боязко за нього, особливо, як пана Івана немає дома.

Баба. О, моя кохана пані, хто осмілиться до такого лицаря, як Сава, доступити? Кругом нас міліція і вся у пана Сави під рукою.

Зося. Ото бо мене й страшить, бабусю, що Сава дуже сміливий, а через те в дворі у нас, бува, частенько зовсім немає козаків. Та от хоч би й сьогодня — всіх розіслав.

Баба. А двірня в нас хіба мала?

Друга ява.

Ті-ж і Сава. Баба, уклонившись, виходить. Зося обнімає Саву, а потім бере його за руку і веде до колиски, одводить частину пологу. Сава довгенько дивиться на дитину, а Зося, обнявши Саву за стан, стоїть, схиливши йому голову на плече. Сава по хвилі спускає полог, цілує Зосю і одходить від колиски.

Сава. Міцно спить козарлюга! . . . Так що-ж, Зосю: чи згодна ти, щоб синові дати імя Гнат?

Зося. Ні, ні! Мені той Гнат страшний, і я не хочу, щоб сина нашого так звали. Назвем його Сава. Це імя для мене миле, а коли тебе не буде дома, я, розмовляючи до сина, буду всякий час говорити: Сава! мій милий, мій коханий, — і так мені здаватись буде, що я з тобою розмовляю.

Сава. Ну, то нехай буде Сава! Може малий Сава, як виросте, кращий буде, ніж його батько!

Зося. Кращий від тебе не буде! (Сава зітхає.) Чого ти, Саво, так зітхаєш тяжко?

Сава (то нервово, то запальчиво). Ох, Зосю, так мене ксьондзи й пани неправдою своєю до віри нашої грецької і до люду ображають, що каюсь иноді за те, що до Потоцького пристав і навіть . . . мучусь! Я кожний день все більше й більш помилку свою бачу . . . Кругом вовки, що їсти лиш овець хочуть, а пасти їх і стерегти — не мають навіть в думці, і кривда через те, як панувала скрізь, так і панує, і не мені, я бачу, її на Україні побороти!

Зося. Що-ж там сталось знову, Саво, що ти стрівожив так себе?

Сава. Був я у попа! І так наскаржився мені отець Іван на пробоща, що я хотів поїхати зараз у Немирів і власними руками розбити голову лукавому ксьондзові.

Зося. Та що-ж таке зробив ксьондз пробощ?

Чалий. Що!? Він навпаки моїм наказам дозволив уніятському попові Антонієві вигнати отця Івана з церкви! Так я оце одняв в Антонія ключі від церкви, оддав отцеві Іванові; Антонія-ж так настрахав, що він утік в Немирів!

Зося. То й заспокойся, коли поставив по-своєму.

Чалий. Неможна, серденько! . . . Я вже не раз ксьондзам і шляхті говорив, що, поки я живий, тут унії не буде! А вони на теє не вважають і, змовившись, навмисне йдуть всі проти мене, знаючи, що я лиш в тім утіху маю, що можу заступатися за люд свій і за віру.

Зося. А ти все таки заступайся і бороня.

Чалий. Иноді я навіть забуваю про те, що сотником у гетьмана служу, і хочеться розправитися з ними по-гайдамацьки, бо то єдине страх на них наводить!

Зося. Ти зробиш все по-своєму, бо пан ясновельможний тебе любить і слухає!

Чалий. Та воно ніби й так, а тільки став я помічати, що там на дні, у його панській душі, живе ненависть і до хлопа, й до його віри і часто він почав кривитися на мене! . . . А що-ж би то було, коли-б такого друга, як от Шміґельський, я не мав? Він один боротись проти кривди помагає. О, як би тут хороше жилося, коли-б народ любила шляхта, як братів! . . . (Глянув у вікно.) Що це за люди? (У двері.) Джуро!

Зося (підбігає до вікна). Ціла юрба! (Входить Джура.)

Джура. Люди хотять бачити пана.

Чалий. Звідкіль вони?

Джура. Не знаю. Між ними один Кульбаба з слободи панської, а то чужі.

Чалий (бере шапку, хоче йти).

Зося (бере у нього шапку). Любий мій, будь обережний, не довіряй себе так сміливо юрбі!

Чалий. Бог з тобою! Чого-ж я буду боятися? Між ними є Кульбаба з нашої слободи. Певно скарги мають, а може оселитись хочуть тут у слободах моїх.

Зося. Ти їх не знаєш, мій коханий, а я боюся посполитих з того часу, як, памятаєш, два гайдамаки, одягнені, мов кметі, вмішa-

лись у юрбу посполитих, і вбити тебе хотіли . . . Між ними-ж був, здається, і Кульбаба.

Чалий. Так же-ж не вбили! Горицвіта — повісив я, а Кульбаба — став першим між хазяйнами у Степашках!

Зося. Твоє життя, коханий мій, дорожче від мого — храни його для сина нашого.

Чалий. Заспокойся, моя любко! Що з тобою?

Зося. У тебе так багато ворогів: і гайдамаки, і пани, і ксьондзи, а хіба неможна підкупити кого . . . Не йди до них, прошу тебе, уваж мою ти просьбу. Поклич сюди Кульбабу одного і сам до боку шаблю причепи.

Чалий (в двері). Джуро, скажи, щоб Кульбаба прийшов сюди в світлицю! . . . Ну, що-ж, тепер ти спокійніша?

Зося. Надінь же шаблю.

Чалий. Зосю! І не сором? Гайдамацька жінка боїться посполитих.

Зося. Бо я свого гайдамаку без міри кохаю: а після того, як дав нам Господь сина, я стала занадто полохлива, і все мене страшні думки гнітять . . . Може через те, що я ще хвора . . . Прошу тебе: поки я видужаю і вернеться до мене колишній спокій, постав ти варту у дворі, бо в нас частенько, от як і сьогодня, нема ні одного озброєного чоловіка.

Чалий. З завтрішнього дня цілий десяток добрих козаків будуть сидіти у нас в дворі і оберігатимуть дорогий для мене спокій моєї любої жони. Тільки не трівож себе даремно, будь спокійна, моя голубко, бо трівогою своєю і в мою душу смуток наливаєш і — невідомий перше страх — мене трівожити починає.

Зося. Я вже не буду.

Третя ява.

Ті-ж і Джура.

Чалий. Ну? . . . Чом же Кульбаба не йде?

Джура. Гості приїхали до нас, пани з Немирова. Так Кульбаба питає, чи підождати, чи прийти завтра?

Зося. Чи не Шміґельський? (Глянувши у вікно.) Ні. Жезницький пан, а з ним Яворський.

Чалий. Чорт їм рад. (До Джури.) Скажи, щоб завтра Кульбаба прийшов з людьми. А зараз вели накрити столи та принеси горілки з льоху: нехай всі люди випють за здоровля пані і мого сина. (Джура вийшов.

Четверта ява.

Ті-ж без Джури.

Зося (біля вікна). З ними мало не ціла хоругов надворських козаків . . . Чого-б то?

Чалий. То так бояться: Жезницькому ввижаються скрізь гайдамаки. Він хоробрий тільки в замку, а за стінами замку тремтить, як заяць. Я його терпіти не можу. І чого це вони притислись?

Зося. Це перший раз . . . Ти-ж, Саво, не показуй вигляду, що гості не в пору.

Пята ява.

Ті-ж, Яворський і Жезницький.

Яворський і Жезницький. Панові полковникові чолом бємо.

Чалий. Прошу вас так не жартувати, панове! Я сотник лиш, на віщо-ж величаєте полковником мене?

Яворський. Слухаю пана.

Жезницький (подає лист, Сава читає.) Це не жарт, ми-б жартувати так не посміли! Пан Сава справді є полковник! Полковника-ж дістав за те, що у поход послідній розвалив гард Запорожський на річці Бугові і розігнав відтіль ватагу запорожців-гайдамак, спаливши церкву їх! . . . Вітаємо ще раз полковника! . . .

Зося. Саво! Ти церкву спалив?

Чалий. В запалі, моя голубко, в кривавім бою, не розібрали: чи то церква, чи просто будинок — і спалили! . . . Це гріх великий на моїй душі . . . Я каюсь і жалкую . . . але не вернеш! . . . Багато де-чого не вернеш! Ну, що про це. За те, як бачиш, тепер полковник я і справді! Вибачайте, панове, що зразу не повірив.

Жезницький. І не тільки полковник, а віднині Сава Чалий благородний шляхтич Речи Посполитої! А от і грамота від короля! (Кланяється, за ним Яворський.)

Чалий (розвернувши грамоту, поцілував). Спасибі вам, панове, за добрі вісти! Прошу сідати. (Сідають.) Тепера, Зосю, не будуть родичі тебе цуратись.

Зося. Байдуже. Шляхтичів — багато, а Сава — один!

Жезницький. Ясновельможний гетьман теж вітає полковника свого з королівською милостію і просить прибути до нього завтра на обід і разом з тим приняти ще подарунок. (Подає ще лист і кланяється. Яворський теж кланяється.)

Зося. Що там ще?

Чалий (читає). Ясновельможний гетьман дарує синові нашому сто тисяч злотих і просить . . . щоб я сина свого . . . хрестив у католицьку віру! . . .

Зося. Для чого-ж то?

Сава. Об цім ми побалакаєм з тобою опісля . . . Стільки, панове, разом нагород, що я не знаю, що й сказати! Завтра приїду сам в Немирів і там подякую ясновельможного гетьмана за його ласку до мене! Джуро, меду!

Жезницький. Тепер панові полковникові і шляхтичеві не випадає стояти, як перше, за хлопські інтереси, повинен він оберігати лиш інтереси панські. (Джура вносить мед.

Чалий (наливає кубки). Хлопський і панський інтерес один: спокій і добробут! Але краще ми не будемо про це балакати, бо пан Жезницький занадто розходиться зо мною у поглядах і вийде суперечка, а у такі щасливі хвилини я-б не хотів сваритися з гостями дорогими. Прошу, панове.

Яворський (бере кубок). Слухаю пана!

Жезницький. За здоровля прекрасної пані полковникової і її сина. (Пють.)

Чалий (знов наливає). А пан Шміґельський ще не вертався?

Жезницький. Нема ще й досі, і ясновельможний гетьман трівожиться.

Чалий. Я й сам в трівозі не малій, бо маю відомости, що тут десь недалеко Гнат Голий, і завтра я сам хочу йти шукати його ватагу . . . Прошу, панове!

Яворський (бере кубок). Слухаю пана!

Жезницький (бере кубок). Пан Шміґельський заздрить панові полковникові і, не пораявшись, пішов сам у погоню, щоб самостійно лаври взяти.

Чалий (наливає). Пан Шміґельський лицарь. Велику має честь і славу при всіх дворах панських і нікому не завидує! Панове, прошу. (Бере кубок.)

Яворський (бере кубок). Слухаю пана.

Жезницький. Ну, та й слухняний же пан Яворський, коли приходиться пити мед!

Чалий. Зосю! Почастуй нас, рибко!

Зося (наливає). Прошу випити за здоровля мого гайдамаки!

Жезницький. Шляхтича!

Яворський (бере кубок). Слухаю паню.

Жезницький. Прекрасну пані Зофію пан Яворський слухає, а свою пані не слухає!

Яворський. Ба, слухаю! Присягаю. Ми так кохаємось, що жити одно без другого не можем. От я вже занудився за моєю панею, бо хвилина без неї мені віком здається!

Жезницький (Чалому). Бреше! Що-дня бє канчуком! Ну, пане Яворський, їдемо до Немирова.

Яворський. Слухаю пана.

Жезницький. А як же-б пан не послухав, коли вже сонце над захід, і треба засвітла добратися додому, щоб часом де не злапав нас бестія Голий!

Чалий. При вас мало не ціла хоругов козаків — і пан боїться?

Яворський. Я? Ні крапелини, присягаю! Що я їм зробив?

Чалий. І правда. А пан Жезницький?

Жезницький. У-у! Противні морди! Але і я їх не боюся, коли вони сидять у мене в тюрмі. (Сміється.) Прощайте! (Іде до дверей.)

Яворський. Завтра побачимось!

Чалий. Як будем живі!

Жезницький. А чого-б нам поміратп? . . . Певно пан полковник думає, що ми піймаємось і справді Гнатові у лапи? Не піймає! У нас коні добрі . . . (Вийшли. Чалий за ними.)

Шостя ява.

Зося (одна, іде до дверей). Бабуню! А йдіть сюди! (Іде до колиски тихо, замисливщись. Здрігнула.) Сава сказав, що Гнат тут близько десь, і в мене ноги затремтіли . . . І раз-у-раз так страшно робиться мені, коли я чую імя Гната! . . . Сава його так любить, а він на Саву ножа гострить. Цур йому, нехай він згине . . . (Входить баба.) Перенесем, бабуню, дитя в опочивальню. (Здіймають колиску.)

Сьома ява.

Ті-ж і Чалий.

Чалий. Вже виносите мого козака від мене? Ну, прощай, сину, рости здоров!

Баба. Я сама, пані, однесу. (Виносить.)

Чалий. Га? Зосю, чула?

Зося. Що, Саво? Що?

Чалий. Мало їм, бач, того, що я роблю для них, вони-ж обдурюють мене, не додержують слова, та ще й хотять купити мою дитину, хотять, щоб сина я свого хрестив не в грецьку, а в католицьку віру? . . . Яка образа, яка зневага!

Зося. Хіба-ж вони тебе примусити можуть? Тепер ти шляхтич, рівний гетьманові самому, то й король заступиться за тебе!

Чалий. Я й сам за себе заступлюсь! Але не в тому річ. Ти тільки подумай! Чого хотять? І хотять, знаючи, що я за віру грецьку заступаюсь. Виходить, псом мене всі лічать, що я за гроші й почести і віру проміняю і стану і люд свій до унії примушувати! . . . Помиляються! Гайдамаки — одно, а віра — друге! . . . Не від гетьмана ця думка йде, а від ксьондзів!

Зося. А коли так, то не тільки син твій не буде католиком, але й я, жона твоя, пристаю до грецької віри, і не посміє нас ніхто за те судити: бо жона і муж — тіло одно, а в однім тілі — і дух повинен бути один!

Чалий. О, горлице моя! Я родину покинув, по ній тужив би я безмірно, коли-б краса душі твоєї мені боротись з ними не помагала всякий раз, — як от хоч би й тепер! Ти родина моя, ти — все для мене! . . . Ох, як жалкую я, що тоді, коли ти бранкою була, в корчмі сиділа, не одружився з тобою і не покинув все, щоб тихе, мирне почати життя там далеко, далеко — десь над Дніпром! . . . На віщо слава, почот, маєтки? А там з тобою був би рай!

Зося. Так що-ж, тікаймо звідціля . . . Я тут боюся усього, а особливо Гната Голого! Бо ті гайдамаки казали, що їх послав убити тебе Гнат Голий! Тікаймо! Мені так хочеться десь жити далеко від людей, з тобою що-хвилини вкупі, а тут: ти ходиш у походи і кидаєш мене, і раз-у-раз я повна страху, що вже не вернешся з походу!

Чалий. Прийдеться утікати . . . (Підіймається і слуха.)

Зося. Чого ти? наче що побачив, слухаєш?

Чалий. Ти нічого не чула?

Зося. Ні.

Чалий. Мені здалося, наче хто під вікном сказав: „добривечір!“

Зося. Ой! . . .

Чалий (ласкаво). Бог з тобою. А може-ж і справді хто сказав добривечір. (Входить Джура і ставить свічку на стіл.) А подивися, чи нема кого

там на подвіррі? (Джура вийшов. Чалий бере Зосю за стан і садовить біля себе). Сядь коло мене та пригорнись до мене, моя бранко!

Зося (сідає і пригортається). Бранка! Ох, як гарно тоді було, коли я тебе що-вечора у корчмі ждала, аж радісно згадати! Сиджу, в вікно дивлюся і вся тремтю . . . Та тільки то не страх був, як тепер, то була трівога, що серце наповняла і прудко гнала кров, малюючи у мріях чарівну постать страшного всім і славного на Україні Сави, котрого я так покохала, так (дивиться на Саву), що батька, матір, все для нього забувала і рада-б з ним була в корчмі ввесь вік сидіти — отак! (Обгортає його шию і цілує.)

Чалий. Чого-ж ти вся тремтиш?

Зося. Від щастя, милий, біля твоїх грудей страху нема! Я зараз смілива така, я справжній гайдамака і нічогісінько вже не боюсь: з твоїх грудей в мої перелилася смілість і одвага. (Входить Джура.)

Джура. Не видко нігде нікого: ні біля світлиці, ні на подвіррі. (Виходить.)

Чалий. Отак, коли стрівожишся чого, тоді і вбачається і вчувається.

Зося. А, пусте. (Входить баба.)

Баба. Ідіть, пані, погодуйте сина.

Зося. Плаче?

Баба. Ні, тільки мурчить.

Чалий. А ніхто не приходив у двір?

Баба. Ні, нікого не було.

Чалий. Почулось! . . . Іди-ж, голубко, та й спатоньки лягай, а я листи ще напишу і сам прийду до тебе.

Зося. Може-б я ще прийшла сюди?

Чалий. Краще спи! Нехай тебе хранить Господь!

Зося (іде і од дверей). А може-б ти завтра листи написав, бо вже не рано . . .

Чалий. Не будь же дитиною, моя люба, у мене діло є.

Зося. Ну, то я вже піду . . . (Постоявши.) Слухай, Саво, і я з тобою поїду завтра в Немирів і сина візьмемо. Добре?

Чалий. Гаразд.

Зося. Мерщій же пиши листи, бо я однаково не буду спати. (Пішла.)

Восьма ява.

Сава (один сідає до столу). В Немирів завтра не поїду, а напишу ясновельможному листа, що повертати свій рід у католицьку віру

я не згоден, бо це-б зневажило мене перед очима всіх панів, яко одступника від предківської віри, за котру вчора ще боровся з ними! (Пише, потім перестає, піднімається і слухає.) Проклятий пугач, як засміявся погано!... (Сідає і пише.) І де він взявся? Учора двох убив і більш здається тут їх не було. (Пише, по хвилі здрігнувсь, підняв очі на вікно і слухає.) Що це? Здавалося, наче знову хтось сказав „добривечір“! А, дурість! Ну, добривечір, то й добривечір... Коли-б мерщій вертавсь Шміґельський. Я цілий день сьогодня жду його і тим себе так розтрівожив, що ніяк не віджену тяжких думок: все більше і більш нагнічують вони мій мізок... Дивна річ... Коли я жив в степу, в норі, у лісі — не знав тоді такої я трівоги... А тепер, от як не силкуюсь — нічого не зроблю з собою!... Особливо сьогодня. Оці нагороди мов ранили ним гострим і отруїли мою душу... От чую — наче хто шепче мені й зараз: що праця та, що я у своїх думках лічив користною народові, була і єсть на користь лиш панам! І чую я, що єсть тут правда — страшна, страшна правда!... За те, що гайдамак, своїх братів, ловив і смерти предавав, найкращих оборонців прав народних, за те, що церкву Божую спалив — полковник я і шляхтич! Шляхтич? Рідня, виходить, всім панам! Ох, як мені нудно і на серці трудно! Здається зараз би вернувся до своїх, у ліс, у нори... Зося піде скрізь за мною... А там я вигодую сина свого Саву козакам на славу! — І він закриє батькові гріхи!... Ох, ні!... Заросли мої шляхи тернами — немає повороту... Нема! Нема! (Бє кулаком об стіл.) І не треба! Дитячий страх напав на мене і я себе мордую. Щоб край утихомирити, то треба припинити дику волю гайдамацьку, поки не захопив цей рух увесь народ!... Так!... Так!... Як море зрадливе сьогодня на лоні своїм гойдає тихо байдак і мов присипляє плавця, а завтра в мент один скаженіє і бє на тріски той самий байдак і топить у хвилях навісних необачного плавця — отак і народ: коли розірве ланцюг покори — подібен морю навісному! Покірний це сьогодня й тихий — він вмент один, страшну підніме бурю і Посполиту Річ потопить в крові, і все оберне у руїну. Пріч же сумні думки — пріч! Не проти народу я воюю, а проти гайдамак: народові-ж бажаю миру і спокою, щоб він під панською рукою добув широкої освіти і прав на вільне і корисне життя для всього краю. (Здрігнувсь і прислухається.) Знову хтось сказав „добривечір!“... (Іде до вікна і заглянувши, одскакує.) Що це? Ввижається мені! Чи й справді то Шміґельський!! (Підходить до вікна.) Пан Шміґельський, блідий і з уха кров дзюрчить! Пане Іване! Чого-ж ти... Щез!... Це мана... Це так мені здавалося...

Девята ява.

Чалий і Джура.

Чалий. Це ти в вікно заглядав?

Джура. Ні.

Чалий. І нема нікого?

Джура. Ба приїхав зараз козак з хоругви пана Шміґельського.

Чалий. Де він? (Хутко, не діждавши відповіди, вийшов. З других дверей виходить Зося.

Зося. Джуро, що там сталось, що пан так прудко вийшов. Мені здавалось, що пан Шміґельський приїхав?

Джура. Ні, пані, козак з його хоругви.

Зося. То певно він вернувся?

Джура. Не знаю.

Зося. Здається, йдуть. Ти не кажи, що я виходила, щоб пан не гнівавсь.

Джура. Слухаю пані. (Зося зникає за дверима.

Десята ява.

Чалий і надвірний козак. У козака голова перевязана.

Чалий. От через що я так тріВожусь цілий день — душа нещастя чула! Тяжке нещастя . . . Ну, ну — далі розказуй . . .

Козак. Я певен, що всі там полягли, до одного усі. І їх там полягло багато, коли уранці після бою до мене знов вернулося життя, то я побачив, що вся балка завалена була козачим трупом — немов би хто позвозив їх багато так навмисне. Шукав між трупом я сотника пана Шміґельського, але його там не було. Коли на гору вийшов, то на горі з десяток наших коней уже здихало, бо в них розпороті були їх животи, а далі паслось скілька коней, так я піймав одного і от до тебе прискакав з цією звісткою лихою! . . .

Чалий. О, Боже мій, яка потеря! Це Гнат — його робота, бачу . . . Ти знаєш місце добре?

Козак. Знаю.

Чалий. Так ти нас поведеш туди. Іди тим часом спочивай, обмий і перевяжи свої рани. Джуро, дай йому добрий кухоль меду, скажи, щоб зараз коней трьох сідлали і сам вертайсь сюди. (Джура і козак вийшли. Сава сідає і пише лист, а написавши.) Сто душ лягло на полі і з ними кращий друг! Друг, котрий підтримував всяк час мій дух.

друг, що вмів розгонити найтяжчі хмари життєві, які гнітили часто мізок мій і душу й серце! . . . О, тепер я попалю усі ліси, я виверну все гайдамацьке гніздо, я заплатю за смерть Шміґельського вам всім сторицею, страшно, страшно заплатю!! . . . (Входить Джура.)

Одинадцята ява.

Чалий і Джура, потім Зося.

Чалий. От три листи: один — що згорнутий удвоє — в Немирів; другий — що край один заломаний — у Тульчин; а третій — одкритий — в Рубань! Птицями нехай летять всі три.

Джура. Тоді у нас нікого не останеться в дворі, бо Харько й Трохим пішли на слободу і досі не вернулись.

Чалий. Так ти на слободу йди зараз і в двір до мене поклич Кульбабу; скажи йому, щоб він узяв з собою всіх своїх товаришів, що колись були у гайдамаках. Вони мені потрібні і за послугу будуть мати добру плату. Іди-ж мерщій! А не забув, куди який послати лист?

Джура. Цей — в Немирів, цей — у Тульчин, а цей — в Рубань.

Чалий. Так. (Джура вийшов.) Годі вагатись, годі! (Входить Зося.) І ти не спиш ще на лихо?

Зося. Яке там лихо? Я чую трівогу — скажи, що сталось: я ні жива, ні мертва!

Чалий. Молю тебе, не заважай мені! Сотня Шміґельського пропала, і я піду шукати її. Скоро збереться сюди вся близька міліція, і я виступлю зараз, по дорозі захоплю решту — і в похід!

Зося. То нехай коней запрягають зараз, і я поїду у Немирів з сином, бо тут без тебе я не зостанусь.

Чалий. Я вже послав на слободу і зараз сюди прийде Кульбаба, а з ним пятнадцять таких молодців, що і на сотню підуть. Для всіх роздам я списи, порох, кулі і мушкети. Це буде твоя варта. Коли-ж захочеш їхати, то завтра вже поїдеш у Немирів; а варта все-ж таки нехай стоїть в дворі . . . Іди-ж, моя голубко, і спи спокійно — тебе одну я не покину! Знай, що у дворі у тебе буде пятнадцять добрих молодців! Іди і спи спокійно. Мені немає часу, треба ще написати ясновельможному, бо все, як бачиш, раптом перемінилось.

Зося. Я слухаю тебе, і спокій мов росте в моїй душі. Прощай, мій соколе ясний! Боже, як не хочеться з тобою розлучатись. Згадуй свою Зосю, а я що-хвилини буду з тобою розмовляти, бо біля мене малий Сава! Прощай!

Сава. Будь здорова, моя зоре. (Цілує її.)

Зося. Зайдеш же сина перехрестиш. (Вийшла.)

Дванадцята ява.

Сава (один. Пише). Увесь тремтю від злости . . . Коли-б мерщій міліція . . . (Пише.) Кипить моя душа! . . . Я не так за вас приймуся . . . Коли-б піймавсь мені тепер сам Гнат, я і його без жалю на палі посадю. (Пише. По хвилі входять тихо Гнат, Медвідь і Кравчина.)

Тринадцята ява.

Чалий, Гнат, Медвідь і Кравчина.

Гнат. Добривечір!

Чалий (повертається і схоплюється з крісла).

Гнат. Здоров, здоров, пане Саво! Здалеку ти нежданії гості маєш, чим будеш вітати?

Чалий (шукає очима броню). А чим же я таких гостей привітаю . . . Послав мені Господь сина, буду в куми звати.

Гнат. Не кумувати тобі, Саво, з нами: не пити горілки та медів з преславним товариством, а заплатити перше треба за сукні та за адамашки, що ти нажив, пане Саво, з козацької ласки . . .

Чалий (хоче взяти шаблю — Медвідь йому дорогу заступає. Сава хоче взяти рушницю, що в другім кінці стоїть — Кравчина заступає йому дорогу. Сава, нахиливши голову, хвилю мовчить). Чого-ж брати мої хотять? Чи битись, чи миритись?

Гнат. Прийшов час, Саво, розплатитись за кривди ті, які ти нам і людям всім своїм зробив!

Чалий. Я лиш обороняв від кривди вашої ввесь край. Один проти другого ми у поле виступали, озброєні, мов лицарі на герць! Тепер же ви утрьох на мене безоружного напали, — цього не дозволяє честь лицаря такого, як ти, Гнате! Коли вже воля Божа є на те, щоб з вами розплатився я, дозволь же і мені мою ти шаблю взяти: тоді один я проти трьох крівавий бій прийму, а Бог нехай рішить, і мертвий той нехай поляже, хто кривди більш зробив!

Гнат. На поєдинок ти не маєш права з нами, бо потеряв ти козацьку честь! За те, що кіш у Чорнім Лісі наш спалив, напавши зрадою на нього; за те, що ти ловив товаришів своїх і в руки панські віддавав; за те, що церкву ти спалив — тебе громада наша смерти присудила і виповнити присуд громадський ми взялись... Проти громадського суда оборонятись шкода!... Колись, хрестами помінявшись, ми перед образом дали присягу обороняти людей своїх від ляшської кривди і напасти: присягу ту зламав ти, брате, тепер вона тебе вбиває! (Всі три обступають Чалого і проколюють його шаблями; проколовши, одступають.)

Чалий (падає). Простіть... Я смерть приняв за рідний край... Я кровю змив свою вину... Прощайте. (Умірає.)

Гнат. Прощай!... Краще, брате, гнити тобі в землі, аніж з Ляхами вкупі на наші голови козачі меча здіймати і на безчестя козацтву усьому свій рід тут розмножати.

IV. Іван (Нечуй) Левіцький.

28. Як учився в школі Яким Лемішка.

(З повісти: „Причепа“.)

За панування царя Миколая І-го на західній Україні в одному повітовому місті жив міщанин Лемішка. Між бідними невеличкими міщанськими хатами високо виносилась покрівля його чималої хати з білими цегляними виводами. Чималі вікна і двері, віконниці, помальовані зеленою фарбою, ґанок коло дверей — все те дуже одрізняло Леміщину хату од других. На ціле місто не було такого роскішного садка, таких високих верб на леваді, такої густої дерези на окопі, свідкові давньої оселі і оселі багатенької давніх Лемішок. На ціле місто у міщан не було такої чистої, просторної світлиці з кімнатою, великих нових образів, картин на папері, міцних дубових столів, добрящих лавок. Уся оселя стояла, як звичайно стоять міщанські хати, далеко од жидівського базару, над річкою, на високенькім пригорку. З гори до берега простягся старий, здоровий садок, а далі за ним зелена левада та зелені верби коло криниці на самім низу. З огорода видко було недалечко водяний млин Леміщин, з чотирма колесами, з густим наїздом возів, навантажених мішками, з гуртом людей, застоюючих черги. Лемішка в місті був з перших багатирів. Заможність між міщанами, незвичайна на західній Україні, в границях панування шляхецько-жидівської Польщі, колись такої шкодливої для місцевого народу, — наводила людей на здогад, що Лемішка накладає з чортами, що він буцім-то знайшов гроші. З важкою напругою якось спромігся Лемішка пропхатись між Жидами і шляхтою до свого талану. Одначе він протисся не крамарством, а більше промислівством. Лемішка випасував на степах товар до різниць, а Леміщиха закуповувала садки, пильнувала там ціле літо і висилала хури з овощами в степові міста на продаж.

Одного ясного літнього вечора сидів Лемішка з жінкою в ґанку. Сива смушева шапка зїхала йому на потилицю і одслонила його

високе і широке чоло, чорний, побіляний сивиною, як сріблом, волос. Синій жупан розстебнувся, і через пазуху виглядали пасма чорного волосу на його мужніх грудях. Його повне, колись гарне, лице поверталося разом з поглядом карих очей, оглядаючих своє добро. Леміщиха в шовковій юбці і шовковій хустці на голові, стара, але кремезна, бабуся, сиділа проти його і вела з ним розмову. Як той старозавітний Захарія з Єлисаветою, вони втішалися одним живим сином единаком Якимцьом, котрий бігав з чужими хлопцями коло млина.

— Добра в нас, хвалити Бога, чимало, і грошей доволі. А Якимцьо вже підростає, — промовив старий Лемішка. — Чи не оддати-б нам його в школу? Візьму ще оце літо його з собою на степи, а Біг дасть, діждемо осени — одвезу в школу. Нехай вчиться! Може з його якісь більші люди вийдуть, ніж ми, стара, з тобою. Хвалити Бога, вчити є за-віщо.

— То й оддаймо! — промовила стара. — Я-б хотіла, щоб наш Якимцьо був священиком. Оддаймо його в духовну школу. Може доживемо, побачимо його в ризах у церкві, коло Божого престолу, на службі Божій. Мати Божа! здається, од радощів вмерла-б, як би побачила його в ризах! А як помремо, хто-ж лучче за нас старих молитиметься Богу, як не син священик?

— І це гаразд! Але в мене думка така, щоб він вивчився та й зостався на господарстві. Ми-ж і невчені, а маємо хліб-сіль. Нехай би він був добрим хазяїном, як я з тобою; нехай би він йшов батьковою стежкою. А то, як він одірветься од старої господи, то піде марно наша праця! В нашій оселі житимуть чужі люди; наше добро певно перейде тоді в чужі руки, — хтось чужий буде їсти ті овощі, що ми садили своїми руками. Оддаймо його лучче в світську школу, — от, приміром, в ґімназію.

Тодішніми часами міщанських і селянських дітей не приймали в ґімназію. Тоді на нашій Україні тільки одні дворяне, — тоб-то одна католицька шляхта, — мала право просвіти в школах і прямування до вищого уряду. Середній і нижчий стан не мав права вчитись далі скарбової міри. Одному тільки духовенству була трохи вольніша дорога. Український народ мусів навіки-вічні зостатись у матеріяльній і розумовій неволі.

Незабаром прибіг до ґанку і Якимко, засапаний, гарячий, червоний, і притулив гарячу голову до матері.

Недавня розмова з чоловіком уже навела на Леміщиху сумну думку про розставання з своєю дитиною. Вона прибільшила свою

ласку: вдвоє ласкавіше її рука гладила синову головку, вдвоє пильніше дивилась вона на його запалене червоне личко.

— Чи хочеш, Якимцю, вчитись? — спитала мати сина.

— Не хочу, мамо!

— Чом же ти не хочеш?

— Бо досадно! Адже-ж, мамо, наші хлопці не вчаться ні один. А навіщо-ж мені загадувати вчитись!

— А до школи поїдеш?

— Нехай їй біс! Мені і так остогид той часловець та псалтирь!

— Хто видав таке говорити! — Мати прикрила його гарячий роток пальцями. — А ми тебе одвеземо в школу, — промовила мати потім.

— То я втоплюсь!

— А ми тебе витягнемо.

— То я заріжусь або повішусь, а в школу не піду. Добре чустрить нас дяк і в нашій школі.

— Цур дурного, навісного! Хто видав так говорити! — промовила мати.

А старий Лемішка засміявся стиха, не зводячи очей з сина. В карих очах його світилася любов до мазуна-сина. Тихий вітер обвівав щасливу семю, обсипав опадаючим листом рож і бузку головку дитини та одежу матері.

Невесела думка засмутила головку Якимову саме серед веселої гульні з хлопцями: то була думка про школу, за котру казала мати. Нічим так не допікали Якимцеві наймити і наймички, як ляканням тією школою.

— Тривай, Якимцю! Пустуєш ти! Прийде на тебе школа! — було, кричить наймичка, розсердившись на пустуна хлопця.

Ледви дитина спробувала науки, і вже вона не любила науки, ненавиділа школу. Вчіння граматки, часловця, псалтиря, вчіння тих складів, тих *тма, мна, здо, тло,* тих псалмів, писаних незрозумілою мовою, — кому те вчіння не далося в знаки, не одбило змалку в дитини охоти до науки! Бідний Якимів розумок даремно силкувався знайти хоч будлі-які зрозумілі мислі та образи в тих мертвих словах, і не міг постерегти нічогісінько! Чудні слова тільки розбуджували в його дитячій голові часом якісь незвичайно чудні покручі мислі . . . Сліпає було Якимко по часловці: „Вскую шаташася язици“, а йому здавалось, що по всій хаті долі шатаються та вештаються волячі та овечі поодрізувані язики, ніби ті курчата коло проса,

стрибають. „Сії на колесницях, а сії на конях“, — читає він далі, а його напружена фантазія, шукаючи образів у словах, показує йому якихось людей то верхом на конях, то верхом на одному колесі сіючих жито та гречку. Ідумея здавалась йому якоюсь здоровенною макітрою, Амалик здавався мамалиґою з кукурузи, Коноб — казаном, а Моав — собакою Бровком.

Тільки, було, і тішить хлопець свою уяву та думку чудними, кучерявими малюнками з початку і на кінці кожної кафизми та першими здоровими червоно-розмальованими літерами.

Після такої твердої науки в школі у дяка, котрий надавав ще до того добрих стусанів Якимові, його посадили за гражданську граматку, тоб-то за московську, як звичайно вчать дітей у нас на Україні. І знов удруге силкувався Якимко постерегти тяму тієї чудної для Українця мови, і знов він постерегав тільки пяте через десяте! Московські слова, схожі трохи з нашими українськими, знов підіймали в його голівці — на другий лад — покручі думок, якусь каліч образів. Московська „овца“ здавалась йому таки вівцею, тільки якоюсь чудною — ніби з одрубаним хвостом, з одрубаною мордою і безухою; криси (пацюки) здавались йому крисами коло горшка або коло миски, а не пацюками. І поки-то дитина освоїлась та оговталась з мовою чужою! І скільки-то вона перетерпить головної муки од фальшивої педаґоґії, накидаючої нам чужу мову! І як дитина покалічить мізок покрученими образами! А таку муку терплять діти нашого духовенства, селян, міщан, та й ще за свої злиденні гроші!

Минуло літо. Якимко прогуляв його на вольних степах. Повернуло вже на осінь.

Одного буденного дня в пекарні Лемішки ніби без жадної причини розпочали пекти і варити, ніби на якесь велике свято. Леміщиха готувала торбинки з салом, крупами, горщик з маслом, насипала в торбинки яблука, сливи, навіщось складала Якимові сорочки й одежу в скриньку. Наймит викотив новий візок насеред двора. Якимові ніхто не казав про те ні слова, для чого все те робиться. Але він постеріг, що то його мають виряжати з дому. Недовго думаючи, дав він драла через огороди до млина, а потім сховався в лози, що росли густо по-над водою. Вже сонце високо підбилося вгору. Вже все було наготовлено, а хлопця не було. Наймити, наймички розійшлися шукати його по огородах, в дерезі по ровах, і таки знайшли в лозах і принесли на руках додому. Мати хотіла одягти його в козачину, в нові крамні штанці: та ні прохання, ні гостинці нічого не помагали. Якимко кричав, дриґав ногами, махав руками, зачіпаючи

по виду матір і наймичок. Насилу-силу всі гуртом вбрали його, держачи за руки й за ноги. Сам Лемішка взяв його на руки і сів на віз. На перевозі через річку дитина силкувалась вирватись і кинутись у річку, так що Лемішка ледви його вдержав. Так-то завезли Якима в духовне училище, що стояло за кілька верстов, на другому боці того-ж таки міста, — і покинули одного між чужими людьми.

Сумно було дитині в чужій хаті, а ще сумніше в училищі. Наука там була та-ж сама, що і в дяка: той-же таки псалтирь з Ідумеєю і Амаликом, те-ж вчіння на память і без тями, без жадного розуміння церковно-словянської і московської мови. Вчителі тільки назначували нігтем, доки було призначено лекції, школярі мусіли вчити все те напамять, а того, хто не гаразд вивчив, катували різками, аж увесь кляс румсав.

Раз якось старий Лемішка стояв коло одчиненого вікна і, згорнувши руки на грудях, молився Богу. Лемішка любив молитись Богу довго і голосно, кілька разів одривавсь од молитви, ходив по хазяйству, вертавсь і знов починав бубоніти, перевертаючи листки товстого акафистника. Вікно було одчинене. Осіннє раннє сонце піднялося над садом. Біла осіння роса лежала в сутінках на траві, на покрівлях загороди. В вікно потягало свіжим повітрям. Лемішка, молячись, поглядав у вікно і, не маючи на думці прогнівити Бога, перемішував слова молитви з хазяйською клопотнею.

„Хліб наш насущний дождь нам днесь . . . промовив Лемішка і зараз додав, голосно кричачи на двір: — Параско! Не чуєш? Бодай оглухла! Одлучи теля од корови.“

„Ізбави нас од лукавого. Яко твоє єсть царство, і сила, і слава . . . А, прокляті свині! Параско! Свині в городі!“

І Параска ставила дійницю в ґанку і бігла виганяти свині.

„Господи помилуй, Господи помилуй, Господи помилуй. Слава Отцу і Сину . . . А бодай чорти спину городили Шпаченкові, як він оце мені погородив тини!“

Коли зирк у вікно! В воротях ішов Якимко. Лемішка вийшов на ґанок, не перестаючи бубоніти: „О всепітая мати, родшая всіх святих святійшеє Слово“ . . .

— Чого це ти прийшов? — спитав батько сина сердито.

Син залився слізьми. Вийшла мати і почала питати сина.

— Не хочу я, тату, вчитись у школі! Візьміть мене додому, — говорив син крізь сльози.

— Чом же ти не хочеш? Може тобі хазяйка їсти не дає? Може тебе хто обижає? — спитав батько хрипким голосом.

— Не видержу, тату, занидію я в тій школі. Така мене нудьга бере, що вмерти треба. Учителі бють та катують, кажуть вчитись, а я нічого не розберу, нічого не втямлю. Ніхто мені не показує нічого. Хто його зна, як і вчитись! Лучче, тату, я піду за пастуха, піду в степи, наймусь наймитом, а вчитись не буду . . .

Мати почала і собі плакати, а батько запріг конячку та й одвіз його того-ж таки дня знов до школи.

Зломила дитину школа, як лиха година. І почав Якимко вчитись. Не раз тішив він батька і вчителів незвичайним поспіхом у науці. Було підійметься вище за всіх товаришів, то це одразу, дивись, і опаде нижче од усіх, опустить руки, похилить голову. Стала потім ґімназія доступніша для простих не-шляхецьких дітей, і Лемішка перевів сина в ґімназію. І там, було, вчителі не надивуються незвичайній його охоті до науки, а потім швидко — незвичайній страті завзяття до роботи.

Поки Якимко був малим у нижчих клясах, поти батько і мати не примічали в йому ніякої зміни. То був добрий слухняний хлопець, не цурався гульні з простими хлопцями, не цурався простих родичів, навіть з охотою кидався до всякої простої роботи, звичайної в семї простих міщан. Було оце прийде додому на святки, скине свій мундир, сховає його в скриню, вдягнеться в просту козачину, і ганяє з батьком по степах за товаром, аж піт йому з лоба крапає. І не раз мати спиняла його, одривала од роботи.

— Одпочивай лучче, моя дитино! Набірайсь здоровля та моці! — говорила вона часто. — І в школі не гуляєш, — ще і дома будеш робити!

Швидко Якимко скінчив ґімназію і вернувся додому вже здоровим паничем, чорнобривим та тонким, в новому суконному мундирі. Він почав говорити до батька, до матері, до наймичок і сусід по-московському, бо вже ніби соромився своєї української мови і очевидячки пишався цим та чванивсь перед домашніми і перед сусідами.

Через кілька день по приїзді, семя Лемішок сиділа ввечері в світлиці. На столі стояли недоїдки вечері, валялись качани кукурузи, ложки, стояли полумиски.

— А що, синашу? — сказав батько, — чи вже спочив ти після школи? Час би нам і до роботи ставати. Наймит на степу. Я завтра раненько побіжу на місто, а ти повезеш борошно; та напій коня, вставши раненько, та випусти його на леваду, нехай трохи попасеться.

— Хто, тату, я? — спитав Яким, — само-по-собі по-московськи.

— А то-ж! А до кого-ж я говорю?

— Як же я в сіртуку буду коня напувати та пасти?

— То скинь сіртука, та одягнись у жупанок.

— Де-ж ви, тату, бачили вчених людей у жупанах або в свитах, та ще коло коней?

— А хіба-ж давно ти ганяв конем до води і вичищав стайню, що було аж мати тобі забороняє? Чого-ж тобі пиндючитись тут, сливе, як на селі?

— Бо тоді я був малим і дурним, а тепер инша річ — тепер ечки треба пиндючитись хоч-не-хоч.

Батько подививсь на сина, неначе вперше бачив його. Перед ним сидів панич, як маківка, в сіртуці, з роскішним кучерявим волоссям, зачесаним на бік. На білому панському виду грали румянці. Шия була завязана шовковою хусткою.

Довго і пильно дививсь на його батько, і в його брови насупились, насунулись на очі, а голова хилилася од нової невеселої думи. Одразу і вперше батько одгадав, що вигодував і вивчив сина не на поміч собі . . . Та дума блискавкою мигнула в його голові, збурила кров. Лемішка одначе рівним і міцним голосом промовив, глибоко ховаючи свій здогад:

— Коня тобі можна і не пасти і не поїти. Напоїть твоя мати. Так вези-ж завтра борошно на продаж до Ямполя. Та торгуйся добре з Жидами і не давай набор, зараз бери гроші.

— Як же я поїду: сидячи на мішках?

— А хоч би й на мішках. А де-ж я тобі візьму карети?

— Я, тату, одвик од такої роботи. Де-ж таки! Я скінчив ґімназію — і везтиму . . . борошно на продаж! Якось ніяково . . .

— А що-ж ти в мене робитимеш? Иншої роботи тобі тут немає.

Яким замовк. Мати сиділа нишком і мовчки поглядала то на чоловіка, то на сина, догадуючись, у чому тут річ.

— Я, тату, в школі одвик і одбивсь од роботи. З цього в нас у школі сміються. Мені соромно якось оте все зробити, хоч це і невелика труднація.

— А хліб їсти не сором? Га? Не труднація? — спитав Лемішка і голос його затремтів.

Яким осміхнувся. Мати сиділа ні в цих — ні в тих.

— А хіба-ж люди їдять тільки з волів, з хазяйства? — промовив Яким.

— Ми, хвалити Бога, їмо хліб тільки з того, як бач, і хліб не черствий, не аби-який, як знаєш! А коли ти думаєш їсти хліб

з чогось иншого, то немає тобі роботи в моїй господі. Чи хіба будеш цілий вік сидіти, згорнувши руки, та дивитись на батьківську працю?

— Годі тобі, старий! — промовила мати, здержуючи чоловіка. — Хіба-ж ти не бачиш, що син молодий, набрався трохи фанаберії од тих дворянських дітей у школі, а дійде до зросту — й до розуму дійде.

— Годі вже мені до розуму доходити. Вчений, просвічений людині неслід піклуватись худобою та борошном. Наука, бачте, провадить зовсім не до того, а де-инде.

— А до чого-ж? — спитав батько. — Не повинні-ж такі науки допровадити до голоду! Бо це були-б якісь навісні та скажені науки.

— Науки повинні допровадити до хліба тільки через чини, через скарбову службу. Що з того, що я матиму хазяйство, хліб! То пуста річ, коли я не матиму чинів! Мене ні один пан, ні один офіцер, ні Поляк, навіть і Жид не поважатиме, нехтуватиме мною, не схоче говорити зо мною.

— То дай їм усім дулю під ніс! На дідька вони тобі здались — ті пани, офіцери?

— Е, тату! на дідька! . . . То було-б мене не оддавати до школи. Як я піду на скарбову службу, добуду чинів, обвішаюсь хоч маленькими орденами . . . О! тоді инша справа! Тоді ніхто мною не гордуватиме, тоді мені не сором буде по вулиці пройти: скрізь мене приймативуть і поважатимуть. А то що з того, що я вчений у школі? І дяк наш вчений. А чи дуже-ж поважають дяка? Мені треба йти в урядовці, або в військо, добути еполетів, хрестів . . .

— Схаменись! опамятайсь, дурню, хоч ти й вчений! — крикнув Лемішка. — Чи ти хліб їстимеш із тих хрестів, чи що?

— Та ви люди прості, не казавши лихого слова, ви того не розумієте, — промовив син, спахнувши і розсердившись.

— Та й ви стали щось дуже вже криві в тих школах! — промовив батько, — бо щось аж надто вже багато тямите! В вас ум за розум заходить. Дав я тебе в школу, та й жалкую. Між панськими дітьми і ти, бачу, нахапався панського духу.

— Ні, тату! Що правда, то не гріх! Вченому чоловікові сором сидіти коло господарства та пильнувати його.

— А я думав, сину, що ти розуму наберешся, та ще придбаєш до того, що ми з матірю надбали. Пропащий той день, коли мені прийшла думка завезти тебе між паничів.

Вийшов з хати Лемішка.

На другий день Лемішка пішов до священика порадитись, що йому робити з сином. Священик порадив дати його в університет, щоб він вистарався на доктора, або на урядовця. Не пошкодував батько грошей, вирядив сина в Київ, в університет.

Яким видав екзамен в університеті дуже добре. З незвичайним палом та завзяттям кинувся він до наук. З ранку до пізньої ночи не виходила книжка з рук. І не раз пізньої доби, лягаючи на постіль, жалкував Якимко, чому день не довший, а ніч не коротша; йому неможна разом усе вивчити, усе збагнути розумом, все постерегти. Він почував у собі якийсь огонь у грудях, якийсь голод науки й науки! Кинувся він на науку, неначе голодний на хліб.

Веселе молоде товариство почало знайомитись з Якимом, котрому ще в ґімназії змінили фамілію Лемішки на Лемішковського, щоб не здавалась геть-то вже мужицькою. Раз якось увечері затягла його до себе весела компанія. Випили по чарці, пробалакали цілий вечір. Яким вернувся пізно додому, ліг спати, спав довго, а прокинувшись вранці, почутив уперше ліноші і длявість в тілі. Він неначе розмякинивсь. Взявся він до книжки, не пішовши на лекції, — книжка випала з рук; очі, неначе втомлені, дивились проз книжку, через вікно, у синю далеч. На другий, на третій день він і не брався вже за книжку. Охота до вчіння пропала так швидко, як і припала. Яким почав байдикувати і залежуватись.

Саме тоді підпав якийсь студентський празник. На одній вулиці старого Київа, в низенькій, чималій кімнаті, де жили студенти, зібралося ввечері молоде товариство. На ліжках, на стільцях кругом стола сиділи студенти. Де-які грали в карти, де-які бренькали на ґитарах. На столі серед хати валялись шматки і скибки покраяних паляниць і житнього хліба, покришена ковбаса і сало; на папері лежала сіль. Вся компанія загомоніла, почала змагатись про всякі наукові речі, про своїх професорів. Далі всі заспівали бурлацької пісні: „Внизъ да по матушкѣ, да по Волгѣ“. Потім співали, хто що вмів. Були тут і романси, були і польські пісеньки, навіть і наші туди-ж між гурт попали, тільки не ті, що будять спасенні думки, про долю рідного краю, що підіймають угору занедбану народність українську, а сміхотворні і навіть сороміцькі. Хто знає наш університет тих ще недавніх часів, той певно догадається, куди це затягнуто Лемішковського. Ніколи цей університет не стояв високо своїми професорами, опріч хіба Німців, та й ті працювали більш для своєї ерудиції, ніж для підняття вгору духа молодіжі. Російські-ж професори бували або затуплені перейнятою на віру од Німців на-

укою, або псевдо-вчені болботи, або зовсім ледачі пройдисвіти, що втирились у професорство, мов у яку канцелярію за-для „жалування“ та чину. Отже дарма, що наука на катедрах тоді кульгала або дрімала. Між молодіжжю бували невеличкі, сказати-б брацтва, що кохались у їй щирим серцем і серед офіціяльного університету робили свій університет, живий, багатий надіями. Хто встрявав до такого брацтва, той на все життя набіравсь у йому пошани до просвіти і зневаги до безглуздого буяння вчених неуків. Та було таких дуже, дуже мало! Лемішковському судила доля опинитись між тими, що не дбали про високе, про велике, про святе, а бажали тільки молодого буяння, широкого якогось розгону слова, голосу, сили, — на що, про що, ніхто про це не думав! . . .

. . . .

Одного разу, після якоїсь гучної та бучної студентської історії, Якима, разом з другими, випровадили з університету.

Повернувся Лемішковський до Лемішки.

— А що, сину? Довчився до якого чину? — питав старий батько, осміхаючись.

— Коли-ж, тату, чогось зникла охота до науки, і хто його знає, де вона ділася! Але доволі з мене буде цього. Поступлю я, тату, в суд, або десь в урядовці, таки в нашому місті. І од дому не одібюся і до чину дослужуся.

— Хазяйнуй, сину, як і батько твій хазяйнував, так буде найдогідніше, — одказав йому Лемішка.

— Ні вже, годі! Було-б мене не давати до школи. Не приходиться мені братись до такої роботи: та й хист до цього десь дівся.

— То про мене, і просувайся в пани! Бог тобі на поміч. Яким пішов на службу в урядовці в канцелярію, таки в тому самому місті, де жив його батько. Не весела дорога лежала тоді перед людиною не дворянського роду. Трохи не піввіку треба було тягти службу, щоб дослужитись до першого чину. Не смашна була й служба писаря. І не раз було, сидячи за столом і гнучи трохи не цілий день спину над паперами, Яким поглядав в одчинене вікно на вольний світ божий, на зелені степи і пригадував ту важку науку в бурсі, як йому привиджувались у клясі зелені степи, вольні пастухи, як завидував навіть вольній череді, що наслася на вольній сіножаті на луці по-над берегами річки. Одначе Лемішковський працював, як віл у ярмі, з тим раптовим завзяттям, з яким працює Українець, поки його охоти, снаги і волі. Якима надихувала надія чинів, надія вислужитись, вийти в люди, дойти до панства.

29. Неможна бабі Парасці вдержатись на селі.

(З оповідання.)

Ой, люди добрі! Що мені на світі божому робити? Неможна за лихими сусідами на селі вдержатись. Хоч зараз спродуйся, пакуйся, — та й вибірайсь на кубанські степи! Дав же мені Господь сусід, — нічого казати! Але ніхто мені так не допік аж до живих печінок, як та капосна баба Палажка Соловіїха. Та що й говорити! Хіба-ж ви її не знаєте? Чи є-ж така не то що на селі, але й в цілому світі? Боже мій! Так уже її обминаю, обхожу десятою вулицею: отже-ж зачепить! Як би я під землею лежала, вона мене, капосна, і там знайшла-б. А я собі, на лихо, вдалась добра. І, Господи! Я-б її довіку не зачепила, як би вона мене не зачіпала. Ще на біду й чоловік мій, Омелько, вдався вже геть-то гнучкий, як батіг з клоччя. Та що й говорити! Од такої баби, як Палажка, не тільки я з Омельком, але навіть дві люті собаки не одгризлись би. На моє безголовя й хати наші на однім кутку, через вулицю, і поле наше поруч.

Оце що божого дня міряє Палажка свою різу як не хворостиною то поясом, таки вдвох з своїм чоловіком Соловейком. Міряє, міряє, а піде жати, то й вріжеться на ступінь або й два в чужу різу. Хіба-ж раз люди одбірали снопи з її різи! А це цього року мабуть зовсім здуріла: захопила мою різу та й вижала аж пів копи. Вихожу я з серпом на своє поле, дивлюсь, аж полукіпок уже стоїть! Скинула я пояс, переміряла свою різу, — моя різа, а полукіпок стоїть, як стіжок. „Ой ти, Боже мій!“ — крикнула я до Соловейків: „Хто оце крав моє жито?“ А Палажка до мене: „Не кричи, бо я помилилась: думала, що моя різа; або заплати мені за пів копи грішми, або дай сніп.“ — „А не діждеш ти, щоб я тобі гроші платила, або злодієві хліб давала. Хіба в мене рук нема? Хіба в мене чоловіка нема? Була-б і сама з Омельком вижала. Не дам, кажу, тобі заслиняній ані снопа жита.“ Чую, вже моя Палазя хвалиться всім на кутку: „Оце, помилилась, не переміряла добре різи та й нажала дурнісінько отій грапині пів копи жита.“

Ото другого дня вихожу я жати на свою різу. Коли дивлюсь, а Соловіїха вже й зайняла постать саме коло моєї різи. І вона жне, і дочка її, дівка, жне, і чоловік її з пасинком коло неї жне, бо вона вже за другим чоловіком; вже й не знаю, як вона сподобалась тому Соловейкові! Ой, Господи! Як говорить, то тільки плює словами, а не говорить! пху, пху, пху!

Ото вони жнуть, а я йду, та й наскочила на їх. Іду я така сердита та й слова до їх не промовила. А Соловіїха до мене: „Чого це ти, грапиве, не скажеш мені й ‚Боже поможи‘? Нажала тобі дурнісінько пів копи жита, а ти й добридень не скажеш!“ Я плюнула та й стала поруч із Соловейками жати, та все мовчу. А Палажка знов до мене: „Грапиве, грапиве! Та хоч обізвись до мене.“ Я взяла, та й зайняла постать серед ріви: думаю: цур тобі, пек тобі! лучче я оступлюсь од тебе. А вона надійшла до моєї ріви, та знов гукає до мене: „Грапиве, грапиве! Хіба-ж я не знаю, що ти вже ходила до попа на Соловейків брехати, бодай тобі добра не було! Нажала я тобі, грапиве, дурнісінько пів копи... Грапиве, грапиве! та хоч обізвись до мене.“ — Ой, Боже мій! не лиха-ж оце людина! — думаю я, та все мовчу, аж зуби стиснула. Взяла я одступилась на самісінький край ріви. А Соловейко не втерпів, та й каже дівці: „Ти-б узяла грудку землі та заткнула своїй матері рота.“ В мене трохи сльози не закапали з очей, коли вже Соловейко за мною оступається. Я не втерпіла: підвелась і тільки що роззявила рота, щоб крикнути на Соловіїху, та й покотилась у рів, бо саме коло нашої ріви був глибокий рівчак з маленькою криничкою. Покотилась я в рів, а кісточка в нозі хрусь! Зломила-ж оце я, думаю, ногу! От тепер, думаю, як би прибігла Соловіїха, то побила-б голову серпом зверху. Напилась я з криниці води, та насилу рачки вилізла з рову. Іду я по ріві, та шкутильгаю. А Соловіїха вже й рота роззявила: „О, ба, грапиве! Покарав тебе Господь! Бодай була й другу ногу зломила!“ Я таки й додому не дійшла: один чоловік, спасибі йому, привіз мене. Другого дня, як ішла на поле, то вже рисувала через дві ріви: як своє лихо, так Соловейків обминала, щоб тільки не було між нами тієї гризоти, тієї змажки та лайки.

Побігла якось Палажка жалітися до попа на свого чоловіка та пасинка. Прийшла, впала навколішки, згорнула руки на грудях та й нявкає, наче свята та божа: „Оце побили мене чоловік з пасинком... так побили, так понівечили, що й Господи! А все то через ту Параску, що все підмовляє мого пасинка й чоловіка. Пасинок скинув з мене очіпок та тягав двома руками за коси, а чоловік третьою рукою скуб за коси, а четвертою бив. Так мене побили, так покалічили!“... Еге! Хіба-ж я не бачила й не знаю, як воно було? Хоч я трохи й сліпа на одно око, але добре бачу, де що діється. Сидів пасинок на присіпі, а вона з сіней штурх його рогачем в спину! Він не втерпів та й зачепив якось очіпок. А вона тоді як визвіриться на свого чоловіка: „Ти сякий-такий! Чом ти не звяжеш рук своєму

синові? Чом ти не проженеш його з хати? Ой, люта-ж я, люта! Бий мене! Ой, бий же мене!“ Та все підставляє йому щелепи. Соловейко не втерпів, бо вже і в його терпець увірвався, — та лусь її в щелепи! А вона, як стояла, так і покотилась по картоплі. Качається, качається та голосить, і кочергу в руках держить; всю картоплю витолочила. Соловейко знов вискочив з хати, зняв руки до Бога, та й каже: „Господи милосердний! Або мене прийми до Себе, або нехай вона згине!“ А чим тут чоловік та пасинок винні? То вона одна винна. А ще каже, що її за коси скубли три руці, неначе в неї на голові копиця сіна або куделя вовни... Та в неї, поганої, не гурт-то було волосся, як вона й дівкою була! Було, заплете ті косинята, достоту так, неначе кішка позасмоктує, та й вертить лисою зализаною головою перед хлопцями. А тепер у неї голова лиса, неначе облизаний макогін! Хіба-б на три руці стало по одній волосині.

Свята вона та божа! До церкви ходить, Богу молиться; ще й других навчає. Прийде до церкви, простелить хустку, та й бє поклони в хусточку, певно, щоб не замазати свого лоба. А виходить з церкви, то згорне хусточку, мабуть, щоб зібрати свої поклони в хусточку та сховати у скриню. Оце як хоче який хлопець втікати з церкви, то вона його хіп за потилицю! та назад; а як котра дівка стоїть та не хреститься, то вона стулить її пальці та й перехрестить: „Он, дивись, де святі ікони! Отуди кланяйся й хрестись!“ А вийде до жінок, то вже й чваниться: „Щоб то я до служби божої топила й варила, як другі жінки! Чи то ж так годиться? Хоч я й нагрішу за цілий тиждень, зате-ж одмолюсь, як прийде свята неділенька!“ Знаємо, яка вона свята! Кожного року їде в Київ говіти на Великдень; що-року їсть паску на Пещерях... Їде в Пещері до Київа, то ходить по кутку, кланяється, з усіми прощається: „Простіть, Христа ради, в чому я винна!“ А їде з Київа, то ще за селом роззявить рота, ладна всіх поїсти; ще за селом аж язика висолопить та вже й ладна лаятись. А вже де обід, де хрестини, — вона й там, хоч і непрохана! Сяде на покуті, неначе вона голова в селі, розпустить язика, роззявить чорного рота та й навчає: „Трапезуйте, люди добрі, трапезуйте! Бо це трапеза не людська, а божа: що наварили, те треба все дочиста виїсти. Трапезуйте, люди добрі!“ А я сижу, мов дурна; неможна мені за нею й словом похопитися. Вона старша та й годі, неначе її хто настановив навчати громадян. Сидить вона мені отут у печінках. Я-ж кажу: хоч зараз пакуйся, та й мандруй на кубанські степи!

Або оце хіба-ж не кумедія? Раз мій рябий підсвинок уліз у Соловейків город, а мене тоді, на біду, не було вдома. Прихожу я додому, дивлюсь, а мій підсвинок висить на тину привязаний за задні ноги та ракотицями дереться об хворост. Я — до його, а Соловіїха вже й вибігла з хати на поріг. Як роззявить рота, як покаже залізні зуби! — „І сяка-така! бодай твоє порося вовки ззіли, і бодай ти вечора не діждала, як підсвинок поїв мою цибулю". — А бий тебе сила божа! Ще не чула, відколи живу на світі, щоб свині цибулю їли! Глянула я на свій город, а моєї цибулі — коли-б тобі стебло: чисто всю вирвала Соловіїха, вже й Жидам продала. Я кинулась до неї, а вона стоїть на порозі та сичить, як гадюка: „Ой люта-ж я, люта! Не підступай, бо голову проваллю кочергою та й на Сибір піду: і я пропаду, але й ти пропадеш!" І цур тобі, і пек тобі, осина тобі на тебе й на твого батька, з твоєю цибулею!

Не втерпіла таки я, пішла до попа та дійсно все дочиста розказала про Соловіїху. Од того часу, коли не вийду на город до криниці по воду, вона вже й вибігає на поріг, вже й верещить: „Попова сучко! на цю-цю! гуджа! ксс, ксс! гуджа! попова сучко!" Сама вона попова сучка, бо як побє Соловейко, то вона зараз і біжить до попа жалітись. І сестра її була така відьма, як і вона. Хіба не знаємо, як Василь Лобань впіймав її вночі під коровою та живцем виколов око залізякою? І тітка її була відьма, і завод їх такий поганий; та й сам чоловік її злодій! Хіба-ж давно витрусили в його клуні в засторонку копу чужої пшениці, що перевіз уночі з чужого поля? І брат Соловейків злодій: украв свого вола в Кайдаша та й загнав на злодійський ярмарок у Жашків. Еге! адже-ж Палажчина мати була родима відьма. Вона вміла й клубком качатися під ноги, доїла молоко просто з стріхи, ніколи зроду не клала горсток навхрест, як мочила коноплі. Їй-Богу, боюся жити на однім кутку з Палажкою. Не буду я Параска, коли вона не зведе мене з світа, а як не мене, то мого Омелька. Хоч продавай хату й ґрунт та перебірайся на другий куток! Неможна, неможна-ж мені через ту Соловіїху на кутку вдержатися! Піду в волость, попрошу громаду, щоб дала мені поле, про мене, й за десять верстов од Соловейкової різи. А як ні, то хоч зараз спродуй воли, хату й ґрунт, пакуйся, та й на кубанські степи!

І як мені вдержатися на селі, коли вже мій небіж Тиміш мабуть зовсім зїхав з глузду та й оженився з Палажчиною дочкою Мотрею! От тепер маю сваху — саму сатану! Просить мене небіж на весілля, і Палажчина доня принесла шишку, просить на весілля. І хотілось

мені піти, але я таки не пішла: я знала, яка-б мені честь була на тому весіллі: Соловіїха дала-б мені отруту або дання в горілці. Мій навіжений небіж, мабуть, щоб піддобритись до тещі, третього дня по весіллі забрав музики, забрав свою рідню та й потягся до Палажки просити її до себе в гості. Потяг таки Тиміш і мене; піду, думаю, подивлюсь, як будуть вести відьму по-під руки та ще й з музиками. Прийшла я та не йду в хату, стою собі на дворі. Коли дивлюсь, — виходять музики з сіней, гуркотить решето, бряжчать цимбали, а за музиками два чоловіки ведуть по-під руки Палажку. Вона пишається та величається, як собака в човні, розчепірила лікті, задерла пику вгору, закотила очі під лоб. Ведуть її через село. Музики грають, собаки брешуть, а я за нею назирці до небожевих воріт, та спересердя як гукону: „Одчиняй, небоже, ворота, бо ведуть в твій двір саму сатану!“ Палажка все мовчить, тільки синіє. Тільки що увійшла в хату, як заверещить, як засичить! і музик стало не чуть. Я слухала, слухала, а далі вхопила дзеркальце та тиць їй під самісінький ніс: „Подивись лишень, — кажу, — на свою морду, яка вона стала од злости синя, як буз!“ — та мерщій з хати. Знов розсердилась на мене Палажка. А що я таке їй заподіяла? Сказала правду в вічі, та й то жартуючи.

Але раз трохи не сталося диво: я трохи не помирилась із Палажкою. Стрічаю я Соловіїху; йде вона з церкви — така свята та божа, згорнула руки, губи тісно стулила, аж ніби запишалась. „Добридень тобі, Парасю!“ — промовила до мене Соловіїха, аж губи облизала. А я з того дива, до неї на сміх і собі тихеньким голоском кажу: „Доброго здоровячка, Палазю!“ — „З неділенькою святою будьте здоровенькі!“ — промовила вона ще солодче й уклонилась. — „Спасибі, будьте і ви здорові, Палазю!“ — промовила я, та й собі підсолодила голос, не знаючи, до чого то воно йдеться. — „Чи з церкви йдете, Парасю?“ — спитала вона, наче на сміх, бо я йшла проти неї. — „Ні, серце Палазю! Нехай вже ходить до церкви той, хто присвятився, а ми люди грішні.“ — „І чого-б пак нам гніватись? Я оце стояла в церкві, та все за те думала. Правда моя, Парасю?“ — промовила вона наче з медом та з маком. — „А вже-ж, Палазю, ваша правда, бо в вас неправди й заводу нема!“ — кажу я. — „Простіть мені: чого нам сваритися?“ — каже вона, аж плаче. „Про мене, — кажу, — як би мене ніхто не зачіпав, я-б довіку нікого й пальцем не зачепила.“ — „Прощайте, Парасю!“ — нявкнула вона. „Прощайте, Палазю!“ — промовила й я тоненько та любенько. Понявкали, понявкали солодким голосочком та й розійшлись.

Того-ж таки дня ввечері йду я до куми сукупними городами та бурянами, йду та думаю то це, то те. Вихожу стежкою на крутий горбок, — зирк! назустріч мені з-за горбика — Палажка: так і висунулась, неначе козак із маку. Стала, як стовп, чорного рота розявила, неначе її хто віжками спинив. Бий тебе сила божа! Я аж злякалась, аж назад одхилилась. Стали ми обидві, як укопані, та й стоїмо, дивимось одна на одну, неначе зроду не бачились. Вона мені перша не каже „добривечір", і я їй не кажу: нехай таки вона буде менша, нехай таки моє буде зверху! Жду я, що вона от-от промовить до мене: не дурно-ж нявкала так любенько вранці. А вона мовчить та витріщає на мене баньки. Дивлюся я, — вона вже мене їсть очима; чую я, вже й мене бере злість. Стояли ми, стояли, дивились одна на одну, надивились, кивнули головами: я плюнула на один бік, а вона на другий, — та й розійшлись із того горбика. От тобі — Палазя й Парася! — думаю я. — Помирились так, що миру не стало й до вечора. Треба, щоб у лісі щось дуже велике здохло, щоб ми помирились.

А це знов розсердилась Палажка на мене, що я пожартувала з нею; та й то не я, а моя сусіда Левадиха вигадала той жарт. На дворі була страшна спека; в хаті душно, а я думаю: піду-ж та зварю вечерю на городі коло криниці, поки син та невістка вернуться з поля. Взяла я таган, казанок, набрала трісок та сухого хмизу й хамла. Прийшла до криниці, коли зирк! на цямрині стоїть залізне відро. Подивилась я, — відро Палажчине: я його зараз впізнала, бо знаю всі відра на кутку. Це-ж, думаю, Палажка ходить до моєї криниці по воду, бо Соловейко саме тоді чистив свою криницю. А тут прийшла по воду моя сусіда, стара Левадиха. — „Хто це забув відро?" — питає вона в мене. — „Та хто-ж, — кажу, — Палажка! Хіба-ж ти не бачиш, що відро неначе погризене зубами. Мабуть їй не було кого гризти, то, надісь, од злости погризла свої відра. Ну, та й хазяйка! Добре, що не забулась отут коло криниці своєї голови." Взяла я те відро та й кинула в кропиву: нехай, думаю, Палажка трохи пожалить ноги, як буде діставати відро. Ото розклала я під вербами багаття, поставила таган, почепила казанок. Сидимо собі з Левадихою та балакаємо то про це, то про те. А Левадиха каже: „А давай пожартуємо трохи з Палажкою! Обллймо бісову бабу холодною водою, як вона прибіжить за відром: може не буде така палка та лиха." Левадиха сердилась тоді на Палажку за те, що Палажка давала їй дулі та ще й при громаді. „Скупаємо-ж ми тебе, щоб знала, як мені дулі сукати!" — каже Левадиха. Тільки

що вона це сказала, аж Палажка лізе через перелаз. Ми з Левадихою шусть у коноплі! та й присіли. А Палажка присурганилась до криниці, глянула на цямрини, заглянула в криницю, та й бубонить сама до себе: „Де-ж це ділось моє відро?“ Вона туди круть, сюди верть, блиснула маленькими чорними очима по коноплях, по бурянах. А очки так і блищать од злости, наче в гадюки, неначе з їх искри сиплються. А далі вгляділа відро та й полізла в кропиву. Кропива жалить її, а вона лає кропиву. Взяла вона відро, шелепається до криниці по кропиві та таки й мене не забула: „Це мабуть, — каже вона голосно, — ота иродова душа, Параска, закинула моє відро в кропиву!“ Мабуть догадувалась, що я тут недалечко. Я насилу всиділа в коноплях, трохи не вискочила, та мене вже Левадиха придержала за спідницю. Їй-Богу, кажу до Левадихи, нарву кропиви, та простягнімо Палажку коло криниці та даймо їй доброї прочуханки та памятного, щоб не забувала відер.

Дивимось ми, Палажка тричі перехрестилась, щось пошептала: — вже й не знаю, чи молилась, чи відьмила, — витягла відро з водою і тільки що поставила на цямрині, а ми з конопель та до неї. Левадиха вхопила її за плечі, бо дужча од мене. „Держи-ж, — кажу, — та добре, бо буде пручатися!“ Я вхопила відро з водою та й линула їй передніше межи очі: „Оце, — кажу, — тобі од очей, щоб очиці не боліли!“ Линула вдруге на самісіньку голову: „А це, — кажу, — тобі од голови, щоб не була така дурна!“ — а потім лину раз за потилицю, а другий — на пазуху. А вона стоїть, як дурна вівця, та тільки: ух! ух! ух! ух! „Ухай, — кажу, — серце, ухай на здоровячко. Водиця холодненька, як з льодом. Це од пристріту дуже добре.“

Скупали ми її та й регочемось обидві. А з неї вода аж дзюрчить із запаски, і з підтички. Кляне вона нас, і слів не добере: „Бодай вас свята земля поглинула живцем! Бодай вас чорти на тім світі облили гарячою смолою!“ А я кажу: „Поки нас чорти обіллють, а ми тебе вже й облили.“

Взяла Палажка порожнє відро та й потяглася додому. А Левадиха кричить: „Здорова зноси та в краще вберись! Це ми тебе скупали, щоб блохи вночі не кусали.“ Після того Палажка і не говорить зо мною, і не дивиться на мене, а як коли стрінеться зо мною на вулиці, то обминає мене по-під самісінькими тинами. Хіба-ж вона дитина? не знає, що то були жарти? А як парубки колись пхнули її з греблі в ставок, ще як вона була дівкою, то вона й не сердилась. Три роки після того все хвалилась: „Оце мене дурні парубки скупали

в ставку в квітах та стрічках, та в чаровних чоботях." А як я з Левадихою трохи покропила її водою, то вона вже й губи надула.

Коли-б я пак була хоч трохи зла, хоч на десяту частку мала такі залізні зуби, як у Соловіїхи, може-б я ще й одбилась та одгризлась од неї! А то я жінка дуже плоха, ще й не добачаю на одно око. Як би пак у мене такий язик та така вдача, як у Соловіїхи, я-б дала собі ради. Та й чоловік мій, як з клоччя батіг, сказати правду. Оце крикну на його: „Та піди бо та прочитай молитву Соловіїсі! Хіба-ж ти не бачиш, що вона мене їсть, як іржа залізо, що вона на мене кричить, тільки вийду на город до криниці: — „Попова сучка, та попова сучка!" неначе мені піп таке йменння дав!" А Омелько почухає потилицю, та й не посміє через Соловейків перелаз перелізти. Вже що-б не говорила Соловіїха про свою добрість, скільки-б не ходила до Київа молитись, а я все-таки добріша од неї. Я-б нікого й пальцем не зачепила, аби мене ніхто не зачіпав.

Я-ж кажу: неможна мені з Соловіїхою на однім кутку жити. Хоч сьогодня пакуйся та й гайда на кубанські степи! Оце піду, нападу на свого Омелька: нехай продає воли, землю й хату, бо далі не видержу. Такі капосні люди на кутку, що мені неможна зродузвіку на селі вдержатися: хоч і сьогодня гайда на кубанські степи!

30. На дністровому лимані.

(З повісти: „Микола Джеря".)

Одного дня бурлаки примітили серед рівного степу високу синю смугу: то був високий басарабський беріг по той бік дністрового лиману. Та синя смуга все наближалась до їх, ніби висовувалась з-під землі. Вже було видко гори, вкриті лісом, а між горами глибокі долини та яри. Вже на горах забілів Акерман з церквами та садками. Бурлаки зійшли на крутий беріг над лиманом і стали над кручею. Перед ними заблищав широкий лиман. Сонце високо стояло на небі. Хоч була рання весна, але на дворі було вже гаряче, як серед літа. З лиману повіяло холодком. Картина за лиманом була дуже пишна. Гори неначе поламались та порепались балками до самого долу. І гори й круті балки зеленіли свіжою весняною травою. Акерман був розкинутий на горах і ніби виставив напоказ проти сонця свої біленькі хати, закидані садками та виноградниками. Над самим

лиманом стояла давня ґенуезька твердиня з високими, довгими, темними стінами з визубнями й зазубнями зверху. Поверх стін, порослих зеленим бадиллям, стреміли високі башти. Муровані стіни з баштами ніби виходили просто з води, а в воді одбивались такі самі стіни й башти, неначе хотіли впасти в глибоку синю безодню. На горах біліли й блищали бані церков, шпичасті верхи дзвіниць. Увесь височенький зелений берег з садками, церквами одбивався в воді, як у дзеркалі, а над горами синіло, мов густа синька, пишне південне гаряче небо. Дністер вливався в закруглений лиман, неначе вилазив з зелених густих очеретів та ситників, що звуться там чагарями. Зелені, як пух, чагарі тяглись по обидва боки Дністра й по-над лиманом широкою смугою. Між ними подекуди блищали озера, а над озерами й чагарями високо піднімались гори, вкриті лісами. Блискучий лиман розливавсь вшир на вісім верстов, мов розтоплене скло. Той край за лиманом здавався зеленим раєм після рівного нудного порожнього степу.

— Потривайте-ж, хлопці! — сказав швидкий Корчака, — хоч за лиманом край трохи вольніший, але й туди вдень неможна їхати, бо й там є станові. Треба діждатись ночи. Лягаймо спати, бо цієї ночи буде нам багато роботи. Та готуйте гроші, коли хочете приписатися до будлі-якого села.

Наші бурлаки знайшли глибоку балку, пополуднували й полягали спати. Ввечері, як почало смеркати, Корчака побудив бурлак, і вони всі пішли до перевозу, де стояли човни.

На Басарабії не було такої панщини, як на Україні. Люди одробляли панам за поле, але пани не мали права продавати й купувати людей. Басарабські пани з великою охотою приймали на свої землі українських втікачів, бо в їх було землі багацько, а людей мало. Сюди втікали за часів панщини Українці з Поділля, з Київщини, з Херсонщини й навіть з-за Дніпра, з Полтавщини. Вони оселялись в Акерманщині, в Бендерщині й навіть між Молдаванами скрізь по Басарабії. В Акерманщині всі нові села ділились на посади; в кожному посаді був пристав, це-б то поліція, й староста з писарем, замісць волосного голови. Народ приписувавсь в міщане, бо в Акерманщині панщаних селян не було.

Корчака переговорив з перевозчиком, сторгувавсь за перевоз і за справу, щоб перевозчик пішов до пристава і вмовивсь із ним, скільки він візьме за те, що припише до посада бурлак. Бурлаки сіли в човни й перепливли через лиман. Вони пристали проти села Кривди.

Бурлаки зостались коло човна, а перевозчик побіг нагору в Кривду, де жив посадський пристав, вмовився з приставом, вернувсь і сказав, щоб бурлаки готували по пятнадцять карбованців за припис до кривдянського посаду. Перевозчик повів бурлак до пристава. Пристав не спитав їх, звідкіль вони, і хто вони, і позаписував їх міщанами в посад Кривду. Де-котрі бурлаки не мали так багато грошей: вони обіцяли принести гроші в поліцію, як тільки встигнуть заробити.

В тому посаді і в церковних метриках, і в посадських і поліцейських книгах були позаписувані якісь невмірущі люди: вони ніколи не вмірали, бо на їх місце зараз записували нових українських утікачів і давали їм прізвища записаних у книгах небіжчиків. Якийсь Петро Перебендя, по тих книгах, жив уже більше, як сто літ: Гнат Швидкий з жінкою Оришкою жили сто двадцять літ, а Іван Посмітюх вже прожив півтораста років, та ще з пятьма синами й трьома братами. Пристав записав Миколу батьком, Іваном Посмітюхом, а других бурлак позаписував його братами та синами. Корчака, чи тепер Олекса Посмітюха, був на літа старший од Миколи, а тепер доводився йому сином. Подававши йменния усім новонародженим, пристав забрав гроші з бурлак і видав їм пашпорти.

— Та й дорого-ж бере цей басарабський піп за хрестини, — промовив Микола, виходячи з бурлаками та з перевозчиком на двір.

— Цей ще не дорогий! Бували й дорожчі, — сказав перевозчик.

— Та як звуть вас, мої дітоньки? — жартував Микола, — коли-б не позабуватись та часом не вбрехатися.

Вся новохрещена бурлацька семя Посмітюх пригадувала й силкувалась запамятати гаразд свої нові йменння.

— Тепер ідіть до попа на похрестини, нехай він подивиться на своїх нових парафіян, — сказав перевозчик і повів їх до попа.

— Чи й цей піп заправить за похрестини по стільки карбованців, скільки взяв той? — спитав Микола, — як тільки й цей заправить таку дорогу плату, то хоч давай драла назад у Вербівку робити панщину.

— Воля, бач, дорога річ: за неї варто дорого заплатити, — сказав перевозчик і привів їх до попа.

Піп прийняв з великою охотою в свою парафію нових людей, позаписував їх Посмітюхами й не взяв за те ні шага. Його парафія розростувалась українськими втікачами.

Тепер поздоровляю вас з новим щастям, новим здоровлям, панове Посмітюхи: а ти, тату, справ хрестини, — сказав перевозчик.

Другого дня той самий перевозчик повів їх до лиману, де коло чагарів одна рибальська ватага ловила рибу.

Над самим лиманом, на зеленій траві, між двома високими стінами молодого очерету, висіли чорні неводи на підтечах, повбиваних у землю. Довгі без кінця мережі моталися на легкому вітрі, неначе жмути чорних шнурків, вимочених у смолі. Од кілка до кілка висіли разками здорові поплавки, що звуться галаганами, пороблені з легкого сухого дерева. Здалеки здавалось, ніби то стояли рідкі тини з тоненького хмизу, або тонесенькі штахети, обтикані зверху якимись цяцьками. Серед того павутиння неводів чорнів кухарський курінь: він був круглий, з низькими очеретяними стінками й дверцями, тільки без покрівлі. Серед його стояли дві чорні задимлені сохи з розсішками з бантиною зверху. На цій перекладині висіли казани; під казанами горів огонь, і густий дим клубками валував угору. В диму чорніли сохи, ніби шибениця. В тому кухарському курені стояли столи, де кухарь розкладав сиру рибу. В казанах варилась риба. В курені тхнуло рибячою сирістю од луски.

Коло кухарського куріня стояв здоровий курінь з очерету для цілої ватаги. Там стояли шаплики, барильця, діжки з пшоном, горохом, кукурузою та квасолею, лежала харч та одежа. Там ночував отаман і вся забродська ватага.

Кухарь порався коло казанів. Забродчики лагодили неводи. Коло куріня стояв отаман, Іван Ковбаненко: він був сам і хазяїном і отаманом ватаги. Отаман був чоловік невисокий, але дуже широкий у плечах, з великою головою, з здоровими чорними вусами, з запаленим лицем і чорними блискучими очима. На йому була проста одежа: широкі крамні сині штани, біла сорочка й чорна смушева шапка. Тільки червоногарячий гарний одеський пояс одріжняв його од простих рибалок, а гордий, сміливий вид і темні розумні очі виявляли щось хазяйське, отаманське. Він курив люльку, пускаючи дим одним кінцем рота.

— Ми шукаємо роботи й хочемо пристати до вашої ватаги, — промовив Микола до отамана, поздоровкавшись.

Отаман тільки помаленьку кивнув головою, не виймаючи люльки з рота, кинув гордим оком по всіх бурлаках, скоса глянув на дрібненького Корчаку з прудкими злодійськими очима й промовив:

— Приставайте, коли хочете. Половина наловленої риби буде моя, а половина ваша. Неводи мої, а харч будемо платити по поло-

вині; а коли схочете випити, то горілка буде ваша. Чи пристаєте на те? — спитав отаман, окинувши оком молодих, здорових бурлак.

— Чом же й не пристати! Не ми заводили ці звичаї, не нам їх і виводити, — промовив швидкий Корчака.

Отаман не спитав їх, звідкіль вони, і що вони за люди. Де-котрі його забродчики мали пашпорти, а де-котрі ніколи зроду їх не мали, тільки бачили в других.

— Сідайте, хлопці, просто неба на землі, — сказав отаман, — зараз будете обідати, а по обіді й до роботи.

Бурлаки склали свої клунки в курінї, понабивали люльки, посідали на траві й почали курити.

— А що, хлопці! Коли хочете заробити обід, то сідайте чистити рибу, бо цієї, що в казанах, на всіх не настачить, — промовив кухарь.

Отаман підняв ціновку з одного шаплика, де було повно річаної й морської риби, подавав вербівцям ножі, і вони почали зшкрібати луску з риби. Бурлаки ледви совали руками. Кухарь і отаман мовчки осміхались; осміхались і проворні забродчики, дивлячись на хамулуватих неповертайлів хліборобів.

Кухарь кинув в окріп рибу й підкинув в огонь очерету. Огонь запалав і затріщав. Риба швидко закипіла. Тим часом він повитягав з казана здоровим, як тарілка, ополоником зварену рибу й склав її в стябло, чи здоровий коряк, в котрому навіть держално було видовбане. Стябло було здорове, як ночови. Кухарь зробив з юшки густий росіл, облив ним рибу й сцідив росіл через видовбане держално. Отаман і всі рибалки сіли на маленьких дзиґликах кругом низенького стола, що був тільки по коліна. Кухарь поставив на стіл стябло з рибою, а потім насипав в миску юшки й накраяв хліба. Голодні бурлаки уплітали свіжу щуку, осятрину й білюгу на всі заставки. Од того часу, як вони втікли з Вербівки, вони й разу не обідали так тривно й смачно. Вони ніби набірались нової сили.

— Тепер, хлопці, справивши вхідчини, ставайте до роботи, — промовив отаман, готуючи човна.

Всі рибалки почали знімати здоровий невод і складали на човен.

В лимані ловилась риба більше дністрова, річана, або ставна, ніж морська, але часом траплялись здорові осятрі й білюги. Отаман возив рибу в Акерман і продавав її свіжою на базарі. На лимані не солили риби в бочках на просіл.

Отаман з своєю ватагою постояв на лимані з тиждень і почав збіратися додому. Настав час ловити рибу у морі. Рибалки посклaдали

на здоровий човен неводи, забрали шаплики, харч і одежу, сіли в човен і попливли до Акермана. В Акермані отаман пішов з рибалками в поліцію, узяв пашпорт на ціле літо й дав присягу, що він не зачепить того добра, що викине море на берег, і зараз передасть на кордон.

Рибалки поплили човном далі по лимані, знайшли пришиб і спинились коло одного великого посаду, чи села. Отаман покинув коло човна одного рибалку, а сам з ватагою пішов додому через село. Це була Акерманщина.

Село було довге й здорове. Через усе село йшла широка вулиця й тяглася трохи не до самого Акерману. Вона вся була обсажена акаціями, неначе Вербівка вербами. Село було українське. В йому, як і в самому Акермані, що став уже зовсім українським городом, були люди з усіх українських ґуберній. Усе село було залите абрикосовими та черешневими садками й зеленіло, як гай. По-за хатами тяглися виноградники на всі боки, скільки можна було скинути оком. А там, за селом, на широкому полі ледви піднімалась зелена, як пух, кукуруза, розстелялось широке, молоде листя тютюну, а там далі розстелявся широкий, рівний, як діл, степ, ввесь зелений, ввесь укритий то виноградом, то пшеницею, то кукурузою, то зеленою травою. На дворі ще була весна, а висока трава в степу була вже готова під косу. Край був багатий та пишний, як рай.

Отаманова хата стояла за посадом, на хуторі. Хата була чимала, з піскуватого каміня, з великими вікнами на чотирі шибки. Ковбаненко будував її, дивлячись на хати в швейцарській кольонії Шабі, що була недалеко од села в степу. Кругом хати зеленів здоровий виноградник: поміж виноградом по межах довгими рядками росли абрикоси та черешні. Кругом хати росли старі велитенські волоські горіхи. Молоде пагоння на горіхах на гарячому сонці вже повиганялось на сажень вгору, ніби сходило на дріжчах. Вся оселя зеленіла й пахла, ніби квітник. Акації стояли саме в цвіту, заквітчані безліччю білих китиць. Вони були схожі на здорові срібні канделябри. Гаряче повітря було повне гострих пахощів акацій і розливало якусь роскіш на ввесь двір.

З хати вибігла отаманова жінка, українська молодиця, вже не молода, але проворна, рівна й висока, в синьому керсеті, завязана по-полтавськи, низенько чорною хусткою з червоними квіточками. Отаман Ковбаненко зайшов в Акерманщину з жінкою з-за Дніпра, з Полтавщини.

За матірю вибігла з хати молода дівчина: то була отаманова дочка, Мокрина. Мокрина була тонка й висока, як тополя, з тонким рівним станом, з маленькими й тонкими ніжками, з маленькими руками, які має полтавське жіноцтво. В Мокрини лице було довгасте, з тонкими пружками. Тонкі чорні брови чорніли, як шовкові шнурочки; блискучі карі очі чорніли, як терен; невеликі повні губи червоніли, як вишня в зеленому листі; на щоках до самих висків грав румянець. Од її молодого лиця ніби пашіло здоровлям; од щік, од очей неначе одганялось огнем, неначе вона тільки-що стояла коло печи, коло полумя. Якимсь степовим здоровлям ніби пашіло все її лице, а легкий стан, тонка шия, тонкі руки гнулися, як степова гнучка билина на вітрі. Чорні товсті коси лисніли на голові проти вечірнього сонця, а червоне намисто на синьому керсеті ніби ще більше додавало вогню й румянця її палкому виду й постаті.

Мокрина стояла проти сонця під волоським горіхом і роздивлялась на рибалок. Вона вгляділа Миколу, і її лице одразу почервоніло, мов польовий мак. Вона знялась з місця і, як птиця, полинула в хату.

Тим часом хазяйка винесла рибалкам вечерю. Сонце тільки що сіло, а рибалки вже полягали покотом під волоськими горіхами. Завтра вони мали випряжатися на ціле літо на море.

31. Як сини ділилися землею.

(З повісти: „Кайдашева семя".)

Поховали сини Кайдаша з великою честю, просили священика занести батька в церкву; як ховали, то читали евангеліє трохи не коло кожної хати; після похорону справили багатий обід. Кайдашиха роздала старцям щедру милостиню, дала священикові на сороковуст.

На четвертий день після похорону Карпо й Лаврін почали ділитися батьківськими спадками.

— А що, Лавріне, — сказав Карпо, — чи поділимося тепер ґрунтом по половині, а то батько одрізав мені города, неначе позичив.

— То й розділімо, — сказав Лаврін, — чи підемо в волость, чи обійдемось і без волости.

— А нащо нам здалася та волость! Одміримо по половині город та по половині садок та й годі, — сказав Карпо, — хіба таки сами собі не дамо ради.

— Про мене, міряймо город і сами, — сказав Лаврін.

Карпо взяв довгу та рівну ліщину і почав із Лавром міряти город вздовж та впоперек. Перемірявши город, вони розділили його вздовж по половині і позабивали на межі кілки.

— А що, Лавріне, чи будемо городити тин, чи може й без тину обійдеться? — сказав Карпо.

— А навіщо той тин здався. Адже-ж у нас двір коло хати спільний, хоч на йому стоїть і твоя і моя повітка та загорода. сказав Лаврін.

— Про мене, нехай буде так, — сказав Карпо.

— Але не знаю, як ще наші жінки скажуть, — сказав Лаврін, про матір вже й не згадуючи.

— Хіба у мене жіночий розум, щоб я жінок слухав, — сказав Карпо.

Тільки що вони переміряли город та садок, з хати вибігла Мотря. Вона вийшла на город і окинула його оком згори вниз, а од низу на гору, потім вийшла на гору і ще раз поміряла ґрунт очима. Лаврінова частка здавалась їй більшою, мабуть тому, що в чужих руках шматок хліба все здається більшим. Вона скинула з себе пояс, та давай міряти город попереду впоперек і на Лавріновій половині вийшло більше на один пояс. Переміряла вона вдруге, ой лишечко! Лаврінова частка були більша на два пояси.

— Бодай вас лиха година міряла, як ви оце переміряли, — сказала сама до себе Мотря і заходилась міряти поясом ґрунт вподовж: ой ґвалт! Лаврінова половина виходила довша на цілий пояс, ще й висунулась ріжком у бузину на вулицю.

— Потривайте-ж! — крикнула Мотря на увесь город, — це мабуть свекрушище помагала їм міряти! Це вона припустила собі на один пояс вздовж та на два пояси впоперек, ще й ріжок у бузини собі одтягла.

Мотря прожогом побігла до хати, держачи в руках пояс, та репетувала на ввесь город. Коло причілка стояла та хворостина, котрою Карпо і Лаврін міряли город. Мотря вхопила хворостину і кинулась у двері кулею, як птиця.

— Це ви, мабуть, з матірю та міряли город, бодай вас міряв цей та той, — крикнула Мотря на порозі так, що двері з обох хат разом одчинились, і з дверей повискакували всі: і Карпо, й Лаврін, і Кайдашиха, й Мелашка. Вони повитріщали очі на Мотрю.

— Чого вилупили баньки, неначе мене зроду не бачили? Як це ви переміряли город? Та нехай його чорти спечуть з такою

мірою! — крикнула не своїм голосом Мотря й брязнула об землю хворостиною так, що вона аж захурчала.

— Хррр! — захурчав насмішкувато Лаврін, — чого це ти кричиш, неначе на батька.

— Кричи на свою матір! Я тобі захурчу отою хворостиною, коли хоч. Як ви міряли город, коли Лаврінова половина більша і вздовж і впоперек!

— Твого розуму не спитали, бо свого, бач, нема, — сказав скривджений Лаврін.

— Неправда твоя, Мотре, — спокійно сказав Карпо, заклавши руки за спину.

— Бреши сам! Ось я тільки що сама міряла. Йди у волость, нехай волость нас розділить, а не свекруха, — репетувала Мотря.

— Одчепись од мене, сатано! Я й вдома не була, як вони міряли. Це правдива причепа! — сказала Кайдашиха. — Бере моє добро, ще й мене лає.

— Йдіть міряйте на моїх очах, а як ні, то я ваші кілки на межі геть повикидаю за тин, а таки свого докажу, — кричала Мотря.

Мотря вибігла з сіней і побігла на город, за нею побігла Кайдашиха з Мелашкою, а за жінками пішли чоловіки. Мотря розперезалась і почали міряти город поясом: впоперек вийшла Лаврінова половина більша на два пояси.

— А що, чия правда?

— Як ти міряєш? Піддури кого дурніщого, а не мене, — крикнула Кайдашиха, — свою половину міряла, то натягувала, аж пояс тріщав, а Лаврінову половину міряла, то аж пояс бгався. Геть погана! Дай, я сама переміряю з Мелашкою.

Кайдашиха переміряла ввесь город впоперек і знов обидві половині були однакові.

— А що, чия тепер правда! — крикнула Кайдашиха. — Ти міряєш собі, то натягуєш, а чужому міряєш — то стягуєш: ти-б людей соромилася! Тобі тільки-б сидіти з Жидівками в крамницях та обдурювати на аршини людей.

— Це якийсь жіночий сажень видумала Мотря, що стягується та розтягується, як кому треба, — сказав насмішкувато Лаврін.

— А отой ріжок що в бузину вигнався, яким сажнем будеш міряти? Не бійсь, мені не оддаси? — сказала Мотря.

— То одкуси його зубами! А де-ж його діти, коли він вигнався на вулицю, — сказала Мелашка.

Мотря була сердита, що вийшло не так, як вона хотіла. Вона причепилася до Лавріна за батьківські спадки.

— Чом же ви не розділили пасіки? — сказала вона: — адже-ж пасіка батькова! Гаразд, що все загарбали собі в руки! На Лавріновій половині в садку більше двома грушами і одною яблунею.

— А ти вже й полічила? — спитав Лаврін.

— Авже-ж полічила і своїм не поступлюсь. Садок не твій, а батьківський, — сказала Мотря.

— То візьми ті груші та пересади на свою половину, — крикнув Лаврін.

— Який їх чорт подужає пересадити! Пересадиш то підвередишся, — сказала Мотря.

— О підвередишся, Мотре, коли Карпо не поможе, — сказав сміючись Лаврін.

— Вже хоть підвережусь, чи ні, а таки свого докажу, — крикнула Мотря і вдарила кулаком об кулак. — Ходім зараз у волость, нехай нас волость розсудить, а не ти з свекрухою. Дайте лиш нам половину пасіки, а як ні, то бери, Карпе, сокиру та й рубай груші. Я вам свого не подарую, — кричала й сичала Мотря.

— Та подивись лишень! На твоїй половині все старі груші, а на моїй — щепи! — сказав Лаврін.

— Мотря каже правду: ви нам дайте половину пасіки, половину овець та свиней, — сказав Карпо.

— Овва! Який розумний! Забери ще половину котів та собак! — кричала Кайдашиха. — А ти забув, що я ще живу на світі? І я маю якесь право на батькове добро. Ти радий мабуть мене живою в землю закопати! — говорила Кайдашиха. — Ти хочеш з своєю Мотрею мене, сироту, скривдити? Ні, Карпе, нехай нас громада розсудить.

— Як громада, то й громада! Ходімо в волость, бо я своєю часткою не поступлюсь, — сказав Карпо.

Карпо з Лавріном і Кайдашихою пішли у волость, а Мотря з Мелашкою зостались на дворі коло волости.

Волость присудила Лаврінові і Кайдашисі батьківське добро, бо Карпо вже забрав свою частку ще за батька. Як почула про те Мотря, то мало не скрутилась і наробила крику під волостю.

Од того часу між Кайдашенками й їх жінками не було миру й ладу. Карпо й Мотря посердились з Лавріном та Кайдашихою і перестали заходити до їх у хату.

— А що, Мотре, виграла? Здобрій тим, що тобі волость присудила, — дражнилась стара Кайдашиха з Мотрею.

Дражніть уже, дражніть, як ту собаку, — говорила Мотря і трохи не плакала од злости.

Обидві семї насторочились одна проти другої, як два півні, готові кинутись один на другого. Треба було однієї искорки, щоб схопилася пожежа.

32. Сповідь Василини.

(З повісти: „Бурлачка".)

Михалчевський насилу діждався вечора. Сонце спустилось над панським садком, і Михалчевський накинув на плечі жупан і пішов помалу по-над Россю тою стежкою, що йшла городами через цілий куток, по-над самими скелями. Він ішов помалу, то сідав на верхи скель, то вставав і все наближався до Василининої хати.

Сонце впало за гору, а на-дворі ще довго сяяв тихий світ. Михалчевський почував, що в його не стає сили ждати, що його серце нібп розтає в грудях, як віск, ниє і болить, болить і ниє. Він дійшов до куща бузини, що ріс над скелею в маленькій долині, і впав у траву.

— Боже мій, яку я терплю муку! Невже ніколи чорна ніч не впаде на землю? — думав Михалчевський, притулюючи гарячі щоки до холодної трави.

Тим часом ніч помаленьку крила землю. В Михалчевського думи змішались, десь ніби блукали — то по якомусь лісі, то по якомусь степу, то в панському садку, то між скелями. І скрізь перед ним ніби манячив дивний Василинин вид, миготіли пишні очі. Вкінці всього він опамятався, схопився з місця і побіг до Василининої хати. На небі вже горіли зорі. На-дворі лягла чорна тінь, тільки небо на заході горіло червонуватим світом. Михалчевський перебіг через довгий вигон, на котрому білів довгий рядок мурованих хат, поминув фабрику, збіг з крутого горба в ярок і пішов яром. Над тим яром лежала Янівнина хата. У вікнах блищало світло. Марія поралась коло печи, а Василина усе сиділа на приспі та ждала та виглядала Михалчевського.

Василина підвела голову: за ворітьми щось затупотіло. Вона вибігла за двір і, хоч на-дворі було вже зовсім поночі, впізнала високу постать Михалчевського і його широкі міцні плечі.

— Це ви, Василино? — тихо спитав Михалчевський.

— Я, Йване! — обізвалась ще тихше Василина.

— А де Марія? — спитав Іван.

— В хаті, варить вечерю, — тихо сказала Василина.

— Любить вона мене. Як би не любила, то не вийшла-б, — подумав Михалчевський, і сам не счувся, як пішов із Василиною в глибокий яр.

Вони пішли вздовж яру. Глибокий, вузький яр ввесь заріс вербами. На його дні слизпла цівкою криничана вода, падаючи по камінчиках. Під вербами була криниця з низькими цямринами. Од криниці йшла стежка в город.

Михалчевський переступив здоровою ногою через перелаз. Василина перескочила слідком за ним. В городі під самими вербами ріс густий вишник, неначе зелене гніздо. Над вишником стояла зелена гора, з гори спускалось вниз довге гарбузиння, виглядали на яр, примітні і вночі, жовті сояшники. Пахощі од мяти, од зілля, од конопель розливались по долині, як чад, чарували, як мрія.

Михалчевський ступив по траві і став під вишнями. Василина ступила слідком за ним, і не встиг Іван обернутись до неї, — вона впала йому на груди. Михалчевський впявся в її щоку гарячими, як огонь, устами й почув, що Василина плаче, і її сльози сиплються йому на шию.

— Не плач, Василино! Ми будемо щасливі вдвох у парі. Ти мене любиш, Василино?

— Як би я тебе не любила, я-б до тебе не вийшла. Од того часу, як я вийшла з батьківської хати, ти перший покохав мене щиро і пошанував мене, і пожалував мене. Коли-б ти знав, я оце неначе десь блукала усе по якихось пущах та нетрях, і як упала тобі на груди, то неначе знов вернулась додому, до рідної матері.

— Чи підеш ти, Василино, за мене заміж? — спитав її Михалчевський.

— Я піду з тобою на край світа, бо знаю, що ти не вчиниш мені ніякого лиха.

— Хіба-ж тобі хто заподіяв яке лихо? — спитав Михалчевський.

— Од того часу, як я вийшла з батьківської хати на заробітки, я тільки зазнала одно лихо. Жила я в наймах в одного пана, він мене знеславив і трохи не вигнав з двору без шматка хліба. Прийшла я сюди на роботу на заводи, не було мені спокою, доки не прийняла мене в свою хату оця весела добра Марія, нехай їй Бог дасть здоровя.

— Чи здалеку ти, Василино, сюди зайшла? — спитав Михалчевський.

— З Звенигородщини, з села Комарівки. В мене є батько й мати, брати й сестри, та я тільки не можу вернутись туди . . .

Василина замовкла. Михалчевський догадався, яка тому була причина, й не допитувався більше.

Ще довго розпитував Михалчевський Василину за її батька й матір, за Журавського посесора Ястшемського, про заробітки на заводах. Василина вперше розказала йому все, все . . . Вона почувала, що їй на душі ставало усе легше та легше, неначе вона скидала з себе якесь каміння, яким вона була закидана. Вона знов впала Иванові лицем на широке плече, притулилась лобом до його мякої шиї й якось тихо плакала, неначе хотіла задавити й перемогти якусь глибоку скорботу.

— Не плач, серце Василино! Як повінчаємось та поживемо в парі, то підемо в твій край, побуваємо в твого батька й матері. Ти побачишся з своїми сестрами та братами, — втішав Василину Иван.

Василина дивилась на темне глибоке небо й неначе бачила свою Комарівку в тихий вечір усю в садках, неначе бачила й свій садок, і батька й матір, і сестер. . . — Мабуть повиростали мої маленькі сестрички та братіки! — думала Василина, прихиляючись лобом до гарячої щоки Михалчевського.

— А я сьогодня говорив матері за тебе, — сказав несподівано Михалчевський.

Василина почутила, що всі дива неначе залила холодна вода. Вона побачила перед собою тільки чорне гніздо густих вишень.

— Що-ж сказала твоя мати? Чи вона мене знає?

— Знає . . . Вона трохи не плакала . . . Вона трохи боїться тебе, — насилу промовив Михалчевський.

— Знаю й вгадую. Я бурлачка, якась приблуда в Стеблеві. А тутечки як тільки бурлачка, то всі кажуть, що то або злодій, або пянюга, або ледащо-волоцюга. Люди не знають, яке то гірке бурлацтво.

— Мати, бач, боїться, що ти пеш з бурлаками. Покинь, Василино, ту гулячу компанію, перестань з нею пити.

— Треба перестати. Я пила й гуляла, бо мені од того якось легше на душі ставало.

— Та, бач, гуляти й танцювати не велика біда, але пянствувати, то це вже не мала річ.

— Не сама я пю, а мене бурлаки поять, — сказала Василина.

Вже на містечку стало скрізь тихо. В яру було так тихо, що було чути, де лазить в траві кузка. Верби й вишні чорніли, тільки високе небо горіло зорями од краю до краю й здавалось ще вищим, ще глибшим над глибоким вузьким яром.

Михалчевський похилив голову й мовчки пішов поруч з Василиною на гору. Мовчки вони дійшли до самих воріт, мовчки перейшли двір.

— Прощай, моє серце! Коли ти мене вірно любиш і думаєш йти за мене заміж, то кидай бурлакувати; перестань пити та гуляти з бурлаками, — сказав Михалчевський вдруге, — виходь, моє серце, в ці доби до криниці, під вишні хоч на годину, бо як не вийдеш, то я не знесу муки, а ти одна даси полегкість моєму серцю.

Голос його знов задзвенів ласкавим, тихим, тихим тоном, в котрому було чути глибоку, щиру, палку любов.

Михалчевський пішов домів. Василина увійшла в хату й почувала, що вона ще ніколи не верталась з гулянки, з музик такою веселою, такою щасливою та спокійною. Для неї здалося, що вона до цього часу все йшла та йшла якимсь довгим, скелистим шляхом на пекучому сонці, а тепер прийшла додому й сіла в холодку на спочинок.

— Ой, час мені спочити на його міцному плечі, під поглядом його тихих, ясних, ласкавих очей. Вже я неначе втомилась, танцюючи та гуляючи, — думала Василина, роздягаючись та ховаючи в скриню одежу.

33. Вибір священика.

(З повісти: „Старосвіцькі батюшки та матушки“.)

Широко розкинулось село Вільшаниця, недалеко од Росі, по зелених горбах та долинах. Серед села в долині лиснів довгий ставок. Коло самої греблі проти млина на пригорку стояла стара дубова церква з пятьма банями, а коло неї, неначе вгніздившись у густому вишнику, стояла ще старіша за церкву, присадкувата, широка дзвіниця з стовпчиками навкруги. Проти церкви через дорогу була оселя вільшаницького священика; за старим домом зеленів старий садок. І пригорки, і довгі долини, й зелені левади в вербах по-над ставком — все зеленіло і лисніло на веселому сонці, а білі чисті хати скрізь біліли в зелені, ніби чиясь вередлива рука, граючись, розкидала їх в поетичному безладді по горбах та долинах.

На південь, за пологими левадами та сіножатями, за купами вільхи та верболозу, проти синього неба ясно вирізувалась ломана

смуга горяного берега Росі. По горах та западинах мріли ліси: поміж лісами ніби тонули в срібній імлі то там, то там села, блищали хрести на білих банях церков, мріли на пригорках білі хати. Високий беріг, оповитий прозорим туманом, мрів в далечині, неначе поетичний міраж в прозорому синьому небі.

Дія ділась в двадцятих роках нашого віку. Було літо. Вже зайшли жнива. Вже настав гарячий робітній час. Стояла година, ще й до того був будень, — а в дворі й за двором у священика стовпилась сила народу: в Вільшаниці тільки що поховали старого священика, Петра Моссаковського. Уся громада зійшлась в його двір на поминальний обід.

Все широке подвірря було заставлене не столами, а дошками, покладеними на пеньках та окоренках. Вподовж цих дощок сиділи долі довгими рядами парафіяне покійного панотця. За подвіррям стовпилась сила дітей, хлопців та дівчат і заглядала в двір через тин. Діти повилазили на тин і обнизали його неначе горобці. На городі палало троє багаттів, а кругом їх вештались молодиці, сновигали баби. В легенькому диму од багаття було видно десятки здорових золійників та горшків з усякою стравою для обіду. Незабаром молодиці почали насипати в здорові миски та яндоли страву і ставили по дошках, другі виносили з хати в ряднах і розкладали по столах покраяний на скибки хліб та книші. Коло самісінького порога довгими рядами посідали за обід старці та старчихи слпве з усіх ближчих сел. Народу було сила. Місця для всіх не ставало: одні ряди, пообідавши, вставали, другі сідали натомісць. Після чоловіків сідали молодиці та баби.

Прислуговуючі наймички та молодиці насилу настачали страви. Тут обідало ціле село, обідали прохожі, проїзжачі: старці посходились з усієї околиці . . . Горілка виходила відрами, та й ще неможна було настачити на всіх.

Чотирі сини покійника отця Петра, — два священики, один диякон і один дяк — з здоровими пляшками в руках ходили поміж столами і підряд частували усіх.

Найщедріше частували вони парафіян свого панотця, бо знали, що громада зараз по обіді почне вибірати заступника на місце старого покійного панотця. А їм усім однаково бажалось зайняти батькове місце в рідному, здоровому й багатому селі.

На причілку, в холодку під високими черешнями, були понакривані столи для духовенства та значніших парафіян-господарів. Невістки покійника вітали гостей.

Сонце стало на вечірньому прузі. Священики встали з-за столів, а за ними разом повставали усі люди на всьому широкому дворі. Гомін стих одразу. Настала така тиша, неначе на всьому дворі не було живої душі. Стало чути, як щебетали в садку пташки. Старий сивий священик, обернувшись до церкви, почав правити здоровим басом парастас. Його голос розлягався по всьому подвіррі. Старий батюшка наприкінці парастасу підняв голос і голосніше покликнув „вічную память“ покійникові. І все духовенство, яке тут було, заспівало „вічная память“. А в той час староста, сивий, аж білий, з довгими вусами, тричі навхрест підійняв вгору здоровий поливяний червоний жбан сити, придержуючи зверху рукою хліб, котрим був накритий жбан. Усі люди, що стояли в дворі і за двором, почали хреститись та кланятись до церкви: сотні рук замахали, сотні голов то нахилялись, то піднімались, сотні уст шепотіли не дуже тихо: „вічная память! вічная память!“ І несподівано, неначе схопився серед тиші в дворі вітер, і неначе зашелестів на вітрі лист в садку на дереві, і той шелест помаленьку стихав, доки зовсім не стих . . . і знов в дворі і на причілку стало тихо, тихо, аж мертво . . .

Сини покійника з усим духовенством пішли в покої. Чоловіки поздіймали дошки і повносили в повітку; поодкачували під тин пеньки та окоренки. Сила людей розсипалась по дворі. Молодиці та старці повиходили з двору за ворота. Зосталась в дворі сама громада. Почались вибори нового священика.

Громада загомоніла; загула, неначе гули бджоли в пасіці пізнього літнього вечора після важкого гарячого дня: по всьому дворі люди позбивались в купки і стиха розмовляли. Насилу було чути то там, то там: „А хто пак оце буде в нас за священика? Кого нам вибірати?“ Одні радили, що найкраще було-б вибрати на парафію одного з старших синів покійника, котрі вже були священиками в сусідніх селах; другі одзивались за третього сина-диякона; але ще тихіще ходив гомін, що старші сини покійного панотця не дуже мирять з своїми парафіянами, а диякон пє по корчмах горілку і бється не тільки з людьми, але часом і з Жидами і навіть з Жидівками.

— Панове громадо! — спокійним, але твердим голосом промовив старий титарь, кругом котрого стовпились такі-ж самі старі діди, — з-поміж чотирьох цих настоятелів на парафію виберемо собі за священика найменшого покійникового сина, Харитона. Він зріс на наших очах; ми його добре знаємо. І чоловік він добрий, богобоящий, не гордий; він і до людей привітний та ласкавий, і гортань має

добру. Нема що й казати! З його буде добрий священик. Напишімо прошення до владики, даймо йому підводу та грошей на дорогу, та й нехай з Богом рушає до Київа. Чи так, панове громадо?

— Так, так! Титарь добре радить! — загомоніли діди кругом титаря, і ця гадка, неначе стрілами, полетіла по всьому дворі.

Титарь вийшов з свого круга, пройшов вздовж і впоперек по дворі поміж громадянами, питаючи в усіх і в кожного, чи пристають вони на його думку за цього одного з чотирьох теперішніх настоятелів на Вільшаницьку парафію. Перед титарем люди розступались; голови без шапок коливались, і од кінця до кінця скрізь було чути: „так, так! це правда! Нехай Харитін буде у нас за священика!“

Титарь пішов у покої і оповістив священикам і самому Харитонові, що парафіяне вибрали його на парафію. Старшим синам покійника очевидячки стало ніяково. Харитін поклонився покірненько і подякував за честь.

— Вийдіть же, пане дяче, до громади! — сказав титарь, легенько кланяючись Харитонові.

Харитін вийшов на ґанок. Слідком за ним вийшли священики, окрім братів. Гомін у громаді одразу стих. Титарь з сходів голосно спитав:

— Чи згоджуєтесь, панове-громадо, щоб мати добродія Харитона в себе за священика на нашій парафії?

— Згода! Згода! — гукнула громада, як один чоловік. — Нехай він буде у нас за священика!

Харитін низько поклонився і подякував громаді.

— Волимо Харитона! Харитін нехай буде у нас за панотця! — знов загуло з усіх боків.

Харитін знов поклонився і хотів щось сказати, щоб подякувати громаді; але уже й перших його слів неможна було почути. Піднявся шум та гам, яким звичайно кінчаються усі громадські збори. Громада гула, неначе вітер в лісі. Задні лави заколивались і посунули з двору. Неначе вода в здорову заливу, що несподівано одразу прориває греблю, вони погнали поперед себе купи дітвори, хлопців та молодиць, котрі висли коло воріт. Заворушилось і усе стовпище в дворі і широкою хвилею полилось із воріт на вулицю. В дворі стало пусто і тихо.

На ґанку все ще стояв щасливий Харитін, високий, тонкий, рівний станом, біловидий, з густими русявими кучерями, що спадали трохи не до плечей. Він пильно дивився на густу масу чорних шапок,

схожу на чорну ріллю, доки й останній чоловік не вийшов з двору. На його делікатному виду зайнявсь румянець, як він, провівши очима всіх до останку, вертався в світлицю серед сусідів священиків, котрі очевидячки спочували до його і були прихильніші до його, ніж до його братів.

— Поздоровляємо вас, Харитоне Петровичу! — перші загомоніли проворні матушки, — теперечки-ж шукайте собі десь гарну паніматку, та й нехай вам Бог благословить на парафію сісти.

Харитонів брат, диякон, глянув сердито на матушок, неначе пятака їм кинув, і промовив:

— В батька ще й ноги не захололи, а ви вже й про весілля . . .

— Та що-ж, брате! Живий живе й гадає! — обізвався найстарший брат, — вже батька не вернемо з домовини. А от вийдуть сороковини, то й щасти, Боже, Харитонові й одружитись і висвятитись.

— Оце правда! Це мудре слово! Хіба-ж у нас не знайдеться з ким одружитись, чи що? А гаятись тепереньки з цим таки не випадає, — задріботіли матушки.

Вони вже неначе й забули за похорон і почали перебірати та пригадувати усіх знайомих паннів в околиці. Одна матушка згадала між иншими паннами за Онисю Прокоповичівну. Почувши це ймення, Харитін липнув засоромленими очима і знов спустив їх додолу. Перед ним в одну мить, неначе блискавка, блиснув Онисин вид. Він згадав її і — забув навіть на той час за смерть і похорон батька. Раз він бачив її в Богуславі на ярмарку і од того часу не міг її забути. І тепер він неначе побачив її серед ярмаркового натовпу, на ясному сонці, в шовковому червонястому ґорсеті, в картатій плахті, в сорочці з мережаними рукавами, в квітках та мережках, обсипану гарячим сонцем, — неначе серед ярмаркового натовпу, шуму та гаму десь узялася райська птиця, перелетіла і впала серед чорних та білих свиток, серед смушевих чорних шапок.

Хоч гості вже пообідали і добре випили, але по старинному звичаю на столі знов поставили здорові пляшки настойки та наливок. Гості все пили по чарці та стиха балакали. Розмова йшла поважна, неголосна. Гості очевидячки шанували память покійника і говорили стиха, ніби покійник ще й тепер лежав на лаві, або неначе ще й досі не скінчився похорон. Тільки в ряди-годи якась там дуже голосна та прудка матушка, забувши за похорон, дзеленькала, неначе в голосний дзвоник дзвонила.

Харитін сидів, похиливши голову і похнюпившись, а думи снувались в його в голові, як нитки на снівниці. І похорон, і вибори, і несподівана батьківська парафія, і заздрість його братів, — все це ворушилось в його думах. Він насилу чув гомін у покоях, не розбірав навіть ні слів, ні тямки розмови в тому густому гомоні. І чогось йому почувся инший густий гомін: не в покоях, а десь инде, десь неначе на богуславському ярмарку. Чогось його думи знов перелетіли до Богуслава, і він неначе побачив ярмарковий натовп, ярмаркове вештання. Люди сновигають між возами, між крамницями, між ятками, неначе комашня. Він навіть почутив гарячий од сонця ярмарковий дух од куряви, возів, коліс, пахощі трави та переїдів од сіна на возах. А з того натовпу знов виглянула до його Онися, вся в квітках та мережках. Він нібп вглядів її чудові темні очі: на його ніби впав з тих очей гострий погляд. І щось миле, невиразно приємне та привітне одразу сповнило його серце. Він почував, що й досі памятає той гарний веселий Онисин вид, що й досі не забув за ті темні очі.

— Харитоне Петровичу! Чого це ти так напиндючився та задумався, і по чарці не пеш? — сказав до його старший брат.

Харитін опамятався і схаменувсь.

— Ой, що-ж це мені верзеться в голові? Це-ж грішні думки та ще й на батьковому похороні! Батька тільки що засипали землею, а я уже грішу грішними думками. Цур їм, пек їм, тим думкам!

Але ті грішні думки все чогось настирливо лізли в голову. Він згадав, як ховали батька, як співали „вічну память", а грішні думи все ворушились в його серці.

А пишний вид в стрічках та квітках все мрів перед ним навіть в легенькому диму кадила, в прозорому повітрі спорожнілого двора та садка, в важкому повітрі невеличких покоїв покійного панотця. Через недавній спів „вічної памяти" по батькові йому почувся дзвінкий Онисин голосок на ярмарку.

— Ой, грішу! Отже-ж грішу? — подумав Харитін, — а все оті цокотухи розворушили мої думки, згадали мені про Онисю. А, бодай вас лиха година взяла! Це-ж гріх! Це-ж гріх!

А той гріх в квітках та стрічках все манячив перед ним і неначе дражнив його богобоязну душу.

Над вечір один по другому розїхались усі сусіди і знайомі покійника Моссаковського. Сини, не змагаючись, спокійно поділились батьківським добром: старші брати, взявши собі де-що з батьківського добра на памятку про батька, зоставили Харитонові, як найменшому

в семї, по народному звичаю на Українї, усе нерухоме добро й господарство. Вони попросили одного старого священика, котрий уже не мав парафії, „наблюдати“ вільшаницьку парафію, доки Харитін висвятиться на священика, а сами поспішали до господи, бо вже зайшли жнива.

Настав вечір. І в покоях, і в дворі стало пусто і неначе мертво після здорового натовпу, вибірчого гаму та вештання. І дім, і двір неначе вмерли разом з померишм господарем, старим панотцем. Зостався в сумних покоях сам Харитін з своїми думами та мріями про священство та про Онисю в квітках та стрічках та в червоних черевичках.

34. Дашкович і Воздвиженський.

(З повісти: „Хмари“.)

Тим часом, як Сухобрус опоряджував нове хазяйство своїх зятів, Воздвиженський і Дашкович складали собі професорську репутацію. Дашкович швидко піднявся між професорами своїми лекціями по історії фільософії, і піддержав репутацію тієї науки, котра все стояла в академії дуже добре. З кожним роком його лекції були луччі й луччі, з кожним роком росла його репутація. Молоді студенти, приїхавши з усіх кінців Росії, вже чули про його, вже ждали чогось незвичайного. В старім академичнім корпусі з темними вікнами, з чорними партами, в його авдиторії було повнісінько студентів, котрі сиділи цілими лавами й купою стояли коло порога, прийшовши з инших курсів. Дашкович входив, сідав на катедрі і не дивився ні на кого: його очі десь ніби ховались, заходили десь глибоко, де ворушилась мисль. В вічі слухачів кидався тільки чистий широкий лоб. Його лоб займав місце очей для слухачів; так на йому було багато мислі! Кожний легенький і тоненький моршок між бровами здавався тим місцем, де забгалася мисль і світилася звідтіль. Коли-не-коли він підіймав одну руку і пальцем ніби показуючи на абстрактну мисль. Неможна забути впливу його однієї репутації на молодих студентів! Всі зібрались вперве на лекцію й сиділи лавами кругом авдиторії, держачи голови рівно, як під шнурок. Дашкович промовив перше слово, і всі ряди голів неначе по електричному потоку разом схилились вперед, насторочившись слухати. І цілу лекцію так держались голови, коли-б хто поворушився хоч трошки! тільки карандаші сковзались швидко, швидко по папері! І його мисль лилася чиста, як

кришталь! Не було там ані одного слова зайвого, не до діла. Вся система якого-небудь фільософа випливала з його уст, ніби з голови самого фільософа; така вона була чиста, ясна, ціла-непорвана.

Не в одну голову запала крапля світу й мислі од його лекцій, не одна голова стала світліша й ясніша.

Дашкович недовго й був в академії. Його репутація пішла скрізь; і його попросили перейти в Московський університет. Але скучаючи додому й за Київом, він потім перейшов в Київський університет.

Воздвиженський не любив науки, не поважав її, мав її тільки за спосіб прокласти собі дорогу в житті і як можна більше витягти з неї і через неї грошей, їжі, напитків і всякого добра. Де можна було все те дістати иншим способом, він не розбірав доброго й не доброго способу, і достигав до цілі, кинувши набік науку.

В авдиторії одчинялись двері і входив Воздвиженський. Тричі ступивши через авдиторію, він ставав на підмосток катедри, одну ногу держав якось на повітрі, і, повернувшись круто товстими плечми, блищав на авдиторію товстою широкою потилицею й сідав на катедрі. Потім він виймав старі листи своїх лекцій і клав їх перед собою. Ті лекції були написані кілька років попереду, і він не зміняв в їх і словечка! Листи були старі, з жовтими круглими плямами, ніби од якоїсь страви. Нитки, котрими вони були позшивані, вже пообрівались і теліпались. З замолоду він просто читав лекції з тих листів. Але не зміняючи їх ніколи, хоч наука і змінялась, він вивчив їх на память од дошки до дошки; але часом силкувався імпровізувати. Розпустивши цілу річку фраз, красних, але пустих, він часами аж заплющував очі, як півень в час свого крику. Фрази лились, сціплювались, і він переливав із пустого та в порожнє, говорячи те-ж саме тільки иншими словами.

Студенти, як звичайно буває, почали записувати його лекції, але швидко покинули, бо котрий не напише, то й побачить, що там нема мислі. Тільки один туляк, земляк Воздвиженського, сидів коло самісінької катедри, щоб його роботу було видко, і записував ту нісенітницю, маючи надію піти стежкою свого красномовного земляка.

Авдиторія Воздвиженського спорожнялась. Студенти перестали ходити на його лекції, а щоб авдиторія не була зовсім порожня, вони ходили по черзі по пять душ. Воздвиженський не вважав на увагу чи неввагу своїх слухачів.

Зате-ж він дуже вважав на ректорську ласку. Ніхто з професорів не запобігав так його ласки! Він умів підступити до кожного ректора, умів влізти в його душу, прислужитись, потакуючи кожному

його слову, постерегаючи кожний його замір. І виходило так, що ні один ректор не обходився без нього. Тоді ще не було виборів ні на катедри, ні на побічну службу в академії. І Воздвиженський при кожному ректорові встигав зайняти скрізь перше місце і розпоряжався академичними сумами. І за все те доставав добрі гроші. При кількох ректорах Воздвиженський, з орденом на шиї, мав право сказати: „академія — то я!"

*

Дашкович все глибше й глибше закопувався в книжки. Для своїх університетських лекцій йому треба було дуже добре познайомитись з наукою. Він був цікавий не до однієї фільософії, і инші науки звертали на себе його увагу. В його шафах і столах лежали товсті купи паперу, списані його рукою.

Раз була чудова тепла погода! Вечір був такий пишний, сонце стояло на заході таке червоне та ясне, повітря було таке тихе й тепле, що ввесь Київ, все мале й велике, бідне й багате, висипало з хати на двір. Царський сад, шосе над Дніпром, гори, все те було засипано народом, що гуляв, балакав, веселився, роєм вився по алеях саду, де грав орхестр музик. Воздвиженський ходив у сад, на гори і, вернувшись з гулянки, зайшов до Дашковича. Дашкович сидів над німецькою книжкою і виписував де-які місця. Вікна його кабінету були позачинені. В хаті тхнуло папером і книжками. Вся краса вечора, сонця, неба й Дніпра неначе була десь захована для нього під землею.

— Чи вже-ж ти оце сидиш в кабінеті? — крикнув Воздвиженський і плеснув в долоні, вступаючи в хату.

— Адже бачиш! сижу! — обізвався Дашкович і засміявся. Воздвиженський, не розуміючи його, здавався йому зовсім смішним чоловіком.

— Ти смієшся з мене, а я з тебе! — сказав Воздвиженський. — І я не романтик, не покланяюсь квіточкам та пташечкам, але глянь, як здорово, як гарно на дворі!

І Воздвиженський пхнув рукою одно вікно й друге. Повітря свіже, як ліс, здорове, як степ, так полилося по кабінеті. В мертву хату влетів шум, гам, розмова живих людей, рух живого життя. Сонце падало на межигорський бір, і заглянуло червоним кровяним проміннням у кабінет, облило рожами твори старих померших фільософів Греції і Ґерманії. Бліде й схудле лице Дашковича помолодшало під тим дитячим свіжим проміннням, навіть повеселішало. Веселе сонце змило тяжку тінь дум з його поважного чола.

Дашкович заглянув у вікно і промовив:

— І справді на дворі гарно!

— Чом би тобі не піти, не проходитись? І чого ти надсижуєшся? І нащо ти мучиш себе? Чи тобі не доволі того, що ти знаєш? Чи од тебе хто потребує, щоб ти світ здивував своїми мислями?

— Мені мало того, що я знаю . . . Мені треба більше, — сказав смутно Дашкович.

— І нащо все те тобі здалося? Бач, пообкладав себе усякими книжками! Чого тут нема! — І Воздвиженський почав переглядати порозгортувані на столах книжки. Там було багато всяких книжок: фільософських і словянофільських — московських, і всяких.

— І це, й те! І фільософія і релігія, і народні пісні, і московські писання, і українські збірники! І що-ж оце за збірники! І нащо вони тобі? Чи ти з його хліб їстимеш?

— Я, бач, задумав писати де-що своє . . . а тим часом складаю собі свої пересвідчення, — промовив Дашкович несміливо.

— Нащо тобі ті пересвідчення? Чи ти з їх чоботи пошиєш, чи ти їх на гроші переведеш, чи ти з їх ззїси, або вип'єш? — питав його Воздвиженський.

Дашкович мав його за профана, але такі слова вважав таки, як жарти.

— Степане Йвановичу! ти жартуєш . . . І ти-ж належишся до катеґорії людей вчених. Ти-ж професор!

— Я професор божою милостю і волею начальства, але як би мене хто привязав віровками до свого стола в такий вечір, як оце сьогодня, то я-б зубами перегриз віровки, а таки-б не сидів.

— Кому об чім ходиться. Як до людини! А я сижу, як бачиш, і складаю собі свої власні пересвідчення. І я, і ти, і всі ми живемо чужим розумом, жуємо чужі мислі. Я хочу мати свій погляд на все, свою фільософію, свій світогляд.

— Ого-го! Отак наші! Вдивляй мир. Боже тобі поможи! Честь і слава Київу й Дніпрові, коли обявиться там новий фільософ! А мені здається, навіщо тобі крячкою сидіти, мучити себе? Адже-ж батько твій прожив вік без пересвідчень, і я живу так само, і всі живуть так само. Одначе живемо, хвалити Бога, і земля нас держить.

— Тобі все жарти. Я хочу вгадати ті ідеї, які колись обявляться в нашім племі, і попереду в твоїм великоруськім, коли ваші давні царі встигли збудувати міцне царство, а потім в нашому українському племі, а потім ідеї мира словянського . . . Яка то фільософія

засвітить на берегах Неви, Москви, Дунаю, а там може і на берегах Дніпра й Чорного моря.

— Ой, ой, ой! Нащо-ж тобі вже ті Словяне? Чудні ви люди вдалися! Тут, голубчику, руські солдати імено ті фільософи! Тут москалики більш варті, ніж всі наші фільософи од Талеса й до Дашковича! Чи вже-ж не лучче за міліоном списів сидіти нишком та хліб жувати! А прийде час, то ми тих німчиків пхиць у Атлянтику! А Словяне . . . Е! що й говорити! З їх в три дні можна поробити таких фільософів, як і я, як і ти! Коли тебе мучать такі ідеї, то їй-Богу йди гуляти; лучче зробиш!

Дашкович сміявсь, що Воздвиженський так химерно розвязав його ідеї, котрі так довго неспокоїли його думку.

— От такого фільософа, як ти, я не знаходив іще ні в якій книжці!

— І які то ідеї колись випливуть з голов твоїх Черкасців? сміявся Воздвиженський.

— А може й випливуть. Ось подивись, які чудові пісні українського народу, позаписувані оце недавно? Ось прочитай, коли ти зугарний! Яка висока поезія!

Воздвиженський взяв у руки Збірник українських пісень і почав читати голосно, дуже страшно й смішно перевертаючи слова на руський лад. Його лоб зморщився. Було видко, що йому українське слово в книжках, в літературі, дуже й дуже не сподобалося! Він читав далі, і його брала злість.

— І пишуть же чорт зна що! І записують те, що треба-б зовсім скасувати, вигубити з корінням і насінням, — промовив Воздвиженський.

Його широке й плисковате лице почервоніло. Він схопився з місця, налапав цілу коробочку сірничків, тернув цілою коробочкою об дверці груби, другою рукою ухопив збірник і вкинув у грубу, розгорнувши книжку й посипавши її листи огневим дощем. Листки зашкварчали й жахнули полуммям. Дашкович не втерпів, одняв од його книжку.

— Що це з тобою сталося! — крикнув він.

— Повибивай собі, брате, оці ідеї з голови!

Дашкович не сердився і тільки сміявся; він знав Воздвиженського, як профана, як чоловіка, зовсім не поважаючого науки й ідей.

V. Опанас Рудченко.
(Панас Мирний.)

35. Колядники.

(З повісти: „Повія“.)

Де-ж Христя забарилася? Чому не приходить утішати матері старої, ділити з нею її тугу запеклу?

Христя рада, що вирвалася . . . Бігає з дівчатами по всьому селу від двору до двору, від хати до хати. Холодна Різдвяна ніч не припона молодечі, тільки заставляє швидче бігати . . . Рипотять швидкі ступні по усланій білим снігом землі; молода кров, розгоряючись, гріє, бє у лице; говір-клекіт розлягається по опустілих вулицях; з усіх країв села доноситься колядка . . . Радістю і веселощами бється серце у Христі, очі грають, як ті зорі на холодному небі. Те лихо, що їх туманило, що важким каменем лежало на души, скотилося, коли вона переступила за свій двір.

— Уже-ж і розпущу я свій голос сьогодня! — хвалилася вона Горпині. — Довго я держалася, та оце й вирвалася . . . А недобрі ви, дівчата: хоч би таки одна прийшла провідати, розказати, що робиться на селі, що чується між вами? — щебетала Христя, поспішаючи за подругою на збірку до досвітчаної матері.

Досвітчана мати, стара Вовчиха, радо стріла Христю.

— Здорова, дочко! Та й давно-ж ти у нас була? І Пилипівку зімняла — не приходила . . . Стидно, дівко . . . Там у вас нещастя трапилося . . . У кого того нещастя не трапляється? День наш — вік наш: сьогодня живий — здоровий, а завтра, дивись, уже й не стало. Усі під Богом ходимо. Його святая воля! . . . Ну-ж, я на тебе подивлюся. Іди ближче до світла. — І стара, курноса, мов сова, Вовчиха, почала повертати Христю на всі боки, заглядати у її лице, у вічі.

— Змарніла, дівко, споганіла . . . Журилася? Нічого: молода, перетерпиш . . . А тут нема мені одбою від хлопців за тебе: чому та чому, тітко, Христя до вас не приходить? А по чім я знаю — чому? Підіть, кажу, довідайтесь. І сьогодня забігав один . . . Чи буде Христя хоч у колядці?

— Я знаю хто забігав, — умішалася Горпина.

— Ні, не знаєш.

— Так скажи, хто? — спиталася Христя.

— Ага, хочеться знати . . . хочеться? Не скажу-ж за те, що не приходила.

— Як-же його ходити? — випралялася Христя. — І гріх, і мати не пускають.

— Потурай гріхові . . . А матері скажи: хіба вона не була молодою?

Розмову перервали три-чотирі дівки, що, запихавшись, убігли у хату.

— Бач! Вони уже тут; а ми, дурні, за ними бігали. Прибігаємо до Горпини, — кажуть пішла до Христі. Приходимо до Христі — аж у неї і хата закручена. Поцілувала Химка у ломаку та й назад вернулася.

— Брешеш! Сама цілувала, а на других звертає, — одрізала Химка.

— То Маруся цілувала, — додала третя дівчина, ще підліток, указуючи на свою старшу сестру.

Маруся тільки закопилила губи. Дівочий клекіт на хвилину затнувся.

— Чи ще багато наших немає? — питала, обдивляючись гурт, Горпина. — Немає Ониськи та Івги. Знаєте що? Поки вони прийдуть, заколядуймо матері!

— Давайте! давайте! — підхопили инші. Горпина вискочила уперед.

— Благословіть колядувати! — гукнула.

— Колядуйте! — відказала Вовчиха.

Дівчата стали у коло: одні питали „якої?“ другі відкашлюавалися. Горпина почала . . .

Зично її голос роздався серед хати, мов бренькіт голосної струни, або забій у дзвона . . . Здавалося, то черниця скликала на молитву своїх товаришок. Усі притихли, слухаючи того вигуку . . . Це зразу усіми голосами підхопили:

Славен єси!
Ой славен єси,
Наш милий Боже,
На небеси!

І знову вигук, і знову „славен“. Колядка була довга-довга. На кінець наспіли і ждані: Онпська — мишаста і Івга — товстуха.

— Оце насилу вирвалася! — виправлялася Івга. — Забігаємо до однієї — пішла, кажуть, туди: до другої — у другий край. Як пішли шукати, як пішли бігати, — насилу допиталися. А тут, ідемо до вас — стрівають парубки. — Куди, дівчата, чешете? — Ми від їх, а вони — за нами . . . насилу втікли!

— А Тимохвія-б то і не бачила? — спитала, усміхаючись, Горпина.

Широке, чорне лице Івги ще дужче почорніло; очі заблищали.

— Хай він тобі на шиї повіситься! — сердито одказала Івга.

— Тю-тю, дурна! Я жартую, а вона — навсправжки, — виправляється Горпина.

— От ще погризуться . . . А гріх! — уміщалася Вовчиха. — Свої, та й не миритеся . . . — І стара захитала сивою головою.

— Чого-ж вона мені очі вибиває Тимохвієм? — не вгамовується Івга.

— Івго! годі! — уміщалося де-кілька дівчат.

— Годі вам змагатися: пора збіратись! — підказали инші.

— Пора, пора . . . Прощавайте, мамо.

— З Богом, діти, щасливо. А колядку пропивати — до мене.

— До вас! до вас! — І цілим гуртом повалили з хати.

Ніч ясна, морозна. Півмісяця високо плаває у чистому небі, горить; кругом його стовпилпсь зорі: як рій коло матки, як горішки коло доброго крайця хліба, — так вони витанцьовують, та виблискують кругом його; а він, зрадівши, так висвічує на все небо, так вистилає своїм світлом укриту білим снігом землю, горить в однім місці сизим огнем, у другім зеленим, у третім червоним, аж жовтогарячим, — мов хто розкидав дороге намисто по землі. В повітрі тихо, холодно, й морозне стоїть воно і не поворухнеться, тільки давить своїм холодом, аж дихати важко, аж встояти не дає. По селу скрип, луск, ґвалт-лемент . . . Там рипить більше десятка ніг, перебігаючи вулицю; під хатою чується: „благословіть колядувати!“ а там, з далекого краю доноситься і сама колядка . . . Черідка високих голосів мчиться по-над селом, будить застигле холодне повітря, веселить криві вулиці, дратує собак по дворах. Живе, гуляє Марянівка! Світло горить у кожній хаті; у кожного свої гості, а не гості, то свято.

Дівчата, вискочивши з двору Вовчихи, розкинулись на невеличкі купи. Горпина і Христя — одна коло другої.

— Про кого то мати натякала? — спитала Христя.

— Про кого? Звісно, про Хведора! — одказала та й одбігла до других.

Христя трохи одстала... — Та невже той Хведір так убивається за мною? — думала вона. — Питав: чи буду я? Підожди, стріну я тебе де-небудь, уже-ж правди допитаюся; та вже-ж і за ніс поповожу!... Коли каже твій батько, що з ума тебе звела, — хай не дурно каже! — нахвалялася Христя. Їй так гарно, так радісно на душі, легко на серці... Є той, що і за нею побивається, її любить... Вона не зробить так, як чорна Івга зробила, та ще й сердиться, коли їй натякають Тимохвія. Ні, вона не сама оддасться до рук, а візьме його в свої руки. Христя усміхнулася, пригадуючи, щоб його зробити таке Хведорові, як стрінеться? На неї найшла та дівоцька жартливість, якої вона давно вже не звідувала.

— Чи підемо, дівчата, до Супруненка колядувати, чи минемо? — спитала вона, наганяючи гурт.

— Підемо. Чого минати? Цей край обійдемо, та тоді й на другий.

— Ви йдіть, а я не піду, — сказала Христя.

— Чому?

— Боїшся, щоб Грицько ціпка не дав? — цвіркнула Івга.

— Ось піди, піди... Чи й сама від ціпка викрутишся.

— А мені за що?

— За те, що й мені.

— Ти-ж, кажуть, його Хведора причарувала, — плеще Івга.

— Чого не кажуть. Он і про тебе кажуть.

— Що-ж про мене кажуть?

— Казаному кінця нема, — одказала Христя, щоб не розводити сварки.

А тут і Супруненкова хата виглянула з-за комори. Дівчата підійшли до воріт.

— Нумо, ходімо! — скрикнула Горпина.

— А як справді ціпка дасть та ще й собакою нацькує? Від його усього треба ждати. Та дивіться, уже мабуть і спати повкладались — світла не видно, — обізвавсь хтось із дівчат.

— Сліпа, не бач! — крикнула Горпина. — Он же світиться.

Дівчата поспиналися аж на тин.

— Світиться, справді світиться.

— Заходь! — скомандувала Горпина і вскочила у двір. Рябий здоровенний собака на привязі біля комори почав гавкати.

— От розгавкався! Хазяїн кращий від тебе, та не гавкає! — сказала Маруся, поспішаючи за Горпиною. Инші зареготалися і собі — бігом. Передні вже були біля вікна, тоді, як задні топцювалися коло хвіртки, ломали ломаку з тину.

— Благословіть колядувати! — крикнула Горпина, заглядаючи у вікно. Воно померзло і, окрім жовтої плями від світла, нічого не було видно.

— Благословіть колядувати! — гукнула удруге Горпина, довго дожидаючись одказу.

— Хто там? — донісся з хати голос.

— Колядники. Благословіть колядувати.

— Ось я вас поколядую! Гемонські діти! Де-б спати, а вони ходять по-під чужими вікнами, собак дражнять.

Де-кілька дівчат зареготалися, инші кинулись геть навтікача: зосталася Горпина з трьома дівками.

— Та цитьте! — скрикнула Горпина, дослухуючись до гомону в хаті.

— Ось я зараз! Підождіть трохи! — почувся голос Грицьків.

— О-о, бачте: підождіть. Він таки впустить, — підохочувала Горпина дівчат, що мали були утікати.

Чутно, двері рипнули, щось зашамотіло у сінях. Собака на привязі як не розірветься! то кинеться в один бік, то стрибоне уперед, аж віровка тріщить.

Сінешні двері розчинилися і — висунулася кочерга . . . Дівчата, зобачивши — дай Боже ноги! — не знали, коли за двором опинилися; инші, боязкіші — помчалися вподовж вулиці, одна Христя стояла серед шляху і заливалася з реготу.

— А що здобулись?

— Я вас! Я вас, бісові старці! — гукав Грицько . . . — Бог свято дав, ні де, за цілий день нагулявшись, спочивати, а вони ходять роти деруть, та добрим людям не дають спокою. Рябко! кусі їх!

— Кусі Рябко лисого! — одгукувались дівчата.

— А що заробили? — кричала одна.

— Заробили, аж торба подралась! — одказує друга.

— Заробили — насилу ноги домчали! — додає третя.

— Ще й у такого багатиря заробиш! — сердиться Горпина.

А чорна Івга кривить Горпину:

— Благословіть колядувати! благословіть колядувати! — носиться її гук вподовж вулиці.

У той саме час Грицько спустив Рябка з цепу. Лютий собака, як вітер, помчався вподовж городу, стрибаючи на тин, та аж виє, гавкаючи.

— Тю! тю! — тюкали дівчата, удираючи вперед.

— Благословіть колядувати! — в-одно теліпає Івга.

— Хай вам біс! Мені й Рябко заколядує, — перекривляючи Грицька, товсто гукнула Христя.

Нестямний крик реготу зірвався і, як буря, помчався по всій вулиці: Ха-ха-ха! ха-ха-ха!

Уже й далеко одбігли від двору, уже повернули й в другу вулицю, а регіт з смішної Христиної вигадки не вгавав. Веселим гуком та криком носився він в морозному повітрі, бунтуючи собак по дворах.

Від Супруненка повернули до багатого козака Очкура. Стара Очкуриха з почотом приняла дорогих гостей, вареною частувала, пирогами годувала, ще й сороківку дала колядницям. Бадьорніші й веселіші вийшли дівчата з Очкурового двору й напрямилися до батюшки. Там прийшлося разів з шість колядувати: батюшці, матушці, батюшчиним дітям. Хоч батюшка за те грошей не дав, зате матушка добре нагодувала й напоїла; де-які вийшли уже й геть-то з гудючою головою. Івга трохи не згубила книша, яким матушка обдарила: Івга, як здоровіша, була за міхоношу. Прийшлося перемінити другій, а чорне Івжине лице, жартуючи, натирали дівчата снігом, щоб прочунялася . . . Сміх, регіт, жартівливі вигадки . . . і знову сміх — регіт.

Весела пора — колядки. Не даром кожна дівчина, як Бога, дожидає їх: і наспіваєшся, і нагуляєшся, і нарегочешся . . .

На Христю — як насіло: не було того двору, з якого вона вийшовши, не кривила хазяїв, не сміялася з подруг, не дратувала ломачкою об тин собак.

— Це тобі, Христе, не перед добром. Щось тобі буде таке, — казали дівчата.

— Як додому вернешся — мати вилає, — одгадувала невеличка Пріська.

— Хай лає, зате нагуляюсь! — одказала Христя і знову почала реготи.

З противної вулиці доносився парубочий гомін.

— Дівчата! парубки . . . — хтось сказав.

— Хлопці — поганці! Бісова мати того, хто в танці! — стеліпнула Христя.

— Тю! . . . — одгукнулися парубки.

— Тю-ю-ю! . . . — гуконула Христя.

— Христе! не займай: може чужі. — обізвалась Горпина.

— А як чужі, так що? . . . — І ще дужче гуконула: тю-ю!

— Трррр! . . . — роздалося голосне й високе тиркання вподовж вулиці. Христя мала перекривити, — та язик затнувся . . . За першим тирканням промчалося друге, там втретє. Чимала валка парубків показалася з вулиці, — у здоровенних білих кожухах, у сивих шапках, лавою йшли вони через вулицю, поскрипуючи по снігу ногами. Дівчата ударилися врозтіч.

— Лови! лови! — гукнули парубки на всю вулицю: піднявся гомін, та біганина. Парубки ловили дівчат, здоровкалися, жартували. То були усе знайомі парубки — свої: Тимохвій, Іван, Грицько, Онисько, Хведір . . . Хведір так і кинувся до Христі.

— Ти куди так розігнався, роззяво? — скрикнула та.

— За тобою. А ти куди втічеш?

— Чого я буду тікати? Хіба і ти такий, як твій батько? Прийшли до його заколядувати, а він собакою нацькував . . . Багатирі, дуки, кажете!

— Христе! Не споминай мені про дім, не кажи нічого за батька. Хіба його ніхто не знає? — почав жалібно Хведір.

— А про мене, що він казав? І не гріх таке плести!

— Хай каже . . . Казаному кінця немає.

— Немає. А совість є! Осоружні! — скрикнула Христя і побігла до гурту. А Хведір, насупившись, потяг за нею.

Там уже настав мир: хлопці, зійшовшись з дівчатами, вели жартівливу розмову.

— Так підемо купно колядувати? — питали хлопці.

— Не треба, не хочемо вас. Ви гукаєте дуже. — одмагалися дівчата.

— А ви не дуже?

— Все-ж не так, як ви.

— Та ну! Глядіть, чи не перекричите.

— Хоч і кричимо, та не хочемо. Ми підемо сами.

— А ми — за вами. Куди ви — туди й ми.

— А ми втічемо.

— А ми доженемо.

— Зугарні! Заплутаєтесь у своїх полах, та й попадаєте.

— Побачимо.

Змагалися, аж поки не посходилися усі до гурту. То було завждішнє змагання; дівчата були ще раді, що парубки з ними, —

і веселіше, і охвітніше: чи пяне нападеться, чи собака кинеться є кому одстояти й оборонити. Усі разом посунули далі, де-хто гуртом, де-хто в парі. Івга наче прилипла до Тимохвія, хоч той більше балакав з иншими дівчатами. Хведір понуро тягся за Христею. Так і ходили по всьому селу, забігаючи трохи не у кожен двір.

Уже по других краях села стихла колядка, уже і світло де-не-де тільки горіло; а наші колядники все ще бігали та відшукували, кому-б заколядувати.

Чи були, дівчата, у матері?

— Були.

— Бач, а ми не були.

— Гарні!

— Певне вона не спить. Ходімо.

— А ходімо, справді, ще раз до матері, — сказала Горпина.

— Пізно буде. Он уже місяць сідає, — одказала Христя.

— Хай сідає. Хіба і без його не видко шляху?

— Коли боїшся, проведемо. — кажуть парубки.

Христя противилася, — одступає назад.

— Як Христя не піде, то й ми не хочемо! — упіраються дівчата.

Два парубки підбігли до Христі і, взявши за руки, поволокли за гуртом.

Місяць зовсім спустився над гору, наче півхліба лежало над землею; з ясного та блискучого він став мутним-червоним; по небу тільки виблискували зорі, та земля світила своїм білим снігом. Уже не тільки люди — й собаки утихли: тільки тими вулицями, де проходили колядники, чулися ще собачі заводи.

Поки дійшли до Вовчихи, місяць зовсім скрився, і хата Вовчихи стояла темна та сумна.

— Бач, я казала: не йдімо, — мати вже спить, — обізвалася Христя.

— Хіба неможна збудити? — сказав Тимохвій і напрямився в двір.

— Тимохвію! Тимохвію! — загукали дівчата. — Не буди! Вернися!

Тимохвій став. Парубки настоювали: — збудити матір, — дівчата казали: — не треба.

— Хай стара хоч у свято виспиться. Ми їй і так не даємо спати, — доводили дівчата.

Парубки згодились, хоч ще пристоювали.

— Годі! Пора додому, — сказала Івга. — Ти, Тимохвію, ідеш?

Тимохвій мовчав.

— Хіба Тимохвієві по руці з тобою йти? — обізвалася Пріська, далека Тимохвієва родичка.

— А твоє яке діло? — визвірилася Івга.

— Я Христю одведу, — сказав Тимохвій.

— Я не хочу з тобою. Он Івга тобі, — одказала Христя.

— Тимохвієві Івга! — гукнули дівчата.

— Так, так! — згодились хлопці, — Тимохвій Івгу веде. Грицько — Марусю, Онисько — Горпину, Хведір — Христю, — ділили хлопці між себе дівчат.

— Становись, братця! — І кожен, підійшовши до своєї, повернули назад. Де-яким треба було іти у ліву руку, другим — у праву, третім — прямо. Горпині і Христі до церкви разом, а там ще чималий майдан зоставсь Христі додому. Гурт розсипався, розбився, і, находу прощаючись, розійшлася кожна кушка своєю дорогою.

Горпина і Христя — одна біля другої; коло їх з обох боків хлопці: Онисько, невеличкий, у своєму довгому кожусі, котрий трохи не волочився по землі, смішив дівчат, то вигадку уверне яку, то колінце викине. Регіт і жарти не стихають. Зате Хведір, понурившись, тягне коло Христі, німий — мовчазний. Йому мов і гарно коло неї іти і разом боязко; йому хочеться і собі що-небудь сказати, чим-небудь дівчат посмішити, та поки надумається, дивись — Онисько уже й розсмішив. Аж плач його бере, — який він несмілий та незугарний. Не даром батько каже: дурний. Дурний і є! — думає він, мовчки бейкаючись.

Аж ось і церква показалася, чорніє у сірому мороці ночи: кругом неї тихо — сумно.

— Дивись, як мені страшно, — струснувшись, каже Христя. — Оце тобі, Горпино, вже й дома, а мені ще майданом скільки йти. Може-б ти провела?

— Е ні, сестрице: спати вже хочеться. Та тебе он Хведір та Онисько аж додому доведуть.

— Чого там Онисько, я і сам! — обізвався Хведір.

Дівчата попрощались і розійшлись. Онисько, повернувши за церкву, став.

— То ти, Хведоре, сам?

— А то-ж.

— Так прощавайте. На добраніч!

— Прощай. Добраніч!

Христя і Хведір зостались у-двох. Де-кілька часу йшли мовчки. Хведір думав, що-б його Христі сказати; Христя мовчки виступала і раз-по-раз струшувалась.

— Ти, Христе, змерзла? — надумався Хведір.

— І сама не знаю, що це зо мною, — наче трясця трясе.

— Коли хоч . . . — несміло почав Хведір, — у мене кожух добрий і довгий.

— То що, скинеш? А сам у сорочці зостанешся?

— У мене свита . . . А хочеш, — поли широкі — полою прикрию. І в одну мить розстебнув кожух.

Христя усміхнулася. Хведір побачив, як у Христі очі блиснули . . . його серце тьохнуло . . . Не пригадає, як і коли Христя опинилась під його кожухом, коло його боку. Йому гарно так, і тепло, радісно. Проступають обоє, мовчки.

— Що, коли-б це твій батько побачив, що ми так ідемо? — спитала Христя і зареготалася.

— Христе! — скрикнув Хведір, придавивши її з боку.

— Ти-ж не давися, — ласкаво обізвалась Христя.

Хведір затремтів.

— Поки світа сонця, — почав він, — поки земля стоїть . . . поки сам пропаду, — не забуду я цього, Христе.

Христя дзвінко зареготалася.

— Чого це так? — спитала.

У Хведора дух сперло у грудях, огнем пекло коло серця.

— Ти смієшся, Христе . . . Тобі байдуже, — знову почав він, — а я? я . . . Батько мене лає: дурний — каже. Я сам чую, що здурів. А тобі байдуже, ти смієшся . . . Голубко моя! — тихо прошептав Хведір і міцно притис Христю до свого серця.

Вона чула, як воно у його несамовито колотилося, як його гаряче зітхання гріло лице їй.

— Не пустуй, Хведоре! — суворо сказала вона.

— Без тебе мені світ — не світ і люди — не люди! — крізь плач скрикнув він. — Я не знаю, чого ти моєму батькові не люба . . . Та хто йому любий? Усі — то дурні, то вороги . . . І задається таке! — жалівся Хведір.

Христя важко зітхнула . . . Цей Хведір справді кохає її і щиро кохає. Гріх і те сказати, щоб він був і нецутящий який. І з себе красивий, і добрий, — думалося їй. То була хвилина, коли і Христі серце обізвалось. Щирий і жалісливий голос Хведорів уразив його.

Мовчки вони пройшли ще чимало. Вона чула, як Хведорова рука все важче та важче обвивалася коло її стану, давила її до його . . . Вона не противилась. Її плече черкалося з його плечем, її бік приходився коло його серця.

— Хоч би і вік отак, Христе, — шептав він. — Хоч би і вмерти отак.

Вони стали. Христя мовчала.

— Ось уже і двір твій! — журливо промовив Хведір. — Господи, як швидко!

Вона зітхнула і одкинула полу. Хведір побачив її лице бліде, задумане.

— Спасибі тобі, Хведоре, — тихо подякувала вона. — Прощай! — і напрямилася до хвіртки.

— Христе! — обізвав він.

Вона озирнулася. Хведір кинувся.

— Хоч одно слово . . . Люба моя, мила моя!

Він обхопив її і хотів поцілувати. Христя мотнулася і в одну мить опинилася за хвірткою. Вона сама не знає, чого їй стало смішно, смішно, смішно . . . Роздався тихий регіт.

— Ти смієшся, Христе? . . . Смієшся? . . . питає, тремтячи увесь, Хведір.

— Іди вже собі, — з-за хвіртки сказала Христя.

— Господь з тобою! — промовив Хведір і, наче п'яний, повернув назад майданом.

У Христі жаль так здавив серце, що аж сльози виступили на очіх. Вона вже мала була гукнути на Хведора, щоб вернувся, та не гукнула. Схилившись на ворота, вона дивилась, як не твердою ходою потяг він од неї, криючись у сірих померках ночи. Його білий кожух то блисне то зникне. Ось уже не стало й видно; чутно тільки, як ступні рипотять у тихому морозному повітрі. Далі і ступні затихли.

Христя ще постояла, озирнулась навкруги, глянула у небо на зорі . . . Тихо та ясно виграють вони. — Христя важко і глибоко зітхнула і, похнюпившись, повернула до хати.

36. Нема землі!

(З повісти: „Хіба ревуть воли, як ясла повні?")

Життя, кажуть, зжити — не поле перейти. Життя — що погода. Як серед ясного літнього дня, коли сонце аж пече, так гріє та світить, — дивись: де не взявся вітер, надув — нагнав з усіх

боків чорні хмари — заклуботались вони: насупилось небо . . . заховалось сонце — похмурніло . . . загуло, закрутило, закушпелило шляхом . . . зирнула блискавка, загуркотав грім . . . гряк! тріск! Отакечки й тут. Оце тихо й мирно, любо та мило . . . гульк! Не вспів озирнутись, — як повернуло на негоду . . .

Ув-осени, тільки що позвозив додому Чіпка хліб з поля й лагодився молотити, сам собі міркуючи — як тепереньки бачитись з Галею, — на тік до його вскочило лихо . . . Стоїть він на току з ціпом, — аж приходить десятник з волости. „Чого йому треба?“ — подумав Чіпка — й прикро глянув десятникові в вічі.

— Ходи лиш у волость! — каже десятник здалеку. Чіпка ще раз глянув на десятника; подумав трохи, — та тоді вже запитав:

— Чого?

— Не знаю, — одказав десятник. — Кличуть . . . якийсь чоловік прийшов з Дону . . .

— Що за чоловік? . . . Навіщо я йому здався? . .

— Не скажу, — одказав десятник. — Прийшов, щось побалакав з писарем, — мене оце й послано . . .

— Добре . . . прийду, — одказав Чіпка.

Десятник повернувся й пішов поватом подовж вулиці.

Не пішов, а побіг Чіпка в волость; не зайшов і в хату, не сказав нічого й матері.

Незабаром після того, вернувся додому, — та прямісінько в хату. На той час Мотря поралась коло печи.

— Отак, мамо! — обізвався він.

— А що, сину? — питає, не обертаючись, Мотря, не помітивши ні жалю в голосі, ні смутку на лиці.

— Приплентався якийсь приблуда . . . Каже: Луценків небіж . . . Хоче нашу землю одбірати . . .

Мотря миттю обернулася, глянула на Чіпку, — та й отетеріла . . . Хоч вона й дивилася, та нічого не бачила, не розуміла.

— Каже: не оддаси — буду позивати . . .

Мотря побліднла — і ледви вимовила:

— Який небіж . . . звідкіля? . . .

— Кажу-ж: з Дону! — одмовив Чіпка.

— З Дону?! — якось боязко запитала Мотря, — та й опустилась на лаву . . .

Одно невеличке слівце „Дін“, як молотком ударило її в голову. Память у неї зразу прокинулась — і нагадала, що вже раз прийшла була по неї лиха година з Дону, котра перевернула усе її

життя, та й кинула бідувати на старість . . . „Чи не нова, бува, прийшла знову з того Дону?“ — думала Мотря, глядючи на сина, — хоч нічого й не бачила, бо в віччю в неї почорніло, затуманилось . . .

Чіпка подививсь на смутну, перелякану матір — й оханувся . . . Він бачив, що його звістка впала громом на стару материну голову.

— Не журіться, мамо! . . . Не лякайтесь! . . . — став він заспокоювати матір. — Хай позиває . . . Нам громада присудила землю . . . Байдуже! Ніхто тепер не вирве з моїх рук . . .

— А клопоти . . . а тяганина . . . — проказала Мотря, задумуючись.

— Сількись . . . А землі не дамо! Зубами держатиму, — не пущу!

— Оступайсь, сину, за своє добро . . . У нас же тільки й багатства, що земля та . . . Скільки я попоходила, скільки я попоносила, поки тоді оддали! . . . — згадувала Мотря, як вона добувала ту землю.

— Кажу: не журіться! — одказав Чіпка, й пішов із хати на тік молотити.

Мотря посиділа ще трохи на лаві; ще перекинула в своїй голові одну думку за другою . . . може-б ще сиділа та думала, як би не засичав окріп у печі, збігаючи ключем на черінь . . . Тоді Мотря встала, сунула окріп — і знову стала поратись коло печи, як і до того поралась.

Побалакали вони в той день за землю за обідом; побалакали за вечерею й довго балакали, полягавши ввечері спати — й забулись обоє . . . Іде життя в них протертою стежкою: як сьогодня, так завтра; як завтра, так і позавтра . . . Мотря коло печи та в хаті, або за корівчиною ходить . . . Чіпка — на току, коло хліба порається: молотить, та віє, та околот вяже . . .

Коли так — тижнів, може, через два після того, як кликали Чіпку в волость, — знову прибігає десятник, загадує знову йти в волость та вже не самому Чіпці, а з Мотрею. Чіпка не послухав, матері сказав сидіти дома, а сам мерщій почемчикував.

Не вспів він вступити на поріг у волості, не вспів сказати „добрий день“ — як писарь до його з бумагою:

— Ось із суду бумага за вашу землю! . . . Велено одібрати в вас і оддати Луценковому небожеві . . .

Чіпка — сам не свій. Дивиться то на писаря, то на бумагу: чи бумага бреше, чи писарь?

— Як-же це? — питає в писаря. — Адже тоді громада присудила нам землю . . .

— Присудити — присудила, — каже писарь, — та, бач, парубче, є й над громадою старші. Громада присудила, а суд — одсудив!

— То це так і оддати землю?!

— А вже-ж!

— Та ні, не буде цього!

Більше нічого не сказав Чіпка, не поклонився навіть старшині волосній, а повернувся — й пішов, похнюпившись, додому . . .

— А що тепер, мамо, робити? — запитав матері, ледви одхиливши хатні двері.

— Що, сину?

— Пропала земля!

— Як пропала?

— Кажуть: суд одсудив . . .

Немов хто гострий ніж вгородив у серце старій Мотрі. Як сиділа вона на лаві, на гребені, виводячи тонку нитку, — так і прикипіла на днищі: заколіло веретено в одній руці, а волокно в пучці — в другій . . .

— Краще-б мені, сину, в домовині лежати, ніж таку чутку чути! — ледви вимовила Мотря крізь сльози . . .

А Чіпка — не чув, не дослухався до її слів. Він землі під собою не чує. Міряє він хату — то вздовж, то впоперек, бє об поли руками, нібп сам собі приговорює:

— Та ні, не буде цього! . . . Брешуть вони . . . я вас знаю . . . знаю, бісових сутяг! . . . Підсипав писареві блудяга . . . й є земля . . . Та ні! . . . Мене цим не підведеш . . . я сам своє знаю . . . допитаюсь свого . . . хоч от по цю (черкнув по горлянці рукою), — а землі не дам! . . .

Порівнявшись з матірю, став, узявся в боки, глянув на неї . . .

— Виймайте гроші, як є! — гукнув зопалу.

— Які гроші? — здивувалася Мотря.

— Які є, всі виймайте . . . в город піду — позиватись.

— Де-ж у нас гроші? Хіба ті пять рублів, що за овечат вторгували . . . там у скриньці в сувої заховані . . . візьми, коли треба.

— Підіть принесіть, я не знаю, де.

Мотря, стогнучи, встала, відхилила скриню, довгенько рилася, поки знайшла гроші.

— На, — сказала вона Чіпці, подаючи гроші правою рукою, а лівою зачиняючи скриню.

Чіпка взяв гроші, подумав, повертів у руках синю бумажку, заховав її в кесет з тютюном, пхнув у кишеню, зітхнув — і взявся за шапку.

— Прощайте-ж, мамо! Сьогодня мене не ждіть, — хіба аж завтра вернуся ввечері.

— Щасливо, сину. — Ти-б узяв хоч хліба на дорогу.

Чіпка не чув: він уже зачиняв за собою хатні двері.

Зосталася Мотря сама — сама, як палець, з своєю нерозваженою думкою . . . Сіла вона на гребені, не счулася сама, як узяла веретено; смикнула куделю, пасмо, вивела нитку . . . В голові — полізла всячина, завернула в давнє . . . У памяті прокинулись ті давні часи, як на чужім полі на людей жала, з снопа заробляла, — як пять снопів людям нажни, а собі шостий одверни . . . як за цілий довгий літній день, од світової зорі до вечірньої, спини не розгинаючи, тільки двадцять снопів і заробила! . . . А ще-ж їх треба й звозити, й змолотити! А тут — кругом лиха година облягла: на хаті оселя попрогнивала — крізь стелю капає, стіни осінні дощі обшмарували — голими ребрами хата світить . . . А вже й зіма не за горами . . . І холод . . . і голод . . . Пополотніла Мотря; ввірвала нитку . . . Покотились з очей сльози — як горох, закапали на долівку . . .

Чіпка тільки вийшов з двору, так і наліг на свої ноги. Лихо його мчало в город: йому хотілось перелетіти туди. Шлях у Гетьманське лежав поуз його землю, мимо московського хутора. Та не дивився тепер Чіпка ні на чорно-жовту стерню на полі, ні на білий верх, що один тільки й виглядав з-за високого паркану москалевого двору. Чіпка чесав шляхом, заклопотаний одною думкою — про землю . . .

„І що я без землі? — вертілося в його похнюпленій голові. — Людський попихач . . . наймит . . . Без землі — нема волі . . . Земля тебе годує . . . земля хазяїном робить . . . А без землі — все пропало . . . й моя надія пропала“ . . .

— Що-б ви самі пропали, прокляті! — сам не счувся, як зірвались слова з язика.

— Кому то ти добра такого жичиш? — любенько обізвалась Галя до його, на хвірточці стоячи.

Вона вже давно його нагляділа, — тільки він не примічав її.

Несподівана зустріч — як обварила Чіпку. Він підвів голову, подивився, де він, глянув на Галю — і не міг слова вимовити . . .

Галя стояла — й собі дивилася на його, ніби з усмішкою, — ніби раділа, що так несподівано захопила Чіпку, що він змішався.

— А бач: перелякався й ти! . . . А ще парубок! — защокотала вона.

Чіпка сердито зиркнув на неї — й наче здув веселу усмішку з її веселого личка.

— Лихим людям, Галю . . . — понижуючи голос, ледви одмовив Чіпка на перше питання, та й повернув до хвіртки.

Галя собі повернулася, скочила в двір, защіпнула хвіртку — й тільки чутно — затопотіла двором.

— І вона втікла! . . . — гірко промовив Чіпка. — Не підождала, не побалакала . . .

Поглянув він на ворота, на хвіртку — мов би поглядом знес їх; похитав журливо головою; повернувся — й знову почечав далі . . .

Сонце вже стояло на вечірньому прузі, як підходив Чіпка до Гетьманського. Череда з поля пустилася додому: корови поспішали побачитись з телятами, й заздалегоди подавали про себе вістку протяжним ревом. Череда нагнала отару й перемішалася . . . Овечки бекали та мекали, розскакувалися на всі боки — і піднімали з шляху страшенну пилюгу . . . Вона стояла сірим стовпом, навпроти сонця здавалася червоно-димчата. Вона закривала собою город, — тільки й видно було з-за її густого пологу — горіла на сонці золота баня на церкві . . .

Чіпка ні до чого не додивлявся. Він ішов собі, похнюпившись, тихо, ногу за ногою посилаючи. Не близький світ Гетьманське. Набив добре ноги, натомив думками голову; втомився трохи. Йому задумалось спочити: він став міркувати, де його на ніч притулитись? Аж ось і город . . .

У царині наглядів Чіпка низенького, натоптуваного чоловіка, з круглим запухлим лицем, з рудими товстими усами. На плечах у його наопашки була накинута сіра московська шинеля, унизана блискучими ґудзиками, з зеленими нашивками на комірі. Москаль — не москаль, а службою пахне. Стояв він серед двору, без воріт, і, прикривши рукою від сонця очі, поглядав на Чіпку. Той повернуе до двору. — Чоловік побачив — і собі відійшов до немазаної хати. Напявши на лікті шинелю, він став коло одного стовпа од воріт, підпер його одним плечем — і обернувся до Чіпки:

— А що скажеш? Чи не по ділу? . . .

„Сам Біг насилає“, — подумав Чіпка, здіймаючи шапку.

— Скажіть, будь ласка: чи ви не знаєте — де тут живе секретарь Чижик?

У чоловіка аж обидва уси затіпались; таранкувате лице мов ще дужче порябіло.

— Чого тобі до секретаря? — сам себе здержуючи, питає чоловік. — Секретарь таких, як ти, не приймає . . . А коли чого треба, — то й я тобі напишу . . . Що в тебе за діло? — приставав він до Чіпки.

— Та діло, бачте, ось яке . . .

І давай Чіпка викладати свою пригоду.

— Так . . . еге . . . треба справки наводити . . . копії брати . . . — понуро дивлячись, як великий дока в цьому ділі, одрубував чоловік. — Треба прошеніє . . . еге . . . так-так . . . Так і напишемо . . . А гроші-ж у тебе є? — спитав він і глянув прямо в вічі Чіпці.

— А багато на те треба? — вивіряє Чіпка.

— Та рублів пять на перший раз треба . . . а там — побачимо, що буде: чи можна вести діло, чи, може, наплювати . . .

Чіпка стояв — і роздумував: чи не бреше він? он на йому яка лиха одежина! Може хоче видурити гроші . . . бач: пять рублів щоб тільки дізнатися . . . всі гроші на те тільки, щоб знати: чи можна вести діло, чи неможна? . . . Ото здирство! . . .

— Ну, так ходім до хати . . .

— Ні, — замявся Чіпка, — прощавайте . . .

— Слухай! . . . Постой! . . . Чув? . . . Постой!

Чіпка став.

— Знаєш що? — Я тобі за три карбованці напишу . . .

— Не хочу, спасибі вам, — та й іде далі.

— Постой! Постой! — спиняє його чоловік. — Як ти прозиваєшся?

— Вареничченко.

— Ти козак, чи хто?

— Мій батько москаль.

— Ага . . . от, бач, і на бумагу не треба, — на простій напишу . . . хоч? За рубля напишу. Ніхто тобі за рубля не напише, а я напишу . . .

— Та Бог з вами! — одгрібався Чіпка, не рад, що й зачепив таку причепу.

— Ти думаєш, я тебе одурю? . . . Ні, ще Василь Порох нікого не обдурював . . . ти чув про Пороха? Через Пороха й секретареві твоєму не раз доставалося!

Чіпка справді чув про Пороха: шісчане хвалилися, що Порох не раз писав прошеніє, кому треба. Чіпка задержався — й ще раз обдивився Пороха.

— Ну, от же тобі за твою неймовірність, — пристає Порох, узявшись за боки, — щоб ти на другий раз знав Пороха, дурно тобі напишу!

— „Чи йти, чи ні?" — подумав Чіпка.

— Слухай, ходім!

Чіпка повернув за Порохом у двір.

— Я це тільки тобі дурно пишу, — проказував Порох, ідучи вперед, — перше зроду пишу дурно! За те ти мені хоч могоричу купи.

— Добре, — одказав Чіпка.

— То он, — дивись, — пляшка над хатою висить, — показав Порох через дорогу, — то — шинок . . . Іди могоричу принеси!

Чіпка повернув до шинку; Порох пішов у хату. Незабавом Чіпка вернувся з пляшкою горілки в руках. Порох стрів його на порозі, ввів у хату.

Хата вдарила Чіпці в вічі своєю неохарністю. Стіни пооблуплювані, чорні, аж поцвіли; долівка була колись на помості, тепер тільки недоколоті під стінами дошки про те нагадували; посеред хати вибої, повні сміття; вікна темні, аж чорнувато-зелені, пропускали в хату якийсь темний світ. Гидко, непривітно! У самому кутку, на покуті, стояв невеличкий стіл з двох дошок, на палець одна від другої . . .

— Здорові в хату! — привітавсь Чіпка.

— Здоров, здоров, — весело задріботав Порох. — Сідай! — і ткнув пальцем на триніжок, що стояв коло столу, а сам мотнувся до груби.

У хаті була панська груба. Порох одчинив дверці, виняв звідти чарку й краєць черствого хліба, покаляного в попіл.

— Оце приходиться ховатись од проклятої сарани з святим хлібом! — задріботав Порох. — Як та прожора жере! Не заховай тільки . . . Засох трохи, та сількись . . . повалявся . . . — і почав хліб обдувати та обтирати.

— А де-ж горілка? — обернувся до Чіпки.

Чіпка підвівсь, щоб дістати: він поставив пляшку в кутку коло порога.

— Сиди, сиди! — защебетав Порох, наглядівши горілку. — я сам, я сам!

Узяв він пляшку, налив чарку, вилляв у рот, кутуляв, кутуляв, розводивши якось чудно очима, — ковтнув, поцлямкав; знову налив чарку, і знову вилляв у рот, закутуляв, ковтнув . . .

— Хто це давав? — спитав після другої.

— Жидівка.

— То-то, чортова душа — поганої дала! . . . От гасцидська Ривка! Що таки Оврам совісніще, а що вже Ривка . . . ось покуштуй!

— Ні, не хочу.

— Чому? Не пеш?

— Та таки й не пив досі . . .

— То не знаєш, яка й на смак?

— Не знаю.

Тільки що Порох став наливати чарку, двері прожогом розчинилися й у хату вскочила жінка — не жінка, дівка — не дівка: голова не покрита, як у дівки, а коси заборсані в мичку, немов жінка збіралася сховати їх під очіпок, та завязала на тімї, а вони й розсипались . . . Сама — не стара ще, висока, суха, худа, щоки усмоктались у середину, вид болізний, жовтий, — тільки одні очі — чорні, як терен, блищали якимсь божевільним світом.

— Уже не . . . уже не! Щоб тебе кров гаряча спила! . . . скрикнула вона таким несамовитим голосом — аж у Пороха руки затіпались . . . — Їсти ні крихти нема, дітвора плаче, а він горілку дудлить! . . .

— Іди собі! Іди, іди, — зайдикав Порох. — Мені ніколи. Я зараз чоловікові писатиму прошеніє . . . іди собі!

— Щоб тебе писачка списала, проклятий! Мені життя через тебе нема . . .

— Хто-ж тебе держить? Я тобі давно кажу: чим клопотати мене з своїми дітьми, — пішла-б собі, куди сама знала . . . так, бач, шкода москаля кидати!

— Авже-ж шкода! . . . — і якось страшно засвітила очима. Погляд її упав на краєць хліба. Вона затіпалась і, як та звірюка, кинулась до столу — аж Чіпка подався в бік.

— Бач, проклятий! Казав — хліба нема, аж ось скільки перехововував.

— Ну, бери, бери . . . та йди собі! — одказав Порох, ховаючись з пляшкою.

Вона страшно провела очима — й повагом вийшла з хати.

— Хто це? — запитав Чіпка.

— Сестра . . . не всі, бач, дома — божевільна.

Чіпці так стало шкода божевільної сестри Пороха, її малих діток! . . . „Може, вони голодні й холодні", — думав він. — „От, як би багатство, — чи дійшла-б вона до цього? . . . Як би то багатство! . . . А то останню землю одбірають" . . . Знов повернула його думка на землю — й почала перед ним свої виводи виводити . . .

— А що-ж: будемо прошеніє писати, — перебив Порох.

Чіпка кинувся.

Порох побрався знову в грубу; витяг звідти недогарок набашкової свічки, каламарь з помадної баночки, перо; поставив усе це на столі, а сам вийшов з хати. Незабаром вернувся з папером у руках, з окулярами. Перше всього — заправив свічку в розколену пляшку.

— Як потемніє, то запалимо, щоб не шукатися, — сказав він. — А тепер пусти мене на своє місце, а сам сядь на лаву, або-що.

Чіпка пересів на другий триніжок. Порох присунув свій триніжок до столу, розложив папір і, осідлавши носа окулярами, почав писати. У хаті стояло тихо-тихо, — тільки коли-не-коли якось сердито одгаркувався Порох, та чутно було скрип пера, або одрубні вимови Пороха — то: „так", то „ага . . ." „еге . . ." „добре . . ." „ну, а далі? . . ." І далі Порох, подумавши трохи, знову писав, аж стіл ходив ходором, знову одгаркувався, агакав, то егекав . . . Вечірнє сонце, сідаючи за хмари, кинуло червону стяжку крізь мутну шибку — й обдало червоним світом круглу лису Порохову голову, перерізало на двоє білий папір, і довгою й широкою попругою лягло через усю хату, а заховалося крайком аж десь за грубою . . . Облита світом, і без того червона, голова Порохова, тепер стала цілком червоно-гарячою . . . Чіпці здавалося — крівава голова писала крівавую жалобу . . .

Порох скінчив, положив перо; взяв папір у руки; підійшов до вікна.

— Слухай, чи так буде? — і став читати.

— Що, так? — запитав знову, перечитавши.

— Так, — одказав Чіпка, не знаючи сам — чи так, чи ні.

— Ну, оце-ж тобі й просьба. Тепер — коли до просьби випили, то й після просьби не завадить.

— Добре, — згоджується Чіпка. — На щастя, значить?

— Еге-ж, — сказав Порох; покректав, потягся й випив одну за другою аж дві чарки.

Підніс Чіпці. Випив і той — і став сильовувати. Сонце вже зовсім сіло: в хаті стало темно; Порох свічки не засвічував, а ходив, мовчки, з одного кінця хати в другий. Чіпці стало ніяково.

— Ти в нас заночуєш, а завтра й у суд, — сказав Порох та й замовк.

Уранці встав Чіпка з досадою в серці, з дурманом у голові. Узяв просьбу, поклонився Порохові, пішов у суд. Ще було дуже рано і нікого з судовиків не було в суді; тільки один сторож підмітав скрізь по хатах порозкидані шматочки нікчемного паперу, й цілу коробку його, разом з сміттям, висипав у грубу . . .

— Та й ранній же! — сказав він, побачивши Чіпку. — Підожди лишень . . . Ще нікого нема.

Чіпка сів на рундуці. Після недоспаної ночи, після згаги, осіння ранкова прохолода здавалася йому такою хорошою — наче оживила його. — Голова потроху одходила: веселіші думки прокидалися . . . Ранішнє сонце обливало його мягким світом, пестило його вид, очі, нагонило сонне забуття . . . Чіпка захитався — задрімав. Його розбудив якийсь гомін. Розплющивши очі, він побачив, — ціла купа людей увалила в двір. В одного з-за пазухи виглядав крайок паперу: в другого на грудях наче горб виріс: то оддимався цілий хліб, узятий з дому на цілий день; у третього за плечима торбина . . . кожен щось розказував другому: инший розмахував руками: всякого клопотало своє діло . . . Чіпка сидів мовчки; навіть не дослухувався до людського гомону: в його гомоніло своє лихо . . . Якось незнарошне погляд його впав на одного чоловіка. Нарізно стояв він під парканом — зажурений, похнюплений. Другі посідали, сміялись, балакали . . . А він стояв, мовчки, як одшиблений, і, здається, нічого не чув, не бачив . . . Чіпка подумав: мабуть не аби яке діло і в цього! . . .

Аж ось хтось крикнув: „Секретарь! Секретарь іде!“ Усі повставали, насторошились. Підвівся й Чіпка. У воротях показався сухий, перегнутий утроє, панок з зеленим коміром, з блискучими ґудзиками . . . Чіпка глянув на його. Борода йому була гладко виголена: як та сокирка, видалась вона вперед, ховаючи в прогалині між довгим носом і собою западлий рот, з сухими тоненькими губами; голова трохи подалась назад; довга шия випялась так, як у вола, коли його в ярмо запрягають; на грудях одтопірились верхні краї форменного сертука, застебнутого внизу на два ґудзики — й робили ніби горб, а на спині був справжній горб — аж до самих плечей до тонкого, перегнутого, стану . . .

„Ну, й цього перегнуло!“ — подумав Чіпка.

Секретарь Чижик, — то був він самий, — увійшов у двір, обпіраючись на довгий ціпок, — як обпіраються старі. Люди познімали шапки. Він озирнув усіх своїм мишачим поглядом — і підступив до людей.

— І ви до нас, Осип Хведорович? — осміхнувшись, промовив до одного, видно, полупанка, що стояв тут же таки між народом.

Той поклонився, розказав своє діло. Секретарь підступив до другого, до третього — до всіх по черзі. Знайомих величав на ймення; незнайомих прямо запитував: „А чого?“ Дійшов і до Чіпки:

— Ти чого?

— З прошеніем.

— Об чім?

Чіпка подав до рук прошеніє. Секретарь шморгнув носом; витяг лівою з-за пазухи, з червоними розводами, чорну хустку; обтерся і став потихеньку читати прошеніє . . .

— Нічого не буде! — віддаючи назад прошеніє, одказав він, навіть не глядячи на Чіпку.

— Як? — здивувався той.

— Так . . . документів нема!

— Та нам же громада цю землю одсудила . . .

— То що, що громада? . . .

— А в його хіба є? — запитав Чіпка про свого супротивника.

Секретарь глянув, як пятака дав, і знову шморгнув носом.

— Підожди, — сказав він Чіпці, ідучи в хату.

Жде Чіпка годину, жде дві, жде вже й три . . . Бачить він: люди то приходять, то виходять з суду, а його все не кличуть . . . бере його нетерплячка; нудиться він . . . коли це виходить сторож:

— Іди до секретаря! — сказав — і повів Чіпку аж через три хаті, де сиділо багато судовиків: одні за ділом, другі без діла.

— О-о! вже повів . . . чує муха, де струп! — сміялись вони вслід Чіпці.

Чіпка ввійшов у невеличку хатку, де сидів секретарь, обложений кругом ділами. Сторож вийшов — і прихилив двері. Остався Чіпка з секретарем віч-на-віч.

— Ага! — глянувши на Чіпку, сказав секретарь, та й знову очі впяв у діло.

Чіпка стояв з порога; мовчав.

— То тобі Порох просьбу писав! — не дивлячись у вічі, спитав знову секретарь, нахпливишись над ділом —-і щось черкнувши пером.

— Порох.

Мовчанка. Чіпці аж важко стало . . .

— А що дав?

— Нічого не дав.

Секретарь неймовірно глянув на Чіпку.

— Знаєш що? . . . почав він — і запнувся. — Як пятьдесять рублів, — то й діло можна поправити . . .

— Хе-хе! . . . хекнув Чіпка, не то усміхаючись, не то дивуючись.

— Чого ти хекаєш?

Чіпка мовчав.

— А де-ж та правда, коли так?! — у голос подумав він.

Секретарь зміряв його з голови до ніг своїм мишачим поглядом, котрий, здавалось, казав: „Ой, який же ти молодий та зелений!“

Чіпка глянув на секретаря: очима вони стрілись. Мишачий погляд не видержав палкого та гострого — і в одну мить перебіг на діло.

Знову мовчанка.

— Ну чого-ж ти стоїш? . . . І мене не держи і себе . . .

— Рука-б мені одсохла от по цю! . . . — скрикнув Чіпка, показуючи на лікоть правої руки, — та й повернув з хати, не доказавши.

— Ов-ва! — гукнув секретарь у слід йому. — Гарячий який . . . гляди лиш, щоб не опікся! — докінчив він, ідучи за Чіпкою.

Судовики спершу витріщились на секретаря; потім провели очима Чіпку.

Чіпка гордо й швидко ішов через хату. Він бачив, як усміхались судовики, переглядуючись між собою й показуючи очима на секретаря.

— Сутяжпще! — бовкнув Чіпка в голос, вийшовши на двір. Кров прилила йому в голову; серце затіпалось; на виду зблід, а очі світили, як у вовка. Люди, глядячи на його, розступалися; давали йому дорогу . . . Він потяг напрямки до Пороха.

37. Спомин з ґімназії.

(З повісти: „Лихі люди“.)

Не швидко вже Петро Федорович розкрив очі . . .

І знову рожевим світом глянуло на його перевите залізними штабами вікно. На дворі розцвітав ранок. Знову кривоногий сторож

уніс миску і кухоль з водою. Знову умивання, снідання, до котрого не доторкалася Телепнева рука . . . То був сухий і блідий Петро Федорович, а то аж почорнів. Гаряча згага попалила його уста, — вони були чорні: огонь трівоги вилизав глибокі западини в щоках, — аж усмокталися вони в середину, вилиці і кістки гостро повидималися з-під сухої жовтої шкури; одні очі горіли болізним світом; білки їх були мутно-жовті, перевиті, як павутиною, крівавими жилочками; зіниці тліли, як потухаюче угілля. Страшно було глянути на Петра Федоровича! Він ледви-ледви на ногах держався. То не чоловік, а тінь чоловіка слонялася по хаті: їй не було спокою на цім світі, і не приймала її сира земля!

Поснувавшися по хаті, тінь знову лягла, — і в рожевому ранішньому світі знялися її чорні думки: як голуби-вертуни, закрутилися вони по хаті; як сніг у завірюху, заграли свого веремія.

І знову йому привиджується знайома велика хата у великому місті. І знову він з своїми давніми товаришами. Тільки все це перемінилось, — підросло. Шестірний дививсь уже паничем, тендітним, чистим паничем; на йому сорочка — як сніг: каптанок — як з голочки; усе на йому чистеньке-гладеньке, як і лице Шестірного — білерумяне: одні тільки очі та зуби не перемінилися: очі — з зеленим виблиском; зуби — як перли. Зовсім навпаки йому був Жук: такий же чорний, такий же розвальнуватий, такий неохайний коло себе, як і давно! Каптан у шірї, в пилу: сорочка чорна, помята: обличчя, правда, подовшало трохи, та очі ще більше позападали в середину, зробилися і хмурі і непривітні. Попенко — у червонуватому сертуці, у рябій жилетці, у полосатих штанях, приглажений, як киця, припомажений, надушений*) . . . Сам Петро теж перемінився — підріс геть. Він уже у пятому клясі; Шестірний та Жук — у сьомому; а Попенко — в богословії.

Ніч на-дворі — холодна зімова ніч, у суботу проти неділї. Такі ночі завжди зганяють людей у теплу хату, до ясного світла, до блискучого самовару. І коли на-дворі вітер віє, розносячи снігові замети, обдаючи пізнього прохожого холодними поцілунками, — там у хаті, у теплому затишку іде тепла розмова . . . Очі любо грають; з уст не сходить весела балакуча усмішка — і всі запивають її теплим та пахучим чаєм. Такі вечори часто проводив Петро у своїй рідній хаті. Тепер не те. Кругом померки, світла немає; червоне проміття полумя гоготить з пузатої порепаної груби — і світить на

---

*) Напарфумований.

всю хату, усе окрашуючи в червоний колір: стіни, долівка і шибки — все миготить, мов розтоплене золото . . . Усі сидять коло груби і дивляться на огонь, на його огненні язики, що, силівшись укупу, лижуть з усіх боків сухі дрова. Дрова тріскають від того гарячого лизання, лопотять огненними искрами і зливаються в одну хвилю вогню . . . Тремтить та хвиля, — то піднімаючись високо вгору, то схиляючись набік, — і разом з нею тремтить по хаті червоний світ, а в світові колишуться і бігають довгі тіні . . . Тінь Жукова, як і хазяїн її, лежить серед хати на рядні — труситься, мов од холоду; Шестірного — сидить на стільці і, схиливши голову, переходить то в одну то в другу сторону, куди повійне огненне проміття. Петрову тінь мов хто поставив серед хати; — вона то підскакує вгору, то опускається униз; а тінь Попенка ні всидить, ні встоїть, ні влежить. То вона опиниться коло тіні Жукової, задравши догори одну ногу; то сяде і колихається нарівні з тінню Петровою; то згорбиться — мов хоче поцілуватись з тінню Шестірного; то заскаче і забігає по всій хаті, по всіх кутках . . . Коли тіні стрибають, скачуть, трусяться, товариство, не дивлячись на те, веде мирну розмову. Попенко розказує про своїх знайомих бурсаків; про їх завзяття, про їх погулянки, про розбій цілої валки обходу, про сельських попівен, попів, матушок . . .

— Попенку! — обірвав його Жук, — Оце ти розказуєш нам про свою братію — смієшся, глузуєш з неї. А що ти думаєш за себе? Де ти себе приткнеш, куди подіси? Мабуть так, як і дід, прадід та батько поюртуєшся, покрутишся, поки молодий, а там — і собі тією-ж стежкою . . . Візьмеш за руку яку попівну, поведеш її в церкву, наречеш своєю жінкою, станеш попом, зівеш своє кубло, та і будеш Божу службу правити, нарожденних хрестити, померших ховати, а молодих вінчати? . . . Чи як?

— А то-ж! — одказав Попенко. — Учись, учись у цій проклятій бурсі, та й покинь так на самім кінці? Це-б то пливи-пливи, а на березі візьми і втопись?! . . . Може і погуляю який рік-два, поки вишукаю багатшу попівну та кращу парафію; а там . . . пострижуся . . . Нам один шлях!

— А далі вчитись? — питає Жук.

— В академію? — Ну її, — ще в ченці пострижуть . . .

— А в університет? Тепер же й вам можна . . .

— Чого я піду туди? Чого я там не бачив? Хіба мені університет хліба дасть? Тут уже певне знаєш, що хліб буде; а там — попошукай його? Багато я бачив студентів, що в драних штанях ходять…

— Так! — одказав Жук, і замовк, щось думав... — Та, воно, і попом бувши, можна добро робити, — трохи згодом каже. — Та ще, дивись, чи не більше, ніж кому иншому, бо піп так близько до народу; люди привикли попа батюшкою звати . . . От і будь їм за батька, Грицьку! Заведи школу — дітей учи; у свято — народні бесіди, поучай людей уму-розуму . . . Погано, що у вас медицини не вчать; воно-б як-раз пригодилося попові.

— Ту-у-ди! — розтягаючи, одказав Попенко. — Ради чого я буду це все робити? Що воно мені — хліба дасть? грошей дасть? . . . Мужик ще поки темний, то і у Бога вірує; а вивчиться він і церкву твою забуде, і про батюшку — поминай, як звали. Прийдеться йому коли не з голоду здихати, то над сухарем давитися. І поучений твоїх не буде слухати!

— Зовсім не так, Грицьку . . . Зовсім не те . . . Народ ніколи не забуває того добра, що йому зробиш . . . Тільки роби добро яке йому; не шукай слави та грошей через те добро . . . Школу поведи так, щоб виходили з неї не писарі-пявки, а грамотні люди . . .

— Та ради чого я це буду робити? — скрикнув Попенко. — У мене, може, будуть свої діти, котрих треба до розуму довести! синам освіту дати, дочкам придане надбати . . . бо хто тепер бере безприданок? Хто-ж мені усе це дасть? Твоя школа, твій мир?!

— То і ти думаєш, — усміхаючись, вмішався Шестірний, — що громада сама своїми силами вибється?

— А то-ж. Від кого-ж їй помочи ждати?

Шестірний зареготався.

— Чого-ж ти смієшся? Ну, кажи, що ти думаєш!

— Я? — сказав Шестірний. — Я думаю так: попадись ти з оцим словом кому-небудь, то й буде тобі на горіхи . . . Гулятимеш там, де Макар телят ганяє . . .

— Чого? що-ж я кажу таке?

— Як що? Хіба не видно, куди ти стрижеш? Громада сама себе знає . . . їй не треба ні старших, ні . . .

— Воно, коли хоч, то краще-б було, як би були усі рівні. Отже поки цього ще немає, то я нічого й не кажу про це. Я кажу тільки, що громаді нічого від старших добра ждати. Коли сама вона не придбає, то даремні її надії!

— Як же вона сама придбає?

— А ось як . . . По-моєму, всякий, хто хоч трохи вище став од сірої маси народу, — не лізь у пани, не висисай з народу крови,

а віддай йому й те, що через народ придбав! — Це кажучи, Жук устав — і погляд його світив на всю хату.

— Що-ж я через народ придбав? — допитувався Шестірний. — Науку дав мені народ?

— Дав! — з запалом відказав Жук. — Він гроші дав, щоб тебе навчили!

— А віддай йому назад ті гроші, то думаєш, він науку заведе на них? У шинку пропє!

— Що ти цим хочеш сказати?

— Що без правителів твій народ ні к бісу не годиться!

— Хто-ж проти цього спорить? Ти мене не розумієш . . . На що і правителі, як не на те, щоб вести народ уперед? Знай же це! Тільки-ж знай і те, що правитель твій ніколи не віддасть усього своєму народові. Він ніколи не зречеться ні своєї власти, ні свого права — ні тоді навіть, коли власть його зовсім непотрібна буде!

— Такого часу ніколи не буде! — одказав Шестірний. — Завжди будуть розумні люди і середні люди . . . Розумні завжди будуть правити середніми . . .

— Чи правити-то?! А чи не робити одно добро, без твого правежу?

— То-ж — і робити добро . . .

Жук, як опарений, скинув свій погляд на Шестірного.

— Ти, певно, в управителі полізеш? — якось глухо скрикнув він.

— А то-ж! Ширше постати — більше нажнем.

Огонь у печі потухав; перегоріле угілля тліло, та вже не давало огню. Ще спереду виднілись темні постаті товариства, — зате за спиною стояла ніч і заливала все темнотою! При останніх словах Шестірного у печі якось невідомо схопився тонкий струмок вогню, — видно, знайшовсь десь неперегорілий прутик, — і огонь освітив усю хату. Лице Шестірного виступило ясне, моложаве, з білими вищиреними зубами, наче збіралось упястись ними у кого-небудь. Лице Жукове було хмуре-чорне, а очі кидали гнівний гострий погляд. За спиною, як стовпець, стояв Попенко з заложеними в кишені руками; а Петро сидів рядом з Жуком і добрим поглядом дивився на його, немов збірався сказати: „Годі, перестань! тут не знайти тобі теплого привіту . . . Бач, який холод навкруги!“ То було на хвилину. Прутик, згинаючись у три погибелі, згорів — і світ потух; білий попіл прикрив зверху червоне угілля . . . Повіяло справді холодом; обдало темнотою, забуттям... Петро Федорович закрив очі. Чи то був сон, чи мана його? Навряд чи сон, — бо Петро кинувся, мов опечений.

Він хотів щось сказати, — та язик не повертався у роті — задубів; важке зітхання сперлось у грудях. Він захлинувся ним, як захлинається чоловік водою: а перед очима стояла вже нова мана . . .

Стояв цілий збір учнів, учителів, інспектор, директор . . . На столі лежала книжка у жовтій палітурці: — та сама книжка, котру часто читав Петрові Жук, і котру у його взяв надзиратель. Як він про неї дізнався і як вона перейшла з самого споду скриньки до божниці, — про те ніхто не знає; знає тільки Петро, що з вечора Жук з Шестірним за щось довго змагались, а на другий день прийшов надзиратель і поліз до божниці . . . У зборі усі були похмурі; усі дожидали страшного, — наче усі були на кару виведені . . . Ось — прочитали провину Жукову . . . Ось оддали йому щось у руки . . . Цілий збір заколихався — і Жук вийшов з гімназії . . .

Як вернувся Петрусь додому, то Жук укладав уже свої пожитки. Він був якось чорний і ясний, і трівожно буботав:

— Петре! тепер мої руки розвязалися. Сім рік вони були спутані.

— Як же тепер думаєш бути? — питав його Петро.

— Так, як і всі люди . . . Що-ж? Доступу мені в університет нема . . . Подякуєш за це від мене Шестірному: скажи йому, що він не забариться високо піти угору! Це не останнє наше розставання . . . ми з ним повинні зустрітись знову — може в таких вузьких суточках, де вже не розминемось так . . . Одначе хоч і не кажи; він сам добре знає! А сам ти, Петре, бережи своєї душі та свого серця. Коли тобі як-небудь прийдеться круто на цьому широкому світі, — знай; — оця рука, хоч не багато, а запоможе тобі!

Жук подав руку Петрові — здорову, чорну, гарячу руку . . . Петро плакав. Обнялися, поцілувалися. Жук зложив свої пожитки на віз, сів — і поїхав . . . Мов хто льоду приложив до серця Петрового, коли повозка скрилася з очей: мов хто здавив його за горло руками; сльози у три ручії облили його лице . . . Він упав на постелю і довго плакав, важко плакав . . . аж поки не спустилося сонце за гору, не обгорнула ніч землю: аж поки не прийшов Шестірний з гостей, червоний, веселий. Від його страшно несло хмелем . . . За ним незабаром убіг Попенко. Він десь цілий день скривався.

Ускочивши в хату, він хотів щось сказати Жукові — і великим дивом здивувався, як почув, що Жука нема — і не буде.

38. Морозенко.

(З оповідання.)

— Пилипку! синочку мій! Що ми будемо завтра їсти? — скрикнула мати, й гарячою течією гірких сліз полилися ті кипятки з очей додолу . . .

Пилипко підскочив до матері, припав до її обличчя і тихо промовив:

— Цить, мамо, цить! Завтра, мамочко, новий год . . . Я завтра піду до хрещеного батька посипати . . . Дасть мені батько сороківку грошей, а дядина велику паляницю, ще й ковбасу на придачу . . . От і буде нам що їсти! А за гроші топлива купимо . . . багато-багато, щоб на всю зіму стало!

Катря втихомирилася. Та як було й не втихомиритися, коли син обіцяє такі багаті приноси?

А Пилипко, як тільки знову заклопоталася мати, вже й з хати махнув.

— Куди ти, розхрістаний та неодягнений? Мороз на дворі лютий! — крикнула мати йому навздогінці.

— Я на хвилиночку, мамо . . . Я зараз вернуся.

Справді Пилипко не забарився. Вскочив у хату, як пуп, синій, зубами цокоче.

— А що, я тобі казала: не йди? І куди ти ходив?

— Я за пашнею, мамочко, бігав.

— За чим?

— За пашнею. Сусідній хлопець обіцявся пашні на посипання дати. Я до його бігав. Ось вона, так з рукавичкою й оддав, — хвалиться син, показуючи матері рукавичку. — Та тут, мамо, не тільки пашня — горох є, і квасоля: всього насипав Федір!

— І куди ти, сину, підеш по такому холоду?

— Як куди? Кажу-ж, до хрещеного батька.

— Господь з ним, дитино моя! Хіба близький світ до його тьопатися? Як через ліс, то тут, а шляхом пять верстов буде . . . Ще замерзнеш у дорозі!

— Я замерзну? . . . Та я літом, було, на одній нозі до його дострибаю!

— То літом, сину, а це зімою. Шляху немає, сніги глибокі, загрузнеш де-небудь, та й не вилізеш. Не ходи, мій голубе! Хай, як потеплієе, тоді підеш.

— А що-ж ми завтра будемо їсти? чим хату натопимо? — спитався син, заглядаючи матері в вічі.

Вона аж стрепенулася, мов хто колючу голку встромив в її серце. — Боже мій! у такі літа та чим свою голівоньку він клопоче?! — подумала вона, ледви здержуючи сльози. І, пригорнувши сина до себе, почала його умовляти:

— Не клопочи, сину, про завтрішнє, — Господь милосердний об нас поклопоче. Ти в мене малий, одна в мене втіха й надія. Не доведи, Боже, лучиться що з тобою недобре, навіщо тоді і мені на білому світоньку жити? Не ходи, синку!... Не ходи, моя дитино рідна!

— Я-б, мамо, й не пішов, та як же Федорові рукавички назад вертати? Ти, скаже, не ходив; ще сміятися буде.

— Ми пашню висиплемо, а рукавичку оддамо. Не ходи, мій голубчику! Ти-ж в мене слухняний, послухайся мене: не ходи!

І почала голубити Пилипка.

— Ну, добре, не піду вже, тільки не вбивайтесь так, мамочко! — упрохував вже Пилипко матір, цілуючи її в лоб і в щоки.

Катря наче заспокоїлась, а проте неймовірна думка не кидала її голови, клопотала її. Вона знала свого Пилипка, який він уразливий до чужого горя. То-ж до чужого, — а до свого? Хіба він не чув, яким вона несамовитим голосом заволала, останні запаси витрушуючи на сьогодня? Хіба він не бачив по її заплаканих очах, яка різуча мука на стократь крає її серце? Хіба вона не знає, як ті сльози і та мука боляче впинаються в його жалісливе серце? Та він на що хоч піде, аби його мати не плакала. Він і обдурити — обдурить, аби її заспокоїти.

Вона не помилилася. Пилипко, вмовляючи матір, тільки заспокоював її. В його малій голівонці гвіздком стреміла думка: от хоч би що, а піти посипати! І торік він ходив, ще меншим. Хрещений батько дав йому сороківку грошей. Шагів з пять він випосипав по селу. То-ж торік було: тоді він був малим, а тепер!... Тепер він дядині скаже, що в їх нічого їсти. Дядина добра людина, — надає йому й хліба, й ковбас. Ото він звеселить матір, як нанесе додому подарунків! — Мати страшає, що я замерзну. І чого-б я замерз? Та я як чкурну, аж закурить! Мені аби з хати вибратись, щоб не запримітила мати, а там...

Бралося далеко за північ. Позасипали люди по своїх теплих захистах; спить-дрімає земля під глибоким снігом; знемігся вітер утомилося й Віхало, затихло. Не сплять тільки зорі в далекому небі,

та не спить той старий дідуган Морозенко, яким Катря лякала свого Пилипка. Білим инеєм чіпляється він за дерево, гладенькою кригою вистилає собі слід по снігу, дише в повітрі таким холодом, що аж кишить усе кругом його. Розходився сердитий, немилосердно давить, колеться від його натовпу чорна земля, тріскається на їй снігова кора, ділиться на шматки товста крига над водою. Глухий бренькіт від того йде по-над землею, розпросторюється в холодному та густому повітрі, а дійшовши до лісу, стукається об кожну деревину. Там, у його темній гущавині, виють вовки-сіроманці. Сумно всюди, холодно і страшно. Кругом висить морок та мла непроглядна буяє, тільки сніги виблискують трохи та глупіють зорі в високому небі . . . Аж ось виплив з-за гори Волосожар і почав виблискувати своїми зірочками, немов танцював перед світом . . . У той самий час злегенька скрипнули сінешні двері в Катриній хаті й замовкли. Трохи згодом рипнули й надвірні, випускаючи Пилипка на двір. Загорнений у довгу материну свитку, закутаний її чорним платком у шкарбунах на босу ногу, з рукавичкою в руках, він, мов заяць, вискочив з сіней та й полинув прямо з села на ліс. Серце його, як у невеличкої пташки, стукало — билось, дух затинався в грудях; а малі ноженята, байдуже про непомірні чоботи, своє робили: він ними швидко чекрижив усе вперед та вперед.

І який він радий, що прокинувся зарані, який веселий, що мати не чула, як він встав, узувся, одягся і вийшов! От як би йому так і вернутися, щоб мати ще спала. Він би багаті приноси положив на столі, а сам приліг біля неї. Он уже й світ бовваніє на дворі, білуваті смуги пробиваються крізь намерзлі шибки в хату. Він вдає, що спить, і мама вже проснулась. — „Синочку! пора вставати“, — шепче вона йому тихо. А він, мов не чує, ще дужче зажмурює свої очиці, потягається, наче й геть то розіспався. — Бач, як міцно заснув, — дивується мати. — Посни, синку, посни ще трохи, поки я приберусь, — каже вона, злізаючи з печі. — А то де взялось?! — скрикнула мати, вглядівши на столі хліб та ковбаси. А він схопився, визирає з-за комина та давай реготати . . . А що, мамо, злякався я вашого Морозенка?! що, злякався? — І він миттю плигнув з печи на піл, з полу додолу. Мати його підхопила, пригорнула до себе. — От як би то так сталося! — запобігає вперед думкою Пилипко та знай налягає на ноги, поспішаючи до лісу.

Ось він вибіг уже й за село, на широке роздолля. Перед його очима манячить ліс, притрушений инеєм зверху та прикритий снігом, наче страшенна біла гора бовваніє він здалеку . . . Подихнуло на

Пилипка вільним холодним повітрям, ущипнуло за ніс, аж покотилися сльози з очей, і невеличкі крижинки зразу на віях зависли. — Та ну, не страши: не боюсь я тебе! — промовив Пилипко, струшуючи рукою крижинки з очей. — То тільки мати лякала. І він не пішов, а побіг підтюпцем. Ось він добіг уже до лісу. Не сніговою горою тепер він здававсь Пилипкові, а темним страшидлом з чорними корявими ногами, білими лапатими руками та величезною закутаною снігом головою . . . Скільки в того страховища ніг та рук? І не перелічити! . . . Ось воно одну ногу підставило під Пилипкові шкарбуни, мов перечепити збірається. Пилипко ухильнувсь, обминув. Ось другу знову засилає і третя з снігу вилазить. Ось лапата рука зачепила його за голову і зразу обтрусило всього снігом. Він, як опечений, одскочив. Щось десь луснуло, посипало, наче горохом. Он друга рука наставляється, третя здалеку на його киває, мов перестерігає, не ходи далі! . . . Пилипкові зробилося страшно: чорні кружала заходили перед очима, на голові піднялося волосся вгору, наче джмелі загули у вухах. Серце, як не вискочить, бється, дух запинається в грудях. Він застановився.

— Морозе, Морозеночку! — замоливcя він тихо, — пусти мене до хрещеного батька. Я тільки до його одного піду посипати і що посипаю, оддам тобі половину.

Недалеко від його сич засичав, сова зарепетувала, а йому здалося, що то Морозенко регоче.

— Хіба тобі мало половини, що ти регочеш? То я все тобі оддам, усе — і гроші й ковбаси. Пусти тільки!

— Пу-гу-гу-гу! — застогнав пугач серед лісу, а Пилипкові здалося, що то загукав Морозенко: — не пущу!

— Бач, який ти лихий та недобрий! — почав докоряти Пилипко. — І що-б тобі сталося від того? Я-ж не твоє братиму, а буду прохати в хрещеного батька. Он бідкається мати, що в нас на сьогодня нічого їсти, нічим протопити в хаті. Пусти, голубчику!

— Ха-ха-ха-ха-ха-а-а! — знов зарепетувала сова, й гучна луна з того скаженого репету по всьому лісі розляглася.

— То ти тільки вмієш реготати? — скрикнув Пилипко. — Так не боюсь я тебе! І, піднявши кулачата вгору, він подався вперед.

Так цвірчить і стрибає горобець перед котом, що вловив горобя і, міцно здавивши зубами, покручує довгим хвостом та висвічує хижо очима. Ой стережися, невеличкий горобчику, того лукавого викручування та хижого висвічування! Лети собі мерщій в своє гніздечко

виплакувати своє горенько з своєю дружиною. Стережися й ти, невеличкий Пилипку, свого лютого ворога, що тобі з ним боротись несила! Вернися мерщій у свою голодну та холодну оселю, де тебе ненька рідненька пригріє і потурбується про твої недостатки.

Не встерігся знічевя горобець, не встиг і цвіріньнути в-останнє, як накрив його кіт своєю пазуристою лапою. Не встерігсь і Пилипко свого ворога, що заманив його аж у середину глухого лісу, де він збився з шляху і різався трохи не по пояс глибокими кучугурами снігу. Не лічив Пилипко, скільки разів приходилось йому падати й набірати снігу не то що в шкарбуни, а й за пазуху і за чорний платок на голові. Сількісь! Сніг він отрусить, та й знову дере вперед, дурноверхе завзяття його підганяє. Ліс перед ним мов вироста, і він давно вже вскочив у його і повинен би був перейти, а от йому кінця-краю немає. Мороз уже не раз, мов опік, боляче вщіпнув його за ноги в лихих шкарбунах, за голі, малі кулачата і за личенько біле, рожеве. Не потурає на те Пилипко, застановиться перепочити, потре те місце, де болить, похухає в малі рученята, та й знову підтюпцем далі.

Ось він вибравсь на чисту поляну. Кругом ліс обступив її, а вона, чиста та біла, лежить собі, відпочиває під холодним снігом, і тільки зірочки виблискують по ній своїми синьо-жовтуватими искорками. Де це він? куди забрів? Скільки разів доводилось літом бродити йому по лісі, а він не припамятає такої поляни. Чи не Морозенкова це, бува, горниця? Чи не за-для себе він прибрав її так чепурно, чисто? Кругом обставив деревом високим з кучерявими верхівями, пообтикав невеличкі полянки поміж деревом кущами тонкої ліщини, од вітру холодного закриває. Певно це його світлиця. Он під кожною деревиною по пеньку чорніє: то за-для гостей, що як знайдуть, щоб було де перепочити. Чом же тепер нікого немає? Чи були та порозходились, чи ще й не приходили?

— Сісти лишень тут і собі та відпочити, — промовив голосно Пилипко. — Здорово ухоркався, аж піт проймає. Сяду та перепочину.

Пилипко вибрав найзручніший пеньок і сів на йому.

— Ну, та й добре сидіти: є куди простягти ноги і спиною об віщо опертись, — подумав Пилипко, простягаючи натружені ноженята й прихиляючись головою до товстої деревини.

Йому було так хороше. Холоду він не почував, руки й ноги терпли — німіли, неміч чи сон колисав його стиха . . .

— Відпочину та й знов піду; хоч світом дібюсь до хрещеного батька. Докажу таки матері, що Мороза її не злякавсь. Не страшний

він мені, хоч спершу було наче страшно. А тепер? . . . ні . . . не боюсь . . . не страшний.

Пилипко затих, наче заснув. Що це таке? Він почув, наче що стрельнуло в йому і голова ходором заходила, посипались искорки з очей, і разом все перед ним освітилось.

Загорілася вся поляна сивим світом. Серед того сивого сяйва почали сніжинки ворушитись, почали підніматись, вставати. Та які вони невеличкі, тендітні та білі! Личко в мачине зерно, самі в горошину, а рученята та ноженята, наче волос, тоненькі.

— Годі нам спочивати, — загомоніли. — Швидко світ буде, дідусь наш прийде. Погуляймо та в довгої лози пограймо! — І почали ставати одна до другої спиною. — Разом! — хтось гукнув. Руки посплітались, задні посхилялись і передніх підняли вгору; далі передні пригнулись, піднімаючи задніх, і пішло, пішло . . . Все кругом колесом так і заходило! — Та й проворні які! — подумав Пилипко.

— Буде, погрілись! — хтось крикнув. — Давай танцювати, нашого гостя дивувати! — Якого? — Хлопця малого, що йшов до хрещеного батька посипати, та присів у нас на пеньку одпочити. —

Ха-ха-ха! ха-ха-ха!
Як би то нам жениха . . .
Невеличкого малого
Хлопяточка молодого!

— Дивись: ще й глузують! — думає Пилипко. А вони кругом його, як той рій заходили. Крутяться, немов завірюха знялася.

— Шкода, що немає музики! — знову чує Пилипко. — Де в гаспида подівся наш музика? Видно вихилив чимало, стрічаючи новий рік, та й заліг в дуплі одпочивати. Ходімо, його збудимо.

Де-кілька пар кинулося ген до дуплинастого дуба. Закрутилися над дуплом' та незабаром в йому й зникли. А ті, що зостались біля Пилипка, заспівали:

Вставай, вставай, музиченьку!
Годі тобі спати.
Заграй ти нам на скрипоньці,
Дай потанцювати.

Незабаром з дупла показався чорний цвіркун, на ввесь рот позіхаючи та ногою голову почухуючи.

— Прочумайся! Ач, як розіспався! — кричать до його сніжинки.

— Знаємо ми, відкіля той сон! Цілу ніч у попа гуляв, попову дочку звеселяв. Прочумайся та грай мерщій!

— У попа і без мене були свої музики. Віддає дочку після водохрестя, то там такого гостей зібралося, що й протовпитись ніяк. Цілу ніченьку гуляли. Музика тне, а всі танцюють!

— От і ти нам заграй, щоб і ми потанцювали.

— А плата буде?

— Буде!

— Яка!

— З инею водиця цупка!

— Подавіться ви нею! — скрикнув цвіркун.

— Ну годі, не комизься та мерщій проспися. Бо як повернеться наш дідусь Морозенко, то буде тобі лихая ненька!

— Ви так і звикли про все доводити дідові! . . . Цокотухи! Становіться вже, буду грати.

І, надимаючись, він почав:

Цвірінь! Цвірінь!
Як би теплий черінь
Та гаряче просо,
То спав би я досі!
А тут мені холодно,
Жити мені голодно.
Бух!
Піти надіти кожух.

І цвіркун мерщій плигнув у дупло. Всі сніжинки зареготались.

— Дивись, які тут дива! — промовив, чи подумав Пилипко.

— Ще й не такі побачиш, — хтось до його обізвався.

Це зразу щось як загуде! — Тонко та голосно запищало, наче хто в невеличку дудочку заграв.

— Це наше Віхало йде
Та музики за собою веде!

— скрикнули разом сніжинки і закрутилися серед поляни. Захитались гильки на високому дереві й почали струшувати з себе иній. То не иній, то ледви примітні білі, голенькі хлопята злітали з гильок, і кожне, вхопивши за руку сніжинку, почало біля сніжинок крутитися та

гопака вибивати. Сніжинки собі, зіпявшись на пальчики, дрібно ногами вибірали, і сухе листя на ліщині надималося, гуло, деренчало, і ліщина об ліщину терлась, скрипіла, а вітер поміж гильками так завивав, що в Пилипка аж в вухах пищало. Сніжинки з инеєм крутилися, збивалися в купу, і та росла, більшала і, наче стовп, піднімалася вгору.

Віхало, Віхало!
Наше любе втіхало! . . .
Прийди ти до нас
Звеселити нам час!

— все кругом пищало, верещало, гуло . . .

Аж ось зявилося і Віхало. Товсте та кругле, наче здоровенна копиця, воно десь з-за дерева взялося і, вхопившись за верхівя гильок цупкими, лапастими руками, почало спускатися серед поляни. Товсті, як лантухи, його ноги в повітрі гойдалися, снігова одежа на йому крутилася, лопотіла, а кустрата голова на всі боки майтолалася.

— Помочи дайте! помочи дайте! Піддержуйте, щоб не впав, бува, я та не забився, — товстим хриплим голосом загуло Віхало.

Сніжинки з инеєм ще більше закрутилися, стовпом здіймаючись угору, і той стовп підвели під Віхало.

— Ху-ху! заморився! — сказало Віхало, і по стовпу почало спускатися на поляну.

— Гу-гу-у-у! — загуло Віхало і все кругом його закрутилося.

У Пилипка потемніло в очах, голова кругом заходила, в вухах дзвонило, мов в дзвони, гадки почали мерхнути, зникати. Його щось хитає, колише.

Засни, засни, мій синочку,
Малая дитино!

— чує він, наче крізь сон, чийсь любий голос. То мати над ним котика співає, чи хто инший? Ні, то не матусин голос, то хтось другий над ним нахилився. — Чого-ж воно тісно так стало? Хто це на мене таким холодом дише? — плутається в Пилипковій голові. — Це ти, дідугане Морозе? це твої лихі вчинки?

На щастя на здоровля на новий рік! . . .

— загуло в Пилипка в вухах, тисячі свічок засвітило в очах, і він побачив дідугана Морозенка. Здоровенна, наче винницький казан, голова його була

закустрана цілим оберемком білого снігу і довга, як помело, борода виплетена з товстих віскряків криги; товсті настобурчені брови, густо покриті білим инеєм, а сірозелені очі, наче Волосожари, виблискують холодним світом. Тихо схилився він над Пилипком, подививсь, мов милувався, на його личенько біле покійне і, світнувши хижими очима, приложивсь до теплих ще устоньків Пилипкових своїми холодно палаючими устами. Не зітхнув Пилипко, не струснувся!... Все в йому й кругом його затихло, покрилося темним, холодним спокоєм . . .

VI. Борис Грінченко.

39. Квітчані сльози.

Сонечко ясно встає,
Теплим промінням своїм
Гладить квітки та пестить,
Сльози обсушує їм.

Сльози бренять у квіток
Чисті, як перли ясні:
Сон їм негарний приснивсь, -
Плакали квіти вві сні.

Може їм снилися ми,
Наше життя без надій,
Кров і кайдани й брехня,
Голод і холод тяжкий . . .

Хто-ж би того не злякавсь?
Після тих снищів страшних
Досі вони ще тремтять,
Досі ще сльози у їх! . . .

40. Вона співа.

Вона співа — і серця поривання
У згуки ті вона перелива;
Горять огнем безмірного кохання
Її пісень пекучії слова.

Вона співа — і очі молодії
Ясніш од зір засяли із-під вій . . .
О, скільки в їх незломної надії,
О, скільки в їх на щастя любих мрій!

Нехай співа, нехай ті співи ллються,
Хай очі ті і сяють і сміються,
І хай огонь кохання в їх горить!

Нехай співа! Удруге вже такая
Не зацвіте весна їй золотая,
Яка цвіте в душі її в цю мить

41. І молилася я . . .

І молилася я, й сподівалася я,
Чи не гляне хоч раз любо доля моя.
І минали літа, дожидала її,
Та даремні були сподівання мої.

Не діждалася я . . . І минули літа —
В серці пустка німа, я тепер вже не та.
На роботі тяжкій звікувала життя,
Воно марно пішло, все пішло без пуття.
І недоля моя й досі давить мене,
І та праця тяжка стан недужий мій гне;
І вже сліпнуть од сліз очі карі мої,
А все долі нема — не діждалась її! . . .
Ні родини нема, ні дружини нема,
Світ широкий усім, а мені він — тюрма!

42. Вітер виє . . .

Вітер виє, плеще хвиля,
Човен хоче потопить,
Ти-ж керуй туди спокійно,
Де твоя мета горить.

Сонце сяє, вабить душу,
Усміхаючись, земля, —
Ти-ж керуй туди спокійно,
Де горить мета твоя.

43. За вікном вітер виє . . .

За вікном вітер виє і бє і шумить,
Аж убога хатина тремтить і дріжить.

Не хотів би я в полі тепер пробувать;
Хоч не хочу, та треба йти долі шукать.

Хоч знайду, не знайду, світ за очі піду,
Тільки темно іти — чи до краю дійду?

Не лякай мене, ніч! Наша доля усіх —
Серед темряви йти і хуртовин страшних.

Не лякай мене, ніч! Не злякаюся я!
Я на те народивсь, така доля моя.

Не лякай мене, ніч! Не злякаюсь, піду:
Може долю знайду, а скоріш пропаду.

44. Блискучії зорі . . .

Блискучії зорі, небесні світила,
І очі ясні;
Троянда пахуща, коханая мила,
Квітки і пісні! . . .

Природо . . . кохання . . . душі раювання —
О, знаю я й вас;
Але в мене инші в душі почування
Живуть у цей час.

О, зорі, троян до і мила єдина!
Все серце в крови:
В неволі ще й досі вся наша країна, —
Невільниці й ви!

В неволі країна, і все уміpaє,
Ввесь край мій — труна,
І зорі згасають, троянда всихає,
І мила смутна.

Природа . . . кохання . . . душі раювання . . .
Квітки і пісні! . . .
Я-ж бачу кайдани, я-ж чую — стогнання
Рвуть душу мені! . . .

45. Весна.

Весна! . . . Відживає і небо, й земля —
Квітки на землі, а на небі проміння;
Почувши живого життя тріпотіння,
Цілуються з сонцем гаї та поля.

Весна! . . . А тобі все немає весни,
Країно, забита в невільницьке путо, —
Імя твоє навіть усюди забуто,
Хоча не забуто зміцнять кайдани.

Весна! . . . А тобі іще й досі зіма:
Замісто веселих проміннів з квітками.
Панують і досі морози з снігами —
Сторіччя минають, а сонця нема! . . .

46. Я чую . . .

Я чую: неначе вітри зашуміли, —
То волі дихання усюди:
Скидають кайдани здавен занімілі,
Неволею гнічені люди.

Де сила і примус топтали ногами
Усяке живе поривання, —
Там поле широке рясніє борцями.
„До бою!“ — лунає гукання.

Усе це я здалеку бачу і чую,
Навкруг же, у рідному краю,
Я, мучучись, тільки покору німую,
Невольницький стогін стріваю.

Вже инші дійшли до свого визвоління,
А ми, як колись, так і нині,
Гартуємо, мовчки, безмірне терпіння,
І тихо, і глухо в країні . . .

До инших дійшла вже їх черга бажана:
Неволя у їх уже гине;
А ти . . . ти в кайданах і досі, кохана,
Безщасна країно-рабине!

47. Не лякайсь . . .

Не лякайсь, що й досі хмари,
Страх згори на все навис,
Що навкруг погрози й свари
І притихло поле й ліс;

Не лякайсь, що темні ночі
Засліпили кволим очі,
Руки впали в немощних
І несміливий затих!

Там, де хмари, там і бурі:
Вдарить буря й розімчить
Всі страховища похмурі,
І засяє знов блакить,
Засміється, ясно гляне, —
Все прокинеться приспане,
І воскресне пишний день
Праці, щастя і пісень.

Все, що чується на силу, —
На порозі кращих літ
Вгору голову похилу
Підведе і сміло в світ!

Все нечисте, нице, темне,
Все гнітюче, все нікчемне,
Все, що живить рабський страх, —
Все розібється на прах.

Майте-ж прапором, надії!
Знов озвись, оживши, сміх!
Ділом стануться всі мрії
Літ найкращих молодих!
Воскресайте, сонця діти,
Розсипайте щастя квіти, —
Хай сміється всім блакить
І звитяжський спів дзвенить!

48. Прийде!

О, прийде запевне той день,
Що ми відпочинем од мук
І скинем заліза важкі
З ізвязаних стомлених рук.

О, прийде запевне той день,
Що гніт і неволя, і кров —
Все зникне навіки й тоді
Подужа святая любов.

Безсилий не знатиме більш
Од дужого в час той наруг,
Народові руку подасть
Народ — його брат, його друг.

О, прийде він, прийде той день,
І хвальний та радісний спів
Поллється по світові скрізь
Із уст у людей, у братів.

Про волю і щастя й любов
Казатимуть дивні пісні,
Віщуючи людськости їх
На довгі, довічнії дні! . . .

49. Серед поля.

Блакитними небо сия глибинями,
Поля по-під небом прослались безкрайні;
Іду я обміжком — шумлять колосками,
Шумлять і хвилюють лани урожайні.

Назад озирнуся, там далі високі
Сияють-миготчуть блискучі палати,
І тільки-що мріють у балці глибокій
Убогі, обдерті, похилені хати.

А передо мною за хвилями хвилі
Аж ген до край-неба пливуть без упину.
Сияють під сонцем, мов золото, спілі,
Сияють і плещуть, де оком ні скину.

Поля мої рідні, найкращії в світі,
Багаті на силу, на пишную вроду,
Засіяні хлібом і потом политі,
Робітницьким потом мойого народу!

Родючі та щедрі, в золочені шати
Свого хлібороба могли-б ви окрити, —
Чого-ж то так часто на йому ті лати?
Чого-ж то в тих хатах змарнілії діти?

Тими колосками, що повні та спілі
Схиляються низько від зерна важкого,
Кого вріднім краї годуєте, милі?
Куди ваша сила зникає, для кого?

Хвилюються мовчки поля за полями,
Сіріють у балці убогії хати:
І високо знявшись вгорі над хатками,
Блищать і пишають високі палати.

50. Хлібороб.

Я убогий родивсь, і в ті дні,
Як вмірать доведеться мені,
Тільки горе та стомлені руки
Та ще серце, зотлілеє з муки
Я зложу у дубовій труні.

Не велике я поле зорав,
Та за плугом ніколи не спав;
Що робив, те робив я до краю
І всю силу, що мав я і маю,
На роботу невпинную клав.

На тім полі каміння було,
Поле все бурянєм заросло.
Зупинявся мій плуг на тім полі,
Та не кидав робить я ніколи,
А гострив свій леміш, чересло.

У годину, в негоду я там:
Без роботи погано рукам!
Нехай дощ і крізь драну свитину
Січе згорблену працею спину,
А спочинку собі я не дам!

Скільки поту свого я пролив,
Скільки сили я там положив!
Та дарма! бо поорана нива
Нам давала багатії жнива:
Я не дурно невтомно робив.

Такі жнива зазнав я не раз,
А тепер вже минувся мій час,
Я вже чую: останнєє літо
Бачу я золоте своє жито,
Бачу, ниви широкії, вас.

Мої діти зберуть урожай . . .
Усьому наступає свій край,
Він прийшов і мені: в домовину
Я іду і на віки спочину, —
Мої-ж діти зберуть урожай!

Мої діти — дочки і сини —
Усі в купі зібравшись, вони,
Як почнуть до обіду сідати,
Будуть хліб, що придбав я, ламати
І згадають мене у труні.

І за те, що, працюючи, зміг
Згодувати і викохать їх,
То про мене в їх згадка не згине:
Після мене ще довгі години
Моє діло не вмре серед їх.

Так, я вбогий родивсь, та в ті дні,
Як вмірать доведеться мені,
То не сором ці стомлені руки
І це серце, зотлілеє з муки,
Положити в дубовій труні! . . .

51. Мати.

Ізійшло багато ночи,
Сплять великі і малі,
А каганчик все миготче
В хаті вбогій на столі,
То на мить мов погасає,
То ізнов заблима він,
Вбогі стіни осяває,
Стіл та лави коло стін.
Вбого, тихо у тій хаті,
Тільки прядка торохтить:
Не лягла ще досі мати,
Син давно спокійно спить.
Світло иноді освіте
Піл, де сон його повив:
Спить хлопя, рядном укрите,
Спить і бачить безліч снів:
Сниться хлопцеві пахучий
Ліс і луки у квітках
І пташок рої співучі,
Сонце сниться в небесах,
Сняться забавки без краю,
Сняться радіснії дні . . .
І щасливий усміх грає
На губах йому вві сні.
Спить хлопя, щасливе снами.
Прядка-ж тихо торохтить,
Наболілими руками
Ледви можучи робить,
Довгу нитку витягає
Вбога мати удова;
В хорих грудях заниває,
Як під гнітом, голова,
Та не кидає: на сина
Заробляти треба їй . . .
За годиною година
Иде, усюди супокій;
Каганець самий у хаті
Ледви-ледви миготить . . .
І пряде бездольна мати,
Син, щасливий снами, спить!

52. Зернятка.

Щастя хочеш ти зазнати?
Щастя дурно не дається:
Тільки той його придбає,
Хто за його в бою бється.

У великім нашім бою
За нового дня світання
Тільки й можна мати щастя,
Варте людського бажання.

*

Як мала у тебе сила,
То з гуртом єднайся ти:
Вкупі більше зробиш діла,
Швидше дійдеш до мети.

Як на силу ти багатий, —
Не єднайся ти з гуртом:
Буде силу він спиняти:
Сам іди своїм шляхом!

*

Говорять люди: не зітхай,
Чого нема, то й так нехай!
І я говорю: не зітхай,
Коли нема, — борись, придбай!

Краще кривду вже терпіти,
Ніж самим її чинити,
А ще краще, пане-брате,
Ні чинить, ні зазнавати:
Сил набравшись і надії,
Не терпівши, скинуть з шиї!

*

Хвилі не вірь ти мінливій:
Вітер де віє, туди вона й бє:
Беріг твердий незрадливий —
Він тільки певний притулок дає.

Слову не вірь ти людському -
Хвилі у морі хисткім забуття:
Ділові вірь ти міцному,
Ґрунтові зросту, основі життя.

*

Народ-герой — героїв появляє,
Шануючи, він їх вінцем вінчає:
Високий дух високість признає.
А раб-народ, як є герой у його, —
Він на борця величного свойого
Грязь кидає, його камінням бє.

*

Ти один, а їх багато?
Ну, так що тобі? Байдуже!
Більше буде в тебе свято,
Як подужаєш їх, друже.

Де багато — ще не сила,
Дужість міряй не лічбою:
Перевага там, де сміла
Сила духа в правім бою.

*

Твердо гордий дуб стоїть:
Ані лютії морози,
Ані бурі, ні погрози
Не змогли його звалить.

Як той дуб, ти гордо стій:
Хай ні зради, ні догани,
Ані муки, ні кайдани
Дух зломить не зможуть твій.

53. Смерть отаманова.

На ліжку твердому — на голій землі,
Вгорнувшись в козацьку кирею,
Лежав, головою на простім сідлі,
Отаман козацький і ждав, щоб прийшли
Хвилини розлуки з землею.

І подруга вірна край його була —
З життям при їй лекша розлука —
Багато походів вона відбула,
Багато голів з пліч могутних стяла —
Важенна козацька шаблюка.

Не раз же він плавав під Турка в чайках,
Не раз і з Ляхами стинався,
Не раз, по широких гулявши степах,
Щербив на татарських її головах
І часом з Волохом рубався.

Багато за волю він крови пролив,
За Січ і за рідну Вкраїну:
На дужому тілі він ран не лічив,
Живий повертався із лютих боїв,
Хоч бивсь завсігди до загину.

І отже: не в чесних вояцьких боях,
Де крови без міри лилося,
Не в лядських лукавих зрадливих руках,
Не в герці з Татарами в чистих степах
Вмірати йому довелося.

Він сам умірає в цьому курінї,
Лежачою смертю вмірає . . .
Навкруг тільки стіни похмурі й сумні,
Та джура, ховаючи сльози дрібні,
На його, сумний, поглядає.

І тяжко старому. І джуру тоді
Він кличе до себе рукою
І каже він: „Джуро мій вірний, піди,
До мене ти хлопців моїх приведи, —
Прощаться хай прийдуть зо мною“.

І стало козацтво круг його смутне,
І ждуть всі останньої мови . . .
„Спасибі вам, діти!“ — він каже — „мене
Зла доля в далеку дорогу жене, —
Бувайте ви, діти, здорові!

„Але умірати в цьому курінї
І лежнем лежати — несила!
Степ скрізь оживає тепер по весні,
Лунають ячання і дзвонять пісні, —
Мене-ж тут недоля побила.

„Вволіть мою волю в останній цей час:
Мене на коня посадіте . . .
Хай, поки ще світ мені божий не згас,
Вступлю я в стремена і гляну ще раз
На батька на степ, мої діти!“ . . .

І загад останній почувши сумний,
Козацтво коня вже сідлає,
І батька старого садовлять вони,
І тихо рушають у степ у рясний,
І тихо кінь вірний ступає.

І їдуть всі мовчки. Степи навкруги,
Як море безкрає, хвилюють,
І здалеку ледви маячуть луги,
І мріють Дніпрові круті береги,
Могили високі сумують.

І їдуть всі далі . . . Кивають рясні
Квітки головками своїми;
В високій ширяє орел далині,
І птаство щебече безжурні пісні,
І чайка кигиче над їми.

І їдуть все далі . . . В траві промайнуть
Сайгак, чи коза швидконогі
І зникнуть безслідно . . . І ось уже чуть,
Як виють і плещуть, і бють, і ревуть
Дніпрові далекі пороги.

І далі ізнову . . . Смутні козаки
Ні слова іще не сказали;
Отаман мовчить, похиливсь до луки,
Стиснувши свій повід, не рушить руки
І їде все далі та далі.

І тихо спитався з козацтва один:
„Чи, батьку, не час нам додому?"
Але не відмовив нічого їм він,
І знову всі їдуть ще кілька хвилин,
Він знову нічого нікому.

І коней тоді зупинили вони;
Отаманів кінь зупинився,
Отаман одразу схитнувсь на коні:
Заснувши в останнім довічному сні,
На руки їм мертвий схилився.

54. Сестриця Галя.

(Оповідання.)

Старий Іван Лаврусь скинув сльозу, що пробігла по усьому видові і повисла йому на довгому, сивому вусові. Він скинув сльозу, сердячись, бо хіба-ж подоба плакати старому дідові, що вже йому на пятий десяток звернуло? Ні, це бридня! Де люлька?

І він знову почав розпалювати свою люльку, що тричі вже її розпалював, і тричі вона гасла. Але-ж і цього разу не довго вона стреміла в зубах у Йвана. Знов обляглп чорні думи сиву йому голову, і похплилася голова над столом. А люлька, знов забута, лежала досі вже під ногами, і Йван її не бачив: він тепер нічого не бачив у цій хаті, бо неначе якийсь туман застеляв йому очі, не давав глядіти. Ось він усе більшає та більшає цей туман, ось уже він зовсім заслонив йому очі, і щось гаряче пробігло по щоці і знов повпсло на сивому вусові. Еге, пятий десяток доживає, немало років прожив, та не плакав ніколи Йван, — хіба ще як хлопцем малим був, — а тепер довелося заплакати!

Та й не дурно-ж старий плаче: його дружини, що з нею він мало не трпдцять років прожив, як риба з водою прожпв, — тепер її нема, вона лежить мертва у холодній ямі. Що він старий тепер діятиме на світі сам, одинокий, та ще й з трьома дітьми малими? Не дав же Господь йому щастя: всі великі повмірали, а то в солдати пішли, — зосталися дома тільки малі: дванадцятий рочок найстаршій дівчині Галі. Осьде вони всі троє сплять тихо, спокійно; тільки у Галі знати ще сльози на личку: мабуть і вона вчора, як матір поховано, до півночи плакала так, як оце тепер він, старий, плаче.

І знов щось гаряче по щоці — кіть-кіть. Але він того вже не чує. „Двадцять і шість років з тобою, Насте, прожили; а тепер довелося розлучитися“ . . .

І почало йому, старому, згадуватися все, що тоді ще, давно, було. Як-то воно молоді літа згадуються так легко! Ось тепер — сьогодня що зробиш, — завтра вже й забув. А ті, далекі літа не забуваються . . .

— Мамо! — скрикнув спросоння невеличкий хлопчик, що спав на полу. — Мамо!

І він розплющив очі, подививсь навкруги і, навів ще сонний, підвівсь і сів на полу.

— Мамо! Де мама? — питавсь він.

Далі хлопя замовкло на хвилину, а потім мабуть відразу йому згадавсь учорашній похорон, і він скрикнув знову:

— Мамо! Я хочу мами! — і обливсь слізьми.

Дві дівчині: більша — Галя і менша — Одарка, теж попрокидались від його голосіння, і повставали. Одарка зараз же почала удвох з братом кликати маму й плакати.

Цей випадок розігнав Іванові мрії. Він підійшов до плачучих дітей.

— Не плачте, дітки, годі! — промовляв він, голублячи їх.

— Я мами хочу! — не вгавав малий Василько.

— Мами нема, дітки . . . — тихо ледви промовив батько. Мами нема: вона пішла до тітки Марусі. Ось підождіть, скоро вернеться.

— Ні, ні! — голосив хлопець. — Тато не так кажуть: мама не пішли, мамусю у яму закопано вчора. О! навіщо у яму! Я не хочу так, — там холодно мамі!

І діти знову облилися дрібними слізьми. Тільки Галя, сидячи у кутку, хоч і плакала, але тихо, силкуючись здержувати сльози, що так і сипались з карих оченят і текли по білому схудлому видочку. Нарешті, мов перемігши себе, вона утерла сльози і сиділа, не ворушачись, тільки її маленьке тільце раз-по-раз здрігалося то з жалю тяжкого, то з холоду, що панував у нетопленій хаті. А Василько з Одаркою все плакали, голосно кличучи маму. Це тяглося з пів години. Іван не знав, що й робити. Коли це Галя устала, ще раз утерла останні сліди від сліз і пересіла до дітей. Вона обвила їм шийки своїми тоненькими рученятами, пригорнула їх обох до себе і почала розважати. Іван не чув усього, що вона їм тихенько шепотіла на вуха, він почув тільки де-які уривки.

— Не плач . . . Я кашки зварю . . . Ну, ну — годі . . . Я тобі ляльок нароблю і „котка“ заспіваю . . .

І бідна маленька дівчинка, сама ледви здержуючи сльози, почала співати „котка“, ту саме пісню, що так недавнечко співала над нею мама, люба мама, що лежить тепер у холодній, снігом заметеній ямі . . . І як її колись бавила мама цією пісенькою, так і вона розважає тепер нею своїх маленьких „братіка й сестричку“, що так, як і вона, зосталися без мами.

Спершу діти мало її слухали, але потім почали плакати тихше, а далі й зовсім замовкли і тільки хлипали раз-по-раз. І вже тоді, як хлипання стихло, і Галя утерла обом сльози, Василько промовив:

— Я вставати хочу!

Галя почала його одягати, обувати чоботи. Незвиклі до того рученята все помилялися і не так робили, як треба. Гаразд напрацювавшися з Васильком, Галя заходилась біля Одарки. Тут діло було лекше, і незабаром вона вже вмивала обох дітей. Василько спершу почав був змагатися, кажучи, що він не хоче вмиватися, бо холодно, і треба було довго умовляти його, поки він згодився на вмивання і на чесання, що він його теж не любив за те, що „тоді скубеться“. Але потроху Галя поборола всі ці труднощі, виявляючи дивну терплячість будучої матері.

— Тату! Я їсти хочу! — тихенько промовила Одарка, хапаючи батька за рукав.

— І я хочу, снідати хочу! — завів і собі Василько.

Бідолашний батько поліз на полицю по хліб.

— Я не хочу хліба, я хочу кулешику! — не згожувавсь хлопець.

— Синку, нема кулешику: ось підожди — я зварю.

— Я не хочу — підожди, я зараз хочу!

І знову сльози. Старий не знав, що й робити. Тут знову довелося Галі розважати дітей. Чи про кулешик вона їм шепотіла, чи про що инше, — тільки вони й цього разу почали потроху затихати. Зрідка тільки чути було Василькові вигуки:

— А я так не хочу! Я хочу отак!

Та скоро і він замовк. Діти почали гризти хліб. Василько, насупившись, ухопив обома руками окраєць і з усієї сили кусав його своїми білими зубами. Він ще не покинув дути губи і очевидьки захожувавсь щось вигукнути. До того ще у хаті було так холодно, що в дітей посиніли руки.

— Я змерз! — зарепетував хлопець.

Галя миттю кинулась, знайшла юпчину, одягла брата й сестру.

— І соли нема! . . . — давав він далі, показуючи Галі свій хліб.

— І мені соли! — попрохала Одарка.

Галя густо насолила дітям хліб цупкою сірою сіллю.

Тепер уже поки-що не було чого голосити, і діти на який час зовсім заспокоїлись і мовчали.

А Іван тим часом думав про те, як то він буде поратися. Діти голодні, їм треба чогось зварити.

І він пішов з хати, нарубав і вніс дров, далі почав розтопляти у печі. Що-ж його варити? Кинувсь шукати чого-небудь, — ледви знайшов пшона.

— Зварю хоч кулішу, — думає.

І він почав змивати пшоно. Змив, у горщик усипав.

— Е, дурний! Нащо-ж я усипав? Треба спершу окріп нагріти.

І він висипав пшоно з горщика. Далі . . .

Дві маленькі рученьки зненацька обхопили йому шию, добрі карі оченята, трохи заплакані, глянули йому в вічі.

— Тату, киньте, — я зроблю . . . Я знаю . . .

Іван, дивуючись, глянув на Галю.

— Годі-бо, тату, не займайте, я сама упораюсь, — казала вона.

— Куди тобі, дочко, ти ще мала, — відмагався батько.

— Я хоч мала, а я знаю . . . Я навчусь ще, а тепер як-небудь — мами нема . . .

Дві сльозинки знову заблищали у дівчини на очах.

Іван мовчки одійшов від печи і сів біля столу. Одарка та Василь сиділи у кутку на полу і мовчки дивилися то на батька, то на Галю.

А вона тим часом не гаялася. Вона поперемивала горщики, поналивала, як і треба, і почала становити у піч. Один горщик важкий був їй — вона покликала батька:

— Тату, поможіть!

Іван схопивсь і поставив горщик у піч.

Далі маленька господиня знайшла десь капусти, сала й увесь хазяйчин надібок і почала поратися, як справжня господиня. І тут маленькі рученята не зовсім спершу слухалися, а далі нічого, звикли. Іван довго мовчки дививсь на неї.

— Хазяйкою буде! . . . — гірко усміхаючись, промовив він і пішов з хати.

А діти й собі, дивуючися, дивились на свою маленьку сестру. Ще позавчора вона з їми у ляльки гулялася, а тепер он уже порається. І одягає їх, і годує, і варить — ну, зовсім, як мама.

— Галю, кожух зсунувсь, — озивається брат.

Галя кинула піч і побігла одягати його. Він учепивсь їй за шию.

— Галю, ти мені кулешику звариш? — питався хлопець, зазираючи їй у вічі.

— Зварю, зварю, — казала вона, гладячи його по голові.

— Ти мене отак, як мама погладь! — казав Василько, направляючи їй руку.

І вона гладила його, а в самої сльози на очах бреніли.

Маленька Одарка теж сіпала її за руку й жалілася:

— Хліб твердий; я губу собі вдряпнула, — болить.

І вона підставляла свою голову під сестрину руку. І сестрина рука гладила тоді обох.

— А скоро кулешик? Я кулешику підожду, — казав голодний хлопець.

— Підождіть, підождіть, — ось я зараз! — відмовляла Галя і знов кидалась до печи, але не на довго, бо раз-по-раз то брат, то сестра чогось плакали та домагалися. І Галя то цим, то тим вдовольняла дітей.

Сумно тягнеться день.

Батько то увійде в хату, то знов піде, — видко, що він не знайде собі діла. Він і не говорить нічого, бо все, про віщо ні забалака, нагадує і йому, й дітям дорогу втрату. Тільки иноді він скаже їм яке слово, як вони про віщо-небудь у його спитаються, або пожалує їх мовчки.

Діти, теж смутні-невеселі, не граються навіть. Одарка витягла була черепок з своїми ляльками і почала їх садовити на лаві. Вона хотіла гулятись так, як і раніше: мати пустила дітей у ліс по ягоди, там їх напав вовк — ледви втікли. Вона вже почала була казати за дітей:

— Мамо, пустіть нас . . .

Але те слово „мамо“ знов нагадало їй забуте на хвилину власне горе, і вона голосно заплакала, кинула ляльки і залізла на піл у куток.

Галя поралась, нагодувала дітей сніданням, потім обідом — батько не їв нічого.

По обіді Василько підійшов до батька, що сидів на лаві і мовчки думав свої невеселі думки.

— Тату! — почав він, вчепившись йому за руку. — Тату!

Його личко зробилось зненацька якимсь поважним, зовсім не так, як у дитини.

— Що, синку?

— Тату, Галя нам тепер мамою буде, — промовив хлопець, показуючи на сестру.

— Буде, буде! — шепотів батько, ледви удержуючись, щоб знову не заплакати.

— Вона як мама, — знов розказував хлопець, — вона кулешику наварила, вона одягла мене . . .

— Так, синку, так, — вона тобі усе зробить, а ти не плач, грайся — усе буде . . .

Уже повечеряли. Сумно повечеряли — перша вечеря без матері. Старий батько ліг на печі, діти й собі почали лягати.

— Галю, роззуй мене! — прохав Василько, сидячи на полу і простягаючи до сестри обуту ногу.

— Зараз, Васильку, зараз!

— Галю, а мені одіж скинь, а то затяглась вузлом, так не розвяжеш! — озивалась Одарка.

І Галя, не можучи подужати руками, зубами починала розвязувати затягнений вузол.

Нарешті послалися і порозлягалися, Галя повкладала і повкривала діти.

— А ми, Галюсю, не хочемо спати, — розкажи нам казочку! — прохали вони.

— Про трьох сестер та про калинову сопілочку, — додавала Одарка.

І Галя, примостившись біля їх на полу, почала казку:

— Був собі, жив собі дід та баба, і було в їх три дочки і що-найменшу Галею звали . . .

— Галею? Як тебе? — перехоплює хлопець.

— Еге, як мене . . . От і пішли вони одного разу улітку по ягоди. То ті сестри рвуть та їдять, а Галя рве та в глечик кладе, каже: „Понесу додому татові й мамусі . . .“

— Так, як ти, — знов каже хлопець, — і ти так нарвеш ягід і нам принесеш. А ягоди такі солодкі!

— Ну, цить-же, не перепиняй! . . . То ті сестри й кажуть: „Як ми додому вернемось? У неї скільки ягід, а в нас нема. Давай убємо її, а ягоди заберемо . . .“ — розказувала Галя, а діти все слухали. Маленька Одарка підвелась трохи, і зіпершись щічкою на руку, дивилася замисленими очима на сестру, а Василько й собі притих і тільки, не одриваючи очей від сестри, пильно, жадібно слухав, бо це така гарна казка!

Он Галю вже убито — бідна вона! — і в землю закопано. А на могилі калина виросла. А вівчарь сопілку з калини вирізав, грав:

„Ой, помалу-малу, вівчарику, грай,
Та не врази мого серденька вкрай:
Мене сестри зарубали,
Під кущиком поховали, —
Ще й ногами притоптали . . .

Слухають діти, як Галя співає, а далі знов тихі слова з казки немов ллються одно за одним у чудовій дитячій вимові. Довго тягнеться казка, а там і друга. І потроху очі заплющуються, тихий сон оповиває діти, і схиляється Одарчина голова на подушку поруч з братом, що теж заснув уже під Галине оповідання.

Заснули діти, навіть старий батько заснув. Тільки Галя не спить, це маленьке, худеньке дівчатко з карими оченятами, ця нова мама для цих дітей. Вона тихо встає і йде насеред хати. Вона ще не молилася на ніч і зараз молитися буде. І стає дівчина навколішки

і тихо шепоче молитви, не розуміючи їх, калічучи слова, але-ж, без краю вірячи, каже їх. Ось вона проказала Отче-наша, Богородицю. Більш вона не знає ні одніеї молитви. Вона тепер так помолиться, сама від себе помолиться.

Білолиций місяць тихо плив високим небом, розливаючи своє срібне проміння. Плив і оглядав світ широкий, а, оглядаючи, зазирнув у маленьку хатину, де маленьке дівчатко тихо шепотіло молитви, стоячи навколішках.

Господи! візьми мою маму до себе з холодної ями, нехай їй у тебе гарно буде. І мені дай, Господи, щоб робити навчилась, щоб замісць мами стала братікові й сестричці . . .

Глянув місяць на дівчатко і, зачудований у святому здивованню, немов зупинився на небі, обливаючи маленьку дівчинку, що молилась серед хати, морем свого сріблястого проміння. Чи бачив він, вічний без краю, коли-небудь таку дівчинку, чи чув таку молитву? О, коли бачив і чув, то чом же досі Богові не відніс тієї молитви, щоб Він обітер сльози на схудлому обличчі? О, чом же він тепер не віднесе її, цієї молитви, туди перед престіл Довічного і не положить йому до ніг, як найчистіше і найсвятіше почування маленького дитячого серденька?

А вона все молилась, у місяшному світі стоячи, мов ясний неземний дух чистої любови. А потім, положивши три поклони, устала, підійшла до брата й до сестри, вгорнула їм ноги кожухом і сама лягла біля їх, накинувши на плечі свитину.

І довго стояв місяць зачудований, довго дививсь у вікно, ллючи небесний світ у хату, аж поки якась хмарка не набігла і не сховала його

55. Марко Кравченко.

(З повісти „Сонячний промінь.")

Сонце стояло посеред неба і пекло добре, — як тільки може воно пекти в наших степах в травні місяці. Навкруги не було ні деревця — рівний голий степ. Ще непокошена трава степова та буйні жита та пшениші блищали ясними фарбами під золотим соняшним донцем, брали очі. Але той, хто їхав оце тепер добре второваним шляхом, не міг нічого того бачити. Густа хмара сірого дошдливого пилу закривала від його все, лізла йому у вічі, у ніс, у вуха. Не вважаючи на те, що верх у фаетоні піднято — а може й саме через це — подорожний ледви міг дихати.

— Чи скоро доїдемо? — спитавсь він нарешті у візника.

— А ось уже скоро! — відмовив візник і махнув батогом на коней.

Коні побігли швидче, а подорожний почав дожидатися того „скоро“. Він уже кинув обтрушувати свою одежу, а силкувавсь тільки, схиливши́сь у куточок, хоч мало-небагато зберегти від пилу очі та ніс. А сам думав тим часом:

— Ну, марою приїду до панів!

Пани, до котрих він їхав, це були Городинські, багаті пани, що мали тисяч до десяти десятин землі, жили здебільшого на селі і тільки взімку, місяців на три приїздили до ґуберніяльного міста, з котрого оце їхав наш подорожний, студент останнього курсу історично-фільольоґічного факультету, Марко Кравченко. Він цього року кінчав університет, і тільки де-які екзамени відсунено було на осінь. Старий пан Городинський надрукував в часопису оповістку, що бажає мати учителя для сина, ґімназиста, що не здав екзамену і в-осени мусів здавати його вдруге. Марко Кравченко приніс йому добрі рекомендації і пан покликав його до себе на літо. Маркові однаково треба було на літо кудись їхати, бо він з того тільки й жив і себе в університеті держав, що заробляв, учачи недотепних ґімназистів. Це була важка робота. Встань вранці, біжи в університет, а, вийшовши з його, поспішайсь верстви за три до одного хлопця з третього клясу реальної школи. Хлопець нерозумний, до того лінивий, вчити його — лишенько: але що-ж робити? — це давало Кравченкові десять рублів на місяць, а де-які його товариші робили те-ж саме й за п'ять. Та і в його був ще другий учень — геть-геть аж на тому краї міста — і той уже за п'ять рублів. Цими п'ятнадцятьма рублями на місяць він і жив усю останню зиму, поки скінчилося вчиття. Звісно, їх не дуже ставало на життя, часто й густо доводилось не обідати, а живитися самим чаєм, але Марко Кравченко до цього вже звик. Чи таки-ж йому, синові міського чоботаря, лякатися того? Батько тягсь з останньої копійки, щоб вивчити сина, посилав його до початкової школи, тоді віддав до повітової. Там побачили, що в Марка є голова, і порадили батькові віддати його до ґімназії. Довго чухавсь батько (матері не було — вже давно вмерла, застудившись на річці, де прала білизну, бо була прачка), довго думав, а далі сказав:

— Він же в мене один! Може колись подякує.

І він віддав свого Марка до ґімназії. П'ять років ще робив він з усієї сили, віддаючи увесь свій заробіток на сина.

Матері смерть була першим великим Марковим горем. Тоді було йому вісім років. Він зоставсь сам без ласкавого материного пестування. Батько був добрий, але батько був не мати. І це була перша хмара, що лягла на хлопцеву душу. Другою хмарою було те, що батько почав пити. І він мучивсь, дивлячись на батька, і це зробило хлопця дуже рано серіозним, замисленим. З тринадцяти років почав уже він думати про таке, що инший про його не думає і в двадцять.

Не відразу зявився в його такий погляд. Його дитяча голова довго мучилась та думала, поки що змогла надумати, але як це сталося, — Марко закохавсь в освіті, почав бачити в їй усю мету свого життя. Він не тільки вчивсь того, чого вчили в ґімназії, але читав багато, добуваючи книжки, де тільки міг. Читання було безсистемне, але все-ж де-що давало хлопцеві, давало хоч невеличку загальну освіту, розвиток, котрого не мали його товариші-ґімназисти. І що-далі він читав, то більш розсувалась перед їм завіса, що ховала від його де-які цікаві йому питання. Але тут трапилося несподіване лихо: пяний батько впав на улиці і не вернувсь усю ніч додому. Вранці його знайдено замерзлого.

Страшний вплив зробило це на душу шіснадцятирічному хлопцеві. Скільки він перемучивсь за той час, поки це хоч трохи забулося, — він і тепер не може спокійно згадувати. Але одно зосталося і ніколи не забудеться: те, що він намислив, сидячи над батьковим трупом. Він думав:

— У тяжкій роботі звікували свій вік мати й батько. Мати і вмерла з тієї роботи. Батько-ж робив ще, не покладаючи рук. Він робив свою важку нецікаву працю що-дня, і з чого він міг розважитися? Не з цієї, запевне, праці, — але й иншого нічого не було. Батько був неписьменний і навіть книжки не міг прочитати.

І Марко, здрігаючись з остраху, уявляв собі темне безпросвітне батькове життя: праця, праця, праця — і більше нічого. Нащо-ж та праця? Яка її мета? Яка мета усього батькового життя?

Марко згадував, що так живуть усі міські робітники. Він не знав, як живуть селяне, але думав, що й там те-ж. І він починав лякатись. Нащо-ж таке життя? Його батько навіть про Христову науку дізнавсь тільки від сина, а то тільки знав одно: що був Христос . . . Нащо-ж таке життя? І до чого таке життя доведе? І Марко думав, що таке життя доведе до здичіння . . .

Як же запобігти цьому? Де вихід? Марко знов бачив його тільки в одному — в освіті. Він ще мало думав тоді про соціяльні та економичні обставини, а все складав на освіту. І з того часу він

зробивсь борцем за неї. Він заприсягавсь в душі віддати своє життя на служення просвіті . . . Потім його погляд поширшав. Він побачив, що тут були ще й инші причини — соціяльні та економичні. Він і їх почав мати на увазі, але-ж ні трохи не кинув бути прихильником просвіти.

На сімнадцятому році він прочитав „Кобзаря“. Дивний вплив зробила на його та книга. Досі він читав тільки московські книжки і ту мову, котрою писано „Кобзаря“, уважав простацьким жарґоном, навіть прикметою неосвіти. Але-ж погляди, що висловлював поет тією простацькою мовою, були часто й густо Маркові погляди, або — краще сказати — натхнене поетове слово робило такий вплив на впечатливу душу у молодого хлопця, що він мусів віддаватися йому затого без бою. Щира любов до матері та до батька у Марка ще побільшилась любовю до їх, як до нещасних, затоптаних життям людей. Цю любов він переносив потім на усіх убогих та знесилених, працюючих та знатужених. Це був несвідомий поки йому самому демократизм. Не дивно-ж, що як до його души доторкнулася демократична течія в формі високого поетичного слова — цей несвідомий демократизм мусів статися самосвідомим. Але як Марко прочитав:

І день іде, і ніч іде,
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки. —

він забув, що це писано простацьким жарґоном. Де-кілька книжок з історії вкраїнської доробили Шевченкове діло: Марко Кравченко зрозумів, хто він і якої просвіти мусить бажати тому темному народові, про котрий він думав . . .

Важко було жити Маркові після батькової смерти. У його зосталася поганенька батькова халупка, в котрій вони з батьком жили, — та й тільки-ж. Тоді-то почав він жити приватними лекціями, та живе ими й досі. Того й тепер їде до пана Городиньського. Пятнадцять рублів на місяць, кватиря, харч — чи що-дня-ж трапляється така річ? І Марко Кравченко був радий, що так добре склалося. Він виїхав вчора вранці, попрощавшись із своїм щирим другом, товаришем-студентом, Семеном Лісовським, з котрим він в місті й жив укупі. — і оце тепер незабаром уже й приїде до панства.

Та чи скоро-ж ми доїдемо? — знов спитавсь він у візника, прокинувшись від своїх думок.

— А ось зараз! — відмовив йому візник і показав кудись батогом: — он!

Марко глянув і побачив поблизу вже слободу в балці. Похитуючись по скелястій порптій дорозі, фаетон зїхав у ту балку і швидко пробіг невеличку слобідку, що, як і всі степові села, була вбога на дерева та багата на глину та на камінь. На край слободи, у великому саду, вздрів Марко білий панський будинок. Коні швидко підбігли під рундук. Марко вискочив з фаетону і зараз же побачив невисоку та огрядну постать у літній палевій одежі та в соломяному брилі. Пан той стояв трохи набік від рундука спиною до Марка і з кимсь балакав. Почувши гуркіт від повозу, він обернувсь, і Марко пізнав самого пана Городинського. Його смугляве чепурне обличчя кінчалось двома довгими бакенбардами, чорними, аж блискучими, проміж котрими містилося сите, чисто виголене підборіддя; карі очі були швидкі й блискучі — дарма, що панові було більш пятидесяти років; тільки чепурно сформована голова була трохи лиса. Він моторно пішов до Марка.

— Просимо! просимо! дуже радий! — промовив він до його, стискаючи руку. — Просимо!

І він повів був його на рундук. Але, глянувши на Маркове обличчя та й на всю одежу, зупинивсь.

— Одначе! ви відразу добре познайомились з нашим пилом. Коли так, то думаю, що вам більш тепер хочеться піти в свою хату. Григорій! — гукнув він на льокая. — проведи їх у флігель! і додав Маркові: — Як тільки приберетесь, просимо до обіду!

Виголений льокай узяв з фаетону легенький Марків чемодан, на котрий він глянув трохи скоса, і повів Марка через двір у невеличкий старий будинок, що звавсь флігелем. В йому ніхто не жив, хіба гості иноді ночували, і оце там виготовано хатку Маркові.

Марко, звісно, попрохав умиватися. Льокай сказав: — „Добре“ і вийшов геть. Через скільки хвилин хлопець уніс в хату вмивання. Марко, під товстим шаром пилу, справді скидався на арапа і залюбки вимивсь і передягсь. Скоро скінчив те, почув, що коло будинку задзвонено в невеличкий дзвін.

— Що то? — спитавсь він у хлопця.

— Обід. Скликають усіх — може хто в саду або ще де.

Марко пішов до панського будинку.

VII. Іван Франко.

Лірична поезія.

I. З ВЕРШИН І НИЗИН.

Із циклю: Сонети.

56. Народна пісня.

Глянь на криницю, що із стіп могили
В степу сльозою чистою журчить:
В її оці личко місяця блищить
І сонця промінь грає в чистій хвили.

З грудей землі бють водяні жили . . .
Струї живої рух не кінчиться й не спить,
Вода-ж погожа тисячі живить
Весни дітей, що в круг її обсіли.

Криниця та з чудовими струями,
То люду мого дух, що хоч у сум повитий,
Співа до серця серцем і словами.

Як початок тих струй, усім закритий,
Так з темних жерел ті слова повстали,
Щоб чистим жаром серце запалити.

Із циклю: Веснянки.

57. Дивувалась зіма.

Дивувалась зіма,
Чом це тають сніги,
Чом льоди присли всі
На широкій ріці?

Дивувалась зіма,
Чом так слабне вона,
Де той легіт бересь,
Що теплом проніма?

Дивувалась зіма,
Як це скріпла земля
Наливаєсь теплом,
Оживає що-дня?

Дивувалась зіма,
Як посміли над сніг
Проклюнутись квітки
Запахущі, дрібні?

І дунула на них
Вітром з уст льодяних,
І пластом почала
Сніг метати на них.

Похилились квітки,
Посумніли, замклись;
Шуря-буря пройшла, —
Вони знов піднялись.

І найдужче над тим
Дивувалась зіма,
Що на цвіт той дрібний
В неї сили нема.

58. Не забудь юних днів.

Не забудь, не забудь
Юних днів, днів весни, —
Путь життя, темну путь
Проясняють вони.

Злотих снів, тихих втіх,
Щирих сліз і любви,
Чистих поривів всіх
Не встидайсь, не губи!

Бо минуть — далі труд
В самоті і глуші,
Мозолі наростуть
На руках і души.

Лиш хто любить, терпить,
В кім кров живо кипить,
В кім надія ще лік,
Кого бій ще манить,
Людське горе смутить,
А добро веселить, —
Той цілий чоловік.

То-ж, як всю життя путь
Чоловіком цілим
Не прийдесь тобі буть, —
Будь хоч хвилечку ним.

А в поганії дні,
Болотянії дні,
Як надія пройде
І погасне чуття,

Як з великих доріг
Любви, бою за всіх
На вузькі та круті
Ти зійдеш манівці,

Зсушить серце жура,
Сколють ноги терни, —
О, тоді май життя
Вдячно ти спомяни!

О, тоді ясні сни
Оживлять твою путь . . .
Юних днів, днів весни
Не забудь, не забудь!

59. Ще щебече у садочку соловій.

Ще щебече у садочку соловій
Пісню любую весноньці молодій,
Ще щебече, як віддавна щебетав,
Своїм співом весну красную вітав.

Та не так тепер в садочку, як було:
Вечір в маю, співом все село гуло,
По вулиці дівчатонька, наче рій,
На вишенці висвистує соловій.

Не так нині, як бувало! Півсмерком
Не йдуть селом дівчатонька ходірком,
Не виводять співаночок на ввесь двір
Соловієві на вишенці всупір.

Ось з роботи перемучені спішать,
Руки й ноги, мов відрубані, болять,
Не до жартів їм сердешним та пісень,
Лиш спочити-б, наробившися ввесь день!

Важко якось соловію щебетать,
Важко весну, хоч як красну, зустрічать,
Голосить природи радість на ввесь мір,
Наче людському нещастю на докір.

А ще жаль йому й супірниць, що їх спів
По селу враз з його свистом гомонів.
Що то жде їх? . . . Шлюб з нелюбом, рій дітей,
Та відливая свекруха й муж лихий.

60. Весно, що за чудо твориш!

Весно, що за чудо ти
Твориш в моїй груди!
Чи твій поклик з мертвоти
Й серце к жизні[1]) будить?
Вчора тлів, мов Лазарь, я
В горя домовині —

Що-ж це за нова зоря
Мені блисла нині?
Дивний голос мя[2]) кудись
Кличе — тут то, ген то:
„Встань, прокинься, пробудись!
Vivere memento!“

[1]) життю. [2]) мене.

Вітре теплий, брате мій,
Чи твоя це мова?
Чи на гірці світляній
Так шумить діброва?
Травко, чи це може ти
Втішно так шептала,
Що з-під криги мертвоти
Знов на світло встала?
Чи це може шеміт твій,
Річко, срібна лento,
Змив мій смуток і застій?
Vivere memento!

Всюди чую любий глас,[1])
Клик життя могучий . . .
Весно, вітре, люблю вас,
Гори, ріки, тучі!
Люди, люди! я ваш брат,
Я для вас рад жити,
Серця свого кровю рад
Ваше горе змити.
А що кров не зможе змить,
Спалимо огнем то!
Лиш боротись значить жить . . .
Vivere memento!

Із циклю: Осінні думи.

61. Паде додолу листя.

Паде додолу листя з деревини,
Паде невпинно, чутно, сумовито,
Мов сльози мами, що на гріб дитини
Прийшла і плаче, шепчучи молитов.

Осики лист крівавий із галузи
Паде, немов ножем його пробито;
Жалібно жовте листя березини,
Здається, шепче: літо, де ти, літо!

Лиш дуб могучий, жолудьми багатий,
Спокійно в темну, зімну даль глядить, —
Та-ж він не дармо тепле літо втратив!

Най вяне листя, най метіль гудить,
Це сил його не зможе підірвати,
А плід його приймесь і буде жить.

---

[1]) Голос

Із циклю: Нічні думи.

62. Непереглядною юрбою.

Непереглядною юрбою
Ідуть за днями дні мої,
Так страшно одностайні всі,
Як оловяні хмари ті,
Що звільна линуть надо мною.

Без діл, з закутими руками,
Без мислей, деревію я,
Минає молодість моя,
Мов чиста річка степова
Безслідно гине між пісками.

Гинь, гинь, хоч жити ще не вспів,
І слід загине за тобою,
Розслизнеться, мов сніг весною,
Лиш в серці тиск важкого болю
Єдиний слід минувших днів.

Із циклю: Excelsior.

63. Наймит.

В устах тужливий спів, в руках чепіги плуга
Так бачу я його:
Нестаток і тяжка робота і натуга
Зорали зморшками чоло.
Душею він дитя, хоч голову схилив,
Немов дідусь слабий,
Бо від колиски він в недолі пережив
І в труді вік цілий.
Де плуг його пройде, залізо де розрие
Землі плідної пласт,
Там незабаром лан хвилясте жито вкрие,
Свій плід землиця дасть.
Чому-ж він зрібною сорочкою окритий,
Чому сіряк, чуга[1])

---

[1]) Рід верхньої одежі мешканців галицьких гір.

На нім, мов на старці, з пошарпаної свити?
Бо наймит він, слуга.
Слугою родиться, хоч вольним окричали
Багатирі його;
В нужді безвихідній, погорді і печали
Сам хилиться в ярмо.
Щоб жити, він життя і волю власну й силу
За хліба кусник продає,
Хоч не кормить той хліб і стать його похилу
Не випрямить і сил не додає.
Сумує німо він, з тужливим співом оре
Те поле, оре не собі,
А спів той, наче брат, що гонить з серця горе,
Змагатись не дає журбі.
А спів той, то роса, що в спеці підкріпляє
Напів зівялий цвіт;
А спів той — грім страшний, що ще лиш глухо грає,
Ще здалеку гремить.
Та поки буря ще нагряне громовая,
Він хилиться, проводить в тузі дні,
І земельку святу, як матінку, кохає,
Як матінку сини.
Байдуже те йому, що для добра чужого
Він піт крівавий лле,
Байдуже те йому, що потом труду свого
Панам панування дає.
Коб лиш земля, котру його рука справляла,
Зародила опять,
Коби з трудів його на других хоч спливала
Небесна благодать.

* * *

Той наймит — наш народ, що поту лле потоки
Над нивою чужою,
Все серцем молодий, думками все високий,
Хоч топтаний судьбою.
Своєї доленьки він довгі жде століття,
Та ще надармо жде;
Руїни перебув, татарські лихоліття,
І панщини ярмо тверде.
Та в серці, хоч і як недолею прибитім,

Надія кращая жиє:
Так часто під скали тяжезної ґранітом
Нора холодна бє.
Лиш в казці золотій, мов привид сну чудовий,
Він бачить доленьку свою,
І тягне свій тягар, понурий і суровий
Волочить день по дню.
В століттях нагніту його лиш рятувала
Любов до рідних нив;
Нераз дітей його тьма тьменна погибала,
Та все він пережив.
З любовю тою він, мов велитень той давній,
Непоборимий син землі,
Що, хоч повалений, опять міцний і славний
Вставав у боротьбі.
Байдуже, для кого, — співаючи, він оре
Плідний, широкий лан:
Байдуже, що він сам терпить нужду і горе,
А веселиться пан.

* *
*

Ори, ори й співай, ти, велитню, закутий
В недолі й тьми ярмо!
Пропаде пітьма й гнет, обпадуть з тебе пута,
І ярма всі ми порвемо.
Не даром ти в біді, пригноблений врагами,
Про силу духа все співав,
Не даром ти казок чарівними устами
Його побіду величав.
Він побідить, порве шкарлущі пересуду,
І вільний, власний лан
Ти знов оратимеш — властивець свого труду
І в власнім краю сам свій пан.

64. Каменярі.

Я бачив дивний сон. Немов передо мною
Безмірна та пуста і дика площина,
А я, прикований ланцьом залізним, стою
Під височенною ґранітною скалою,
А далі тисячі таких самих, як я.

У кожного чоло життя і жаль порили,
І в оці кожного горить любови жар,
А руки в кожного ланці, мов гадь, обвили,
А плечі кожного додолу похилились,
Бо давить всіх один страшний якийсь тягар.

У кожного в руках тяжкий залізний молот,
І голос сильний нам з гори, мов грім, гремить:
„Лупайте цю скалу! Нехай ні жар, ні холод
Не спинить вас! Зносіть і труд і спрагу й голод,
Бо вам призначено скалу оцю розбить.“

І всі ми, як один, підняли вгору руки,
І тисяч молотів о камінь загуло,
І в тисячні боки розприскалися штуки
Та відривки скали; ми з силою розпуки
Раз-по-раз гримали о камяне чоло.

Мов водопаду рев, мов битви гук крівавий,
Так наші молоти греміли раз-у-раз,
І пядь за пядею ми місця здобували,
Хоч не одного там калічили ті скали,
Ми далі йшли, ніщо не спинювало нас.

І кожний з нас те знав, що слави нам не буде,
Ні памяти в людей за цей крівавий труд,
Що аж тоді підуть по цій дорозі люди,
Як ми пробєм її та вирівняєм всюди,
Як наші кости тут під нею зогниють.

Та й слави-ж людської зовсім ми не бажали,
Бо не герої ми і не багатирі.
Ні, ми невольники, хоч добровільно взяли
На себе пута. Ми рабами волі стали:
На шляху поступу ми лиш каменярі.

І всі ми вірили, що своїми руками
Розібємо скалу, роздробимо ґраніт,
Що кровю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець, і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

І знали ми, що там далеко десь у світі,
Котрий ми кинули для праці, поту й мук,
За нами сльози ллють мами, жінки і діти,
Що други й недруги гнівнії і сердиті
І нас і намір наш і діло те клянуть.

Ми знали це, і в нас не раз душа боліла,
І серце рвалося, і груди жаль стискав,
Та сльози, ані жаль, ні біль пекучий тіла,
Ані прокляття нас не відтягли від діла,
І молота ніхто із рук не випускав.

Отак ми всі йдемо, в одну громаду скуті
Святою думкою, а молоти в руках.
Нехай прокляті ми і світом позабуті!
Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,
А щастя всіх прийде по наших аж кістках.

Із циклю: Поет.

65. Чим пісня жива?

Кожна пісня моя —
Віку мого день,
Протерпів її я,
Не зложив лишень.

Кожна стрічка її —
Мізку мого часть,
Думи — нерви мої,
Звуки — серця страсть.

Що вам душу стрясе,
То мій власний жаль,
Що горить в ній, то це
Моїх сліз хрусталь.

Бо напятий мій дух,
Наче струна прім:
Кожний вдар, кожний рух
Будить тони в нім.

І дарма, що пливе
В них добро і зло, -
В пісні те лиш живе,
Що життя дало.

Із циклю: Знайомим і незнайомим.

66. Молодому другові.

Чом головку ти схилив додолу,
Спер на ручку скрань ти мармурову,

А очима в далі десь блукаєш,
Наче в далі доленьки шукаєш?
Що завис на тобі сутінь суму?
Що задумавсь, молоденький друже?
Ой не думай, голубе, ту думу,
Бо та дума зрадливая дуже!

Зразу сяє, мов сонце весною,
Наливає світ увесь красою
І чарує твоє серце й очі,
Наче любка у весільнім строю,
Наче зірка моргає з дна ночи,
Наче бджілка мед з квіток громадить:
Та як того меду покоштуєш,
Жар незнаний в серденьку почуєш,
І тоді вона тебе ізрадить!

Сонця блиски на дрібки розщіпле,
Зорі в бездну темную розсипле,
В цвітів барві вкаже страсть кипучу,
В птахів піснях вкаже зойк розпуки,
У погоді вкаже скриту тучу,
У роскоші вкаже скриті муки,
В кожній перлі на красавиць шиї
Вкаже зсілі нещасливих сльози,
І твої всі втіхи молодії,
Мов мороз нещадний, поморозить.

Ох, і зблідне щічка та румяна,
А чоло, що добра доля зрана
Цілувала, стратить блиск слоновий
І пооресь зморщинами живо,
А твій зір свобідний, лазуровий
Потемніє — самому на диво.
Бо важкий, колючий шлях розуму,
Кожний крок щемить у серці, друже!
Ей, не думай, голубе, ту думу,
Бо та дума зрадливая дуже!

II. ЗІВЯЛЕ ЛИСТЯ.

Перший жмуток.

67. Так, ти одна моя любов.

Так, ти одна моя правдивая любов
Та, що не суджено в житті їй вдовольниться;
Ти найтайніший той порив, що бурить кров,
Підносить груд, та ба — ніколи не сповниться.

Ти той найкращий спів, що в час вітхнення сниться,
Та ще ніколи слів для себе не знайшов;
Ти славний подвиг той, що я-б на нього йшов,
Коб віра сильная й могучая десниця.[1])

Як згублену любов, несповнене бажання,
Невиспіваний спів, геройське поривання,
Як все найвищеє, чим душу я кормлю,

Як той огонь, що враз і гріє й пожирає,
Як смерть, що забива й від мук ослобоняє[2])
Отак, красавице, і я тебе люблю.

68. Твої очі, як те море.

Твої очі, як те море
Супокійне, світляне:
Серця мого давнє горе,
Мов пилинка, в них тоне.

Твої очі, мов криниця
Чиста, на перловім дні,
А надія, мов зірниця,
З них проблискує мені.

69. Безмежнеє поле.

Безмежнеє поле в сніжному завою,
Ох, дай мені обширу й волі!
Я сам серед тебе, лиш кінь підо мною,
І в серці нестерпнії болі.

---

[1]) Права рука.
[2]) Увільняє.

Неси-ж мене, коню, по чистому полю,
Як вихор, що тутка гуляє,
А чень[1]) утічу я від лютого болю,
Що серце моє розриває.

70. Не раз у сні являється мені.

Не раз у сні являється мені,
О люба, образ твій, такий чудовий,
Яким яснів в молодощів весні,
В найкращі хвилі свіжої любови.

Він надо мною хилиться, страшні
Полошить мари . . . З трепетом, без мови,
Я в тії очі знов гляжу сумні,
Що жар колись ятрили в моїй крови.

І на моє бурливе серце руку
Кладе той привид, зімну, як змія,
І в серці втишує всі думи й муку.

На привид тихо, не змигнувши, я
Гляжу. Він хилиться, без слів, без згуку
Моргає: „Цить! Засни! Я смерть твоя!"

71. Я не жалуюсь на тебе, доле!

Я не жалуюсь на тебе, доле!
Добре ти вела мене, мов мати.
Та-ж де хліб родити має поле,
Мусить плуг квітки з корінням рвати.

Важко плуг скрипить у чорній скибі,
І квітки зітхають у сконанню . . .
Серце рвесь, уста німі, мов риби,
І душа вглибляєсь в люту рану.

---

[1]) Може.

А ти йдеш з сівнею й тихо сієш
В чорні скиби і незрослі рани
Нове сімя, новії надії,
І вдихаєш дух життя румяний.

72. Епільоґ.

Розвійтеся з вітром, листочки зівялі,
Розвійтесь, як тихе зітхання!
Незгоєні рани, невтишені жалі,
Замерлеє в серці кохання.

В зівялих листочках хто може вгадати
Красу всю зеленого гаю?
Хто взнає, який я чуття скарб багатий
В ті вбогії вірші вкладаю?

Ті скарби найкращі душі молодої
Розтративши марно, без тями,
Жебрак одинокий, назустріч недолі
Піду я сумними стежками.

Другий жмуток.

73. Полудне.

Полудне.
Широкеє поле безлюдне.
Довкола для ока й для вуха
Ні духа!
Ні сліду людей не видать . . .
Лиш трави, мов море хвилясте,
Зелене, барвисте, квітчасте,
І сверщики в травах тріщать.

Без впину
За річкою геть у долину
І геть аж до синіх тих гір
Мій зір
Летить і в тиші потопає,
У пахощах дух спочиває,
У душу тепла доливає
Простір.

Втім — цить!
Яке-ж то тихеньке ридання
В повітрі, мов тужне зітхання,
Тремтить?
Чи це моє власнеє горе?
Чи серце стріпалося хворе?
Ах, ні! Це здалека десь тільки
Доноситься голос сопілки.

І ось
На голос той серце моє потяглось,
В тім раю без краю воно заридало
Без слів.
Тебе, моя зоре, воно спогадало
І стиха до строю сопілки
Поплив із народним до спілки
Мій спів.

74. Зелений явір.

Зелений явір, зелений явір,
Ще зеленіша ива;
Ой між усіми дівчатоньками
Лиш одна мені мила.

Червона рожа, червона рожа
Над усі квіти гожа;
Не бачу рожі, не бачу рожі,
Лиш її личка гожі.

Золоті зорі в небеснім морі
Моргають серед ночи,
Та над всі зорі внизу і вгорі —
Її чорнії очі.

Голосні дзвони, срібнії тони,
Слух у них потопає,
Та її голос — пшеничний колос,
Аж за серце хапає.

Широке море, велике море,
Що й кінця не видати,
Та в моїм серці ще більше горе:
Я навік її втратив.

75. Ой ти, дівчино.

Ой ти, дівчино, з горіха зерня,
Чом твоє серденько — колюче терня?

Чом твої устонька — тиха молитва,
А твоє слово гостре, як бритва?

Чом твої очі сяють тим чаром,
Що то запалює серце пожаром?

Ох, тії очі, темніші ночи,
Хто в них задивиться, й сонця не хоче!

І чом твій усміх — для мене скрута,
Серце бентежить, як буря люта?

Ой ти, дівчино, ясная зоре!
Ти мої радощі, ти моє горе!

Тебе видаючи, любити мушу,
Тебе кохаючи, загублю душу.

76. Червона калино!

Червона калино, чого в лузі гнешся?
        Чого в лузі гнешся?
Чи світла не любиш, до сонця не пнешся?
        До сонця не пнешся?

Чи жаль тобі цвіту на радощі світу?
        На радощі світу?
Чи бурі боїшся, чи грому з блакиту?
        Чи грому з блакиту?

Не жаль мені цвіту, не страшно і грому,
        Не страшно і грому,
І світло люблю я, купаюся в ньому,
        Купаюся в ньому.

Та вгору не пнуся, бо сили не маю,
        Бо сили не маю,
Червоні ягідки додолу схиляю,
        Додолу схиляю.

Я вгору не пнуся, я дубам не пара,
Я дубам не пара;
Та ти мене, дубе, отінив, як хмара,
Отінив, як хмара.

77. Ой ти, дубочку!

Ой ти, дубочку кучерявий,
Ой а хто-ж тебе скучерявив?

Скучерявили густі лози,
Підмили корінь дрібні сльози.

Скучерявили темні ночі,
Зранили серце чорні очі.

Чорнії очі, пишна врода,
Гордая мова, непогода.

Гордая мова — вітер зимний,
Вічна розлука — жаль нестримний.

Вже-ж моє серце сохне, тане,
Вже-ж моя краса вяне, вяне.

Вже моя сила слабне, гнеться,
Вже мені весна не всміхнеться.

Падуть листочки звялі, звялі —
От так і сам я впаду далі.

Решту красоти, решту сили
Поріжуть живо гострі пили.

Гострії пили, людська злоба,
Стопче байдужність, як худоба.

78. Ой, жалю мій, жалю!

Ой, жалю мій, жалю,
Гіркий не помалу!
Упустив я голубочку,
Та вже не спіймаю.

Як була близенько,
Не дав їй принади, —
А тепер я не знаходжу
Для серця розради.

Як була близенько,
Я ще вагувався,
Щоб так швидко улетіла,
Я й не сподівався.

А як улетіла,
Вернуть не схотіла,
То забрала за собою
Мою душу з тіла.

Забрала всі мрії,
Всі втіхи, надії,
Як весна бере з собою
Квіти запашнії.

79. Чому не смієшся ніколи?

Чому не смієшся ніколи?
Чи в твоєму серці зіма
І горе зморозило душу,
Що сміху у горлі нема?

Чому не смієшся ніколи?
Чи може лежить який гріх
Великий на твоїм сумлінні,
І здавлює радісний сміх?

Лежить якийсь смуток таємний
На твоїм чудовім чолі,
І усміх твій — наче під осінь
Всміхається сонце у млі.

80. Чого являєшся мені.

Чого являєшся мені
У сні?
Чого звертаєш ти до мене
Чудові очі ті ясні,
Сумні,
Немов криниці дно студене?
Чому уста твої німі?
Який докір, яке страждання,
Яке несповнене бажання
На них, мов зарево червоне,
Займається і знову тоне
У тьмі?

Чого являєшся мені
У сні?
В житті ти мною згордувала,
Моє ти серце надірвала,
Із нього вирвала одні
Оті ридання голосні —
Пісні.
В житті мене ти й знать не знаєш,
Ідеш по вулиці — минаєш,
Вклонюся — навіть не зирнеш
І головою не кивнеш,
Хоч знаєш, знаєш, добре знаєш,
Як я люблю тебе без тями,
Як мучусь довгими ночами,
І як літа вже за літами
Свій біль, свій жаль, свої пісні
У серці здавлюю на дні.

О ні!
Являйся, зіронько, мені
Хоч в сні!
В житті мені ввесь вік тужити —
Не жити.
Так най те серце, що в турботі,
Неначе перла у болоті,
Марніє, вяне, засиха, —
Хоч в сні на вид твій оживає,
Хоч в жалощах живіше грає,
По-людськи вільно віддиха.
І того дива золотого
Зазнає, щастя молодого,
Бажаного, страшного того
Гріха!

81. Оце тая стежечка.

Оце тая стежечка,
Де дівчина йшла,
Що з мойого сердечка
Щастя унесла.

Ось туди пішла вона
Та гуляючи,
З иншим, своїм любчиком,
Розмовляючи.

За її слідами я,
Мов безумний, біг,
Цілував з сльозами я
Пил із її ніг.

Наче потопаючий
Стебелиночку,
Зір мій вид її ловив
На хвилиночку.

І, мов нурок перли ті
На морському дні,
Скважно так мій слух ловив
Всі слова її.

Оце тая стежечка
Ізвивається,
А у мене серденько
Розривається.

Залягло на дні його
Те важке чуття:
Тут навіки згублений
Змисл твого буття.

Все, що найдорожшеє,
Найулюблене,
Чим душа жива була,
Тут загублене!

Чим душа жива була,
Чим пишалася . . .
Оце тая стежечка,
Щоб запалася!

82. Як би я знав чари.

Як би я знав чари, що спиняють хмари,
Що два серця можуть ізвести до пари,
Що ламають пута, де душа закута,
Що в поживу ними зміниться отрута!
То тебе би, мила, обдала їх сила,
Всі би в твоїм серці искри погасила,
Всі думки й бажання за одним ударом,
Лиш одна любов би вибухла пожаром,
Обняла-б достоту всю твою істоту,
Мислі-б всі пожерла, всю твою турботу, —

Тільки мій там образ і ясніє й гріє . . .
Фантастичні думи! Фантастичні мрії!

Як би був я лицарь і мав панцирь добрий,
І над всіх був сильний і над всіх хоробрий, —
Я би з перемоги вороги під ноги,
Що мені до тебе не дають дороги!
Я-б добувсь до тебе через мури й стіни,
Я побив би зміїв, розметав руїни,
Я-б здобув всі скарби, що їх криє море,
І до ніг би твоїх положив, о зоре!
Де-б тебе не скрито, я-б зломав верії . . .[1])
Фантастичні думи! Фантастичні мрії!

Як би я не дурень, що лиш в думах кисне,
Що співа і плаче, як біль серце тисне,
Що будуще бачить людське і народне,
А в сучаснім блудить, як дитя голодне, —
Що із неба ловить зорі золотії,
Але до дівчини приступить не вміє, —
Ідеали бачить геть десь за горами,
А живеє щастя з рук пустив без тями
І тепер, запізно, плаче і дуріє —
Фантастичні думи! Фантастичні мрії!

83. Як почуєш вночі.

Як почуєш вночі край свойого вікна,
Що щось плаче і хлипає важко,
Не трівожся зовсім, не збавляй собі сна,
Не дивися в той бік, моя пташко!

Це не є сирота, що без мами блука,
Не голодний жебрак, моя зірко,
Це розпука моя, невтишима тоска,
Це любов моя плаче так гірко.

1) Ворітниця, стовп у воротях.

84. Хоч ти не будеш цвіткою.

Хоч ти не будеш цвіткою цвісти,
Левкоєю пахуче-золотою,
Хоч ти пішла серед юрби плисти
У океан щоденщини й застою,
То все для мене ясна, чиста ти,
Не перестанеш буть мені святою,
Як цвіт, що стужі не зазнав, ні спеки,
Як ідеал все ясний — бо далекий.

Я понесу тебе в душі на дні,
Облиту чаром свіжости й любови,
Твою красу я переллю в пісні,
Огонь очей в дзвінкії хвилі мови,
Коралі уст у ритми голосні . . .
Мов золотая мушка, в бурштиновий
Хрусталь залита, в нім віки треває,
Цвістимеш ти, покіль мій спів лунає.

85. Сипле сніг.

Сипле, сипле, сипле сніг.
З неба сірої безодні
Міріядами летять
Ті метелики холодні.

Одностайні, мов жура,
Зімні, мов лихая доля,
Присипають все життя,
Всю красу лугів і поля.

Білий килим забуття,
Одубіння, отупіння
Все покрив, стискає все
До найглибшого коріння.

Сипле, сипле, сипле сніг,
Килим важче налягає . . .
Молодий огонь в душі
Меркне, слабне, погасає.

Третій жмуток.

86. В алеї нічкою літньою.

В алеї нічкою літньою
Я йшов без тями, наче тінь.
Горіли зорі надо мною
І неба темная глибінь,
Мов океан тиші, спокою,
Лилася в душу. Як же я

Ще вчора вас любив, о зорі,
Тебе, блакитне! Як моя
Душа в безмірному просторі
Купалася, на ті прозорі
Луги летіла, де цвітуть
Безсмертні квіти, де гудуть
Несказано-солодкі співи!
А нині темні і тяжкі ви
Для мене, ввесь ваш чар погас.
Ненавижу я нині вас!
Ненавижу красу і силу
І світло й пісню і життя,
Ненавижу любов, чуття, —
Одно люблю лиш — забуття,
Спокій, безпамятну могилу.

В алеї нічкою літньою
Я йшов без тями, наче тінь.
Поперед мене, по-за мною
Снували люди. Дзінь-дзінь-дзінь!
Дзвонив біцикль. Неслися шепти
Любовних пар, далекий спів . . .
Та в серці моєму засів
Біль лютий, на який не вспів
Ніхто ще видумать рецепти,
Я йшов, та знав, що я — могила,
Що нерв життя у мене вмер,
Що тут, в нутрі на дні тепер
Душа моя похоронила
Всі радощі і все страждання,
Ввесь спів, що вже не встане знов,
Своє найвищеє бажання
Свою останнюю любов.

87. Пісне, моя ти підстрелена пташко!

Пісне, моя ти підстрелена пташко,
Мусиш замовкнуть і ти.
Годі ридати і плакати тяжко,
Час нам зо сцени зійти.

Годі вглиблятись у рану затрутую,
Годі благать о любов;
З кожною строфою, з кожною нутою
Капає з серденька кров.

З кожною строфою, з кожною нутою
Слабшає відгомін твій . . .
Пісне, напоєна горем-отрутою,
Час тобі вже на спокій.

88. Даремно, пісне!

Даремно, пісне! Щез твій чар —
Втишати серця біль!
Не вирне сонце вже з-за хмар!
Пропала ярь! Пропала ярь!
На душу впала цвіль.

Даремно, пісне! Тихо будь!
Не сип ще мук до мук!
Без тебе туга тисне грудь, —
Та ти в ту-ж путь, та ти в ту-ж путь
Несеш жалібний згук.

Даремний спів! В акордах слів
Не виллю своїх скрут.
Як мовчки я терпів, болів,
Так мовчки впаду без жалів
В Нірвани темний кут.

III. МІЙ ІЗМАРАГД.

Із циклю: Поклони.

89. Важке ярмо твоє, мій краю!

Важке ярмо твоє, мій рідний краю,
Не легкий твій тягар!
Мов під хрестом оце під ним я упадаю,
З батьківської руки твоєї допиваю
Затроєний пугар.

Благословлю тебе! Чи ждать тобі ще треба
Поваги й блиску від будущини,
Чи ні, — одного лиш тобі благаю з неба,
Щоб з горя й голоду не бігли геть від тебе
Твої найліпші сини.

Щоб сіячів твоїх їх власне покоління
На глум не брало і на сміх.
Щоб монументом їх не було те каміння,
Яким в відплату за плодючеє насіння
Ще при житті обкидувано їх.

90. Як би само страждання.

Як би само великеє страждання
Могло тебе, Вкраїно, відкупити, —
Було-б твоє велике панування,
Нікому-б ти не мусіла вступити.

Як би могучість, щастя і свобода
Відмірялись по мірі крови й сліз
Пролитих з серця і з очей народа, —
То хто-б з тобою супірництво зніс?

О горе, мамо! Воля, слава, сила
Відмірюються мірою борби!
Лиш в кого праця потом скрань зросила,
Наверх той вибєсь з темної юрби.

Та праці тої, мамо, в нас так мало!
Лежить облогом лан широкий твій,
А скільки нас всю силу спрацювало,
Щоб жить, без дяки, з каторзі чужій!

Із циклю: Паренетікон.

91. Не слід усякого любити.

Не слід усякого любити без розбору.
Як добрі щепи садівник плекає?
Так, що всі зайві парости втинає,
Щоб добрі соки йшли все вгору, вгору.

Господь сказав: „Яка тобі заслуга,
Коли кохаєш свого брата, друга?
А ви любіте своїх ворогів!“
Подумай добре, що Господь велів!

Не мовив: „Моїх ворогів любіте!“
Оце, брати, ви добре розумійте,
Що ворог божий, ворог правди й волі
Не варт любови вашої ніколи.

92. Гнів — це огонь.

Гнів — це огонь. Чим більше дров кладеш,
Тим ярче полумя лютує ясне;
А перестань докидувати дров,
Як стій загасне.

Як моряки в час бурі все з судна
У море мечуть, щоб судно влекшити,
А стихне буря, жаль їм стане страт,
Почнуть тужити, —

Так і гнівний у лютому розпалі
Не тямить, що здорове, що боляче;
А гнів мине, — згадавши, що накоїв,
Запізно плаче.

93. Немає друга.

Немає друга по-над мудрість,
Ні ворога над глупоту
Так, як нема любови в світі
Над матірню любов святу.

Не ділиш мудрости з братами,
Її злодії не вкрадуть,
Її не згубиш по дорозі,
Вона є вільна серед пут.

Вона маґнит посеред моря,
Найвищий скарб, безцінний дар,
Огнище тепле в студінь горя,
Холодна тінь під страстей сквар.

Без неї все життя пустиня
Так, як пустий без друга шлях,
І як твій дім пустий без сина,
І як пустий дурного страх.

94. Себе самого наперед.

Себе самого наперед
Застав робить, що слідує,
А лиш потому инших вчи, —
Тоді в дороги не схибиш.

Ти сам себе таким зроби,
Щоб инших ти навчати міг;
Сам над собою запануй,
То запануєш над людьми.

Хто сам себе опанував,
Найтяжчу річ він доконав;
Хто сам себе оберіга,
Той безпечніший від усіх.

Не кидай власної мети,
Щоб за чужою десь іти,
А власну ясно ціль пізнай,
До неї просто поспішай.

95. Не високо мудруй.

Не високо мудруй,
Але твердо держись,
А хто правду лама,
З тим ти сміло борись!

Не бажай ти умом
По-над світом кружить;
А скоріш завізьмись
В світі праведно жить.

96. Як промінясто гарний цвіт.

Як промінясто гарний цвіт,
Барвистий, та без запаху,
Так гарні та пусті слова
Того, хто не сповняє їх.

Як промінясто гарний цвіт,
Барвистий, любо запашний,
Так гарні та плідні слова
Того, хто чинить після них.

97. Хто в першій чвертині життя.

Хто в першій чвертині життя
Знання не здобув,
А в другій чвертині життя
Майна не здобув,

А в третій чвертині життя
Хто чесним не був,
Той скаже в четвертій: „Бодай
Я на світі не був!“

98. Строфи.

Не пливе супроти вітру
Запах цвітів і кадила, —
Але йде по всіх усюдах
Добра слава, добрі діла.

*

Бережи маєток про чорну годину,
Та віддай маєток за вірну дружину;
А себе найбільше бережи без впину;
Та віддай майно і жінку й себе за Вкраїну.

*

Та й глупі-ж ті багатирі,
Що люблять спать на подушках!
Я спав лиш на однім пері,
І твердо так було, що страх!

*

Книги — морська глибина:
Хто в них пірне аж до дна,
Той хоч і труду мав досить,
Дивнії перли виносить.

*

Мухи сідають на ранах,
Бджоли на квітах пахучих;
Добрий все бачить лиш добре,
Підлий лиш підле у других.

*

Купа дров і жура —
Що з них двох тяжче є?
В дровах труп лиш згара,
А в журі все життє.

Із циклю: Притчі.

99. Притча про приязнь.

Вміраючи, покликав батько сина,
Що був його єдиная дитина,

І мовив, звівши голову стару:
„Мій синку, швидко я, мабуть, умру.

„Дав Бог мені прожити много літ,
Добра надбати і пізнати світ.

„Добро тобі лишаю. Не марнуй
Його, та й по-над міру не цінуй.

„Не думай в нім мету життя знайти. —
Це сходи лиш до вищої мети.

„Та крім добра ти маєш, синку, те,
Що найважніше — серце золоте.

„Досить науки і здоровий ум,
І вже пройшов ти молодости шум.

„Одного лиш бажаю ще тобі,
Щоб мав ти друга щирого собі“.

Син мовив: „Татку, дяка вам і честь!
Та в мене другів щирих много єсть“.

„О синку, много при їді й вині,
Та в горі помогти — напевно ні!

„Я, сімдесять пять літ проживши, всшів
Знайти одного лиш — та й то нашів“.

„Ні, татку, — мовив син, — з моїх друзяк
Піде за мене кожний, хоч на гак!“

Всміхнувсь отець. „Щасливий, синку, ти,
Та я би радив пробу навести.

„Заріж теля і запакуй у міх,
А ніччю йди з тим до друзяк своїх.

„Скажи: біда! Я чоловіка вбив!
Проси, щоб захистив тебе і скрив.

„Своїх так перепробуй, а потім
Застукай і в мойого друга дім“.

Послухав син. Як смеркнося цілком,
Пішов важким навючений мішком.

До друга найлюбішого воріт
Застукав: „Живо, живо, одчиніть!“

Явився друг. „Це що тебе жене?“
„Я чоловіка вбив! Сховай мене!“

Та цей, не відчиняючи воріт,
Сказав: „Тікай! Чи ще мене й мій рід

„Ти хочеш у тяжку біду вплескать?
Адже-ж коли почнуть тебе шукать,

„То де-ж підуть насамперед? Сюди!
Бо знають, що я друг твій! Геть іди!“

Пішов по инших своїх другах син, —
Не скрив його, не втішив ні один.

А де-хто мовив: „Забірайся ти!
Я зараз мушу властям донести.

„Адже-ж всі знають, як дружили ми, —
Ще скажуть, що до спілки вбили ми“.

Отак всю ніч продвигавши свій міх,
До батькового друга він прибіг.

„Рятуйте, дядьку! Я людину вбив,
Та вже й у місті шуму наробив!

„Ось труп! Там десь погоня вже жене!
Ой, пробі, скрийте трупа і мене!“

Старий живенько замки відкрутив
І з міхом парубка в свій двір пустив.

„Ну, ну, небоже, скрийся тут!
А трупа десь я впру в безпечний кут“.

Замкнув ворота, взяв на плечі міх —
Та парубок упав йому до ніг.

„Спасибі, дядьку! Не турбуйтесь, ні!
Ніяке зло не сталося мені“.

І він сказав йому батьківську річ
І все, що діялося з ним цю ніч.

І як подвійно тут він скористав:
Фальшивих другів збувсь, а вірного пізнав.

100. Притча про смерть.

Асока, царь премудрий, милосердний —
Були колись такі царі на світі —
З цілим двором раз їхав через місто
І вздрів аскетів двох — худих, блідих,
В одежах із кори та буряну.
Швиденько зсів з коня могучий царь
І підійшов до них і поклонився
Їм до землі і цілував їх ноги,
Благаючи благословенства в них:

Не любо це було його дворянам.
„Занадто царь унижує себе
Перед неробами та жебраками!“
Та не посмів ніхто цареві в очі
Сказати це. А був там царський брат,
То цей почав цареві докоряти.
Мовчав Асока, не сказав ні слова,
І вечером у двір вони вернули.

А був у краю звичай старосвітський:
Коли кого на смерть засудить царь,
То перед дім його шле трубача;

І перед чиїм домом цей затрубить,
Тому назавтра треба смерти ждати.
То цар Асока ще в той самий вечір
Шле трубача з смертельною трубою
Перед свойого брата дім. Заграла
Труба зловіща. Похололо в серці
У брата царського. Хоч він не чув
Ніякої провини за собою,
Та знав, що царська є незмінна воля.

Всю ніч не спав нещасний, все тремтів,
Ридав, зітхав, робив порядок дома.
А рано у невольницькій одежі,
Присипавши волосся пилом, шнур
На шию засиливши, він пішов
У царський двір і став перед царем.

„Це що такого?“ — запитав Асока,
Ніби дивуючись. — „Чого ти, брате,
Ідеш в такій невольничій подобі?“

„Ти певно ліпше знаєш це, мій царю!
Я знаю тільки те, що вчора з ночи
Труба смертельна перед моїм домом
Заголосила. Я готов на смерть“.

Та радісно обняв його Асока:
„Ну, бачиш, брате, як ти налякався,
Хоч знаєш, що твій цар є враз твій брат
І що ні в чому ти не винуватий.
А вчора сам ти докоряв мені,
Коли корився я перед старцями!
Адже-ж вони такі-ж посланці смерти,
Посланці Всемогущого царя,
Що нам не брат, не сват і не рідня
І в кожній хвилі може нас покликать
На суд свій строгий. Ці його посланці
Грізніші, ніж моя труба смертельна,
От тим то я корився перед ними
На знак, що розумію їх призив.

Прости мені трівогу цеї ночи,
Та уважай на ті смертельні труби,
Які Господь раз-в-раз нам посилає,
Щоб не застав нас сонних, неготових
Його призив могучий. Будь здоров!“

IV. ІЗ ДНІВ ЖУРБИ.

З циклю: Із днів журби.

101. День і ніч сердитий вітер.

День і ніч сердитий вітер
Бєсь о дому мого ріг.
Наче пес голодний виє
І валить прохожих з ніг.

День і ніч дощі холодні
Бють о вікна, цяпотять,
Ринви грають, шиби плачуть.
Утишиться не хотять.

Оловяні, сірі хмари
Небозвід ввесь залягли
І лежать і ремиґають,
Наче ситії воли.

Дармо вітер бє їх, гонить:
„Гей ти сивий! половий!“
„Нам тут добре, відпочинем!
Хоч ти сердься, хоч і вий!“

Дармо втомленеє серце
Бється, мов у клітці рись:
„Нам тут добре, відпочинем!
А ти плач собі й журись“.

102. Коли часом в важкій задумі.

Коли часом в важкій задумі
Моя поникне голова,
Легенький стук в вікно, чи в двері
Потоки мрій перерива.

Озвуся, вигляну — даремно,
Не чуть нічого, не видать,
Лиш щось у серці стрепенеться,
Когось то хочеться згадать.

Чи щирий друг в далекім краю
Тепер у лютім бою згиб?
Чи плаче рідний брат, припавши
Лицем до прадідівських скиб?

Чи може ти, моя голубко,
Моє кохання чарівне,
Далеко десь з німим докором
В тій хвилі згадуєш мене?

Чи може, гнучи в собі горе,
Ти тихо плачеш у тиші,
А це твої пекучі сльози
Мені стукочуть до душі?

103. Де я не йду.

Де я не йду, що не почну,
Все тінь твоя зо мною.
І кожний сміх, момент утіх
Тьмить хмарою сумною.

„Чого — питаю я не раз
Життя моє лоточиш?
Ти не моя, а я не твій,
Чого від мене хочеш?

„Чи завинив тобі я що?
Чи тужиш так за мною,
Що тінь твоя вкрива мене
Все хмарою сумною?"

Та тінь мовчить, звичайно — тінь,
Ні мови, ні розмови:
А може це моєї тінь
Покійної любови?

104. Безсилля.

Безсилля — ах! яка страшная мука!
Чуття ще в серці полумям горять,
І думи рвуться, як орел, ширять,
Та воля, мов розбита, мов безрука.

Немов стріла з розломаного лука
Не полетить, так нині не летять
Слова і блиски й фарби, не хотять
Служить уяві. — Ох, важка розлука!

Неначе з гір, де повно світла, барви
І запаху і співу пташенят
І стрекоту сверщків, потоків шуму,

Зійшов я в низ, де гниль, погані лярви,
Де душно, мрачно, пута знай дзвенять
І чахне дух серед зневіри й глуму.

105. І знов рефлексії.

І знов рефлексії! Та цур же їм!
Це панський спорт. Хай нервні білоручки
Та пустопляси рпються в своїм

Нутрі і всяку думку гірш онучки
Розскубують і всякий рух чуття
Жвуть, мірять, важать! Не для нас ці штучки!

Ми, бра, плебеї, учтою життя
Не мали ще коли пересититься.
Гашіш та опій, сімя забуття

Противне нам. Нам хочесь жити, биться
З противником, нам люба праця, рух,
Ми хочем справді плакать, веселиться,

Любить, ненавидіть. У нас ще дух
Не розколовсь надвоє під корою.
Традиції не вяже нас ланцюг.

Ми можемо втомиться боротьбою,
Зломиться, впасти, та не наша річ
Розмикаться в борні з самим собою.

Ось глянь лишень! Чудова, ясна ніч!
На небі зорі ярко так палають —
Це безконечність нам морга о віч

Тиша кругом. В селі там пси десь лають,
Деркач у травах дре, довкола хат
В повітрі чорні лилики гуляють.

Хрущі гудуть, до світлих шиб летять . . .
А там, мов вежі, башти фантастичні,
Недвижно темні дерева стоять.

Ти сам один в природі тій величній,
Мов принц[1]) в заклятім місті у казках . . .
І в душу ллєсь спокій, якісь празничні,

---

[1]) Князь.

Врочистії чуття . . . І ти мов птах,
Стаєшся легкий, мов ось-ось летіти!
Безмірну силу чуєш у руках

І ввесь ростеш у безмір . . . Люди! Діти!
До мене! Я люблю вас, всіх люблю!
І все зроблю, що будете хотіти!

Чи крови треба   кров за вас пролю!
Чи діл   я сильний, віковічні скали
Розторощу, на землю повалю . . .

Дмухнув вітрець — і мрії ті пропали.
Та в серці прилив ще чуття тремтить —
І вже думки до хат тих поскакали,

Де чорна праця й чорне горе спить.
Вузька, здається, непривітна нива,
А скільки можна й треба тут робить!

Суспільна праця довга, утяжлива,
Зате-ж плідна, та головно — вона
Одна лиш може заповнить без дива

Життя людини, бо вона одна
Всіх сил, всіх дум, чуття, стремлінь людини
Жадає, їх вичерпує до дна.

Вона одна бере нам все що-днини
І все дає, бо вяже нас тісніш
З людьми, як діти спільної родини.

Що по-за цею працею, то гріш
Змарнований, то манівці блуднії,
Що запровадять швидче, чи пізніш,

Чи в самолюбства омути бруднії,
Чи в нігілізм, чи то в містичну млу,
Що дійсними вважа лиш власні мрії,

А мрією — природу й жизнь цілу.

106. Я поборов себе.

Я поборов себе, з корінням вирвав з серця
Усі ілюзії, всі грішні почуття,
Надії, що колись вільніше ще дихнеться,
Що доля ще й мені всміхнеться,
Що блиснуть і мені ще радощі життя.

Я зрікся їх на все. У тачку життєву
Запряжений, як наймит той похилий,
Я мушу так її тягти, покіль живу,
І, добре чую це, ярма не розірву
І донесу його до темної могили.

Мені не жаль життя, бо що-ж воно давало?
Куди не глянь, усюди браки й діри.
Робив без віддиху, а зроблено так мало,
І инших загрівав, аж на кінці не стало
У власнім серці запалу, ні віри.

Із циклю: Спомини.

107. Я згадую минулеє життя.

Я згадую минулеє життя,
Спокійно, та без радости, без туги,
Одно із нього виніс я чуття,
Що я не був у нім щасливий, други.

Багато праці і турбот і скрут,
Та не було вдоволення, утіхи:
Мов віл в ярмі, я чув на собі прут,
І тяг — чужого скарбу повні міхи.

Хоч не згасав ніколи огник мій,
Та полумям не бухав, більш димився,
А замісць світла сипав искор рій.

Хоч ненастанно стяг мій з вітром бився,
Та не високо плив в руці слабій,
І хоч я жив, то все-ж я не нажився.

108. Поки умре ще в серці сила.

Поки умре ще в серці творча сила
І дар пісень заглухне в тишині,
Немов пахуча та фіялка мила,
Що вяне у пустому буряні. —

Я раз іще-б хотів простерти крила
І побуять свобідно в вишині,
І оживить ті спомини, що скрила
Ворожа доля у душі на дні.

Вони живі донині в тій могилі,
Я чую їх, як рвуться, як печуть . . .
Спинити їх, здусить їх я не в силі.

Та чи знайду я сили, щоб відчуть,
Щоб пережити знов ті любі хвилі
І виплакать піснями їх ось тут? . . .

109. Я не скінчу тебе, пісне!

Я не скінчу тебе, моя убога пісне,
В котру бажав я серце перелить
І виспівать чуття важке та млісне,

Все, що втіша і все, що веселить,
Всі радощі шаленого кохання,
Все пекло мук, що й досі грудь вялить.

Мої ви сльози і мої зітхання
І пестощі короткі й довгий жаль,
Надії і зневіри колихання,

Не перелити вас мені в кришталь
Поезії, немов вино перлисте,
Ні в римів блискітливую емаль!

Мов дерево серед степу безлисте
В осінній бурі бється і скрипить.
І скрип той чує поле болотисте,

Отак душа моя тепер терпить
Слаба, безкрила, холодом прибита,
Мов ластівка у річці зіму спить.

Із циклю: В плен-ері.

110. По коверці пурпуровім.

По коверці пурпуровім
Із таємних сходу брам
Виїзжа на небо сонце,
Наче входить царь у храм.

І в моє вікно зирнуло
І сполошило стару,
Невідступну, невмолиму
Посидільницю журу.

Ця стара, погана відьма
Тут сиділа цілу ніч
І зміняла своїм чаром
Кожну думку, кожну річ.

Кожний мебель був мій ворог,
Кожна книжка, то була
Пявка, що систематично
Кров і мізок мій пила.

Кожна добрість, то наївність,
Кожний друг, то хижий звірь,
Кожна думка, то помилка,
Кожний спомин, то докір.

А як свідомість болющу
Сон, мов свічку, загасив,
Чар її і в сонне царство
Тіни дійсности вносив.

Все, що я кохав безмежно
І що зрадило мене,
Все, що стратив, тут до мене
Підняло лице сумне.

Молоді, гарячі сльози
Тут, мов рожі, зацвіли
По стежках отих тернистих,
Де колись вони плили.

Молода палкая туга,
Мов жебрачка в лахманах,
Все чогось іще шукала,
Топчучи зарослий шлях.

Тільки віра молодая,
Мов загашений огень:
Купка попелу лишилась,
Обгорілий, чорний пень.

I нараз пропали чари.
Сонце глипнуло в вікно! . . .
Я прокинувся. Чи справді?
Все те ще не так давно?

Я ще не старий! Ще сила
Є в руках і у душі!
Ще поборемося, доле!
Ну, попробуй, задуши!

Я ще не старий! Не згинув
Ще для мене жизні зміст,
Хоч журба, хоч горе тисне,
Ні, ще я не песимист!

111. Ой ідуть тумани!

Ой ідуть, ідуть тумани
Наддністровими лугами,
Наче військо з корогвами,
А передом отамани.

Сурми боєві не грають
I панцирики не дзвонять,
Тільки смуток навівають,
Верби віття низом клонять.

Тільки в мряці тонуть села,
I уява мари плодить;
Тільки дума невесела,
Мов жебрак, по душах ходить.

V. SEMPER TIRO.

Із циклю: Semper tiro.

112. Життя коротке.

Життя коротке, та безмежна штука
I незглибиме творче ремесло;
Що зразу, бачиться тобі, було
Лиш опяніння, забавка, ошука,
Те в необнятий розмір уросло,
Всю душу, мрії всі твої віссало,
Всі сили забіра і ще говорить: „Мало!“

І перед плодом власної уяви
Стоїш, мов перед божеством яким,
І сушиш кров свою йому для слави,
І своїх нервів сок, свій мізок перед ним
Кладеш замісць кадила й страви,
І чуєш сам себе рабом його й підданим,
Та в серці шепче щось: „Ні, буду твоїм паном!“

Не вірь цим пошептам! Зрадлива та богиня,
Та Муза! Вабить, надить і манить,
Щоб виссать „я“ твоє, зробить з тебе начиння
Своїх забагань, дух твій спорожнить.
Не вірь мельодії, що з струн її дзвенить:
„Ти будеш майстром, будеш паном тонів
І серць володарем і владником мільйонів.“

О, не дури себе, ти молодая ліро!
Коли в душі пісень тісниться рій,
Служи богині непохитно, щиро,
Та панувать над нею і не мрій.
Хай спів твій буде запахуще миро
В пиру життя, та сам ти скромно стій
І знай одно — poëta semper tiro.[1]

113. Сонет.

Благословенна ти по-між жонами,
Одрадо душ і сонце благовісне,
Почата в захваті, окроплена сльозами,
О, раю мій, моя ти муко, Пісне!

Царице, ти найнижчого з-між люду
Підносиш до вершин свойого трону,
І до глибин терпіння, сліз і бруду
Ведеш і тих, що двигають корону.

---

1) Поет є в-одно учнем. (До словно: молодий жовняр = рекрут, далі: учень, юнак.)

Твій подих всі серця людські рівняє,
Цілунок твій всі душі благородить
І сльози на алмаз переміняє.

І дотик твій із терня рожі родить,
І по серцях, мов чар солодкий, ходить,
І будить, молодить і опяняє.

114. Моєму читачеві.

Мій друже, що в нічну годину тиху
Оці рядки очима пробігаєш
І в них народному заради лиху,
Чи власним болям полекші шукаєш, —

Коли тобі хоч при одному слові
Живіше в грудях серце затріпоче,
В душі озветься щось, немов луна в діброві,
В очах огонь сльозу згасить захоче, —

Благословлю тебе, щоб аж до скону твого
Доніс ти серце чисте й щиру душу,
І щоб ти не зазнав сирітства духового,
В якому я свій вік коротать мушу.

115. Буркутські станси.

О, розстроєна скрипка, розстроєна!
Стільки рук нетямущих, брудних
Доторкалося струн чарівних, —
І вона їх розстроєм напоєна,

Ріже вухо страшними акордами,
У тонац'ї ніяк не встоїть . . .
Де ти, майстре, щоб вмів настроїть,
Оживить її співами гордими?

116. Конкістадори.

По бурхливім океані
Серед пінявих валів
Наша фльота суне, беться
До незвісних берегів.
Плещуть весла, гнуться щогли,
Ось і пристань затишна!
Завертай! І бік при боці!
І стерно біля стерна!
Кидай якорі! На беріг
По помостах виходи!
Ні-чичирк! Ще ледви днів . . .
Пусто скрізь . . . Ставай в ряди!
Сонний город ще дрімає . . .
Схопимо його у сні . . .
Перший крик — наш окрик бою,
І побідні її пісні;
Та заким рушать, пускайте
Скрізь огонь по кораблях,
Щоб всі знали, що нема нам
Вороття на старий шлях.
Бухнув дим! Хлюпоче море . . .
Щось мов стогне у судні . . .
Паруси залопотіли,
Наче крила огняні.
Гнуться реї, сиплють искри,
Мов розпалені річки . . .
Снасть скрипить . . . Високі щогли
Запалали, мов свічки.
Що за нами, хай навіки
Вкриє попіл життєвий!
Або смерть, або побіда! —
Це наш оклик боєвий!
До відважних світ належить.
К чорту боязнь навісну!
Кров і труд ось тут здвигне нам
Нову, кращу вітчину!

Із циклю: На старі теми.

117. Не лѣпо ли ны бяшеть, братїє?...

Чи не добре-б нам, брати, зачати
Скорбне слово у скорботну пору,
Як мужам до мужеського збору,
Не як дітям у дзвінки бряжчати?

Вирядім ми слово до походу
Не в степи куманські безконечні,
А в таємні глибини сердечні,
Де кують будущину народу.

Потопчімо там полки погані,
Що летять на душу, як трівога,
Смагу сиплють з огняного рога
І кинджал ще обертають в рані.

Вирвім з коренем ту коромолу,
Що з малого гріх великий робить,
Що нечайно брата братом гнобить,
Щоб засісти з ворогом до столу.

Чи ще мало в путах ми стогнали?
Мало ще сами себе ми жерли?
Чи ще мало нас у ликах гнали?
Чи ще мало одинцем ми мерли?

118. Блаженъ мужь, иже не идетъ на совѣтъ нечестивыхъ.

Блаженний муж, що йде на суд неправих
І там за правду голос свій підносить,
Що безтурботно в сонмищах лукавих
Заціплії сумління їх термосить.

Блаженний муж, що в хвилях занепаду,
Коли заглухне й найчуткіша совість,
Хоч диким криком збуджує громаду
І правду й щирість відкрива, як новість.

Блаженний муж, що серед ґвалту й гуку
Стоїть, як дуб, посеред бурь і грому,
На згоду з підлістю не простягає руку,
Волить зломатися, ніж поклониться злому.

Блаженний муж, кого за теє лають,
Кленуть і гонять і побють камінням;
Вони-ж сами його тріюмф підготовляють,
Сами своїм осудяться сумлінням.

Блаженні всі, котрі не знали годі,
Коли о правду й справедливість ходить:
Хоч память їх загине у народі,
Та кров їх кров людства ублагородить.

119. А галици свою рѣчь говоряхуть.

Ти знов літаєш надо мною, галко,
І крячеш горя пісню монотонну;
Глядиш у серця глибину бездонну
І бачиш гниль, гидоту беззаконну, —
Не страх тобі нічого і не жалко.

У тебе очі ясні на падлину;
Підлоту, самолюбство і бридоту
Ти здалеку добачуєш достоту;
Твоя душа мабуть рідня болоту,
Що в собі бачить ціль всього й причину.

О, знаю, заклюєш мою ти душу!
На тім степу беззахистнім, безводнім,
У тім хижацькім стовпищу голоднім,
Знесилений в змаганню тім безплоднім
Твоєю жертвою я впасти мушу.

Моє ти фатум, невідступна зморо,
На мізок мій нещасний кандидатко.
Не кряч так зично, не лети так падко!
Не бійсь, піде твоя побіда гладко!
Я не втічу! Впаду вже скоро, скоро!

120. Се оу Римѣ кричять подъ саблями половецкими.

Крик серед північи в якімсь глухім околі.
Чи вмер хто й свояки ридають по вмерлому?
Чи хто поранений конає в чистім полі?
Чи плачуть сироти ограблені і голі,
Без батька-матері, без хліба і без дому?

Невідомий співак походу степового . . .
Замісто струн напяв він тетиви спижеві,
Давно забуту рать з сну будить вікового
І до походу знай накликує нового
„За землю руськую, за рани Ігореві.“

Давно забута рать в забутій спить могилі,
І Ігорь спить і з ним все племя соколине;
Лиш крик поета ще лунає в давній силі,
Байдужість сірая куняє на могилі,
А кров із руських ран все рине, рине, рине.

121. Жены роусськія въсплакаша ся.

Де не лилися ви в нашій бувальщині,
Де, в які дні, в які ночі —
Чи в половеччині, чи то в князівській удальщині,
Чи то в козаччині, лядщині, ханщині, панщині,
Руськії сльози жіночі!

Скільки сердець розривалось, ридаючи,
Скільки зв'ялили страждання!
А як же мало таких, що міцніли, складаючи
Слово до слова, в безсмертних піснях виливаючи
Тисячолітні ридання!

Слухаю, сестри, тих ваших пісень сумовитих,
Слухаю й скорбно міркую:
Скільки сердець тих розбитих, могил тих розритих,
Жалощів скільки неситих, сліз вийшло пролитих
На одну пісню такую?

122. Лисицы брешуть на черленыя щиты.

Вийшла в поле руська сила,
Корогвами поле вкрила;
Корогви, як мак, леліють,
А мечі, як искри, тліють. —
Не так тліють, искри крешуть,
А лисиці в полі брешуть.

Вийшла в поле руська сила,
Не щоб брата задусила,
Не щоб слабших грабувати,
А щоб орди відбивати,
Що живим труну нам тешуть, —
А лисиці в полі брешуть.

Не чужого ми бажаєм,
Та й своє не зневажаєм,
Та й не пень ми дерев'яний,
Щоб терпіти стид і рани,
Поки нас граблями чешуть,
А лисиці в полі брешуть.

Брешуть на щити червоні,
Як брехали во дні оні,
Як щитами, руські сили
Степ весь перегородили,
Мов степовая пожежа
Степ увесь перемережа
З краю в край з одного маху!

Завдали-ж лисицям жаху
Ті щити! І досі сниться
Їм та руськая вольниця,
Те гулящеє юнацтво,
Те козацтво, гайдамацтво,

Що не знало волі впину,
Що боролось до загину,
І пройшло, як море крови,
Як пожежа по степові,
По історії Вкраїни . . .

Навіть згадки, навіть тіні
Тих великих мар, донині
Страшно виплодам яскині,
І огню зубами крешуть,
На щити червоні брешуть.

З циклю: Із книги Кааф

123. У сні зайшов я.

У сні зайшов я в дивную долину.
Було так ясно, тихо, легко в ній,
Що, бачилось мені, не йду, а лину.

Сміялася в пишноті весняній
Природа пахощами вся облита,
І скрізь співав пташок незримих рій.

Сріблом на збоччях хвилював лан жита,
Верхом шумів-гудів одвічний ліс,
Внизу була велична тайна скрита.

Внизу був луг, і з нього вітер ніс
Такі роскішні пахощі, що груди
Аж ширшали і дух у тілі ріс.

А йшли ті пахощі з квіток, що всюди
Росли — барвисті, дивних форм, яких
Мабуть ніколи не плекали люди.

Хиляючись до тих квіток палких,
Я чув, що й спів солодкий з них виходить,
Мов пасма тонів ніжних і мягких.

Між тих квіток дівчат багато ходить,
Всі в білому, в вінках і скиндячках,
І одна одну все за руку водить.

У всіх маленькі кошики в руках,
І кожну квітку пильно оглядають,
Пестять і підливають на грядках.

Не рвуть квіток співучих, та зривають
Із кожної рослинки по листку
І бережно у кошики складають.

І бачучи забаву їх таку,
Я мовив: „Нащо ті листки, дівчата?
На лік, на страву їх рвете яку?“

І мовила одна: „Рвемо для свята.
І не на лік, бо для здорових це;
І не на страву — сита наша хата.

„А хто до уст листок цей занесе
І розгризе і сок його скоштує,
У того серце роскішно стрясе;

„У того смілість душу напростує,
У того радість очі прояснить,
Турботи всі розвіє й пошматує.

„Твій сум, твою зневіру хоч на мить
Прогонить він; ти станеш, мов дитина,
Всю суть свою ти мусиш відмінить.

„Всім любий ти, хоч круглий сиротина,
І любиш всіх, щасливий в тій любві.
Кааф у нас зоветься та ростина“.

Пішли. Та йдуть і мовлять инші дві:
„А ти не рад листків тих скоштувати
І занести їх там, своїй верстві?

„Чи все в вас має лютість панувати,
Зневага до людства, погорда й їдь?“

І кинувсь я листки ті дивні рвати.
Ось вам пучок їх. На-те та гризіть!

124. Поете, тям!

Поете, тям, на шляху життєвому
Тобі перлини-щастя не знайти,
Ні захисту від бурі, злив і грому.

Поете, тям, зазнати маєш ти
Всіх мук буття, всіх болів і унижень,
Поки дійдеш до світлої мети.

Поете, тям: лиш в сфері мрій, привиджень,
Ілюзій і оман твій рай цвіте,
А ґеній твій, то міць суґестій, зближень.

Пророцький дар у тебе лиш на те,
Щоб иншим край обіцяний вказав ти,
А сам не входив у житло святе.

А серце чулеє на те лиш взяв ти,
Щоб кожному в день скорби пільгу ніс,
І в горю слово теплеє сказав ти.

Та з власним горем крийся в темний ліс!
Ніхто до тебе не простягне руку
І не отре твоїх крівавих сліз.

Та не міркуй, що родивсь ти на муку.
Бо й роскошів найвищих маєш часть,
У творчій силі запоруку.

Усе, чого тобі цей світ не дасть,
Знайдеш в душі своїй ясніше, краще:
Найвищу правду і найбільшу власть.

Ото й минай все темне, непутяще,
Ввесь злудний блиск, тріюмфи хвилеві,
Все підле, самолюбне і пропаще.

І бережи на своїй голові
Вінок незвялий чистоти і ласки
І простоти, мов квіти польові.

У маскарад життя іди без маски,
На торжище цинізмів і наруг
Виходь з ліхтарнею з старої казки:

В ній щезне тіло, появиться дух,
Прозора стане явищ темна маса,
І будь ти людям не суддя, а друг.

І зеркало й обнова. Guarda e passa.

125. Як трапиться тобі в громадськім ділі.

Як трапиться тобі в громадськім ділі
Здобути голос, вплив якийсь і значність,
Народ вести, снувати пляни смілі,

То памятай і все май ту обачність,
Не вірити і не дуфать ніколи
На княжу ласку й на народню вдячність.

Бо княжа ласка, як той сніг на полі,
Що вітер здує, в південь злиже сонце,
І лишить чорний ґрунт, пустий і голий.

Народня вдячність, — ти фатальний гонче,
Що з злою вістю все прибудеш вчасно,
А з доброю все спізнишся доконче!

І не міркуй, що де ти бачиш ясно,
Там иншим з твого слова засвітає,
Хаос думок уложиться прекрасно.

Не вірь, що люд твої заслуги пощитає,
Що за-для них одну дрібну провину
Тобі простить! Він судить — не питає.

І знай, коли щасливую годину
Ти прозівав, щоб инших взять під ноги,
Тебе самого безпощадно в глину

Затопчуть, як камінчик в брук дороги.

126. Опівніч.

Опівніч. Глухо. Зімно. Вітер виє.
Я змерз. І випало з холодних пальців
Перо. І мізок стомлений відмовив
Вже послуху. В душі глибока павза.
Ні думка, ні чуття, ні біль — ніщо
В ній не ворушиться. Завмерло все,
Немов гнилий ставок в гущавині,
Якого темну воду не ворушить
Вітровий подих.
Але цить! Це що?
Чи втопленники з болотного дна
Встають і з хвиль вонючих простягають
Опухлії, зеленуваті руки?
І голос чути, зойк, ридання, стогін
Не дійсний голос, але щось далеке,
Слабе, марне, тінь голосу, зітхання
Чутне лиш серцю, та яке-ж болюче,
Яке болюче!

„Тату! Тату! Тату!
Це ми, твої невроджені діти!
Це ми, твої невиспівані співи,
Перед часом утоплені в багнюці!
О глянь на нас! О простягни нам руку!
Поклич до світла нас! Поклич до сонця!
Там весело — нехай ми тут не чахнем!
Там гарно так — хай тута не гниєм!“

Не вийдете на світло, небожата!
Не вивести вже вас мені до сонця!
Я сам оце лежу у темній ямі,
Я сам гнию тут до землі прибитий,
А з диким реготом по моїй груди
Тупоче, бє моя лихая доля!

І ще раз чути: „Тату! Тату! Тату!
Нам зімно тут! Огрій нас! Лиш дихни
Теплом, що з серця йде, повій весною,
А ми пурхнем, оживемо, заграєм!
Весняним чаром, співом соловейків
Наповнимо твою сумну хатину,
Арабських пахощів на своїх крилах
Нанесемо, коверцем пишнобарвним
Розстелимось під твоїми ногами.
Лише тепла нам! Серця! Серця! Серця!“

Де-ж я тепла візьму вам, небожата?
Уста мої заціпило морозом,
А серце в мене вижерла гадюка.

127. Як би ти знав!

Як би ти знав, як много важить слово,
Одно сердечне, теплеє слівце!
Глибокі рани серця як чудово
Вигоює — як би ти знав оце!
Ти певно-б поуз болю і розпуки,
Заціпивши уста, безмовно не минав,

Ти сіяв би слова потіхи і принуки,
Мов теплий дощ на спраглі ниви й луки, —
Як би ти знав!

Як би ти знав, які глибокі чинить рани
Одно сердите, згірднеє слівце,
Як чисті душі кривить і поганить
І троїть на ввесь вік — як би ти знав оце!
Ти-б злість свою, неначе пса гризького,
У найтемніший кут душі загнав,
Потіх не маючи та співчуття палкого,
Ти-б хоч докором не ранив нікого, —
Як би ти знав!

Як би ти знав, як много горя криється
У масках радости, байдужости і тьми,
Як много лиць, за дня веселих, миється
До подушки горючими слізьми!
Ти-б зір і слух твій нагострив любовю
І в морі сліз незримих поринав,
Їх гіркість власною змивав би кровю
І зрозумів ввесь жах в людському безголовю.
Як би ти знав!

Як би ти знав! Та це знання предавнє;
Відчути треба, серцем зрозуміть.
Що темне для ума, для серця ясне й явне...
І иншим би тобі вказався світ.
Ти-б серцем ріс. Між бурь життя й трівоги
Була-б несхитна, ясна путь твоя.
Як той, що в бурю йшов по гривах хвиль [розлогих, —
Так ти-б мовляв до всіх плачучих, скорбних, [вбогих:
„Не бійтеся! Це я!“

Епична поезія.

128. Панські жарти.

(З поеми.)

Старий був, смирний піп у нас,
Іще з тих давніх мало вчених,
У Луцьку чи в Холмі свячених,
Що то жили й робили враз
Із мужиком, що поглядали
На панський двір тривожно, мали
Для пана лиш низький поклін,
І ненастанно почували,
Що їм чужий, ворожий він.

А пан, хоч явно не цурався,
Все здалеку від них держався,
Не сповідавсь, не причащався,
А як яке лучилось діло,
Що змовиться з попом веліло,
У двір до себе закликав,
Та до покоїв не пускав.

Попам сельським лиш тільки всього
Було із пошанування того,
Що на ту панщину не йшли,
Ґрунт між громадою держали,
За треби, що хто дав, те брали,
І з праці рук своїх жили.

Не думав певно старовина,
Наш піп, не снив мабуть і сном,
Що надійде така година,
І перед панськими очима
Зістане він бунтівником.
Та довелось!
Вдівцем бездітним
Багато літ він жив у нас,
Аж заманулось йому раз
Заняться ремеслом просвітним.
Хоч сам він не багато знав,
Та як у полі вже робити
Не міг, то щиро забажав
Дітей хоч читання навчити.

Не довго й думавши, давай
До себе дітвору скликати.
Веде їх літом в поле, в гай,
Зімою до своєї хати
І не відразу їх садив
За книжку ані за азбуку.
Чи то тому, що й сам блудив
Замало в книгах, чи судив
Він гостро книжную науку,
Він зацікавлював дітей
То повістками, то казками,
А головно на цей святий
Великий божий світ — природу
Раз-в-раз увагу їх звертав.
На кожнім кроці свого ходу
Він щось цікаве зустрічав.

Про все умів щось розказати,
І вмів до всього навязати
Чи то випадок із життя,
Чи користну якусь науку.
Умів і кожне він дитя
Розрушать, взяти мов за руку.
Збудити власні в нім думки
І визвать власнії уваги
Так, що малії дітваки
Обдерті, босі, залюбки
До нього йшли, мов овечки
До пійла в час літньої спраги.

Та річ у тім іще не вся:
Їх до попівської оселі
Не так тягла наука ця,
Як більш гостина в панотця,
Оті полуденки веселі
В просторій хаті, за столом,
Де піп і челядь вся гуртом,
Немов семя одна, сідали.
Свобідно слуги жартували,
А панотець, мов батько всім,
Цього впімне, того наставить,
Як що робить, як ділом пра-
вить . . .
А діти слухають, і їм,
Навиклим дома бачить голод,
Зносити дим і бруд і холод,
І чуть що-рана стук в віконце
І крик сіпак: „Ану, чи конче
Вам бука треба? Виходіть!“
Навиклим бачить невсипущу
Журу батьків і, серце рвущу,
Одну зітхання пісню чуть, —
Тут, в тім кутку, де все ясніє,
Де чисто, тихо і приютно,
Де слова прикрого не чутно, —
Сам з себе якось ум міцніє,
Розширюєсь дитяча груд.

Встають, ідуть в садок, гуляють,
Присядуть трохи відпочить.
От панотець читати вчить:
З прутків вербових укладають
Здорові букви на піску,
А далі й книжечку яку
Їм винесе; товпляться тут,
Цікаво в книжку заглядають,
Знайомі букви пізнають,
В слова знайомі їх складають

Не знаю. Бог дає мабуть
Усяким людям всякі дари:
Одному ясний, сильний ум,
Що не знаходить в світі пари;
Другому рій крилатих дум,
Що, мов орли, летять за хмари;
Ще иншим руки золоті:
Що очі бачуть, руки вдіють.
Який же дар дістали ті,
Що так дітей учити вміють?
Мені здається, в скарбі тім
Любви найбільш дісталось їм.

Чимало вчителів стрічав я
В житті, чимало жив з людьми,
А про такого й не чував я,
Щоб так з маленькими дітьми
Вмів поводиться, як покійний
Наш панотець. І що то був
За празник у селі подвійний,
Як на Великдень хлопці наші
У церкві складно заспівали,
На крилосі на переміну
Апостол по пунктам читали!
Мов рій у літі, люд загув,
Мами аж плакали: „Такого
Ніхто від віку в нас не чув!
Чи бач, хлопята! Дармо каші
Не їли! Бач його старого,

Як вивчив!“ В радісну, нестрійну
Громаду коло церкви збились
Батьки і стали міркувать,
Як панотцю віддякувать
За те. Та поки ще рішились,
Вже з двораків один спішив
У двір, щоб пану все сказати.

Пан сам до церкви не ходив,
Щоб враз із бидлом не стояти.
Скінчилась служба, посвятили
Паски, аж ось з двора біжить
Післанець до попа: „В тій хвилі
Пан хоче вами говорить“.

Іде наш піп. В громаді тихо
Зробилось, посумніли щось,
Почули, що якесь тут лихо
Над ними без вини стряслось.
Гуртом хотіли провожати
Попа, та він їх задержав:
„Не треба пана дратувати“, —
Перехрестившися, сказав.

Пішов. З свяченим і з пасками
Громада коло церкви жде, —
Аж ось по хвилі він іде.
„Христос воскрес! Та Бог із
вами!
Чому не йдете по хатах?
Не бійтеся! Ніякий страх!
Пан лиш питав мене, як смів я
Без волі власти заводить
Якусь тут школу? Відповів я,
Що школи зовсім не завів я,
Лиш так приватно хтів навчить
Дітей письма зовсім без плати.
‚Ну, цього я вам заказати
Не можу, — згодя каже пан. —
Лиш по добру пораджу вам:
Покиньте це пустеє діло!‘

‚Я-б був його й не зачинав, —
Отак я пану відказав, —
Коли-б до мене не наспіло
Із консисторії письмо:
Не лиш дітей в селі навчати,
А й ш[illegible], де мож, закладати.‘

‚Чи так? Ну, це ще ми
вздримо!‘ —
Сказав вельможний, і рукою
Махнув на знак, що вже на
днесь
Досить розмови! Йдіть в спокою,
Не бійтеся! А ви, хлопята,
До мене завтра всі на свята!
Ну, йдіть! Громадою такою
Не стійте тут! Христос воскрес!“

І почалась від того дня
Поміж громадою і паном
Глуха, постійная війна.
Це-ж перший раз та вість при-
йшла нам,
Що пан у свойому селі
Чогось то зборонить не сміє.
А то ми ось віки цілі
Жили й, мов жито на ріллі,
Туди хилились, відки віє
Могучий вітер панських слів.
Хлоп і подумати не смів,
Щоб проти панського бажання
Робити щось, а як не міг
Знести неволі та знущання,
То кидав все, в чужину біг,
Іпшаючи дітей своїх
Іще на більше горювання.

Аж враз — „Не можу зборонити!“
Значить, є щось таке над ним,
Чого і він боїться, чим
Йому не вільно погордити.

Почувши це, ціла громада
Немов наново віджила.
Ще в свята по хатах ішла
Оживлена, гуртова рада.
„Нам треба всіх дітей учити.
Пан нам не сміє зборонити“.
Отак відважно гомоніли
Ті, що ще вчора так тремтіли.
„Нам треба школу завести!
Або-ж то ми такі послідні,
Що мусять наші діти рідні
Ярмо таке повік нести?“

Та ніщо крити шила в місі —
Знайшлися старші, розважніші,
Що вцитькувати принялись.
„Чого ви так розрешетились?
Напамять слово те навчились:
„Не сміє“. От чекайте лиш,
А він посміє вам! От краще
Мовчіть, щоб грішне тіло ваше
Не мусіло відповідать.
За ваш нерозум!“
Посумніли
На тую мову смільчаки.
У многих ще таки свербіли
Від панських буків синяки.
Та годі знов було ховаться,
Не бувши в лісі, від вовків.

Народ нараз
Почав сходиться, розмовляти,
На школу вже й складки збірати,
Мов пана й в світі не було.

Гай, гай, та швидко ми почули,
Що через рів та в рів стрибнули!
Дізнався пан, про що село
Загомоніло. Двадцять чільних
Провідників тих „рухів шкільних“
Прикликав, не сказав ні-гич,
А лиш по черзі простирати
Велів і кожному вліпляти
По двадцять солених палиць.

Потім сказав: „А що то, чую,
Що школу вашмосці будують?
Що-ж, гарно! Й дальше так робіть!
Вже почали збірати складку?
Так це від мене вам завдатку.
Чи може мало ще? Скажіть!“
Слова ті з усміхом крізь зуби
Цідив він, але враз поблід.
Ввесь задріжав, сціпились губи,
В очах заблис зловіщий світ.

„Га, хами! — крикнув він, — гадюки!
Вам школи треба? Знаю я,
Куди ви гнете! Не азбуки,
Вам волі хочеться! Змія,
Не хлоп! Мовляв: письма лизну,
То хто тоді на панщину
Мене посміє гнать? — Ідіть!
Не попадайте в мої руки,
Бо лихо буде! Лиш їй-Богу,
Як що про школу ту дурну
Ще раз почую, то такого
Вам всиплю бобу солоного,
Що замакітриться вам світ!“

Та помилився пан цим разом:
Гадав побоями злякать,
А роздражнив ще більш. „Згибать,
То згинем!“ — стали всі кричать. —
„А не уйде йому це плазом,
Не зречемось ми правди свої!“
І зараз скаргу подали
За самовільнії побої
На пана. З уряду пішли
Допроси. Пан кричав, казився,
Та вже на буки не щедрився.
Отак ми й школу завели.

*

Отак два роки колотилось,
А тим часом в селі змінилось
Чимало. Арендар старий
Умер, настав якийсь новий,
Та хитрий з біса. Він то пана
Підмовив — своїм громадянам
Горілку дешевше пустить.
„Одно, що будуть більше пить,
А друге те: громада пяна
Не буде й бунтів підносить“.

І справді в ті жидівські сіти
Людей попалося досить.
А Жид у коршмі сюди й туди
Підпитим клепле: „Стид вам, люди!
Піп водить вас усіх за ніс.
Нащо вам в школу слати діти?
Нащо вам з паном задираться?
Що при тій школі упіраться?
Нащо вам школа? Хай їй біс?“

І от поволі почалася
Зараза з коршми й потяглася
Із хати в хату. Не було
Вже згоди в радах так, як перше,
Ба вже й дітей чим-раз то менше
Ходило в школу. Все село
Якесь німе, понуре стало,
Лиш співом пяним зпай лунало
Та панщини ярмо тягло.
Здавалося, що благородне
Оте зворушення народне
Пропало, порохом пішло.

*

Аж враз ні з цього ані з того
В селі щось сталося нового:
Урвався спів, шинок спустів,
Всі люди якось посумніли,
Понуро мовчки ще терпіли,
Та пан відразу зрозумів,
Що не добром це пахне. Зразу
І догадаться він не міг,
Яку і звідки це заразу
Навіяв біс якийсь на всіх.

Та певний того, що ніхто тут,
Хіба лиш піп один бунтує,
Почав розвідувать і чує
Ось про яку попа роботу:
Де тільки трапляться хрестини,
Чи похорони, чи родини,
Чи так в село де для гостини
Попа запросять, за столом
Усюди йде одна розмова:

„Пора вам, дітоньки, з шинком
Розстатися! Побійтесь Бога!
Горілка зводить вас з ума.
Горілка, то чортівська справка.
Себе жалійте! Йде зіма,
А в хаті і чобіт нема,
А Жид нассавсь уже, як пявка!

„Хоч на дітей своїх глядіть!
Голодні, голі, хворі, темні!
Що вийде з них? Тепер же світ
На світлі, не на тьмі стоїть.
Вже не досить ті скиби земні
Перевертать, а треба вміти
З людьми по людськи гомоніти,
Не дать кривдить себе ніяк,
Стоять за себе й за громаду.
А як же дасть собі пораду
Невчений, темний, ще й піяк?"

Ба де-які з двірні казали,
Що в церкві де-коли бували,
Що й там на казаннях раз-в-раз
Піп про тверезість промовляє,
Шинки, Жидів, горілку лає,
І каже, що вже крайній час
Зовсім її покинуть пити.

Пан став на місці, мов прибитий,
Почувши це. „Ось як воно!
Зовсім пора покинуть пити!
Пощо-ж мені її палити?
Чи маю може свиням лити?
Попу мабуть це все одно,
Та не одно мені, о ні!
Це-ж бунт! Та-ж він в мою
кишеню
Виразно засуває жменю!
Та-ж він підкопує мені
Найліпший дохід! Ей, панотче!
Цього терпіти й чорт не схоче!
Насихмісць тут попа призвать!"

І, ждучи, скорою ходою
Ходив у злости по покою,
Плював, сідав, вставав опять.
Прийшов панотчик, поклонився
І близь порога зупинився,
В руці держачи капелюх;
Глядів трівожно та несміло;
Обличчя зблідло, побіліло,
Мов весь уйшов аж в пяти
дух.
З гори, мов на собаку буру,
На ту непоказну фіґуру
Пан марсом своїм поглядів,
І сплюнув, вільною ходою
Пройшов два рази по покою,
А піп стояв, мовчав, тремтів.

Вкінці пан звільна наблизився
І аж над самим похилився,
І різко, гостро запитав:
„Єґомосць, чи ви дурнем стали,
Чи зроду розуму не мали,
Чи вам дурниць хто нашеп-
тав?
Чого ви шию самохіть
Все пхаєте мені у сіть?
Хіба на те вас ваші власти
Попом поставили ось тут,
Щоб ви напроти мене люд
Підбурювали до напасти
І вчили панську власність
красти?"

Піп аж додолу похилився
І ввесь тремтів, перехрестився,
Та пану в очі все дивився.
„Це ясне-пану набрехали", —
Сказав несміло.
„Набрехали?
Хто, що, пощо? Чи це брехня,
Що ви приватно і з амбони
Хлопам розводите андрони
І всюди клеплете що-дня,
Щоб кинули горілку пити?"

„Це правда“.
„Ну, а як хлопня
Послухає цих слів, то що
Мені з горальнею робити?“

„Це не моя річ“.
„Ото-ж то!
Не ваша річ! А підтинати
Мій дохід, хлопа бунтувати,
То ваша річ!“
„Дарують пан.
Роблю це не по своїй волі!
Роблю те, що духовний стан
Мені велить. В те, що на полі,
В коморі, хаті і стодолі
Хлоп робить, не мішаюсь я,
Та дбать про душі їх, вести
В житті їх шляхом чесноти,
Це, прошу пана, річ моя“.

„Е, гере-фере, моцюмпанс,
Усе те, це пусте гаданє.
А я кажу вам раз на все:
Най про тверезість ту пустую
Від вас і слова більш не чую
Ні я, ні люди! Киньте це!“

„Я-б радо кинув ті історії,
Я-б навіть був не починав,
Коли-б виразний не дістав
На це наказ із консісторії“.

„Це що у біса!“ — крикнув
пан
І скочив, наче приск в халяві
Почув. — „Пралати ті плюгаві
Задумали мабуть наш стан
Пустить з торбами! Покажіте
Мені цей наказ! Боже-світе,
Та я їм ним кінця дійду!
Не пожалію вже видатку,
В ґубернії пришну їм латку,
А то й до цісаря піду!“

„Я наказу із консісторії
Не можу дати, — піп сказав. —
Він посилався по курсорії,
Я й нумеру не записав“.

„Га, попе! — скрикнув пан
сердито, —
Ти брешеш! Аж тепер відкрито
Твою брехню! Із консісторії
Не було жадної курсорії,
Котра-б наказувала це.
Бо знай, усі курсорії ті
Дяк, під загрозою, мені
Все до прочитання несе.
Так от який ти! Тут і там
Неправні, бунтівничі речі
Говориш раз-у-раз хлопам,
А криєшся за власти плечі!
А як він, мов святий, зложився!
Я-б того й не розпочинав!
Постій-но, будеш ти ще знав,
З ким ти так хитро зачепився“.

Та диво, голос той сердитий,
Вразливі, прикрії слова,
Що, бачилось, к землі прибити
І похилити й принизити
Старого мусіли попа,
Зовсім аж навпаки неначе
Сердезі духа додали.
Він випростувався, тремтяче
Обличчя засвітило, око
Зустрілось з панським. Він гли-
боко
Вклонився і сказав: „Коли
Я провинив що проти права,

То що-ж робити, відповім!
Роблю лиш те, що божа слава
Мені наказує. Я стою
Вже в гробі одною ногою.
Мене не тикає зовсім
Грізьба ніяка ні обава,
Сумління в мене по-над всім".

Сказавши це ще раз вклонився
І звільна, тихо віддалився.

*

Ще сонце ясне не сходило,
Ледви на днину зазоріло,
І спало в тьмі село, коли
З дзвінниці дзвони загули
І на всеночне люд скликали.
Від дзвонів гомону кругом
В хатах будилися, вставали.
Немов зірки віконця сяли,
А далі звільна повагом
В кожухах і шапках смушкових,
В великих чоботях пасових
До церкви люди потягли.

Далеко чутно, як скрипить
Замерзлий сніг під їх ногами,
І пара з віддихів клубами
Немов із коминів бухтить.
У всіх на вусах — мов іглú
Понамерзали в одну мить.
Ідуть купками, громадками,
Та тихо так, не гомонять,
Немов збіраються думками
Щось дуже важне підпринять.

Воно й не диво: адже-ж нині
Сам Новий рік, присяги день!
І наче вояк, що в огень
Іде, так кожний нині чує,
Що та присяга їм зготує
Чимало лиха, що повинні
Чимало вражих сил зломить,
Чимало горя перенести
І панських кар і Жида мести,
Щоб наміри свої сповнить.
Та всі рішили, будь-що-будь,
Все витерпіть і груддь о груддь
Іти і голови зложить,
Щоб лиш свободу заслужить!

Гай, гай, була то гарна хвиля!
Як нині тямлю ще її.
Розбуджена громадська сила
Під гнетом дужчала, зносила
Всі перепони і гасила
Незгоди й розбрати свої.
Досить було одної згадки
Про можність волі, щоб збудить
Народний дух. І всяк в ту мить
Готов був всі свої достатки,
Життя за волю положить.

Гей, та не довго то тривало!
Таких хвилин блаженних мало
В житті народів і людей.
Коли-б пізніше, в тяжчі проби
Було в нас більш таких хвилин,
Такого духа і вподоби,
Ох, то не так в нас днесь було би,
І блуд, недогляд не один
Запізні-б не будив жалоби.

Прийшли під церкву. Що за диво?
Заперті двері! Тут мороз,
На дворі видержать не мож.
„Гей, паламарю! Ну лиш, живо
Церковні двері одчиніть!"

Кричить народ. Затихли дзвони,
Зліз паламарь. „Кладіть поклони,
Хрестіться та додому йдіть!
Дверей не одчиню, й не ждіть!“

„Що? Як? Чому?“ — мир
закричав.
А паламарь і одвічав:
„Лиш тільки я дзвонить почав,
Прилетів зо двора атаман,
Ключі від церкви відібрав“.

Народ лиш ахнув. „Ох, нам горе!
Яка це ще нова біда нам
Від пана грозить? Що це він
Гада, що так нас переборе?
Він з Богом хоче воювати?
Він церков сміє запірати?
Гей, на дзвіницю. Бийте в дзвін!
Дзвоніть трівогу! Най збігаєсь
Усе, що лиш живе в селі!
Гуртом до пана! Най смиряєсь,
Бо будуть кости не цілі!“

І разом дзвони застогнали,
Товпились люди та кричали,
І, мов пожежа, бухав гнів
З їх рухів і очей і слів.
Кленуть і грозять, кличуть: „Гей,
Бігай по молоти, ковалю!
Відібєм замок від дверей!“
Баби ридають наче з жалю
За вмерлим. Стогін, галас, крик
На цвинтарі несповідимий!
Отак то, діти, почали ми
Той славний сорок осьмий рік.

Аж ось на скруті показалась
Ватага панських посіпак
Із нагайками, гордо так,
Бундючно д церкві наближалась,
І стих на хвилю крик і галас,
Всі ждуть, чого то хоче пан,
Аж ось атаман-палюган
Говорить: „Люди! що це з вами?
Чого ви стали тут юрбами?
Чого ревете так завзято?“

„Пустіть до церкви! Де
ключі?“ —
У відповідь ревнули всі. —
„Пустіть до церкви, нині свято!“

„Що ви, сказились? Хто це вам
Наплів? Сьогодня будна днина!
Піп вам сказав? Ваш піп —
дитина!
Він і читать не вміє сам.
Пан ліпше знає! Розходіться!
На панське зараз лагодіться!
Усякий ладь сокиру й віз —
Поїдемо рубати ліс!“

Мир остовпів. Що за причина?
Невже це справді будна днина?
Невже-ж усі здуріли ми?
Та ні, кепкує зла личина!
І враз, мов вихор той крильми
Залопотить, бори могучі
Застогнуть з градової тучи,
Так мир, що з остраху мовчав,
Увесь загрюкав, закричав:
„Бреши ти сам зарівно з псами,
Поганий панський блюдолиз,
Не нас роби всіх дураками!
Наш піп з тобою враз не гриз
Кісток під панськими лавками!
Он що він видумав, падлюка!
На панщину на Новий рік!
Чи може панова це штука?

Най стережесь! На тім коні
Поїде на короткий вік!
Тут з Богом справа, не
з людьми!“

„А я кажу вам: розходіться!“ —
Прислужник панський знов
візвав. —
„Ключі у пана. Пан сказав,
Що хоч кричіть, хоч вередіться,
Не буде в церкві днесь відправ.
А в разі бунту пан покличе
Команду війська у село.
Кажу вам: розходіться швидче,
Щоб вам ще гірше не було!“

„А най тут котить і гармати!
Хоч голови всі покладем,
А кроком відси не підем.
Це що, день-у-день працювати,
І навіть стільки свят не мати,
Щоб Богу помолиться? Гей!
Ламаймо двері! Най трібують,
Най нас у церкві всіх мордують!
Геть посіпаки від дверей!“

Та панські слуги добре дбали,
Густим рядом при дверях стали.
Довкола них зробився стиск.
Обмахувались нагайками,
А далі штовхать кулаками
Взялись . . . Люд тиснеться, писк,
виск!
Вже по-над голови людей
Почали задні до дверей
Метать великі снігу груди,
І гнів кипів чим раз страшніш,
Де-де в руках заблиснув ніж,
І чувся крик: „Най гинуть
Юди!“

І може-б сорок осьмий рік
Були ми кровю охрестили,
Коли-б у тій рішучій хвилі
Піп свого слова не прорік.

За шумом, галасом та криком
Ніхто й не бачив, як між нас
Він увійшов, — коли нараз
З придверним Розпяттям великим
В руках перед людьми він став
І хрест високо підійняв
І голосним озвався кликом:
„Бог з вами, діти! Що це, ви
Опутані злим духом нині?
Що ви, Татаре чи Туркині,
Що коло божої святині
Такий гармидер завели?
Чи місце тут на колотнечу?“

„Не ми її розпочали!“ —
Гукає мир. — „Адіть, панотче,
Пан ключ від церкви взяв, ще
й хоче,
Щоб ми на панське нині йшли“.

„Зле робить пан, то не перечу,
На душу гріх бере важкий!
Та чи-ж то рац'я, щоб для того
І ви гріха не менш тяжкого
Тут допускалися й святий
Дім божий бійкою сквернили?
Ні, діти, Богу гнів немилий!“

„Та ми-ж для божої хвали
Лиш голос правди підняли!
Хіба-ж і це зносить терпливо?
Як так, то пан почне нам живо
На тімю кілля ще тесать!
Ні, цього не дiжде дводушний!
Кажіть їм ви ключі віддать!

Як пан не буде вам послушний,
То двері будемо ламать!“

„Дурні, дурні! Прости вам, Боже,
Оцю великую хулу!
Невже ви божую хвалу
Оберегти хотіли, може,
Тим криком, бійкою? Чи-ж ті
Незвісні вам слова святі:
Як Бог хотів би оборони,
То він би в хвилі леґіони
Небесних янголів зіслав?
Ні, діти! Бог нам приказав
Усяким властям покоряться
І слухать розказів усіх“.

„То що-ж, нам днесь до діла
браться?
Панотче, це-ж смертельний гріх“.

„Ви з мусу, діти, не з охоти,
То Бог гріха не вмінить вам!“

„Але-ж, панотче, і ви са
Підете також до роботи“, —
Озвався панський палюган.

„Я?“ — скрикнув піп, мов
ужалений, —
„Я? Я? Чи-ж я не увільнений
Від панщини?“
„Ні, отче! Пан
Велів виразно нам: ідіть,
Усіх на панщину женіть,
І піп також най їде сам!“

„Не буде того, як світ світом!“ —
Знов мир ревнув. — „Панотче, ні,
Не бійтесь! Ми за вами всі
Обстанемо. Громада з війтом
Хоч зараз до циркулу йдем,
І старості до ніг падем,
Нехай розсудить нас із паном!“

„Ні, діти, — піп старий сказав —
Не буде того! Це погано!
Коли пан нині наказав
На панщину, то видно, діти,
Сам Бог йому цю мисль зіслав,
Йому дозволив розгордіти,
Щоб незабаром сам він в сіти
Своєї гордости попав.“

„Так от що я сказать вам мушу:
Схотів пан взяти гріх на душу,
Схотів у свято рокове
Нам церков божу замикати
І нас на панщину всіх гнати, —
Най буде й так! Хто поживе,
Побачить, що то з того буде.
Ми-ж, діти, бунтів не робім,
І за-для панської гордині
В додатку ще й на себе нині
Гріха тяжкого не берім.
Ми силі, власти покорімся.
В покорі, діти, покажімся
Ми достойнішими, як він.
Ви-ж нині мали присягати!
Чи ви гадаєте, що вам
Зложить святу присягу дам,
Як двері будете ламати?
Знесім ще пробу цю тяжкую
А я вам певно пророкую,
Що Бог її нам почислить.
Хіба-ж не звісно вам, що зрана,
Поки зоря зійде румяна,
Найдужче все мороз смалить?
Та хоч застелить він віконце,
Та це лиш знак, що швидко сонце
Заблисне й землю отеплить“.

І диво сталося з людьми:
Усі притихли, посмирніли,
І похилились, посумніли.
А очі всіх на схід летіли,
Мов ждали тут-же скону тьми.
Та небо ніччю так погідне,
Тепер, коли вже малось дідне,
В тяжкий туман заволоклось.
І за селом в яловім бору
Важке гудіння пронеслось.
І тільки піп скінчив, аж ось,
Віщуючи страшну вихору,
На цвинтарі високий вяз
Так жалібно почав скрипіти,
Що затремтіли всі, мов діти,
І глухо застогнали враз:
„Най судить Бог! Будем смиряться!
Ходім на панщину збіраться!“

*

Ревів, стогнав від бурі бір,
Немов голодний, лютий звір,
І чорним гиллям, мов руками,
Махав у вітрі, бивсь і хріп,
Коли понурими купками
Віздили ми під темний стріп.
Як дивно, лячно якось стало
Усім в тій хвилі, наче ми
В якийсь заклятий світ віздили,
У царство сумерку й зіми,
З якого вже повік не мали
Вернуть живими, як з тюрми.

Як дивно, лячно залунали
Удари наших топорів,
У звори, дебри відгук слали,
Немов тим відгуком скликали
Громади відьм та упирів.
А кожний знав, що нині свято,
І що той святотатський гук
Хто зна яких і як багато
На світ накличе бід та мук.

Та ба, не час було вагаться,
Коли ні думать ні вертаться
Сіпаки панські не дають.
І ми сами, щоб заглушити
У собі страх, давай трощити,
Що аж тріски, мов град, падуть.
Рубаєм, зуби закусивши.
Мов дерева ті — найзрадливш
У світі наші вороги.
Ті стяте дерево корують,
Ті ріжуть пилами, чвертують,
Кладуть у стоси і в стоги.

Попові-ж панські посіпаки
Веліли тягати гиляки
На купу з парубками враз.
„Бог з вами!“ — люди за кричали, —
„Хіба-ж старий до того здалий
Хіба нема сумління в вас?
Глядіть, він ледви робить кроки,
А тут пні, ломи, сніг глибокий,
Тут сил потрібно не таких!“

„Мовчать!“ — атаман крикнув — „Голя!
Ми робим так, як панська воля!
Тягніть, єґомость!“
Люд тих,
І мовчки, в лютости понурій,
Під лісу шум і стогін бурі,
Кипить робота лісова.
Та бачимо, як панські слуги
Сміються нишком, як з натуги
Наш піп старенький умліва,
На купу тягнучи дрова.

Сміються, кляті, не зважають
На старість, на духовний стан,
Його найдужче наганяють.
„Тягніть, єгомость! Швидко пан
Прийде! Як стіс малий застане,
То буде клопіт вам і нам“.

Та дармо з сили вибивався
Старий — тремтить його рука,
Не може двигнуть патика.
Ногами що-крок спотикався,
Упав, устав і знов хапався,
Та де вже там йому така
Робота! Довго ми дивились
На те, як мучили, глумились
Сіпаки панські над попом,
Як він, не кажучи й словечка,
Коривсь, хилився, мов овечка,
З сил вибивавсь під патиком.

Ба далі бачимо: знеміг
Зовсім, мов скіпка, впав у сніг
Із патиком, що взяв на плеч ,
І груди вже хриплять старечі.
Та ще сіпакам не досить!
Мов круки жертву окружають,
То штуркають, то підіймають,
„Та годі тут вам сніг місить!
Ідіть поліна там носить!“

І враз — яке це сталось диво
Чи вітер свиснув так страшливо
Чи затріщав підтятий пень?
Чи мигнув блискавки огень?
Чи в серцях наших щось прорвалось,
Що там від рана в лід стиналось,
І раптом ринуло на світ?
Досить, що, мов на розказ даний,
З сокирами та топорами
Ми кинулись, ревли словами:
„Недолюдки! Прокляті! Ждіть!
Досить вже нашу кров ви ссали,
Томили нас і збиткували!
Тут ми розсудимося з вами!
Раз гинуть! Бийте їх, валіть!“

Чи вітер ніс нас, чи злі духи
Прискорювали наші рухи, —
Досить, в одній хвилині ми
Всіх посіпаків обступили,
Мов парканом обгородили
Гнівними, дужими грудьми.
Сталеві вістря заблищали
Ось-ось над головами їх.
„Моліться, кляті!“ — ми кричали. —
„Ось вам і піп! У кого гріх
На совісти, най сповідаєсь,
Най швидко молиться і каєсь,
Бо звідси жаден з вас живим
Не вийде!“
Зблідли, поніміли
Сіпаки, наче помертвіли;
Таким ми напором страшним
На них наскочили, що й мисли
У них не було опіраться;
Трівога й жах на них натисли
Так, що ніхто не смів і рваться
До опору, а то-б його
Були напевно тут-же вбили.
Сами не знаючи, чого,
Усі враз голови склонили
І людям кинулись до ніг.
Рік сорок шостий і крíваві
Його події, знать, в уяві
Воскресли, мов живі, у всіх.

„Сусіди, браття, Господь з вами!
Що робите? Хіба-ж це ми
З охоти власної, сами
Це робимо? Хіба-ж над нами
Не той сам пан, що і над вами?“

„Неправда!“ — крики розляглися. —
„Бо нас неволять до роботи,
А ви із власної охоти
У панську службу нанялися.
Тепер ми браття вам, сусіди,
А чим то ви для нас завсігди?
Які то в вас тоді слова,
Коли під вашими руками,
Під канчуками, нагайками
Нам тіло кровю підплива?
Ні, годі! Горе наше вщерть
Переповнилось! Всі погинем,
Але на вас ще пострах кинем!
Моліться! Тут вам буде смерть!“

„Ха, ха, ха, ха! Оце то й діло?“ —
За нами враз загоготіло. —
„Ха, ха, ха, ха! Оце то раз?
Чи бач! Пани офіц'ялісти
Учаться на колінах лізти
Перед хлопами! В добрий час!
Та фе, панове! Гонор майте!
Досить клячати, уставайте,
А то промочите штани!
чом ті люди так над вами
Стоять довкола з сокирами?
Чи в танець ладяться вони?“

Це пан був. Мов з землі вродився,
Так враз між нами опинився
У футрі, в польських чоботах,
І з своїм канчуком в руках,
Гордий, як все, та не гнівливий,
Ба навіть усміх жартобливий
Іграв у нього на устах.

Ми всі застигли. Грім із неба
Не був би так нас остовпив.
Безумний гнів, що осліпив
Нас перед хвилею, остив,
І якось так сами від себе
Ми застидались, мов би нас
На крадіжі усіх спіймали.
І наче на команду враз
Ми сокири вниз поспускали.
А пан, усміхнений, гордий,
Війшов спокійно в середину,
З погордою очима кинув
На слуг. З них кожний ще блідий,
Тремтячи, мнявсь з ноги на ногу
І силувавсь здавить трівогу,
У дусі дякуючи Богу,
Що спас його від рук людей.

А пан сміється з них і кпиться:
„Ну, що, панове, — каже він, —
Навчили вас хлопи молиться?
А щирий знать був ваш поклін?
Ну, гарно, гарно, це нічого
Не шкодить вам! А пану Богу
Молитва всюди мила є,
Як тільки в скрусі і любови
(Слова ті з притиском промовив)
Хто Богу дух свій віддає“.

Мовчали слуги, мов закляті,
А пан звернувся вже до нас:
„А дурні, дурні, дурні з вас!
Ще більше дурні, ніж завзяті?

Я-ж вашу вірність трібував,
Неначе сина батько щирий,
А вас мов біс опанував
Відразу рваться до сокири!
Я-ж, дурні, тільки жартував!“

Мовчали всі, мов чорна хмара,
І поспускали очі вниз.
А пан: „Сами ви завзялись
На власну шкоду! Мов отара
Насліпо в пропасть ви прете!
Чому? Я можу вам сказати:
Вам тут погані супостати
Наговорили, мов святе,
Що швидко волю вам дарують,
Данини й панщину скасують.
А що, неправда? Ну, скажіть!“

Народ мовчав. „Ну, ну, мовчіть!
Я знаю все. На жаль великий
Гадючі, хитрі ті язики
Одно забули вам сказать:
Як на ту волю заслужити?
Так отже я скажу вам це:
Той тільки варт на волі жити,
Хто над собою й гнет знесе.
От я й задумав стрібувати,
Чи варті би свободи ви?
Хотів собі зажартувати,
І бачу, що ще довго ждати
І довго ще вам мандрувати
Не розумець до голови“.

Народ мовчав. Втім перед пана
Атаман виступив, вклонився.
„Дарують ясний пан! Від рана
З нас кожний нині вже гонився,
Немов листок той над водою,
Двічі над смертію самою!
А то був жарт, лиш панський жарт!
Ні, ясний пане, вірних слуг
Пани так инші не трактують,
Для жарту їх не сумітують
Під хлопські пясти, під обух.
То-ж ми хіба не мали-б глузду
У пана довше ще служить;
Від нині дякуєм за службу, —
Най пану Бог без нас щастить!“

Пан очі витріщив — ні слова
Немов отаманова мова
Йому нараз усю ту річ
У иншім світлі показала.
Та ще веселість не щезала
З його лиця і уст і віч.
Коли нараз між мужиками
Щось застогнало і руками
Кивнуло, — люди підійшли
І перед пана привели
Попа безсилого, слабого,
Що підчас розруху цілого
Лежав простертий на землі.
Він був блідий, як труп, трусився,
Немов підтятий; з-під повік
Полумертвий вже зір світився,
І ледви чутно він прорік:
„Пан жартував, мов батько добрий
З дітьми, їх вірність трібував!
А чи і з Богом теж для проби
Невинно пан пожартував?
І то був жарт, що боже свято
Пан зніс, що церков нам запер?
І то був жарт, що так завзято
Без суду і без права взято
Мене й замучено тепер?

Все те був жарт. За жарт той, пане.

Я скаргу перед божий суд
Заношу. Нині ще там стане
Мій дух, а твій, нім рік цей кане
У вічність, — теж туди позвуть,
Добро твоє в злодійські руки
Піде, й сліду не буде знать
Твого буття, — сини і внуки
Цей жарт твій будуть проклинать!“

Ці, ні то грозьби, ні прокльони
Мов крила чорної опони
Світ панові заволокли.
Він затремтів, стиснувши зуби,
То вуси торгав, то гриз губи,
А далі рік: „Плети, мели!
Безумний старець, та й по всьому!
Ану! Збірайтеся додому!“
І віддаливсь. І ми пішли.

129. На святоюрській горі.

Дня 30 жовтня 1655 р.

(Поема.)

I.

Сонце хилиться, на львівські
Мури скоса позира,
Та в його промінні сяє
Святоюрськая гора.

А по ній, мов чорні плями,
Чорні згарища стирчать,
І край шляху верб безлистих
Бовваніє довгий ряд.

Серед згарищ білі шатра
Тиснуться з усіх боків,
Наче білі печериці
З-під обпалених пеньків.

Поміж шатрами купками
Похожають козаки,
Блискотять до сонця списи
І червонії шапки.

Де-де в шатрах чути стогін,
Де-де пісня залуна,
Брязк бандури, крик сторожі
Та гукання чабана.

З святоюрської дзвіниці
На вечерню вдарив дзвін, —
Гнуться голови козачі,
Богу віддають поклін.

А внизу на львівських вежах
Инші дзвони на той гук
Відгукнулись, наче голос
Полетів із рук до рук.

А при церкві святоюрській
На саміському шпилі
Край шатра під грубим дубом
Товариство при столі.

Тут Богдан, козацький батько,
І полковників аж пять,
І Іван Виговський писарь
Розмовляючи сидять.

То колишній кум гетьманів,
Любовицький, що колись
Гостював у Чигирині,
Поки війни ті знялись.

Праворуч гетьмана гості,
Королівськії посли,
Що від Яна Казимира
Подарунки принесли.

Обік нього ще пан Ґрондзький
Бистрим оком, наче щур,
Огляда козацькі сили
І немудрий львівський мур.

Стихли дзвони святоюрські,
Писарь кубки налива,
І заслухались присутні
На гетьманськії слова.

II.

„Пане куме Любовицький, —
Мовив, хмурячись, Богдан, —
Чарку! За стару знайомість!
Поки піниться цей жбан!

Буцім то Річ посполиту
Підкопали ми одні
І в величну ту будову
Люті вкинули вогні?

Мовиш, що король аж плакав,
Пишучи оці листи?
Так його болить нещастя
України — мовиш ти?

Пане куме Любовицький,
Я шаную маєстат,
Та король, що так говорить,
Сам є маєстату кат.

Випий! — Плакав? Єзуїти
Люблять плакать, та цей плач
Іншим палить душу й тіло...
Випий, куме, і пробач

Бо його слова найперші
Задають брехню кінцю, —
Бо-ж він зна, що не з добра ми
Зачали війну оцю, —

Ці слова! Говориш, буцім
Признавав король і сам,
Що обіцював багато,
Не сповнив нічого нам.

Що терпіли ми знущання
Від панів предовгий час,
Що нас хлопами взивали,
Канчуками сікли нас, —

Так чого-ж тепер ще хоче?
Чом на нас він наріка,
Буцім з нашої провини
Крови поплила ріка?

Забірали нашу працю,
Зневажали нам жінок,
Не пускали нас до церкви,
А гонили у шинок. —

Що хати палили вбогі
І рубали нам садки, —
Пан із паном посвариться,
Терплять горе козаки.

Навіть в душі нам залізти
Забажали накінці,
Віру змінюють, що наші
В ній жили діди й вітці.

„Туркогреками“ нас лають,
Замикають нам церкви...
Православний — нехрещений
І невінчаний живи.

Ще й біскупів-святокупів
Шлють, щоб брати нас за чуб,
Унією називають
Силуваний з Римом шлюб...

Сто сот громів, пане куме!
Тут не стало нам терпцю...
На погибель живодерам!
Випий, куме, ще й оцю!“

III.

„Пише нам король: ‚Свідчуся
Ранами Христа й хрестом,
Що бажав я все сповнити,
Як прирік вам, та не міг.‘

Ха, ха, ха! Король хрестом нам
Клявсь, а чорт махнув хвостом,
І змазав ту клятву! Знаю,
Знаю тих чортів усіх!

Мовиш, куме, що на сейм
Промовляв король за нас,
Натякав на наші кривди,
Вказував направи час, —

Та шляхетство закричало,
Та магнати заревли,
Королеві й посли ґвалтом
Добалакать не дали...

Вірю цьому. Та що з того?
Що тепер робити нам?
Як король ваш віхоть, що-ж є
За ціна його словам?

Пощо з ним нам умовляться,
Бога клятвами дрочить,
Коли в сеймі йому навіть
Мови не дадуть скінчить?

Сам скажи, мій куме: що на
Трактувати з помелом?
Годі вже вам нас водити
Як ту кітку за стеблом!

Як захочемо правдивий
Із Ляхами мати мир,
Знайдемо панів, що в Польщ
Старші, ніж Ян Казимир.

Але це не швидко буде!
Поки стане нам шаблюк
І пищалі самопядні
Не впадуть із наших рук,

Поти йтиме на Вкраїні
Чортів танець навзавід,
Аж козацький або ляцький
До останку згине рід.

Плакав ваш король? Най плаче,
Як не вміє ради дать!
Не над нами, над собою
Він повинен би ридать.

І оцю Річ посполиту
Най оплакує! Най зна:
Бачила страшні події,
Гірших ще діжде вона!

То не спис козацький рану
Їй глибокую завдав,
То лиш тріснув струп поганий,
Що від давна набірав.

Як тепер його не витнуть
І не згоять — мясо й кість
Він розточить, і все тіло
І життя все ваше ззість.

Трохи витяли ми струпа —
Тих бутних короленят
ишневецьких, Конецьпольських
Калиновських, як їх звать . . .

Варті ми за це від Польщі
Нагороди, а не кар . . .
О, бо доки тут їх панства,
То й кінця не буде чвар.

Щоб я був лихим пророком!
Та спімніть мої слова:
Коли з цеї хуртовини
Вийде Польща ще жива,

І як силою маґнати
В гріб її не покладуть
То сами її сусідам
На поталу продадуть.“

IV.

Пане куме Любовицький,
Випиймо по чарці ще!
Щире серце гріє чарка,
А нещире най пече!

Мовиш: ‚Киньмо звади й свари,
Все, що розєднало нас,
Вимажімо з серця память
Давніх кривд, гірких ураз!‘

„Вольні з вольними, в любови
Як брат з братом, з другом друг,
Рука в руку, межа в межу
У двох тілах один дух . . .‘

Гарні це слова, їй-Богу!
Проникають в кров і кість.
Сам старий Сильвестер Косів
Чутливіших не повість.

Пане куме мій, ти мудра,
Дуже вчена голова, —
Та мене за дурня маєш,
Турчачи такі слова.

Добре знаєш, це принада,
Свіжий, так сказать, хробак,
Щоб по нім козацька щука
Зачепилась вам на гак.

Куме, куме! Не треплися!
Не кленись та не молись!
Слухай радше приповідки,
Що малим я чув колись.

V.

„Був собі колись господарь,
Мав і поле і садок,
Гарну хату і худобу
Бджіл чимало колодок,

Жінку добру, челядь вірну,
Де-що грошей під ключем,
Так, що завиділи люди,
Називали багачем.

Був у нього вуж домашній,
Що нікого не кусав,
І свобідно всюди лазив:
Уночі корови ссав,

А на день йому господарь
Від нетямної пори
Ставив молоко солодке
У мисчині край нори.

Вуж цей, то було хазяйське
Щастя: і з роси й з води
В двір плило добро, сторичний
Плід давали всі труди.

Пречудово скот плекався
Всім на диво родив хліб,
Родив сад, роїлись бджоли,
Мов лопатою хто гріб

До двора достатки всякі,
А нещастя відвертав:
Град у всім селі збив поле,
При його гряниці став;

Пошесть там не зазирала
Ні до хат, ні до хліва,
Обминала двір пожежа,
Поле сарана й мишва.

VI.

„Аж ось скоїлося лихо!
Хлопчик був у хаті тій
Син господаря, плазунчик,
Батьків любчик і пестій.

От раз мати на снідання
Для коханого синка
На долівці положила
У мисчині молока.

Хлопчик їсть і розливає
От, звичайно, як дитя:
Запах молока привабив
І вужа з його кута.

Він приповз і став хлептати
Молоко, але в гніві
Хлопчик бац! вужа ударив
Ложкою по голові.

Вуж не привичний до бійки
Звився грізно, засичав,
І, мов блискавка, дитину
Їдовитим зубом втяв.

Зверещав страшенно хлопчик;
Батько зо страхом прибіг,
Зараз зрозумів, що сталось,
Та порадити не міг.

За вужем в скаженій злости
Кинувся, хотів убить,
Та вуж, бачучи погрозу,
В яму крпється в ту мить.

З буком надбіга господарь,
Вуж у ямі майже ввесь,
Тільки хвіст іще знадвору
Спішно в яму волочесь.

Не міркуючи багато,
Люто вдарив чоловік
І вужеві неборацї
До крихітки хвіст відсік.

Та біди тим не поправив:
Від отруйного жала
До доби його дитина
Богу духа віддала.“

VII.

„Сумував страшенно батько
І ходив зовсім недуж,
Та в норі своїй від рани
Мучився не менше й вуж.

А хоч рана й загоїлась,
Він, безхвостий, нездоров,
Відцурався хати, стайні,
І подвірря, і коров.

Та з ним разом давнє щастя
Улетіло зо двора:
Ниви витовк град у літі,
Висушила степ жара,

Хижа гусінь сад обїла,
Від зарази скот попух,
В хату слабість загостила,
Мов повіяв смерти дух.

Що робити? Рада в раду:
До ворожки вдався він,
Чи не скаже, що за ворог
Є причиною тих змін?

Поворожила ворожка
На бобах, чи на зірках,
Та й говорить: ‚Сам ти, друже,
Сам біду на себе стяг.

„Був приятель в тебе щирий,
Що від зла тебе стеріг,
Але першої образи
Ти стерпіть йому не міг.

„Ти його зневажив тяжко,
Тяжко гнівається він, —
Ну, а гнів його, мій друже,
Це причина всіх відмін.

„І нема тобі рятунку,
Пропадеш увесь до тла,
Доки в вуглі твого дому
Гнів той, мов огонь, пала.

„Лиш одна тобі порада:
Всьому гніву дати стрим
І перепроситься щиро
Із приятелем старим.‘

VIII.

От тепер згадав господарь
Як немудро це вчинив,
Що в безумному розпалі
Так вужа він поранив.

І подумав: ,Конче треба
Знов перепроситься з ним,
Бо погине вся худоба,
Все добро піде, як дим.‘

Мовив жінці: ,,А постав-но
Край нори вужеві знов
Молока, а чей вернув би
Знов у дім наш, до коров.“

І поставила хазяйка
У мисчині молока,
Та вуж виповзе, наїсться
І до ями знов тіка.

А господарю що-днини
Гірше й гірше, хоч умри!
От він раз вужа підглянув,
Як той повз собі з нори.

І говорить: ,Вужу любий!
Що це враз на нас зайшло?
Чи-ж то сердитись нам треба?
Забуваймо гнів і зло!

,,Що минуло, те пропало,
Хоч і як нам допекло;
Жиймо, як жили давніше,
Щоб знов добре нам було.‘

Вуж на це відмовив: ,Годі!
Що було, те загуло.
Але як забути горе,
Що по серці нам пройшло?

,,Адже-ж ти коли згадаєш,
Що твій син в землі гниє,
То рука свербить, щоб тімя
Розторощити моє.

,,А і я, коли погляну
На відсічений свій хвіст,
То отруйним зубом в тебе
Вгризся-б, так лютує злість.

,,Ти скажи: як нам єднатись?
Як тобі був любий син,
Так мені мій хвіст. Даремно
Тут шукать причин, провин.

,,Не навернеться до мене
Твоє серце, ні моє
Не навернеться до тебе,
Поки память в нас жиє.

То найкраще нам розстаться.
Ти собі в своїм дворі
Жий без мене, я без тебе
Проживу в своїй норі.‘

IX.

„Пане куме Любовицький,
Ти розумна голова,
То ти певно й без пояснень
Зрозумів оці слова.

Цей господарь — ваша Польща,
А той вуж — то козаки,
Що на межах Польщі сікли
Бусурманські карки,

Що товклись по-за пороги
Шибались на море, в Крим,
В очі хану і султану
Дмухали пожарів дим.

І жилось тоді незгірше:
Розживавсь багатством Лях
За козацькими плечима,
А козак в степах, полях

Був свобідний і крихітку
Ссав отого молока,
Що напрятать, зберегати
Помогла його рука.

Та счинилась сварка. Годі
Тут шукать причин, провин;
Нас боліло, й вас боліло,
Вам згиб син, і нам згиб син.

Ну, скажи, як нам єднатись?
Як забути давнє зло,
Що крівавою межою
Нам по серці перейшло?

Як примусить до кохання
Серце, що в нім вється гад
Звідки взять душі довірря,
Що зазнала стільки зрад?

Ні, мій куме! Краще чисто
Розмежуймося, як слід:
Вам хай буде ваша Польща,
Україну нам лишіть.

Ви собі пануйте в себе
На вині та на меду;
Ми, як Бог дасть, будем пхать
І без вас свою біду.

Так мине сто літ чи двісті,
Наші рани заживуть,
Спомини всіх кривд і сварок
У непамять попливуть, —

Замісць зрад і звад і сварок,
Набереться скарб новий
Згідних ділань, спільних змагань
І сусідської любви, —

Пройдемо велику школу,
Та не єзуїтську, ні! —
Запануєм кожний в себе,
Станем розумом міцні, —

От тоді — коли вчасніше
Ваша Польща не згорить, —
Час настане, любий куме,
Про єднання говорить.“

X.

„Морщиш брови? Сціпив зуби?
Дрож тобою потряса?
Мовиш: ,Поки сонце зійде,
Очі вижере роса?'

Це можливе! Та признайся,
Чи не правду я кажу?
Єдність це: кленусь устами,
А ніж в пазусі держу?

Єдність це, що ти говориш
Про братерство і любов
І про сльози королівські,
Про пролиту марно кров

І про те, що час позбутись
Нам незгоди й лютих чвар, —
А ти сам, я добре знаю,
Завтра їдеш до Татар,

Будеш хана намовляти,
Підкупляти мурзаків,
Щоб напали на Вкраїну
Воювати козаків . . .

Ти поблід? Тремтиш? Не бійся!
Знаю добре, знаю вас!
Це є школа єзуїтська,
Та чи-ж це єднання час?

Знаю добре: в тій саміській
Пазусі, де ти привіз
Королівський лист до мене,
Повний клятв, упімнень, сліз,

Є ще другий королівський
Лист до хана, у котрім
Заклина його, щоб зараз
Впав на мене наче грім,

Щоб поміг йому козацьких
Розтолочити гадюк . . .
Не тремти, мій куме! Ну-ко,
Ще раз чарочку до рук!

На розстання! Їдь щасливо
Кланяйсь хану й мурзакам!
Та скажи, що коней треба
Й дамасценок козакам.

То-ж коли цього замного
В них, а власних їм голов
Не шкода, хай прибувають.
Ну, досить! Бувай здоров!"

130. Мойсей.

(З поеми.)

Добігало вже сонце до гір
Величезне, червоне,
І було мов герой і пливак,
Що знесилений тоне.

По безхмарому небі плила
Мелянхолія тьмяна,
І тремтіло шакалів виття,
Мов болючая рана.

Затремтіло щось людське, мягке
В старім серці пророка,
І понизила лет свій на мить
Його дума висока.

Чи-ж все буть йому кар вістуном
І погрозою в людях?
І, мов хворе, голодне дитя,
Щось захлипало в грудях.

„О, Ізраілю, як би ти знав,
Чого в серці тім повно!
Як би знав, як люблю я тебе!
Як люблю невимовно!

„Ти мій рід, ти дитина моя,
Ти вся честь моя й слава,
В тобі дух мій, будуще моє,
І краса і держава.

„Я-ж ввесь вік свій, ввесь труд тобі дав
У незломнім завзяттю, —
Підеш ти у мандрівку століть
З мого духа печаттю.

„Але ні, не самого себе
Я у тобі кохаю;
Все найкраще, найвище, що знав,
Я у тебе вкладаю.

„О Ізраїлю, не тям ти цього
Богохульного слова:
Я люблю тебе дужче, повніш,
Ніж сам Бог наш Єгова.

„Міліони у нього дітей, —
Всіх він гріє і росить,
А у мене ти сам лиш, один,
І тебе мені досить.

„І коли з міліонів тебе
Вибрав він собі в слуги,
Я без вибору став твій слуга,
Лиш з любови і туги.

„І коли він для себе бере
Твою силу робочу,
Я, Ізраїлю, від тебе собі
Нічогісько не хочу.

„І коли він жадає кадил
І похвали й пошани,
Я від тебе невдячність прийму
І наруги і рани.

„Бо люблю я тебе не лише
За твою добру вдачу,
А й за хиби та злоби твої,
Хоч над ними і плачу.

„За ту впертість сліпую твою,
За ті гордощі духа,
Що, зійшовши на глупий свій шлях,
Навіть Бога не слуха.

„За брехливість твого язика,
За широке сумління,
Що держиться земного добра,
Мов ціпкеє коріння.

„За безсоромність твоїх дочок,
За палке їх кохання,
І за мову й звичаї твої,
За твій сміх і дихання.

„О Ізраілю, чадо моє!
Жалься Богу Шаддаю![1])
Як люблю я безмірно тебе,
А проте покидаю.

[1]) Шаддай — гебр. всесильний.

„Бо вже близька година моя,
Та остання, незнана,
А я мушу, я мушу дійти
До межі Канаана.

„Так бажалось там з вами входить
Серед трубного грому!
Та смирив мене Бог, і ввійти
Доведеться самому.

„Та хоч би край Йордана мені
Зараз трупом упасти,
Щоб в обіцянім краю лише
Старі кости покласти.

„Там я буду лежать і до гір
Цих моавських глядіти,
Аж за мною прийдете ви всі,
Як за мамою діти.

„І пошлю свою тугу до вас,
Хай за поли вас мичe,
Як той пес, що на лови у степ
Пана свойого кличе.

„І я знаю, ви рушите всі,
Наче повінь весною,
Та у славнім поході своїм
Не питайте за мною!

„Най наперед іде ваш похід,
Наче бистрії ріки!
О Ізраїлю, чадо моє,
Будь здоровий навіки!“

*

„Обгорнула мене самота,
Як те море безкрає,
І мій дух, мов вітрило її,
Подих в себе вбірає.

„О, давно я знайомий, давно
З опікункою тою!
Увесь вік, чи в степах, чи з людьми,
Я ходив самотою.

„Мов планета блудна, я лечу
В таємничу безодню.
І один чую дотик іще —
Дивну руку Господню.

„Тихо скрізь, і замовкли уста,
Запечатано слово,
Тільки ти на дні серця мого
Промовляєш, Єгово.

„Лиш тебе моє серце шука
У тужливім пориві:
Обізвися до мене ще раз,
Як колись на Хориві!

„Ось я шлях довершив, що тоді
Ти вказав мені, батьку,
І знов сам перед тебе стаю,
Як був сам на початку.

„Сорок літ я трудився, навчав,
Ввесь заглублений в тобі,
Щоб з рабів тих зробити народ
По твоїй уподобі.

„Сорок літ, мов коваль, я клепав
Їх серця і сумління,
І до того дійшов, що уйшов
Від їх кпин і каміння

„Саме в пору, як нам би в землі
Обітованій стати! . . .
О Всезнавче, чи знав ти вперед
Про такі результати?

„І ворушиться в серці грижа:
Може я тому винен?
Може я заповіти твої
Не сповняв, як повинен?

„О Єгово, я слізно моливсь:
Я слабий, я немова!
Кому иншому дай цей страшний
Маєстат свого слова!

„І ось сумнів у душу мені
Тисне жало студене . . .
О, Всесильний, озвися, чи ти
Задоволений з мене?“

Так, ідучи, молився Мойсей
У сердечному горі, —
Та мовчала пустиня німа,
Тихо моргали зорі.

*

Аж почувся притишений сміх
Край саміського боку,
Наче хтось біля нього ішов,
Хоч не чуть було кроку.

І почулися тихі слова,
Мов сичання гадюки:
„Цвіт безтямности плодить усе
Колючки лиш та муки.

„А як вийде самому той плід
Донести не спромога, —
То найкраще увесь свій тягар
Положити на Бога.“

Мойсей.

„Хтось говорить! Чи в моїм нутрі
Власне горе шалене,
Чи отут може демон який
Насміхається з мене?“

Голос.

„Аж тепер усумнився в своє
Реформаторське діло?
Сорок літ ти був певний і вів
Хоч наслїпо та сміло.“

Мойсей.

„Хтось говорить! Чом чоло моє
Покривається потом?
Страшно? Ні! Та по серці це йде,
Мов розпаленим дротом.“

Голос.

„У гордині безмежній свій люд
Ти зіпхнув з його шляху,
Щоб зробить яким сам його хтів,
Чи не пізно для страху?“

Мойсей.

„Хто ти, дивний? Не бачу тебе,
Та від себе не струшу!
Тільки чую, як зір твій мені
Все вгризається в душу.“

Голос.

„Чи так важно, хто я? Хто зумів
Наказать колись морю,
Тому важно не хто, але що,
І чи правду говорю!“

Мойсей.

„Ні, не правда, що з гордощів я
Розпочав своє діло!
Тільки, бачучи люд у ярмі,
Моє серце боліло.

Голос.

„Бо ти чув себе братом рабів,
І це стидом палило,
І захтів їх зробити таким,
Щоб тобі було мило.“

Мойсей.

„Так, з низин тих мрачних і лячних
Я хотів їх підвести
Там, де сам став, до світлих висот
І свободи і чести.“

Голос.

„Та Творця, що послав їх там вниз,
Ти не радивсь в ту пору:
Аж тепер, як упав ти, його
Кличеш в свойому горю.“

Мойсей.

„Ні, на це-ж мене пхнуло його
Всемогуче веління,
В темну душу хоривський огонь
Надихнув просвітління.“

Голос.

„Гей, а може хоривський огонь
Не горів на Хориві,
Лиш у серці завзятім твоїм,
У шаленім пориві?

„Може голос, що вивів тебе
На похід той нещасний,
Був не з жадних горючих купин,
А твій внутрішній, власний?

„Адже пристрасть засліплює зір,
А бажання, це-ж чари,
Плодить оку і світ і богів,
Як пустинніі мари.

„Те бажання, що наче шакаль
У душі твоїй вило —
Лиш воно тебе їх ватажком
І пророком зробило.“

Мойсей.

„Ах від слів тих я чую себе
Стораз більш в самотині!
Хто ти, вороже?“

Голос.

„Я Азазель,
Темний демон пустині.“

*

Було темно. Лиш зорі яркі
Миготіли з простору.
Простував при їх блискуМойсей
Усе вгору та вгору.

Без стежок. Серед пітьми вели
Його дивнії згуки:
То квиління гієни в яру,
То знов шелест гадюки.

Він ішов, не ставав, мов герой
До останнього бою,
Та у серці важка боротьба
Ішла з самим собою.

„Те бажання, — кричало там
щось, —
Виплід сорому й болю,
Це був кущ огняний, що велів
Вирвать люд мій на волю? . . .

„Те бажання, це був той огонь
І була тота сила,
Що для мене Єгови наказ
І Єгову створила.

„Те бажання — братам помогти
І їх сльози обтерти,
Це той гріх, що за нього я варт
І прогнання і смерти?

„Ні, не те! Бережись і не крив
Сам душею своєю!
Це бажання святе! Та чи гріх
Не підповз сам змією?

„Чи не був же ти їх ватажком,
Паном душ їх і тіла?
І чи власть та бажання святі
В твоїм серці не ззіла?

„Чи новим фараоном для них
Іще тяжчим не був ти,
Бо в їх душу контролем своїм,
В їх сумління сягнув ти? . . .

„Небезпечно ставати в супір
Діл природних бігові!
Легко власний свій забаг подать
За веління Єгови.

„Що як ти сорок літ оцих був
Шалом божеським хворий,
Замісць божого їм накидав
Власний плян тіснозорий?

„Адже-ж може в Єгипті вони,
Множачись серед муки,
Могли вирости в силу й забрать
Увесь край в свої руки?

„Відірвавши від ґрунту їх там,
І завівши в пустиню,
Чи подумав ти: може оцим
Злочин лютий я чиню?

„Що значить безґрунтовій юрбі
Обіцяти свободу?
Чи не те-ж, що з землі вирвати дуб
І пустити на воду?

„Чи не правду говорить Датан:
Старі гнізда лишили,
А нові здобути нема
Ні охоти, ні сили?

„О, Єгово, озвися, скажи:
Я чинив твою волю,
Чи був играшка власних скорбот
І засліплення й болю?

„О, Єгово, озвися! Чи й ти
Здобуваєш дар мови
Лиш у пристрасти нашій, у снах,
У розбурханій крови?“

Та Єгова мовчав, лише чуть
Лиховістнії згуки:
То квиління гієни в яру,
То знов шелест гадюки.

*

Підіймалося сонце над степ,
Мов багровеє коло,
І промінням, мов стрілами, тьму
Прошибало й кололо.

У промінні тім Небо-гора,
Мов цариця в пурпурі,
Над всі гори найвище здійма
Свої ребра понурі.

На найвищому шпилі гори,
Вище зломів і кантів
Хтось недвижно стоїть, мов один
З предковічних ґіґантів.

Там високо над чвари землі,
Над всі шуми і згуки
Він стоїть і до неба простяг
Розпростертії руки.

У сходовому сяйві небес
В пурпуровім промінню
Кольосальний його сілюет
Видно геть у пустиню.

І летять із гебрейських шатрів
Затурбовані зори,
Мов гонці до ґіґанта того
На осяяні гори.

„Це Мойсей!“ — одні одним уста
Промовляють несміло,
Та не вимовлять того, що там
У серцях защеміло.

Це Мойсей на молитві стоїть,
Розмовляючи з Богом,
І молитва та небо боде,
Мов поломінним рогом.

Хоч заціплені міцно уста,
І не чуть його мови,
Але серце його розмовля
І кричить до Єгови.

Підіймається сонце, пала
Вся небесная стеля,
І стоїть на молитві Мойсей
Нерухомий, як скеля.

Вже полуденний демон степом
Шле знесилля і змору,
Та Мойсея мов руки чиїсь
Підіймають все вгору.

І схиляється сонце униз
Вже над Фазґа вершини,
І ляга величезная тінь
Від вершин на рівнини.

І паде величезная тінь
Від Мойсея в-останнє
Аж униз на гебрейські шатри,
Мов батьківське прощання.

А по таборі пострах ішов:
„Боже, щоб у цю хвилю
Не закляв нас пророк, бо клятьба
Мала-б дивную силу!

„Від такої молитви тремтять
Землянії основи,
Тають скелі, як віск, і дріжить
Трон предвічний Єгови.

„І як він заклине нас тепер,
І як сонечко сяде,
То ввесь люд і ввесь край цей вночі
Без поливи пропаде.“

*

А Мойсей борікався, горів,
Добивався до цілі,
А як ніч залягла на горі,
Впав на землю зомлілий.

Захиталася скеля під ним
Із усіми шпилями,
І безтямний лежав він, немов
У колисці у мами.

Якась пісня тужлива над ним
Сумовито бреніла,
І рука колихала його
Пухова, сніжно-біла.

І почулися тихі слова:
„Бідний, бідний, мій сину!
Ось що з тебе зробило життя
За маленьку часину.

„Чи давно-ж я плекала тебе
І водила за руку?
Чи на те-ж я дала тебе в світ,
Щоб терпів таку муку?

„Скільки зморшків на твоїм чолї!
І звялене все тіло!
І волосся, що гладила я,
Наче сніг побіліло!

„А колись ти від мене притьмом
Рвавсь на бої та герцї!
Бач, до чого дійшов! А скажи,
Кілько ран в твоїм серцї!

„Бідна, бідна, дитино моя!
Потерпів єси много!
Ще й сьогодня... на сонці ввесь день!
І пощо було того?

„На молитві! В народа свого
І минуле й будуще
Ти молитвою вникнути рад —
Ох, дитя нетямуще!

„Ось я камінь із кручі зіпхну,
І піде він валиться
Від скали до скали, з яру в яр,
І скакати і биться.

„Тут удариться він у зубець,
Розібється на части.
Там з собою ще камінь порве,
Щоб з ним нижче упасти.

„Тут покине шматок, там другий,
І летить і гуркоче, —
І чи зна хто, де кожний шматок
Заспокоїться хоче?

„Я тверджу: і Єгова не зна!
І молись хоч і клінно,
А де мусить упасти шматок,
Там впаде неодмінно.

„В нім самім його керма і власть,
В нім самім ота сила,
Що назначує місце йому,
Що його сотворила.

„І хоч як твій Єгова міцний,
Він ту силу не змінить,
І одного цього камінця,
У лету він не спинить.

„Ось пилок: ледви зір твій його
Добачає тремтіння,
А [illegible]а не може його
Повернуть в неістіння.

„І не може звеліти йому
Йти по шляху не тому,
Як яким його гонить повік
Ота сила, що в ньому.

„Це-ж пилок! Що-ж казать про народ,
Многодушну істоту,
Де в рух мас вносить кожна душа
Частку свойого льоту!

„Про Оріона пісню ти чув,
Про ґіґанта сліпого,
Що, щоб зір відзискать, мандрував
Аж до сонця самого?

„А на плечах поводаря ніс,
Сміхованця хлопчину,
Що показував шлях йому — все
Инший в кожну годину.

„Ти до сонця веди мене хло!“
Той вів рано до сходу,
А на південь в полудне, під ніч
До західного броду.

„А Оріон іде все та йде,
Повний віри в те сонце,
Повний спраги за світлом, що ось
Йому блисне вже конче.

„Через гори і море свій хід
Велитенський простує,
А не зна, що на плечах його
Хлопчик з нього жартує.

„Цей Оріон то людськість уся,
Повна віри і сили,
Що в страшному зусиллі спішить
До незримої цілі.

„Неосяжнеє любить вона,
Вірить в недовідоме;
Фантастичнеє щоб осягнуть,
Топче рідне й знайоме.

„Строїть пляни не в міру до сил,
Ціль не в міру до актів,
І жартує з тих плянів її
Хлопчик — льоґіка фактів.

„І, як той дивовижний сліпець,
Що чужим очам вірить,
Все доходить не там, куди йшов,
В те трафля, в що не мірить.

„А ти молишся! Бідне дитя!
Де твій розум, де сила!
Ти-ж хапаєшся піну благать,
Щоб ріку зупинила!“

*

Щось було спочатку в тих словах,
Наче чистії води;
Віяв свіжістю, добрістю з них
Якийсь дух охолоди.

Та помалу душне щось тягло,
Наче самум пустині,
І робилося лячно, немов
В ніч без світла дитині.

І жахнувся Мойсей і з землі
Підволікся насилу
І сказав: „Пощо мучиш мене,
Поки ляжу в могилу?

„Ти не мати моя! З твоїх слів
Не любов помічаю.
Ти не мати! О, ти Азазель,
Темний демон одчаю.“

131. Грицева шкільна наука.

I.

Гуси зовсім нічого про те не знали. Ще того самого поранку, коли батько мав гадку відвести Гриця до школи, не знали гуси про той намір. Тим менше знав про нього сам Гриць. Він, як звичайно, встав рано, поснідав, поплакав трохи, почухався, взяв прут і, підскакуючи, погнав гуси з обори на пасовисько. Старий білий гусак, як звичайно, наставив до нього свою невеличку голову з червоними очима і червоним широким дзюбом, засичав різко, а потім, таракаючи про щось із гусками, пішов передом. Стара грива гуска, як звичайно, не хотіла йти в ряді, але поплenталася по-за мостом і ровом, за що Гриць швякнув її прутом і назвав „лупярем“, — так він мав звичай називати все, що не піддавалося його високій власти на пасовиську. Очевидна річ затим, що ані білий гусак, ані грива гуска, ані взагалі ніхто з цілої череди — як їх було двадцятеро і пятеро — так ані одно не знало про близьке перенесення їх владника на инше, далеко не так почесне становище.

То-ж коли нагло і несподівано надійшла нова звістка, цеб-то коли сам батько, ідучи з поля, закликав Гриця додому і там віддав його в руки матері, щоб його вмила, вичесала і вбрала, як Бог приказав, і коли потім батько взяв його з собою і, не кажучи ні слова, попровадив трепечучого долі вигоном, і коли гуси побачили свого недавнього поводатора, зовсім у зміненім вигляді, в нових чобітках, в новім повстянім капелюшку і червоним ременем підперезаного, піднявся між ними наглий і дуже голосний окрик зачудування. Білий гусак підбіг близько до Гриця з витягненою головою, немов хотів йому добре придивитися; грива гуска також простягнула голову і довгий час не могла і слова

вимовити з наглого зворушення, аж вкінці швидко вицокотіла: „Де-де-де-де?“

— Дулна гуска! — відказав гордо Гриць і одвернувся, немов хотів сказати: — Еге, чекай лишень, не в такі я тепер пани вскочив, щоб проте ще став відповідати тобі на твоє гусяче питання! — А зрештою може і для того не відповів, що сам не знав.

Пішли горі селом. Батько нічого, і Гриць нічого. Аж прийшли перед просторий, старий будинок під соломою, і з комином на версі. До того будинку ішло багато хлопців, таких, як Гриць, або й більших. По-за будинком по городі ходив пан в камізельці.

— Грицю! — сказав батько.

— Га! — сказав Гриць.

— Бачиш тоту хату?

— Бацу.

— Памятай собі, це школа.

— Ба, — сказав Гриць.

— Тут будеш ходити вчитися.

— Ба, — сказав Гриць.

— Справуйся добре, не пустуй, пана професора слухай. Я йду, щоб тебе записав.

— Ба, — сказав Гриць, майже нічого не тямлючи, що говорив батько.

— А ти йди з оцими хлопчиками. Візьміть його, хлопчики, з собою!

— Ходи! — сказали хлопчики і взяли Гриця з собою, коли тим часом батько пішов у город поговорити з професором.

II.

Увійшли до сіней, в котрих було зовсім темно і страшно воняло торішньою гнилою капустою.

— Бачиш там? — сказав до Гриця один хлопчик, показуючи в темний кут.

— Бацу, — сказав тремтячи Гриць, хоч зовсім нічого не бачив.

— Там яма, — сказав хлопчик.

— Яма! — повторив Гриць.

— Як будеш зле справуватися, то професор всадить тебе в ту яму і будеш сидіти цілу ніч.

— Я не хоцу! — скрикнув Гриць.

Тим часом другий хлопчик шепнув щось до першого хлопчика, обидва засміялися, а далі перший, налапавши шкільні двері, сказав до Гриця:

— Застукай до дверей! Борзо!

— Нащо? — спитав Гриць.

— Треба! Тут так годиться, як хто перший раз приходить.

В школі був гомін, мов в улію, — але коли Гриць застукав кулаками до дверей, зробилося тихо. Хлопчики звільна одчинили двері і втрутили Гриця до середини. В тій хвилі залупкали добрі березові різки по його плечах. Гриць дуже перепудився і заверещав.

— Цить, дурню! — кричали на нього сміхованці-хлопці, що, почувши стук, засіли були за дверми і зробили Грицеві ту несподіванку.

— Ой-ой-ой-ой! — верещав Гриць. Хлопці злякалися, щоб не почув професор і почали Гриця зацитькувати.

— Цить, дурню, то так годиться! Хто до дверей стукає, то того треба по плечах постукати. Ти того не знав?

— Не-е-е зна-а-в! — відхлипнув Гриць.

— Чому не знав?

— Бо я-а-а пе-е-лсий ла-а-з у школі.

— Перший раз! а! — скрикнули хлопці, мов здивовані тим, як можна перший раз бути в школі.

— О, то треба тебе погостити! — сказав один, поскочив до таблиці, взяв із скриньочки добрий кусник крейди і подав Грицеві.

— На, дурню, їж, а борзо!

Всі мовчали і в дожиданці дивились на Гриця, що обертав у руках крейду, а далі поволеньки вложив її в рот.

— Їж, дурний, а борзо! — нагадували хлопці, а сами дусились зо сміху.

Гриць почав хрупати і насилу ззів крейду. Регіт у школі розітнувся такий, аж вікна задзвеніли.

— Чого смієтеся? — спитав здивований Гриць.

— Нічого, нічого. Може хочеш іще?

— Ні, не хочу. А що то таке?

— То ти того не знаєш? Ото дурний! Та то єрусалим такий, то дуже добре.

— Ой, не дузе добле, — сказав Гриць.

— Бо ти ще не засмакував. То годиться кожному їсти, що перший раз приходить до школи.

В тій хвилі увійшов професор. Усі хлопці, як сполошені горобці, попирскали до лавок, тільки Гриць остався, з сльозами в очах, і з губами забіленими крейдою. Професор грізно зблизився до нього.

— Як називаєшся? — крикнув.

— Глиць.

— Що за Гриць? Ага, ти новий. Чому в лавці не сидиш? Чого плачеш? Чим забілився? Га?

— Та я їв єлусалим.

— Що? який єрусалим? — допитувався професор. Хлопці знов аж дусилися зо сміху.

— Та давали хлопці.

— Котрі хлопці?

Гриць озирнувся по хаті, але не міг нікотрого пізнати.

— Ну, ну! Іди сідай, і вчися добре, а єрусалима більше не їж, бо будеш битий!

III.

Почалася наука. Професор говорив щось, показував якісь дощечки, що на них були понамальовувані якісь гачки та стовпки: хлопці час від часу кричали щось, як професор показував яку нову дощечку, а Гриць нічого того не розумів. Він навіть не зважав на професора, а дуже смішними видались йому хлопці, що сиділи довкола нього. Один довбав пальцем у носі, другий ззаду раз-у-раз намагався уткнути невеличке стебельце Грицеві в ухо, третій працював довгий час, дуже пильно микаючи із свого старого каптана латки, нитки та тороки: вже їх перед ним на спідній дошці лавки лежала ціла купа, а він їусе ще микав і скуб зо всеї сили.

— На що ти микаєш? — спитав Гриць.

— Буду дома з бовщем їсти, — відповів шепеляво хлопець, і Гриць довгий час думав над тим, чи часом не здурив його цей хлопець.

— Але бо ти, Грицю небоже, нічого не вважаєш, — крикнув на нього професор і покрутив його за вухо так, що Грицеві мимоволі аж сльози стали в очах, і він так перепудився, що довгий час не тільки не міг уважати, але і зовсім про світ не тямив. Коли нарешті отямився, хлопці вже починали читати склади на подвижних табличках, котрі розкладав і складав професор. Вони невтомно по сто раз співучими голосами повторяли: „а-ба-ба га-ла-ма-га“. Грицеві не знати чому, дуже це сподобалося, і він почав своїм писклявим голосом на-

випередки кричати: „а баба галамага". Професор уже готов був узнати його дуже пильним і спосібним хлопаком і, хотячи ще ліпше переконатися про те, переставив букви. Несподіваним способом він виставив перед учениками букви „баба", але Гриць, не дивлячись на них, а тільки на професора, тонким співучим голосом крикнув: „галамага". Всі зареготалися, не виключаючи і самого професора, тільки Гриць здивований оглянувся і знов на голос сказав до свого сусіда: „Цому не клицис „галамага"?" Аж тоді бідолаха отямився, коли професор потягнув його за понятливість різкою по плечах.

— Ну, а чого тебе там у школі навчили? — спитав батько, коли Гриць в полудне вернув додому.

— Ми вцилися „а баба галамага". — відповів Гриць.

— А ти вмів? — запитав батько, не входячи в те, що це за така дивовижна наука.

— Тазе вмів, — відповів Гриць.

— Ну, так мені справуйся! — заохотив батько. — Як тут у селі вивчиш, то підеш до міста до більшої школи, а потім вийдеш на попа. Жінко, а дай-но йому що їсти.

— Ба, — відповів Гриць.

IV.

Минув як-раз рік після того важного дня. Блискучі надії батька на Грицеву будущину давно розвіялись. Професор прямо йому сказав, що Гриць „туман вісімнадцятий", що лучче зробить, коли відбере його додому і назад заставить гуси пасти. І справді, по році шкільної науки Гриць вертав додому як-раз такий мудрий, яким був перед роком. Вправді „а баба галамага" він вивчив докладно напамять і не раз навіть у сні з уст його вилітало це дивовижне слово, що становило немов перший поріг усякої мудрости, котрого йому не судилося переступити. Але далі по-за те слово Гриць в науці не поступив. Букви якось мішалися перед його очима, і він ніколи не міг спізнати їх з лиця, котра *ш*, а котра *т*, котре „люди", а котре „мисліте". Про читання вженіщо й говорити. Чи причина тому була в його непонятливости, чи в кепськім навчанню професора, цього не знати; то тільки певно, що крім Гриця таких „туманів вісімнадцятих" між тогорічними школярами було 18 на 30, і всі вони підчас того шкільного року заєдно робили собі блискучі надії, як то буде гарно, як вони увільняться від щоденних різок, позаушників, штурканців,

„пац“ та „пощдволосників“, і як покажуться знов у повнім блеску своєї поваги на пасовищі.

А вже хто як хто, а Грицько запевно найбільше і найчастіше про те думав. Проклятий букварь що його він за час цілорічної натуги над науковими питаннями пошарпав і пофалатав трохи не на січку, прокляте „а баба галамага“ і прокляті професорські причинки та заохоти до науки так набридли йому, що він аж вихуд та поблід, і ходив увесь час, мов сновида. Нарешті змилувався Бог і послав місяць липень, і змилувався батько та сказав одного ранку:

— Грицю!

— Га? — сказав Гриць.

— Від нині вже не підеш до школи.

— Ба! — сказав Гриць.

— Здійми чоботи, капелюх і ремінь, треба сховати про неділю, а ти запережися личком, візьми лупку на голову, та жени гуси пасти.

— Ба! — сказав радісно Гриць.

V.

Гуси, звичайно — дурні гуси, і цим разом не знали про радісну зміну, яка їх чекала. Через цілий рік Грицевої шкільної науки їх пас малий сусідський хлопчик Лучка, що звичайно тільки й робив на пасовиську, що копав ямки, ліпив паски з болота та пересипався порохом. Про гусей він не дбав зовсім і вони ходили самопас. Не раз їм лучалося зайти в царину і тоді від пошкодованого приходилось їм витерпіти багато проклять і навіть побоїв. А крім того нещастя кілька разів того року зловіщим крилом перелетіло по-над чередою. Пять молодих гусаків і десять гусок господиня попродала в місті: важко прийшлось остаючим розлучатися з ними. Стару попеласту гуску забив хворостиною в шкоді сусід і в варварській безсердечности припяв бездушного трупа за лапу до тої-ж хворостини, волік його так через ціле пасовисько, а потім кинув господареві на обору. А одного молодого гусака, красу і надію череди, забив ястріб, коли раз відблукався од своєї рідні. Але про всі ті тяжкі і невіджалувані страти череда цього року була більша, ніж торік. Дякувати білому гусакові і гривій гусці, та й ще двом чи трьом молодим її донькам, череда цього року виносила більш як сорок штук.

Коли Гриць появився між ними з прутом, знаком своєї намістницької власти, зразу всі очі звернулися на нього, і тільки один німіючий сик здивування дався чути. Але ані білий гусак, ані грива

гуска не забули ще свого колишнього доброго пастиря і швидко пригадали собі його. З голосними викриками радости і трепотом крил вони кинулися до нього.

— Де-де-де-де? — цокотіла грива гуска.

— Адже в школі був, — відказав гордо Гриць.

— Ов! ов! ов! — дивувався білий гусак.

— Не віриш, дурню? — крикнув на нього Гриць і швякнув його прутом.

— А сьо-сьо-сьо? А сьо-сьо-сьо? — шепотіли, громадячись коло нього, инші гуси.

— То ніби, що я навчився? — формулував їх питання Гриць.

— Сьо-сьо-сьо-сьо? — дзьоботіли гуси.

— А баба галамага! — відповів Гриць.

Знов сик зачудуваня, немов ані одна з тих сорока гусячих голов не могла зрозуміти такої глибокої мудрости. Гриць стояв гордий, недосяжний. Аж нарешті білий гусак здобувся на слово.

— А баба галамага! А баба галамага! — скрикнув він своїм дзвінким, металичним голосом, випрямившися, піднісши високо голову і трепочучи крилами. А потім, обертаючись до Гриця, додав, немов щоб його ще більше привстидати:

— А киш, а киш!

Гриць був зломаний, завстиданий. Гусак в одній хвилі перейняв і повторив ту мудрість, що коштувала його рік науки!

— Чому вони його до школи не давали? — подумав собі Гриць і погнав гуси на толоку.

132. „SCHÖN SCHREIBEN"

В просторій другій клясі нормальної школи отців Василіян у Дрогобичі тихо, хоч мак сій. Наближається година „*красного писання*", страшна для всіх не так самим предметом, як радше особою вчителя. У Василіянській школі на всі предмети вчителі — самі отцове, а тільки для науки писання вони наняли собі світського чоловіка, якогось бувшого економа чи наставника пана Валька. Панові Валькові ще й досі здається, що він економ; хоч з нагайкою ходити тепер не випадає, але все таки він не помітується хоч тростівки і ніколи не занедбує робити з неї відповідного вжитку. Очевидна річ, що діти, піддані хоч би тільки на годину власти такого вчителя, дрижать наперед, і „*красне писання*" є для них найбільшою мукою.

Малий Мирон один сидить спокійний, майже веселий на лавці. Він дивується, чому це раптом так тихо стало в клясі, коли один смільчак, висланий на коритар на звідини, вбіг до кляси і крикнув: „Валько прийшов!“ В тій самій хвилі тихо стало в клясі. Малий Мирон не знає ще пана Валька. Він іно що прийшов із сельської школи, батько записав його до другої нормальної кляси у отців Василіян, і нині перший день школи. І хоч на селі він в писанні був дуже слабий, не вмів ні пера належито взяти в руки, ні вивести гладко та рівно одного штриха, — то все таки він дитина, не йому журитися наперед тим, чого ще не знає. Він здивувався, чому це раптом так тихо стало, але про причину не смів допитуватися нікого із своїх сусідів, — він же з ними досі дуже мало знайомий. А проте його це і не багато обходило. Серед тої, для других страшної і трівожої, тиші, він тим вигідніше віддався найлюбішому заняттю — думкам про свою рідну сторону. Неможна сказати, щоб він тужив за нею: він знав, що що-понеділка побачить і батька і матір. Він тільки думав собі, як то гарно буде, як колись, літом, приїде додому, зможе знову свобідно бігати по пастівниках, сидіти над річкою або бродити по ній за ковблями; це були думки радше веселі, ясні, блискучі, а не тужні, не жалібні. Малий Мирон роскішно иряв у тій красі природи, що розцвітала в його уяві серед сірих, холодних стін Василіянської школи, і не думав про погрозу, що наближалася над клясу.

— Ба, а ти собі чому не прилагодиш скриптури[1]) до писання? — запитав стиха один сусід Мирона, стусаючи його під бік.

— Га? — відповів Мирон, немило збуджений із свого золотого сну.

— Скриптури приладь до писання! — повторив товариш і показав Миронові, як покласти скриптури, як каламарь і перо, після приписів пана Валька.

— Іде вже, іде вже! — пронісся шепіт по клясі, мов при наближенні якого грізного царя, коли на коритарі розляглися кроки вчителя *„красного писання“*. Швидко затим одчинилися двері кляси, і Валько увійшов. Мирон позирнув на нього. Учитель своєю подобою зовсім не пригадував ніякого царя. Це був середнього росту чоловік, з коротко обстриженим волоссям на круглій баранячій голові, з рудими, короткими вусами і рудою еспанською борідкою. Його широке лице і широкі, міцно розвинені, вилиці враз із великими, на боки повід-

[1]) Зшиток.

гинаними ушима надавали йому вираз тупої упертости і мясоїдности. Невеличкі жабячі очі сиділи глибоко в ямках і блимали звідти якось злобно та неприязно.

— Ано! — крикнув він грізно, зачинивши за собою двері кляси і помахуючи тростиновою, вигинчастою паличкою. І від того крику, немов од вітру хмарної літньої днини хиляється разом колосся жита, так само похилилися додолу голови вісімдесяти пяти школярів над писемними, синьо та червоно полініованими скриптурами. В руці у кожного школяра тремтіло перо. Один тільки малий Мирон, що ще не знав Валькової вдачи, сидів обернений лицем до кляси і вдивлювався в нового вчителя.

— А ти що? — крикнув, визвірившись до нього, Валько і прямо направив кроки до нього.

Малий Мирон так і остовпів з наглого переполоху. Він якимось несвідомим поривом обернувся і зложив своє тіло в таке положення, в якім уже з минуту трепещали його товариші.

Валько взяв у руки крейду, приступив до таблиці, розмахнувся і почав писати. Зразу писав тільки букви, малі і великі, самоголосні[1]) і суголосні[2]), без ніякого проте значіння. Але далі-далі дійшов і до слів, а вкінці і до цілих речень, як наприклад: „Бог сотворив світ", „Чоловік має дві руки", „Земля мати наша". Вичерпавши таким способом свою мудрість, показавши доста своє знання красного писання в численних викрутасах та довгих, як світ, і рівних, як ковбаси, хвостиках, Валько положив крейду, відступився, зирнув ще раз з уподобою на записану таблицю і далі, відвернувшися до трепечучої кляси, крикнув грізно:

— Писати!

Його наукова діяльність в тій хвилі щасливо скінчилася, — тепер починалася його економська діяльність. Щоб показати це наглядно, він сильно стріпнув пальцями, щоби стрясти з них учений крейдяний порох, і замісць нього взяв у руки свою тростину, і немов орел слідить з гори за здобиччю, так і він, озираючись по клясі, зійшов з підвищеного ступіня і почав свій обхід.

Перший, на котрого накинула його зла доля, був якийсь маленький, слабенький і дуже заляканий школярик. Він увесь у поті, нагнувшися над скриптурою, працював зо всеї сили, щоб вдержати перо в дрижачих пальцях і що-хвилі позирав на таблицю, намагаючись виводити на папері такі самі кручки, гачки та ковбаси, які вивела

[1]) Голосівки. [2]) Шелестівки.

вправна економська рука на таблиці. Та ба, рука його дрижала, крюки, гачки та ковбаси виходили ломані, нерівні, навіть перо неслухняне що-хвилі крутилося в пальцях, скрипіло, порскало, немов гнівалося чогось і бажало як найшвидче з них видобутися.

Валько став над ним, мов кат над душею, і злобно всміхаючись, не кажучи й слова, почав приглядатися його роботі. Бідний хлопець прочув лихо і до решти стратив усяку власть над своєю рукою і над неслухняним пером.

— То ти так пишеш? — процідив звільна Валько, але тим швидче свиснула в повітрі його тростина і оперезала змією плечі бідного хлопця.

— Ой-йой-йой! — заверещав він, але зараз же й утих, зустрівши грізний, гадючий погляд учителя.

— Ти не вмієш ліпше писати? — питав Валько.

— Вмію, вмію! . . . — лепотів хлопець, сам не знаючи, що лепоче.

Учитель-економ може й справді вірив, що хлопець уміє ліпше писати і що тільки на збитки йому силується писати погано, чи може з великої любови до його тростинки.

— Ну, то вважай же! — і Валько пішов далі, не переконавшися, які спасенні плоди принесла його досадна наука. А проте йому і не ходило про ті плоди, — він тепер був тільки економом і більш нічим. Очі його вже звернулися в другий бік і в другім куті кляси нагляділи иншу жертву. Там сидів Жидок, котрий по старинній звичці свого роду писав в задгузь, силуючися виводити Валькові викрутаси від правої до лівої руки, від кінця стрічки до початку. Одну стрічку він уже совершив таким способом і саме розпочав другу від слів „сот Бог а з к спр“. Написана, готова вже стрічка виглядала яко тако, але нова, неготова ще, зачата від кінця вколола Валька в очі.

— А ти як пишеш, Мойше? — закричав він, прискакуючи до Жидка.

Валько всіх Жидків у клясі кликав „Мойше“, — хіба що це були сини багатих міських „тузів“, перед котрими він мав великий респект. Жидок, на прозвище Йонас Туртельтавб, почувши той викрик і побачивши надскакуючого ворога, знітився і скулився, як слимак у своїй халабудці, і перестав писати.

— Ха, ха, ха! — реготався Валько, приглядаючися жидковому писанню.

— Пане професор . . . — зачав Жидок і запнявся.

— Ходи сюди!

І не чекаючи, аж Йонка вийде з лавки, взяв його за вухо і потяг насередину.

На вигляд бідного Йонки, скуленого, тремтячого і заслиненого зо страху, вся кляса голосно зареготалася, хоч усякий і собі тремтів та кулився. Але така вже сила тиранського притиску, що досить тиранові всміхнутися, а всі стоячі під його гнетом будуть реготатися, без огляду на те, що регочуться імено самі над своєю недолею.

— Ходи до таблиці! А-ну, пиши!

Валько змазав власною рукою часть свого письма і втиснув Жидкові крейду в руку. Жидок почав писати своїм звичаєм, у задгузь. Наново зареготалася кляса, всміхнувся Валько, але зараз же заворсилося його лице, він обернувся до останньої лавки, де сиділи самі найбільші і найдужчі хлопи, і крикнув:

— А-ну, дайте-но йому!

Жидок затремтів цілим тілом і залебонів щось, але швидко прискочили до нього два товариші посіпаки, і повели на ступінь. Тихо стало в клясі. Замісць сміху блідість виступила на всіх лицях, — тільки болізний вереск Йонки розлягався посеред мурованих стін Василіянського манастиря.

— Досить з нього! — сказав Валько, і Йонка, хлипаючи, пішов на своє місце.

Сповнивши це високо педаґоґічне діло, Валько почав знов свій обхід по клясі і знов розляглися удари його тростинки по плечах та по руках бідних хлопців.

Яке вражіння зробила вся та наука на Мирона, цього і сказати годі. Він раз-у-раз дріжав, мов у лихоманці; йому шуміло в ухах і крутилося в очах, мов серед бурі. Йому так і ввижалося, що його не мине та буря, що кожний удар страшного вчителя падає на нього. Написані слова і стрічки скакали перед його очима, надувалися і переплутувалися, виглядали ще поганіше, ніж були на ділі. Він і сам не знав, коли перестав писати, — сіра паволока стояла перед його очима.

— То так ти пишеш? — гукнув Валько над його головою.

Мирон стрепенувся, хопив за перо, талапнув ним у чорнило і поволік по папері, мов тура за роги.

— Чи ти не знаєш, як перо держати?

— Я не знаю! — прошепотів Мирон.

— Що? — ревнув Валько. — Я тобі не показував уже десять раз не раз?...

Мирон зачудовані очі встромив у розлючене Валькове лице. Але замісць відповіді Валько стиснутим кулаком ударив хлопця в лице. Малий Мирон, мов косою підтятий, повалився на лавку, а з лавки на підлогу. Кров обілляла його лице.

— Підийміть його! — крикнув Валько. З задньої лавки прискочили два, ті самі, що перед хвилею парили Йонку, і підняли зомлілого Мирона. Його голова не держалася на вязах і хилилася додолу, мов у мерця.

— Біжіть по воду! — командував далі Валько і ще раз поглянув на Мирона.

— То що за хлопець? — спитав він.

— Мирон, — відповів „*цензор*“, найстарший віком і найдужчий силою в клясі, котрого отцове настановили наставником над товаришами.

Що за один? — питав далі Валько.

Одного хлопа син з Н . . . . . .

— Хлопський син! Тьфу, якого біса тим хлопам пхатися сюди — проворкотів Валько. У нього відлягло від серця. Він зачав був трохи побоюватися свого вчинку, але хлопський син, — значиться, можна його бити і зобижати, як хочеш, ніхто за хлопським сином не впімнеться!

Валько не похибився в своїй рахубі. Ніхто не впімнувся за хлопським сином. Нелюдський вчинок учителя-економа уйшов йому гладко так, як і багато його нелюдських вчинків. Тільки в серці хлопського сина він не пішов гладко, а стався першим насінням обурення, погорди і вічного ворогування проти усякого неволення та тиранства.

133. Історія моєї січкарні.

Вже як мені надоїло було різати ту січку на нашій простій, ручній скрипці, то й сказати не можу! Як бувало приходить зіма, то чоловік гірше тої січки боїться, ніж уліті косовиці. Довгими зімовими досвітками стій бувало на тоці на морозі, на ліхтарню вважай, щоб нещастя якого не наробити, і різак заправляй що-хвилі, і дави та тягни, аж у тобі цомоги схнуть, поки трохи тої січки удусиш. Та й то чи багато її! От щоб для коней на день вистало; про худобу і гадки не було. І потім, як подорастали мої хлопці, знов біда. Уробиться то через день, умотикається, де йому ввечері хочеться

ставати до скриньки. Ліг би та й спав, не різаком тяг! Так уже я бідував, що, чуєте, аж обридло.

Аж ось чую перечуваю, кажуть люди, що вийшли такі скриньки, що машиною ріжуть січку: і дрібно, як мак, і легко і борзо. Троє люда тою скринькою за день і пятьдесят кірців січки дрібненької уріже! Я зразу і вірити не хотів. Хто-б там, — гадаю собі, — дбав за бідного хлопа, що то йому та січка так гіренько приходиться, та для нього аж машину робив! Відаю я далі, у одного, другого, третього, — та ні, таки правда! Кажуть, що вже є така машина: там і там панотець купив, там знову дідич. Розказують люди, що бачили на власні очі і не можуть нахвалитися. — А, — погадав я собі, — Господи, тобі слава! Вже щоб я мав, не дай Боже, останню корову продати, а мушу стягнутися на ту машинову скриньку! Але де тут її дістати? В нашім селі ні від кого дізнатися. Панотець з громадою у гніву, що їх не хоче вибрати на радного, професор такий, що й сам мало що знає, а більше ні в кого й спитати. Відаю я знов поміж людьми на ярмарках, а все поміж чужосельними, так щоб у нашім селі ніхто й не знав ні про що. Бо у нас, бачите, народ дивний, такий, що з чого-небудь, та й обсміє чоловіка. А тут ще, — гадаю собі, — і сам я не видав, що то за скринька, яка її вдача: а-ну як покажеться, що пусте, а я перед людьми оголошуся, буде сміху, що і в девяти водах не вмиешся. А ще до того я! Мене віддавна люди прозвали „деревляним фільософом“ за те, що все бувало, скоро лиш яка вільна хвиля, люблю майструвати де-що. Якусь мені Бог дав легку руку до майстерства: що очима побачу, то руками зроблю. От у крупяра в місті побачив я був корбові жорна, що ними крупи меле: придивився я їм добре, а потім, як став пипнати у себе дома, як став буторити, якось я склемезив і собі такі жорна, і підітьно ви, як мелють славно! І що то з мене не насміялися сусіди за ті жорна, Господи, твоя сила! На село годі було показатися, все питалися: „А що, куме, корбові жорна здорові?“ Такий уже, кажу вам, дивний народ! А проте, ховай Боже, тепер толокою ходять на мої жорна молоти, і не нахваляться. Або і з млинком тим, що збіжжя віє . . . Клемезив я його щось цілий місяць. Сусіди бувало — в зімі ділось — посходяться до моеї хати, посідають, гуторять і дивляться, як я ті дощечки складаю, розбіраю, примірюю, врізую та пристругую — звичайно, чоловік тому не вчений, а так собі, самоучка, без доброї справи, без нічого — та й сміються з мене, а не один то й прямо скаже: „Поверглиб ви то майстрування, пуста вас робота взялася!“ А я нічого, все своє роблю, та й такий млинок

зробив, як праву руку. І ті, що сміялися, до мене йдуть збіжжя віяти. А проте я все у них „дерев'яний фільософ"!

Я то ніби не багато собі роблю з того сміху, але все таки, бачите, чоловік не дерево: леда слово незвичайне, леда насміх, а допече до живого. І вже мені той сміх на кінці віку став. Так що я погадав собі: ні, вже про скриньку нікому не скажу, аж поки не буде в мене, отут на токі, і поки сам не витрібую, що в ній за сила.

Якось не якось, велося то пару місяців, поки я розкрутив трохи грошей, а за той час усе відаю поміж людьми, ба й поміж Жидами, чи нема такої скриньки на продаж. Аж раз, уже так під осінь, чую я від одного Жида, що десь у Самборі є якась Жидівка, що її чоловік був завідатором у якихось панських добрах. То він десь роздобув таку скриньку не знати нащо та й пощо. А тепер Жид умер, а Жидівка продала-б скриньку за тані гроші. Почув я то та й утішився, мов не знати чим. Зараз за кілька день зібрався я, взяв усі гроші з собою, які мав, казав запрягати коні до возу та й їду сам до Самбора. А тут ніхто, навіть мої хлопці не знають, що я за гадку маю.

Приїхав я, допитався до тої Жидівки . . . Так і так, повідаю, купив би я скриньку, коли є у вас на продаж.

— Ох, — каже Жидівка, — є, але порозбірана, порозмітувана на поду.

— Та я собі зложу, — говорю я, а сам аж тремчу, що не вдам: що то, як жию, не видав ще такого струменту.

— Ну, то ходіть зо мною!

Пішли ми, вилізли на під, а там усілякого буториння стільки, що мати божа! Зачала вона ритися в тім, повитягала якесь дерев'яне обніжжя, якесь цудло залізне з зубатим валком, якесь колесо з корбою, якісь різаки криві, та й усе те поклала на купу передо мною.

Я став над тим, як дурний перед плотом. Але що, гадаю собі, зле знов показатися таким дурнем перед Жидівкою, треба бодай чинитися, що чоловік щось розуміє . . .

— А шріби де? — запитався я, зовсім навгад.

— Ох, десь заверглися! — сказала Жидівка, та й кинулася знов шукати. А я аж відітхнув. Значиться, шріби потрібні! По хвилі Жидівка справді подала мені кілька шріб і ключ.

— Ну, вже все! — сказала вона. — Ви, видно, пане господарю, знаєтеся на тім? Подивіться сами, що то варт?

— Не багато варт, — сказав я, премудро оглянувши скриньку. — Дуже старосвітська, тяжко буде йти!

— Ну, я вже зате тано вам пущу, — сказала Жидівка. — Дасте трицять ринських, то собі візьмете.

— Господи, тобі слава, — подумав я собі. — Я гадав, що то буде треба дати де з яких пятьдесят, а та трицять цінить. Ну, а ще чень що виторгую. Та й до Жидівки:

— А що ви говорите, трицять ринських! Та тепер нову за такі гроші дістане! Я вам дам пятнадцять.

— Ох, дуже ви мало даєте, пане господарю, — застогнала Жидівка. — Дайте двадцять і пять!

Ледви-неледви сторгували ми за двадцять. А вже скриньку і не беруся складати, а тут аж потерпаю: ану, гадаю собі, не зможу й дома зложити, та й таку суму дармо впалю! А далі гадаю собі: — Ні, вже будь що будь, а я мушу на своїм поставити!

Забрав я те все на віз: подрібя склав у рептюх, а підставник обложив соломою, накрив веретою, — стоїть те, розчепірхане, акурат так, як коли-б чоловік лежав на возі та коліна догори задер. Зладився я, їду. — Слава тобі, Господи, гадаю собі, що до свого села аж на ніч приїду, чень таки аж до хати заїду, щоб ніхто мене не бачив. Їду я, їду, минаю село за селом, та все потерпаю, що от-от лучиться який знайомий та й запитає, що везу. Вже й сам не знаю, що це мені тоді сталося і чого я так боявся, немов що крадене везу. Таке вже у нас: загукають люди чоловіка, осміють за те, чого й самі не розуміють, так що потому чоловік і рад би щось доброго зробити, та уникається, боїться людей, немов це він не знати яке лихо задумав.

От уже я наблизився до свого села. Смерклося. Я ще перед коршмою за селом постояв трохи, щоб і зовсім стемніло, а тоді їду. Та ба, на моє лихо, ледви я до села, аж тут бух, місяць сходить собі повний, круглолиций, як коли-б нігде нічого. Бачите мене, я не ось такий, щоб за що-небудь розгніватися, але той місяць тоді трохи мене до лютости не привів: я мало йому, бідному, не закляв. А я, правду кажучи, і зовсім його не сподівався! А тут так вам ясно зробилося по селі, як удень! На моїм возі вже здалеку видно щось, гей ґринджоли зведене, та що віз наскочить на камінь, то воно на всі боки хитається. А тут ще пси — в нашім селі що хата, то пес — почувши, що хтось їде, гурмою вилетіли на дорогу, уїдають так, що аж землю під собою гризуть, опроважують мене з музикою! Але Богу дякувати, що вже чоловіка ніякого нема на вулиці, не буде питати, що везу.

Ба, як уже лиха доля на тебе завізьметься, то й конем її не обідеш. Проїжджаю просто церкви, дивлюся, стоїть хтось серед дороги, дивиться. — Тьфу, осина тобі, маро! — погадав я собі. — Прокляті псища збудили вартівника, зараз зачне питати. Та й бо є! Скоро ми порівнялися, а він до мене:

— Чи то ви, нанашку?

Я зараз по голосу пізнав, що то дурний Савка, мого сусіда син. Ну, найшли кого на варту вислати, та такого тумана вісімнадцятого!

— Адже-ж я, — кажу.

— А відки ви їдете так пізно, що псів побудили?

— Велика шкода, — кажу, — бо пси і тебе бідного збудили.

— Ба, та певно! А мені акурат зачало снитися, що злодії церкву обкрадають. Схапуюся, аж то ви! Та відки їдете?

Що дурневі казати? Або він буде знати, що і як?

— Із Грайгори, — кажу.

— А що тут везете таке красне?

— Е, не питай, — кажу я ніби заляканий. Вже я озлився, що він стоїть, як паль, та мене випитує.

— Та скажіть! Я, бігме-ж-то, ну, нікому не скажу!

— А не скажеш?

— Скари-ж-то мене, Господи, що не скажу!

— Ну, — кажу я, обзираючись, та шепотом, — я забив Жида з грішми, то везу його додому закопати під вуглом.

— Йой! — скрикнув наляканий Савка. — А то нащо?

— На щастя, дурний Савко, щоб усе дома гроші велися.

З тим я й поїхав, а вже кмітую, що мій Савка аж горить з нетерплячки і цікавости. Ну, гадаю собі, закпив я з нього! Але гляду позад себе, а мій Савка біжить по-під плоти, слідом за мною. Ну, біжить та біжить. А до моєї хати вже недалеко; заїхав я, одчинив лісу на вигін, потім одчинив стодолу, заїхав на тік, випряг коні, а віз лишаю на тоці. Зиркнув, аж мій Савка дриголить під лісою та пасе оком, що я буду робити. А я нічого, немов і не бачу його. Поставив коні, повпинав, дав їсти, та й сам до хати.

Повечеряв я, ліг спати, і гадки не маю. На другий день схопився я вдосвіта та до стодоли, до скрипньки. Ще й хлопця взяв з собою. Зараз ми, круть і верть, що до чого пасує, прикладаємо, трібуємо . . . Богу дякувати, все нам як з маслом іде! За пів годинки і зложили і потрібували — ріже так, що а-ну. Я мов на світ народився, прецінь недармо гроші видав! А хлопець аж у руки плеще.

налюбуватися не може машиною. За минуточку ми цілий прпколоток соломи для стрібунку порізали, віз викотили та й до хати. Благодать!

Іно ми сіли снідати, аж тут пес заголосив. Визираю вікном — го-го-го! І війт, і присяжний, і писарь, і з пять хлопа з палицями. Як то кажуть: „І баба і ціла громада". Та й то не йдуть до хати, а стали коло одного угла, шпортають, нишпорять . . . Що за притока? — гадаю собі. — Що таке людям сталося? Хочу вийти з хати — а ба, з-за дверей чую голос десятника: „Не вольно! Сидіть у хаті!" Що за лихо? . . . Сиджу я. Обійшли вони хату на всі чотирі роги, обталапалися по коліна, далі пішли під шопу, довкола пшихліра, довкола стодоли . . . Я в голову захожу: що за нещастя? Чи подуріли люди, чи може розбій який? Аж ось вони входять до хати.

— Десятники! — каже війт, не вітаючись, не здоровкаючись, станьте коло нього! Як би втік, то ваша відповідь на тім!

Я став, очі витріщив, а тут десятники, як апостоли які, коло мене.

— Пане війте, — кажу я, — що це має значитися?

— Гм, гм, — покректав війт, сідаючи на ослоні і штуркаючи паличкою о землю, — то вже в тім моя голова. Ви маєте мовчати і відповідати.

— Мовчати і відповідати? — дивувався я. — Ба, та як же я відповім, як буду мовчати?

— Гм, гм! — покректав знов війт. — А скажіть ви нам насамперед, як ви називаєтеся?

— Я? Або ви хіба не знаєте? Чи то я який чужосельний, чи що?

— Зараз мені відповідати! Хто тут старший у селі, я чи ви?

— Я тут у своїй хаті найстарший! — скрикнув я, олютившись. — Що це за розбій такий? Я нікому нічого не винен, а тут мене нападають! Пане війте, я на вас скаргу подам!

— Хе, хе, хе! — сміявся війт, — а дивіться, як ставиться! Нікому нічого не винен! Ну, ну, дай то Боже! зараз будемо видіти. А скажи-но ти мені, невинний чоловіче, де ти того забитого Жида подів, що учора поночи віз?

Мені нараз мов луда з очей спала. Як не зареготуся, як не зайдуся сміхом, то гунцвот не моє імя, коли я так реготався від уродження свого. Трохи, кажу вам, на землю не покотився зо сміху.

Війт став, як те теля, що об нові ворота вдариться. Але далі знов визвірився на мене.

— Куме, я тобі по добру кажу, не смійся, признайся до всього, то вже я вставлюся за тобою, щоб тебе високий суд не повісив, щоб тобі життя дарував. Не відпірайся, коли не хочеш на шибениці ногами перебірати.

Я ще дужче зареготався, аж за живіт руками держуся. Це й зовсім розлютило війта.

— Вяжіть його! — крикнув він десятникам.

— Але-ж, пане війте! — сказав я, отямившись, — постійте, я вам у всім признаюся, навіть ласки вашої не буду просити в суді. Вже як маю висіти за одну ногу, то радше за обидві!

— Признаєшся?

— Але-ж розуміється!

— Ну, де-ж той забитий Жид? Ти ще його не закопав під вуглом?

— Ні, ні!

— Ну, а де-ж він є?

— Таки лежить у стодолі.

— Ходи, покажи нам!

Взяв я ключ, ідемо. Гляжу, аж під стодолою варта. Ну, Богу дякувати! І Савка тут! Ще ліпше. А народу насходилася повна обора. Що то вість рухнула по цілім селі, що „деревляний фільософ" Жида забив та й під вуглом закопати хотів. Я йду посеред тої глоти та й усміхаюся, а тут мир божий лиш: шу, шу, шу! буцім то: адіть, і вішати його будуть, а він собі байдуже! що то „деревляний фільософ!"

Прийшов я під двері, а десятники все коло мене! Одчинив . . .

— Ну, прошу, пане війте, осьде той забитий Жид!

Війт позирнув і очі витріщив.

— А-а-а! Ба, то що?

— То саме, що я учора віз поночи. Скринька до різання січки!

Тут увесь нарід, що товпився докола стодоли, як не зарегочеться, то Господи, твоя воля! Певно аж у небі чути було той регіт. І десятники, і присяжний, і польові, всі реготалися, навіть війт усміхнувся і зачав мене перепрошувати за всю ту оказію та й за те, що повірив дурному Савці. Сміху на ціле село. А скриньку мою як зачали того дня трібувати, то мені пять околотів соломи порізали! Отак то я і до скриньки прийшов і з цілої громади сміх зробив!

134. Лесишина челядь.

I.

Пречудовий літній поранок. В холоднім, легенькім вітрі ледви-ледви леліється широкий лан жита. Жито — мов золото. Колосся, наче праники, аж похилилося під вагою зерна та перлових крапель роси, що позвисали з кожної стебелинки. Стебла стоять високі та рівні, жовті і гладкі між зеленим листям повійки, полетиці, осету та иншого буряну, що стелиться сподом. Де-не-де видніється з-посеред того золотого, шумлячого та пахучого моря синє чаруюче око блавату або квітка куколю, або дівоче, паленіюче лице польового маку.

Зійшло сонце. Зацвіркотали сверщки на всілякі лади, забреніли великі польові мухи, затріпотались рябі мотилі по-над колосистим морем. Природа ожила. Вітер подув сильніше, подув теплом із сторони лісу і зачав стрясати срібну росу з трав і цвітів.

В селі піднявся гамір, закипіло життям. Вигін зарябів від худоби, котру гнали на пашу. За худобою йшли заспані та немиті пастухи. Де-котрі лишень, котрі вспіли вже й поснідати, співали весело, гойкали та виляскували батогами, женучи свій товар.

З хат закурився дим. Господині топлять зараня, щоб скоро зварити обід, — молодших виправляють у поле.

Тільки у старої Лесихи не куриться зо стріхи. Хоч там їх три: стара, донька Горпина і молода невістка Ганна, але вони таки ніколи рано не топлять, все ввечері. Вечером спечуть та зварять, що там треба, — а ввесь день божий не дбають. Запопадні господині, хоч куди!

Газдівство у старої Лесихи несогірше. Хата хоч стара, та ще сильна: будиночки нові, просторі і охайні, худібка красна, що Господи, — гладке кожне, мов слимак. Пасіка також по смерти небіжчика Леся не пішла німоротом. Лесиха приняла старого діда жебручого Зарубу в хату, обшила, обхамрала, — та й уже старий літом і пасіки пильнує, і коло хати найменшої крихіточки допантрує.

Лесиха була й справді жінка дуже господарна та запопадна. Сукриста дуже та тверда. Бувало, як на що завізьметься, то хоч рака лазь, все поставить на своїм. Хоч волосся в неї вже й сивіло, та лице її було червоне і здорове, як цвикльовий буряк. Облесного й масного язика в неї не було. Зате говорила все уривисто і якось гнівно. Жарту або якого иншого радого та щирого слова не чув від неї ніхто. Кожному, аби хто, уміла дотяти своїм гострим язиком.

Правда, — кажуть, — не з добра вона така й стала. Небіжчик Лесь, повідають, убивав її тяжко за молодих літ, прибивав кілком за косу до лави й бив... З горя вона тоді не раз і напивалася, і той звичай остався у неї ще дотепер, хоч ніколи пянство не довело її до того, щоб розтренькувала та пропастувала гірко запрацьоване добро. Як пила, то пила сама. В її хаті ані в селі ніхто від неї ніколи й не понюхав порції горілки. Стара Лесиха була дуже тверда і скупа.

Гнат Лесишин довго не міг оженитися. Ні одна дівка в селі не хотіла йти за нього. Не знати, чи то тому, що був такий злий та забіяка, чи тому, що такий поганий. Волосся червоне, очка маленькі, хитрі, як у якого Татарина, сам великий, голова, як макітра, а уста, мов подушки, такі повіддувані. Ну, не про те річ, — най його там божа Мати судить! — але досить на тім, що нікотра дівка не хотіла за нього йти. Ще — не знати як і чому — плели щось люди, що Гнат не зовсім має чисті пальці, не раз там крізь них і де-що чуже прослизнеться. Не знаю як де, а в нашім селі вже нема гіршої ганьби, як коли кого обнесуть як злодія! Таке було і з Гнатом Лесишиним, тому то не міг він довго оженитися. Нікотра не хотіла йти за нього.

Але вкінці трафилася таки одна — Ганна Тимишина. Пішла вона за Гната, та на своє горе. Бідна сирота, без вітця без матері, тільки й віна внесла в Лесишину хату, що свої чорні брови, карі очі та двоє рук робучих та терпеливе, слухняне і покірливе серце. Ой зазнала-ж вона долі за Гнатом! Не минув рік, а вже стала щезати її краса, погасати блиск ока, хилитися до землі вродлива голова! Звичайне — гризота, сварка та бійка! Кого вони не пригнуть до землі, не позбавлять веселости?...

І от вам уся Лесишина челядь. Ага, був ще у Лесихи хлопчина наймит, Василь, що пас худобу. Його прозивали Галаєм, бо вічно, скоро вжене худобу в ліс, галайкоче та галайкоче, і не вгаває на волосок. В одній хвилі і коломийки задробить, і думки затягне, і весільної, і з псавтирі та гласів церковних. Не був він письменний, все те переймав зо слуху, і аби вам одну співанку умів скінчити. Голоси та співанки плелися в його голові в якімось дикім неладі і моталися, мов клочча сіна в буйнім вітрі. Вони не займали, а тільки заглушували його. Він тоді не тямив про світ і про себе. Худоба брела іивоворотом. А як хто инший співав, то він не любив слухати. Сказано, якийсь тумануватий. З чого йому таке пішло, Бог знає. Може також з нужди та бійки. Ой, бо то й натерпівся він усякого лиха, відколи померли його родичі на холеру. Вони, кажуть, були багатенькі і пестили дуже свого Васильчика. Смерть забрала їх нагло

одного дня. — Васильчик перейшов у чужі руки, а чужі руки, звісно, не гладять! Били його, бо був розпещений, упертий, лінивий. Вигнали з нього ті хиби, та заголомшили молоду голову, затоптали останню искорку дитинячої свободи і живости. Маєток зплив у чужих руках, мов сніг у воді, а Василя дали на службу до старої Лесихи. Ой, не рай же він і тут найшов!

II.

Лесиха, сказано, запопадна, перша йде зажинати з донькою і невісткою.

— Най-но, чи наш Галай і нині пустить худобу у царину, чи буде тямити вчорашні синці? — заговорила якось ніби грозячи комусь Лесиха, йдучи передом та поблискуючи новим серпом під пахою.

— Ба, а чому-ж би не пустив? Як зачне вигалайкувати, то й про світ забуде, не то про худобу! — відрекла Горпина. Її гарне, молоде лице світилось здоровим румянцем супроти сходячого сонця. Вона одна була ще найщасливіша на всю хату. Мати любила її, хоч, правду сказавши, не раз і Горпині прийшлося скоштувати гіркої від матері або брата.

— Ой, так, приголомшили бідного хлопця, як кота загорілого, та тепер добивають! — шепнула сама до себе несміло Ганна. В серці бідної сироти найскорше збудилось пожалування над таким же круглим, нещасним сиротою.

— Ага, свій усе із своїм рука! — відрізала їй гнівно Лесиха. Вона зачула тихі слова невістки. — Сирота, а писок як ворота! — кричала далі. — Не бійся, моя кіточко, і ти-б варта з ним на одну гиллю! Зійшлися ви обоє та й зараз одно над другим і жалується. Ех, божа-б вам Мати не дала просвітної години, що ви мою працю дармо марнуєте, мій хліб дармо жерете, а все лельом-полельом поводитеся!

Лесиха замовкла. Задихалась. Ніхто більше не обзивався.

Прийшли на місце. Ганна вибрала місце на межі, де склала полуденок. Лесишина нивка була шість загонів зашпрока. Три їх за день могли її набезпечно обалити.

Лесиха тут же порядкує.

— Ти, непотрібе (відозвалась прудко до невістки), ставай он тут! (Показала найширший загін). Ти (до доньки) сюди, — а я на прилуду! — Поставали.

— Господи помагай! — сказала Лесиха і перша ужала жменьку спілого, колосистого жита, перша зробила перевесло, звязала снопок і відставила його на бік. То первачок, він на урожай значить.

— А-ну, до роботи! — промовила знов. І три жіночі голови схилились до землі, краснїючи. В руках заблискотіли серпи, захрустіли тверді стебла жита, підтинані блискучим, зубчастим залізом, — жменя за женею падає на землю. Гарним, протяглим луком перемикають женцї нажату жменьку понад головою за себе і кладуть на стернї. Час від часу одна випрямиться, вимкне жменьку жита, стрясе з пашнистого буряну, розділить надвоє, скрутить перевесло і простре його на свіжій пахучій стернї. Сверщки, жуки і всяка компания утікає поперед серпами. Часами й злякана сіра миш вимкне із своєї нори, перебіжить попід ноги женчисі, та й знову повзне у ямку.

Рано, за холоду, з росою добре жати. Хруп-хруп, хруп, хруп... Лиш тільки всього й чути, та шелест складаного в снопи жита.

Але поволі-поволі свіжий, польовий воздух, широка самота і тиша поля, одностайність роботи спонукують духа, щоб обявив себе. Розмова не легко тут завяжеться, — стара Лесиха все її якось прикро перерве. От одно що, так це співи...

І поволі-поволі із загальної тиші і одностайного хрупання стебел вирізується чудовий, срібний і тихенький, несмілий голосок. Це Горпинин голос. Стара жне, не зважає на те. Горпина стає смілїша, голос міцнїє, із серця нехотя ллеться тужна і чудова пісенька:

Туди лози хилилися, куди їм похило,
Туди очі дивилися, куди серцю мило.

— Гей ти, нелїпо якась! — крикнула Лесиха до невістки, чи вже лишаєшся? Вже тобі руки покуцило чи що?

Ганна, слабовита й так, не змагала на найширшім загонї йти порівну з другими. Вона лишилась була вже майже о півтора снопа ззаду.

— Що-ж бо ви, мамо, мене нинї вчепилися, як оса? — відрекла вона, зібравшись якось на сміліcть, але не підводячи голови. — Хіба не бачите, що не можу борше жати, бо загін широкий? Ваша прилуда не то. Лацно вам виварачати!

Це розлютило Лесиху.

— О, дивіться мені на неї! Яке сміле та угурне. Ще й своє рило ставить напроти мене! Ей, небого моя! Коли-б мені борзо вечір, прийде Гнат з косовиці, не будеш ти така широка!

Ганна хотіла ще щось відповісти, але Горпина шепнула до неї:

— Дай спокій, сестрице! Мама все мусять теркотати. Жнім разом!

Ганна замовкла. Горпина зачала її все підгинати, майже пів загона собі забірала. Була то щира душа, не в маму вдалася, та часом лиш говорила під її лад, бо знала сукристу материну натуру. Знов стало тихо, тільки стебла хрупотять та час від часу серп бренькне об камінець.

Горпина десь з перегодом затягла другу пісню. Зібралося Ганні на тугу й жалощі, котрі також всплувались вилитися піснею. Вона несміло та рівно і переливно затягла:

Зайшло сонінько за віконінько,
Як проміннеє коло;
Вийди, миленька, вийди, серденько,
Промов до мене слово!
Рада-б я вийти, рада-б я вийти,
До тебе говорити, —
Та лежить нелюб по правій руці,
Боюся розбудити!

Лесиха слухала пісню, затиснувши зуби. Кілька разів з-під лоба суворо поглянула на невістку. Ганна не бачила того, жала далі і співала. З її тусклого ока скотилася навіть груба сльоза і впала на серп. Знак, що й серце її співало ту-ж пісню, не тільки уста.

— От що їй на голові! Господиня моя зателепана! Які співаночки виводить! — перебила гнівно Лесиха.

— Дайте бо ви, мамо, Ганні спокій! — з серцем відказала Горпина. — Що вас за говорінка напала? Ні говорити, ні плакати, ні сміятися не даєте, ще й співати боронте! Яка мара далі витримає у вас?

— Но, но, розтріскоталася, сороко куцохвоста! — скрикнула мати, — волиш жати та тихо бути! Не бійся, знаю я, де у тебе раки зімують! Лиш мені не мовчи, то й ти будеш знати, по чому локоть борщу!

Знов однпостайно і понуро йшла робота. Стара хвиля від хвилі поглинувала на невістку, то на доньку, мов оконом. Вже сонце геть-геть підійшло. Жито клалося на поміть та вистелювало широко загони. Вже наші три женчихи пополуднували і, не спочиваючи, взялися знов за діло. Сонце жарило, з лиць котився піт. Сверщки цвіркали голосно та проникливо. Здавалося, що їх голос розтинається десь глибоко під землею і впадає до уха, мов острий кремінний пісок. Окрім сверщків,

усе затихло, все поховалося в тінь перед жарюющим соняшним проміням. Лиш люди, пани сотворіння, мучаться тоді, коли спочиває природа.

III.

— Лесихо, Лесихо! — розітнувся голос якогось косаря з-під лісу.

Лесиха встала, приложила руку над чоло і вперла очі в даль.

— Чи не бачите, он-де три ваші корови в вівсі? — кричав голос далі.

Із лісу долітало галайкання і верескливий спів Василя:

Ой там на горбочку
Сидів дідько в черепочку,
А ми його не пізнали . . .

Гей (то „гей" тяглося безкраю довго) мати-ж моя, мати, пусти мене погуляти . . .

. . Го-о-о-а-усподи, воззвах тебі, услиши мя! . . .

— Ах, чортів накоренок! Уже знов змалював! Бодай же ти із себе печінки викричав! Василю — гей! Василю — гей! Ту-у-мане вісімнадцятий — на! А не бачиш, що корови в школі — га? А повилазили-б тобі ті сліпаки, та би тобі повилазили!

— Господи помило-о-ой! — ішов відгук із лісу. Те „лой" тяглося знов дуже довго і згубилося врешті десь у далекім, темнім лісі.

— Галаю — на, Галаю! — закричав знов косарь з-під лісу. — А не виженеш ти собі корови з царини? Вигнало-б тебе, як гору Бачинську, га!

— Ой туду, ду, ду, ду, ду, ду! за волами я йду! — репетував Галай з лісу.

Косарь відай стратив терпеливість, вхопив косу на плече та побіг сам виганяти корови з вівса. Вігнав їх у ліс і щез за ними в темряві зелені. Лиш незадовго чутно було крик і ревіт Василя.

— А то, то, то! — приговорювала Лесиха, знов схиляючись до жнива. — Най з нього там і третю шкіру здійме, слова йому не скажу! Най пантрує худоби, а не галайкоче!

Вечоріло. Сонце пишно закотилося за сині гори. Мряка зачала налягати на луки і клубитися чим раз ширше сивими туманами. З-під неї, мов дитина з-під теплої перини, обізвалися деркачі. Перепелиці запітпіліткали з жита. Вітер повіяв від мочарів теплом та запахом сирого лепеху і татарського зілля. Любо якось та легко ставало на серці.

Наші женчихи дожали нивки, поставали, повипростовували крижі та відсапували.

— Ладний деньок буде завтра, — промовила Лесиха якось ласкавіше, як звичайно. — Богу дякувати, що ми тут нині обипоралися. Завтра треба буде ячмінь на Базарищі схопити.

— Ладна ніч буде нині! — прошептала Горпина, легко почервоніла і зітхнула.

Ганна всміхнулася до неї, та якось сумно, мов крізь сльози. Вона одна знала про тайну Горпининого дівочого серденька, про її любов до вродливого, чорнобрового парубка Митра Грома.

— Ну, чого стоїте! Ганно! хопти узбірати, коровам до припусту! Ти, дівко, бігай, телята напій! Ну, борше!

Ганна зараз метнулася мовчки, радніше, як звичайно. Чаруюча сила лежить в однім однісінькім ласкавішім слові! Горпина підбігцем і приспівуючи поквапилася додому, а стара Лесиха, положивши серп на голову вістрям до хустки і завдавши собі на плече сніп первак, гордо помела за нею. Остання прийшла додому Ганна, двигаючи на плечах велику верету свіжого, пахучого та розмаїтого буряну. Корови чекали вже на неї, а побачивши свою звичайну вечерю, зачали ричати з радости і стовпилися разом коло сіняних дверей, чекаючи, аж прийде черга на кожну іти до сіней, перекусити смачного зілля і віддати в чистий скопець свій цілоденний запас молока.

Уже геть-геть смерклося. У Лесихи затоплено в печі, і огонь палає ярким, червоним світлом. Ганна з Горпиною пораються, варять, що треба на завтра. Дід Заруба голосно говорить молитви, сидячи на припічку, а Василь, наслухавшися сварки Лесихи і відобравши зо два бухнаки між плечі, поліз на піч і заснув, не чекаючи вечері.

Під вікнами почулися тяжкі мужицькі кроки і бреньк коси, а трохи згодом увійшов Гнат у хату, кинув старий соломяний капелюх на лаву і сів кінець стола.

— Ти на, Галаю! Бики поприпинані?

— Поприпинані, поприпинані, — відповіла Ганна, миючи миски і заходячися коло вечері.

— А ти, ґаздине, де твої серпи лежать?

— Або де-ж? Адже в сінях над одвірком! Де-ж би мали?...

— Ага! Аби я був трохи не діздрів, був би собі ногу на вік віченний просадив! Під самим порогом!

— То певне коти!...

— Ой, небого моя! Лиш ти не пантруй моєї праці, як ока в голові! Не маєш свого що розмітувати! Не принесла ти мені ніякого віна!

Ганна змовкла. Її дуже прикро вкололо те слово. „Нащо-ж ти брав мене? Та-же ти й тоді бачив, що я бідна!“ Ті гадки тислися її до голови, але смілости не було у неї кинути й собі-ж ними Гнатові в очі.

— Ну, спати! — коменде́рує Лесиха. — Ти, непотрібе, огонь в печі погаси, грань позамітай у закутець, чуєш? Горшки у піч, най крупи на завтра допріють! Горпино, води ще нема! Рушай по воду, а хутко!

Ганна почала поратися, а Горпина вибігла до сіней. Тут тільки злопотіла коновцями та й коромислом, ришнула дверми, а з обори чутно лиш було веселу пісеньку:

Кобим була така красна, як та зоря ясна,
Світилабим миленькому, ніколи не згасла!

— О, які їй по голові сверщки цвіркочуть! — відозвався сердито Гнат, роздягаючись. — Мамо, не висилайте її ніколи вечером за водою!

— Або чому?

— Та хіба не знаєте? Той довгоносий Громик, он із-за дороги, щось дуже до неї . . .

— Що? — верескнула Лесиха. — Тото засмаркане сміє підлазити до моєї доньки? Та-же я йому волосся обмикаю на його капустяній голові! Я йому піду до матері, най його собі держить, як не хоче, щоб яка кавза сталася!

Гнат ліг уже на постіль. Лесиха довго ще сапала та ходила по хаті.

— Ех, най-но я його йму в свої руки! Буде він матися! Підсвинок якийсь ходить! Та-ж як його пірву за лабу, а за другу приступлю, то його розідру.

— Угу, а вам що таке, мамо? — зачала уговорювати Ганна. Вона досі мовчала на ту розмову, кінчила прибірати. — Що вам такого припало? От слухали-б ви, що Гнат плете! Та най скаже, чи бачив коли своїми очима, щоб Громик Горпину зачіпав?

— О, який мені тут з неї адукат! — відкрикнув на постелі Гнат. — А не підеш ти спати, ти, робітнице моя неплачена! . . .

Лесиха роздяглася і лягла на запічок, де Ганна постелила вже була для неї мягку перину і два заголовки. На печі хропів уже голосно дід Заруба, та час від часу галайкав крізь сон Василь.

— Діду, а оберніться на другий бік! Не хропіть так, піч завалиться! — крикнула Лесиха, штуркаючи діда в бік.

— Бог заплать! Ручечкам роботящим і ножечкам приходящим і головам вислухащим, — зачав Заруба крізь сон свою звичайну молитву, але зараз-же обернувся на другий бік і втих. По хвилі заснула й Лесиха.

Тихо стало в хаті. Місяць несміло, блідо проглядає крізь тісні, тусклі шиби. Ганна ще не лягала спати. Вона сперла голову об вікно, а лікті об варцаби і довго стояла, тяжко задумавшись. Над чим вона думала? Бог знає. Може переходили поперед її очі її літа молоді, невеселі, сирітські. Може пригадувалася її серцю яка перша, щаслива, безталанна любов, бо в очах закрутилися дві сльози, а з уст ледви чутно полилася смутна думка:

Шуміли верби в Поповій Дебрі,
Та й лозовоє пруття;
Люблю тя,[1]) дівча, люблю серденько,
Про людей не візьму тя.
Не так про людей, не так про людей,
Отець-мати не велить . . .
Мене за тобов,[2]) мене за тобов
Само серденько болить!

— Жінко! Що ти, вибралася миші ловити, чи що? Чому спати не йдеш? — обізвався Гнат.

Ганна схаменулася, обтерла сльози і клякла до молитви.

Молилась вона довго, гаряче, простими, сердечними словами. А під вікнами на вишні виводив соловій свої голосні співи, все починаючи мов на сміх: патиком, патиком, патиком, та й тріс! цюррр . . . А на вигоні прощалася Горпина із своїм любком.

— Горпино, серце, зажди ще хвилечку! Ми ще й не наговорилися.

— Ні, Митрику, нема коли, мама будуть сварити. Ти знаєш, які вони! Добраніч тобі А завтра . . .

Не докінчила, хопила коновці з водою і побігла до хати.

— Завтра, — шептав за нею Митро. Довго поглядав з вигона на Лесишину хату, а далі й задумався.

— Чи не дармо я її люблю? Чи віддасть її стара Лесиха за мене? — подумав він. Серце йому стислося, коли погадав про свою бідність.

---

[1]) Тебе. [2]) Тобою.

— Треба робити, заробляти, що сили, а чи що з того вийде?... Таке то наше гречане...

Зітхнув важко, витяг сопілку з-за пазухи, заграв, затилікав, та так дрібно та тужно та якось так, немов би в тім голосі тонула вся його надія на тихе щастя.

— Гірка моя доле! — прошептав Митро і повернув у свій вигін до бідної, вербами обсаженої хатини, де жила його стара мати. З-межи густих зелених верб розітнувся парубоцький голос, що виводив пісню:

Ой ще кури не піли,
Кажуть люди: день білий?
Ой вийди, вийди, хороша дівчино,
Поговори зо мною!

135. До світла.

I.

Говорять учені природознавці, що ті верстви води, котрі лежать на самому дні найглибших морських глибінів, це справдішня „мертва вода“. Величезний стовп горішніх верстов, що тяжить на кожній частині того низу, позбавлює її всякого руху, всякого життя. Світло сонця сюди не доходить, ніякі живі істоти тут не водяться, ніякі водяні протоки, ані бурі, ані землетрясення тут навіть легенькою луною не озиваються. Одинокий рух, який тут можна заприміти, це вічне і непастанне спадування міліонів трупів і скелетів живих істот, котрі колись, не раз таки давненько, жили і гуляли там, угорі, пишались на сонці, купались у теплоті, гойдались на могучих морських хвилях. Погибши, вони звільна, звільна спадують униз — особливо ті манюсінькі форамініфери, діятомеї та инший дрібязок, що творить головну масу морського життя, — звільна трупи їх продираються крізь верстви, що-раз густіші і багатші в кислород та вуглевий квас розкладаються, неначе згорають у них, і тільки з часом, як мікроскопійні кульочки та дрібочки, досягають дна і лягають на тім великім кладовищі, щоб колись, по тисячах літ, утворити крейдяну скалу.

Важко і сумно мабуть тим нижнім верствам води бовваніти і дубіти вічно на мертвому дні, в страшенній пітьмі, під нечуваним тиском, серед самих трупів. Важко і сумно їм, особливо коли в них скрито відізветься та вічна, непропаща сила, без котрої нема ані

одного атому в природі. Жива, непропаща сила в нутрі, а кругом пітьма, тиск страшенний і безконечне кладовище! І коли в тих нещасних, на вічну смерть засудженнх, атомах заворушиться часом, раз на тисячу літ, легенький відтінок думки — ви думаєте, що це неможливе? адже-ж і наш думаючий мізок, що-ж він инше, як не звязок тих-же атомів кислороду, вуглероду і инших елементів? — то гірка, важка мусить бути ця мрія-дума!

Мамо природо! Відки-ж така на нас несправедливість? Невже ми гірші від тих, що там угорі над нами гуляють, гойдаються та в чудовому світлі пишаються? І чому-б тобі не встановити черги, чому-б не пустити нас хоч на часочок туди, вгору?

Але мама природа не знає сантиментальности і не слухає мрій.

— Буду я з вами, дурнями, панькатись! — воркоче вона. Чуєте в собі силу, то трібуйте вирватися сами на верх! Ще я не мала-б роботи та вас підсаджувати!

Ба, трібуйте сами вирватись!

Вам не лучалось бачити подібні події в житті людському? Ой, лучалось, любі мої, кому-б не лучалось таке бачити! І від кожного такого випадку щеміло ваше серце, і до нині щемить, коли стрібуєте перенестися думкою в становище тих бідних живих атомів людської суспільности, засуджених завистливою долею на вічну пітьму, на тупу недвижимість, на смерть беззвісну. Адже-ж і всі ми — чи-ж не така сама нижня верства поміж народами? Чи-ж кожний крепкий, здоровий рух тих вольних і щасливих народів не відчуваємо, як біль, як натиск, як штовхання на наш организм народний?

А кожний з вас, хто не раз коштом страшенного зусилля і коштом не одного істнування найближчих нам людей, видобувся з того темного низу хоч трохи на вищий щабель, чи-ж не почує не раз мимовільного жаху і болю на саму думку про той низ і про те, що, не будь цеї або тої щасливої обставини, він був би може й до нині пропадав у ньому, темний, безпомічний, незвісний нікому, не чоловік, а частина маси людської? І чи не заболить наше серце на згадку про тисячі й тисячі таких, що так само, як ми, силувались вирватися з тої пітьми, тужили до світла, рвались до волі і теплоти — і все надармо? І чи не пройме нас дрiж перестраху, коли пригадаємо життя і кінець таких незвісних нікому, забутих, не раз затоптаних і сплюгаваних одиниць, коли стане нам ясно перед очима, що не раз тільки найглупіша в світі обставина, сліпий припадок, непорозуміння, жарт, нерозважне слово, пилинка одна зіпхнула їх з дороги і навіки вкинула назад у ту пітьму, з котрої вони вже от-от вибіралися на вольную волю?

Отакі думки вертіли мій мізок і проганювали сон із моїх повік підчас довгих, довгих ночей і днів, прожитих у тюрмі. Мої товариші недолі, у котрих і самих сверлувало та мулило в нутрі, не могли знайти для мене слова потіхи, — противно, я бачив, що самі вони не раз далеко більше потрібували такого цілющого слова. Щоб не вдуріти серед тої сутолоки горя, ми розмовляли, оповідали одні одним — не про себе, а про других, далеких, і все таки про горе. Одно з таких оповідань, котре глибше, ніж инші, вразило мене, подаю оце читачам. Той, що мені оповідав його, був — не говорю про його „фах" — парубок ще молодий, повний сили й відваги, не позбавлений доброго, широлюдського чуття, вихований по-міщанськи, кінчив народну школу, вчився ремесла, одним словом, також чимало потратив сили і кошту, щоб видряпатися наверх, вийти в люди — ну, а вийшов . . . Та не про це річ!

Шостий раз уже сидів він під ключем, і знав усю арештантську практику, трохи що не всю історію кожної казні: хто в ній сидів, за що, на скільки був засуджений, як обходилися з арештантами давніше, а як тепер, і т. д. Була це правдива арештантська літопись. Дозорці вважали його за непосидющого галабурдника і давали це йому почути частими діціплінарними карами. Але він не уймався і вибухав, мов порох, скоро тільки побачив, що що-небудь діється не так, як повинно, що в чім-небудь кривдять арештантів. Особливо часті мав він передирки з шільдвахом[1]), що ходить по-під вікнами вязниці і має вважати на те, щоб арештанти не визирали в вікно і не говорили один з одним. Кілька разів вояк грозив йому, що буде стріляти, коли не вступиться з вікна, але він сидів спокійно, не кажучи нічого, і аж коли вояк починав кланцати курком, зіскакував з вікна і кричав:

— Ну, ну, адже-ж я знаю, що ти не смієш стріляти!

— А відки ви це знаєте? — запитав я раз.

— Як то, відки знаю! Сам був свідком, сам бачив!

— Що бачили?

— Е, та це ціла історія, по котрій шільдвахам заказали стріляти! От ліпше я вам розкажу, нехай там бідний рекрут не бентежиться. Адже-ж і він бідолаха, що йому скажуть, те й мусить робити.

II.

— Два роки тому буде, — почав він, — як-раз оце два роки. Сидів я тоді в оцій ямі в слідстві. Два нас тільки в казні

[1] Вартівник.

було: я і якийсь панисько, Журковський називався. Що за один був і за що сюди попав, цього вже й не тямлю.

Аж ось раз якось у вечір, уже по вечірній візиті, вже ми пороздягалися і спати лягли, — несподівано чуємо кроки ключника і голосний скрегіт ключів від колодок. Нарешті відімкнув і, впустивши до казні сніп жовтого світла із своєї ліхтарні, вказав нам у тім світлі якусь скорчену, напів голу, марну фіґурку. Потрутив її наперед і віпхнув до казні, бо, видно, сама не могла досить скоро поспіти.

— Ось це маєш коц і простирало, — крикнув, кидаючи ті речі фіґурці на голову і майже до землі її пригнітаючи. — Лягай та спи! Миски дістанеш завтра.

Сказавши це, ключник двері запер і пішов. У казні стало темно, як у пивниці, і тихо, як у гробі. Тільки в ряди-годи чуємо, немов би хтось сікачами мясо на стільниці сік, — то наш товариш зубами дзвонить. Бачите, осінь уже була пізня, дві неділі по всіх святих, холод такий, що не дай Боже.

— Що ти за один? — питаю закостенілого товариша, не встаючи з ліжка. Вже чоловік був нагрівся і не хотілося мені вставати, а в казні було досить холодно, бо вікно мусіло бути день і ніч одчинене, про задуху.

Товариш наш мовчить, тільки ще дужче зубами дзвонить, а крізь той ярум чути уриване хлипання. Жаль мені стало хлопця, бо я вже доміркувався, що то якийсь зовсім ще зелений „фраєр". Отже встав я і постелив йому напомацки ліжко.

— Ну, ну, — кажу, — будь тихо, не плач! Роздягнися та йди спати!

— Не . . . не . . . мо . . . жу, — ледви пробубонів він.

— Чому?

— Бо . . . бо . . . я . . . дуже змерз.

Господи! Я до нього, а він увесь, як кість, змерзлий, ані рукою, ані ногою рушити не може. Яким дивом прийшов до казні — не розумію. Встав і панисько, поздіймали ми з нього лахміття і роздягли його цілком до гола, натерли добре, обвили простиралом і коцом і поклали на ліжко. За якої чверть години, чую — зітхає, рушається.

— А що, ліпше тобі? — питаю.

— Ліпше.

— Відійшли руки, ноги?

— Ще не зовсім, але вже ліпше.

— А відки ти?

— Зо Смерекова.

— То тебе певне жандарм привів?

— А як-же. Гнав мене сьогодня від рана, майже голого й босого, морозом. Десять раз падав я на дорозі, бо не міг іти. Бив мене ременем — і я мусів. Тільки в коршмі, в Збоїсках, трохи ми припочили, Жид горівки мені дав.

— А як-же тебе звати?

— Йосько Штерн.

— А! То ти Жид?

— А як-же, Жид.

— Нехай тебе чорт візьме! Хоч мене убий, чи був би я з мови пізнав, що ти Жид, так чисто по-нашому говориш.

— Що-ж, пане, я зріс на селі, межи хлопами. Я пастухом був.

— А скільки тобі літ?

— Шіснадцять.

— А за що-ж то тебе аж сюди до криміналу притягли?

— Ой, пане, я не знаю! Казав жандарм, що мій господарь прискаржив мене за рабунок з вломанням, але я бігме нічого не рабував. Тільки свої папери, бігме, тільки свої папери!

І став хлипати та ревіти, як дитина.

— Ну, ну, цить, дурний, — повідаю, — скажеш то все завтра в суді, а мене то зовсім не обходить. Спи тепер.

— Ой, пане, а жандарм казав, що мене за те повісять! — заводив Йосько.

— Чи ти сказився, дурний! — крикнув я. — Смійся з того! Де-ж ти чув, щоб за такі дурниці вішали?

— А мій господарь казав, що мене запакують на десять літ до криміналу.

— Ну, ну, не журися, — кажу. — Бог милосердний, якось то буде. Тільки засни тепер, а завтра поговоримо за дня!

Умовкли ми і незабаром я захріп. Тільки й добра мого в криміналі, що сплю, як той заяць у капусті.

III.

Тільки другого дня могли ми добре оглянути новика. Аж смішно мені стало, що я міг учора відразу не пізнати в нім Жида. Рудий, з пейсами, ніс вигнутий, як у старого яструба, постава скорчена, хоч на свої літа зовсім не марна, і доброго росту. Поглянувши на нього, бачилося, що на десять кроків від нього чуєш пах Жида.

А вчора, коли ми його натирали напотемки і тільки слова його чули, зовсім того не було можна доміркуватися!

І він також із переляком став озиратися по казні, як сполохана білиця. Схопився, коли ми ще обидва з паном лежали, умився, постелив ліжко і сів на нім у куті, та й уже ані щеберне, мов заклятий.

— А що, ти голодний? — питаю його.

Мовчить, тільки якось ще дужче скорчився.

— І їв ти що вчора? — питає пан.

— Та . . . вчора . . . як мене мав жандарм вести, війтиха дала мені трохи борщу і кавалок хліба.

— Ага, тепер уже знаємо! — всміхнувся пан.

Дав йому поснідати — добрий кавалок хліба і вчорашній котлет. Аж затрясся небораи. Хотів щось дякувати, але сльози в очах йому стали.

І бачите, ще одна несподіванка в тім хлопчиськові! Постать наскрізь жидівська, аж відразлива, а в натурі його, бачилось, що нічого, ані крихітки нема жидівського. Тихий, слухняний, без жадної дрібочки тої жидівської самохвальби, до говірки неохочий, але коли йому було казати що зробити, то звивався, як іскра. Було щось таке натуральне, хлопське в цілій його поведінці. Як не було що робити — а що у нас у казні за робота! — любив сидіти в кутику мовчки, скорчений, обчепивши руками коліна та оперши ся бородою об коліна, тільки очі йому блищаться з темного кутика, як у цікавої мишки.

— Ну, скажи-ж нам, що ти за рабунок такий страшний зробив, що жандарм за нього аж шибеницею тобі грозив? — спитав його раз пан, коли вже видно було, що хлопчисько трохи втихомирився та освоївся.

— Ой, пане, — сказав Йосько і затрясся всім тілом, — довго би то розказувати, а мало слухати. То дуже дурна історія.

— Ну, ну, розказуй, послухаємо. І так не маємо тут нічого мудрішого робити, то можна й дурної історії послухати.

— Ріс я у Мошка, арендаря в Смерекові, — почав Йосько. — Зразу грався я разом з його дітьми і кликав Мошка „тате“, а Мошчиху „маме“. Гадав я, що вони мої родичі. Але небавом завважав я, що Мошко своїм дітям справляє гарні бекешки, а Мошчиха дає їм що-пятниці білі сорочечки, коли тим часом я ходив брудний та обдертий. Коли мені було сім літ, казали мені пильнувати гусей, щоб не йшли в шкоду. Мошчиха не питала, чи холод, дощ, або спека, але гнала мене з дому на толоку, даючи при тім чим раз

менше їсти. Терпів я голод, плакав не раз на толоці, але все те нічого не помагало. Сельські хлопці були ліпші для мене. Давали мені хліба, сира, допускали мене до своїх забав. Привик я до них, а пізніше став я їх виручати в пильнуванню гусей. Був я, як на свій вік, крепкий і зручний, то сельські господині стали самі повіряти мені гусей, а потім телят, коли їх діти мусіли йти до школи. Зате діставав я від них хліба, теплої страви, а не раз у свято й пару крейцарів. Мошчиха була дуже скупа, то й рада, що я дома їсти не просив. А коли Мошкові діти дізналися, що я їм хлопські страви, то прозвали мене трефняком і стали зо мною дрочитися, а далі й бокувати від мене. Зразу мені те не вадило, але небавом почув я ту неприязнь дуже доймаво.

Мошко наняв для своїх хлопців бельфера, щоб їх учив читати й писати. Було то взімі, то й я мав час вільний. Коли-ж я наблизився до них, щоб і собі вчитися, хлопці стали кричати, трутати мене та щипати, а врешті з плачем заявили матері, що разом із трефняком учитися не будуть. Сама, бачу, Мошчиха намовила їх до того, бо дуже мене та відьма ненавиділа, хоч не знаю за що. То-ж зараз, як тільки діти завели крик, прибігла і витрутила мене з покою, кажучи, що то не для мене наука, що вони бідні і не мають відки для жебрака бельферів тримати. Заплакав я, але що-ж діяти? Піду, бувало, в село, бавлюся з сельськими дітьми, або придивляюся, як старші майструють коло возів, саней чи инших знарядів. Не раз цілою гурмою бігали ми до коваля, котрого кузня стояла край села, і там цілими годинами придивлялися роботі. А що я був найсильніший з усіх хлопців, то не раз коваль велів мені або міхом димати, або молотом ударити, або точило крутити. Який-же я тоді був щасливий! Як гаряче бажав я, коли вже наука не для мене, мати бодай яке ремесло в руках!

З весною знов вертав я на толоку, до гусей і телят, котрі Мошко скуповував у околичних селах, а перетримавши трохи возив до Львова на продаж. Толока смереківська обширна, де-не-де поросла кущами, то й не багато мав я біганини. Сяду собі, бувало, де на горбку, вигострю ножик і зачинаю стругати, довбати, клемезити рiжні речі з дерева, зразу маленькі драбинки, плуги та борони, пізніше клітки, вітряки та млини. По рокові був я вже таким майстром, що всі сельські хлопці в кут передо мною. Почав я фабрикувати траскала та скрипучі опудала для відгонення воробців із пшениці, проса та конопель, і продавав пару таких опудів по десять крейцарів. Заробив я небавом стільки, що міг поспpавляти собі де-які столярські знаряди:

долітця, свердлики і т. п. Брався я до чим-раз більших річей, бо мав до того охоту. Що тільки побачу, зараз хотів би те зробити. Взімі пересижував я цілими днями то у столяра, то у коваля, помагаючи їм та привчаючися до їх роботи. Мав я вже шіснадцять літ, а у Мошка ані гадки зробити щось зо мною, — вивів мене на пастуха, а за більше байдуже. Не знав я навіть, хто був мій батько і якого я роду. В селі знали тільки, що Мошко привів мене відкись маленьким; була навіть чутка, що я син якогось Мошкового свояка, котрий не оставив після своєї смерти нікого, тільки мене одного, а за мною порядний маєток, і що буцім то Мошко загорнув і присвоїв його собі.

— Шкода тебе, Йоську, — говорили мені не раз хлопи, — такий ти моторний хлопець і до ремесла охочий, а що з тебе буде?

— Що-ж має бути, — відповідав я. — Буде громадський пастух.

— Ой, не має сумління Мошко, що так за тебе не дбає!

— Каже, що бідний, що не має звідки, — говорив я.

— Не вірь ти старому циганові! Має він гроші і порядні, але для своїх бахурів ховає. А тебе не навчив навіть Богові молитися.

Бурилося в мені від таких слів. Став я сам про себе думати.

— Справді, — міркую, — чого я тут доси́джуся? Робити на Мошка задурно завше маю час. Коли-б хоч ремесла доброго навчитися, то я мав би бодай свій кавалок хліба в руках. Але як тут дійти до того? Як увільнитися від Мошка? Куди в світі обернутися, особливо, коли не знаю, відки я родом, хто був мій батько і чи є де мій рід?

Наша коршма стояла при дорозі. Часто до неї заходили жандарми, не раз ведучи скованих арештантів до Львова, або до Жовкви. Зразу я боявся страшенно тих здорових, грізних хлопів у темнім убранню, із карабінами на плечах і в капелюхах із косицею з блискучого когутячого піря. З трівогою й дрожею скорчений край печи, слухав я не раз, як вони розмовляли з Мошком, або з сельськими господарями. Розмовляли звичайно про страшні для мене речі, про пожари, про злодіїв, волоцюг, і в розмовах тих дуже часто чув я слово: папери. „Як не має паперів, зараз його задержати“. „Еге, дивлюся, а його папери не в порядку“. „Як би був мав хоч один папір добрий, я був би його пустив“. — Ба що-ж то за папери, — думав я не раз, — що таку мають міць, що один папір може прохожого чоловіка оборонити від жандарма з карабіном та з когутячим пірям? Але на те питання не міг я знайти відповіди, а проте тим дужче лякала

мене думка про ті папери. Як же-ж я можу рушитися в світ, немаючи паперів? Адже мене зараз на першім кроці жандарм зловить і поведе Бог зна на які муки! Дрожав я всім тілом на таку думку. Чим частіше думав про визвіл од Мошка, тим частіше оті папери ставали мені перед очима. Навіть снилися мені папери, старі, пожовклі, з величезними печатками, дивилися на мене грізним, поморщеним обличчям, або сміялися з мене огидними, беззубими устами. Був я тоді дуже нещасливий. Всі люди, котрих я про те питав, потверджували, що без паперів ані в дорогу рушити неможна, ані ніхто мене до терміну не прийме. Але відки-ж мені взяти ті папери? Коваль радив мені запитатися про них Мошка, він же мусів дістати якісь папери по моїм батьку.

Ба, спитатися Мошка! Як би то мені так легко було до Мошка приступити. Давніше, як був я малий, він був для мене ласкавіший; коли-ж я став доростати, здав мене зовсім у руки своєї жінки відьми і майже ніколи нічого до мене не говорив. Бачилось мені навіть, що бокував від мене. Відколи мені люди повіли, що мусів узяти гроші по моїм батьку, став я пильніше на нього вважати: я зміркував, що та моя увага його непокоїть. Крутився якось неспокійно, коли ми часом опинилися самі, немов би його щось гризло. — А що, міркую собі, як би так коли, як нема жінки дома, наперти на нього несподівано, може-б можна від нього хоч що-то дізнатися? От я й зважився при нагоді так ізробити.

Нагода така небавом лучилася. Мошчиха поїхала до Жовкви, в коршмі не було нікого, тільки сам Мошко, то-ж приступив я до нього та й кажу:

— Реб Мойше, люди кажуть, що маєш якісь папери по моїм батьку.

Кинувся Мошко, немов би його оса вкусила.

— А ти це звідки знаєш?

— Та люди кажуть.

— Що за люди?

— Та всі, по цілім селі.

— Ну, а тобі нащо тих паперів? Адже ти навіть читати не вмієш!

— Так. А все таки я хотів би знати. Значить, маєш їх?

— Маю, маю, ті дідівські папери! — крикнув Мошко роздражнений, немов би я йому не знати що неприємного сказав. — Дід був твій батько, потратив маєток, а тебе мені на біду лишив. Що мені з тебе за пожиток!

— Знаєш що, реб Мойше, — кажу, — віддай мені ті папери. Я собі піду, коли я тобі непотрібний.

— Що? — верескнув Мошко, — ти хотів би йти? А куди-ж ти, дурню, підеш?

— Я хотів би вступити де до терміну, ремесла вчитися.

Мошко засміявся на ціле горло.

— Іди, іди, капустяна голово, гадаєш, що тебе хто прийме! За термін треба платити, а до того треба вміти читати й писати, і то не по-жидівськи, а по-ґоївськи.

Став я, мов остовпілий. — Врешті здобувся на слово.

— То бодай мені покажи ті папери, нехай їх побачу!

— Тьфу! — крикнув Мошко, — вчепився мене, як реп'ях кожуха! Ну, ходи, покажу тобі твої скарби! Ще щастя твоє, що я їх досі не спалив!

Це останнє слово, мов ніж, уразило моє серце. А що, як би був Мошко справді спалив мої папери? Адже був би я самісінький на світі, як лист, одірваний від дерева. Ані я сам не знав би свого роду, ані мене ніхто не знав би. Не міг би я рушитися з місця, був би навіки прикований до Мошкової лави, був би до смерти невільником. Дрож мене пройняла на цю думку, якесь млаве проміння замиготіло перед очима. З великою натугою переміг я сам себе і йшов супокійно за Мошком до комірки.

Комірка була деревляна, добудована до коршми ззаду, а вхід із сіней. Мала тільки одно тісне віконце, навхрест перебите залізними штабами. Там Мошко складав усякі речі, що брав від хлопів на застав і все, що мав дорожчого. Повно там було кожухів, шапок баранкових, чобіт; у скрині лежали коралі, казали навіть, що мав там на дні старосвітські дукати й талярі. Пару раз добувалися до тої комірки злодії, але ніколи не могли її розбити, бо міцно була збудована, а Мошко собак держав чутких. Двері від комірки були низькі й тісні. Мошко мусів схилятися, щоб улізти до середини. За ним уліз і я.

— А ти тут чого? — озвірився він на мене.

— Як то чого, адже-ж ти велів мені йти?

— Але не тут! Зачекай у сінях!

— Все одно, — кажу, — зачекаю й тут. Адже нічого тобі не взім.

Мошко витріщив очі і вдивився на мене, немов би мене вперше в житті бачив. Не знаю, що йому в мені не подобалося, але плюнув і відвернувся. Потім виліз на скриню, сягнув на поличку прибиту під самою стелею і дістав відти скрутіль пожовклих паперів.

— Ось твої шпаргали! — буркнув, показуючи їх мені здалека.

— Дай, нехай їм придивлюся, — кажу і витягаю руку.

— Ну, що-ж ти, дурний, в них побачиш, — відповів Мошко, — і пощо тобі того? Сиди у мене, коли тобі тут добре, і не шукай собі біди!

І поклав папери знов на полицю.

— Ходім звідси, — каже, — тепер можеш бути спокійний. А то, що тобі люди про мене говорять, — бо знаю, що в людей язики довгі, — то ти не вірь тому. То все брехня.

— Що брехня? — питаю.

— Ет, з тобою говорити, то однако горохом об стіну кидати, — буркнув Мошко і майже витрутив мене з комірки, а потім, замкнувши її на ключ і на колодку, пішов до коршми.

IV.

Йосько замовк на хвилю. Пан Журковський, що уважно слухав його оповідання, всміхнувся та й каже:

— Ну, ти казав, що дурна історія буде, а ось ти розказуєш, як би із книжки читав.

— Е, пане, — відповів Йосько, — те, що досі, то не була історія. Але тепер прийде дурниця. А що оповідаю гладко, то не дивуйтеся. В селі навчився я казки розказувати. Память маю добру, а як тільки раз яку казку вчую, то потім оповім її ще ліпше і цікавіше, ніж той, від кого я її чув. Тамтої зіми так мене в селі всі за ті казки полюбили, що ні одні вечерниці без мене не обійшлися.

— Ге, як я бачу, то ти майстер до всього, — сказав пан.

— Ой, пане, — відповів зітхаючи Йосько, — не знаю, що то значить, але мені бачиться, що це власне моє нещастя. Коли чую, що маю що зробити, що можу чогось навчитися, то так мене щось у середині пече, так мене мулить і мучить, що не маю хвилі спокою, поки того не зроблю, не пізнаю, не навчуся. Отже-ж не що, тільки це мене до криміналу завело.

— Ну, ну, розказуй!

Та не міг цим разом Йосько скінчити свого оповідання, бо власне в тій хвилі відчинилися двері нашої казні. Йоська закликали до протоколу.

— То незвичайний хлопець, — проворкотів пан і став, задумавшись, ходити по казні.

— А мені видиться, що він багато бреше, — кажу я. — Навчився казки хлопам оповідати, то й нам казку каже.

— Думаєш, що так?

— Ну, а що-ж, хіба то не може бути?

— Певне, що бути може, але лице його свідчить за ним. Зрештою будемо ще мати час переконатися потрохи.

На протоколі сидів Йосько коротко, не довше, як пів години. Вернув далеко веселіший і спокійніший, ніж пішов.

— Ну, що-ж, — питаю його, — не ззів тебе судя?

— Е що, судя добрий чоловік, — сказав Йосько. — Признатися, дуже я його зразу боявся. В селі казали мені, що тут бють до признання, що розпаленим залізом у підошви печуть.

— Ха, ха, ха! — засміявся я. — Тепер то я знаю, чого ти по ночах так перевертався та кричав та йойкав! Тобі певне снилося, що тебе в підошви печуть!

— Ой, прошу не сміятися. Мені подумати страшно про ті сни, стільки я в них натерпівся. А все задурно. Судя такий добродушний, говорив зо мною по-людськи, не кричав, не фукався, не бив мене так, як жандарм.

— Хіба-ж тебе жандарм бив? — спитав пан Журковський.

— Ой, пане, я гадав, що душу з мене вижене. Подивіться тільки на мої плечі!

І Йосько зняв сорочку. Ми аж ахнули! Всі плечі хлопця вкриті були синцями та пругами засохлої крови.

— Ну, а про що-ж тебе судя питав? — промовив перший Журковський.

— Та про той нещасливий рабунок, як то було.

— Ну, і що-ж?

— Та що-ж би! Оповів я йому все, як було, та й годі. Списав протокол і казав мене відвести.

— Ну, то тепер оповідж і нам, як то було.

— Та як було! Знаєте вже, яке було моє життя у Мошка. Не хотів я довше у нього оставатися, а ще до того боявся, що скоро йому ще раз спімну про папери, то він візьме та й спалить їх. Ото-ж я надумав сам їх украсти. Лекше мені було дібратися до комірки, ніж сторонньому злодієві, бо й пси мене знають, і сам я знаю всі входи і всі звичаї в хаті. Зразу хотів я викрасти у Мошка ключі, але він, видко, занюхав щось і носив їх завше при собі, або ховав десь так, що я не міг знайти. А мене гарячка жерла, скоро в моїй голові раз на тім стало, щоб добути свої папери. Тут уже ні про

що не було гадки, тільки про це. І що зрештою мав я довго думати? Одної ночи, коли всі спали, швидко зостругав я фуґу в однім стовпі комірки — вона була будована в стовпи, — виважив долотом делину, вліз до комірки, взяв свої папери, а потім засунув долину знов на місце. Та й стільки.

— Дрібниця! — буркнув пан.

— А скоро я дістав папери в свої руки, то навіть не переглядаючи їх, не розвязуючи шнурка, котрим були обвязані, завив їх у шмату, сховав за пазуху і покинув Мошкову коршму. — Куди тепер іти? — подумав я собі. Ще мене страх не зовсім покинув. А-ну-ж Мошко ошукав мене, показуючи які будь пусті папери замісць моїх! А-ну-ж напотемки взяв я який инший звиток? Треба було конечне з кимось порадитися, що в тім разі робити. То-ж переночувавши в першім ліпшім стозі сіна, на другий день пішов я до знайомого коваля і оповів йому все. Він перший зілляв мене холодною водою.

— Зле, хлопче, зробив ти, — каже. — Іди зараз до війта, розповіджь йому все і зложи у нього папери!

Замлоїло мене коло серця від тих слів. Але що-ж робити? Бачу, що рада розумна, та й іду. Приходжу до війта і з подвірря вже бачу крізь вікно, що коло стола на лаві сидить жандарм. Відразу щось немов би шепнуло мені, що то смерть моя. Задеревів я і не міг кроку далі зробити. Блисла мені в голові думка: втікати! Але вже було запізно. Війт мене побачив і крикнув радісно:

— Ось і він сам! За вовка помовка, а він ось-де! Ну, ходи-ж, ходи ближче!

Бачу, що вже все вийшло наверх, що вже за мною питають. То-ж, зібравши всю свою відвагу, йду до хати.

— Як називаєшся? — питає мене жандарм.

— Йосько Штерн.

— Звідки родом?

— Не знаю.

— Ага, значить волоцюга.

Закаменів я на місці. Не раз чув я це страшне слово, чув багато страшних історій про те, що то виробляють жандарми з волоцюгами, і завше того найгірше боявся. А тут маєш, від першої хвилі і сам у таке-ж попався!

— Але-ж я тутешній, — простогнав я. — Пан війт мене знають.

— Я? тебе? — каже мені війт. — Брешеш, любенько моя! Знаю тебе з видження, знаю, що називаєшся Йосько і що служиш у Мошка арендаря, але хто ти такий і звідки взявся, того не знаю.

— Ага, значить, бреше в живі очі! — крикнув жандарм і щось собі занотував у книжечці. — Ходи сюди, — сказав далі до мене. — Ближче! Дивися мені в очі!

І в тій хвилі, коли я підніс до нього очі, він тяжким своїм кулаком ударив мене в лице так, що я відразу впав на землю і кровю обіллявся.

— Встань зараз! — крикнув до мене жандарм, — і не смій мені кричати, бо ще більше дістанеш! А тепер кажи правду, що тебе буду питати! Ти служиш у Мошка?

— Так.

— Ти обікрав його?

— Ні.

— Як то ні?

Знов я видивився на жандарма, стираючи рукавом кров з лиця, і знов здоровенний його удар повалив мене на землю.

— Пане жандарме, — сказав на те війт, поки я корічмався, щоб устати, — я, як начальник громади, не можу дивитися на таке трактування арештанта. Я тільки маю бути при списанню протоколу, а те, що діється перед протоколом, до мене не належить. Коли хочете вчити його, що має говорити, то виберіть собі инше місце. У мене того неможна.

Жандарм прикусив губи, а далі, не кажучи й слова, встав із лави, добув із своєї торби ланцюшки, закував мене і повів до коршми до Мошка. Що там зо мною робили, як мене вчили говорити, того не буду сповідати. Зомлів я пару разів підчас тої науки. Та й не даремна-ж була їх злість. Зробив я їм великі збитки. Мошко в першій хвилі сказав жандармові, що я вкрав йому великі гроші, завиті в папір. Гадав, що як мене жандарм зловить і до коршми приведе, то він зараз папери від мене відбере і спалить, і я навіки останусь його невільником. Скоро тільки я ввійшов до коршми, зараз перше питання було:

— Де гроші?

— Не знаю. Ніяких грошей я не брав.

— А де папери?

— Я сховав.

— Де сховав?

— Не скажу.

Стали меме наклонювати, насамперед биттям, потім добрим способом, а я все тільки одно повідаю:

Папери я взяв, бо то мої. Не заглядав я навіть, що в них є. Сховав я їх і не покажу нікому, тільки війтові.

Мошко мало не сказився. Із злости велів з мене поздирати чоботи й рубаття, що я мав на собі, а вбрати мене в оце лахміття. Нарешті, збитого і майже голого, повели мене до війта. Знов мене там стали за папери питати. Але я не дурний. Аж коли побачив, що в хаті багато свідків, пішов я до сіней і витяг папери із пшари. У війта сіни були темні, обширні. Йдучи до хати і бачучи там жандарма, впхав я свій звиток до пшари, щоб його у мене не відобрали. Коли Мошко побачив звиток у руках жандарма, кинувся до нього, як ворон, кричучи, що то його гроші, щоб йому віддати.

— Го, го, пане Мошку, — відповів війт, — то так не йде. Ми те все мусимо відставити до суду. Зробимо тут протокол, а скоро той хлопець признається, що у вас той звиток украв, то вже річ суду робити з тим, що далі. Запечатаємо все, як є, громадською печаткою, і пан жандарм відставлять те разом з арештантом до Львова. А ви вже в суді будете собі правди доходити.

Мій Мошко так на те скривився, немов би кварту своєї оковити випив. Але ніхто на те не зважав. Жандарм засів писати протокол. А коли все списано, війтиха дала мені трохи попоїсти, жандарм закував мене знов, і ми рушили в дорогу до Львова. Гадав я, що згину з болю й морозу в тій дорозі, і досі не знаю, як я видержав. Ой пане, як же ви тепер гадаєте, що зо мною буде?

— Нічого не буде, — відповів пан Журковський. — Посидиш трохи та й вийдеш на волю. А хто знає навіть, чи вся оця історія не вийде тобі на добре.

— А то як?

— Ну, побачимо. Ніколи чоловік не знає наперед, що його чекає.

V.

Щось так у два, чи три дні кличуть Йоська, але не до суду, тільки до доктора. Що то значиться — гадаю собі. Адже-ж він не мельдувався „марудою“.

— Сам не мельдувався, — повідає мені Журковський, — а навіть як би замельдувався, то це йому ні на що не придалось-би. Але я його замельдував. Був я в неділю у президента і просив, щоб його велів звізитирувати. Адже-ж то страшенна річ, що тут діється! Так далі йти не може.

І справді доктор велів Йоськові розібратися і списав з ним протокол. Чи що з того вийшло не знаю. В наших судах такі справи дуже помалу йдуть і не кожний такий щасливий, щоб міг дочекатися їх наслідку.

Тим часом пан Журковський каже якось Йоськові:

Чуєш, хлопче? хочеш, щоб я тебе навчив читати?

Витріщився Йосько на пана.

Ну, що-ж так дивишся? Скоро тільки маєш охоту, то за пару день будеш читати. А як побачу, що справді не брешеш і память маєш добру, то вже те зроблю для тебе, що тебе приймуть до ремісницької школи, то навчишся ремесла якого схочеш.

Йой, пане! крикнув Йосько і кинувся панові до ніг, заливаючися сльозами. Більше нічого не міг сказати, тільки цілував пана по руках.

На другий день принесли панові буквар і він став учити Йоська читати. За два дні Жидисько вмів уже пізнавати і складати букви, а за тиждень читав короткі кусники майже плавно. Вчепився того, як то повідають, як Жид коломийки. Читав би був, бачу, день і ніч, тільки що ми вночі світла не мали. Ледви до їди міг на хвилю від книжки відірватися.

А коли смеркло́ся і читати вже годі було, Йосько сідав у кутику на своїм сіннику, підгортав ноги під себе і обхоплював їх руками, і так, сидячи скорчений, зачинав оповідати казки. Снував їх без кінця, і хоч бачилося, що все однакі чуда й пригоди повторяє, все таки вмів їх завше інакше укладати і на інший лад оповідати. А часом просто було видно, що в казці снує перед нами свої власні мрії. Оповідав про бідного хлопця, що в найтяжчій недолі стрічає добродія чарівника, переймає від нього чарівні слова й закляття і йде в світ здобувати собі долю та помагати другим. Пройма́ючими, а заразом простими словами рисував його терпіння й пригоди, стрічі з жандармами, неволю в арендаря, забавно не раз мішаючи те, про що казки говорять, з тим, чого сам зазнав.

Ніколи ще не бачив я хлопця, котрий би так гаряче брався до книжки, як Йосько. Бачилося, що за тих пару неділь хотів надолужити те, що занедбав у кільканадцятьох літах. Найбільше гризся тим, що осінні дні такі короткі, а в казні так скоро зовсім смеркалося. Одно наше віконце, звернене к заходові й положене майже під стелею, скупо тільки світла пропускало навіть у полудне; о четвертій годині вже читати годі було. А Йосько рад би був день удвоє продовжити. Нарешті врадуваний закликав:

Маю! Буду читати при вікні. Там розвиднюється швидче і видно довше, ніж у казні.

Невигідно тобі буде читати, стоячи на руштованню, — кажу йому. — Зрештою то для тебе зависоко.

Сидіти буду так високо, як мені подобається! — каже.

Як-же то зробиш?

Привяжу простирало двома кінцями до крати, в зігнуття покладу звитий у трубу коц і сяду на нього, як на сідало.

І справді, винахід був дуже практичний, і відтоді всі в криміналі так роблять. Кілька день Йосько просто любувався вікном. Вставав о шостій, скоро тільки трохи розвиднілося, робив своє руштовання і виплививши ся на нього, сліпав над книжкою, притискаючи чоло до самої крати, аби тільки як найбільше того божого світла захопити. Ми з паном обидва по черзі пильнували коло дверей, як ішов ключник до казні, і загодя остерігали Йоська, щоб злазив і руштовання знімав, бо сидіти при вікні арештантам гостро заборонено. Та й удавалося нам завше щасливо уникати штемпу, а може й ключник мав якусь увагу на пана Журковського і не так пильно нашої казні доглядав.

Та на лихо, штемп випав з иншого боку.

Окрім сторожі в коритарі, маємо ще одну: під вікнами вязниці ходить шельвах — жовнір із карабіном. Має він гострий наказ доглядати, щоб арештанти в вікна не дивилися, а особливо, щоб з собою крізь вікна не розмовляли. Військове правило велить йому в разі опору навіть зброї вживати. Що правда, досі такого випадку не було. Треба вже було чогось дуже великого, щоб шельвах, зійшовши з свого пляцу, замельдував вахкомандантові, що з цього, чи того вікна говорили або дивилися. Старші жовніри, так ті вже привикли розуміти, що що иншого припис, а що иншого виконання, і звичайно не дуже гостро держалися припису. Не один супокійно дозволяв на всяку говірку, як то кажуть, був блят на все: инший лагідно впоминав або просив арештантів, щоб дали спокій. Та гірше було, коли на варті лучився рекрут, що боїться капраля гірш огню. Такий брав усякий наказ до-слова. Як сказали йому „гостро пильнувати", то він розумів це так, що всякого арештанта, котрий укаже голову в вікні, треба споганити остатніми словами, замельдувати капралеві, або навіть ухопити за карабін. На таких „клапачах" арештанти мстилися тим, що за його варти, особливо вечером, виробляли найбільші крики в вікнах так, що бідний рекрут не раз було аж казиться, і на взякий викрик з вікна вважає за свій святий

обовязок відповісти щонайменше таким же голосним та досадним викриком. Але що арештантів буває кількадесять, а він один, то по кількох минутах пекельного галасу звичайно мусів замовкнути і, не можучи собі дати ради, хапав за карабін. Розуміється, що в тій хвилі вікна насупротив нього опорожнювалися зовсім, а крик знімався в другім кінці довгого арештантського будинку, і шельвах, як гонений звір, біг туди і знов грозив карабіном — очевидно, з тим самим наслідком.

Такі галаси бували звичайно вечером, але не раз і вдень. Отже лихо хотіло, що одного дня від третьої до пятої стояв власне такий нещасливий рекрут на шельваху. З самого початку сказав грубіянство якомусь арештантові, що дивився в вікно. Дали такий знак, щоб зробити клапачеві „кацмузику"[1]. На ріжних кінцях арештантського будинку, з ріжних поверхів із кільканадцятьох вікон раптом посипалися крики, викликання, свист і проразливі мявкання. Рекрут кричав також, бігав по-під усі вікна, але нігде не міг завдріти нікого. Доведений до лютости, замовк нарешті і став на однім місці, щоб відітхнути. В пару хвиль пізніше замовкла й „кацмузика". Бачилось, що спокій настав повний. В казні вже смеркалося, то-ж Йосько зробив руштовання і з книжкою в руках так і припав до вікна. Та ледви прочитав собі під ніс пару слів, коли в тім шельвах, зуздрівши його, проскочив і став проти вікна.

— Марш, злодію, з вікна! — верескнув до Йоська.

Йосько за першим разом не чув навіть крику, так живо був занятий історією про чаплю й рибу, що власне читав.

— Марш з вікна! — ще голосніше крикнув шельвах.

— Та чого хочеш від мене? — відповів Йосько. — Адже тобі не заважаю. Адже бачиш, що читаю. В казні вже не видно, то я виліз трохи до світла.

— Йди геть, бо стріляю! — ревнув шельвах, і доки Йосько вспів злізти із свого руштовання, вже гукнув карабіновий вистріл.

— Йой! — крикнув Йосько і, як сніп, упав з руштовання на ліжко, що стояло під вікном. Ноги його задригали судорожно, а руки, в котрих держав книжку, притиснені були до грудей. З-під карток книжки бухала кров. Куля попала просто в груди.

— Що тобі? Де тебе трафило? — крикнули ми обидва, кидаючися до Йоська. Але він нічого не відповідав, тільки чорні очі блищали, як два розжарені вуглі, страшенно якось відбиваючи від лиця, блідого, мов у трупа.

[1] Котячу музику.

На подвіррі під нашим вікном і на коритарі коло наших дверей знявся рівночасно галас. Там сторожа військова вибігла на вистріл, а тут ключник із дідами шукав казні, до котрої стрілено. Впали до нас.

— Ага, то тут! — крикнули, бачучи розтягненого Йоська. — А що, злодію, Жидику, дісталося тобі на горіхи?

Йосько кидався ще і стогнав тихо, все притискаючи книжку обома руками до грудей, немов би хотів нею заткати смертельну рану.

— Що він робив? — спитав мене ключник.

— Та . . . я . . . тільки . . . до світла . . .

Хотів ще щось говорити, але духу йому не стало. Останнім відрухом відірвав руки від грудей і показав ключникові закрівавлений букварь.

— Він читав при вікні, — пояснив я ключникові.

В тій хвилі прийшов із суду ординанс із карткою, шукаючи ключника.

— Пане ключнику, — каже з коритару, — де тут сидить Йосько Штерн? Є тут картка з суду, що має йти на волю.

А Йосько вже перед минутою був вільний.

136. Рубач.

(Присвячую памяти Михайла Драгоманова.)

В часі моєї далекої і важкої мандрівки зайшов я в величезний, густий ліс — і заблудив. Лісовий холод, що звичайно так відсвіжує, тепер пригнітав мої груди, як сумнів пригнітає душу. Величезні, чорні гиляки грізно висіли надо мною, зловіщо шелестячи листям. Круте коріння де-не-де виповзало з землі, заставляючи сільця на мої ноги, немов руки таємних демонів пітьми силкувалися вхопити мене в свої кігті. Сухі ломаки тріщали під моїми стопами, а моїй стривоженій уяві здавалося, що це тріскають, ламаються і боляче шепочуть зівялі і зісохлі мрії моїх молодощів. А по-над тим глуха тиша довкола, перериване хіба стрекотом вивірки на гиляці або риком ведмедя в чагарі.

Я йшов стривожений, безтямний, німий. Буцім якась незрима сила гнала мене наперед, але куди? — я не знав. Лісова гущава зовсім заслонювала мені сонце перед очима, та і без того сонце, той ясний і непохибний небесний мандрівник, давно вже перестало бути керманичем моєї земної мандрівки. Серце надсильно билося в моїх грудях:

слух, дражнений величезною тишею віковічного праліса, підхоплював якісь непевні шуми, що лунали з найглибшого нутра мого власного єства: то глухий, давно забутий зойк сельських дзвонів, то болючий, важкий віддих конаючої матері, то дитячі наївно-сердечні шепти молитов, то вітгуки страшенної життєвої бурі, скреґіт тюремних ключів, уривані слова проклять і наруги, тихий плач зрадженої любови, крик розпуки і холодний усміх резиґнації. Під впливом тих внутрішніх голосів, немов під впливом сумовитої матерньої пісні, помалу западала в дрімоту моя свідомість, топила в холодній темряві, губилася в лісовій гущавині. Я йшов помалу, чимраз помаліше, але все таки не переставав іти наперед, усе наперед.

Мій стан був подібний до сну — тяжкого, болючого, тим більше болючого, що без мрій. Якесь глухе почуття, що блуджу, що не бачу виходу перед собою, що швидче чи пізніше мене покинуть сили в тій страшній самоті, що може живцем зроблюся здобиччю звірюк, які вітрять кожний запах життя в тім пралісі, — те почуття не покидало мене ні на хвильку, мучило і боліло мене ненастанно, мов тернина встромлена в ногу. Крім цього одного болючого почуття, я не чув нічого більше, ані жалю, ані надії. Якесь отупіння огорнуло мене і заморозило все, що в мені було людського, крім цього одного напів звірячого почуття болю і трівоги.

Зусиллям розпуки перескакував я звалені виверти, пробивався крізь гнилі дебрі, видряпувався на стрімкі збочі, щоб захопити оком хоч крихітку ширшого овиду. Все надармо. Праліс обгортав мене з усіх боків і немов шептав мені міліонами своїх листочків, скрипом своїх гиляк, скрекотанням вивірки і риком ведмедів: „Не втічеш! Не втічеш! Хто тут зайшов, прощай усю надію!"

Стемніло. Виразні обриси довколішних предметів розплилися в темряві, творячи довкола одностайну, непроломану стіну. Я не міг зробити ані кроку далі, почуваючи, що грудьми, головою, ногами вдарюсь о запори. Даремно смертельна трівога майже до разу вирячувала з лоба мої очі: ані одного трепоту світляного промінчика не могли захопити мої зіньки. Змучений впав я на землю. В тій хвилі вітер, що за-дня дрімав під верховіттям дерев, збудився і зойкнув протяжно, жалісно, мов посланець, що несе якусь страшенну новину в далеку країну.

Хвилю лежав я зовсім одубілий, і мені здавалося, що темні демони пустині з тихим шепотом вдоволення обступають мене, нахиляються надо мною, простягають довгі руки, щоб притулити їх до моїх грудей і спинити голосне биття серця. Я схопився на ноги, немов від дотику

гадюки, і в невимовній трівозі ще раз винатужив зір, чи не побачу якого промінчика рятунку в тій пітьмі.

І я побачив.

Мені видалось, що блідий півмісяць поватом іде лісом, свердлуючи пітьму. Часом мигне, і в таку хвилину якийсь глухий лоскіт залунає по пралісі, мов підземний грім, і слідом за ним затріщить лісовий велитень, валячися додолу. А потім знов супокійно, рівно пливе таємний півмісяць по пралісі. Мої очі, спрагнені світла, не могли відірватися од його млявого, але спокійного блиску.

Ось він наближається, ближче, ближче, і тоді пізнав я, що тайна виясновалася досить природно. По лісі, нетоптаною стежкою, йшов чоловік у грубім мужицькім сіряці і ніс у руках сокиру, від якої йшов блиск, що здалеку видався мені блиском півмісяця. Лиця того чоловіка в темряві я не міг пізнати: в непевних обрисах маячіла тільки його могутня стать, і дивним огнем серед пітьми блискотіли його очі. В тій трівозі я впав перед ним на коліна, і з здавленого горла міг я видусити тільки ті слова:

Рятуй заблуканого!

Ходи за мною! відповів незвісний мандрівець голосом, таким спокійним, лагідним і до того рішучим, що я відразу почув приплив нових сил у мускулах і нової надії в душі.

І я пішов за ним. Пітьма якось рідшала перед ним чи то від блиску його сокири чи від світла його очей, - не знаю. Йшов просто, не схибляючи ні направо, ні наліво, немов бачив перед собою ген далеко якусь мету, до якої мусить настигнути в означену годину. Йшов не кваплячись та й не гаючись, рівним, важким, але певним кроком. Порохно світилось у його слідах. Поступаючи за ним, я бачив перед собою тільки темні контури його плечей, рамен, а ті контури, чим пильніше я вдивлявся в них, тим більшими видавались мені, виростали перед моїми очима до кольосальних, а проте не фантастичних розмірів.

Втім темний стовбур, лісовий велитень заступив нам дорогу. Не вагавшись ані хвилини, мій провідник високо підняв сокиру і обіруч ударив нею в могутню заваду. Зойкнув праліс величезною луною, і з страшенним лоскотом повалилося дерево, мов ударом грому звалене на землю, торощачи в упадку свої й чужі гиляки. Закричали сови і круки, що гніздилися в його росохатій короні, зафуркотіли над нашими головами кажани, що жили в його розщілинах, і довго ще праліс не міг утишитися по страті одного із своїх синів. Але мій провідник байдужісінько собі, тихо і спокійно удався наперед, а я за ним.

Та ось величезна чорна маса, стрімка скала заступила нам дорогу. Пнуться вгору її грубі боздурі, вирізуються на темному небі дико-фантастичними контурами, тут являють подобу височенних колюмн, там ґотицьких веж, а ще далі якихось неясних постатей — сфінкса з піднятою лапою, ченця в каптурі, що клячить на молитві, дромедара з простягненою шиєю. І знов супокійно, без вагання мій провідник підняв сокиру і виміряв могутній удар. Міліони искор бризнули з-під вістря, громовий гук затряс землею, і віковічна скеля розкололася надвоє, почала тріскати, ламатися і дробитися на дрібні брили, що з глухим лоскотом валилися десь у пропасть, то знову з диким хрускотом розколювалися що-раз на дрібніші шматки, рівняючи нам дорогу. І далі спокійно, ані на хвилю не збочуючи з своєї простої дороги, ступав мій провідник, а я за ним.

Та ось повіяло холодом на моє лице, а перед нами, десь із-під землі, почувся глухий гуркіт, шум, рик розбурханого живла. Ще кілька кроків, і перед ногами мого провідника позіхнула чорна безодня, прірва стрімкого скельного яру, а на дні його шумить і піниться скажена течія. Але й ця перешкода не спинила мого провідника. Блиснуло вістря піднесеної сокири, затріщало повалене величезне дерево і гепнулось своїм стовбуром поперек безодні, творячи вигідну кладку. В скаженій, безсилій лютости завили внизу демони пітьми і знищення, заклекотіли запінені хвилі, бризкаючи на нас студеною піною, але це не зупинило нас: супокійно перейшли ми по кладці.

Врешті темрява почала зменшатися, і праліс починав рідшати. Невдовзі ми вийшли на чисте поле, і мої очі радісно повітали перший проблиск сходячого сонця, що завис на пурпурових, по краях золотом облямованих, хмарках. А потім я цікаво почав роззиратися по розстеленій перед нами околиці.

Це був сумний краєвид. Величезна, безбережна рівнина, якої краї губилися десь далеко в поранковій імлі. Ані горбика, ані кущика, ані сліду живої душі, тільки від півночи чорною стіною простягся величезний праліс від одного кінця обрію до другого. А перед нами степ і степ: дрібна суха трава і пологий повзучий бурян, — ось і вся його рослинність. Без перепони бігли очі геть-геть по тій площі, десь у безконечність, рвучи за собою й душу і полишаючи в серці якусь невисловлену тугу, якесь почуття порожнечи, несповнених бажань, неосяжного змагання. Потопаючи в тих важких почуттях, ішов я мовчки за моїм провідником, не озираючися позад себе, але тим

пильніше ловлячи очима кожну точечку на далекім горизонті, визираючи чогось, що перервало-б цю вбійчу одностайність.

І от мені видалося, що геть далеко на тлі рожевого край-неба заманячіли обриси якогось величезного птаха, що буцім то сидить на степу, простягнувши високо вгору шию і звісивши довгий дзьоб. Чи то журавель на сторожі? Чи степовий орел, пробудившись, зривається до льоту? Але-ж той птах не зривався до льоту, а чим більше ми наближалися до нього, тим довшою робилася його шия, росла і простувалася; не дуже далеко від нього показався другий, далі третій, четвертий . . . Вони стояли рядом, що чим ближче, все продовжувався, тягнувся без кінця і краю і пропадав десь далеко у прозірчастій імлі. Мої очі, втомлені одностайністю степу, ані на хвилину не одривалися від тої загадкової істоти. Та чим ближче я підходив до неї, тим трівожніше билося моє серце, тим виразніше я розпізнавав усю страховинність цеї істоти. Довга журавлина шия — це був високий чорний стовп; те, що виглядало мов пташина голова, це була поперечна делина, а дзьоб, звішений додолу, це висільник, що хитався на мотузі за кожним подувом вітру.

Я остовпів з переляку. Вид був страшенний: труп іще свіжий, тільки до половини обдертий із мяса хижою пташнею; під шибеницею чорні плями крови; на суставах сліди страшних передсмертних мук: очі випалені, руки спалені на вуголь, кості в ногах поломані. Я зирнув на дальші шибениці: той самий вид, тільки що трупи там давніші, голі кістяки або части кістяків, а під шибеницями заржавілі в крови жасні знаряди муки: шріби, кліщі, сорочки зо шпигачками, страшні залізні маски, зубаті колеса, ланцюги і коловороти. А ще дал висіли на шибеницях самі тільки недогарки черепів, поприбивані цвяхами, висіли смоляні сорочки і тернові вінці, широкі мечі і залізні кігті, а ще далі — ні, мої очі не могли добігти до кінця цього страховинного ряду, що пропадав, губився десь у безконечности.

— Боже мій! — скрикнув я, закриваючи собі очі долонями, — чи це самі розбійники?

— Ні, — відповів мій провідник, — це самі мученики.

І, відложивши на бік свою сокиру, він прикляк під страшним стовпом, просто стіп завішеного трупа. Попертий якоюсь таємною силою, я вчинив те саме.

— Це наша жертва, — мовив мій провідник, похиляючи лице. Молімося, щоб та найсвятіша жертва, замучена за правду і волю була остання і щоб відтепер не треба вже було таких жертв.

І, припавши лицями до землі, ми молилися духом і чуттям і сльозами, цілуючи землю, скроплену кровю мученика. А коли ми встали, мій провідник узяв у руки сокиру і наблизився знов до шибениці.

Храм наш в дусі і в правді, мовив. Ті, що своєю кровью записали її свідоцтво, повинні бути для нас дороговказом, але не божками. Їх перемогу, але не їх мощі будемо святити.

І, мовлячи це, підняв сокиру і вдарив. Упала і на порох розсипалася шибениця. впали і розсипалися всі аж до найдальшого краю круговиду. Тільки широкий пояс родючої, буйною зеленню покритої землі визначував слід давно перебутих і похованих страждань і боїв і перемог незлічимих людських поколінь. І в моєму серці розвіялось важке, тривожне чуття: з більшою бадьорістю, покріплений на силах, ішов я далі за своїм провідником, і мені здавалося, що кожний атом тої землі, того повітря вносить нові сили, нові думки, нові, свобіднішї почуття в мою істоту. Я почув себе немов членом тої самої семї, одним із витворів і здобутків тих боїв і страждань тисячолітних, одним із щасливих спадкоємців тих перемог.

Та ось якась темна, величезна хмара, з блискучими, гострими шпилями виросла на сході, простерлася грізно і закрила перед нами сонце. Хвилину здавалося, що потопить нас у цілковитій пітьмі, але це їй не вдалося. Навпаки, чим ближче ми підходили до неї, тим вона меншала, стягала свої обриси, і врешті ми побачили, що це не хмара, а тільки величезна статуя серед рівнини. На педесталі з чорного мармуру сиділа на склублених хмарах мармурова фігура мужа з довгою, кучерявого бородою, блискучими очима і з вязкою золотистих стріл у високо піднесеній правиці. Його голова була оточена вінком золотистого проміння, а ліва рука держала випуклий щит. Педестал був мов гора, що перегатила нашу дорогу, а кольос на тім педесталі, бачилось, уперся головою в хмари. А перед статуєю ми побачили незлічиму силу народа в найріжніших одягах і поставах. Одні вдягнені в довгі, білі плащі, з вінками на головах, танцювали під дзенькання монотонної музики; инші на розпалених кострах палили жертви; знов инші із стурбованими лицями, на колінах лізли по гострім камінню, щоб устами доторкнутися до того чорного мармору; а збоку закувані в кайдани невольники з похиленими лицями чекали, чи скоро поведуть їх на заріз на честь того кольоса.

Хто це такий? запитав я свого провідника.

Символ. Закаменілий вплід їх власної уяви, що зробився їх володарем, їх тираном. Для нього їх танці і кадила, їх сльози і кров. В імя будущого, якого не знають, убивають теперішнє, те,

що бачуть і чують. Щоб спасти себе від терпінь фікцийних, непевних, завдають собі й своїм братам дійсні, безмежні муки. Але настав уже час свободи. Глянь, як танцюри покинули танці і, кепкуючи, сміються сами з себе. Глянь, як жертводавці гасять огонь. Глянь, як ті, що йшли благати милостині у чорного мармору, випручаються і кидають на нього камінням. Глянь, як опадають кайдани з невольників призначених на кріваву жертву. В пору приходимо.

І мовивши це, мій провідник обіруч хопив сокиру і вдарив нею в чорний педестал. Захиталася величезна будівля, затремтів до сьомого вершка камяний кольос і з грюкотом пообпадало позолочуване проміння з його голови і стріли з його рук. А потім розлягся страшенний гук і гепнувся додолу кольос і розтріскався на кусні, далеко і широко покриваючи землю відломами свойого камяного тіла. Здивовані і перелякані купи народа стояли мовчки, тільки люди прибрані в святочні одежі, з вінцями на головах, підняли страшенний репет, викрикаючи:

Зруйновано порядок світу! Розвалено основи всього істнування! Горе, горе!

Але мій провідник, не звертаючи уваги на їх голосіння, мовив до народа:

Не турбуйтеся! Зумійте бути вольними і будете вольні! Забажайте бути братами і будете братами. Зумійте жити і будете живі.

І пішов, промощуючи собі дорогу поміж руїнами. З німим подивом ішов я за ним.

Хто ти такий? — запитав я врешті.

Тоді він уперве обернув до мене своє лице і промовив ласкаво:

— Чи-ж не пізнаєш мене?

Я не відповів нічого. Мені видалось, немов із цього боку зійшло сонце, і я мусів похилити очі перед тим блиском могутности, тріюмфу і надії, що йшов із його лиця.

Пізнаю тебе всим серцем, усею кріпостю моєю, - але імя твого висловити не можу, — відповів я.

Я рубач, що рубає запори на шляху людськости, запори, покладені дикістю, темнотою і злою волею. Ти бачив частину моєї праці?

Бачив.

Знаєш, в чім моя сила?

Чую . . . догадуюся.

Пізнаєш її. І мету розумієш?

Розумію і бажаю хоч здалека побачити її відблиск.

Зумій зректися цього бажання, то мета буде найближчою до твого духа. Не бачити тобі судилося, але простувати стежки правди і свободи. Хочеш ставати до цеї праці?

— Хочу.

Підеш без вагання тернами?

— Піду.

То йди-ж?

І він дав мені сокиру.

137. Великий шум.

(З повісти.)

Це, гуде великий шум! Великий шум, зелений шум! Під його подихом стогне могутний Діл, гнуться мало що не до землі стрункі, білі берези, на долині тріщать старі дуби, скриплять і стогнуть осики, заводячи свій жалібний лемент. День і ніч, тиждень за тижнем реве той шум над Підгірями: як почало о Різдві, то оце вже минув і Великдень, а шум хоч-би й на хвилиночку втих. Рве стріхи на хатах, перевертає обороги, розносить солому із стоділ, валить плоти та ліси, свистить у верхівях дерев і не дає їм покритися листом, реве та вие між крутими берегами річок, кидаючи довкола глину і каміння, мов зноровлений бугай. Зімою багато людей закопав у снігах, весною боровся з повінню, що від наглої відлиги валами скотилася з гір і покрила долини, затопила поля, брала з собою хати, руйнувала цілі села. Відколи люди затямили, не було таких вітрів і такої повені і такої негоди, як та, що нею почався 1850 рік. Люди глухли від ненастанного шуму, гнулися од звички, йдучи по вулиці, бо вітер рвав поли, валив з ніг, а дітьми, як галушками, катуляв по дорозі. Страх ударив по селах. Кинулись орати — всю пухку землю вітер рве і несе, Бог знає куди. Рве аж до твердої, суцільної глинки: що виорав, те на пару літ лишається неродючою пустелею. Чи кара божа? Чи доведеться загибати? Сніги, повені і оцей страшний, ненастанний, непереможний вітер?

Але бо й по селах, по хатах, по церквах і корчмах, по души народа йде шум нелегкий, як оцей шум розшалілої природи. Метушаться села, скрізь ідуть сперечки, сварки і лайки, залягає в душах якась глуха ненависть, вибухають, як ракети, дикі погрози і лунають від села до села. Недавно знесена панщина, як недорізаний

труп, ворушиться і наповняє серця жахом. Як великі, темносині гусільниці, повзуть по болотистих дорогах довгі шwадрони ляндедраґонів, повзуть звільна на захляпаних, задиханих конях від села до села, три чотирі рази до року, весною, в косовицю, в жнива, в копання картофель та збірання кукурузи, і скрізь по селах, куди вони пройдуть, крізь шум вітру чути свист канчуків, лемент жінок, прокляття чоловіків: це ляндедраґони на прохання панів силою та канчуками гонять селян на панські лани до роботи. Не задармо, за нужденну плату, але селянські души затверділи, не хочуть без канчука йти на панське поле. „Досить воно нассалося нашого поту і наших сліз, — кричать під канчуками. — Не підемо, хоч убийте. Не підемо, щоб нас озолотили. Нехай собі роблять сами! Нехай подавляться тим, що надрали з нас, а ми не підемо більше робити їм. Хоч би нам гинути на своїх частках, а від них зарібку не хочемо!" Так лементує хлопське завзяття. Та все таки язик ляндедраґонських канчуків голосніший, і хоч серед сліз, серед свисту канчуків, а робота по скасуванню панщини таки робилася. Лініво, мляво, але мусіла робитися. Така була воля уряду. А в народній души шуміло, ревло та клекотіло не згірше, як в ошалілій природі.

Здоровою гадюкою звилася посеред широкої підгірської долини річка Грушівка: густі лози і вільхи обсіли з обох боків її береги, як рівно уложені дві барвінкові ґірлянди. По обох боках річки розсілося велике підгірське село Грушатичі. Хати по шнуру збудовані біля гостинця тонуть у грушових та яблоневих садках, та друга половина села, за річкою, розкидана по рівнині, де кому злюбилося, виглядає, як ряд букетів, розсипаних по мураві. На середині села біля моста стоїть церковця з бляшаною, червоно помальованою банею, що виглядає, як червона шапка морimухи на білім стовбурі. За церквою на невеличкім горбочку, серед старого, роскішного саду стоїть попівська резиденція — старий будований будинок з ґанком на сад і на село, з господарськими будівлями по заду, притуленими до високого глиняного обрива — це кінець гірського пасма, що смілим луком забігло з Діла аж сюди і тут було проломане і вигризене річкою. А по другім боці річки за долиною здіймається друга, висока гора, покрита темно-зеленим смерековим лісом, а де вона кінчиться і не уривається стіною, там на косогорі, високо над селом розкинувся двірський сад, обведений живоплотом, а посеред нього двір, невеличкий поверховий будинок з червоно помальованими стінами, весь обсажений виноградом, що закриває стіни аж до високих партерових вікон, немов би густа зелень роззявлювала якусь могутну пащу, щоб проковтнути

ту червону надбудівлю з блискучими вікнами і зелено помальованим бляшаним дахом.

Як би не той холодний вітер, що реве над селом, валить вікові дерева в лісі — в часі недавньої розталі їх звалилося багато тисяч пнів, що тепер лежать у лісі сірими купами, мов вояки по великім бою, — і як би не те, що рівночасно кипить і клекотить у тім селі і в дворі і на клебані (так звуть у селі попівську резиденцію), — то село Грушатичі можна-б уважати земним раєм, роскішним закутком нашого Підгірря. Положене в плодючій долині, з трьох сторін обведене не дуже високими горами, що, опіраючися о могутну стіну Діла від заходу, з двох боків, на північ і на захід, обхопили село широким амфітеатром, мов велитенською зеленою підковою, воно тепер тулиться в своїх садках, що за-для спізненої весни тільки-що покрилися сріблястими бруньками, підперезане двома довгими поясами лоз і вільх, що простяглися, мов два рівно утяті вали вже густої, інтензивної зелені, а довкола нього широкі, підмоклі луки аж до стін гір заживтілися кущами лоташу, як одноцільний жовтий килим, де-де покраяний рядами верб, кущами терпини, що цвіте білим молоком, або здоровими купами жовтілї, свидового прутття, калини та ліщини, що купчаться біля закрутів річки. А над селом вискалюється в зелені червоний двір, мов сердите, кровю набігле лице, і, немов на перекір йому, на другім боці впірається в зелень червона моримуха — здорова церковна баня, а з-поза неї якось хитро і несміло зиркають стіни клебані. А довкола селянські хати з пошарпаними вітром стріхами, з пообалюваними плотами та парканами, з маленькими підсліпуватими вікнами і з великим, у глибині душ людських захованим стражданням, з невпинною боротьбою між надією й розпукою.

:

В Йоськовій коршмі в ванькирі поміж ліжками, на яких лежали гори перин і подушок у червоних насипах, при столику, освітленім смаркатою лоївкою, сиділо кілька грушатицьких селян середніх літ, пючи вівсяне пиво і балакаючи. Між ними був Яць Коваль, що за той час був і на молебні в церкві з приводу втишення вітру, і в своїм домі на присілку і ще у кількох сусідів. Він шукав і Думяка, але йому сказала стара Думячиха, що Кость ще по службі божій та по обіді пішов до близького міста, де мав сторгувати пару бичків, потрібних для непочинаної ще весняної роботи в полі. Яць зайшов до коршми. З недавньої шумної громади не було вже нікого. Жиди за-

мітали та мокрими стирками витирали заболочену підлогу, а в ванькирі сиділи три-чотирі господарі при пиві. До них присівся й Яць. Між ними був Степан Чапля, один із небагатьох письменних груша-тицьких селян, що з доброї волі у церкві сповняв ролю піддячого, хоч був собі самостійним і досить заможним господарем. Був і Гаврило Олефір, також трохи письменний, що колись, служачи у війську, навчився був там читати й писати по-польськи й по-німецьки і дослужився ранґи капраля, але, вернувши літ тому 25 із війська, давно вже забув ті дрібки німецької мови, які виніс із війська, не читав ніколи нічого і з власного приводу вже в селі навчився церковного читання так, що міг також прочитати в церкві апостола і допомагати дякові в церковнім співі. Дяк був у них старий і дихавичний, у громадянське життя не мішався і до коршми не ходив ніколи. З ними сиділи ще три молодші господарі, в тім числі й той нефортунний Андрій Халавка, якого так собі з доброго дива подурняли на сьогоднішній громаді. Він був собі чоловік досить заможний, але прибитий панщиною, невчений і зроду таки трохи тупоумний. Коли Яць Коваль увійшов до ванькира, Халавка власне живо щось розповідав своїм сусідам, розкидав руками та здвигав плечима, мабуть жалувався на кривду, яка сіткала його тут нині „без даня рації.“

— А куди Бог провадить, Яцю? — окликнув його Чапля, рад, що може перебити Халавкові теревені.

— Та от ходив по селі. Де-кому розносив готову роботу. Та вже з плугами замовилося у мене двадцятеро люда на завтра, — дай Боже упоратись. Та от, вертаючи, й зайшов сюди.

— Сідайте коло нас, — мовив Чапля.

— Та сяду, бо по нинішнім стоянню та біганню таки ноги болять.

Він присунув собі крісло і сів біля стола з Чаплею. Він любив товаришувати з Чаплею та Олефіром, що був на десять літ старший від нього. Все-ж таки були це люди письменні і хоч у ряди-годи вміли сказати де-що цікаве: Чапля головно з писанія, зачитуючися вільними хвилями у церковних книгах, а Олефір із своїх військових часів, у яких він бачив і Відень, і Венецію, і Колошвар, і Арад, і Прагу та не одно з ґарнізонового життя заховав у памяти та вмів цікаво оповісти. Та й ті два любили розмовляти з Яцем, що хоч сам неписьменний, а все таки не тільки термінував три роки в Дрогобичі у славного Коваля і довголітнього цехмистра Мороза, але й потім у часі тісних років часто їздив на Поділля по пшеницю та до Садаґури по кукурузу, яку дома розпродував, та возив сіль із

Дрогобича у ті подільські та покутські сторони, де люди, як він мовляв, дуже лакомі на ту святу сіль, бо її у себе не мають. Вони та й ще Кость Думяк, наймолодший між ними, це був завязок тої сельської інтелїґенції, що бажала вже тепер повернути хід сельських діл на иньший, не панщинний лад і серед загального шуму та розгардіяшу забігала думкою в будуще, силкувалася відгадати потреби села і способи дальшої діяльности.

— Я все своє кажу, — говорив Чапля, немов тягнучи нитку думок, перервану вмішанням Халавки, — треба нам думати про завтра. То нібп не про завтрішне завтра, бо то знаємо, що завтра буде.

— Пан уже послав гонця до міста по ляндсдраґонів, — додав Халавка.

— Ну певно, крайній час починати оранку, а без нашої помочи що зробить?

— Не дiжде! — вперто буркнули два инші селяне, що, оперті на ліктях і понуривши голови над столом, сиділи і завзято пакали люльки.

— Не кажіть так, бо діжде, — мовив Чапля. — Прийдуть ляндсдраґони і канчуками поженуть нас до роботи. Так, як торік було.

— І доки-ж то так буде? — запитав Халавка. — Панщину нібп дарували і знов на панщину гонять. Тільки вже тепер не панські гайдуки, а цісарські ляндсдраґони.

— Я вам кажу, — озвався Яць Коваль, — пани все ще надіються вернути панщину. По всьому видно. Адже-ж візьміть нашого пана: як би він був певний, що панщина не верне, то чи-ж не мусів би був зараз по її скасуванню понаймати собі слуг, накупити плугів та борін і взятися власними силами вести своє господарство? Ні, він 1848 р. вперся: мусить громада обробляти мені, я не маю як і звідки, — і ми мусіли піти й обробляти його. А торік знов те саме: сам своїми силами не робить нічого, а на нас насилає ляндсдраґонів. Бачите, живе в тій думці, що панщина ще не скасована і незабаром вернеться назад.

— Господи, Господи, і ще якийсь Русин! — зітхнув Халавка.

— Руська кість, а ляцьким мясом обросла, — завважив Чапля.

— Правду мовите! — сказав Яць. — Що він за Русин? що в руського попа сповідається і причащається, до руської церкви ходить і руські свята справляє — овва. Не бійтеся, в церкві він між нами не стане і в нашім крилосі не сяде, але йде на своє коляторське місце за іконостасом. На свої свята нас не запросить, як ми одні одних запрошуємо. Оженився з Полькою і дома все по-

польськи, та й звичайно як пан, усе з панами руку тягне. Що нам з такого Русина! Лиш очі нам блахманить тим своїм русинством.

— Торік аж плакав, як нас ляндсдраґони прали канчуками. „Мої діти! Що вам сталося? Адже-ж я вам брат, Русин, а ви мені таке робите!“ А не бійся, ляндсдраґонам не сказав: дайте їм спокій!“

— І завтра знов буде плакати, я певний, — сказав спльовуючи один із слухачів.

— У нього мягке серце, але тверде слово, — докинув Чапля.

— А Господи-ж мій, та доки-ж того буде? — зітхнув Халавка.

— Доки нам не доїсть до живих печінок, — сказав, енерґійно спльовуючи, другий слухач і потягнув люльку з такою силою, що аж зашкварчала.

Двері ванькира відчинилися і, схиляючися, щоб не вдарити головою в одвірок, до ванькира ввійшов здоровенний хлопище. Він був високого росту, о голову вищий від найрослїших людей у цілій громаді, плечистий і дужий і серед усіх громадян виглядав, як виплодок якоїсь раси велитнів серед карлів. Йому було 35 літ. Здоровенні чорні вуси звисали йому аж на груди, а над чолом стирчала коротка чорна чуприна, як щіть, обстрижена навпаки сельському звичаю, що велів усім чоловікам носити довге волосся. Правда, Кость Думяк досі ще був парубком. У двадцятім році життя взятий до війська, він вислужив „капітуляцію“ дванадцять літ, і, ставши фельдфеблем, служив ще три роки, поки оце торік вернув домів по батьковій смерти.

Аж тісно якось зробилося у ванькирі, коли він увійшов і випростував свою велитенську фіґуру. Не мовлячи ані слова, не вітаючися ні з ким, він присунув собі з-під стіни ослінчик до столу, товариші потіснилися трохи, і він сів між ними.

— А знаєте новину? — запитав він, коли Жид поставив перед ним гальбу пива.

— Та що таке? Не знаємо.

Він одним духом випив половину гальби, обтер вуси і обернувшися до Жида, що стояв за його плечима і також рад був чути новину, сказав:

— Жиде марш! новина не для тебе.

Жид усміхнувся, сказав: „Ни, ни, я хіба що, або що?“ і рад не рад вийшов з ванькира, одначе не зачиняючи дверей за собою. Думяк плюнув, устав, запер двері на клямку і буркнув:

— От іще не люблю того влізливого жидівського кодла!

— Ну, що там за новина? — запитав Чапля.

— Така новина, що ліпше-б нам її не чути. Як ви гадаєте, дарував нам цісарь панщину чи ні?

— Як то ні! Дарував! Сами ми чули від комисара. І патент нам читали.

— Правда, виразно сказано: даруємо підданим панщину, роботизни і данини.

— Так, так усі ми чули.

— В мене десь і патент друкований є, — мовив Чапля.

— І в мене, — докинув Халавка. — Я оправив його в рамці за скло і повісив на стіні під образи.

— Можеш викинути його звідтам і не сквернити святі образи. Він не має ніякої вартости.

— Як то не має вартости? — крикнув Яць. — Цісарське слово і не має вартости?

— Хіба хто перечить тому?

— Ого! Скасували цісарське слово! — сказав з притиском Кость Думяк. — Сьогодня в місті чую: вибубнюють на ринку. Прихожу ближче, народу купа, а возний усередині вичитує циркуляр із ґубернії: панам за панщину призначена заплата. Мають усі зголошуватися до уряду, дістануть облїґації, а сплатити ті облїґації мусить сам край.

— То значить ми! — скрикнув Яць, бючи себе долонею по коліні.

— От тобі на! Робили, терпіли, тепер ще й плати, -- зітхнув Халавка.

— А багато-ж тої сплати? — запитав Чапля.

— Вже й того не дослухався, чи шістьдесят, чи сто шістьдесят міліонів. Грубі міліони!

— Господи, аби нас усіх продав, то-б такої суми не зложив! — скрикнув Яць.

— То з нас помалу стягнуть, не бійся. То нам розложать на роки, до того дочислять ще вдвоє або втроє стільки процентів, аби ще й діти і внуки наші мали що двигати панщинний тягар. Так тепер способу добірають! — з гіркістю в голосі мовив Думяк.

— Але може то ще брехня? — закинув Яць. — Та чи чув же хто таке, аби касувати цісарське слово? Хто на те має право?

— Але ґуберніяльний циркуляр! — завважив Чапля. — Значить із цісарської ґубернії!

— Говоріть! ґубернія цісарська, а ґубернатор панський. Може справді ґубернатор на свою руку зробив це для панів.

— О, від того можна всього надіятися. Ґрабя Ґолуховський! Сам польський пан, то скрізь за панами руку потягне.

— Польський пан і німецький прислужник! — мовив Яць.

— Польський недородок, а німецький недоносок, — додав Чапля.

— Ні, панове, — сказав Думяк. — Ґубернатор на свою руку не міг цього зробити. Це з Відня такий наказ із цісарської канцелярії. Може там і наш ґубернатор причинився до того, що цісарські слова скасовано, але то не могло статися без згоди самого цісаря.

— Старий цісар Фердинанд добрий був. Він би на це не дозволив. Він би остоявся при своїм першім слові. А цей молодий піддається панам, — мовив Чапля.

— Посилаймо депутацію до цісаря! Пани піддурили його. Вияснім йому, що нам нізвідки платити таку суму! — почулися голоси мужиків.

— Так він нас і послухає! — завважив Чапля. — Може там наговорили йому, що ми тут у великих достатках живемо.

— Пусте, — з притиском завважив Думяк. — Що раз постановлено в цісарській канцелярії, того вже не вернеш. Затягнено пером, не витягнеш волом. Але то ще нічого. Заплатили-б ми, як би було з-за чого. А то-ж знаєте, що пани хочуть повідбірати нам усі наші прадідівські ліси й пасовиська. От тут подумайте, як нам далі жити. Ліс запруть, купуй дерево на фунти, як цукор! Пасовисько запруть — куди дінешся з худобою?

— Краще нам смерть, ніж така неволя, — скрикнули всі враз. — То ще гірше, як панщина.

— Знаєте, чим то пахне? — з таємничим виразом на лиці і притишеним голосом зашептав Думяк. І зараз сам і відповів: — За панщини атамани ходили по-під вікна і кликали нас на паньску роботу, а потім ви сами підете до атамана, ще й курочку або покладків понесете і клінно будете просити, аби вас приняв на роботу.

— Не діждуть того! — скрикнула вся компанія.

— Діждуть! — твердо сказав Думяк. — І не довго їм ждати. Відберуть нам ліси й пасовиська то ми, без худоби за два-три роки жебраки. Без наші худоби не вдержиш, без гною поля не справиш — і роби, що знаєш.

— Не дай того Боже! — мовив Яць Коваль. — Це-ж би була наша загибіль. Чень же нас іще Пан Біг не хоче нагло зо світа звести.

— На Пана Бога всі надіємося, — мовив Думяк, — але Пан Біг сам сказав нам: „Бога взивай, рук прикладай.“ Як так будемо сидіти та й на Бога надіятися, то нас воші приїдять.

— І що-ж нам робити? Яку собі пораду дати? — стогнали один за другим мужики.

— Я думаю, що цісарь таки зглянеться на нас, — перший розпочав Чапля. — Адже не може бути, щоб цісареві байдуже було, як його народ гине та на жебри сходить.

— А тямиш, Степане, як було в пісні роки, — гризько завважив Думяк. — Скрізь народ гине і пухне з голоду, матері своїх дітей дорізують та їдять, а цісарь як довідався про це, то змилосердився і велів роздати тим голодним людям по гурманові соли на хату.

Гірко засміялися всі.

— Але-ж цісареві податків не стане, як ми збідніємо, — реплікував Чапля.

— Не слухай того! — мовив Думяк. — Що цісарське, то все з нас зідруть, аби ми й як голі були. Та й не гадай собі, що ми так нагло збідніємо. Будемо помалу на нужду сходити: нині це урвали — обійдуся, завтра того не стало — обійдуся. І так день за днем, рік за роком будемо вростати в свою нужду, як камінь у землю. Світ нам затісниться, будемо темні і несвідущі, все нам буде байдуже, і дійдемо до того, до чого нас панщина не довела — до стану голодної та повільної худоби, яку кожний водить і гонить, куди йому хочеться. Ось що страшно подумати! На вид будемо ніби люди, ніби подібні до людей, але душа в нас не буде людська, а худобяча. Ось що найстрашніше! Адже хто має очі, той уже тепер може бачити, що все воно йде до тої мети. Не могли нас пани приярмити панщиною, вони приярмять нас новим здирством. А їм одного треба — мати з нас тяглу худобу, що не думає сама про себе, тільки покірно гне шию в ярмо.

Мужики знов застогнали. Панщина стояла перед ними, як стовп пітьми, гнітила їх душі і кидала величезну тінь на всю їх будущину. Ні, ніколи їм не вирватися з тої памороки! З усіх боків якісь могутні кліщі обхоплюють їх і грозяться стиснути їх наново, ще поки не засмакували гаразд дарованої свободи. Дарованої! Ага, дарованої за добрі гроші, за шістьдесят мілїонів. Гай ще як-би то по сплаті тої шаленої суми все вже в порядку було, і їм справді заясніла повна воля, щоб були „сами в собі, тільки під зверхністю цісаря“, як вони уявляли собі ту волю в своїх панщинних мріях! Еге-ге чекай такої волі! Тут, бач, пани заносять руку на ліси й пасовиська, грозяться лишити їх на тих скупих часточках землі, що признано їм при знесенні панщини. Ну, ще-б на тій землі їм, а може й їх дітям можна

було вижити, але-ж народу примножується, а землі не прибуває, а ще як зіпруть ліси й пасовиська, то що порадять їх потомки? Куди подадуться?

В такім заклятім крузі вертілися їх думки. Вони зітхали, крутили головами, та не знаходили виходу.

— І в додатку народ розпився, — завважив Яць Коваль. — Пани за часів панщини привчили нас до горілки. Щоб збільшити свої доходи, силою накидали нам горілку по стільки і стільки горців що-року на кожний нумер. Хоч випий, хоч на гній вилий, а горілку відроби! А тепер настала нібп то воля, а мужик лишився невольником коршми. Підіть по селах — дивитися страшно! В кожній коршмі день-у-день повно людей, усюди шум, крик, свари і бійка. Сами з собою гризуться, сами себе бють, свою кров з горілкою мішають. Адже, як так далі піде, то за кілька літ не пани, а арендарі позабірають усю худобу і всі ґрунти у хлопів.

— А не забувайте, що пяниці батьки й матері будуть родити дурні, тупоголові та хоровиті діти. І замісць іти наперед, усе покоління буде йти назад, буде глупіти та туманіти, — знову з гіркістю в голосі додав Думяк.

— І нема на то ради! — мовив Чапля. — Вже чого, чого, а горілки наш чоловік не покине.

— Треба-б пробувати, — мовив Яць, оживлюючися. — Адже-ж то загибіль наша. І тут уже не чужа хитрість убиває нас, а власне розпаскудження.

— По инших краях, у Чехії та Моравії засновують при кожній церкві братства тверезости, — мовив Думяк. — Присягою вяжуться не пити гарячих трунків.

— І у нас то пробували, — відповів Яць, — та якось то не йшло.

— Хотів ти, щоб ішло за панщини, коли пянство народу було просто панським інтересом! Ані піп, залежний від пана, не смів промовити за тверезістю, ані ніхто инший не вмів або не хотів навести мужика на дорогу, а він сам, — ей, дрантя, худобина! Куди його гнали, туди йшов наосліпо, а задуривши голову горілкою, тим щиріше хилився в ярмі. Чи думаєте, що як би в Відні студенти, міщане та инші освічені люди не були повстали проти гноблення та оглуплювання народу, то ми-б ще й досі і ще й сто літ не гнулися в ярмі! О, певно! В нас тверда шкіра і сумління спить, нас довго-б бити й копати, поки в нас добудишся живої душі.

— Але нас тим часом і не буде що будити, бо нас злидні на пні ззідять, — мовив Яць.

— Треба думати самим про себе, будити одні одних, дзвонити на трівогу, — мовив Думяк. — А хоч би тверезість, — це-ж можемо ми й сами голосити людям.

— То властиво попівська річ, — відозвався Халавка.

— Може то нам не випадає братися до проповіди. Скажуть: коли не піп, не микайся в ризи.

— Чекаймо на попів, то й наші внуки не дочекаються! — відповів Думяк. — Попи народ лінивий. Їм аби своє відчитати, наїстися та лежати горі черевом. А в крайнім разі скаже: мені консисторія не велить.

— А може-б піти до біскупа, най би він наказав?

— Що-ж, кого сверблять пяти, може йти й до біскупа, але я знаю, що з того нічого не буде. А вам раджу: зачинаймо від себе! заложімо собі братство тверезости і вербуймо до нього людей. Кожної неділі по вечірні будемо коло церкви читати реєстр: такі й такі приступили, такі й такі переступили дане слово.

Всі при столі зареготалися.

— Без того не буде, — мовив Думяк, — та вже ми будемо дбати, щоб тих переступів було чим раз менше. Ну що, згода? Завязуємо таке братство?

— Добре! — озвалися всі.

— Лиш аби за це з уряду не було якого клопоту, — з побоюванням мовив Чапля.

— Що може бути за клопіт? Кому яке діло до того, чи я пю чи не пю? Тепер не панщина, щоб і на те можна було силувати.

Подали собі руки і обіцялися привертати й инших.

— А в неділю по вечірні оголосимо це коло церкви. Хто хоче не гинути в горілчанім багні, най пристає до нас. Спишемо реєстр. І по инших селах пустимо чутку, чей же народ отямиться. І Жидів витиснемо з сел, бо яке їх тут діло? Вони землі не обробляють, навіть кілька грядок коло коршми скопати лінуються та хлопських бабів кличуть. Лише горілку продають та затягають людей у свою лихву. То пявки, то вороги народні! Зробити так, аби їм місця в селі не було, нехай забіраються з шумом. — Отак фантазували наші товариші і, чим більше балакали, тим якось ясніше робилося перед ними, тим лекшим видавалося їм виконання їх плянів.

Та ось ще раз відчинилися двері від ванькира і до нього вступив дідич Грушатич, пан Субота. У мужиків задріжали литки

з давньої панщинної привички, де-які ворухнулися, щоб устати з місць на привітання пана і „як годиться“, поцілувати його в руку, але острий погляд Костя Думяка немов цвяхом прикував їх до місць. Ніхто з них не рушився. Розмова на хвилю урвалася.

Пан Антін Субота, дідич села Грушатич, був статний мущина середнього росту, заживший собі, з шпакуватим волоссям і білими, як сметана, вусами, що гарно визначувалися на його повнім, по молодечому румянім і гладкім лиці. Хоч Русин з роду (розуміється, попівського, не панського), він виявляв із себе те, що називається „гарний тип польського шляхтича“: та й належність до руського обряду не перешкаджала йому ані на хвилю бути польським паном, любити шляхетську традицію, придержуватися шляхетських „старопольських“ форм життя і вважати селян бидлом, що не то не повинно мати якісь права, рівні із шляхтою, але вже з самої природи нездібне до ніякого самостійного життя, і коли-б його не держати під буком, то зірвало-б усякі рами людського порядку і, вигризши та зруйнувавши все те, що вище від нього освітою та цивілізацією, вигризло-б і само себе, як зграя голодних собак, запертих у огорожі. Отим то в часі панщини він поводився з мужиками гостро, нібн то справедливо, в такім розумінні справедливости, як поводиться розумний господарь із своєю худобою: не обтяжує надмірно одного супроти другого, не збиткується над ними без потреби, але дбає про те, щоб усі були рівномірно обтяжені, без похиби поносили свої обовязки і — не брикали. Отого хлопського „брикання“ — розумування про направу хлопського стану, про можливість полекші або знесення панщини цісарем — пан Субота страшно не любив. Як то, панщини цісарь не завів, то й касувати її не може. Вона приватна власність панів, разом з їх ґрунтами записана в табулярних книгах, і сюди цісарь не має права мішатися. А коли справді комисари в асистенції ляндсдраґонів у квітні 1848 р. почали їздити по селах і відчитувати ґуберніяльний циркуляр з донесенням, що спеціяльно галицьким селянам цісарь дарував панщину, пан Субота вухам своїм не вірив, сердився і в присутности комисара наговорив на цісаря таких слів, що комисар уважав себе в обовязку зараз же арештувати його і відставити до циркулу. Що правда, там його не довго подержали і покарали лише грошевою карою, та проте пан Субота від того часу зненавидів усяку „німецьку“ власть у Галичині, наслану буцім то лише для здирання краю та для бунтування селян проти панів.

В-осени того-ж року 1848 йому трапилася друга немила пригода, що на всю решту життя вспіла настроїти його іронично. Як

відомо. Москалі йшли тоді на поклик австрійського цісаря на Угорщину помагати Австрії зломати угорський бунт під проводом Кошута. Руське селянство й міщанство скрізь вітало Москалів, як рідних братів, як таких, що хочуть допомогти австрійським народам зломати шляхетсько-панське ярмо, зразу на Угорщині, де те ярмо занадто вже розпаношилося, а потім і в Галичині. До Грушатич закватировано пару компаній московського війська, що мусіло тут простояти скілька день, поки не надійдуть обози та воєнні баґажі, без яких пішому та кінному війську годі було пускатися переходити горп. Отут панові Суботі стрілила в голову шалена думка. В ньому прокинувся польський патріот. Начитавшися Міцкевичевого „Пана Тадія“, де суддя Сопліца підпоює Москалів, яких майже безпритомних вирізує польська шляхта, забажав і собі забавитися в польського патріота „wyrżnąć Moskali“ (вони врешті належали до волинського полку і були чистісінькі Українці, де-які навіть латинського обряду.) І от він, змовившися з де-кількома своїми двораками, такими-ж патріотами, як і сам, одного вечора сути угостив усіх Москалів оковитою, а сам уночі, коли вже всі спали, вибрався із своїми кумпанами на різню. Справді по дорозі в село їм удалося з засідки впасти на двох солдатів, що патролювали по селі, і поранити їх ножами в плечі. Однак патролі спаслися втекою, а пана Суботу і його товаришів, зараз-же при першій хаті арештували мужики, що, упереджені про їх намір, не хотячи турбувати пяних солдатів, самі поночи вартували біля них. Повязавши арештованих, мужики, ніби то не знаючи, хто вони, всипали їм, що всипали, поки заалярмований нападом на патроль російський капітан із своїми чинами не прибіг на місце та не увільнив пана і його слуг із рук розлючених селян. Ті одначе настояли на тім, що їх звязаних відведено до циркулу і віддано властям. Як скінчилася та справа в уряді, не було відомо напевно; пан з іронічним усміхом говорив, що то був дитячий жарт, глупий хлопський сполох, і що він ледви випросив хлопів, щоб їх не арештовано за безпідставне побиття його слуг, а мужики говорили з неменшим насміхом:

— А чого-ж ви, пане, із своїми вірними слугами аж по трьох місяцях вернули додому?

Відносини між паном і його бувшими підданими по знесенню панщини, були коли й не виразно ворожі, то все таки холодні, подиктовані обопільним недовіррям і підозріннями. Пан усе підозрівав, що мужики ненавидять його, чигають на його життя, готові кожної хвилі впасти до двора, пограбувати все його добро і повбивати його з ро-

диною. Натомісць мужики підозрівали пана, що він усе ще шукає разом з иншими панами способів, як-би завернути скасовану панщину, або якимось иншим підступом загарбати мужиків у свою власть, що він інтриґує і працює над тим, щоб на кожнім кроці шкодити та докучати їм. Оцей обопільний недружний настрій був неначе курява, що виступає із свіжо розваленої руїни і на хвилю закриває сонце. Селяне не хотіли ходити на роботу до пана инакше, як під вояцькими канчуками, ніхто в селі не важився йти до двора найматися на службу чи на поденний заробок так, що для всього пан мусів спроважувати людей з дальших сел, між якими, аж надто, попадалися суб'єкти здеморалізовані вже давнішим двірським життям, а кілька разів навіть члени зорґанізованих злодійських шайок, які, обізнавшися в дворі, наклпкували своїх кумпанів і за ті два роки вже пару разів обчищували пана з усього, що можна було забрати. Панські расові верхівці, якими величався грушатицький двір, перші впали жертвою завидющих очей і давно вже гуляли десь по російських степах; такою-ж дорогою пішло й панське „фамілійне“ срібло, тоб-то закуплене від фамілії, що перед тим володіла Грушатичами. За всі ті збитки пан сердився на тих, кого найблизче бачив перед собою, на грушатицьких селян, і по-заочно лаяв їх і злодіями і розбишаками.

Та що це таке, що оце він перший раз прийшов до них? Чи припадково лиш вступив до коршми, чи справді щось тягло його сюди? Він мабуть надіявся застати тут більшу громаду, але тепер рад був у души, що застав тільки кількох людей.

Знявши шапку і кидаючи її на жидівське ліжко, сказав:

— Дай Боже добрий вечір!

— Дай Боже здоровля! — відповіли селяне.

Пан наблизився до них, і на його лиці заграв іронічний усміх.

— Го, го, самі матадори, головачі, громадські мужі! Дозволите сісти між собою?

— Сідайте! Тут у Йоськовім ванькирі місце кожному вільне.

— А так до вас до хати, то мені не вільно прийти?

— Милости просимо, як ваша воля. Ми не кусаємо.

— Ага, не кусаєте! — осміхнувшися, підхопив пан, — а так без кусання ззісти-б мене раді.

— Може хто й рад, ми того нічим по собі не показали, — відмовив Яць Коваль.

— Не показали! Господи тобі слава! — скрикнув пан. — А хіба-ж то ви не бунтуєте громаду проти мене? Не ви дишете ненавистю на мене, відгрожуєтеся мені й моїй родині? Хіба-ж то не

ви оце вже другий рік держите мене в селі як заповітреного? Ніхто до мене не зайде, не поговорить . . .

— Маєте своїх підлизнів, ніхто їм не боронить ходити до вас і оббріхувати нас, — втрутив своє слово Думяк.

— Костю! І ти так говориш? — з докором обернувся до нього пан. — Ти, що десять літ прожив у моїм домі.

— За свинопаса, — знов понуро втрутив Думяк.

— Все одно, — мовив пан, але все таки можеш сказати, що я дбав бути для всіх селян батьком і добродієм.

— О так, таким батьком, що за чуба торгає та по плечах буком пише, і таким добродієм, що аж сльози в очах ставали.

— Засліпила вас злість.

— Чого нас мала засліпити? Яких ви нас виховали, таких маєте. Не подивуйте!

Пан помовчав хвилю, похитуючи головою. Його іронічний настрій якось проти його волі розвіявся, і він почав з людьми говорити „від серця.“

— А все таки можете сказати, що я для вас не був злим паном. Инші гірші бували. Чи одного то з вас я порятував у тяжкім припадку, чи одному я на переднівку і хлібом і грішми й худобою вигодив? Гріх добро забувати.

— Ми були ваша челядь, ваша тягла худоба, і ще до того був цісарський припис — рятувати мужиків, аби вдержати їх у такім стані, щоб могли відбувати свої повинности.

— І то признайте, що з-під моєї власти вийшли ви одні заможними, инші трохи біднішими, а ніхто не вийшов голіруч.

— Окрім тих, що з голоду розбрелися в світ та окрім тих комірників, яких намножилося в селі за час вашого панування втроє.

— Плодюча голота! — буркнув пан. — Але з моєї причини ані одна родина не змарнувалася. Бачите і не заперечите того. А тепер мені такі збитки робите. На роботу ані руш, торік мені половина врожаю через вас пропала. Ще й злодіїв мені на двір спроваджуєте, стежки їм показуєте.

— Цього нам пан досі не доказали, — застерігся Чапля. — Просимо нас не помовляти про таке, в чім ми зовсім невинні!

— А чорт його зна, хто тут винен! Але я маю жаль до вас, до всіх вас, до цілої громади. Я-ж Русин, я ваш брат, мій дід був попом у селі і не вашою кривдою, а з наполеонівської війни доробився стільки, що купив оце село. Я не раз докоряв сам собі, що мушу жити в тих проклятих панщинних відносинах, і потішав себе

надією, що як панщина буде скасована, то житиму з вами, як з добрими сусідами.

— Не плетіть, пане, теревені! — відповів йому Думяк. — Чужим людям можете це говорити, може вам і повірять, але нам тим баки не забєте. А хочете бути нашим сусідом, то на це одинока рада: перестаньте бути паном.

— Хіба-ж знесення панщини не порівняло нас? Що я вам тепер за пан?

— Ні, тому не повіримо. Війна між селянством і панством не скінчилася, але тільки починається. Коли ви справді хочете бути нашим сусідом і рівним з нами, то наша думка і наше прохання до вас такі: продайте нам свої добра, а тоді й жийте собі серед нас. Тоді вас привітаємо, як батька, а без цього ви все будете у нас пан, із яким мусимо воювати.

Пан Субота аж поблід при цих Думякових словах. Аж зуби закусив, щоб не вибухнути яким згірдним словом. Чи бач, куди вони стріляють! Продай їм свої добра! Уступися з двора! Покинь ту позицію, що уважається огнищем цівілізації серед моря хлопського простацтва і некультурности! Він довгу хвилю ворушив устами, мов жував щось гірке, а далі запитав іронично:

— Продати вам? А по якій ціні, коли ваша ласка?

— Як оцінять таксатори, на яку згодимося обопільно, таку й дамо.

— Го, го, то ви, видно, багаті люди, коли село купуєте! Де-ж ви грошей набрали?

— Набрали чи не набрали, це вам байдуже. Нині вже світ дошками не забитий, гроші не позакопувані, хто хоче і має нащо, може їх дістати. А нам земля потрібна. Оцеї, що маємо, може ще вистати для наших дітей, а наші внуки будуть уже бідаками, як поділять її. А ще як ви зіпрете нам ліси, зіпрете пасовиська, то ми вже й тепер будемо близькі руїни. Бачите, це нам важко. Доки буде пан у селі, доти буде панщина, хоч не даремна, а платна. І чим далі, тим ця панщина буде тяжча, і нашим унукам буде гірше, як нам.

— Мудро говориш! — іронизував пан, — але на таке, та хоч би я тепер і продав вам своє добро, то вашим правнукам знову буде тісно на тій землі.

— Буде або й не буде. Розвинуться промисли, заробітки, повстануть фабрики, виростуть міста . . . Я добре придивився тому в Чехії. Тоді й селянам лекше буде. Аби нам тільки тепер загоспо-

дарюватися та не зійти відразу на біду! Аби два-три покоління виховати по-людськи, піддвигнути з темноти, з пянства . . . Адже й бачите сами, що як буде так далі, як ішло досі, то за десять літ будемо жебраками.

— Ледачі будуть, а порядні встояться, — мовив пан.

— Не слухайте того, пане! — мовив Думяк. — І найпорядніщого розпука бере, коли дивиться на те, що діється довкола нас, і міркує, що буде далі.

— То ваша річ, — понуро мовив пан. — Ви тепер вільні. Не хотіли бути під нашою рукою, то дбайте сами за себе.

— От за це слово дякуємо! — з усміхом мовив Думяк. — Це було розумне, щире, панське слово. Вам байдуже, чи ми загосподаруємося, чи підемо з торбами. Ви своє зробили: дерли нас, катували на панщині, держали в темноті ще й навчали горілку пити, а тепер, з клаптиками землі випустивши із своїх рук, кажете: ви вільні, дбайте сами за себе. Ей, пане, пане! Така ласка до доброго кінця не доведе! І, маючи такі думки, чого ви й обертаєтесь до нас із своїми сусідськими запевненнями? Таких сусідів, що чигають на те, щоб знов зробитися нашими панами, не потрібуємо. Краще вже як вороги, то вороги без зайвого балакання.

— Але-ж я не ворог вам! — скрикнув пан, допечений до живого. — Я хотів би жити з вами в згоді і ґармонії.

— Як огонь з водою! — буркнув Думяк.

— Ні, як батько з дітьми, — докінчив пан.

— Коли ви такий батько, — мовив Думяк, вдивляючися йому в очі, — то дайте доказ. Хоч то може й не місце тут — але при чесних людях не сором: віддайте за мене свою дочку! Ми любимося, вона дівчина розумна, роботяща і гарна, шкода, щоб пропадала між панами.

Пан аж кинувся, мов укушений гадюкою, і зірвався з місця.

— Хаме! — крикнув до Думяка. — З ним говори, як з добрим, а він ось до чого собі розбірає! Як ти посмів думати про це?

— Овва, — відповів Думяк, — так то ви далеко від хамів. А зрештою я не признаю ані хамства ані панства. А дівчина мені подобалася і маю в Бозі надію, що буде моя.

— Чуєте, люди, — крикнув пан, звернувшись до присутних, — як то він мудро говорив проти панів, правда? А тепер сягає по руку моєї дочки і сам хоче бути паном. Чесно то?

— Зовсім не хочу бути паном, — відповів Думяк. — Я вам про маєток нічого не говорив і не хочу його. Маю свого настільки,

що вижию з праці рук і жінку з дітьми погодую. Вашого маєтку мені не треба.

— О не лакомся! Ото, до чого договорився! Ну, буду знати надалі, як з вами говорити. Добром з вами не вийдеш на своє, то я ще покажу вам, що я тут пан!

І, не прощаючись з нікім, він ухопив свій капелюх і вийшов із ванькира.

— Ну, насипали-ж ви йому! — сказав Яць Думякові. — Ще такого зроду певно не чув.

— Най чує тепер! — сказав Думяк. — Цікавий я, що то він скаже після цього, як я до його дочки сватів пошлю!

— Та невже ви направду?

— А то що-ж? Не вільно мені? Дівка мені сподобалася, та й я їй до душі. Маєтку його не хочу, а її він не зіпре.

Тим часом коршма знову заповнилася людьми, цим разом дівчатами й парубками, що збиралися туди що-неділі на танці. Заграли музики, почулися ритмічні стуки чобіт об підлогу, співи та вівкання розбавленої молоді. Товариші повиходили з ванькира і змішалися з юрбою. Думяк і собі пішов у танець. Дівчата горнулися до нього, хоч знали, що він любиться з панною з двора. Перетанцювавши пару разів, він підчас павзи взяв у музики скрипку і повів смиком по струнах.

— Заграйте, Костю, заграйте! Хочемо послухати, як ви граєте.

Він почав коломийкою, далі перейшов на тужливу думку, на якісь веселі, підскоцькі мельодії, і знову затягнув сумної. Тони й мельодії були всім знайомі, та проте виконання було якесь не звичайне, що ворушувало душу. Та ось він покинув натоптані стежки і пустив поводи фантазії. Скрипка немов заговорила живим язиком. Тони почали капати в душу росою, почали свистіти, як вітер у берегах, сміятися, як сонце на веснянім небі, а нарешті заплакали, застогнали і заридали, як невольник у кайданах. Усі присутні дух у собі притаїли. Це не була ота проста скрипка, що промовляла до них хоч без слів, а так виразно і досадно, що виливала їх горе і щастя й надії. Це була жива істота, якась таємна душа, що з того деревляного струменту сміялася, журилася та ридала, уділяючи й їм своє чуття. Всі, не тямлячи себе, йшли за тим чародійним голосом і нарешті розплакалися, як діти. І в самого Думяка сльози закрутилися в очах. Він положив скрипку і глянув по присутніх.

— Ей, ви дрантя моє коханеє! — промовив, устаючи. — З вами хіба пити і плакати, а розумного слова від вас і не жди!

І за цим він вийшов, поки всі присутні, мов засоромлені, втирали сльози.

Публіцистика.

138. З останніх десятиліть XIX віку.

(Частина.)

Є в старо-українськім письменстві одно оповідання про подорожного, що, мандруючи на північ, дійшов до високих і недоступних гір. Зупинившись тут, він почув за горою дивний стук і крик і гомін, мов многі тисячі рук ненастанно товкли і лупали скалу. Ходячи по-під височенну гірську стіну, він вийшов на одну супротилежну гору і звідси заглянув за неперехідну стіну. Побачив тут людей незвичайного вигляду, страшних і диких. Сотки їх заняті були працею коло лупання скали; инші спочивали від роботи, а побачивши подорожного почали махати йому руками і ріжними знаками просити, щоб передав їм залізних знарядів, обіцяючи за них золото і дороге каміння. Але подорожний в пору пригадав собі, що це мабуть ті безбожні Ґоґи і Маґоги, яких загнав Александер за неперехідні гори і заклепав на довгі віки: коли вони, хоч і без залізних знарядів, пробють гору і висиплються на наші краї, то покорять собі всю землю, і тоді настане кінець світу. І подорожний, — оповідає далі леґенда, — з великим страхом у серці втік од зловіщої гори і вернув назад до свого краю.

Історія нашого українського національного руху в останніх двох десятиліттях пригадує нам образ того заклепаного народу, змушеного пробивати велику, віковічну скалу, яка ділить його від свобідних, повноправних, цивілізованих націй, а до того позбавленого найважнішого знаряду для цеї праці — заліза, цеб-то національної свідомости, почуття солідарности і невідлучного від неї почуття сили і віри в остаточний успіх. Скільки важкого зусилля! Скільки душевних і фізичних мук! Скільки розбитих надій, розтоптаних екзистенцій, загинених талантів, змарнованих сил і характерів! І як помалу, важко, майже мікроскопійно йшли перші кроки! І як малі й досі наші здобутки, осягнені нами результати в порівнянні до того, що за той час осягли наші сусіди, в порівнянні до тої конкуренції, яка на кожнім кроці грозить нам з їх боку.

Гляньмо поперед усього, що ділося в російській Україні в 90-х роках. Урядовий натиск проти української мови тривав далі. Указ 1876 року не знесено й досі, та проте сама практика життя виробила в нім дуже значні щерби. Перший і в культурно-історичнім

значінні найважніший факт: повстав український театр. Годі тут оповідати історію його повставання, історію, що для стороннього слухача могла-б видаватися фантастичною казкою. Адже-ж той театр повстав і мусів виростати в державі, де українська мова була царським указом виключена навіть від прилюдних концертів! Український театр мусів і мусить досі вдавати з себе парост російського, то значить, кожне представлення мусить складатися з пеєи російської і української. Первісно жадали навіть російські верховоди, щоб російська пеєа мала стільки-ж актів, що й українська; значить, більших, 4- до 5-актових українських пєс неможна-б було й виставляти. Тепер ці вимоги обмежились на російську одноактівку, яка йде перед кожною українською пєсою. Пригадаймо далі, що в Росії, краю самодержавної адміністрації, кожний ґуберніяльний сатрап може заборонити те, що позволив сатрап сусідньої ґубернії, і дозволити те, що заборонив той. Пригадаймо, що й український театр із початку міг давати вистави в чисто московських містах, потім по менших українських містах; а тільки наприкінці добився дозволу грати в Одесі й Київі. А в самих персоналіях скільки цікавого! Адже один із батьків нашого театру тільки завдяки всеросійській реакції звернувся до української драматичної продукції: він був поліційним комісаром, та ось у його домі відкрито тайну революційну друкарню, його вигнано з місця і заслано на вигнання, — і тут усміхнулась йому українська Муза: Росія стратила поліційного пристава, Україна зискала Карпенка-Карого.

Щоб зрозуміти характер і розвиток нашого театру на Вкраїні, треба все мати на оці ті цензурні і адміністраційні кліщі, серед яких він виростав. На українську сцену абсолютно не допускалися переклади чужих драматичних творів — приходилось творити свій власний репертуар, — і українська література збагатилася творами Кропивницького, Карпенка-Карого, Старицького, Мирного, Чайченка, Пчілки, не згадуючи про инших менше видних. Цензура не допускала на українську сцену драм, узятих із життя інтеліґенції, на тій підставі, що української інтеліґенції нема і не сміє бути, — і українська драма мусіла зробитись хлопською, мусіла малювати українське село. Тільки в останнім часі цензура почала пускати драми з української історії — давніша українська драма з причини цензурної заборони була сучасна, жива; цензурна полекша, що допускає історичну драму, по моїй думці, вийшла драмі на шкоду, бо в числі українських історичних драм, з виїмком „Сави Чалого“ Карпенка, знаходимо майже самі невдатні твори.

І ще одно. Український театр, приневолений довгі роки до самих сельських сцен, в багатій мірі користувався українською народною піснею. Чудові українські пісні, артистично заведені в ноти такими майстрами, як Лисенко, Рубець і инші, здобули собі серце всеї Росії: вони для багатьох творили і творять головну атракцію українського театру, особливо в часі його гостини по неукраїнських ґуберніях. Уживання українських пісень виродилось в надуживання: повстали пєси, майже виключно зложені з пісень, склеєних сяк-так зовсім недоладним текстом, а далі й такі дивоглядії, як „Пѣсни въ лицахъ" — ряд живих образів, компонованих до змісту пісень, які тут-же й співаються. Певна річ, драматичне мистецтво потерпіло на тім: деякі покутні трупи зводять те замилування до пісень і костюмів просто до абсурда. Але історик культури по-за тою неприємною лушпиною мусить бачити щось більше. Протягом 10—12 літ на Україні з одної театральної трупи виросло їх більше як 30. Українське слово й українська пісня із сценичних дощок залунали не тільки по всій Україні, але по всій широчезній Росії, не виключаючи Сибіру, Туркестану, прибалтійських країн і Варшави. Український театр, хоч і як обцишканий і обмежений цензурними умовами, зробився предметом спекуляції ріжних антрепренерів, навіть Жидів, яким до українства нема й не було ніякого діла. Одним словом, це вже нині жива, елементарна сила, що росте і розвивається не по якомусь обдуманому пляну, не завдяки таким чи иншим патріотичним змаганням, але тим, що відповідає живій потребі суспільности і більшій або меншій мірі її естетичному смакові. Зріст українського театру показує нам найліпше, що всякі балакання обрусителів про штучність українського руху, це пусті фрази; він показує нам також, що й українська друкована література й українська школа росли-б так само швидко й елементарно, коли-б їх не здержували залізні кліщі державної самоволі.

Та й тут справджується польська приповідка: Większa jest dobroć Boska, niż zawziętość ludzka. Царський указ, яким заборонено всю популярну літературу на українській мові, не був скасований і досі, але історія показала наглядно неможність удержати його в силі. На Україну впали тяжкі роки: недороди, холера, чума на худобу. Наслідки страшної темноти і безрадности народних мас показалися в упадку рільничої продукції, в зрості податкових недоборів, у так званих холерних бунтах, у масовій еміґрації з найбільше плодючих українських ґуберній. Навіть твердолоба російська адміністрація мусіла піти до голови по розум. Недостаточність російської обруси-

тельної школи показалася наглядно: систематичне душення всякої діяльности, всякої ініціятиви серед суспільности почало приносити гіркі овочі. Відповідаючи на моментальні, пекучі потреби людности, цензура почала пропускати українські популярні брошури спершу лікарського змісту: про холеру, діфтерит, про чуму рогатої худоби. Потім міністерство рільництва наперекір міністерству освіти ухвалило і доручило надрукувати брошуру Чикаленка про хліборобство. Вилом був зроблений. До цензури почали надсилати чим раз більше українських популярних праць, белетристики і науки; і хоч як немилосердно нівечила їх цензура, забороняючи все, що тільки було ліпше, навіяне свобіднішим духом, то все таки всього заборонити було годі. Українські брошурки розходилися сотками, тисячами, а з ними разом ішло в народ не тільки реальне знання ріжних життєвих справ, але також те розуміння, що українською мовою можна писати про всякі справи, що вона здатна й до книжки й до науки.

Обік цеї популярної літератури, якої центрами в останніх роках були Чернигів, Київ, а потрохи Одеса й Петербург, закипіла сильна праця на полі артистичної літератури. Правда більша часть письменників, особливо талановитіших і вільнодумніших, друкувала й друкує свої твори за границею, в Галичині. Але рівночасно бачимо змагання тих письменників — проводити бодай де-що із своїх творів через російську цензуру. А де-які майже нічого не друкують за границею. До таких належать драматурги Кропивницький, Карпенко-Карий, Старицький. Їх драматичні твори друкуються в Росії великими томами і видержують по кілька видань. Правда, обік тих заслужених і високоталановитих письменників користуються цензурними полекшами велика купа зовсім недотепних писань ремісників, що шиють театральний товар і засмічують літературний ринок, компромітуючи українське письменство. Російська цензура залюбки пропускає таке сміття, щоб потім, де треба, мотивувати потребу піддержування утисків українського слова: така література, мовляв, не заслугує на те, щоб її толерувати. Натомісць поважніші праці, навіть такі, що давніше були друковані в Росії, забороняються цензурою, або лежать роками у цензорських шуфлядах. І так не дозволено передрукувати Кулішеву „Чорну Раду“, ані Нечуєві „Хмари“, що пройшли були цензуру в 1874 році. Збірник творів Мирного застряг у цензурі; збірник оповідань Кониського ледви-не-ледви дійшов до третього тома, та на тім мабуть і урветься. Кулішевого перекладу Шекспіра не дозволено друкувати в Росії, хоча „Гамлет“ в перекладі Старицького був дозволений іще в 1889 році. Так само годі дождатися українського пе-

рекладу Біблії. Цікаве те, що в останніх роках цензура пропустила де-кілька творів Галичан і то навіть виданих поруч із творами Українців; таке замаркування єдности і дружности обох відламів нашої нації було-б перед кількома роками зовсім неможливе.

139. Отвертий лист до галицько-української молоді.

(В 1905 році.)

Те, що я хочу сказати вам, мої молоді приятелі, таке велике й радісне і заразом таке важке та прикре, що я бажав би, щоб це сказали вам якісь авторітетніші від мене уста, щоб це сказав вам хтось, кого ви найбільше любите і поважаєте і кому найбільше довіряєте, щоб воно могло увійти в ваші серця, як могутний імпульс до нового життя, як вітхнення до нової праці, до перебудови вашого власного „я“ відповідно до нового світогляду.

Дожили ми великих, переломових подій. Те, що наповняло наші серця тугою і завистю при читанні подій таких бурливих літ, як 1789 або 1848, тепер на наших очах. І не то, що на наших очах; бурлива хвиля історії захоплює нас самих, ставить нашу націю майже в центрі випадків.

Схід Европи, а в тім комплексі також наша Україна, переживає тепер весняну добу, коли тріскає крига абсолютизму та деспотизму, коли народні сили серед страшних катастроф шукають собі нових доріг і нових форм діяльности, коли невимовне горе, вдіяне народам дотеперішнім режимом, порушило найширші верстви і найглибші інстинкти людської душі до боротьби, якої результатом мусить бути новий перестрій зразу державного, а далі й громадського, соціяльного порядку Росії, а в тім комплексі й України.

Ви, молоді приятелі, що з зацікавленням читаєте новини з Росії, чи подумали ви про значіння тих подій для нашої нації, для нас усіх, для кожного з нас особисто? Адже-ж всесвітня історія — не історія героїв, а історія масових рухів і перемін; а ми-ж кожний особисто хіба не часть тої маси, яка цими подіями покликана до руху та переміни? Чи подумали ви над тим, куди можуть понести нас ті рухи, якою луною в особистім житті кожного з нас можуть відбитися ті переміни, і які обовязки на кожного з нас накладає теперішня хвиля? Мені здається, що як люди, обдаровані свідомістю й даром думки, ми всі повинні про це думати, думати більше й ін-

тензивніше. ніж про все инше, що нас цікавило досі. Бо приходить велика доба і горе нам, горе нашій нації, коли велика доба застане нас малими і неприготованими.

Велика доба для нашої нації почнеться з хвилею, коли в Росії упаде абсолютизм. Останні події показують, що той упадок уже не за горами. Коли вірити рескриптові царя до міністра Булиґіна, яким доручено міністрові поробити приготовання до скликання вибраних репрезентантів народу на наради в справах державних, то виходило-б, що цей упадок уже наступив, бодай у прінціпі. Звісно, тому рескриптові неможна признавати серіозного значіння, але це також симптом упадку самодержавства, що на такі рескрипти ніхто не звертає особливої уваги; значить, історія вже пішла иншим руслом.

Упадок абсолютизму в Росії — що він значить для нас? Який наступник замінить його?

Цей наступник, то не жаден таємний незнайомий, не жаден сфінкс із закритим лицем. Він давно відомий і виразно зазначив свою фізіономію вже в дотеперішній історії Росії: це буде лібералізм капіталістичного складу. Це буде ліберальний, по-европейськи освічений російський дідич, польський шляхтич, багатий фабрикант, купець, адвокат, професор, журналіст, лікар і в якійсь невеличкій мірі інтеліґентний пролетарій. Ось хто надасть фізіономію новому режимові Росії — капітал і інтеліґенція. Історичні дворянські традиції в Росії — не сильні і такого февдального, конституційним покостом від біди помальованого режиму, який маємо в Галичині, в Росії і на Україні мабуть не буде. Певна річ, російський лібералізм виявляє вже тепер і виявить по своїм запанованню инші, так само небезпечні прикмети. Він спільно теоретичний і доктринерський, а доктринери, навіть ліберальні, все і всюди бували найгіршими і найшкодливішими політиками. Доктрина — це формула, супроти якої уступають на задній плян живі люди й живі інтереси. Доктрина — це уніформ, стрихулець, ворог усяких партикуляризмів. Доктрина — це зроду централіст, що за-для абстрактних розумінь не помилує конкретних людей і їх конкретного добробуту. Ми, Українці, бачили досі міліони прикладів, як знущався над живими людьми й націями абсолютизм, узброєний трьома доктринами: православіє, самодержавіє й обрусеніє. Ці доктрини війшли занадто глибоко в тіло і кров російської суспільности, щоб тепер, коли при кермі, замісць всевладного чиновника, стане всевладний російський ліберал, ми могли надіятися наглої й основної зміни в самім режимі. Нехай і так, що доктрина православія стратить своє жало ексклюзивности (ліберал тим і ліберал, що до обрядових доктрин йому бай-

дуже); але доктрина самодержавія і обрусенія дуже легко може подати собі руку з ліберальним доктринерством: вистарчить, замісць самодержавної особи, поставити самодержавну ідею — ідею нероздільности й єдности Росії, непорушности російського високодержавного становища і фундаментального, кат'екзохен державного становища „русскаго", цеб-то великоруського народу, — і маємо знов продовження дотеперішньої політики руйнування, визискування, та оглуплювання окраїн для „добра" центру, маємо національний автократизм у ліберальнім і конституційнім плащі, на взір угорського.

Задатків для такого ліберального автократизму бачимо в російській суспільности дуже багато. Їх систематично плекала і підготовувала вся дотеперішня чиновницько-автократична школа, привчаючи суспільність іґнорувати все орґанично виросле, своєрідне, партикулярне й індівідуальне, погорджувати ним, як дрібним і ретроґрадним, або ломати його, як незгідне з одноцільним характером Росії (безцільне і безглузде топтання України, Польщі, Литви, Фінляндії і т. д.). Тільки там, де цей доктринерський автократизм стрічав діяльний, орґанизований, елементарний опір — у Польщі, в Фінляндії, потрохи в Литві, він нарешті виявляв нахил до концесій, а бодай до якихось пертрактацій. Доктринерові, засліпленому в своїх формулах, можуть заімпонувати тільки тверді факти, об які він раз-другий розібє собі голову.

Найменше такого опору знаходив собі автократичний доктринеризм на Україні. Не тому тільки, що українське слово було сковане і закнебльоване, а головно тому, що велика часть світлих Українців, вихована в тих самих ідеях автократичного доктринерства, й сама іґнорувала свій український партикуляризм, у душі стидалася його, в душі признавала себе gente Ukraini, natione Russi, в душі й явно дорожила й дорожить фантомом „великої, неподільної Росії".

Перед українською інтеліґенцією відкриється тепер, при свобіднїших формах життя в Росії, величезне діеве завдання — витворити з величезної етничної маси українського народу — українську націю, суцільний культурний орґанизм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу инших націй, відки-б вона не йшла, та до того податний на присвоювання собі в як найширшій мірі і як найшвидшім темпі загально-людських культурних здобутків, без яких сьогодня жадна нація і жадна, хоч і як сильна, держава не може остоятися.

Величезні труднощі того завдання стануть вам ясно перед очима, коли подумаєте про той стан, у якім застає Україну нова доба. Без

власних шкіл і без власної виробленої освітної традиції, без перенятого освітними і народолюбними думками духовенства, без популярного і вищого письменства, яке могло-б бодай на першій гарячій порі заспокоювати всі духові потреби величезної маси, без преси, яка могла-б ясно держати і систематично боронити стяг національности та приложеної до місцевих потреб свобідної культурної праці, без надії на сильну фаланґу вповні свідомих і на висоті сучасної освіти стоячих репрезентантів у законодатних тілах, і без міцної опори в масах народу та інтеліґенції навіть для тих небагатьох репрезентантів, що забажають вповні відповісти своєму національному і культурному завданню, наша Україна готова знов опинитися в ролі ковала, на якому ріжні чужі молоти вибиватимуть свої мельодії, або в ролі крілика, на якому ріжні прихильники вівісекції будуть доконувати своїх експеріментів.

От тут і стає перед нами, Галичанами, а особливо перед вами, молоді приятелі, велике історичне завдання — допомогти російській Україні в тяжких переломових хвилях і потім у початках, у закладинах великої праці — здвигнення нашої національної будови в усій її цілости. Перед вами стоїть завдання і обовязок віддячитися російській Україні за все те духове й матеріяльне добро, яке вона досі давала нам. Чи і на скільки ми почуємося до того обовязку, чи і на скільки совісно, розумно, обдумано візьмемося до його виконання, від того буде залежати в дуже великій мірі наша будущина як нації, здібної заняти місце в хорі инших культурних націй.

Досі я ждав і надіявся, що хтось ближчий вам і авторітетніший для вас забере голос у цій справі, що наша щоденна преса зверне на неї увагу, що підіймуть її ті, що люблять видавати себе за батьків і провідників народу. На жаль, я не діждався цього, значна частина тих наших світочів, опанована театральним питанням,[1]) не бачить поза ним світа; инші, що заховали собі в тій справі незалежність суду і дивляться на неї критично, не мають чи сили, чи відваги піднести свій голос і вказати ясно і виразно величність теперішньої хвилі і великий траґізм нашого становища в ній і неминучу конечність — як найшвидче, як найосновніше змінити курс нашого національного корабля, настроїти всі наші думки, пляни, проґрами на инший діяпазон. Ми мусимо навчитися чути себе **Українцями** — не галицькими, не буковинськими Українцями, але Українцями без офіціяльних кордонів. І це почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести

[1]) Питанням про будову українського театру у Львові.

за собою практичні консеквенції. Ми повинні — всі без виїмку — поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етноґрафічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та її громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кожним її частковим, льокальним болем, і радувалися кожним хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головно, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично, частиною його.

Не забувайте, що ми досі в Галичині жили з національного погляду занадто ненормальним життям. Велика більшість нашої нації лежала безсила, закнебльована, а ми, маленька частина, мали свободу рухів і слова. І нам иноді здавалося, що ми — вся українська нація, що ми її чільні ряди, її репрезентанти перед світом. Тепер коли на російській Україні не сьогодня то завтра повстануть десятки таких центрів, якими тепер являються Львів та Чернівці, ця наша передова роля скінчилася. Ми мусимо почувати себе не піонірами, але рядовими в великім ряді і не сміємо своїх дрібних, льокальних справ виставляти як справи всенародні, своїх дрібних персональних амбіцій висувати на першу лінію загальних інтересів.

Тепер навіть наші основні національні питання, хоч довго ще не зійдуть із денного порядку, мусять підпасти значній переміні фронтів. Нам треба ясно зрозуміти і відчути і мати на тямці, що польсько-українське питання не буде відтепер рішатися у Львові, але обхопить боєву лінію безмірно ширшу, і кожний його етап буде рішатися і у Львові і в Чернівцях і в Камянці Подільському і в Житомірі і в Київі. Так само наша галицька та буковинська боротьба з москофільством відтепер мусить виглядати зовсім инакше, бо й її терен розширить ся безмірно, а її зміст поглибиться відповідно до того, як вона розростеться до розмірів боротьби всеукраїнського національного почуття з винародовляючими претензіями „державної“ великоруської нації. І наші відносини до Жидів мусять улягти значній переміні, коли нашій нації прийдеться „автономно“ гоїти гнилі рани, задані їй московським чиновництвом черезціловікове нагромаджування Жидів на нашій території при помочі т. зв. „черти осідлости“ та через варварські та нелюдські експерименти урядового аранжування антижидівських розрухів, щоб ними відводити від себе вибухи народної розпуки та обурення.

І всі, всі наші національні та громадські питання мусять улягти основній переміні, коли впадуть дотеперішні китайські стіни, які ділять нас від України. Наша література і преса мусить перейти на

вищий рівень, коли не захоче гинути в конкуренції з тим типом літератури і преси, що виробився в Росії, не вважаючи на цензурний тиск, а може власне завдяки йому. Тісніші, частіші, ближчі зносини з закордонними Українцями мусять виробити у нас ширший, свобідніший світогляд, щиріші і свобідніші товариські форми, як ті, що виробилися у нас під шляхетсько-польськими або буршівсько-німецькими впливами. Наш голосний, фразеольоґічний та в більшій части нещирий, бо ділами не попертий, патріотизм мусить уступити місце поважному, мовчазному, але глибоко відчутому народолюбству, що виявляє себе не словами, а працею. Наша масова інерція, що приймає безкритично слова тих, які цим чи иншим припадком були поставлені „на чоло народу“, стали послами, професорами, головами товариств і т. и., мусить уступити місце живій, критичній праці думок і готовости все і всюди подати й свій голос у загальній справі, виконувати діяльно, на власне ризико, але з повною свідомістю своє горожанське право. Наша аж до границь безхарактерности посунена толеранція хиб та слабостей наших ближніх, навіть тоді, коли вони, із сфери приватних відносин, переходять у сферу товариської та громадської діяльности, мусить уступити місце живішому моральному почуттю і енерґійнішій реакції проти усякої моральної гнилизни, що грозила-б розпаношитися в наших товариських відносинах. Инакше, мої дорогі приятелі, ми тут в Галичині та Буковині, замісць духового центру України, зробимося гнилим і смердючим боляком, який з обридженням оминатиме кожний свідомий Українець, що заховав іще живе почуття самоповаги.

Оце моральне переродження, яке вповні доконається певне не швидко, аж наслідком праці поколінь, та до якого імпульс кожний із нас повинен дати сам собі власною постановою, буде першою умовою можности тіснішого, дружнього і продуктивного співділання нашого з закордонними Українцями. Як-би ви знали, мої молоді приятелі, скільки зневірря, розчарувань та зневохоти нагромадили дотеперішні зносини Галичан та Буковинців з Україною, скільки сорому та прикрости робили не раз Українцям наші „національні“, а властиво місцеві хиби — неточність, балакучість та пустомельство, байдужість до важних загальних справ і завзятість у дрібницях, пуста амбітність та брак самокритики, парадовання европейськими формами при основній малоосвітности та некультурности, — як-би ви знали і відчували це так, як цього вимагає теперішня хвиля, то я не сумніваюся, що в серці кожного з вас знайшлась би моральна сила, щоб сказати собі і покласти „ганнібалеву присягу“: від сьогодня доложу всякого зусилля,

щоб увільнитися від тих хиб, поводитися краще, працювати пильніше над собою.

Та все те кажу тільки для вас, особливо для тих, хто захоче мати зносини з Українцями, щоб охоронити його і тих, із ким він буде мати зносини, від прикрих розчарувань. А головна річ у тім, чим можемо ми, Галичани і Буковинці, в разі свобіднійших зносин у Росії, помогти Україні. На капітали ми небагаті, та й не капіталів потрібуватимуть від нас Українці. Так само дурять себе ті Галичане та Буковинці, які вже тепер облизуються, надіючися, що свобода в Росії одкриє їм дорогу до роблення інтересів, до користних посад та ситих доходів без праці. Певна річ, у порівнянні до нашої заробкової мізерії російські відносини не одному можуть видатися блискучими, але не треба забувати, що на легкі заробітки та масні посади всюди конкурентів багато, а спеціяльно Росія багата на таких „ташкентців", із якими наші кандидати не легко витримають конкуренцію. Та й не „ташкентців", не аферистів, не спекулянтів на легкий хліб потрібує від нас Україна, і коли ми нічого иншого, ліпшого не зуміємо дати їй, тоді сором і ганьба нам!

Не заімпонуємо ми Українцям і своєю інтелїґенцією, своїм рівнем теоретичної освіти. Лиха доля змусила нас виростати і вчитися в краю, де завдяки шляхетському режимові наука вважається небезпечним оружжям, якого не слід давати в руки суспільности, де шкільне навчання в самім зароді затроєне конфесійними, політичними та національними пересудами, де свобідна критика виелімінувана з виховання, де панує т. зв. Brotstudium, навчання для хліба, для карієри, навчання тісне та далеке від тої широкої гуманности, що лежить в основі західноевропейського, а подекуди навіть російського вищого шкільництва. Отже й тут не багато чим можемо стати в пригоді Українцям. Що найбільше хіба як вчителі мов — німецької, польської, потрохи клясичних, бо наука мов у наших школах трактується справді ліпше, ніж у російських. Хоча й тут треба сказати, що остатні роки зазначили поворот на гірше і, наприклад, знання німецької мови, яке виносять молодші ґенерації з галицьких ґімназій, може довести до розпуки всякого, хто ставив би до того знання якісь хоч трохи вищі вимоги.

Та проте є у нас дещо таке, що може стати в пригоді Українцям у Росії. Маю на думці той практичний глузд, звичку більше придивлятися до конкретних фактів, як до теорій, і більше вироблену звичку до публичного життя, до орґанизацій і парляментаризму. Надто довголітня боротьба за національні права виробила у нас

певну традицію і немалий засіб досвіду в таких справах, що все може дуже придатися тепер, коли й російську Україну жде перспектива проходити ту саму школу поміж двома вогнями — польським і московським. Правда, і ті добрі прикмети в душній галицькій атмосфері переходять на хиби, на тіснозорість, боязливість, байдужість до всяких сміливих поривів і заскорузлість у своїм тіснім гуртку, та тут уже певно нове історичне життя в ширших межах само собою швидко здужає усунути ті хиби.

Я бажаю тільки одного — звернути вашу увагу, молоді приятелі, звернути увагу всеї суспільности на ту велику історичну хвилю, якої наближення чуємо всі. Нам прийдеться змобілізувати всі свої сили, щоб задовольнити потреби тої хвилі. Та поки ще вона не надійшла, до праці, молоді приятелі, до інтензивної невспущої праці над собою самими! Здобувайте знання, теоретичне й практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серіозних, свідомих і статечних мужів, повних любови до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, але невтомною, тихою працею. Таких мужів потрібує кожна нація і кожна історична доба, а вдвоє сильніше буде їх потрібувати велика історична доба, коли всій нашій Україні перший раз у її історичнім життю всміхнеться хоч трохи повна горожанська і політична свобода.

VIII. Наталя Кобринська.

140. Дух часу.

Був похмурий зімовий день. Грубі, сиві хмари низько висіли над землею і все від них темніло та сіріло. Замерзле болото вкривалося білим снігом, що злегка укладався в грубу верству.

Пані Шуминська, замісць пообідного сну, взяла до рук панчішку й сіла коло вікна. Ніщо не мутило ні кругом неї, ні в ній самій тихого настрою. Вона знала — де, що і як робиться в господарстві. Знала, що дівки мили начиння в кухні, а парубки чистили стайні та крутилися коло худоби. А втім зімою не треба так гостро наглядати за челядю. Весна, осінь, літо — то пора праці, де пильненько треба прикладати руки до роботи.

*

Пані Шуминська вже була не молода, близько шестидесяти літ, жінка — очі вже недомагали. Витягнула вона з кишені оправлені в ріг окуляри, поклала їх на ніс, кинула в куток клубок з бавовною, розложила дроти й зачала жваво ними перебірати. Нитка бавовни вязалася в ключки, які безповоротно чергувалися новими, як дні, місяці, літа в житті людськім. А скільки ті дні понесли із собою хвиль прикрих і милих, смутку й радости — хто-ж годен спамятати! Одностайна робота навела задуму на неї. Давно пережиті дні й події зачали віджшвати, набірали давніх красок і життя, ясніли давнім проміннєм. Пані Шуминська полинула думкою в далеку минувшість, десь у хвилі наймолодших, дитинячих літ: відгрібалися вони в притуплені памяти, як би то було недавно — німби вчора.

Перебіраючи дротами, нагадала вона собі, коли ще маленькою дитиною вчилася тої штуки від своєї старшої сестри. Як незручно плуталися її тоді пальці, зачіпали дроти, витягалася нитка, придержувана рукою вчительки! . . . Думки з далекої далечини міняються, як сонні мрії. Тут зависнуть на стебельці квітки, залепечуть невиразною мовою дитини і переходять до поважних моментів і подій, а потім знову звертають до невиразних дрібниць та загрібають по дорозі те, що було найбільше й найважніше в житті. Як би хто був

дивився в лице задуманої жінки, то по його легенькому греmтінню міг би пізнати, що її думки зробили великий перехід. І дійсно, їй стала перед очима найважніша хвиля в житті жінки, — хвиля, коли вона стає під шлюбний вінець.

*

А мала вона тоді ледви шіснадцять літ. Суженний її, укінчений богослов, був сином священика з того самого деканату, що її батько. Вона не знала його, а бачила всього раз, коли приїхав з батьком своїм до них на празник. Перебули тоді обоє цілий день, бо по службі божій осталися на обід, а там аж до вечора. Не могла вона знати, що на неї впаде його вибір, але й не мала нічого проти того. Всі її близькі уважали його зовсім відповідною для неї партією, і вона також не мала причини дивитись на це діло инакше. Не було з чим довго проволікати — побралися як Бог наказав, а щоб ліпше пізнатися, мали досить часу по весіллю . . . На її чолі зарисувалася груба зморшка. Нитка одностайно снувалася з клубка і вязалася в ключки, а гадки плили все далі й далі . . . Перші почування материнства переняли її соромом і переляком. Встидалася кожного чужого ока, встидалася сама себе, зненавиділа майже свого чоловіка. А коли її мати упевняла, що власне її стан повинен бути для неї почесним, що гідність жінки міряється числом дітей, не була в силі згодитися з поглядами матері й мала жаль до неї за брак чуття. Аж кілька років пізніше, коли вже до всього того звикла, перенялася сама думками своєї матері і згодилася зовсім з її поглядами.

Зразу її материнський небосхил був тим захмарений, що приходили на світ самі доньки.

Од віків така думка склалася, що син більше чести робить матері від доньки, але як вона була ще молода, то не могла тратити надії, що Бог обдарує її ще й сином. І рада-ж була вона, як світові, коли її бажання здійснились. Хоч пестила вже трьох синів і сердечно любила свої маленькі донечки, все-таки вона воліла-б, щоб і вони перемінилися в хлопців — не тільки вже для власного вдоволення, як радше для їх добра. „Хлопець щасливіший від дівчини“, — говорила собі стиха. Вона порівнювала себе з чоловіком, батька з матірю та инших знайомих жінок насупротив чоловіків, і щось, ніби укритий червяк, точило її коло серця.

Та все-таки потішалася думкою, що їй Бог поможе прибрати для кожної доньки добре подружжя, а хорошого та щирого для себе зятя.

Рідко котра мати виховає усіх діточок, яким дасть життя, то-ж і пані Шуминській з восьмох лишилося тільки дві доньки та два сини, — друга половина полетіла в край вічного супокою, не зазнавши життя.

*

Смерть і життя випадали на переміну між її дітьми і мішали в ній почуття жалю і прикрости, радости й утіхи. Але хоч і як вона побивалась за померщими дітьми, то все-таки з кожним життям вяжеться стільки надій, що, дивлячись на живі діти, забувала пані Шуминська страту. Роздумувала про їх будущину, про себе саму, про те, як колись, оточена вінком дітей та внуків, тішитися буде їх щастям, прихильністю та пошаною, сидячи в їх гуртку, де кожне її слово, кожна забаганка сповнена буде, а вона — горда і щаслива своїм материнством. А навіть коли-б на віки замкнула очі, то ті діти, що дала Богу на услуги, вийдуть напроти матінки з свічками й заведуть перед престол Всевишнього.

Будущина дітей була для неї цілим світом, одною думкою, одним бажанням. Але та будущина, про яку так часто думала, не була для неї нічим загадковим і недосяжним, а навпаки — вона уявляла собі все ясно, як ясні та обдумані були її пляни. Вона хотіла, щоб усі її сини були попами, а доньки — попадями, та щоб усі добре та в достатках жили. Вона не відіймала рук від праці, над усім сама стояла й наглядала, щоб тільки як найбільше придбати діточкам добра, — а щоб усі инші її бажання здійснилися, те покладала на поміч Божу. Ніхто, бувало, не молиться так щиро й не вистоїть навколішках цілу службу божу, не одриваючи очей від грубої польської, в спадку по бабі одержаної, молитовної книжки. „На інтенцію“ [1]) кожної дитини давала жертви до церкви — скатерку, подушку на вівтарь, або китиці до свічок. „На інтенцію“ найстаршого сина мережала сама широку, красну вставку до альби[2]), щоб Бог позів його так, як їй бажалося. На найстаршім сині спочиває майже найбільша надія матері — попаді. Не дай Боже, як би найстарший син як-небудь звихнувся, бо хто-ж в разі нещастя притулив би бідну матір і молодшу братію, коли-б хоч одна дитина не мала певного кусника хліба? . . . Хоча її чоловік був молодий і здоровий, та все-таки майже щоденний вид людської смерти наводив їй на тямку образи розкладу й нужди родин по смерти голови. З-посеред тих сумних гадок випинали також веселіші й гарніші. Коли часом сиділа над своєю роботою й укладала штих за штихом, нитку за ниткою, а з-під її пальців виходили гла-

---

[1] На щастя. [2]) Одежа у священиків.

денькі, красні листочки та квітки, то й думки її хорошіли і прояснювалися. Вона уявляла собі в тій альбі свого сина за першою службою, як він співав, виходив та стискав людям голови — їй та молоденькій невістці, що сиділа поруч неї; як вона та її чоловік гордо виходили з церкви, як господарі й господині заступали їм дорогу, цілували в руки та „віншували“, що дочекалися такої потіхи. „Ти будеш ксьондзом“, — говорила вона до малого хлопчика, що грався в її ногах. „Я буду ксьондзом“, — відповідала з повагою дитина, й за це її мати сердечно цілувала. І тепер ще, коли від того часу стільки літ минуло, її уста складаються до усміху, коли нагадає, як раз її любий синок, що заледви од землі підняввся, дає своїй няні кусник шнурочка й каже, щоб його сховала, бо як він буде попом, то дасть їй повний міх колачів, аби мала чим завязати.

*

Літа скоро минають. Не оглянулася пані Шуминська, а діти вже гарненько підросли.

Синів віддали до школи, молодша донька вчилася при ґувернантці, а старша виходила вже з дитинства і вступала в пору дівування. Та яка гарна була з неї дівочка! Складна та гнучка, як тільки що розцвіла весняна квіточка. А очі! ох, які гарні були її очі: блакитні, як небо, тихі та задумливі, як вечірня зірничка . . . Пані Шуминська зітхнула глибоко, а дроти нервово затремтіли в її пальцях. З тою дитиною дізнала вона найбільше радощів та поважання, але також найбільше жалю та смутку. Вже на шіснадцятій весні свого життя мала вона, так само як її мати, женихів, але матері жаль було так скоро розлучатися з донечкою; хотіла її ще хоч зо два роки мати при собі. Згадавши про тяжкі обовязки, що на неї саму через заміжжя спали, не раз говорила, що лиш стільки й щастя жінці, що при мамі. Але швидко прийшлося пані Шуминській пожалувати своєї мудрої ради. Женихи перебували та й щезали: на вісімнадцятім році не було вже жадного, аж на девятнадцятім стали її сватати аж два разом. Але й тут не сталося так, як мати хотіла. Вони обидва були кандидатами духовного стану, та не одного були походження. Перший сватач був син статечної попівської родини. Батьки були раді його сватанню, і дівчина не мала що йому закинути; зволікалося діло тільки про людське око, аби не сказано, що хапаються жениха. По празнику, що випадав за пару неділь, мала та вся справа рішитися й закінчитися. Аж тут власне сталося щось таке, що помішало усі пляни. На тім празнику пізнала вона свого пізнішого

чоловіка, та вже й чути про иншого не хотіла. Гарна з його була та пристойна людина — ані слова, але мав у очах пані Шуминської дві великі хиби. Одно, що був син мужика, а друге, що кінчав аж за два роки. Хоч пані Шуминська не належала до тих, що нижчих від себе й за людей не мають, але все-ж таки це відбірало йому трохи поваги в її очах. Це почуття не так би може їй докікало й навіть ледви чи й зародилося-б, коли-б у попів, як то не раз буває у панів, був звичай, брати шлюб тільки при свідках. Але попівське весілля — то амбіція дому, а тут, замісць ксьондза-добродія й пані-добродійки, сидітимуть — тато в кожусі й мама в перемітці, а при благословенні її донька буде їм руки цілувати! По весіллі, то вже все одно — най будуть родичі, які хочуть: вона не з ними буде жити, а з чоловіком, а чоловік був священиком так, як і другі, й вона не виходила з свого стану.

Але той день — той один день! Вона говорила про те з донькою: коли старалася як найдокладніше виставити їй клопотливість свого становища; та блідла й червоніла, але відповідала рішучо, що не думає зміняти своїх замірів і що для одного дня не хоче посвятити всієї будущини й усього життя. Та коли-б хоч зараз міг женитися, а то аж за два роки, — пані Шуминська з засади була противна такому очікуванню. Вже те вона давно чула, що то недобре такі річи відкладати: два роки — та то кусень часу: Бог знає, що може випасти, скільки сплїток скластися — весілля розійтися, а панна лишитися на льоду. Двадцять і однолітня панна — то не жарти, то пахне старою дівкою! І почала жалувати, що не віддала її в шіснадцять літ, що відступила від тих вікових традицій, що чим борше дівчину віддати, тим ліпше. О, старі люди все добре знали! Вони мали досвід! Коли-б вона вже зо двоє діточок до того року мала, як її мама, то-б ніякі „романси“ не приходили їй до голови, й батьки були-б спокійні, що вже дали одній дитині забезпечення.

Та вже-ж таки вона була ще найщасливіша з тою дитиною. Два роки минули, як одна хвиля, і вона бачила свою донечку раду й веселу з тим, кого любила. — Ах, як мало-мало котра мати має таку радість!

*

Коли чоловік усим задоволений, він забуває про те, що перебув і мусів перетерпіти, аж поки знов нові невдачі не вразять старих, давно загоєних ран. В тім році пані Шуминській пощастило: донька віддалася, син зробив матуру, — все якось добре складалося. Гроші.

видані на доньчине весілля, мали вже тим нагородитися, що син піде до семинарії й видатки зменшаться. Аж тут раптом новий клопіт: син заявив, що не думає бути попом. Той син, що ще дитиною дав няні мотузок, аби мала чим колачі завязати, той син, на якого інтенцію вона дарувала альбу, той син, з діда-прадіда попович, не хоче бути попом! Те не могло їй у голові поміститися!

— Що тобі, сину, такого? — питала мати. — Чого цураєшся свого стану? Чи може бути кращий стан, як попівський?

— Що-ж, матусю, — нехай і так, що нема кращого, та мене до нього не тягне.

— Як то не тягне? Що то значить — не тягне?

— А так, що не маю до його призначення.

— Але-ж до недавнього часу ти ні про що й не думав, як тільки про те! Звідки-ж раптом така зміна?

— То правда, що я не думав ні про що инше, але що-ж маю робити, коли тепер думки мої змінилися? Такий вже дух часу повіяв! Я дуже поважаю той стан, але бачу, що мені в йому було-б затісно, що там моїм думкам положено-б певну границю, а я потрібую більше простору, свободи в набуванні відомостей, науки!

„Більше простору, науки! . . . Дух часу такий!“ Що це за такий дух часу? І щось неясне, величезне і могуче маячило у неї перед очима, щось, що уносило й порвало ввесь її спокій, перед чим гинув старий порядок: якийсь розклад відчужував від себе ті частини, що недавно близько та дружно до себе прилягали. Навіть у-ві сні бачила кругом себе невмолиму зміну. Бачила якусь таємну руку, що переносила посуду з комори до покою, а з покою до комори, усе з поду зсувалося до пивниці, ліжка й столи рушалися, крісла укладалися в одну піраміду, образи виступали з своїх рам, і навіть спружини старого годинника тріскали й відлітали, колісця та дрібні кільця ланцюжка розкочувались на всі боки . . .

*

„Дух часу такий!“ Га, чи не знала вона його досить? Чи не він то був, коли її донька мала відвагу признатися, що любить і що тільки з любови віддасться? Яку то немилу робило сензацію, коли вона з донькою бувала по вечірках та забавах, а при тій доньці ніколи не відступний її „милий!“ Як люди шептали поміж собою, що мати дозволяє такі романси! “ — „Романси“ — то страшний закид для добре, морально вихованої дівчини; той закид ще тепер обливає соромом лице пані Шуминської. Добре, морально вихована дівчина

не кохається перед відданням, а мати повинна уважати, щоб дівчина не „авантурувалася“. Як би їй був хто сказав, що її донька буде „романсувати“, коли ще над її колискою сиділа, то була-б того певне не стерпіла, — а потому мусіла слухати насмішок та терпеливо зносити злосливі уваги, бо иншої ради не було! — „Нехай, — думала собі, — які мені розумні — про других шепчуть! а як би їм таке трапилось, то так би само мовчали та тихо сиділи, як і я!“ Але та потіха не дуже її тоді заспокоювала, і якась безсила злість підступала до серця. А найбільш те її боліло й гнівило, що її чоловік, природна підпора жінки, не тільки що своїм чоловічим розумом не радив нічого в її немилім становищі, але наче-б не бачив і не чув, що коло нього діється: а коли зачала йому оповідати, що люди говорять, що сама донька дає до того причину, то так розгнівився, що не тільки мусіла сама його помалу гамувати, але врешті все перед ним ще й покривати . . .

*

Дроти де далі, то швидче порушувалися, робота в руках росла, а нитка вязалась усе в нові ключки. Отак життя пливе, — думала пані Шуминська, — так спішиться до кінця, і як ті спущені ключки, лишає за собою сни, надії та дорогі серцю особи. Скільки то вона таких жертв перенесла? О, Боже! яка гірка доля людська! Що довше живе, то більше смутків і страт вплітається в її життя. Але з усіх страт на світі ніщо не може так діткнути, як страта дорогої особи . . . На чолі задуманої жінки прибуло кілька зморшків, що уложилися в грубі складки. Вона зітхнула глибоко й силкувалася прогнати смутні думки, але даремно. Давні чуття, що ніби притихли й загибли в серці, здрігнули різкими тонами і глибше проймали душу. Тяжка безвладність огорнула все її тіло, а зівялі руки безсило впали на коліна. Бідна мати не могла ніколи думати спокійно про люту смерть, що забрала їй у самім розцвіті літ найщасливішу дитину. Смерть батьків і маленьких діточок, хоч і боліла, та все видавалася для ока чимсь природним: але смерть в силі віку, в трицятім році, що мов би скосила її найстаршу заміжню доньку, була для неї чимсь таким страшним, таким пронимаючим, що не могла вона того ніколи ані забути, ані нічим заступити. Жахливі образи її конання та розпуки чоловіка і смутне враження, коли привезли до неї на виховання малу сирітку, одиноку дитину її доньки, стали перед нею так живо, неначе-б те все учора ділялось. І довгу хвилю було тільки чути хлипання нещасної матері . . .

*

Нарешті вона підняла спущену голову і взяла назад роботу, що впала була з рук. Спочатку поволі й ліниво порушувалися дроти в її пальцях, але та сама тиша, що кинула на неї хвилю сумних згадок, відбила її назад. Біль, що підносив груди сплаканої жінки, почав утихати. Порушений розум утишувався, мов скаламучене польове джерело, де збовтаний чорний намул осідає помалу дрібними пилинками на дні, і от на прозорій поверхні, що тремтить ще дрібненькими хвильками, зачинають знов відбиватися найближчі речі: зломаний пень, китиці троції та синя або жовта квітка. Так і в душі пані Шуминської, що тремтіла ще від зворушення, зачали в тисячних зарисах і заломах рисуватися контури того, що її завсігди дуже захоплювало. Був то її дім, її цілий світ. Не бачила вона більше простору, як з-по-за його вікон, не вибігала гадкою по-за його стіни. В нім замикалося все її життя, вона нічого не бажала над те, що входило в його обсяг. Той дім, на вигляд такий тихий, був цілим її щастям, вистарчав їй у всім. Як би тільки не він, не дух часу, не той демон, що все дороге псував і нищив! Він, той дух часу, всувався в усіляких видах в щілини її дому, визирав з кожного кута, бурив віковий порядок; він був закваскою того розкладу, що закрався під її дах; він описував маґічні круги своєї незмінної волі, холодний на гіркі сльози та жалі жіночі. Все те, чого він хотів, здійснялося, хоч і як вона змагалася проти того. Всі її діти — сини, доньки, онуки — пішли иншими дорогами, ніж вона думала й бажала. Він, той дух часу, ломив найдорожчі й найміліші надії її серця.

*

Сини повстали насупроти батька, а доньки насупроти матері. Чи-ж той син, що перший назвав страшного демона по імени, не міг бути далеко щасливіший, як би був пішов дорогою своїх батьків, ніж тоді, коли пішов за покликом того духа часу? Досі був би вже давно попом, жонатим, мав свою родину, а так що? Пішов на того „професора", та відай уже й лишиться вічним суплентом та старим кавалєром, а тим часом скільки то треба було перетерпіти клопотів та домашнього непокою! Сама прибита і зломана, мусіла проте, не зважаючи на свій смуток, годити батька з сином, які гостро і вперто стали один проти одного. Старий аж занедужав, син побачив врешті, що нема що робити, та пішов до семинарії, але записався на той нещасливий фільософичний відділ, а потому таки відрікся попівства.

Та сама таємна могуча сила опанувала й її молодшою донькою Ольгою. Їй, як і братові, обрид попівський стан. Мала кількох семи-

наристів, що домагалися її руки, та всі були їй не до мисли; вона бажала вийти тільки за цивільного. Той стан видавався їй якимсь ліпшим, догіднішим, та мабуть хіба тільки тому, що в нім не жила. Що-б то була дала пані Шуминська, коли-б Ольга була закохалася, як її старша сестра, але на те навіть не заносилося. Усі гадали, що як вийде заміж, то зміниться. Але де там! хоч має доброго чоловіка, красні діти і незлу парафію, але все чогось невдоволена і не-своя. Вона опанована якоюсь самовільною, облудною химерою, піби на перекір тихим, статечним та спокійним жінкам. Та її дика фантазія затроювала їй усе життя та безжурне і щасливе дівування в батьківському домі. Помалу й непозначно, через маловажні на око, а гіркі наслідками, дрібниці, виробилося між матірю та донькою безупинне непорозуміння. Кожне „поваторство", впроваджене донькою, кожне не так поставлене крісло, затримана по новому етікета або нова книжка, дражнили і гнівили матір до найвищої міри. А найбільше сердили її книжки, що, не знати звідки, бралися завсігди в руках доньки. Пані Шуминська ніколи собі того не може дарувати й нагадати без встиду, як раз в нападі нервового роздрочення видерла у доньки якусь новісіньку книжку й подерла на дрібні клаптики. Але вона сама була така бідна, в такім близькім до розпуки настрою духа, що не знала, що робить. Вона перечувала, що з тих книжок віяло чимсь чужим, що це були висланці та знаряди ворожого їй демона, що з них плила течія, що де далі, то більше підмулювала беріг її тихої пристані.

*

Пальці пані Шуминської жваво порушалися, блискучі дроти тільки мигали в дрібних ключках, а гадки торочилися разом з ниткою, що тягнулася з клубка. Як наймолодший син зробив матуру й заповів батькам, що йде „на права", вже йому ніхто не перечив.

— Най уже буде, чим сам хоче, — сказали обоє старі, — аби тільки потому на батьків не нарікав, бо нема нічого прикрішого, як коли діти нарікають, що батьки їм будучність попсували . . . — Але з тяжким серцем виряжала його мати на університет. Досі він був дитиною, та хоч не дома, то все ближче до батьківського ока, але тепер сам один без жадної опіки буде кинений у вир великого міста, в ту безодню безмірної деморалізації. Ох, скільки то добрих хлопців, дітей порядних батьків, упало жертвою великого міста! . . . І знов життя одної дитини закривалося пітьмою безмірного віддаленя, де губилися всякі умовляння й голос матері . . .

*

З острахом та неспокоєм у серці слідила мати за кожним словом і рухом сина, коли той приїздив з товаришами на вакації додому. Не пускала проз ухо жадного слова з їх дружніх розмов, та що більше чула, то більше її серце кровю обкипало. Ловила недокінчені слова і фрази, що аж надто ясно говорили про життя молоді, якого вона так боялася. Крім того, відбивалися об її уха ще речення й поклики цілком для неї незрозумілі: „народ . . . рівність, свобода . . . французська революція . . . експльоатація мужика . . . сорок восьмий рік“ . . . — Ось що раз-по-раз виходило з уст молодих людей, і тим більшим страхом наповняло її, чим менше вона з того розуміла. Одначе найбільш тривожили її уваги про Бога, про правдивість його істнування та ошіки . . . Вона також дійшла, що син не молиться і що в церкві заховується, як поганин, без побожности і скрухи християнської. „О, Боже! — говорила не раз про себе, — звідки має взятися ласка твоя, коли люди не визнають тебе! . . . О, мудрці, мудрці! лиш гнівите Бога та накликаєте Його кару на других людей! . . . Нема Бога?! А звідки взялося все на світі — дерева, птахи, звірята? Хто все те сотворив, як не Бог?“

*

Завсігди, коли буря повставала в души пані Шуминської, а серце, болем діткнене, тремтіло, — вона висилала невидимого посла до Бога — молитву. І чула, як виклпканий нею янгол Божий зближався і приносив спокій. Тоді сила молитви була їй ще потрібніша, як колись иншим часом. Щоб відвернути справедливий гнів Божий від невірного сина, вона брала до рук свій молитовник і відмовляла молитву, приписану на смуток і терпіння. Але слова молитви, замісць лагодити її сум, ще більш його змагали. То був гимн до Бога, що прославляв Його всемогучість, силу та безмежну доброту, якої люди не пізнають, і кінчався проханням найнижчої рабині.

В тих най лиш Твої громи ударяють,
Що Ти їм жизнь дав, а вони Тя не знають!
Се моя просьба щоденна, покірна, —
Тим Тебе славлю я, рабиня вірна.

Слова гимну запалювалися перед її очима вогняними стрілами, а холодний піт виступав на чоло. І вона стільки, ох, стільки літ молилася і просила за пімсту на невірних, а тепер та пімста сунеться до неї самої, зависає чорною хмарою над її власним гніздом і загрожує громом . . .

І ввижалося їй, що той грім уже недалеко, що вже чує вона відгук його глухого гуркоту в повітрі, що перші блискавки вже продирають небо.

Якось раз читав її чоловік в ґазетах, що „теперішня молодь віддається фантастичним мріям і побивається за змінами в суспільности, але це дійсно лиш фантазія та видумки молодих голов. Вікового ладу ніхто змінити не може, а зміняється він сам собою, промислом та відкриттями. А ті, кому здається, що суспільні відносини можна змінити, як одіж, ніби офіцерський мундир переробити на бальовий фрак, або коротку куртку на поважну чемерку, ті не знають, що тим спровадять лише кріваву катастрофу, нічого не досягнуть ані для себе, ані для загалу та тільки стануться жертвою свого хвилевого запаморочення, знарядом в руках людей, що вганяються за почестями“. Мало вона з того розуміла, але серцем розібрала, що це стоїть в якомусь звязку з тим, що вона чула з уст свого сина та його товаришів. І з того може вийти щось дуже-дуже зле. Бог видимо покинув тих, що Його зневажають і йдуть на бездоріжжя, не просвічені Його мудрістю та ласкою. Затрясеться земля від гуку боротьби, стогону тяжких ударів: одні впадуть трупами на місці, другі зависнуть у повітрі, і тільки круки закричать над їх трупами; вони зогниють в бездонних горлах тюрем, завалених залізними брамами.

А чому-ж не сидіти тихо та не хвалити Бога, що над нами всіми панує? . . . А хто все робить, хто спроваджує гнів Найвищого, як не він, як не той дух часу, якого ніщо заспокоїти, ані вдовольнити не може? О Боже! на що ти попустив чортові увійти в таку силу, яка тільки всюди ширить заразу злого? . . .

*

Плетіння вже доходило до краю, але пальці й думка старої жінки не переставали працювати. Дух часу стояв перед нею в усій своїй грізній поставі, стояв як на згарищі усіх її плянів та надій. Він не лишив їй ніякої потіхи, не ощадив ні одної дитини. Він кинув оком уже навіть на її внучку, одиноку донечку її помершої доньки, таку ще молоденьку, без претензії до світа. Ах, як гірко, як тяжко стратити останню надію! . . . А вона все ще думала, що хоч ту рослинку зможе охоронити. Аж ось недавно, кілька місяців тому, вона дізналася, що той клятий дух часу й її опутав своїм зарazливим дотиком. Вона сиділа так, як і тепер, і перебірала насіння, щоб садити городину, коли її внучка наблизилася до неї.

— Добре, що ти прийшла, — сказала бабуся, — поможеш мені насіння перебірати.

Дівчатко зачало бабуні помагати, але пальчики її тремтіли, а личко було блідше, як звичайно.

— Що тобі, моя дитино? — питала журливо бабуня, — чи ти не слаба?

Дівчатко перечило головою, але дві грубі сльози упали на звиток паперу. Бабуня, занепокоєна, закидала її питаннями, на які внучка тільки усе дрібнішими сльозами заливалася. Нарешті насилу відповіла, що вона-б хотіла більше вчитися.

— Хіба-ж ти ще не досить навчилася? — питала здивована бабуня, — чи ти не мала ґувернантки?

— Правда, — вишептала дівчина, — але я . . . я . . . хотіла-б так учитися, щоб мати свій власний хліб . . . я хочу бути вчителькою!

Бабуню як-би хто ножем у серце пхнув! Кошик з насінням захитався, довгі і круглі зернятка розбіглися по землі, а потік гірких слів вирвався з її уст:

— Донька моєї доньки — вчителькою! О, ти невдячна дитино! Чи ти вже така бідна, щоб мусіла сама на себе заробляти? Чи ми не в силі вже тобі посаг[1]) справити? Врешті маєш батька — чи-ж і він не дбає про тебе? . . .

Дівча притиснуло руки до уст, щоб здержати голосне хлипання, й тихо вийшло за двері та, забившися в найтемніший кут сусіднього покою, довго-довго плакало . . .

*

Тяжко було-б описати, як ті сльози боліли пані Шуминську. Вона бачила, що розбрат між нею й тими, яким дала життя, ставав де далі, то більший і все ширші захопляв круги. Всі вони від неї відломлювались і гуртувалися в инші, осібні гурти. Ах, який неподібний був цей вид до того, що вона собі укладала, коли все те, ще маленьке, крутилося коло її ніг! Який контраст був між дійсністю й тим, що вона собі уявляла: як то вона, сидячи в гурті дітей, буде для них найпершим авторітетом, як кожну її увагу, кожне її слово виконуватиме слухняне покоління, що шанує досвід віку. Вони й тепер любили й шанували її, але та любов не була така, про яку вона думала, а пошанування було більше принятою формою, ніж випливом дійсних відносин. Чи не була вона похожа на ту квочку,

[1]) Віно.

що вивела качата? Вона, бідненька, так довго зрікалася для себе всяких утіх, сиділа мов прикована до одного місця, вставала тільки за-для заспокоєння голоду, щоб тільки колись оточена своїми писклятами могла вийти на широке поле, вчити їх дзьобати маленькими дзьобками, скликати до найденої здобичи й загортати під свої опікунські крила . . . А дочекавшися того, коли всі її діти вийшли з тісних шкаралущ і могли вільно рушатися, вдоволена й щаслива випроваджує усіх над беріг потока. Молоденькі створіння несміло та з острахом зближаються зразу до невідомого їм елементу, але скоро тільки вмочили дзьобки, осмілилися й, замісць з берега витягати головки, пішли зовсім у воду. Дарма бігає мати берегом і кличе розпучливим голосом. Молоде покоління не оглядається й не чує її поклику. Його порпває рвуча хвиля, що ніби тоне . . . підносить . . . пропадає. Тут заграє блискучим світлом, там замаячить таємною тінню, а все далі й далі порпває, колише, голубить, манить.

На дротах лишилося всього кілька ключок. Нитка випружилася. Шуминська звязала останню ключку і нитка урвалася.

Усьому на світі приходить кінець.

IX. Дмитро Маркович.

141. Замах на вбийство жінки.

„З давно минулого.“

(Спогади судового слідчого.)

Саме у жнива завше жарко, і тут стояла невимовна спека. Усе у природі завмерло, ні вітриночки; дерева, біла акація в нестямі опустила скручені листочки, навіть горобці і ті замовкли, сиділи на ґиллячках, одкривши дзьоби і опустивши крила. З зачиненими віконницями сидів я коло столу у півтьмі, ліниво розбірав папери, коли мені подали коперта. „Риштанта привели . . . там, сидить на ґанку . . .“

Читаю „о проісшествії“ од старости такого то села. Дознання малограмотне, але можна розібрати, що рибалка на Дністрі Гнат Біленький утопив свою жінку Наталку, та її врятували двоє рибалок, що були на той час на річці. Ці двоє казали, що вони були в очеретах, коли почули спершу розмову двох людей, зразу лагідну, жінка сміялася, а далі почувся сердитий чоловічий голос, а жінка сміється, а потім щось шубовсть у воду і жіночий голос „рятуйте“. Тільки раз і крикнула. Рибалки хутко виплили з очерету і побачили, що Гнат скинув з човна жінку і топить її: вони підпливли, веслом вдарили його по руці, він пустив з рук її волосся, що тримав, і таким чином витягли її з води. Перший мент Наталка стала непритомною, але хутко очуняла і розказала їм, а далі і старості, що Гнат її несподівано обхопив і кинув у воду, а як вона випурнула і вхопилась за човно, — він одірвав її руки, схопив за волосся і став її топити, а далі вона вже не памятає, що було.

І більше нічого. Хто такий Гнат, які були його відносини до жінки, чи не випадково вона впала у воду, яка основа такому тяжкому криміналу? Нічого незвісно, а я, судовий слідчий мушу зараз спитати Гната і зараз же або затвердити постанову старости про арешт і одіслати Гната до тюрми, або одпустити його. Добре, як він признається, а як ні? Як його тримати у тюрмі без доказів, бо свідки не бачили, щоб Гнат топив жінку, а вона могла наклепати на чоловіка.

А перш треба одпустити вартових, що привели Гната-арештанта.

— А ну! хто там вартові, що привели рештанта, ходіть-но сюди, і Гнат хай увійде.

Розчинив я віконницю і цілий сніп яркого світла ввірвався у хату і освітив красно усі куточки.

У кімнату увійшла молодиця і чоловік.

— Се ви вартові?

— Еге-ж ми . . . — одповіла молодиця.

— А де-ж Гнат?

— А оце-ж і Гнат, — показала вона на чоловіка.

— А вартовий?

— Я-ж кажу, що це ми, я, Наталка.

— Як Наталка? Його жінка?

— Так, його жінка . . .

— Других вартових немає?

— Ні, немає . . . Староста казав: „Коли ви оце, звиніть за словечко, матері вашій біс, сваритеся та топитеся, та ще у саму, каже, робочу добу, у жнива, то я не дам людей; веди свого чоловіка у город до слідчого, хай ти пропадеш, звиніть, паршива, веди твого цяцю, та дорогою не втопи його, бо я, каже, тебе згною у тюрмі, каже, звиніть, паршива тварюка . . .“ Звязав йому руки, дав мені папери, я папер сховала за пазуху і повела його, рештанта . . .

— Що-ж, так таки на мотузку й вели?

— На мотузку вела селом, бо боялася старости, а як вийшла у степ то розвязала, він й так ішов . . . Куди йому тікати? . . . Від себе не втічеш.

— Еге, це правда: од себе не втічеш, — глибокодумно підтакнув Гнат.

— Ну, добре, хай же вартовий, цеб-то Наталка, вийде з кімнати, а Гнат зостанеться.

Вийшла . . . Дивлюся на Гната, щось зовсім чудне, зроду не бачив такої білявої людини. Мабуть і батько і дід був такий, бо й прізвище його Біленький. Волосся, як льон, такі брови й вусики, всі білі, очі сірі, навіть білясті. Риси обличчя дрібненькі, а вираз його тихий і страшенно добрячий. „І як таке добре, тихе, могло зробити замах на вбийство своєї жінки?“ — думалося. Щось темне було. Я пильно придивлявся до нього, а він покірно, опустивши голову й очі додолу, спокійно стояв і рівно глибоко дихав.

Прочитав я голосно бумагу старостину і запитав його:

— Ви зрозуміли, що я читав?

— Не дуже, я по-панськи не дуже . . .

— Тут писано, що ви хотіли утопити вашу жінку Наталку, вкинули її у воду й топили, а зовсім не втопили, бо надїхало двоє рибалок і одняли її. Зрозуміли?

— Зрозумів.

— Що це, правда чи неправда?

— Правда.

— Як-же воно було? Розкажіть з самого початку до кінця.

— Що-ж розказувати? Так було, як написано і як ви кажете.

— За що-ж ви її хотіли утопити?

Гнат мовчить, тільки тяжче дихає.

— Може її ненавиділи?

— Ненавидів? Ні . . . цього не було.

— Що-ж, любили її і любите може й досі?

Мовчить.

— Ви маєте право нічого не одповідати мені, а питати я мушу, але з того, що скажете, може що буде вам у користь, на полегшення кари.

— Я казатиму все.

— Ну, добре, так ненависти не було, а значить любили її й любите . . . Так?

— Так . . . я її завше любив, я її люблю й досі і любитиму, от що, — вимовив він і видимо це йому було важко вимовити.

Бачу, що він сам не може чи не хоче розказати, або й не вміє, що треба питанням добувати мотиви, а далі розібрати, як саме був факт замаху, у чому конкретно, у подробицях виявився він.

— Давно ви побралися?

— Уже пять років буде в-осени.

— Маєте дітей?

— А як-же! Маємо двойко: хлопчик і дівчинка.

— Ну і що-ж? Дітки здорові?

— Слава Богу!

— Хлопчик мабуть жвавий, втішний.

— Еге, страх жваве, чорнявеньке, хороше. — Гнат зразу ожив і вже дивився просто в очі.

— Ви як-же побралися? Мабуть за жінкою взяли добрий посаг ?

— Я? Де там! У неї тільки скриня була, вона з дуже бідної хати.

— А у вас було що?

— А як-же: сім десятин, виноград, садок добрий . . .

— Так ви не з користи брали її, а може робітниця була добра?

— Добра робітниця, хазяйка на диво, але . . . Побралися ми із кохання, — якось соромливо додав Гнат.

— Що-ж ходили до неї? . . .

— Ні, більше вона виходила до Дністра, а я її чекав де у заводі під вербами, заберу і їдемо на всю ніч по річці. Рибу лапали, але небагато її зловили, — вже усміхаючись, сказав, — більше розмови було, та у плавнях вона співала, а я слухав . . .

— Так . . . Ви і кохалися, як добрі люди, і тепер любите її, з чого-ж то сталося оте лихо? Чого ви хотіли позбавити її життя? Не розумію. Ви розкажіть усе чисто, по правді, не соромтеся.

— Е! Багато казати, та нічого слухати . . .

— Ні, слухати є що . . . То потрібне.

Гнат мовчав, щось думав, а далі почав розказувати:

— То все це за теє . . . за те, що вона мене дратувала . . . Ще дівчиною була, й тоді на людях дратує, тому ми не бували ніколи серед хлопців та дівчат, а їздили у плавні. Там вона була добра, гарна, а то дратує мене.

— Як-же вона дратувала?

— Еге, як! Погано, от що . . . Вона звала мене за те, що я білястий (хіба-ж то моя вина?), звала от тим . . . звала . . . гнида . . . от що-о.

— Ну, так що-ж? Може вона жартувала, сміялася.

— Еге-ж, ото саме й є. Сміялася? Вона, як усміхнеться, то я од радощів аж підскочу, так лагідно, мило, а вдруге як почне сміятися, регоче, то я-б її убив на смерть. Я вже знаю цей сміх, то не сміх, а злість сміхуча, регоче і дратує мене, просто до живих печінок доходить. Я знаю її сміхи . . .

— І з чого-ж то починається? Невже так, як з пальця виссе?

— Е, ні . . . Це з того, що, правду кажучи, вона страшенно працює і у городі і коло корови, і у винограді й коло свиней, — а я по рибу, та по рибу. Що-ж? Гріха ніде діти: не люблю я господарства, ненавиджу поля і, правду кажучи, нічого не роблю, бо нічого з моєї праці не виходить, от я і оддав людям землю за копу, а сам заробляю рибалкою: що піймаю рибу, однесу у місто та продам панам чи Жидам, а їй же гроші оддаю.

Аж ні: працюй, каже, іди в поле.

Я кажу, що не можу, а вона тоді почне висміюватись. „Бач, каже, який пан, білястий; тому й не може робити, що білий як

жидівська хлова,[1]) булка така", — і сміється і почне вигадувати, та дратувати й реготе, а далі й теж каже . . . те погане слово, я його не люблю, бо мене з дитинства тим словом дражнять . . .

Тоді я її убив би, на шматки порвав: та ще-б і це нічого, а то лице злісне, а сама реготе: „Ха! ха! ха!" А у мене серце розривається. Так допече, так допече, що я гримну дверима, візьму вудки і весло та на Дністер. Там серце одійде . . . Иноді цілий день і ніч, не ївши, там сижу собі.

— А як-же було от це, коли ви її топили?

— А так було. Спільщики пожали пшеницю, я полічив копи й казав їй возити копи, цеб-то доглянути, як спільщики привезуть і складуть, а сам поїхав по рибу. Бо сами знаєте, тепера саме вода прибуває, каламутна і добре ловити. А вона каже, що хазяїн мусить возити копи. Воно таки правда це, але щось зо мною сталося . . . Спека у полі, а мене так і тягне на воду, так і тягне . . . Покинув я ті копи і повіявся на Дністер на ніч. Вернувся опівночі — нічого не піймав. Наталка мовчить, а то подивиться на мене і засміється. Чую я, що знову почне своє навіжене: „Ха! ха! ха!" Я й кажу, так щоб замовити її погодитися: „Годі тобі пхикати та реготати, краще от поїдемо, діти сплять, поїдемо по рибу, самому не зручно, а удвох напевно піймаємо." Дивлюсь, вона неначе й лагідніше дивиться. „Памятаєш, кажу, як їздили ще тоді, як не побралися? От завезу тебе у саму течію під верби" . . . Вона і згодилася і так любенько вже ми зібралися і пішли на беріг.

До світу ще було годин зо три. Переходячи дорогу на березі, стріли ми наших селян, вони вже верталися з поля, везли копи. Поздоровкалися, а одного чортяка сіпнула за язика: „А що це з Дністра копи возитимете? Га? -Оце хазяйни!" — і засміявся. З цього і почалося. Сіла вона у човен, одпихнулися і тільки вийшли на воду, і тут розлилася: „Ха! ха! ха! Хазяїн! Ха! ха! ха!! Справді господарь! Перший на ціле село" . . . Сміється, аж душиться і все пригадує: „З Дністра копи возитиме!" і знову і знову, а у мене кипить. Я на неї гримнув, сказав, що битиму, а вона: „Гнида біляста, погана" . . .

Так вона дратувала мене, аж поки течія не знесла нас під самі очерети. Ну, думаю, я-ж тебе навчу. Зразу якось я її ухопив і кинув у воду. „Оце тобі за лайку", а вона: „Гнида, гнида!" і ухопилася за край човна. Я її за волосся та у воду з головою. Що-б ви думали?

---

[1]) Хлова — жидівська булка.

Не може вже лаятись та дратувати, одною рукою держиться за край човна, булькотить, а другою на своїй же голові показує, як душить гниди! Я її ще дужче. Булькотить, я її підняв на повітря. „Рятуйте!" закричала і зараз: „Гнида!" Я знову голову у воду одною рукою, а другою її руки одірвав від човна і хотів уже одпихнути її на глибину, коли мене хтось вдарив по руці, я її пустив. Це були сусіди рибалки, вони витягли її з води . . .

— Так, що ви хотіли її утопити на смерть? . . .

— Хотів утопити, і втопив би, як би не рибалки . . .

— Ви сами признаєтесь, а чи знаєте ви, що вам загрожує, яку на вас кару накладуть?

— Ні, не знаю.

— Каторжні роботи, вічне заслання на Сибір . . .

— Вічне? Це за те, що я скупав її?

— Ні, не за купання, а за замах на вбивство жінки . . .

— Вічне поселення, — тихо промовив Гнат, тяжко зітхнув.

— Ну, от ви й подумайте добре . . . Одно купання, а те, що хотіли одібрати життя, втопити — це зовсім друге. Ви подумайте добре і кажіть . . .

— Що-ж? Я казав . . . хотів утопити, на смерть . . . — тихо промовив Гнат.

В той мент хутко розчинилися двері й так стукнули, що ми обидва здрігнулися, і вскочила Наталка.

— Бреше він . . . бреше поганець . . . Я, вибачте, усе чула, двері не щільно були зачинені, усе чула . . . Бреше він, — хвилюючись, уся червона, хутко промовляла Наталка. Очі неначе блискавиці зоріли, карі великі очі, уста дріжать: вона страшенно обурена.

Гнат упродовж усієї промови Наталчиної не спускав з неї очей і тільки часом звертався до мене, кивав на неї і казав:

— От, сами бачите, яке добро! Еге, так, кажи більше . . . Он яке зілля! Бачите?

А вона:

— Бреше, усе чисто бреше. І як не сором отаке набрехати . . . Рибу ловив? Жидам продавав? За пять літ — три рибини продав. Бачите? Яке добро?! . . . ну, може пять рибин на три чи пять карбованців . . . Усе чисто бреше . . .

Знаю я це рибальство! . . . Ще згадує, як молодим мене возив . . . Що-ж і тоді рибу ловив? Він . . . ловив . . . рибу!! Знаю я тебе! Він, знаєте, вийде на річку, ляже у човні й дивиться на небо, або на

дринбі[1]) грає, або на сопілці, або щось мурчить собі і от, як він ловив рибу... І залицятися умів, що й казати... Добре... а то все бреше. „Хотів на смерть утопити.“ Бреше і сорому не має.

— Чуєте? Чуєте? А? Вона краще знає...

— Не так це було, усе не так, чисто не так. Що правда то правда: я його дратувала, сміялася, вигадувала, Бог знає що, це так, але він не сердився. Крий Боже! То він так, жартуючи, бач який! Бреше і вигадує... На смерть... От, бачите, яке добро?!

Він сам сміявся... він хотів мене налякати, хотів просто скупати, вимочити, як ту коноплю... от що... от, а то усе брехня...

Гнат дивився на неї тільки й кажучи: „Еге, так бачили? От яке зілля“, сам просто закохано дивився, він милувався нею...

Наталка ще довго говорила і все одно і те-ж саме, доки я її не перебив.

— Ви кажете, що він то, жартуючи, зробив?

— Присяй Біг, жартуючи.

— Сам теж сміявся?...

— Реготав... хотів, жартуючи, налякати...

— А ви що скажете, Гнате?

— Кажи, кажи Гнатику, тільки правдоньку, одну правдоньку. Нащо брехати на себе...

Гнат мовчав і опустив додолу очі.

— Кажи, любенький, годі тобі звірюкою дивитися...

Але Гнат ані пари з уст. Тільки зблід, тяжко дихав, з лоба у його падали додолу великі краплі поту.

Очевидно в душі йшла тяжка боротьба, він не хотів брехати. Справа стала тяжкою, треба було знайти шлях вийти з цього кола.

— Ви обидвоє стомилися, я теж утомився, йдіть, сядьте на ґанку, подумайте, а потім я вас закличу.

Гнат і Наталка вийшли, сіли на ґанку і мені чутно було їх голоси. Говорила хутко Наталка, иноді Гнат щось скаже, одмовить, і вона знову говорить і говорить, яка була розмова, я, само собою, не прислухався.

Справа справді тяжка і погана.

Тут почалися муки моєї душі і боротьба серця з холодним розумом і обовязком. Серце казало: ти мусиш врятувати цю людину, не вважаючи ні на що — обовязок, право — це все умовне, а щирість і добро — вічне: од тебе залежить згубити усе життя, од тебе і ви-

---

[1]) Виграш.

рятувати. А розум каже своє: почуття хибні, право ґарантує од хиб, серце одкинь і памятай обовязок. А фактично це виходило так: коли я запишу Гнатові показання, то він обвинувачений, що-б не казала Наталка, його віддадуть під суд. На суді можуть зовсім не питати свідків, — прокурор одмовиться, визнає їх непотрібними, бо обвинувачений Гнат сам признається, а коли й будуть свідки, коли спитають Наталку, і та усе одкине і скаже, що Гнат не хотів її утопити, то двоє других свідків докажуть, що вона кричала: „Рятуйте“, що її витягли непритомну і присяжні засідателі можуть не повірити Наталці і засудити Гната, а суд дасть йому каторжні роботи, а найменше заслання на Сибір.

Коли-ж Гнат скаже, що він це зробив, щоб тільки налякати її — немає кримiналу.

Але я боявся, що він не скаже так.

А з другого боку, — це-ж сміховина, за таку справу — людині гинути.

Як вийти з цього? Я почував, що сам Гнат помиляється, він глибоко, свідомо не хотів її позбавити життя, що спершу його бажання було вкинути у воду і тільки, але без мети убийства, а коли вона і з води його дратувала, у нього був один мент утопити її — і ця думка, страшна думка сильно опанувала його розумом: він усе забув, і те що сильніше, те лягло зверху і опанувало його розумом. Серце моє казало: ні, він не хотів її утопити, він сам помиляється. Але де-ж обєктивні докази? Як я можу це виявити у слідстві, на бумазі? Ніяк...

Пройшла година, і дві, а в моїй душі йшла боротьба. При кінці я твердо рішив: врятувати цю правдиву, нещасну людину і не допустити навіть до суду. Для цього я мусів скривдити, одійти од права — закону. Судіть мене, а коли і скажете, що я винен, це не образить мене: бо моя душа, совість спокійна.

Я вже казав, що я розпитував, і Гната і Наталку, але нічого не записував. Треба їх викликати, і побачимо, що вони скажуть, цеб-то що скаже Гнат, може він згодиться сказати, що заміру вбийства не було, а тільки жарти і купання, — так і запишем, а усе, що він раніше говорив, — забути, неначе я не чув, збрехати, скривдити. Ну, що-ж робити? А коли він скаже, що хотів утопити? Тоді що?

Я гукнув їх.

Увійшли другі люди: не та Наталка і не той Гнат, що за годину були у мене.

Червоне од спеки і хвилювання обличчя Наталки — тепер було бліде, уста навіть бліді, тільки очі дивилися безнадійно, молячи і просячи; куточки рота опустилися і навіть на гарному молодому обличчі

зявилися морщини. Гнат завше білий, тепер неначе позеленів, голову спустив і уперто дивився в землю, не зводячи очей; уста сині, міцно стулені, навіть руки ухопили і стискали одна другу — все свідчило про упертість. У неї явно бачився одчай, сум, — у нього упертість.

Не було ніякого сумніву, що він не збреше, що він переконаний, глибоко вірує останньому вражінню, останній думці — що хотів її на смерть утопити.

— Ну, що-ж тепер скажете? — запитав я.

Але вони мовчали . . .

Треба було чим небудь скінчити . . . і я рішив: скривджу, що буде — то буде.

Гнатові сказав вийти з кімнати, а Наталчину одповідь завів у протокола. Пишу і инколи спитаю про деталі . . . Бідна Наталка дивилася здивовано, дивилася просто у вічи так, що ставало ніяково, вона наче гіпнозувала мене. Скінчив я протокола, прочитав їй помалу з перекладами на нашу мову.

— Так ви казали?

— Так, так . . . усе чисто так, як я казала . . .

Дав їй підписати, — на диво, вона грамотна! Розписалася, стала гадати.

— А що-ж . . . що-ж . . . тепер буде?

— А ви як думаєте?

— Не знаю . . . але . . . як йому щось буде, то треба й мені кари, я-ж винна . . . Нащо я дратувала? . . . — тут вона більше не могла вдержатися, уста тремтіли, і сльози закапали з очей.

— От бачите, сами бачите, до чого доводить дратування . . . Раджу вам, ви це покиньте, не треба ніколи.

— Мій любий паночку! присягаюся, що ніколи, ніколи не вимовлю того образливого, поганого слова й ніколи не буду його дратувати . . .

При такій заяві Наталки, не було рації питати Гната і записувати у протокола, а те, що він казав . . . я забув.

Не було формально рації питати свідків, бо сама потерпівша не признає факта замаху на її життя і діло, справа поїхала на прекращення . . .

Одпускаючи їх додому, я дав Наталці розписку, що рештанта і бумаги приняв. І кажу:

— Ну, йдіть щасливо додому.

Гнат неначе не дочув, чи не поняв віри, стояв мовчки, тоді Наталка взяла його за руку:

— Ну, „рештанте", іди. Я тебе привела, я тебе й додому одведу, — і в очах у неї знову були искорки і тон жартовливий.

Пройшло три чи чотирі роки, випадково я проїздив через село, де жили Гнат із Наталкою. Мені хотілось їх побачити.

А де тут хата Гната? — питаю прохожого.

— Якого Гната? Чи не Наталчиного?

— Еге-ж, цього-ж самого.

— А он-де, — і він показав.

Підіхали ми до хати не Наталки — Гнатової, а до хати Гната — Наталчиного.

(Просто дивовижно, як це селяне одним словом уміють характеризувати найглибші відносини!)

Почувши почтовий дзвінок, із хати вийшла Наталка.

— Поздоров Боже, Наталко!

— А! це-ж ви! Добри-день, вітаю, прошу до хати, — привітно запросила Наталка.

— Дякую, не маю часу. Хотів тільки побачити вас. Ну, як же живете?

— А слава Богові, добре.

— Не сваритесь?

— Ні, добре живемо.

— А дратувати покинули?

— І що це вам Бог дав? Я-ж тоді присягалася, хіба не памятаєте? Ні . . . ніколи того немає . . . Живемо любо й мирно . . .

— А що це ви, Наталю, так змарніли, може слабували чи що? Така гарна молодичка і так змарніла.

— Е! Де там гарна, — усміхаючись одповіла. — може була колись. Не слабую, а так . . . стомилася, раз-у-раз у роботі, праці багато, діти, а тут і все хазяйство на моїх руках . . .

І справді Наталку трудно було пізнати — так вона схудла, постарілась.

— А де-ж Гнат?

— А де-ж рибалці бути? На річці десь.

— Що-ж, рибальство його таке-ж корисне, як і тоді було?

Наталка, усміхаючись, тільки махнула рукою.

— Та нічого, на наш вік вистарчить, усього доволі: і хліб і худоба, усе є . . . нехай собі рибалкує . . . — і трохи помовчавши, додала: — він і справді не може в полі. Я тепер вже зрозуміла . . . Така вже його вдача . . .

— Ну, бувайте здорові!

— Щасливо.

Совість мене за ту кривду у справі не мучила.

X. Михайло Грушевський.

142. Острозька Академія.

Лічиться першим огнищем нової освіти, нового шкільництва, нового духового життя в дусі нової просвітної проґрами — Острог, резиденція князів Острозьких 1580-их років. Це по заслугам, і великий жаль, що наші відомости про острозьку школу, про тутешню видавничу діяльність, про гурток учених і літератів, згромаджених коло тутешньої друкарні й школи, — одним словом про всю ту суму просвітних і наукових засобів, які обіймаємо назвою „Острозької Академії,“ — ще й досі так незвичайно бідні. Неясною уявляється навіть особиста роля самого фундатора, князя Острозького, її мотиви й участь його в ріжних сторонах Острозького епізоду. З тих часів мало маємо ближчих відомостей про князя, та й взагалі, поки не використана зостається його особиста кореспонденція, ми все ще не можемо здати собі вповні докладної справи про мотиви й характер його діяльности, про його особисті й суспільно-національні прикмети, — хоч яку визначну ролю відограв він в очах сучасників, хоч яку сильну увагу притягав до себе і пізніших поколінь і новіших істориків.

Молодший з двох синів Константина Івановича Острозького, славного гетьмана великого князя литовського, найвизначнішого з сучасних православних маґнатів, що вважався через те головним опікуном своєї народности й православної віри — князь Василь-Константин виступає на перший плян в 1540 році, з смертю свого брата Ілії, що вмер у 1539 році в молодих літах, не полишивши иншого потомства, крім прославленої своєю траґічною долею доньки Гальшки. Князь Василь — пізніше званий звичайно Константином, на честь батька, тоді був ще молодим хлопцем. Але і вирісши, він довго вів тихе й мало замітне життя, не вважаючи на незвичайно визначне становище, яке давало йому голосне імя батька, величезні багатства і особисті звязки. Розділені між ним і родиною його брата Ілії острозькі маєтности зібралися в руках князя Василя-Константина в 1570-ох роках, коли його братаниця Гальшка по своїх бурхливих пригодах, по смерти силоміць накиненого їй королем чоловіка, котрого

вона до смерти не хотіла мати за мужа, дісталася до двору свого дядька. Оженився князь Василь-Константин теж з пребагатою дідичкою, репрезентанткою одного з перших польських домів, Софією Тарновською, донькою каштеляна краківського, що по смерти свого одинака-брата одідичила всі маєтности батька. Старшу доньку свою Гальшку видав він за Яна Кишку, одного з найбільших магнатів в. князя литовського, протектора социніян, другу — Катерину за Криштофа Радивила, першого литовського магната, провідника протестантів, і її сином був Януш Радивил, що потім теж грав першу ролю на Литві, як його батько. Старший син князя, Януш, з огляду на повагу й фамілійні звязки свого батька, ледви дійшовши трицяти літ, був іменований волинським воєводою, а кілька літ пізніше каштеляном краківським -- першим світським сенатором держави! Молодший син князя, Олександер, дістав тоді волинське воєводство по старшім браті, не маючи повних двадцяти трьох літ! Сам князь Василь став на 24 році старостою володимирським і маршалком волинської землі; потім дістав воєводство київське, і цей титул носив до смерти.

Не вважаючи на цю повагу, незмірне багатство, звязки й впливи, якоїсь хоч трохи визначнішої політичної ролі княз Василь не грав. Українським маґнатам, взагалі православним, це таки було й не легко; але й інтересу до справ політичних, адміністрації й публичної діяльности взагалі князь Василь видно не мав. В ролі київського воєводи, цеб-то першої особи, найвищого урядника на Подніпровю зостався він пасивним свідком того многозначного суспільно-політичного процесу, який переходив тут при формуванні козаччини. Князь держався правила „моя хата з краю“ й пильнував підтримувати добрі відносини з козацькими ватажками, аби не чіпали його маєтностей; такої-ж політики держалися його аґенти намісники. Його воєводський замок київський за його воєводства став гнилою руїною, де козаки господарили, як хотіли, приходили й виходили, забірали гармати і всякий припас, і князь Острозький обмежився тільки документальним констатуванням, що він не раз придумував про потребу укріплення Київа й Білої Церкви (державп його сина Януша), але Річ посполита того не вчинила, а він з сином „ані не може ані не повинен“ їх будувати. Два перші українські маґнати дивились на свої державп, як на просте джерело доходів, і не вважали за можливе з тих доходів давати щось на укріплення замків. Це характеристичний приклад того браку всякого громадського почуття, який випробився в нашім маґнатстві наслідком умисного усування його від усякої активної політичної ролі, — до повного забиття інтересів публичних приватними. Але і в справах,

які дотикали безпосередно його самого, його приватного життя й інтересів, князь Остроський не показував енерґії, рішучости, ініціятиви. Ще до різкого виступу можна часом було його пхнути, але витривати в завзятті й енерґії він ніколи не міг. В голоснім епізоді, який розгравався в його родині — в траґічній долі його братаниці Гальшки не умів він знайтися активно, енерґійно, не оборонив її від насильств з боку матері Польки й короля. Таким же показав себе сорок літ пізніше старий уже князь в иншім голоснім епізоді — в справі екзарха Никифора: на хвилю різкий виступ против самого короля, а потім — князь махає на все рукою й уступає в ображенім маєстаті.

Недостачу енерґії, ініціятиви, активности показує князь Василь взагалі і в цій сфері, де він ще найбільше проявив інтересу і зацікавлення, і де зробив своє імя історичним: в сфері культурно-релігійних інтересів. Його роля й діяльність в цій сфері оцінювалася дуже неоднаково. Тим часом як одні під небеса підносили й підносять його заслуги, його характер, вважаючи за чоловіка просто ідеального, — инші бачуть у нім людину вповні пусту, безхарактерну, зовсім позбавлену всяких ідеальних змагань. Одні зводять ріжні зміни в його поглядах і поводженні до мотивів особистої натури, амбіції; инші в цім браку якоїсь одностайности добачають прикмети ширших поглядів, свобідних від усякого сектярства й виключности. Не претендуючи на рішучу оцінку особи і діяльности князя Василя при теперішнім стані наших відомостей, ми одначе і в цій сфері мусимо признати брак визначної індивідуальности, енерґії й витривалости, неохоту виступати різко, гостро, наражатися людям. Князь радо зіставсяб ціле життя на другім пляні сучасної релігійно-національної боротьби, в ролі високого посередника, до якого суду й гадки, поваги й опіки звертаються заступники ріжних сторін, і який по-монаршому знаходить для кожного ласкаве слово і милостивий дарунок. При певній дрібязковости і слабкости характеру, в нім безперечно було дещо з тої статичної величности, яка виховується в династіях почуттям своєї вищости і наказує людині брати з гори, з становища обєктивнішого і вищого всяку партійну боротьбу, релігійне і ріжне инше сектярство. Тісні звязки, що лучили Острозького з иншими сферами національними, релігійними, культурними — з аристократією польською й литовською, прилучалися до цього вродженого індіферентизму і неохоти до всякого різкого зазначення своєї індівідуальности.

Йому й не хотілося, й не зручно, й орґанично противно було замикатися в якусь різко зазначену чи національну, чи релігійну

формулу — виступати з різко вираженою фізіономією патріота-Українця, православного правовірника. І так само, як наприклад в епохальнім національно-політичнім епізоді — в акті 1569 року Острозький тільки зазначує свою опозицію, але без всякого опору потім здається на королівську волю, так і в питаннях національно-релігійних, які так сильно порушували наших — наприклад, в справі календарній, в справі злуки грецької й римської церкви, в справі релігійної реформи, він довго держиться на невтральній позиції. Без протесту приймає присвячену йому книгу Скарґи з накликом до католицтва і різкими атаками на православну віру та посилає своїм знайомим, і коли ця книга викликає невдоволення православних, доручає написати на неї відповідь одному з своїх двірських літератів, нововірцеві Мотовилові, вражаючи тим до дна душі правовірного Курбського. Пише до папи листи, де заявляє своє гаряче бажання послужити ділу унії, і заразом нововірці антитринітарії уважають його своїм чоловіком з огляду на толеранцію й прихильність, яку показував він їх людям, а православні, світські й духовні, уважали його головою й „світилом“ православія.

Богословом — каноністом не був він ніколи. Курбський зве його чоловіком тільки „отчасти во правовѣрныхъ догматѣхъ искуснымъ“; Потій, зловивши його на необережнім вислові, що в православній церкві треба-б поправити де-що „звлаща около сакраминту и иньшихъ вымысловъ людскихъ“, злорадно вказав йому на неправовірність такого погляду, бо в тайнах східної церкви ніякої зміни або поправи не може бути. Признаючи глибокий упадок православної церкви, Острозький ладен був шукати для неї порятунку однаково чи у католиків, чи у протестантів. В тім була як байдужість для традиції, для національних елементів української церкви, так і легке трактування церковних питань взагалі; в релігії Острозький цінив моральність, дісціпліну, культурну сторону, але не привязував особливої ваги до догматичної сторони. Тому міг писати на протестантський зїзд, що православні далеко ближчі протестантам, як католикам. З другого боку тісні звязки з польськими й литовськими католицькими колами виключали всяку різкість у відносинах його до католицтва. Єзуїтські оповідання про те, що Острозький буцім мучив своїх синів за перехід на латинство, стоять у такій різкій суперечности до всього, що знаємо про Острозького, що не варті ніякого довірря. Раз тільки старий князь дав захопити себе роздражненню й гніву до виступів більше різких і рішучих — коли конспирація владиків пошила в дурні його з плянами унії й загрожувала завести всю

українську суспільність, без її волі й відомости, без ради і порозуміння, мов якихось бѐзсловесних, під руку папи. Але це був соломяний огонь, який швидко згас, і по грізних обіцянках вивести в поле 15—20 тисяч війська на оборону православної віри, князь Василь скоро став радити православним терпеливість супроти всіх, звернених проти них, атак правительства й уніятської єрархії.

Я дозволив собі спинитися на характеристиці князя Острозького не тільки як тодішнього голови українського народу, „начальника православію“ та характеристичного репрезентанта українського маґнатства, а також і тому, що ця характеристика потрібна нам для того, щоб оцінити ввесь, так сказати-б, Острозький епізод в історії духового життя XVI віку. Особисті прикмети князя Острозького дають нам пояснення недовговічности, ефемерности цього епізоду, а заразом кажуть шукати в його окруженні инших людей, яким завдячав цей епізод світліші свої сторони.

Першою справою, що мусіла згромадити в Острозі культурні сили й дати початок освітній та літературній роботі, було видання біблії. В звязку з тим стоїть заложення друкарні. Установлення біблійного тексту потрібувало не тільки книжного матеріялу, а й книжних людей, яких князь Острозький стягав з ріжних країв, а це скуплення культурних сил дало можність розвинутися не тільки літературній роботі та видавничій — завдяки друкарні, але й дало спромогу орґанизувати, по довгій перерві, першу школу вищого типу на Україні.

Про школу знаємо тільки, що вона в 1581 році вже істнувала, правдоподібно незадовго перед тим, в 1570-их роках вона й появилася. Сучасники називають її „триязичним ліцеем“, „колеґією“, „академією.“ Це показує нам, що фундатори й провідники Острозької школи хотіли зробити з неї школу вищого академичного типу.

Це не вдавалося за браком наукових сил — в них усе відчувалася недостача, хоч при величезних засобах, якими розпоряжав Острозький, він безпечно міг би постягати найкращі наукові сили сучасної Европи. Але тут на перешкоді, видно, ставав страх перед введенням неправовірних елементів у школу, і ще більше мабуть — брак енерґії й щедрости у старого князя.

Та хоч не вдавалося вивести Острозьку школу на верхи сучасної шкільної орґанизації, і на цій точці її прихильникам приходилося раз-у-раз відчувати брак культурних засобів, то все таки вона незмірно піднялася над рівенем старої школи, яка не сягала по-над науку русько-словянського читання й письма. Наука словянської

мови була поставлена більше науково, глибше й основніше, ніж у тих старих школах — це можуть посвідчити пізніші граматичні праці виховання Острозької школи Мелетія Смотрицького, що робили епоху в граматизації церковно-словянської мови. До словянської й тісно звязаної з нею книжної українсько-білоруської мови школа старалася приложити стилістичні методи й правила, вироблені західно-европейською схолястичною школою. Памятками того лишилися де-які літературні вироби Острозької школи, як вірші Герасима Смотрицького в передмові до Острозької біблії, хронольогія Римші, Лямент дому князів Острозьких. Памяткою словянської науки в Острозькій школі мабуть треба вважати і першу „граматику словенська языка", що була видрукувана в 1586 році в Вильні.

Крім словянської, вчили мови грецької й латинської — тому школа й зветься триязичним ліцеєм. Практична наука грецької мови, розуміється, могла бути поставлена без трудностей — „неновина бувати Грекам в Острогу", казали тоді. Але хотілося Греків правдиво-учених, досвідчених у тайнах богословської й фільософичної науки, і їх шукав Острозький і в Греції і в Італії, де тоді звичайно доходили вищих студій жадні знання Греки, за браком своїх вищих шкіл. Але ці заходи не приводили до особливих результатів, і тільки недовгими гістьми появлялися в Острогу учені Греки, які могли поставити на відповідній висоті науку грецької мови й письменства, фільософичних і теольоґічних дісциплін.

Таким був Кирил Лукаріс, що в роках 1594—98 кількома наворотами пробував в Острозі й учив в тутешній школі, і протосінкел Никифор, що по берестейськім соборі жив якийсь час в Острозі перед тим в 1580-их роках: обертався в Острозькім гуртку ще один Грек з західною (римською) освітою, Мосхопул, — ближче незвісний нам одначе ні що до своєї учености, ні що до характеру своєї діяльности, і другий якийсь Діонисій Палеольоґ, що їздив з дорученнями до Риму.

З грецької кольонії в Римі не знайшлося охочих їхати до Острога на завзив Острозького. Що дивніше, за ввесь довгий час свого істнування Острозька школа не подбала вишколити із своїх власних учнів спеціялістів в ріжних науках, спеціяльно в науці грецькій, і це тим дивніше, що вже в 1580-их роках, при патріярху був якийсь „спудей Федор" з України, „ученія ради еллинска языка, в немже всяка фільософія", і патріярх просив для нього помочи від Українців — „кныгъ ради купованія внѣшнихъ и богословныхъ ученій" (1584 року.) Боюсь, що й тут кн. Острозький не показав

себе надто щедрим меценатом. За ввесь час істнування острозької школи можна вказати тільки на одного чоловіка, що виглядає на „ученого стипендіята“ острозької академії, це єромонах і архидиякон Киріян, „сущій отъ града Острога, мужъ во еллинскомъ діалектѣ искусный, въ Енетіихъ (Венеції), Натавіи (Падуї) любомудрствовавшій, въ св. горѣ Афонстѣй поживщій“, як його рекомендує передмова до пізнішого видання його перекладу толковань Ів. Златоуста. Він дійсно був добре обзнайомлений з грецькою мовою.

Та які-б не були хиби й недостачі острозької школи, вона мала важне значіння тим, що випустила все таки з своїх мурів чимало людей з більшим науковим цензом і своїм живим прикладом збила гадки, розширювані ворогами в роді Скарґи, мов би при православній вірі, при словяно-руській традиції неможлива ніяка орґанизована школа, ніяка освіта, ніяка наука. В біоґрафичних звістках ріжних людей того часу, замісць давніших загальних звісток про науку у якогось учителя, ми починаємо стрічати вповні конкретні відомости про учення в школі острозькій. Приклад острозької школи дає реальну підставу до проєктів подібних шкіл і по инших місцях: так в 1588 році владика володимирський, Теод. Лазовський, із своєю капітулою соборною, постановляючи „за напомненнєм великого пана Константина князя Острозъского“ ріжні способи до направи й поліпшення порядків в соборній церкві, між иншим роблять спеціяльну фундацію для школи, „аби ховано два бакаляры такыхъ, жеби оденъ училъ по грецку, а другий по словенску“. З цього пляну справді не вийшло особливих результатів, але не безінтересне ширення ідеї грецько-словянської школи по острозькому прикладу. Правдоподібно, що й плян львівської школи, видвигнений в тих-же 1580-их роках не обійшовся без впливу тих-же острозьких взірців, і автор Перестороги, очевидно, передає погляди сучасників, представляючи, що новий культурний рух, поліпшення церковних відносин і дорогої його серцю освіти у православних вели свій початок від острозьких початків — острозької школи й друкарні. Вони то, мовляв, заохотили й патріярхів до ближчої участи в справах української церкви, до помочи їй церковними й культурними засобами, приготовили те відродження православної церкви, яке на погляд автора, затримала й ослабила тільки — унія, що внесла роздвоєння серед православних і їх енерґію обернула на внутрішню боротьбу.

Такі-ж ентузіястичні відзиви про літературно-науковий острозький гурток і його літературну та видавничу діяльність чуємо від пізніших українських письменників. Захарія Копистенський, описуючи

заслуги, положені князем Острозьким, так каже про цю першу українську академію наук: „Найдовалися на дворе его і мовцы оному Димостенови ровныи, философове и иные различныи любомудрцы. Найдовалися і докторове славныи, въ греческомъ, словенскомъ и латинскомъ языкахъ вицвѣчоныи. Найдовалися и матиматикове и астрологове превыборныи, межи которыми онъ презацный математикъ, философъ и астрологъ Янъ Лятось, котораий календаръ новий славне зганилъ и перомъ доводне перезъ друкъ доказалъ, же есть омылный." „Церкви і дворъ того княжати полныи православныхъ учителей евангелскихъ и апостолскихъ, полныи богослововъ истиныхъ, отъ богослововъ Діонисія, Атанасія и иныхъ многыхъ и отъ соборовъ и отъ патріярховъ всходныхъ, знаючихъ богословію и вѣру правую."

На жаль, знов таки ближчих відомостей про склад цього гуртка, про визначніших членів його й їх діяльність знаємо дуже мало. Майже виключно можемо судити про нього по друкованих працях, а при тім і про публікації його не маємо повного розуміння, бо багато острозьких друків досі звісно тільки в уривках, або й зовсім іще не звісно, не кажучи про праці, які друком оголошені не були.

Літературний і науковий острозький гурток мав очевидно мішаний характер. Його основу мусіло становити учене місцеве духовенство. Князь Острозький, правдоподібно, мусів підбірати людей освічених та учених на ті церковні посади, які відкривалися в його маєтностях від часу, як його стали інтересувати справи освітні й літературні, але поіменно не можемо вказати багато таких духовних. Знаємо з цього боку острозького священика Дамяна Наливайка, брата славного ватажка, перекладчика чи редактора кількох збірок перекладів, автора українських віршів, та згаданого вже єромонаха Кипріяна. Острозьким священиком уважають Василя, автора звісного трактату „о единой вѣрѣ", але це зостається мало правдоподібним. Не був по всякій імовірности духовною особою й „клирик Острозький", автор відповідей Потієві. Світським чоловіком був Герасим Смотрицький, один із головних репрезентантів острозької академії. Він був шляхтичем з Поділля й ґродським писарем у Камінці, поки не перезвав його до себе Острозький. Світський елемент представляли такі люди, як звісний нам Мотовило, якого Курбський уважав рішучим еретиком, і Христофор Філялет-Бронський, якого уніяти також називали явним еретиком, і православні не вважали можливим боронити від цих закидів. Зрештою про опіку й прихильність, яку князь Острозький показував унітаріям (социніянам), зосталася світла память серед них самих, як ми бачили. З другого боку не бракувало в його

окруженні й католиків. Ріжні Греки з близчих і дальших країв, православного і уніятського напряму (як той Палеольоґ) та всякі московські виходці доповняли ріжнородний склад острозького гуртка.

В першім періоді, в 1570—1580 роках на чоло острозької академії виступає Герасим Данилович Смотрицький і той Василь, автор першорядних, як на свій час, богословсько-полемичних трактатів. Смотрицький був один із старших членів острозької академії. Першою роботою, з якої пізнаємо його, було видання біблії: його імя носить тут простора передмова про вагу святого письма і вірші на герб князя Острозького; нема сумніву, що і в роботах над текстом біблії він мав визначну участь. Крім нього, як учасників біблійної комісії знаємо поіменно ще самого Івана Федоровича, і по-за тим можемо назвати тільки одно імя — якогось „многогрѣшнаго Тимотея Михайловича,“ що спорядив покажчик до Нового Завіту. Над цим кружком Смотрицький підноситься як літерат в повнім значінні слова — перший український літерат цього періоду, „wielki swego czasu w ruskim narodzie mąż,“ як його з гордістю зве пізніше син. На жаль, з його писань, якими він подавав „многу помощь и утѣху вѣрнымъ противъ еретиковъ и отступниковъ,“ ми маємо властиво одну тільки: „Ключъ царствія небесного.“ В передмові Смотрицький називає себе тут „худим простаком“, який „за великим мушенем, а найбольше за росказанем“ береться полемизувати з католицькими богословами „як плохий а голий за збройного рицаря воевати“. Це окрім звичайної, літературними звичаями приписаної скромности, має те значіння, що Смотрицький не був чоловіком з систематичною науковою освітою, а тільки талановитим самоуком. Свідомий цього, він не любить пускатися в небезпечні глибини доґматики і схолястичної діялектики, а більше арґументує від „простого розуму“, від практичного життя, зручно воюючи іронією, заступаючи жартом і влучним слівцем схолястично-наукову артилерію тодішньої полемики. Його трактат, в тім фраґментарнім виглядї, як ми його маємо (без кінця), складається з кількох статей, які на перший погляд звязані слабко, але перейняті одною ідеєю. Ідея ця — самовільність пап у справах віри, яка привела їх до відірвання від старої, традиційної церкви, представленої християнством східним. Виклад зближений до сучасної живої мови, досить живий, пересипаний приповідками, іронічними слівцями й дотепами, часом римованими, позбавлений тяжкого теольоґичного апарату. Він мусів робити сильне враження, і, як публіцист, Смотрицький мусить уважатися одним із найкращих, хоч його арґументація переважно біжить по верхах, від дотепу до дотепу, не за-

глибляючися в ті глибші і влучні гадки, які він розсипає місцями. В полеміці проти календаря він не запускається в питання історичні чи астрономичні, але вказує на ті невигоди, які виходять на практиці через переміну календаря і через істнування подвійного числення, по двом календарям. Іронизує, що природа не слухає папської реформи: „ті новопеременені квітні й маї замісць зеленої барви все білою нам зверху притрясають,“ лякаючи своїм мовчазним протестом серце вірних, і т. и.

Другий визначний репрезентант острозької академії сих часів — той Василь, звісний головно, як автор „книжиці“ „О единой истинной православной вѣрѣ“, 1588. Це книга иншого складу, ніж трактат Смотрицького, й автор — письменник иншої марки. Він хоче дати не публіцистичне писання, обраховане на хвилеве враження, але богословський підручник, де-б православний міг знайти по всім спірним тоді релігійним питанням не тільки потрібні пояснення, а й теольогичний апарат, запас аргументів, цитат письма й отців. Виклад позбавлений всіх тих елементів іронії, жарту, якими закрашує свої писання Смотрицький, він поважний, сухий, не прозорий, перетяжений цитатами; мова словянська, зрідка закрашена елементами живої мови. Людям старих традицій він міг подобатися: Вишенський пише під сильним впливом „книжиці“ й дуже доручає її своїм читачам, але ширшої популярности вона не мала.

В другім періоді свого істнування, в 1590-их і 1600-их роках, острозька академія пишається іменами Філялета-Бронського, Клирика Острозького і Мелетія Смотрицького. Бронський, як чоловік або перейнятий в значній мірі впливами раціоналістичних поглядів, а може й отвертий член якоїсь протестантської конфесії, як його представляють уніати, ближче до острозького кружка у всякім разі мабуть не належав. Клирик Острозький, автор двох відповідей Потію з 1597 до 1599 роках, виразно зазначує свою приналежність до острозької школи, і Потій його трактує, як молодого студента (жака) цеї школи. Отже інтересно зазначити близькість його відповідей до трактату Герасима Смотрицького, того традиційного ректора острозької школи: та-ж жива мова, живий тон, закрашений гумором і іронією; трапляються й чисто формальні подібности — місця дуже близькі і змістом і формою до місць „Ключа.“ Одначе Клирик далеко більше пишається своєю шкільною ученістю, очитанням в святім письмі і в отцях церкви; стрічаємо цитати і з світських латинських письменників (з „Листів“ Петрарки): місце римованих дотепів заступають поетичні мрачні обороти. З цього погляду багато подібного бачимо у Клирика з иншим

вихованцем острозької школи, сином Герасима Максимом, в чернецтві Мелетієм Смотрицьким. Подібности ці дали навіть привід до здогаду, що під псевдонимом Клирика таївся той сам Максим, але правдоподібніше буде вважати подібности в писаннях Клирика і Мелетія Смотрицького за впливи спільної школи.

Таким чином з острозькою академією, так чи инакше, з Апокрізісом Бронського включно, лучиться поважна частина того, що появилося в сучаснії публіцистично-богословській, полемичній літературі на Україні і Білоруси за чверть століття, від „Ключа" Герасима Смотрицького до „Треноса" його сина. В літературній продукції головна позиція, головна заслуга острозької академії. По-за тим має вона в своїх здобутках видання першої повної біблії словянської й кількох менше важних видань святого письма й церковних книг святих отців (де-що зісталося не видруковане й було видане пізніше по-за Острогом, де-що лишилося, очевидно, невиданим). Взагалі хоч острозька друкарня в 1580—1590 роках була найбільше діяльною, а часами й одинокою на Україні, вона не визначалася ані дуже багатою, ані постійною продукцією, коли судити по тому матеріялу, який ми маємо. І тут такий маґнат, як князь Острозький, міг-би безперечно, дати більший і живіший імпульс ділові, а тим часом доходило навіть до того, що князь Острозький просив львівських братчиків позичити йому з друкарні письма грецького або словенського для друку тої чи иншої книжки. Не кажу вже про незвичайно скупий і бідний вигляд острозьких друків, найчастіше позбавлених всяких оздоб — бідніших не тільки від київських, а навіть і галицьких друків.

В 1603 році вмер Олександер, одинокий з синів Константина Острозького, що зостався вірним православію — надія православної української суспільности. Мусів бути щирий „лямент", яким оплакала його острозька академія, і гірким чуттям віє від науки синам, вложеної в уста покійного князя:

Памятайте, жесте с княжатъ рускихъ Острозькихъ вышли
ихъ вѣру, дѣяльность и побожность мѣйте на мысли!
Вами хочу похвалити ся передъ маєстатомъ
божимъ, кгди з васъ жаденъ не будетъ апостатомъ . . .

Ці остороги зосталися даремними: діти Олександра зосталися під впливами матері, гарячої католички, приятельки ярославських єзуїтів; врештою повмірали в молодім віку. В 1608 році пішов до гробу і сам старий князь Василь-Константин. Острозькі маєтности й фундації

перейшли в руки католиків. Острозька школа й друкарня потиху завмірали, а на їх місці кінець кінцем запишалася колеґія єзуїтська, фундована Анною-Альоїзою, внучкою старого князя.

143. Богданові роковини.

Тихо і непомітно серед неспокійного, трівожного нинішного життя пройшов памятний для України день: 250-ті роковини смерти її великого гетьмана (27 липня 1657 року).

Девять літ тому минули такі-ж роковини великого народного повстання, піднятого ним. Півчверта року — 250 ліття того факту, що пізнішим поколінням, з затратою історичної перспективи, почав здаватися немов розвязкою того великого народного руху, його закінченням, хоч в дійсности був тільки епізодом його, тільки необчисленим у своїх наслідках, невідгаданим у своїх впливах на дальшу долю українського народу — розумію піддання України під зверхність московського царя. І ті роковини також промину́ли без ювилейного гамору, без розголосу — трудно було справляти відповідно ті ювилеї.

Ті епохальні події так міцно панують іще й досі над нами, над нашим життям; їх наслідки впливають іще так сильно; вони ще такі далекі від того, щоб перетворитися в прості історичні, у всьому пережиті й перейдені факти . . . Самі назви їх згучать, як боєві гасла, виключаючи можливість холодного, антикварського їх оцінювання. А їх спадщина така складна, скомплікована, така — многогранна, перемінлива в ясних і темних своїх сторонах, що треба добре означити своє становище до тих ріжних ясних і темних її сторін, щоб взяти відповідний тон — в мажорі чи в мінорі.

Особливо для російської України. Становище галицької України простіше. Для неї Хмельниччина передусім — памятний акт в боротьбі з шляхетською Польщею, з якою бореться вона й досі — момент; коли цьому віковому ворогові український народ задав смертельну рану, — перший акт тої перемоги над ним, що ще не наступила, але чується душею розбудженого народу. Для російської України ця історія далеко більш складна, і тоді, коли проходили ці 250-літні роковини, уставляти свій погляд на ті ріжні сторони її ще неможна було. Через те ліпше здавалося й не рухати її. А ті, що стерегли своїх здобутків перемоги над народом-переможцем, теж уважали за ліпше в тихости споживати овочі її — й не торкатися старих

ран переможених: І роковини проминали серед напруженого мовчання. З галасом і гамором вирвалися тільки виродки історичної Польщі — галицькі „вшехполяки" з святкуванням увільнення Львова від Хмельницького 1655 року. Святкували й тріюмфували факт, що їх предки репрезентанти історичної Польщі — ціло вийшли з рук революційного українського народу — що Хмельницький дозволив їм відкупитися від народної помсти. І святкуючи цю ганебну для старої Польщі хвилю упокорення перед повстанцем-хлопом, вони обсипали його й увесь український народ лайкою, в злобі і нерозумі, як буває з карлами-виродками.

*

То були роковини фактів, тепер роковини чоловіка — головного діяча тих вікопамятних подій. І як ті, так і ці роковини минають тихо — не тільки тому, що очі нашої суспільности занадто напружено звернені в будущину, так, що не лишається місця й охоти для рефлексій з минулого, — але також і тому, що в тіні тих епохальних фактів, яку кидають вони, никне сама фіґура їх головного діяча, і говорити про нього, значить говорити про ті факти — такі необчислимі, такі трудні для оцінки, — і так само треба уставляти свій погляд на ріжні сторони його діяльности. Це явище для Хмельницького спільне з иншими історичними діячами, що звертають увагу не так своїми індівідуальними, субєктивними прикметами, як тими визначними фактами, в яких більш або менш активну ролю судилося їм мати. І хоч яку визначну ролю довелося відіграти Хмельницькому в великім українськім руху — він зостається в тіні не тільки супроти величезного обєктивного значіння тих подій, але також — і наслідком стихійного характеру того народного руху та своєї діяльности в нім. Не вважаючи на дуже високі таланти вождя, адміністратора, дипльомата, проявлені ним, його індівідуальність проявляє себе слабо — тому, що не він кермував фактами, а періпетії великої народної боротьби, раз зведеної з мертвої точки, ним кермували, і він тільки намагався достроїтися до них, до їх вимог — і то не завсігди щасливо.

Він не перебільшав, коли називав себе малим і худим чоловіком, який сам не думав зробити те, що зробила в його руках раз зрушена стихійна сила. Відомо, що він розпочинав справу для узьких клясових інтересів козацької верстви, і коли наоколо нього шуміло вже всенароднє повстання, він — ще не оцінюючи його значіння, торґувався з королем про марні козацькі привілеїї, за ціну їх готовий зложити зброю і полишити ні з чим розбурхані ним народні

маси. Силкуючися втягнути в свою дальшу боротьбу з віроломним ворогом нового союзника — Москву, він в розпалі цеї диплььоматичної гри надавав таких обіцянок і пропозицій, що коли прийшлося повести діло з цим новим союзником, побачив, що звязав собі руки і ноги, і всю свою енергію, замісць боротьби з Польщею, мусів звернути на те, щоб розплутати себе та дати місце тим політично-автономичним постулятам, які наростали в цих роках свобідного незалежного українського життя. Останні роки його життя пішли на гарячі заходи коло того, щоб сотворити собі нову точку опори, вирватися з пут московського централізму й забезпечити автономне українське життя. Але він умер, не довівши до кінця цеї роботи, полишивши проблєму свого життя недовершеною, недокінченою, і в руках його співробітників вона почала все гірше заплутуватися, розвалюватися, замотавши зовсім українське життя й звівши його до справжньої „руїни“.

Порівняння Хмельницького з його співробітниками й наступниками власне дає справжню міру цьому чоловікові, і ми розуміємо, яка при всій стихійности й несвідомости — страшенна сила була в цього чоловіка, чому підіймався він так високо над хвилями цього великого народного повстання, приковуючи до себе увагу сучасників і їх потомків, приймаючи на свою голову благословення одних і клятви других, так, як би він справді був свідомим автором і творцем тих всіх подій. І його клялп не тільки репрезентанти історичної Польщі, яку він розвалював, — від сучасників його до сучасників наших, які й досі не можуть спокійно говорити й думати про цього чоловіка (порівняти недавній портрет Хмельницького з ослячими ухами і козячими рогами в популярній книжці варшавського „ученого“ і всі вибрики вшехпольського ювилею 1905 року). Клялп його й народні маси українські за море сліз і крови, розлитої з таким малим здобутком для долі тих мас. Але скоро память її промпнула, і постать Богдана зарисувалася в неясній минувшині, як образ великих змагань народних, і він став близьким і милим не тільки тим, хто зібрав овочі великого народного руху, не тільки всім beati possidentes Гетьманщини, але й усім, хто дорожив останками її свобідного автономного устрою, хто пестив у душі своїй память народних поривів до свободи політичної й економичної, до національного визволення. Та зникли й ті останки автономного українського життя, впала й пилом припала Гетьманщина, і Хмельницького зробили своїм героєм уже прихильники й оборонці нового (для нас уже „старого“) режиму. Софисти православія, самодержавія й народности співали йому дифірамби, а Юзефо-

вичі будували йому монумент во славу „єдиної неділимої“. І своїми фальшивими хвалами споганили колишнього улюбленця України на довго і довго для репрезентантів нової відродженої української ідеї. Він став героєм старорежимних — вороги старого режиму відвернулися від нього. І пророк нової України обсипав гіркими й зневажливими докорами „пяного“ виновника нового закріпощення України.

*

Траґедія Хмельницького, проклятого за життя народними масами, що піднялися на його поклик; розбитого невдалими наслідками політичного визволення перед смертю; спаленого і розвіяного рукою ворога по смерти; апотеозованого ворогами свобідної України й огорненого погордою її нових борців — триває досі. Але може час закінчити її й, осудивши помилки й хиби, — оцінити те, що було в нім і в його діяльности близького, рідного й дорогого нам! . . .

Переживши новий народний рух, анальоґічний багато в де-чім із старим рухом XVII віку, бувши свідками його стихійности, несвідомости, його успіхів і невдач, — ми ліпше можем знати, скільки свідомости, скільки пляновости можна вимагати від руху XVII віку, веденого з такими, незмірно меншими культурними ресурсами — темними народними масами, з такою мало що вищою від них інтеліґенцією, якою була тодішня козацька старшина. Чи тодішня, польсько-шляхецьким пануванням забита, дезорґанизована, занекультурена Україна могла претендувати на вождів свідоміших, талановіших, ніж був Хмельницький!

Рушив титан — великий, темний, осліплений, закований, загнаний у землю, — могутний і темний, як та чорна земля, яку він мав в оковах обробляти. І на переді йшов його провідник — такої-ж титанічної сили і вдачи, як персоніфікація тої могутної й сліпої народної сили, — мало що свідоміший від неї, але з тим-же титаничним розмахом сили й енерґії, що й у неї. Страшними напруженнями своїми стрясав він українською землею. Могутний і стихійний, як природа, що в своїй стихійній сліпоті не може розміряти своїх засобів для осягнення своєї мети і в безумній марнотратности губить міліони одиниць для заховання роду, „ідеї“ — розтрачував він сили народні, лив кров і стелив трупами рідну землю, — поки стихійні сили титана не вичерпалися від цих безмірних і надмірних трат, і його могутні рухи не перейшли на безсилі конвульсії.

Хмельницький горів, як на вогні, серед цеї боротьби, що натягала до останньої міри всі духові сили його, всю нервову енерґію, в незмірній

тривозі, в свідомости страшної одповідальности, яку клало на нього це завдання, що спало на нього і в своїй незмірній широті все більше вирисовувало й уяснялося його свідомости. І він умер в страшній турботі, чуючи, як вичерпуються сили народу, як тратить він свою моральну силу над ними і як разом з тим заплутуються, стають усе складніші обставини, все тяжчою стає народна проблема. Він умер, і сліпий титан зостався без провідника. Маленькі ліліпути обсіли його й міцно звязали його сіткою дрібних, але сильних ретязків, прикували його наново до землі, загнали його знову в землю — на довгі століття.

Він став знову рабом. Але в його душі — темній і сліпій, ясним, блискучим промінням лишилася й живе память про той незабутний, короткий, а блискучий момент, коли він на хвилю почув себе свобідним і жив в ілюзії здійснення своїх бажань. Він виспівав свою радість, свій тріюмф у короткій, як переможний крик, пісні, де святкував увільнення України від „Ляха, Жида і Унії".

Конкретними до тривіяльности назвами він назвав в ній ті ідеї, які опанували його. Він тріюмфував свою перемогу над національним гнітом, над силою клясових і національних привілеїй, над властю капіталу і захоплених прав над народною працею, над всяким насилуванням свобідної совісти й мислі. І память цеї перемоги в минувшині світила поколінням за поколіннями в пітьмі неволі й пониження, як заповідь такої-ж перемоги — але вже перемоги тривкої, не скороминущої в будучности.

І коли ми тепер наново підносимо прапор свобідної України, прапор національного, культурного й економичного визволення українських мас — прапор свобідного розвитку національного життя — чи не чуємо ми, як через століття вяжуть нас моральні звязки з тим великим народним рухом, звязаним з іменем Богдана? Які близькі нам ті мрії про Україну без хлопа і без пана, свобідну, що носилися перед очами старого гетьмана і його співробітників і сучасників? Як через покоління наших попередників пробігає до нас і по нас та искра нервової енергії тих великих змагань?

XI. Осип Маковей.

144. Думка.

Мені здається, я не жив,
А тільки все збірався жити,
Чогось шукав, за чимсь тужив,
Бажав комусь ввесь вік служити...
Аж ось і молодість минула,
Не живши, втомлена заснула.
І прийде день, як та слота,
Я довгу панахиду правлю:
Прощайте, молоді літа,
Не гуджу я вас і не славлю,
З могили вже вас не добуду,
Уже я молодим не буду.
І в тім жалю мов бачу я:
Не мертва молодість, лиш сонна, —
Не в пору ще журба моя,
Не в пору пісня похоронна:
Ще поживем! Давайте жити,
Чогось шукать, за чимсь тужити!

145. По-над хмари!

По-над хмари! По-над хмари, брате!
Вийди в гори з навісної хати!
На верхах самітних там ще тихо,
Не зайшло туди ще людське лихо.
Не стають там весняні чари,
Вітер там горою, низом хмари.
Але кращі там сніги лискучі,
Ніж на долах повінь, град і тучі;
Краща студінь, пустка там сонлива,
Ніж весна на долах нещаслива.
Тихий світ там буде твій учитель,
Сам ти свій суддя і потішитель!

146. В мою хатину.

В мою одиноку хатину
Десь з поля бджола залетіла,
Ударила крильцями в шиби
І гучно мені забреніла.
Бренить моя бджілка маленька,
Нагадує весну чудову,
Несе мої думи далеко
У поле зелене, в діброву...

Т слово, що раз ти сказала,
Так серце моє звеселило!
Воно гомонить мені всюди,
Де ступлю, так любо так мило.

Несе мої думи далеко
У привітну, тиху хатину:
Там бачу я радого мужа
І любу, щасливу дружину . . .

147. Хто дав ту постать.

Хто тобі дав тую постать принадну,
Що надивитись на тебе не можу?
На ту дівочу красу ненаглядну
Пісню величну, преславну я зложу,
Що гомонітиме вічно світами,
Усміхом ранку весни усміхнеться,
Землю застелить ніжними квітками,
Запахом милим у мир розійдеться,
Срібним ручаєм заграє луками,
Дзвоном вечірнім задзвонить тужливо,
Шумом гаїв зашумить чарівливо,
Світлом веселки на мить заяснів,
Жаром вечірнього сонця загріє,
Оддихом літньої ночи задише,
Словом пестливим до сну заколише,
Мріями тихими серце обкине,
Радістю в душу тужливу полине . . .
Пісню величну на честь твою зложу,
Бо надивитись на тебе не можу.
Хто тобі дав ту красу ненаглядну,
Усміх роскішний і постать принадну? . . .

148. Надо мною листя зелене.

Надо мною листя скрізь зелене,
Сонце тиснесь в тінь лісну лучами,
Дерева розлогі вколо мене,
Долом густо вмаєні кущами.
Легіт теплий ледви чутно дише,
В тіні квіти головки вниз клонять,

Пташка пирхне, листям заколише,
Десь далеко жайворонки дзвонять.
Сойка закричить там неспокійно,
Дикий голуб туркотить на дубі,
В сяєві мушки буяють рійно
І розносять згуки тихі, любі.
Між кущами в тіні при ручаю,
Що помалу вється між травою,
На мураві я сижу, думаю
І любуюсь довго самотою.
Як незамітно минають хвилі
Серед твоїй зелені, діброво!
Чую, як мій дух росте на силі,
Як він одживає тут наново.
Сторони родимі, величаві,
Не заступить вас чужина жадна,
Світ манить мене на цій мураві
І будущина мені принадна.
Дух мій вдвоє до життя охочий:
Ним я звеселю тяжкі години,
Як брилянт, що світить серед ночи
Світлом сонця, набраним за днини.

149. Туга.

Біжить у яр вода,
Біжить вода і сріблом ллється:
Над нею дівчина сміється,
Роскішна, молода.
Голубко не втікай!
Скажи мені ту гарну казку
Про радощі, дівочу ласку,
Скажи про тихий рай!

Ах, казочко моя!
Я чув її, а де — не знаю,
Забув — і з туги занивàю,
І рад би вмерти я,
З водою поплисти
В далекий світ, щоб не тужити,
Або тут серденько зложити,
Квітками зарости!

Шуміли би ліси,
Шуміли би мені діброви
Про чари вічної любови
І вічної краси.

150. Елєґія.

Коли помрем і заростем квітками,
У споминах ще оживем не раз,
Аж поки поруч з нашими кістками
Заснуть усі, що памятали нас.

І буде це вже наша смерть остання,
Наш порох вітер світом розжене;
Прийде весна, прийде пора кохання,
А нас ніхто й ніколи не спімне.

Аж вийде раз колись дівча самотне
В полудне ясне в тихий сонний ліс:
Неждано серце защемить скорботне,
І ясний світ померкне їй від сліз.

Це нас вона побачить і почує,
Мов сон і казку із старих часів;
Закриє очі й тяжко засумує,
Заслухавшись у тихий сон лісів . . .

151. Мрія.

Був лицарь раз, що закохався
У мрію гарну, чарівну:
За нею гнав він, увихався,
Все бачив лиш її одну.
А мрія ця зрадливая
Сміялася, щасливая:
„Мій лицарю, мій любчику,
Біжи, як хоч, голубчику,
Спійматись я не дам!“

Аж по літах спіймав він милу:
„Ти вже моя! Ти вже моя!“
Обняв її, бере насилу:
„Яка-ж прегарна ця земля!“
Аж дивиться: що сталося!
В руках усе розпалося,
Могилою повіяло
І смерть кругом посіяло, —
Прощай же, світе мій!

Відскочив лицарь, як ранений,
Скричав, як звір, упав, затих,
Доліз насилу в бір зелений
І там на самоті застиг.

І спить там мій улюблений,
Землею приголублений,
З травою і билиною,
Заквітчаний калиною, —
Мій лицарь гарних мрій! . . .

152. Некрут.

Помер некрут в непривітній столиці,
Далеко од свого села,
Од матері, убогої вдовиці,
Од любки, що в селі жила.
Помер, не бачивши у час конання
Ні слізки жалю, ні зітхання.
І вже його везуть на чорнім возі,
В могилу піп його веде,
Музика грає марша, по дорозі
Гурток вояків мовчки йде.
Не видко тільки біля домовини
Ні матері, ні любої дівчини . . .
Помер некрут — і труби грають смутно
Йому байдужому в труні;
Під віком жалісної гри не чутно, -
Бо він лежить у вічнім сні.
Вже дзвонять дзвони на цвинтарній брамі,
Вітають гостя, що спочине в ямі.
А там в селі його убога мати
До його пише лист дрібний:
„Мій сину наймиліший, що чувати?
Чому не пишеш, чи гнівний?
Кланяєсь Настя Василеві свому . . .
Чи ти приїдеш на Різдво додому?“ . . .

153. Сарна.

Сарна зранена гинула в кущах,
І крук голодний на гиллі вже кракав;
Як сльози я уздрів в її очах,
То й сам упав на землю і заплакав.

Моя спрітко, хто-ж то вбив тебе?
Мовчить сарна, конає на мураві;
Крильми лопоче лютий крук і жде . . .
Довкола сум — то смерть іде в темряві.
І круки вже летять з усіх сторін . . .
Ах, це-ж гріхи людей, не чорні круки!
За ними громом гуркотить проклін
На камяні серця й кріваві руки.

154. Камяна епоха.

Прочитавши вчену книжку
Про епоху камяну,
Бачу: суне мій прабатько
Крізь гущавину лісну.

Оленя несе додому,
Піт із нього аж тече, —
Сонце вже у праліс тоне
Та скажено ще пече.

Скинув добич при печері,
Кличе жінку із нори:
„Дай же їсти, що печене,
А звірюку забери!“

А прамати тихо каже:
„Я сьогодня не пекла.
Є сиреньке мясо добре.
Подивись, я принесла“ . . .

А прабатько як не крикне:
„Чом же стерва не спечеш?
Геть мені з печери, бабо,
Бо убю, як не втічеш!

„Я волочуся лісами,
Змарнував життя своє,
А вона сирого мяса
На вечерю подає!“

Налякалася прамати,
Каже: „Та огонь погас!
Що я патиків натерлась,
Не затлілись ані раз!“

Вхопив муж ножа з кременя;
„Геть з очей мені, стара!“
Витяв з оленя пів шинки,
Їсть сердега, хоч сира.

Затулила жінка очі,
Сльози кануть з-під долонь:
„Все що-дня печи печеню,
А так тяжко про огонь! . . .“

Ох, не плач так, праматусю!
Це ще не біда тобі!
Научись огонь робити
І кінець усій журбі!

Гірше буде твоїм дітям
Тим у електричний вік:
Буде в них огню доволі,
А печеня раз на рік . . .

155. Модний плуг.

З того часу, як у хаті Сенька Грималп між образами появилася оправлена в рямкп членська грамота товариства Наукп, Грималa немов відмінпвся. То був чоловік, як инші люди, а тепер раптом згордів, як би великого розуму доскочпв. Довгі часп і сам він ставав перед цею грамотою та любувався нею, і людям, що приходилп до нього, показував її та не забував при тім сказатп, що на ній він написаний: Сенько Грималa, господарь в Голодній Ямі. Люди оглядалп грамоту і дивувалися, що то за образ! Такого вонп ще не бачплп. Святий не святий, бо звідкп-ж Грималі бутп на святім образку, а такп тут і церква і якийсь янгол з смолоскипом, і мабуть злий дух з крилами на землі — а з боку „Сенько Грималa, господарь в Голодній Ямі“. Та колп-б ще він сам тількп, але тут і синя печатка і підписи якихось панів із Львова. Чудний образок та й годі, такого на ярмарках не продають. І звідкп Грималі прийшло на думку запізнатися з тими панами із Львова? Послав за порадою дяка одного ринського, а вони йому звідти і грамоту і книжечкп і „календарь“ — все за того одного ринського.

— Наші люди нічого не розуміють, — говорив Грималa перед дяком, з котрим від часу своєї приналежности до Наукп частіше сходився і читав ґазетп. — Хто з них, наприклад, знає, що тепер діється в Болгарії? Як-же там, пане реєнтий, найшли вже тих, що вбили Стамбулова?

— Ні ще, — відповів пан реєнтий, — в ґазеті стоїть, що й не знайдуть тих розбійників.

— Ото вам порядки! І де вона є, та Болгарія? — питався Грималa цікаво.

— Під Турком.

— А Турок де?

Дяк також не знав, де є Турок, але це не шкодило ні йому ні Грималі, живо займатися болгарськими справами. Грималa знав справу убийства Стамбулова так, що раз і жінці став її розповідати; але жінка слухала його дуже неуважно, він махнув рукою, сказав: „Де жінкам до політики!“ і вже більше з нею в політичні розмови не вдавався.

Вичитав раз Грималa в ґазеті, що товариство Наука устроює господарське віче і запрошує на нього всіх своїх членів. Грималa уважав тепер за свій обовязок поїхати на це віче, тим радше, що й дяк мав охоту.

— Ти куди знов? — спитала жінка, побачивши, як чоловік запрягав коні.

— На господарське віче.

— Це що таке?... Тільки дармо худобу змучиш.

— Ет, що ти знаєш! — відворкнув Гримала, взяв з собою хлопця, щоб було кому пильнувати воза, забрав дяка і поїхали.

В магістратській залі міста, де відбувалося віче, повно селян з ріжних сторін. Сидять собі, як пани на кріслах, і слухають науки. Між ними й Сенько Гримала, сидить разом з дяком, дивиться та слухає, що пани від Науки говорять. Вийшов один старий панотець і каже, яка то Наука славна і як вона дбає за селян. Гримала згадав свою грамоту — і промова панотця йому сподобалася. Був би плескав в руки так, як якісь люди недалеко нього, але йому видалося, що це дитяча робота плескати в руки, так він і сидів мовчки. Вийшов другий пан і каже: „Поздоровляю вас, мої панове, що ви приїхали з ріжних сторін, не жалували труду... Могло вас зїхатися більше, але й так добре!“ Гримала був дуже радий, що ніхто не міг мати до нього жалю, що не приїхав. Вийшов третій пан і став говорити про крамниці. Гримала слухав якийсь час і промову зрозумів так, що всі селяне повинні поробитися крамарями. Він подумав собі, що не має потреби крамарювати, розсівся вигідніше на кріслі, склонив голову і став згадувати військову музику, що чув її на вулиці, як ішов сюди на віче. Прийшли йому на думку його літа служби у війську — і він задрімав. Удосвіта встав був, і сон ломив його. Не довго дрімав, і не коротко, але як пробудився від оплесків, то вже того пана, що говорив за крамниці, за столом не було, а де-які селяне виходили з залі. Гримала встав і пішов за ними, лишаючи дяка в залі. Вийшов на місто, походив по ринку, оглянув склепові вистави, пішов подивитися до коней, випив горівки, перекусив де-що і знову вернувся до магістрату. Селян було тут уже не так багато, як перше, але ті, що були, вже не сиділи, а стояли, приступили ближче до столу, за котрим сиділи пани і, натягнувши шиї, щось оглядали та слухали. Перед столом і на столі стояло кілька коловоротів, щепи, насіння трави в мішечках, млинок до чищення збіжжя, кінський сапач і плуг. Жвавий панок стояв коло плуга і говорив поважно:

„Плугом оремо землю. (Ну, ми це знаємо! — подумав собі Гримала.) Плуг старший, як перо, котрим пишемо, і хто знає, чи не вартніший. (Певна річ! Перо дістанеш за крейцар, а плуга ні! обізвався Гримала до дяка, що стояв коло нього, але так голосно, що це почув і бесідник.) Це не так треба розуміти, — говорив пан

дальше — плуг вартніший тим, що він для нас усіх оре землю, на котрій росте хліб, а пером землі не зорете. Що то було-б, як би не було плуга? (Голоси: Біда!) Чим би тоді люди землю орали? (Грималаа аж розняв руки з дива: справді, чим би люди землю орали, як би не було плуга?) Отже бачите, мої панове господарі, який важний є плуг. Але цей плуг, що тут стоїть, не такий, як ви уживаєте. Ви уживали до недавна дерев'яних плугів, тепер уже маєте залізні, але такі, що тільки одну скибу ріжуть, а оцей плуг ріже вам відразу дві скиби, бо в нього два чересла. (Грималаа став на пічипках, аби ліпше побачити плуг: справді у нього були два чересла.) Такі плуги повинні ви у себе завести, бо з ними половина роботи: за пів дня можна зорати поле, що ви орете цілий день. (Хитро! — обізвалися де-які голоси). А тепер, коли я вже вам пояснив, як уживати млинка, сапача, коловоротів і плуга, приступимо до роздавання премій. Будемо льосувати, хто ті речі, що тут стоять, виграє. Хто виграє, той може забрати їх собі додому задармо. А забравши, нехай другим показує і шанує їх, бо де-котрі з них дорогі. Сам такий плуг коштує сорок зл. (Ов! — не втерпів Грималаа, — оце-б варто дістати!)

Стали льосувати: одна читальня дістала Млинок, друга коловорот, де-які господарі подіставали господарські книжки, щепи, по кварті насіння купчатки, один дістав сапач, дяк з Голодної Ями дістав також коловорот — лишився ще плуг. — Ох, коли-б то я його дістав! — подумав собі Грималаа — і чи він в таку годину сказав, чи так уже Бог дав, вийшов пан за стіл та й каже: „Плуг виграв господарь Сенько Грималаа з Голодної Ями.“

— Я тут! — крикнув Грималаа і став протискатися помежи люди до свого плуга, як-би боявся, щоб хто не забрав його.

— Можете собі плуг забрати, — сказав пан.

— Дякую вам, паночку, за ласку, — промовив зворушений Грималаа і хотів пана поцілувати в руку.

— Не мені дякуйте, а Науці, що за вас дбає, — відповів пан поважно.

Грималаа був би з радої душі подякував Науці і був би поцілував її в руку, навіть оглянувся так, як-би сподівався знайти її в залі, але не побачив, її, отже став коло плуга і почав його оглядати. Сорок ринських коштує! Такого плуга, як Грималаи Грималами, в їх роді ще не було. Грималаа схилився і пробував підняти плуг. „Ов! та й тяженький собі! Підняти годі!“

— Скільки він важить? — осмілився ще Грималa спитати в пана, що говорив про плуг.

— Вісімдесят чотирі кільоґрамів, — відповів той.

— То це скільки буде так понашому?

— Близько два сотнарі. От, як би два кірці проса.

— Гм! — подумав Грималa. — Ну, побачимо! А забрати треба; не лишу його.

Пішов по віз, заїхав перед маґістрат і при помочи сина й дяка з тяжкою бідою зніс плуг по сходах з першого поверху вниз на віз.

— Це що за плуг такий? — питався син.

— Ну, плуг на два чересла, дві скиби відразу кладе.

— Та як таки: цілий залізний? Чепіги залізні, гряділь трохи не весь залізний, чересла, леміш — —

— Е, що ти знаєш! Їдьмо!

Дяк поставив коло плуга свій коловорот, сів поруч Грималя — і поїхали. Дяк не дуже тішився своїм коловоротом, не знав добре, що з ним і починати, та кривдував собі, що дістав таку дешеву премію; зате Грималa був дуже радий, що йому трапилася така дурничка. Одного ринського дав Науці, а вона йому за це і грамоту і книжки і календар і плуг за сорок ринських — — — Добра ота Наука, дай їй, Боже, здоровля!

Приїхавши до Голодної Ями, дяк поніс свій коловорот додому, а Грималa скинув плуг до шопи і постановив собі зараз при першій нагоді спробувати його. Жінка відражувала йому це, щоб люди з нього не сміялися, що якісь новини заводить, але Сенько не думав жінки слухати. Дві скиби класти відразу — це полекша велика, половина роботи, як казав той пан на вічу.

В тиждень потім, скоро світ, зайшов Грималa до шопи. Тут у куті лежав старий плуг з одним чересломь, з дерев'яними чепігами і з дерев'яним гряділем, а коло нього недалеко новий плуг з двома черeслами і майже цілий з заліза. Лежали вони мовчки, як два чужинці, один з селянського, другий з панського роду, що зовсім не мали охоти знайомитися один з одним. І Грималі прийшла до голови якась незвичайна думка, коли поглянув на ці два плуги, бо при тім усміхнувся.

Він не без глуму в погляді приступив до старого плуга, поставив його гряділем на землю, а чересломь догори, і повернув ним сюди-туди, мов легеньким пером, завдав собі його на плечі і спер потім о стіну. Це играшка, не плуг, а оцей новий, то вже що инше. Грималa, правда, підняв його з землі, але зараз і поставив, щоб не

подвигатися. Прикликав жінку, щоб помогла йому винести плуг на віз.

— Чому-ж не причепиш його до теліжок? — питається жінка.

— Ще сьогодня не хочу з ним так через село їхати, радше в полукішок сховаю, перше мушу спробувати. Берім його на віз!

Висадили плуг на віз, і старі деревляні теліжки до нього. Ці теліжки ніяк не годилися до цього панського плуга, але завдання їх невелике, міг і на них спочивати гряділь модного плуга.

Разом із своїм хлопцем поїхав Грималa на ниву під ліс; з тяжкою бідою стягнув знову плуг з воза, причепив до нього сворінем теліжки, запряг коні і почав ставляти чересла. Не легко воно йому йшло, він аж засапався, переносячи плуг під межу ниви. Притиснув чепіги і „вйо!“ крикнув на погонича й на коні.

Коні шарпнули, оба чересла зарилися гладко в землю. Та не вспіли коні увійти з десять кроків, як стали, відсапуючи тяжко.

— Чому не поганяєш? — питається Грималa і дивиться на дві рівні скиби за собою.

— Вйо! — крикнув погонич і вдарив коні батогом.

Коні знов рушили, потягли плуг на два кроки і стали.

— Що таке? — дивується Грималa. — Поганяй, бий сиву, то вона така лінива!

Під ударом бича сива так шарпнула, що сворінь вихопився з гряділа і теліжки відскочили від плуга.

— Треба иншого сворíня, тут дірка завелика, — доміркувався Грималa, засадив знову залізний сворінь, а крім нього всадив ще деревляний кілок, аби сворінь придержував.

— Ану! поганяй!

Плуг поступив знов зо два кроки і став.

— Ага! Це ще треба тою кермою вміти орудувати, аби чересла йшли в лад, — подумав Грималa, витяг чересла з землі і подивився, як вони стоять. Здається, добре, тільки землі набилося поміж них, тому так тяжко йде. Вибив землю истиком, засадив чересла знов у землю і казав поганяти. Коні натягаються, як струна, сопуть та оглядаються, що за морока з плугом: давніше так тяжко не йшло.

— Аж коні впріли! — замітив погонич.

— Ну-ну, ти не питай, тільки поганяй!

Погонич ударив знов сиву, а та, почуваючися до тяжкого обовязку, так щиро потягла плуг, що урвала обидві шлеї і стала собі обіч плуга ні в цих, ні в тих.

— На, маєш! — промовив з резиґнацією Грималa, покинув чепіги і став вязати посторонки. Та вже брала його трохи злість, що так йому не ведеться.

Звязав шлеї як міг, знову запряг сиву і казав поганяти. Коні знов не слухали; вже й давали себе бити і не йшли.

— Та бо ти, хлопче, не вмієш поганяти! — угнівався вже Грималa і як крикне на коні „вйо!“ — ті мов у нестямі рванулися і — нараз розлетілися теліжки; зломилося одно колесо.

— А щоб тебе смага втяла та з новим плугом невиданим! — промовив Грималa і безрадно розвів руками.

— Та бо то, тату, плуг не на наші коні, затяжкий! — замітив погонич.

— Гм! — воркнув Грималa, — це правда! А я гадав, що це так буде, як з нашим плугом.

Відчепив теліжки і глянув на плуг такими очима, як-би мав до нього жаль.

— Шкода, що такий дорогий! Та вже нема иншої ради, берім його на віз або вертай сину по старий плуг. Ба, правда, теліжки поламані! Головонько-ж моя бідна! Ото наорав подвійних скиб.

При висаджуванні плуга на віз, хлопчисько підсадив так незручно руку під гряділь, що аж скричав з болю і пустив плуг. Той скрутився на драбині в бік Грималн і зсунувся так нагло на землю, що трохи Грималн не роздавив.

Грималa відскочив в пору і нарушив при тім прокльоном всю плугову родину.

— Ну, та певно, як-же його, бісового сина, мої коники можуть тягнути при оранні, коли він такий тяжкий! — замітив по хвилі з пересердям.

Другим разом пощастилося висадити плуг на віз без пригоди. Грималa сів із хлопцем і повернув віз на дорогу до села. Соромно було йому, сам не знав від чого і защо. Сидів похнюплений і злий. І треба було, що в таку хвилю на дорозі перейшов його дяк, побачив на возі плуг і поламані теліжки і, як на глум, спитався у Грималн:

— То ви вже так рано зорали ниву?

— Ага, зорав, щоб його . . .

— Що-ж таке? Недобрий плуг?

— Та нічого, плуг добрий, але не на мої коні. До нього-б волів треба, та й ще не аби-яких, або двірських коней . . .

— Як-же тепер буде?

— Не буду-ж я до нього купувати двірські коні і залізні теліжки! Ще чого не бувало! Тільки шлеї мені порвав, теліжки поламав, хлопця придавив і мене самого трохи не забив. Та це вам ціла машина, не плуг!

Дяк посміхнувся вдоволено, і від цього усміху дуже заболіло в Грималú. Аби відплатитися, він спитав у дяка:

— А що-ж ваш коловорот? Добре нитки суче?

Дяк скривився.

— Жінка, — каже, — ані думає в руки його брати. Як треба, то й веретеном всуче. От тільки діти мають забаву. Вже й попсували.

Розійшовся Грималá з дяком, поїхав додому. Тут йому ще й жінка дозолила так, що він з пересердям закинув модний плуг аж у самий куток шопи, і взявся ладити теліжки.

Потім витяг свій старий плуг, закинув його на плече, виніс перед шопу і поклав обережно на землю. Чересло старого плуга, мов лице селянина, котрого люди пошанували, блиснуло радісно на сонці. Сам Грималá дивився тепер на старий плуг так, як-би знайшов на ньому щось досі невидане . . .

Два роки лежав модний плуг у темнім кутку шопи в поневірці, поки Грималі не прийшла думка викинути його, бо без потреби заважав. Заніс його нишком до коваля на продаж.

— Що-ж вам за нього дати? — спитав коваль. — Та й хто відкупить його від мене? Ніхто з наших таких плугів не потрібує.

— Та вже дайте що-небудь, — відповів Грималá, — а цвяхи з нього будуть добрі.

І коваль відкупив модний плуг на цвяхи . . .

XII. Павло Грабовський.

156. Вгорі небо . . .

Вгорі небо, внизу море;
Туга давить через край:
Де подіти люте горе?
Думка думку що-раз боре
Про коханий рідний край.

Ти в чужину несеш, човне,
Одинокого пловця:
Моє серце слізьми повне,
Щось важке, щось невимовне
Гнітить душу без кінця.

Хто з нас батькову країну
Проміняє на чужу?
Вічний сором тобі, сину,
За це був би! Вперед лину;
Сонце світить, я-ж тужу.

Ревуть вітри бистрокрилі,
Човен крутиться, рипить . . .
Однесіть додому, хвилі,
Поцілунки мої щирі,
Коли хочете втопить!

157. Рідний край.

Дома все тебе дратує,
Порошинка дошкуля;
Хто що скаже, пожартує, —
Втік би зараз відціля.

В самотині сидіть нудно,
Сум росте що-далі більш;
Вийдеш з хати, глянеш — людно,
Та журба гнітить ще гірш.

А не вспієш край свій кинуть,
Туга зараз забере;
Спогадання роєм линуть,
Забувається все зле.

Тепле літо, ясні зорі —
Все тихесенько сплива;
Блимне слізка в твоїм зорі,
Жаль потроху ожива.

Все, що гудив, все те нині
Якимсь чаром віддає,
Рідна мова на чужині
Ще милішою стає.

Рідна хата, мов та квітка,
Що скрашає ввесь квітник.
З рідним краєм якась нитка
Тебе звязує навік.

Її хочеш розірвати,
А вона усе міцніш;
Подаєшся мандрувати,
Але там іще смутніш.

Ти шукаєш собі волі,
Переходиш всі світи,
Але там немає долі,
Там нема тобі мети.

Під яким би небом ясним
Врешті ти не опинивсь,
Ні, не буде воно красним,
Як було своє колись.

Час підійде — ми вміраєм.
Бо на все своя пора;
Тільки жаль за рідним краєм
Серед люду не вміра.

158. Тебе забути . . .

Тебе . . . тебе забути нам? Ніколи!
Поки життя хоч искра в серці є,
Поки, мов крига, груди не схололи,
За щастя я боротимусь твоє.
О, краю мій, найкращий між краями,
Зруйнований катівськими руками!

Коли-б ти став великим, як колись,
І незалежним від усіх, як здавна;
Коли-б вернулась твоя доля славна —
Пісні мої, як хвиля-б полились;
Але нехай збулась би ця надія, —
Кохать не зміг би дужче і тоді я.

Зневажений важким вінцем з тернів,
Змордований в руках гидких тиранів
Неволею та соромом кайданів,
Ти ще миліш зробився для синів,
Мов пелікан, годуючи нас кровю
Із власних ран, з болінням і любовю.

159. Чим би стала ти . . .

„Чим би стала ти, коханочко,
Коли-б я зробивсь долиною?“
Весняне вдягла-б убраннячко,
Зацвіла-б тобі калиною.

„Чим би стать тобі бажалося,
Коли-б морем був синесеньким?“
В срібних хвилях все-б гойдалася
Твоїм човником легесеньким.

„Коли-б я розливсь просторами,
Де-б ти, пташко, опинилася?“
„Я-б засяла вкупі з зорями,
Не згасаючи, світилася.

160. До України.

Сижу я в неволі та марю тихенько,
Чи знов тебе вбачу, Україно-ненько,
Чи знов рідну землю в сльозах поцілую,
Чи вік протиняюсь отут по Вілюю?

Коли-б мені, мамо, легесенькі крила,
В обійми до тебе душа-б полетіла,
Бо тут непривітно, тут хуґа та студінь,
Однаково сумно і в свято і в будень.
Рік цілий навколо все мре та німує,
Самотного серця ніщо не вгамує . . .
Ридай одиноко, кладись в домовину!
Подумати тяжко, що тут і загину.
Розсиплються чари, мов квіти зівялі,
Остануться жалі, самісінькі жалі.

Сижу я в неволі та марю тихенько,
Чи знов тебе вбачу, Україно-ненько,
Чи знов рідну землю в сльозах поцілую,
Чи вік протиняюсь отут по Вілюю? . . .

161. Сон.

Зелений гай, пахуче поле
В тюрмі приснилися мені,
І луг широкий, наче море,
І тихий сум по кружині.

Садок приснився коло хати,
Весела літяна пора;
А в хаті... там знудилась мати
І знудьгувалася сестра.

Поблідло личко, згасли очі,
Надія вмерла, стан зігнувсь . . .
І я заплакав опівночі,
І, гірко плачучи, проснувсь.

162. У сні.

Сон мені снився:
Вечір зрина;
Я опинився
Коло млина.

Любо, привільно
В тишу гулять!
Верби прихильно
Гнуться, шумлять.

Шепчуться лози,
Ріють човни . . .
Бризнули-б сльози,
Майся вони.

Сивий рибалка
Сіть закида, —
Здійметься скалка,
Плисне вода.

Журно дзюріє
По-під веслом . . .
Огнище мріє
Геть за селом.

Хлопці на паші,
Чи косарі
Сіли до каші
Серед ріллі.

Божа дорога
Одпочива;
Пісня розлога
Сум навіва.

Хвилею ллється,
Стогне, зітха,
Плаче, сміється,
І затиха.

Сяють зірниці,
Спустилась ніч;
Поверх дзвіниці
Віщує сич.

І я прокинувсь
Тяжко із сну,
Неначе ринувсь
Знов у труну.

Тьма надо мною,
Стужа дійма,
А за стіною
Виє зіма.

163. Смілі майстри.

Смілі майстри нової будови,
Прямування нового борці,
Ви, що волі, знаття і любови
Світич держите міцно в руці;

Ви, що твердо за правду стояли,
Не боявшись ні з ким боротьби;
Ви, що голови вік свій ламали
Над знищенням людської журби, —

Я єднався в думках моїх з вами,
Ваша праця й мене затягла:
Я до всіх поривався з словами:
„Де те джерело кривди і зла?

Із якої сумної причини,
Занехавши і розум, і лад,
Кожен тратить обличчя людини,
Хижим звірем зробитися рад?“...

Але що це? Зоря випливає,
Чорні хмари потроху зганя,
Нас промінням рожевим зливає,
Обсипа поцілунками дня.

Ото ваша зоря засияла,
Ви на душу звіваєте мир...
Поробім же з мечів ваших рала,
Не вживаймо на брата сокир!

Царство боже уже зародилось
На руїнах старого життя:
Не катам вікувати судилось,
Не гнобителям ждати пуття...

Прислухаюсь — ревнуло з гармати,
Ясне небо сховалось в диму,
Гук за гуком почав долітати,
Розбудивши і пекло, і тьму.

164. Коли часом.

Коли часом бенкет на всю губу товсту
Ти справляєш, — про тих спогадай,
Хто квилить край церков, на шляху, на мосту
І дріжить, простяга свою руку пусту:
Христа ради на голод подай!

Коли скрутно в житті доведеться тобі,
Зрадить віра, — поглянь лиш на тих,
Хто докраю поклав свої сили слабі
За насушний шматок у лихій боротьбі,
А думок не потратив святих!

Коли світло знаття й розуміння своє
Забажав ти людям передать, —
Не забудь: всіх темніш, безталанніш всіх є,
Що їм сонця, бува — і того не стає...
Відкіля більш поради їм ждать?

165. Людина єсьм...

Людина єсьм... Де взять такої вдачи,
Щоб примхи всі украй перемогти?
Нікчемних мрій ті пориви гарячі...
Як їх забуть? куди від них втікти?

Все враз порвать . . . Нема у грудях влади:
Страшне життя, страшніша вічна тьма;
Не жду я більш ні щастя, ні відради . . .
Та хто зважа на доводи ума?
Палка жага кохання бється в серці,
Зворушує химери світові . . .
Простіть мене, о мученики-мерці!
Простіть мене, о страдники живі!

Стомився я . . . без сил, на півдорозі,
Задуманий, зневірений стою;
Молю в людей я ласки, ллючи сльози . . .
Як сором стис головоньку мою!
Коли-ж і де я просвіток побачу?
Чому-ж мені, в самотині-глуші,
Ти не послав, о Боже, на додачу
Усіх незгід хоч рідної душі?
Людина єсьм . . . Жага любови в серці . . .
Як одігнать привабн світові?
Простіть мене, о мученики-мерці!
Простіть мене, о страдники живі!

166. Сироти.

Дітки маленькі кликали маму:
„Вставай, голубко, нене кохана!
Прокинься швидче та кидай яму,
Бо ми не їли з самого рана!“
Даремно ждати; побігли в клуню:
„Чом не йде мама? — скажи, татуню!“

— Пождіть, не плачте, дітоньки милі;
Не видно — прийде ваша матуся,
Зварить кулешик, дасть льолі білі,
А я ще трохи помолочуся. –
Не ждеться діткам, — побігли в клуню:
„Де-ж наша мама? — скажи, татуню!“

Голову сумно тато понурив,
Обійняв діти, та що казати?
Трьома струмками піт з його дзюрив;
Лишив роботу, побрів до хати.

Злагодив їсти і знов у клуню . . .
А дітки в голос: „Куди, татуню?“

Зростають дітки — і голі й босі,
Вже не питають, бо зрозуміли,
Чом не приходить матуся й досі.
Нелюдські злидні кругом обсіли,
Всю спорожнили комору й клуню,
По заробітках женуть татуню.

На дворі люто тріщать морози,
А він працює і дні, і ночі . . .
Краялось серце, змерзали сльози,
Поки заплющив навіки очі.
Побіжать дітки із хати в клуню:
„На кого кинув ти нас, татуню?“

167. Розвага.

Пада сніг, степи вкриває,
Хуґа бє в моє вікно;
Смуток груди розриває,
Тужить серденько давно,
Що на світі одиноке . . .
Гей, не плач лишень, дурне!
Поле праці так широке,
Що й твій зір не осягне . . .

А надії вічно ясні,
Шлях до світлої мети,
Наші мрієньки прекрасні
Та товариші-брати?
Хай же виє хуґа люта,
Жах і сум розворуша:
Сил здобуде думка скута,
Загартується душа!

168. Розтьохкався соловейко.

Розтьохкався соловейко
На калиноньці;
Щось не спиться серед ночі
Сиротиноньці.

Розвій, розвій, соловейку,
Мою тугоньку;
Чей забуду прикру людську
Я наругоньку!

Чи судилось мені мати
Свою квітоньку,
Чи тинятись вік по наймах
Серед світоньку?

Чи знайду я коли-небудь
Власну доленьку,
Чи все тягти чуже ярмо
Та неволеньку?

Тьохка, плаче соловейко
На калиноньці,
Та не знає дати ради
Сиротиноньці . . .

169. Дочка до матері.

Тіш мене: занедужала я,
На хвилинку не знаю спокою:
Похрести, як бувало малою,
Колиши мене, ненько моя!

Одпочила-б хоч трішечки я:
Кожна квітонька спить серед ночи.
Сон стуляє й мандрівцеві очі...
Колиши мене, ненько моя!

В боротьбі крила стратила я...
Боже! Нащо-ж отак покохала?
Світла молодість даром пропала...
Колиши мене, ненько моя!

170. До матері.

Мамо, голубко! Прийди, подивися,
Сина від мук захисти!
Болі із споду душі піднялися.
Що вже несила нести.

Мамо, голубко! Горюєш ти, бачу,
Стогнеш сама у журбі;
Хай я в неволі конаю та плачу, —
Важче незмірно тобі.

Бачити більше тебе я не буду...
Не дорікай, а прости,
Та від людського неправого суду
Сина свого захисти.

XIII. Володимир Самійленко.

171. Найдорожча перлина.

Бачив я усякі перли
І коштовні самоцвіти,
Але єсть одна перлина,
Що з усіх найкраща в світі.

Купувать її неможна,
Або нею торгувати;
Її часто мають бідні
І частіше, ніж багаті.

Ту перлину не дістати
Ні з печер землі, ні з моря:
Тільки той її знаходе,
Хто чутким родивсь до горя.

Одібрать її не може
Ніяка злоба несита.
Єсть вона — сльоза святая,
За нещасний люд пролита.

172. Не вмре поезія.

Не вмре поезія, не згине творчість духа,
Поки земля живе, поки на ній живуть,
Поки природи голос людина серцем слуха, —
Клопоти крамарські її ще не забють.

Не вмре поезія, поки душа бажає
Зирнути в ті краї, де око не сягне,
І хоче з меж вузьких порватися в безкрає,
Щоб зрозуміти все небесне і земне.

Не вмре поезія, хоч людськість ціла стане
Про їжу тільки дбать, про дух забувши свій;
Потреба вищого бажання в серці встане
І викличе в душі рої забутих мрій.

І вічні голоси творців із-за могили
Промовлять до людей, що серця позбулись;
І наберуть вони від них нової сили,
І будуть серцем жить, як і жили колись.

I поки на землі ще є одна сльозина,
Поезія її нащадкам передасть;
I поки між людьми ще втіха є невинна,
Поезія в її ще радощів додасть.

А як що людськости зла доля присудила
Діждатися колись життя свого кінця,
То буде на землі останняя могила
Останнього співця.

173. Орел.

Широким помахом крил дужих своїх
Високо піднісся орел сизокрилий,
Все вище та вище до хмар золотих,
Та й хмари високі його не спинили.

Злетів він над хмари й гукнув відтіля:
„Гей, хто ще зо мною? До сонця полинем!"
Та поклик могутний хоч чула земля, —
Ніхто не озвався за криком орлиним.

А сам він ще вище тоді полетів,
Аж поки зовсім од землі заховався;
Він дихав повітрям надхмарних країв,
На сонце дивився і в світлі купався.

I рвався ще вище, але вже не міг:
Не стало ні сили, ні крилам підпори . . .
I смуток великий орел переміг,
I тихо спустивсь на високії гори.

Тоді зрозумів він, що син він землі,
Що буде навіки до неї прикутий;
Але його небо манило здалі,
I вічно про його не міг він забути.

I в час, як нудьга обгортала його,
Як гидко ставало на землю дивитись,
Літав він за хмари до сонця свого,
Щоб ясним промінням на волі напитись.

А втомлений, знову на землю сідав,
На гору високу край темної кручи,
І другим створінням земним повідав
Про небо, про сонце, про зорі блискучі.

174. Людськість.

Я вірю в кращий час, але душа болить:
Хотілось би тепер, у цю славетну добу,
Душею піднестись, зрадіти хоч на мить,
Як не людей знайти, то хоч людську подобу.
Героїв час минув, — що-ж, будемо й без них . . .
Але невже нема ні искорки чесноти?
Невже крім пишних фраз та поривів дрібних
Нічого вже нема в найвищої істоти?
Ми раді за проґрес, і от зо всіх країн
Ми на вистави йдем з культурністю своєю.
Коли-ж той буде час, що більше, ніж машин,
Ми виставим людей з високою душею?
Чи близько ті часи? А вже земля стара,
Вже підтоптались ми на довгій тій дорозі, —
Чому-ж не бачимо тих правди та добра,
Що так обридли вже в поезії й у прозі?
Ми розумом міцні, наш розум дав нам лад;
Ми й непросвічених умієм просвіщати,
І от, щоб наш проґрес не відступив назад,
Повинні ми держать набитії гармати.
О, розум, ось наш бог! Ми по стількох віках
Таки знайшли його й утішили людину;
Та ставши мудрими, ми кинули на шлях
Найкращую душі людської половину.
Немає серця в нас. Колись кохались ми
Хоч без теорії, та щиро, серцем чистим,
Тепер міркуємо над світом і людьми
І над машинами, й над щастям особистим.
Найкращі пориви, гарячі почуття
Розсікли ми ножем холодним міркування
І склали ми собі розмірене життя
Без глибини думок, без сили поривання.

Немає творчости, поезія в багні,
І фільософію ми осміяли.
А ґеній — нащо він для рою комашні?
Нам будуть фабрики кувати ідеали.
І сумно за наш час, і шкода тих віків,
Що ніби нам дали великії успіхи,
І хочеться скоріш, щоб промінь заяснів,
Щоб серцеві знайти хоч небагато втіхи.

175. Україна.

Наша славна Україна —
Наше щастя і наш рай.
Чи на світі є країна
Ще миліша за наш край?
І в щасливі й в злі години
Ми для неї живемо,
На Вкраїні й для Вкраїни
Будем жити й помремо . . .

Нас не зможуть супостати
Взяти в кайдани свої:
Ми бороним наші хати,
Наші тихії гаї.
Не вмірає наша слава,
Не вмірає наша честь,
Бо живе в нас сила жвава,
Бо робітники в нас єсть.

Гей, хто хоче всім свободи,
Поєднаймось, як брати!
Сонцем правди, світлом згоди,
Боже, шлях нам освіти
Хай забудеться недоля
І неслава давніх літ,
Щастя-ж рівне й рівна воля
Засияють на ввесь світ!

176. Україні.

Ти звеш мене, й на голос милий твій
З гарячою любовю я полину;
Поки живуть думки в душі моїй,
Про тебе, ненько, думати не кину.
Як мрію чистую з найкращих мрій,
Я заховаю в серці Україну,
І мрія та, як світище ясне,
Шляхом правдивим поведе мене.

Нехай той шлях важкий, нехай тернистий!
Але хіба тоді квіток шукать,
Коли тебе, твій любий образ чистий
Несхнучі сльози тяжко туманять?
Коли твій ґеній навіть променистий
Онемощів і почина згасать?
О ні, того скарають муки люті,
Хто зможе в час такий тебе забути!

В біді твоїй рідніша ти мені;
Тобі несу я сили всі, що маю:
І працю тиху, і мої пісні
На вівтарь твій побожно я складаю.
Натхни-ж мене! Нехай у мертвім сні
Я днів моїх даремно не загаю!
Нехай я знаю, що не дурно жив,
Що за життя тобі я заплатив.

Коли я був дитиною малою,
Красу твою повсюди я вбачав;
Здавалась ти веселою, ясною,
Мене твій вид веселий чарував;
Тоді я ще душею молодою
Про муки тайнії твої не знав,
Тепер же бачу я твої страждання
І ще зросло моє к тобі кохання.

Прийми-ж мої пісні, як дар малий
Великої і вірної любови!
Що зможе дати мій талан слабий
В скарбницю любої твоєї мови,
Він певно дасть, і знай, що в час страшний
Твій син тобі не пожаліє крови,
І що не спинить страх усіх погріз
Моїх пісень, моїх за тебе сліз.

177. Божий приказ.

„Працюй, Іване, — пан казав.
І не вважай на втому:
Од Бога нам такий закон
В його письмі святому.

Адже-ж сам Бог шість день робив,
Поки скінчив роботу,
Спочив же тільки в сьомий день
Од праці та клопоту.“

Іван спинивсь на борозні
„То річ, мосьпане, друга!
Одно — творити язиком,
А друге — перти плуга.

Але за приказом святим
Я радий поспішати:
Скажіть же, що робив Господь
В день осьмий і девятий?“

178. Невдячний кінь.

Хто в воза коней запряга,
То ґречно їх не просить.
Та добрий пан сказав, що вже
Того порядку досить.
І, зануздавши раз коня,
Він став питати в його:
„Чи вас у корінь запрягти,
Чи з боку — і з якого?
Коштовні віжки почепить,
Чи з простої сириці,
У голу руку взять батіг,
Чи брати й рукавиці?“
Та мабуть кінь невдячний був,
А то й дурненький, може,

Бо на ласкаві ці слова
Він одповів негоже:
„Язик ваш любо так бренить,
Як добрії цимбали,
Але було-б мене спитать
Як ще не зануздали.
Я знаю — віжки всі цупкі
Чи з шовку чи з ременю:
Батіг усякий дошкуля,
Як вам попався в жменю.
Та й ще скажу: як чорт-зна-що
Я тут возити маю,
То краще-б я не запрягавсь
Ні в корінь, ані з краю.“

179. Пригода.

Я над берегом пишним Дніпровим
Під кущами самотний сидів,
І в моїм гаманці шаґреновім
Було цілих пятнадцять рублів.

Я сидів і дивився на воду
І про речі поважні гадав:
Про призначення людського роду,
Про значіння моральних обяв.

Я казав: „Безперечно, людина
Є вінець сотворіння всього;
О, якая чудова картина
Його розум, моральність його!“

І я став на цю тему гадати,
І не міг я втриматись од сліз,
І щоб хустку од носа дістати,
Я в кишеню рукою поліз.

Але . . . ґвалт! де-ж гаман мій подівся?!
І я сльози ще дужче пустив,
Головою на руки схилився
І, засмучений, так говорив:

„Хоч людина chef d'oeuvre у природи
А злодюга — створіння вінець,
Але… на що-ж робить такі шкоди
І навіщо тягти гаманець?!“ . . .

180. Горе поета.

Люди добрі! Пожалійте
Бідолашного піїту,
Що від горя, від наруги
За слізьми не бачить світу!
Розкажу вам все. Учора
Я зайшов собі в крамничку
Щоб на вечір запастися:
Лойову купити свічку.

І гидкий, поганий крамарь
(Чи бува що в світі гірше?)
Загорнув мені ту свічку
У мої чудові вірші.
Від зневаги, від досади
Не заснув я цілу нічку . . .
Боже! У мою поему
Лойову вгорнули свічку!

Ту поему вірш по віршу
Я складав старанно, пильно,
Перелічував трохеї,
Розміряв їх так прихильно;
Розкудовчивши волосся,
Не одну писав я нічку . . .
І в чудовую поему
Лойову вгорнули свічку!

Я, скінчивши ту поему,
Сам одніс її в цензуру,
Сам продав її в книгарню,
Сам продержав коректуру.
Видавець мені за неї
По копійці дав за стрічку, —
І в такий утвір коштовний
Лойову вгорнули свічку!

Ні, не хочу більш терпіти
На землі неправди злої, —
Хай же смерть мене сховає
Від наруги навісної!
Напишу останні вірші
Та тоді із мосту в річку . . .
Як? В мої чудові твори
Лойову вгорнули свічку!

Напишу я в заповіті,
Хай сховають мене в полі,
Хай високий хрест поставлять,
Щоб виднівсь на всім роздоллі.
На хресті-ж, на вічний спомин
Мідну хай прибють табличку
І напишуть: „В його твори
Лойову вгорнули свічку!“

181. Ідеальний публіцист.

Він пише сміливо, не боячись нікого . . .
Слабого, —
Усе, що вказує йому його натура . . .
Й цензура.
Він може написать філїпіку завзяту . . .
За плату.
Він скаже, що зголá порядки всі лихії . . .
Чужії.
Що стогне ввесь народ, тяжким забитий горем . . .
За морем.

Він біди згадує країв усіх нещасних . . .
Крім власних.
Він пише, як зробить, щоб став багатшим кожний . . .
Вельможний.
Він хоче, щоб народ ізмалку міг навчатись . . .
Вклонятись.
Він хоче, щоб і пан придбав потрібні знання . . .
Здирання.
Не вміє він брехать і дурно гроші дерти . . .
По смерти.

182. На печі.

Хоч пролежав я цілий свій вік на печі,
Але завше я був патріотом, —
За Вкраїну мою, чи то вдень чи вночі,
Моє серце сповнялось клопотом;
Бо та піч не чужа, українська то піч,
І думки надиха мені рідні;
То мій Луг дорогий, запорозька то Січ,
Тільки в форми прибрались вигідні.
Наші предки колись за-для краю свого
Труд важкий підіймали на плечі,
Я-ж умію тепер боронити його
І служити, не злазячи з печи.
Еволюція зна́чна зайшла від часів,
Як батьки боронились війною, —
Замісць куль і шабель, у нових діячів
Стало слово гаряче за зброю.
Може зброя така оборонить наш край,
Але й з нею прекепська робота:
Ще підслухає слово якийсь поліцай
І в холодну завдасть патріота.
Та мене почуття обовязків своїх
Потягає служити народу.
Щоб на душу не впав мені зрадництва гріх,
Я знайшов собі добру методу.
Та нехай же працюють слова́ми й пером
Ті, що мають дві шкурі в запасі . . .

І, розваживши так, я віддався цілком
Праці тій, що єдине на часі.
На таємних думках та на мріях палких
Я роботу народну обмежу;
Та зате для добра земляків дорогих,
Я без мрій і хвилини не влежу.
І у мріях скликаю численні полки
З тих, що стати за край свій охочі,
Слово-ж маю на те, щоб ховати думки,
Як-що зраджують їх мої очі.
До письменства я кличу, звичайно в думках,
Щоб світили над нашою ніччю.
Хоч, на жаль, мати книжку народну в руках
Я признав небезпечною річчю.
О, Вкраїно моя! Я звязав свій язик,
Щоб кохати безпечно ідею,
Але в грудях не зможу я здержати крик
У годину твого ювилею:
„Ще стоїть Україна! не вмерла вона,
І вмірати не має охоти:
Кожна ніч українська — фортеця міцна:
Там на чатах лежать патріоти.“
Слава-ж нам! бо коли-б дух народу погас,
Не стерпівши свого лихоліття,
То по йому хоч зо два примірники з нас
Дочекають нового століття.
Слава нам! хоч-би вмерла Вкраїна колись, —
Її слід буде легко шукати,
А щоб краще навік ті сліди зберeглись,
Буде зроблено з нас препарати.

XIV. Агафангел Кримський.

183. До поета.

Як на тебе найде
Віщий дух пророчий,
То гляди, не стався
На людські́ї очі.

Бо сучасні люди,
Чуючи пророка,
Кажуть: „Де-ж на ньому
Мантія широка?“

Їм пізнати важко
Дух, огонь поета, —
Їм би треба мантій,
Мантій, не жилета.

Ну, й себе самого
Обгортає сором,
І вогонь твій гасне,
Ще й стає докором.

184. Вчора балакав оратор.

Вчора балакав оратор.
Тема: „Потреби людей“ . . .
Воля . . . братерство і рівність . . .
Тисячі гарних ідей . . .

— Стійте! — кажу. — А народність?
Це вам згадати не тра?
— „Ат! Що-ж такеє народність?
Слово! порожня мара!“

Тупо я глянув на мовця . . .
Ех, сотворіння дурне!
Смієш ти звати марою,
Силу, що нищить мене? . . .

В жертву для неї спалив я
Щире кохання своє.
Біль по розбитому щасті
Дихать мені не дає.

Глянь: не стара ще людина;
Весь я — руїна стара!
Весь я зігнувся, посивів! . . .
Має це бути „мара“?

Буть націона́льність марою —
Зжерти мене не могла-б! . . .
Ні! Це гнітуча потреба,
І перед нею я — раб.

Можу ярмом її звати,
Можу її проклинать,
Але й прокляту народність
Не перестану кохать!

185. На чужині.

Горді пальми... Думні лаври...
Маннчливий кипарис...
Океан тропичних квітів...
Ще й цвіте цитринний ліс...

Я хитнувсь, бо наче впився
З аромату тих квіток.
Аж поглляну: коло пальми
Простий житній колосок.

„Гей, земляче!“ — шепче колос,
Похилившись на стебло:
„Ми чужі для цього раю, —
Що-ж сюди нас принесло?“

186. Забрався я на шпиль.

Забрався я на шпиль... Внизу носились хмари...
Дививсь у далечінь: на море, на Бейрут.
Тут глетчери, зіма, а там буяють чари...
Палючий, дивний край!... Чудовий райський кут!

Леліється Бейрут... Блискучий сад тропичний,
Де пальма розрослась на килимі з лілей!
І ллється аромат гарячий наркотичний
З пянючих туберозъ, роскішних орхідей...

Дивлюсь і на Ліван... Там дише прохолода...
Зеленая лука... Пахучая роса...
Смолистий свіжий ліс... Могутняя природа...
Рожевії гаї... Весняная краса!

А тут над хмарами, куди оце я скрився,
Глибокії сніги та скелі льодяні.
Із-під тії кори синенький ряст пробився
Та й тихо лагідно всміхається мені.

Дужіша від кедрин — ця квіточка біденька:
Поборює зіму і крижаную лють.
Така моя любов: горить собі тихенько
І, не палаючи, пропалює всю грудь.

187. Стоять зачаровані.

Стоять зачаровані, сяйвом облиті
Сади ароматні, запашнії квіти.
Візьму-ж бо я лютню — і в тихій нуді
Ударю по струнах в нічній самоті.

Сріблясті потоки із місяця ллються,
Сріблястії згуки з-під лютні несуться.
Заслухались квіти, притихнув садок,
Ба, навіть фонтан журкотливий примовк.

Нарешті у пальми листки застогнали:
„Не грай, чоловіче! усохнем з печалі!“
Журливо стріпнулася рожа-краса, —
Упала на мене пахуча сльоза.

Схилились плакучії верби й маслини,
Шумлять кипариси і мирти, й цитрини.
Магнолія молить: „Ой годі! не грай,
І нашого серця на смерть не вражай!“

188. Знову серце заболіло.

Знову серце заболіло,
Знов ущерть набігло горя . . .
Я пішов собі із міста
На безлюдний беріг моря.

Пісочаная рівнина . . .
Море-ж — гребні голубії;
Піна бється в побережжя . . .
Вітерець із моря віє.

Задивився я на море,
Хвилі плещуться об ноги
Їх глухеє воркотіння
Заколисує трівоги.

Сонце грається у водах,
В тому сріблі та кришталі,
В цілім морі щастя й радість . . .
Розплились мої печалі.

189. По піску, по золотому.

По піску, по золотому
Ллється срібная вода:
Плеще, грається на ньому
І грудима припада.

Нижче, нижче гнеться гилля
У плакучої верби:
„Там справляється весілля,
Я — зсихаюсь од журби.“

190. Гаснуло сонце.

Гаснуло сонце. Дихнув вітрець, —
Я стрепенувся (а був як мертвець).
Он-де на обрії хатка твоя;
Вітер — ізвідти, і п'ю його я.

Вітер — ізвідти; я дихаю їм . . .
Наче впиваюсь диханням твоїм . . .
Далі зриваюсь. Уже я в садку,
Стежкою йду по нічнім холодку.

Стежкою йду я. Ну, от твій поріг.
Тут на піску є сліди твоїх ніг.
Земле священна! Священний садок!
Я нахиляюсь, цілую пісок.

Осьде фонтанчик, що руки твої
Плюскались різко в його течії.
Ах, це для мене святая вода! . . .
Нею кроплю собі лоб і вуста.

Високо світло в віконці горить:
Там за запоною Бог мій сидить!
Огнепоклонник до свого вогня
Так не помолиться щиро, як я.

Ти — мій Господь, я — невольник тобі,
І не молю я нічого собі:
Погляд єдиний з ласкавих очей, —
І щасливіший з усіх я людей!

191. Поезіє, сопутнице моя!

Поезіє, сопутнице моя!
Ти — теплий животворний промінь сонця,
Ти — тихий місяць, що в тюрмі сия,
З закуреного, темного віконця,
Як попадався я в буденний бруд,

Робила ти одно з великих чуд:
Ховала все під фантастичним флером.
Як під сріблястим, місячним етером.

В важкі хвилини скорби та недуг
Я тихо йшов, куди гляділи очі,
І слухав, як шумить діброва, луг,
А синє море піною клекоче.
Дивився я на низку диких гір,
Що їх боки обріс кудлатий бір;
На скелях зверху трепотіли хмари . . .
Ах, душу переймали ніжні чари!

Було і так: на провесні колись
Я опинивсь на вільнім, чистім полі,
А там солодкі пахощі лились
Із бальзамистих пупяхів тополі;
На сонці плюскавсь польовий потік . . .
Я до травиці, плачучи, приник,
Ридав од радощів, од аромата, —
А хтось ізрік: „Дивіть на психопата!“

Ви, люди, знов казали „психопат“,
Коли мені пахучу, любу казку
Шептали вітри, квіти й тихий сад,
І туркотіли горлички про ласку, —
Коли під гарну музику та спів
Я в чарівній задумі камянів,
І раптом, не прощавшись із гостями,
Тікав до моря граться камінцями.

„Причинний!“ — говорили ви й тоді,
Коли я в грошах не взнавав принади,
І через сни таємні, молоді
Я рвався геть од теплої посади.
Я був для вас причинний і тоді,
Коли чийсь образ носячи в груді,
В нім бачив тільки те, що поетичне,
А одкидав усе, що прозаїчне.

Для мене голос серця — все святе,
А вам за психопатію здається . . .
Не стану-ж думать, як ви назвете
Мої пісні, що виплили із серця!
Коли в поета щиро ллється спів,
Так що йому ваш сміх або ваш ґнів?
Не божевілля в тім! не неморальність!
Що з серця йде, то правда й ідеальність.

192. Мій краю.

Мій краю, за тебе прийнять не лякаюсь
Найгіршого лиха,
Бо всякеє горе, недоля, скорбота
Тепер мені втіха.

Дурниця всі рани душевні й тілесні
З нудьгою, чи з кровю,
Бо знаю я серце, котре мої болі
Погоїть любовю.

193. В горах ливанських.

Скелі . . . Кедри . . . Скоро й вечір.
Я смутна стою.
Вється стежка . . . Ох, чи йтиме
Той, кого люблю? . . .

Тінь в долинах. Верхогірря —
Наче золоте . . .
Гасне сонце, тоне в морі . . .
Любий! де-ж ти? . . . де? . . .

Впала ніч . . . Шакали виють . . .
Вітер . . . Мов зіма!
Я всі очі прогляділа —
Милого нема!

194. Самотою на чужині.

Ох, арабські фоліянти!
Вже несила вас читати, —
Бо розкинувсь сад запашний
Під вікном моєї хати.

Підведу від книжки очі, —
Під вікном ростуть банани,
Шелестять високі пальми,
Мірти, фіґи і платани.

Є й міґдал ясно-зелений,
Єсть і сивая маслина,
І акація рожева,
І смолистая кедрина.

Підійду я до віконця, —
Пахнуть рожі і васильки,
Туберози і фіялки,
Й наркотичнії гвоздики.

І нудьга, немов гадюка,
Обгортається круг серця:
Сам не знаю звідки смуток,
І куди-ж то серце рветься? . . .

195. Як дві каплі.

Як дві каплі в бурнім морі,
На хвилинку ми зустрілись;
Нанеслась новітня хвиля, —
Ми навіки розлучились.

Знову сам я на чужині . . .
Не побачимось ніколи . . .
Серце ниє . . . В грудях важко . . .
Доле! . . . Доле! . . . Люта доле! . . .

196. Часом сонце кине промінь.

Часом сонце кине промінь
В темну-темную хатину,
Розжене холодну сутінь
Та й щезає за хвилину.

І темницю знов затоплять
Хмари чорні, непрозорі . . .
Так без вас зо мною сталось,
Дорогії, ясні зорі!

Хоч на-дворі жар палючий,
А душа примерзла й стогне . . .
Сутінь очі застеляє . . .
Нерви плачуть . . . Кров холоне . . .

XV. Леся Українка.

197. Чи сумно вас...

Чи сумно вас, чи радісно читать
Оповідання про велику драму?
То хочеться над вами заридать,
То заспівать з раптового нестяму.

То був якийсь блискучий карнавал.
Червона орґія буяла на просторі,
Здавалось, налетів девятий вал
І прокотився бурею по морі.

Девятий, грізний вал! У глибині
Якісь печери позіхали чорні
Та високо здіймались гребіні
І, тремтячи вогнем, здавались необорні.

Плавким багаттям вал на гору наступав,
Гора стояла твердо, міцно, стало,
Холодна та німа. Розбився вал,
Утихла буря — більш валів не стало.

Зоставсь на дрібних хвилях марний шум,
Та дрібні камінці безсило торохтіли.
Нещасні камінці! той побережний тлум
Ні море, ні гора приймати не хотіли.

Девятий вал... Чи то-ж була вода,
Що марне так розбилася об кручу?
То-ж сіль землі, то-ж сила молода
Ішла на смерть, на згубу неминучу.

Лягала молодь у труну жива
З одважним усміхом, немов байдужа.
Отак індійська молода вдова
Іде вмірати на кострищі мужа,

З вином в руці, весела та хмільна
Іде обнять в огні дружину любу.
Хто знає, чи любов, чи просто чад вина
Веде її на огнище до шлюбу?

О, то було огнистеє вино,
Те, що спянило молодь героїчну!
По жилах розливалося воно,
Палило кров, до хмелю непривичну,

Правдиве „пяне-чоло“ з буйних мрій,
Святої віри, молодого палу, —
Та хто-б не кинувся від нього в бій
З широким розмахом збунтованого валу?

Чи сльози, чи квітки від нас належать вам,
Підкошені в розцвіті сил герої?
Коли-б то так судилося і нам
Спалити молодість і полягти при зброї!

Не те судилось нам. Найкращі дні
Своєї провесни ми зустрівали сумом;
Тоді як-раз погасли всі вогні
І вкрилось темне море сивим шумом;

Порікування дрібних камінців
Наводило оспалість і досаду;
Минув час орґій, не було вінців
І на вино не стало винограду;

Старі мечі поржавіли, — нових
Ще не скували молодії руки;
Були поховані всі мертві, а в живих
Не боєвої вчились ми науки;

Стих карнавал, а тії, що пили,
Для нас покинули важке похмілля, —
Ми, лицарі без спадку, не могли
Так бучно справити собі весілля . . .

О ви, що полягли в таку смутну весну,
Як вдарили недосвіти-морози, —
Нащадки не складуть вінців вам на труну,
Вам не квітки пристали, тільки сльози!

198. Де поділися ви...

Де поділися ви, голоснії слова,
Що без вас моя туга німа?
Розточилися ви, як весняна вода
По ярах, по байраках, по балках.
Чом не станете ви, як на морі вали,
Не гукнете одважно до неба,
Не заглушите туги прибоєм гучним,
Не розібєте смутку моєї душі
Міцним напрасним натиском бурі?

Я не на те, слова, ховала вас
І напоїла кровю свого серця,
Щоб ви лилися, мов отрута млява,
І посідали душі, мов іржа.
Промінням ясним, хвилями буйними,
Прудкими искрами, летючими зірками,
Палкими блискавицями, мечами
Хотіла-б я вас виховать, слова!
Щоб ви луну гірську будили, а не стогін,
Щоб краяли, та не труїли серце,
Щоб піснею були, а не квилінням.
Вражайте, ріжте, навіть убивайте,
Не будьте тільки дощиком осіннім,
Палайте, чи паліть, та не вяліть!

199. Свята ніч.

В темну ніч ми зібрались громадкою йти
Так поважно, немов у пригоді
Мали стати кому, а проте без мети, —
Ми дивились на зорі та й годі.

Тихі, тихі й спокійні були
Ліс і поле на цілім просторі,
І, здавалось, неначе ми чути могли,
Як спадали летючії зорі.

Всі розмови, нескінчені тут на землі,
Десь кінчалися там між зірками.
Проти вічности неба були ми малі,
Але небо схилялось над нами.

Ніч без тіней і світло без проміння хвиль . . .
Все було і далеко й близенько.
І сияли нам зорі за тисячі миль
І між нами світили низенько.

Нам не раз крізь волосся світила зоря,
Мов горицвіт у темному листі,
Наче ми, перепливши небесні моря,
Заквітчалися в краплі сріблисті.

І, немов над святими, зірки золоті
У корону сплітались огнисту.
Отже й справді, здається, були ми святі
В тую зоряну ніч урочисту.

200. Досвітні огні.

Ніч темна людей всіх потомлених скрила
Під чорні широкії крила.
Погасли вечірні огні;
Усі спочивають у сні,
Всіх владарка ніч покорила.

Хто спить, хто не спить, — покорись темній силі!
Щасливий, хто сни має милі!
Від мене сон милий тіка . . .
Навколо темнота тяжка,
Навколо все спить, як в могилі.

Привиддя лихі мені душу гнітили,
Повстати-ж не мала я сили . . .
Зненацька проміння ясне
Од сну пробудило мене, —
Досвітні огні засвітили!

Досвітні огні переможні, урочі
Прорізали темряву ночи.
Ще соняшні промінї сплять, —
Досвітні огні вже горять,
То світять їх люди робочі.

Вставай, хто живий, в кого думка повстала!
Година для праці настала!
Не бійся досвітньої мли, —
Досвітній огонь запали,
Коли ще зоря не заграла.

201. І все таки . . .

І все таки до тебе думка лине,
Мій занапащений, нещасний краю;
Як я тебе згадаю,
грудях серце з туги, з жалю гине.

Ці очі бачили скрізь лихо і насилля,
А тяжчого від твого не видали,
Вони-б над ним ридали,
Та сором сліз, що ллються від безсилля.

О, сліз таких вже вилито чимало, —
Країна ціла може в них втопитись;
Доволі вже їм литись, —
Щó сльози там, де навіть крови мало!

202. Перемога.

Довго я не хотіла коритись весні,
Не хотіла її вислухати,
Тії речі лагідні, знадні, чарівні
Я боялась до серця приймати.

„Ні, не клич мене, весно, — казала я їй, —
Не чаруй і не ваб надаремне.
Що мені по красі тій веселій, ясній?
В мене серце і смутне і темне.“

А весна гомоніла: „Послухай мене!
Все кориться міцній моїй владі:
Темний гай вже забув зімування сумне
І красує в зеленім наряді;

„Темна хмара озвалася громом гучним,
Освітилась огнем блискавиці,
Вкрилась темна земля зіллям-рястом дрібним:
Все кориться мені мов цариці.

„Хай же й темнеє серце твоє оживе
І на спів мій веселий озветься;
Бо на його озвалося все, що живе,
В тебе-ж серце живе, бо ще бється.

Тихо думка шепоче: „Не вірь тій весні!“
Та даремна вже та осторога:
Вже покинулись мрії і співи в мені . . .
Весно, весно, — твоя перемога!

203. Гей піду я . . .

Гей піду я в ті зелені гори,
Де смереки гомонять високі,
Понесу я жалі одинокі,
Та й пущу їх у гірські простори.

Кину свої жалі
На зелені галі,
Пущу бором свою тугу,
Чи не знайде другу . . .

204. Темна хмара...

Темна хмара, а веселка ясна.
Що ти робиш, дівчино нещасна?
Ореш тугу, сієш на ній смуток,
Схаменися, який з того скуток!

То-ж не зійде рута
На твоїй ріллі,
А зійде отрута,
Жалі немалі.

Хай би туга облогом лежала,
А ти-б собі пшениченьку жала.
А в пшениці то мак, то волошки
Закрасили-б роботоньку трошки.

Ой хто займе постать, —
Жни та обжинайсь,
Як надійде хмара,
То й не оглядайсь!

205. Ой здається — не журюся.

Ой здається — не журюся, таки-ж я не рада,
Чогось мені тяжко-важко, на серці досада.

Ой кину я ту досаду геть на бездоріжжя,
Зійшла моя досадонька, як мак серед збіжжя;

А я той цвіт позриваю та сплету віночка,
Кину його червоного в воду до поточка:

Пливи, пливи, мій віночку до самого моря,
Може буря тебе втопить, чи не збудусь горя.

Ой розбила вінка буря, таки-ж не втопила,
А від нього синя хвиля геть почервоніла.

Гірка вода в синім морі, гірко її пити;
Чом я свою досадоньку не можу втопити?

206. Хотіла-б я уплисти за водою.

Хотілаб я уплисти за водою,
Немов Офелія, уквітчана, безумна.
За мною в слід плили-б мої пісні,
Хвилюючи, як та вода лагідна,
Все далі, далі . . .

I вода помалу
Мене-б у легкі хвилі загортала,
І колихала-б, наче люба мрія,
Так тихо, тихо . . .

Я-ж, така безвладна,
Дала-б себе нести і загортати,
Пливучи з тихим, ледви чутним співом,
Спускаючись в блакитну, ясну воду
Все глибше, глибше . . .

Потім би на хвилі
Зостався тільки відгук невиразний
Моїх пісень, мов спогад, що зникає,
Забутої баляди з давніх часів, —
В ній щось було таке смутне, кріваве,
Та як згадати? Пісня та лунала
Давно, давно . . .

А потім зник би й відгук
І на воді ще-б колихались тільки
Мої квітки, що не пішли зо мною
На дно ріки. Плили-б вони, аж поки
В яку сагу спокійну не прибились
До білих водяних лілей, — там стали-б.
Схилялися-б над сонною водою
Берез плакучих нерухомі віти;
У тихий захист вітер би не віяв;
Спускався-б тільки з неба на лілеї
І на квітки, що я безумна рвала,
Спокій, спокій . . .

207. О, як то тяжко . . .

О, як то тяжко тим шляхом ходити,
Широким, битим, курявою вкритим,
Де люди всі отарою здаються,
Де не ростуть ні квіти, ні терни!

Здалека вабить, мріє те верхівля,
Що так палає золотим пожаром!
Непереможно прагну я поставить
Там високо червону короговку,
Де й сам орел гнізда не сміє звить!

Як порива мене палке бажання
Піти туди пісками, чагарами,
Послухати гірської пущі гомін,
Заглянути в таємную безодню,
З потоками прудкими сперечатись,
Поміж льоди дістатись самоцвітні,
Збудити в горах піснею луну!
Проводарем хай служить короговка,
Нехай тримає на слизькій дорозі,
Аж поки на верхівлі не замає,
Змагаючись проти гірського вітру.

Коли-ж мене на пів дороги стріне
Важка лявіна і впаде, мов доля,
На голову мою, тоді впаду я
На сніг нагірний, мов на білу постіль.
Хай по мені не плачуть смутні дзвони,
Хай заспіває вільний, дзвінкий вітер,
Закрутиться метелиця весела,
І зароїться сніжні зорі колом
І з поцілунками холодними закриють
Мені палкі та необачні очі . . .

208. У кожного люду . . .

У кожного люду, у кожній країні
Живе такий спогад, що в його давнині
Були золотії віки,
Як пісня і слово були у шанобі
В міцних цього світа; не тільки на гробі
Складались поетам вінки.

За пишнії хрії, величнії оди
Король слав поетам-співцям нагороди,
Він славу їх мав у руці,
За ввічливі станси, гучні мадригали
Вродливиці теж нагороду давали, —
Не знали погорди співці.

209. Чує лицарь...

Чує лицарь серед бою,
Що смертельна рана в грудях,
Стиснув панцира міцніше,
Аби кров затамувати.

Бачить з вежі гарна дама,
Що поблід її коханий,
Що рукою стиснув груди, —
Посила до нього джуру:

— „Пане лицарю, вас просять
Залишити бій крівавий
Хоч на ту малу часину,
Поки рану перевяжуть.

„Є у нас мягкі завої
І бальзам на рану гойний,
Там на вежі біла постіль
Вже давно для вас готова.“

— „Любий джуро! щира дяка
Тій, що шле тебе до мене,
Але я прийти не мож
На запросини лагідні.

„Як би я хоч на хвилину
Скинув цей залізний панцир,
Кров би кинулась потоком
І життя моє порвала-б.

„Бо й такі бувають рани,
Що нема на них бальзаму,
Що нема на них завоїв,
Окрім панцира твердого.“

— „Ох, мій пане, ця відповідь
Зранить серце ніжній дамі.“
— „Може має дама панцир, —
Хай його міцніше стисне...“

210. Гетьте, думи...

Гетьте, думи, ви хмари осінні!
То-ж тепера весна золота!
Чи то так у жалю, в голосінні
Пролинуть молодії літа?

Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу! Геть, думи сумні!

Я на вбогім, сумнім перелозі
Буду сіять барвисті квітки,
Буду сіять квітки на дорозі,
Буду лить на їх сльози гіркі.

Я на гору круту кремяную
Буду камінь важенький здіймать,
І, вагу несучи ту страшную,
Буду пісню веселу співать.

Я у темную нічку невидну
  Не стулю й на хвилинку очей,
Все шукатиму зірку провідну
  І шукатиму безліч ночей.

Так, я буду крізь сльози сміятись,
  Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
  Буду жити! Геть, думи сумні!

211. Лісова пісня.

(Драма-казка в трьох діях.)

(Частина III дії.)

(Хмарна, вітряна, осіння ніч. Останній, жовтий відблиск гасне в хаосі голого верховіття. Стогнуть пугачі, регочуть сови, уїдливо хававкають пущики. Раптом усе покривається протяглим сумним вовчим виттям, що розлягається все дужче, дужче і враз обривається. Настає тиша.

Починається хворе світання пізньої осени. Безлистий ліс ледви мріє проти попілястого неба чорною щетиною, а долі по узліссі снується розтріпаний морок. Лукашева хата починає біліти стінами, при одній стіні чорніє якась постать, що, знеможена, прихилилась до одвірка, в ній ледви можна пізнати Мавку; — вона в чорній одежі, в сивому, непрозорому серпанку, тільки на грудях красіє маленький калиновий пучечок.

Коли розвидняється, на галяві стає видко великий пеньок, там, де стояв колись столітній дуб, а недалечко від нього недавно насипану, ще не порослу моріжком, могилу.

З лісу виходить Лісовик у сірій свиті і в шапці з вовчого хутра.

Лісовик (придивляючись до постаті під хатою).
  Ти, донечко?
Мавка (трохи поступає до нього). Це я.
Лісовик. Невже пустив
  тебе назад „Той, що в скелі сидить“?
Мавка. Ти визволив мене своїм злочином.
Лісовик. Ту помсту ти злочином називаєш,
  ту справедливу помсту, що завдав я
  зрадливому коханцеві твоєму?
  Хіба-ж то не по правді, що дізнав він
  самотного несвітського одчаю,
  блукаючи в подобі вовчій лісом?
  Авже-ж! Тепер він вовкулака дикий!
  Хай скавучить, нехай голосить, виє,
  хай прагне крови людської — не вгасить
  своєї муки злої!
Мавка. Не радій.
  Бо я його порятувала. В серці
  знайшла я теє слово чарівне,
  що й озвірілих в люди повертає.

Лісовик (тупає зо злости ногою і ламає з тріском свого ціпка).

Не гідна ти дочкою лісу зватись!
Бо в тебе дух не вільний, лісовий,
а хатній рабський!

Мавка. О, коли-б ти знав,
коли-б ти знав, як страшно то було...
Я спала сном камінним у печері
глибокій, чорній, вохкій та холодній,
коли спотворений пробився голос
крізь неприступні скелі, і виття
протягле, дике сумно розіслалось
по темних мертвих водах і збудило
між скелями луну давно померлу...
І я прокинулась. Вогнем підземним
мій жаль палкий зірвав печерний склеп,
і вирвалась я знов на світ. І слово
уста мої німії оживило,
і я вчинила диво... Я збагнула,
що забуття не сужено мені.

Лісовик. Де-ж він тепер? Чому він не з тобою?
Чи то й його невдячність невмируща
так, як твоє кохання?

Мавка. Ох, дідусю!
Як-би ти бачив!... Він в подобі людській
упав мені до ніг, мов ясень втятий...
із долу вгору він до мене звів
такий болючий погляд, повний туги
і каяття палкого, без надії...
Людина тільки може так дивитись!...
Я ще до мови не прийшла, як він
схопивсь на рівні ноги, і від мене
тремтячими руками заслонився,
і кинувся, не мовлячи ні слова,
в байрак терновий, там і зник з очей.

Лісовик. І що-ж тепер ти думаєш робити?

Мавка. Не знаю... Я тепер як тінь блукаю
край цеї хати, я не маю сили
покинути її... Я серцем чую —
він вернеться сюди...

(Лісовик мовчки журливо хитає головою. Мавка знов прихиляється до стіни.)

Лісовик. Дитино бідна,
чого ти йшла від нас у край понурий?
Невже нема спочинку в ріднім гаю?
Дивись, он жде тебе твоя верба,
вона давно вже ложе постелила
і журиться, що ти десь забарилась.
Іди спочинь.

Мавка (тихо.) Не можу я, дідусю.

(Лісовик, сумно зітхнувши, помалу подався в ліс. З лісу чується навісний тупот, наче хтось без ваги женеться конем, потім спиняється.)

Куць (вискакує з-за хати, потираючи руки і спиняється, побачивши Мавку).
Ти, Мавко, тут?

Мавка. А ти чого никаєш?

Куць. Я їм коня притяг за гичку в стаию.
Гаразд мене поповозив в-останнє,
вже не возитиме нікого більше!

Мавка. Ненавидний! Ти оганьбив наш ліс!
Це так держиш умову з дядьком Левом?

Куць. Умова наша вмерла вкупі з ним.

Мавка. Як? Дядько Лев умер?

Куць. Он і могила.
Під дубом поховали, а прийшлося
коло пенька старому спочивати.

Мавка. Обоє полягли . . . Він пречував,
що вже йому цей рік не зімувати . . . (надходить до могили).
Ой, як же плаче серце по тобі,
єдиний друже мій! Як би я мала
живущі сльози, я-б зросила землю,
барвінок би зростила невмірущий
на цій могилі. А тепер я вбога,
мій жаль спадає наче мертвий лист . . .

Куць. Жаль не пристав мені, а все-ж я мушу
признатися — таки старого шкода,
бо він умів тримати з нами згоду.
Було і цапа чорного держить
при конях, щоб я мав на чому їздить.
Я блискавкою мчу було на цапі,
а коники стоять собі спокійно.
Оці баби зовсім не вміють жити
як слід із нами — цапа продали,

зрубали дуба. Зрушили умову.
Ну, й я-ж віддячив їм! Найкращі коні
на смерть заїздив; куплять — знов заїжу.
Ще й відьму, що в чортиці бабувала,
гарненько попросив, щоб їм корови
геть чисто попсувала. Хай же знають!
Ще-ж Водяник стіжка їм підмочив,
а Потерчата збіжжя погноїли,
Пропасниця їх досі бє за те,
що озеро коноплями згидили.
Не буде їм добра тепер у лісі!
Вже тут навколо хати й Злидні ходять.

Злидні (малі, заморені істоти, в лахмітті, з вічним, гризьким голодом на обличчі зявляються з-за кутка хатнього).
Ми тут! А хто нас кличе?

Мавка (кидається їм навперейми до дверей).
Геть! Щезайте!
Ніхто не кликав вас!

Один Злидень. Злетіло слово, —
назад не вернеться.

Злидні (обсідають поріг). Коли-б там швидче
нам двері відчинили — ми голодні!

Мавка. Я не пущу туди!

Злидні. То дай нам їсти!

Мавка (з жахом). Нічого я не маю . . .

Злидні. Дай калину
оту, що носиш коло серця! Дай!

Мавка. Це кров моя!

Злидні. Дарма! Ми любим кров.

(Один Злидень кидається їй на груди і смокче калину, инші сіпають його, щоб і собі покуштувати, гризуться межи собою і гарчать, як собаки.)

Куць. Ей, Злидні, залишіть — то не людина.

(Злидні спиняються, цокотять зубами і свищуть від голоду.)

Злидні (до Куця). Так дай нам їсти, бо тебе ззімо!

(Кидаються до Куця, той відскакує.)

Куць. Ну, ну, помалу!

Злидні. Їсти! Ми голодні!!

Куць. Стривайте, зараз я збужу бабів,
вам буде їжа, а мені забава.

(Бере грудку землі, кидає в вікно і розбиває шибку.)

Голос матері Лукашевої (в хаті).

Ой! Що таке? Вже знов нечиста сила!

Куць (до Злиднів пошепки).

А бачте — прокинулась. Ось хутко
покличе вас. Тепер посидьте тихо,
а то ще заклене стара вас так,
що й в землю ввійдете, — вона це вміє.

(Злидні скулюються під порогом темною купою.)

(З хати чутно крізь розбиту шибку рухи вставання матері, потім її голос, а згодом Килинин.)

Голос матері. О, вже й розвиднилось, а та все спить.
Килино! Гей, Килино! Ну, та й спить-же,
бодай навік заснула... Встань! А встань,
бодай ти вже не встала!

Голос Килини (сапано). Та чого там?

Мати (уїдливо). Пора-ж тобі коровицю здоїти,
оту молошну; турського заводу,
що ти ще за небіжчика придбала.

Килина (вже прочумавшись).

Я тії подою, що тут застала,
та націжу три каплі молока —
хунт масла буде.

Мати. Отже й не змовчить!
Хто-ж винен, що набілу в нас не стало?
З такою господинею... ой, горе!
Ну, вже й невісточка! І де взялася
на нашу голову?

Килина. А хто-ж велів
до мене засилатися. Та-ж мали
отут якусь задрипанку, було вам
прийняти та прибрати хорошенько,
от і була-б невісточка до мислі.

Мати. А що-ж — гадаєш, ні? Таки й була-б!
Дурний Лукаш, що проміняв на тебе,
бо то було таке покірне, добре,
хоч прикладай до рани... Узиваєш
її задрипанкою, а сама
її зелену сукню перешила
та й досі соваєш — немає встиду!

Килина. Та вже-ж, у вас находишся в новому!...
Он чоловіка десь повітря носить.

А ти бідуй з свекрушиськом проклятим, —
ні жінка, ні вдова — якась покидька!
Мати. Який би чоловік з тобою всидів?
Бідо напрасна! Що було — то ззіла
з дітиськами своїми, — он, сидять! —
бодай так вас самих посіли злидні!
Килина. Нехай того посядуть, хто їх кличе!

(На цих словах одчиняє двері з хати. Куць утікає в болото, Злидні схоплюються і забігають у сіни.)

212. Касандра.

(Драматична поема.)

(VI частина.)

Касандрин покій. Касандра і Гелен.

Касандра. Так ти скажи мені по правді, брате,
яку ти провість по пташках побачив?
(Дивиться йому в вічі, Гелен їх спускає додолу.)
Гелен. Та що там! Ми обоє віщуни
і добре знаєм, що пташки, й утрібки,
і кров, і дим від жертви, все то тільки
покраси й покривало голій правді,
про людське око. Адже тая правда —
цнотлива дуже і поважна жінка
і сором їй ходити без одежі. (Сміється.)
Касандра. Але й сама я жінка, отже правду
я можу бачити й невбрану.
Гелен. Сестро,
скажи мені, хто бачив голу правду?
Касандра. Я бачила її аж надто часто!
Гелен. Чи певна ти, що ти її очима
своїми не наврочила.
Касандра. Гелене,
торкнувся ти до виразки палкої,
але стерплю одважно, хочу щиро
порадитись тебе, — ти наймудріший
з усіх братів, гнучкий і тонкий розум
у тебе, як вогонь.

Гелен. Або як вуж?
Фрігійський розум, сестро! Ми, Троянці,
за довгий час облоги вже навчились
звиватися вужами. Що робити?
Коли-б ти бачила, як Деіфоб
звивавсь перед Лідійцем, ти-б сказала
що й другий брат гнучкий-тонкий зробився.
Касандра. Не говори мені про гнучкість плаза,
для мене то не мудрість, а гидота.
Скажи мені по щирости, як брат
сестрі коханій: чи ти справді думав
чи по пташках, чи просто, все одно,
що в цих заручинах рятунок Трої
і що рятунок той дадуть Лідійці?
Гелен. Ти завдала мені трудне питання.
По щирости: — раз думав, а раз ні.
Касандра. Як розуміти це?
Гелен. А так. Спочатку
я певен був, побачивши те військо,
наїжене списами, несчисленне,
на силу свіже, на одвагу дуже,
що Елінам, потомленим війною,
знесиленим облогою, не встоять
проти царя, жадібного звитяги.
І певен я: коли-б та перемога
була в руці в Гелени, в Поліксени,
чи в Андромахи, чи в котрої хочеш,
та не в твоїй — вона була-б за нами.
Касандра. Чи й ти гадаєш так, що все нещастя
походить від Касандри?
Гелен. Хоч не все,
але багато.
Касандра. Брате! що ти кажеш?!
Гелен. Ти щирости хотіла і вволив я
твоє бажання, не моє, сестричко.
Та я тебе, Касандро, не картаю,
невинна ти з своєї вдачи. Певне
боги в тім винні, що дали тобі
пізнати правду, сили-ж не дали,
щоб кермувати правдою. Ти бачиш

і, склавши руки, або заломавши,
стоїш безвладна перед тим привиддям
страшної правди, мов закамяніла,
немов на тебе глянула Медуза,
і тільки жах наводиш на людей.
А правда від того стає страшніша,
і люди тратять решту сили й глузду,
або ідуть з одчаю на пропаще,
а ти тоді говориш: „Я-ж казала!“

Касандра. А що-ж би ти зробив?

Гелен. Те, що роблю.
Я з правдою борюсь і сподіваюсь
її подужати і кермувати —
от, як стерничий кораблем кермує.

Касандра. А Мойра, брате, невблагана Мойра?
Її-ж бо воля світом всим кермує,
а ти це мав би кермувати нею?

Гелен. Не так, Касандро. Мойра так врядила,
щоб був і світ і море і керманич,
і корабель, і бурі, і погода,
і скеля, і затока; щоб була
і боротьба, й надія, й перемога,
і правда, і . . . неправда.

Касандра. Коли так,
вона бажає, щоб була й Касандра.

Гелен. І щоб Гелен боровсь проти Касандри.
Оцю я правду бачу і борюся,
щоб нам троянський корабель стягти
з тієї мілизни, куди Касандра
його загнала правдою своєю.

Касандра. А ти його неправдою врятуєш?

Гелен. Що правда? Що неправда? Ту брехню,
що справдиться, всі правдою зовуть.
Одного разу раб мені збрехав,
що мій фіял украдено, бо просто
не хтілося йому шукать фіяла,
а поки лінувався раб, то й справді
фіял було украдено. Де правда
була тут, де брехня? Тоненька смужка

брехню від правди ділить у минулім,
але в прийдешньому нема вже й смужки.
Касандра. Коли хто каже те, в що й сам не вірить,
То це неправда явна.
Гелен. А як скаже,
хоч в добрій вірі, тільки помилившись
недоладу, то це вже буде правда?
Касандра. А як же ти, Гелене, одріжняєш
брехню від правди?
Гелен. Та ніяк. Я просто
даю їм спокій.
Касандра. Як же ти віщуєш?
Що кажеш людям?
Гелен. Те що треба, сестро,
те, що корисно, або, що почесно.
Касандра. Невже ніколи ти того не бачиш
що буде неминуче, невблагане?
Невже тобі не каже в серці голос:
„Так буде, так! Так буде, не инакше!“
Гелен. По щирости сказавши, — ні, ніколи.
Касандра. То нам порозумітись дуже тяжко.
Але скажи, як можеш ти прилюдно
казати: „бог мені відкрив . . . я бачив . . .
я голос чув таємний“, коли то
неправда все?
Гелен. Знов правда і неправда!
Лишім оці слова, нема в них глузду.
Ти думаєш, що правда родить мову?
Я думаю, що мова родить правду.
А чим же нам таку назвати правду,
що родиться з брехні? Чи ти ніколи
не бачила такого народження?
Я бачив безліч разів. Слово плідне
і більше родить, ніж земля праматн.
Касандра. Але ти сам казав: „роблю, що треба
і що корисно, що почесно“. На що-ж
потрібно удавати віщуна?
Хіба корисно то, хіба почесно?
Гелен. Авже-ж! Як би сьогодня батько й браття
і з ними всі Троянці й Троянки

Лідійців умовляли та благали,
ні нащо-б не здалось те все, — Лідійці
сказали-б тільки: „закляла Касандра,
пророчиця, — війна і шлюб нещасні.“
А я прийшов з повагою жерця
в віщунській діядемі, патерицю
посріблену здійняв високо вгору,
мов блискавка, вона свінула в вічі
усім чужинцям. Я сказав: „Мовчіть
і ждіть. Я випустив із храму
свячених голубів.“ Замовкли миттю
і галас і розмови. Я сказав:
„Царь Ономай образив Апольона,
засватавши пророчицю його
і не спитавши згоди стріловержця,
і бог за те свій гнів йому прорік
устами віщими Касандри. Можна
ще одвернути гнів, офірувавши
для бога пишну гекатомбу з білих
волів, що не були ще під ярмом.“
— „Я обіцяю!“ крикнув царь лідійський.
А я гукнув: „Я бачу: голуби
вернулись і годують голубяток!
Щасливий поворіт і шлюб щасливий!“
І словом тим я переміг тебе,
видюща сестро.

Касандра. Чи на довго, брате?!

Гелен. Побачимо! Це правда, що на полі
воюють не Лідійці й не Ахайці,
а ти і я. Одвагою кермує
Гелен, а роспачем Касандра править.

Касандра. А що, коли Касандра переможе?
Чим виправдить Гелен свою неправду?

Гелен. Прилюдно скаже: це сам Ономай
себе згубив, бо замісць гекатомби
саму обіцянку дав Апольону.“
Собі-ж він скаже: „Зброя поломилась
але ми иншу знайдем. Все-ж почесніш
при зброї гинути, ніж голіруч.“

Касандра. Чому-ж ти й сам не йшов у бій сьогодня
не з патерицею, — з мечем і списом?

Гелен. Бо меч і спис мала для мене зброя,
бо людські душі — от моє знаряддя,
крилате слово — от моя стріла,
люд проти люду — от мій поєдинок!
Усим тим правлю я, фригійський розум,
ця діядема, цяя патериця
то знаки влади над всіми царями.
Я рівного собі не маю тут
з-поміж усіх владарів і героїв.
Ти тільки рівна, може навіть вища,
і ми боротись будем до загину.

Касандра. Ох, я сама не знаю, чи хотіла-б,
чи ні, тебе перемогти сьогодня!
Ненависний мені той шлюб, мов смерть,
я так його боюсь, як згуби Трої.

Гелен. Либонь у тебе не фригійський розум.
Чи ти не чула, як боги часами
своїх обранців хмарою вкривають?
У мене є тайник під вівтарем, —
як станеш ти з тим Ономаєм впоруч,
приносячи богам весільну жертву,
від жертви піде дим, сірчана хмара,
а як розійдеться — замісць Касандри
порожнє місце буде. Розумієш?

Касандра. Це стид і ганьба — радити таке!
Чи це по-твоєму „почесний“ вихід?

Гелен. Зате корисний і безпечний, сестро.

Касандра. Воліла-б я себе мечем убити!

Гелен. І тим роздратувала-б Ономая,
а слово все таки своє зламала-б.
І не корисно й не почесно, сестро.

(Дивиться з усміхом на неї.)

Ми не однакові, а все-ж ми рівні,
як не в ділах, то все-ж хоч у думках.

Поліксена (входить). Царь Ономай убитий, а Лідійці
урозтіч кинулись. Ой горе, горе!

Гелен. Радій, Касандро, ти перемогла!

Касандра (віщим голосом). Не я, а Мойра. Я її знаряддя.
Тонкий фрігійський розум і гнучкий, —
його зігнула Мойра і зломила,
її правиця і важка й тверда,
вона кує з народів зброю світа,
а я і ти — ми тільки цвяхи в зброї.
Не перецінюймо себе, Гелене.
Андромаха (вбігає й несамовито кидається до Касандри).
Ти, люта згубо, всіх нас загубила!
Касандра (спокійно показує на Гелена).
Питай його, чом він не врятував.
Ми віщуни обоє, значить рівні.
(Виймає з-за пояса кужілку і сідає прясти.)

213. Три хвилини.

Діяльоґ.

I.

У клюбі.

Натовп людей, промови, гамір. Одна пара Монтаньяр[1]) і Жірондист, в палкій суперечці одбивається від гурту і кінчає на одшибі почату розмову.

Монтаньяр. Послухай, громадянине, ти знаєш,
Я Монтаньяр, ненавижу тебе
І всі твої великопанські мрії.
Жірондист. Великопанські?
Монтаньяр. Вже-ж, великопанські!
Зреклися ви титулів, привілеїв
І хартій папірових лиш на те,
Щоб хартії неписані дістати,
На привілей посвітачами бути,
Героями для всіх віків потомних.
Ви Цезаря свого не пощадили,
Аби на титул Брутів заслужити.
О, тії Брути! Це-ж і є те кодло,

---

1) Montagnards — радикальна партія установчих зборів і національного конвенту в часі французької революції (1791—95); назва від горішних місць в амфітеатральній палаті.

З якого Цезарі виходять потім!
Хто хоче буть республиканцем добрим,
Хай гострить меч на Брута що-найперше.

Жірондист. А Цезарям своїм хай бє чолом,
Бо тії дозволяють всім, хто хоче,
На голову, посвячену тріюмфом,
Болотом кидать, жартами масними, —
Все стерпить голова, аби жива.

Монтаньяр. (Дивиться на голову Жірондиста.)
А нежива стерпіти може й більше.

Жірондист. Ні, громадянине, до неживої
Болото вже не пристає так легко,
А надто, як ще й кров її обмиє . . .
Кров Цезаря проливши, Брут обмив
Усе болото цезарських тріюмфів. (Задумується.)
Не думав він про це, меча здіймавши . . .

Монтаньяр. А то й те зняв би? (Заглядає Жірондистові у вічі.)

Жірондист. (Зітхає.) Може-б і не зняв.

Монтаньяр. (Щось записує собі у книжечку.)
Спасибі, громадянине!

Жірондист. За віщо?

Монтаньяр. Про те вже знаю я . . . скажи одно:
Замісць болота, ти хотів би крови,
Чи все-ж пречиста діва ґільотина
Для тебе зависока?

Жірондист. Це-ж до чого?

Монтаньяр. Так, ні до чого жарт! Бувай здоров! —

(Розходяться).

II.

В тюрмі Консєржері.

Жірондист (увіходить у свою камеру і, спиняючись на порозі, звертається до товаришів, що на коридорі.)
До завтрього, товариші! Запевне,
Побачимось . . .

Жірондист (з коридору.) На ешафоті може!

Монтаньяр (тепер він тюремник.)
Не вільно розмовляти, громадяне!
Вже спати час. Позамикаю всіх.

Всі розходяться. Жірондист зачиняє в своїй камері двері від коридору. Чутно, як Монтаньяр замикає їх на ключ. Жірондист сідає читати. Який час тиша, далі бренькіт ключа в замку, відчиняються двері, увіходить Монтаньяр.

Монтаньяр. Добрий вечір, мій Бруте!
Жірондист. Що вам треба,
Мій пане?
Монтаньяр. Це чому так титулуєш?
Жірондист. Бо „громадянин“ недоречний титул:
Шпиг і тюремник пан тепер над нами,
Та до громади з ним ми не пристанем,
Та й назви „громадянин“ не дамо.
Навіщо теє зайве лицемірство?
Монтаньяр. Як так, то й так. Неґречність я прощаю
Тому, хто завтра йде на ешафот.
Жірондист (міниться на лиці, але промовляє спокійним голосом.)
Я завтра йду? Ти це напевне знаєш?
Монтаньяр. Так, напевнісінько.
Жірондист. Лиши мене,
Я мушу листи написать.
Монтаньяр. До друзів?
Та всі-ж вони, ті друзі, незабаром
Тобі у слід підуть — чи варт писати?
Я-б не трудився.
Жірондист. Я писати буду
До незнайомих друзів. Я лишу
Свій заповіт нащадкам по ідеї.
Монтаньяр. Даремна праця.
Жірондист Ти, як ниций[1]) кат,
Хотів би знищити не тільки тіло,
А й розум, виточив би вкупі з кров'ю
Мою ідею!
Монтаньяр. Як би так без крови
Я з тебе виточити міг ідею,
То кров і тіло хай би пожили.

---

[1]) Ниций — підлий.

Жірондист. Таке життя було-б од смерти гірше.
Але не діждеш ти, бо за ідею
Ми всі готові вмерти, як один.
Монтаньяр. Та чи вона за вас готова жити?
Жірондист. Ідея вічна.
Монтаньяр. Як і ваше тіло,
Ні більш, ні менш.
Жірондист. Та що це ти говориш?
Монтаньяр. Вкажи мені ідею, що жила
Хоч трохи довш, ніж покоління людське?
Жірондист. А християнство?
Монтаньяр. Скільки поколіннів,
То стільки й християнств було на світі,
Коли не більше. Не згнив ще хрест
Після розпятих, як уже в ідею
Гнилизна кинулась, і ті „церкви“,
Мов плями цвілі на сирій будові,
Повстали на громаді християнській.
Проказою взялася Візантія,
І Рим живим мерцем одразу став
І заразив собою всі народи.
Жірондист. Але-ж бо не в церквах жила ідея,
А в людях тих, замучених героях,
Що так одважно йшли на муки й смерть . . .
Монтаньяр. А з ними вкупі йшла на смерть ідея.
Бо, сам скажи, в кому-ж було їй жить?
Жірондист. В нащадках тих героїв.
Монтаньяр. Ті нащадки
Вже не були героями сами,
Вони були панами, вояками,
Рабами і попами, ну, чим хочеш,
І християнство стало панувати . . .
Воно з людьми жило, з людьми й мінилось.
Як думаєш, це-ж може буть, що з тіла
Апостола Петра зросло колись
Те дерево, з якого трон вигідний
Для папи римського майстри зробили?
Що більше вічне — тіло чи ідея?
Таку й твоєму тілу вічність дасть
Пречиста діва наша ґільотина.

От перше голова з плечей впаде
І в кошику опиниться низенько,
А кров із жил напоїть ту травицю.
Що проросла навколо ешафоту,
А решта крови піде вкупі з тілом
В землі перебувати всякі зміни
Такого-ж вічного життя, як те,
Що випало на долю християнству,
Та випаде й твоїй ідеї вічній.
Ви всі згнити маєте, мій пане.

Жірондист. Коли це так, то вже-ж не тільки ми,
А й славні переможці Монтаньяри.

Монтаньяр. Запевне так! А тільки в тому річ,
Хто перший згниє, а хто останній.
Чий світ раніше згине.

Жірондист. Як то — світ?

Монтаньяр. Невже-ж ти не додумався до того,
Що кожний мізок має власний світ?
Що жірондист живе на иншім світі,
Ніж монтаньяр? Що ми будуєм ріжне,
І на твоїй підвалині не може
Те встояти, що встоїть на моїй?
І хоч ні ти, ні я того не знаєм,
Кому й чому підвалини послужать,
Та кепський був би з мене будівничий,
Як би я не хотів міцніше класти
І в праці переважити тебе.

Жірондист. Навіщо?

Монтаньяр. А на теє, щоб сказати:
Я найсильніший, поки я живу.
І через те я житиму найдовше.
— „Ти довголітній будеш на землі“
От де правдива, вища надгорода
Народам, партіям, та й одиницям.

Жірондист (через хвилю задуми, сумно):
Як здумаю про ту нещасну землю,
Злочинами поводу, злиту кровю,
То мимохіть слова в душі зринають:
Ні, наше царство не від цього світу!

Монтаньяр. А, в добрий час! От знов велике чудо
Пречистої мадонни ґільотини!
Це жірондист перед лицем її
Культ розуму змінив на культ містичний.
„Як чорт зостарівся, — в ченці пішов,“
Говорить наша приказка французька.
Що-ж як роздумати, воно й практично:
Цей світ чи сяк, чи так пропав для тебе,
То варто хоч „того“ запобігати.
Хто знає, може й сам Лявуазє
Забув науку всю для „отченаша“
В останній час.
Жірондист. Лявуазє умер?
Монтаньяр. Авже-ж, на ешафоті, як годиться.
Жірондист. Не вірю! Це неправда! Це занадто
Злочин великий — навіть і для вас!
Монтаньяр. Вже-ж сам я бачив голову його
В руках в багряноперстого Самсона.
Жірондист. Нещасна Франція! Затуляє обличчя руками.
Монтаньяр. В чім тут нещастя,
Коли ти віруєш в ідею вічну?
Хіба-ж не все одно, в котору скриню
З кісток та мяса перейде ідея —
То-ж їй не першина мінять домівку.
Чи зветься скриня та Лявуазє,
Чи там який Дюпен або Лера?
Ото, не мав би я чого журитись!
Жірондист. Іди від мене геть ти, сатано,
Не труй мені хоч цих годин останніх!
Коли не тямиш ти, що для ідеї
Людина ґеніяльна є той фокус,
В якім збірається її проміння,
Розсіяне по частках межи нами,
То що-ж ти тямиш?
Монтаньяр. Тямлю з цеї мови,
Що певне добрий фокусник з ідеї,
Далеко кращий, ніж промовець з тебе.
І що-ж, скажи, як знищити той фокус,
То може так навік розпорошитись

На часточки ота ідея вічна.
Що потім і ложками не збереш?

Жірондист. (Понуро мовчить і демонстративно розгортає книжки, віби збірається читати.)

Монтаньяр. Не вважає на те, тільки приступається ближче і говорить трохи иншим тоном.)

Сказати правду, як би я так думав,
А ще до того почував себе
Котримсь із фокусів таких — запевне,
Всі жірондисти фокуси ідеї!
То я-б не дав на частки розточитись
Своєму божищу за-для тріюмфу
Бездушної якоїсь ґільотини.
Я-б сам собі метою став, зєднавши
В єдиний культ пошану до ідеї
І до своєї власної особи.

Жірондист (не дивлячись, неохоче.)

І що-ж би ти зробив?

Монтаньяр. Ось подивися,

Я на відповідь фокус покажу. (Раптом дістає з кишені шнура і накидає петлю на жірондиста, той зривається, зляканий несподіванкою, монтаньяр сміється.)
Та не лякайсь! Було-б іще дурніше
Завісити тебе, ані-ж тобі
Любити ґільотину більш над шнура.
Це я тебе навчити хочу штучки,
Що зветься „утіканкою,“ дивись. (Витягає з кишені пилки):
Ось пилочка, як ниточка тоненька,
А там в вікні залізні грубі ґрати.
Ну, хто кого перегризе? (підходить до вікна і швиденько пиляє ґрати.)
Чи ба!
Де тонко, там не рветься! От так фокус? (виймає ґрати геть.)
Тепер дивись: тут ти, тут шнур, тут гак,
А тут вікно. Шнур зачепи на гак,
Сам на вікно і вниз по шнуру гайда!
Була тюрма з тобою? раз, два, три!
І вже тюрма без тебе — розумієш?
Це фокус легкий. Я мудріші вмію.

Жірондист (дивиться німий від здивування на всю оруду. Далі мов од сну прокидається

Я розумію: справді, це вже фокус
Мучительства найтоншого. Тюремник
Показує засудженому волю . . .
Так, легкий фокус, зветься „кіт і миш.“ (З огидою одвертається.)

Монтаньяр (сміється).

Ну, та й догадливі ці жірондисти!
Невже ти думаєш, що монтаньяр
Не вміє й поступить без ґільотини,
Чи без її почесної родини
При боротьбі супроти вас?

Жірондист (холодно). Не тямлю.

До чого ти це кажеш.

Монтаньяр. Пригадай
Ту лекцію, що я колись від тебе
У клюбі записав. Дивись сюди! (Показує, розгортувавши, свою книжку з нотатками).

Жірондист (читає в голос):

„Кров Цезаря проливши, Брут обмив
Усе болото цезарських тріюмфів.“
Так що?

Монтаньяр (нетерпляче). Кого карає ґільотина,
То перше розум одбере! — Це-ж ясно:
Я думаю, що й з Брута все болото
Обмила кров, пролита при Філіпах,
А то-б либонь вже не така чистенька
Фіґура ця в історії була.
Я думаю, що з ласки ґільотини
Madame Ролан ще попаде в пречисті,
Не згірш від тих Люкрецій та Вірґіній,
Що теж хто зна чим за життя були.
Я думаю, що досить Монтаньяри
Трудились, обмиваючи всі бруди
На жірондистах. Зрозумів тепер?

Жірондист. Я зрозумів, що все таки страшна вам
Ідея наша, бо вона воскресне
З крови, як фенікс з полумя, і сили,
Нової сили набере з крови
Посвячених їй мучеників. Бачу,
Хотів би ти, щоб я ідею зрадив,
Покинувши товаришів, прийнявши
Рятунок з рук нечистих, а тоді
Ти міг би, вихваляючись казати:
Такі-ж вони й усі, ті жірондисти!
Так ні, не дам тобі я цеї втіхи!

Раз тільки зійде сонце надомною.
Щоб глянути, як в пурпур благородний
Кров жірондиста зміниться для шати
Ідеї вічної!

Монтаньяр. Скажи мені,
Яку ідею скриня та ховала,
Що звалась за життя Люї Капет?
Либонь ніякої? Чому-ж тепер
Імення це дивá справдешні творить
В Вандеї та Бретані? Не в ідеї,
Мій пане, сила, а в самій крові.
У пурпурі, мовляв ти, благороднім.
Здери порфиру з Цезаря, — він раптом
Звичайним, голим чоловіком стане;
Накинь порфіру крови на Бурбона,
І не один повірить, що це Цезарь,
Та власного ще пурпуру додасть
Йому на шату. Кров, це так, як пара,
Що в літню спеку повстає з землі,
Здіймається високо аж до неба
І звідти падає дощем на землю,
Щоб знову парою здійнятись в небо;
І так би цілий рік ішли дощі,
Як би ніколи вітру не бувало.
Мені здається, що крівава пара
Занадто вже над нашим краєм згусла
І час би вже тій хмарі розірватись
Та дати просвіток, бо цей потік
Червоних хвиль ось-ось поняти може
І нашу Гору.

Жірондист (іронично):
Це було-б найгірше!
Такий спасенний Арарат втопити:
Коли до цього треба ще долити
Потоп крівавий, то не жаль мені
На те своєї крови. Сподіваюсь
Що власне ти в моїй крові заллєшся.

Монтаньяр. Яка-ж користь від того для ідеї?

Жірондист. А що тобі? Не віриш ти в ідею.

Монтаньяр. Не вірю я. а ти? Либонь тепера
Ти лекцію від мене перейняв.
Так слухай же: і справді ні на мить
Не вірю, щоб ідея поборола
Живую людську силу; зогниє
Ідея ваша вічна ще раніше,
Ніж кров твоя втопить мене здолає.
Наш підмурівок буде все-ж міцніший,
Недармо зветься він Горою. Сила
Вродить повинна силу, а примари
Примарами зостануться. Це я
Так думаю, і вже через те саме
Тобі так думати зовсім не личить.
Ти мусиш думати, що вже вас обмаль
Зосталося — ідеї оборонців,
Вас, фокусів одвічного проміння;
І щоб не дать промінню розточитись
У порожнечі світовій, ти мусиш
Перш над усе життя свого глядіти.
Подумай, що коли-б Лявуазє
Втік позавчора за кордон? Сьогодня
Вже-б може світ багатшим став на світло.
Тепера жди до „другого пришестя,“
Поки природа знов збудує скриньку
Таку, як був отой Лявуазє.
Хто зна, чи наші правнуки діждуться?
Хіба Лявуазє не мав би права
Академичним заквітчатись лавром
Іще хоч раз, ну, просто хоч на те,
Щоб глянути на себе у свічадо,
Який в тім глузд, що голову його,
Начиння ґеніяльне, кат Самсон
„До коша“ кинув, як жбурля редактор
Бездарний твір якогось там писаки?
Навіщо це? Щоб невіглас прийдешній
Побожно промовляв „Лявуазє!“
В той час, як сам Лявуазє вже стане
Таким, що й здумати за нього бридко.
Отак і ти заляжеш перегноєм
В землі французькій з тим, щоб відродилась

Колись ідея вічна жірондистів
Для невідомих, може ще негідних,
Нащадків ваших, ні, скоріше наших,
Бо тілом ми переживемо вас.
Хіба-ж не краще десь в чужому краю
Зібрати в фокус розуму живого
Усе проміння вашої ідеї
Та й кинути її ясним перуном
На нашу Гору? Може-б розкололась
Гора надвоє і скоріше впала
В кріваве море — без твоєї крови.
Ото була-б послуга для ідеї
І помста за товаришів-героїв!
Невже гадаєш ти, що є прибуток
Якийсь товаришам з твоєї смерти?
Невже ти так свій розум легковажиш,
Талан свій зневажаєш всім відомий,
Що думаєш їх кровю переважить,
Червоною солоною водою?
Це був би вічний сором для ідеї! (Жде відповіди. Жірондист мовчить).
Ну, я скінчив. Я щиро говорив,
А ти подумай щиро, без котурнів,
Без патосу фальшивого.

Жірондист (мимохіть). Це вперше,
Що я готов зненавидіти щирість! (Люто до Монтаньяра.)
Скажи мені, де ти береш отруту,
Що так в очах, не криючися навіть,
Зумів мені всю душу отруїть?
Я міг би знов сказать тобі: не хочу
Твого рятунку! Але-ж це неправда:
Ти здер порфиру з мученської смерти,
І я кістяк спрухнілий, голий бачу
Замісць геройської апотеози.
Огида, жах мене проймає, розпач,
Вся кров моя повстала проти смерти,
Як у вола на ревищі . . . О, ганьба!
З яким лицем я їхатиму завтра
На ґільотину? Сором всій Жіронді
За мене буде! Що й кого врятує
Така ганебна смерть? . . .

Убий мене!
Убий же, клятий кате, душогубе!
Убий тепер, щоб завтра не вбивать!
Монтаньяр (холодно.)
Ці деклямації, мій пане, зайві,
Траґедія клясична вийшла з моди.
Професія моя для вас відома,
Ви добре знаєте, що це не я,
А кат Самсон вас мав би завтра вбити, —
До чого-ж тута я?
Жірондист. Хіба-ж не ти
Мене в тюрму загнав своїм поклепом?
Монтаньяр. Не криюся (поправка: не поклепом,
А правдою — я тільки показав
Записані слова).
Жірондист. Ти-ж добре тямив,
Чим ця тюрма скінчиться?
Монтаньяр. Вже-ж я тямив,
В той самий день і шнур оцей купив,
І пилочку, щоб бути наготові,
Бо вирок міг насніти кожен день.
Жірондист. Скажи, навіщо-ж та тюрма була,
Коли ти сам надумав визволення?
Монтаньяр. А як би-ж я инакше міг примусить
Аристократа вічної ідеї
Прийняти з-рук плебейських, монтаньярських
Життя й рятунок.
Жірондист. Нащо це тобі?
Монтаньяр. Я раз сказав і знов сказать готовий:
Я, монтаньяр, ненавижу тебе
І всі твої великопанські мрії.
От я тепер даю тобі життя,
І ти його прийнять від мене мусиш
Так, як прийняв усі мої софізми,
Що я тобі в твоєму стилі плів.
Адже ти мусиш? Правда-ж? Ти приймаєш?
Жірондист. Подумай, жірондистів є тут більше,
Чого-ж ти власне обібрав мене!
Монтаньяр. Такий мій смак і добра воля, пане.
Я в вас свого професора шаную

За лекцію історії геройства . . .
Та годі вже базікання цього!
Ми тільки час уводимо. Я знаю,
Що ти таки полізеш у вікно.
Хіба-ж не можна це зробити просто?
Які актори всі ви, жірондисти! (Спускає шнура, причепленого до гака, за вікно.)
Що є простішого? Берись і лізь
Та поглядай у діл, а я тим часом
Там стану долі з ліхтарем закритим
І буду подавати гасла світлом:
Одкрию — значить, можна лізти далі,
Закрию — значить, треба притаїтись.
Долізеш в діл, а там вже клопіт мій,
Як переправити тебе ще й далі. (Жірондист мовчки, сціпивши зуби, подається до вікна.)

Монтаньяр (на порозі, усміхаючись):
Годилось би хоч „дякую“ сказати.

Жірондист. За правду треба правдою платити:
Я, жірондист, ненавижу тебе
І всі твої глибоко-хамські вчинки!

(Монтаньяр кланяється з іронічним усміхом і зникає з порога. Жірондист кидається до пера, рука тремтить від поспіху і непевности в думках; далі він кидає перо, нічого не написавши.)

Жірондист. Нічого я не можу написати!
Та й все одно . . . Вони-б не зрозуміли . . .

(За вікном знизу чути тихий свист. Жірондист здрігається, іде до вікна, прилаштується і починає спускатися по шнуру за вікно.)

III.

На еміґрації.

(Жірондист-утікач ходить по містку над глибоким яром, де на дні шумить прудкий потік. В долині леліє констанцське озеро і мріють снігові верхів'я гір.)

Жірондист. Гнітить мене твоя краса, чужино!
Занадто гарне ти, моє вигнання!
Занадто вільна ти, моя вязнице!
І тужу я до стін Консєржері,

До тих понурих свідків героїзму.
Товаришів високих дум і вчинків.
Ті мури, мов живі, неначе тямлять
І біль розлуки й тугу поривання,
Й високе щастя жертви для ідеї,
І муку сумнівів і радість мрії,
І смерти неминучої траґизм.
Пророчистії мури! Скільки душ
Їм заповідало думки та мрії
В реченнях мудрих та в огнистих строфах,
І вірний камінь речником зостався
Людей, що поніміли під залізом.
А ції гори — в них немає мови.
Всі наші муки, й щастя, й боротьба
Для них ніщо. Вони стоять одвіку,
Стоятимуть довіку. Людські руки
Їм не давали ні краси ні сили.
Не людська злість яри ці поточила,
Не людський гнів громи ці породив,
Що населяють гомоном узгірря;
І чистий сніг на тих недосяжних
Далеких верховинах щось говорить
Але таке, на що нема луни
Ні в слові нашім, ані в нашім серці.
Не думав я, страшне Консєржері,
Що я колись затужу за тобою,
Бо я гадав, що вже такої кари
Не вигадав би й монтаньярський розум.
Як би я вірив у лихого духа,
Я думав би, що то сам сатана
Подав мені ту думку, щоб я сам
Для себе став метою . . .
                                        Як би я
Тієї думки не прийняв у кров,
У серце, в глибину, що-найтайнішу,
Я-б може так тепера не тужив.
Я-б тішився, що пришлим поколінням
Послужить може на щось цяя туга,
Цей жаль безумний за нелюдським щастям
Свідомого конання для ідеї.

Я думав би, що ті дрібні рядки,
Які що-дня кладу я на папері,
Колись народами здолають править;
Що ці ватаги чорних, дрібних літер
Колись повстануть цілим дужим військом
Одважних местників за нашу долю.
Але тепер я вже не вірю в це.
Я знаю те, що кожний сам за себе
І местник і борець, або — ніщо,
Бо кожний має власну долю,
Бо кожний в світі може тільки жити
Або вмірати, третього-ж нічого
Не суджено на цьому світі людям.
Тепер же я виразно, ясно тямлю,
Що я вміраю, що гірська хвороба
Мене взяла на чистих високостях
Ідей абстрактних, розуму та думки.
Мені здається, що от-от всі пори
Почнуть точити кров, і я загину,
Як мандрівець на ґлетчері найвищім,
Де грудям дихати над міру легко,
Над людську силу . . .
Там було життя,
Між тими мурами, де кожний вечір
Здавався нам останнім. Там життя
Було зібране, наче в тому шкельці,
Що проміні порізнені єднає
В одну сліпучу та палючу цятку.
Звичайний крамарь там ставав героєм,
Там невіглас робився ґеніяльним,
Одна хвилина там давала більше,
Ніж всі три роки, що прожив я тут.
І як людина в передсмертних муках
Часами має просвітки маленькі,
Коли здається, що вступає сила
В змарніле тіло, так і я часами
Тут оживав на невелику мить,
І серце билось так, мов у живого,
І забувалися ці вічні гори
І ця чужа краса. Такі хвилини

Були тоді, коли мені ще слали
Із Франції листи. Тепер вже рік
Як я не маю їх . . .
Не знаю сам.
Чи я клясти, чи я святити маю
Той час, як я з неволі йшов на волю.
Чи з волі у неволю, як сказати?
А тільки я ніколи не забуду
Ні тої ночи, чорної, як горе,
Ні того світла, що внизу горіло,
Запалене рукою монтаньяра.
Я все дивився в діл, в безодню ночи,
Де тільки бачив я, що ярий вогник
Немов пекельне око. Я тремтів
Не знаю сам, від страху, чи від щастя.
І досі тямлю, як тоді боявся
Щоб шнур тремтячий по вікні не стукав
І не дзвенів по ґратах. Це була
Найвиразніша думка. Більш нічого
Не вмів би я словами розказать
З того, що думалось і почувалось,
А все таки це був останній час,
Коли життя було живе навсправжки.
Чи вернеться коли таке життя?
Чи я ще буду хвилею живою
В живому морі, перестану бути
Могильним камінем на гробі справи
І ясної ідеї жірондистів?
Колишні братні хвилі прокотились
І зникли всі в червонім морі крови,
Та зникли й ті, що їх туди загнали.
Любов моя й ненависть — утопились . . .
Але невже немає инших хвиль,
З якими міг би я поплисти згідно,
Або без сліду розточитись в них?
Хоч би часинку погуляти буйно
Серед батав товаришів нових!
Нехай би кидали мене та розбивали
Об гострі скелі, гуркотом валів
Глушили-б голос мій, дрібним камінням

Та піною мені мутили-б барву
Змагався-б я, боровся, поривався,
Тремтів би за життя своє хвилеве
Але я жив би. Я-б людей любив,
Людей ненавидів, а не привиддя,
Не тіні вмерлих. — Певне-б знов були
Шпіонські підступи, суди неправі,
Глум ворогів, товаришів безсилля,
А потім може знов Консєржері.
Та все була-б десь в далині надія
Хоч би на чорну безпросвітну ніч,
Що визволяє вязнів із неволі . . .
. . . Не слава, глум, до чого я дійшов?
Он сонце вже спускається за гори,
Воно-ж було як раз над головою,
Як я сюди прийшов, а я ще й досі
Ходжу по цьому хибкому містку
І що роблю? На долю нарікаю!
От забавка! Як раз для жірондиста,
Що покланявсь колись одній богині,
Богині Розуму. Молися-ж їй,
Душе моя, молися їй ретельно,
Як той, хто бачить свій останній час!
Нехай вона хоч знак який покаже,
Куди звернути з цього роздоріжжя
Між смертю і життям: чи в той потік,
Аби хоч раз його невинна піна
Почервоніла від живої краски,
Чи на дорогу з волі у неволю?
Для цього-ж бо мені не треба навіть
Ні ночи темної, ні ліхтаря . . .

(З поблизької колиби виходить старенька жінка і гукає на жірондиста.)

Жінка. Гей, громадянине!

(Жірондист не чує за своїми думками.)

Ласкавий пане!

(Жірондист усе таки не чує. Жінка підходить до містка і, діждавшись, як Жірондист ступив на твердий ґрунт, торкає його за плече.)

Пробачте, пане, що перебиваю . . .

Жірондист (стрепенувшись.)

Ні, добра жінко, це зовсім нічого!

Жінка. Я знаю, в вас думки либонь премудрі
Все про науки, про високі справи,
Але живий живе гадати мусить.
Жірондист. Ви проти чого це? Хто вам сказав?
Жінка. Та так воно говориться. Я власне
Сказать хотіла, що вечерять час,
Бо вже, дивіться, й сонечко заходить,
А ви-ж таки давно, як від обіду.
Жірондист. А, ви про це (на хвилину задумується, потім жваво обертається до жінки.)
А що я поспитаю.
Вас, паніматко? Ви могли-б до рана
Приготувать мені харчів, — ну, так
Хоч днів на два, або хоч і на більше? . . .
Жінка. Куди-ж це ви збіраєтесь?
Жірондист (усміхаючись.) Не знаю.
Це я ще так . . . але таки могли-б?
Жінка. Чому-ж? Як треба . . .
Жірондист. Син ваш дома є?
Жінка. Ще дома. Завтра знову піде в гори.
Жірондист. В які-ж він гори піде?
Жінка. Та туди,
В французький бік.
Жірондист. Чи він мене приняв би
Товаришем з собою у дорогу?
Жінка. Чому-ж би ні? А то й спитати можна (тукає):
Конраде, йди сюди! (виходить молодий хлопець у швейцарському гірському вбранні.)
Жірондист (до нього шпарко.) Ви йдете в гори?
В французький бік? куди?
Конрад. А до Нансі.
Жірондист. Візьміть мене!
Конрад. Я йду надовго, пане!
Чи звикли ви ходити так далеко?
Поки туди, а поки знов назад . . .
Жірондист. Назад не треба . . .
Конрад. Як? . . . А, розумію (тихо):
Давно я власне ждав такого слова.
Жірондист. Чому?
Конрад. Бо я вас бачу кожний день.
(Звертається до старої жінки.)
Ладнайте, мамо, нам харчі в дорогу!

214. Бояриня.

(Драматична поема.)

III частина.

Дальня кімнатка у горішньому поверсі в Степановім домі.

Степан (уводить гостя козака).
Ось тута поговорим, пане-брате,
бо, знаєш, там . . . тут буде захистніше.
(Оглядає сіни через двері і потім замикає двері на замок і зачиняє вікна. Сідає з гостем далі від дверей. Розмова ведеться не голосно.)
Великі чиняться там кривди, кажеш?
Гість. Та там такі напасті, що крий Боже!
І просвітку нікому не дають
московські посіпаки! Все нам в очі
тією присягою тичуть . . .
Степан. Правда,
що присяга таки велика річ.
Гість (голосніше). Чому-ж вони сами забули Бога?!
Степан. Помалу, пане-брате, ще підслуха
який слуга.
Гість. Та правда . . . я й забув . . .
(тихше). Ми присяги не хочемо ламати,
але нехай же царь нас оборонить
від тої галичи.
Степан. То трудна справа.
Адже когось він там держати мусить
для нагляду, а всі ті воєводи
один від одного не ліпші. Звісно,
за ними й инші всі порозпускались . . .
Гість. Послав би царь з Українців кого,
в Москві-ж тут є такі, от хоч би й ти,
що здавна і цареві служать вірне,
і рідний звичай вміють шанувати.
Степан. Нас не пошлють . . .
Гість. Чому?
Степан. Бо нам не вірять.
Гість. Отак! Та ви-ж тут наче всі у ласці.
Степан. То тут, на очах, а з очей спустити
нас надовго не зважаться. Так, часом,

не надовго послами посилають,
і не самих, а вкупі з Москалями . . .
Щоб воєводами-ж настановити,
того не буде й зроду!

Гість. Не здивуйте-ж,
як ми відкинемось до Дорошенка!

Степан (робить рух рукою, мов хоче гостеві затулити уста).
Крий Боже, пане-брате, що ти кажеш?

Гість (схаменувшись). Так часом зірветься з досади слово . . .
Найгірше, пане-брате, догаряє
оте, що нам не вірять . . . Мій свояк,
Чорненко, знаєш? (Степан потакує головою.) Так був уклепався,
що ледви-ледви вирвався з душею!

Степан. Чорненко? Він, здається, з найвірніших
царевих приятелів.

Гість. То-то й ба!
А хтось там наклепав при воєводі,
що ніби він послав у Чигирин
листа якогось. От було біди!
Що жінка плакала, в ногах валялась
у воєводи . . .

Степан (гірко всміхнувшись). Є прислівя, брате:
„Москва сльозам не вірить.“

Гість. Щира правда!
Про те знайшлись такі, що помогли . . .

Степан. Це хто-ж?

Гість. Побрязкачі.

Степан. Хіба що так!
(Мовчання.)
Вже так, що цупко затягли супоню
на наших боках . . .

Гість. А про те є люди,
що не бояться, йдуть, мов на одчай,
бо, сказано, терпець їм увірвався! (Присунувшись зовсім близенько до Степана, говорить пошепки.)
Дівчата наші, — де-котрі ще вкупі
були з дружиною твоєю в братстві, —
гуртом пошили корогву й послали
у Чигирин . . . звичайне, крадькома . . .

Іван, твій шурин, сам її одвозив . . .
Ніхто не знає ще. Як-би дізнались,
то страшно здумати, що-б там було! (Одсунувшися, трохи голосніше.)
Отак як бач, одважуються люди . . .

(Степан в мовчазній задумі сіпає кінець свого пояса. Гість устає).)

Що-ж, пане-брате, то нема надії
полегкости дістати від царя?

Степан (отямившися з задуми, теж устає).
О ні, чому-ж, я спробую. От згодом
в царя я буду на малій беседі.
Як буде він під чаркою, то може
я догожу йому, він часом любить
пісень „черкаских" слухати та жартів,
та всяких теревенів не без того,
що й тропака звелить потанцювати.

Гість. Ото! Хіба ти в нього пахоля?

Степан. Ба, знаєш, як то кажуть: „скачи, враже,
як пан накаже" . . . Та ладен я, брате,
уже хоч-би й на голові ходити,
аби чогось добутися для тебе
та для Вкраїни. Дай мені супліку,
оту, що ти приготував цареві, —
як влучу слушний час, то я подам
до власних рук йому.

Гість (виймає загорнений у хустину папір з печатками). Ось, пане-брате.
Хай Бог тобі поможе! Не минути
розливу крови братньої, як тільки
супліка цяя марна буде.

Степан. Боже,
не попусти!

Гість. Бувай здоров. Піду вже.

Степан. Най Бог тебе провадить, пане-брате.

(Чоломкаються, гість виходить.)

Оксана (швиденько увіходить з инших дверей швидким кроком).
А я тебе, Степане, скрізь шукаю.

Степан. Що там таке?

Оксана. Порадитися треба.
Мені Яхненко тут листа привіз
від братчиці-товаришки.

Степан (з поспіхом). Де лист?
Його спалити треба!
Оксана. Бог з тобою!
Чому спалити? То вона прохає,
щоб я, по змозі, грошей їй послала,
якусь вона потребу має пильну.
Степан. Не посилай. Крий Боже! І не думай!
Оксана. Та що тобі Біг дав? Я й не гадала,
що ти такий скупий. Коли вже так —
я з посагу свого послати можу.
Степан. Та я не грошей жалую, Оксано.
Оксана. А чом же ти не хочеш?
Степан. Небезпешно.
(Нахилившись до неї, зовсім нишком.)
Вони там з Дорошенком накладають . . .
Оксана (здивована, мовчить, потім загадково усміхається).
Ну, що-ж, так може й треба.
Степан. Схаменися!
Ти-ж так боялася розливу крови,
а ця війна найпаче братовбійна,
що Дорошенко зняв на Україні, —
тож він Татар на поміч приєднав
і платить їм ясирем християнським.
Оксана (сідає, мов знесилена на ослін і спірається на стіл).
Скрізь горе, скрізь, куди не обернися . . .
Татаре там . . . Татаре й тут . . .
Степан. Оксано!
Що мариться тобі? Татаре тут?
Оксана. А що-ж? Хіба-ж я тут не як Татарка
сижу в неволі? Ти хіба не ходиш
під ноги слатися своєму пану,
мов ханові? Скрізь палі, канчуки . . .
холопів продають . . . Чим не Татаре?
Степан. Тут віра християнська.
Оксана. Тільки-ж віра!
Та й то . . . прийду до церкви — прости, Боже! —
я тут і служби щось не пізнаю:
заводять якось, хто зна й по-якому . . .
Степан. Оксано, це вже гріх!

Оксана. Ой, чоловіче! . . .
Та й осоружна-ж ця мені Москва! (Схиляється головою до стола.)

Степан (сумно стоїть над нею).
Я так і знав . . . Хіба-ж я не казав,
що я тобі нічого дать не можу
тут на чужині? . . .

Оксана (кидається до нього). Ні, моє кохання!
Це я недобра! Так немов не знаю,
Що бідний мій голубонько страждає
за всіх найгірше, — треба-ж завдавати
жалю ще більше! (Степан пригортає її). Ну, скажи, мій любий,
чи довго нам ще мучитися так?

Степан (зітхнувши). Бог знає, серденько!

Оксана. Невже й загинем
у цій неволі?

Степан. Май надію в Бозі.
Ще якось, може, зміняться часи.
Коли-б утихомирилося трохи
там на Вкраїні, попрошу царя,
щоб відпустив мене хоч у гостину.

Оксана. Тепер ніяк неможна?

Степан. Ні, єдина,
Тепер нема що й думати! От саме
я маю до царя супліку нести,
що люди з України привезли,
жаліються на утиски, на кривди . . .
Я маю боронити ту супліку,
то вже-ж не час проситися з Москви.
„От, скажуть, речі солодко розводить,
а сам в ліс дивиться“. Тепер, Оксано,
нам треба стерегтися так, „щоб муха
не підточила носа“, як то кажуть.
Крий Боже схибити в чому, — пропала
вся наша справа і громадська вкупі.

Оксана. Ну, як його ще більше стерегтися?
Вже й так немов замазались у піч!

Степан. Та от, наприклад, ти послати хочеш
ті гроші братчиці . . .

Оксана (спустивши очі). Вже не пошлю.
Нехай пробачить, що-ж, коли незмога . . .
Я напишу їй . . .
Степан. Краще не пиши
нічого, серце.
Оксана. Як же так, Степане?
Це-ж навіть незвичайно!
Степан. Як листа
десь перехоплять — чи то раз бувало? —
то ще готові взяти на тортури,
як викриють ту справу з Дорошенком,
щоб ти призналася, в чім накладала
з товаришками . . .
Оксана. Я перекажу
через Яхненка . . .
Степан. Мушу я просити,
щоб ти його у нас тут не приймала.
Оксана. Та я-ж його просила, щоб прийшов!
Вже-ж не прогнати!
Степан. Накажи слугою,
що ти нездужаєш.
Оксана. Не випадає.
Степан. Як хочеш. Тільки як візьмуть „на дибу“,
то вже не жалуй!
Оксана. Звідки вже й „на дибу“?
Степан. А що-ж ти думаєш? За тим Яхненком
шпиги московські цілим роєм ходять.
Я знаю їх.
Оксана (зажурена). Так я й не передам
родині ні листів, ні подарунків . . .
Степан. Та знаєш, люба, поки що, то й краще-б
не озиватись, надто до Івана,
бо він в непевні справи устряває . . .
Оксана. До брата рідного не озиватись? (У неї стають сльози в очах).
Степан. Це-ж не навіки, рибонько, тим часом,
поки утихомириться . . . (знов пригорта її).
Оксана (не відповідаючи на пестощі, безвиразно). Гаразд,
нікому не писатиму.

Степан. Ти, серце,
на мене гніваєшся.

Оксана (так само). Ні, чого-ж?
Ти маєш рацію. Нащо писати?

(Степан опускає руки. Оксана повагом виходить з хати).

V частина.

Степанів садок. Будинок виходить в нього задньою стіною. Видко ґратчасті вікна терема і піддашок із сходами. Збоку в садку зроблена повіточка садова, вся в зелені та в квітках; у повітці приладновано великий турецький ослін з подушками.

З терема по сходах надвірних помалу спускаються Мати і Оксана. Оксану ведуть по-під руки дві служниці — „сѣнныя дѣвушки". Оксана у простій широкій хатній сукні, без кички, голова завязана на український лад шовковою хусткою. Оксана хвора, очі позападали, але дуже блищать, на щоках хворий румянець).

Мати (пройшовши вперед до повітки, показує дівчатам на ослін).
Отут бояриню посадовіть
та й можете вертати до роботи.

(Дівчата садовлять Оксану і вертаються в терем.)

Мати. Що, донечко, тут, правда-ж, придобніше?
вільніше дихати?

Оксана. Вільніше? . . . (Схиляється на подушки).

Мати. Ляж,
ляж, рибонько. Заснути, може, хочеш?

Оксана. Так, я-б заснула . . . тільки я боюся . . .

Мати. От, хай Бог милує! Чого боїшся?

Оксана. Та все якесь таке страхіття сниться.

Мати. Ти помолись до Йосипа святого,
то він всі сни перенесе на добре.

Оксана. От відколи я тут, то й сни змінились . . .
Бувало там, у батенька, все сниться,
що я літаю. Так бувало любо . . .
А тут не снилось і разу . . .

Мати. Бач, любко,
як сниться, що літаєш, то ростеш,
отим воно так замолоду й сниться.
Тепер же ти вже не ростеш . . .

Оксана. Та . . . певне . . .

Мати (поправляючи її подушки). Ляж вигідненько та засни гарненько.
(Сідає коло неї в ногах).
А я посижу тута, помолюся,
щоб Бог тобі послав у сні здоровля.

(Виймає бурштинові чітки і перебірає їх, стиха ворушачи устами. Оксана засипляє.)

(Степан виходить з долішнього рундука. Мати киває йому, щоб помалу йшов, не гукав, потім устає обережно і йде до нього на другий кінець садка, далі від повітки.)

Мати (нишком). Ну, що-ж казав той Німець? Є надія?
Степан. Що-ж, каже: „В Бога все можливо“.
Мати. Певне!
Та все-ж би й людської снаги докласти
либонь не гріх.
Степан. Він докладає, мамо.
Він є людина велико-учена . . .
та що-ж, коли така тяжка хороба?
Мати. І звідки причепилася напасть? . . .
Либонь це хтось наврочив на весіллі
Ганнусинім, бо відтоді й заслабла.
Степан. Здається, ще давніше почалося . . .
Мати. Хіба? Та ні, вона була здорова.
А от що на весіллі . . . Ну, та як же
той Німець каже? З чого-б то воно?
Чи з пристріту? Чи може з переляку?
От горе, тут нема таких бабів,
як там, у нас, — коли-б так пошептали . . .
Степан. Ні, матінко, не помогли-б ті шепти.
Така вже слабість.
Мати. Що-ж воно? Як зветься?
Степан. Казав він: „Ваша пані занудилась
по рідним краю — це є також слабість“.
Сказав мені по-грецьки, як і зветься.
Мати. Та він то назове на всіх язиках,
а що-б то вигоїти . . .
Степан. Він казав, —
коли-б її повезти на Вкраїну,
то може-б ще й одужала.
Мати. От, синку,
на цей раз Німець може й правду каже.
Вона таки нудилася, небога.
Що-ж, відомо, завезена далеко . . .

Не кожне привикає до чужини.
Котре привикне, а котре то й . . .

Степан. Мамо,
я попрошу царя, щоб нас пустив
до тестя у гостину — чей-же пустить?

Мати. Та може й пустить — вже-ж війни немає.

Степан. Скажу йому, що маю ще й у Київ
повезти хвору жінку поклонитись
угодникам святим там у печерах,
для ізцілення — невже-ж не пустить?

Мати. Повинен би пустити. Це вже й гріх
людей на богоміллє не пускати!
А це, Степанку, ти надумав добре —
поїхати на прощу, помічніше
воно буває над усякі ліки. Зітхнувши, поглянула на небо.
Ба, сонечко схиляється на вечір.
Ти-б тута розбудив Оксану, синку.
Навзаході недобре спати хворим.
А я піду, зварю майове зілля,
щоб на ніч їй було готове пити.

Степан. Спасибі, що клопочетеся нею.

Мати. Що-ж, синку, завели чужу дитину,
то треба-ж якось їй давати раду. (Іде в терем.)

(Степан підходить до Оксани і стиха цілує її. Вона прокидається).

Оксана. Це ти, Степане? . . . Бач, мені приснилось,
що місяць ясно-ясно засвітив
у батковім садочку . . .

Степан (удавано-веселим голосом). Місяць, люба?
Це дивно, бо як раз на тебе сонце!

Оксано. Що-ж, може там ясніше світить місяць.
Ніж тута сонце . . .

Степан. Не журись, Оксано,
ось хутко знов побачим, як там світить
і сонечко і місяць на Вкраїні.

Оксана. Це-ж як? Хіба умру? Тоді запевне
душа полине . . .

Степан. Бог з тобою, люба!
Чи я-ж би про таке тобі казав?
Надумав я поїхати з тобою
в гостину до твоїх.

Оксана (іронично). Велике діло,
що ти надумав! Царь думки заверне.
Степан. Царь пустить. Вже-ж тепера на Вкраїні
утихомирилося.
Оксана (гостро). Як ти кажеш?
Утихомирилось? Зломилась воля,
Україна лягла Москві під ноги,
це мир по-твоєму — ота руїна?
Отак і я утихомирюсь хутко
в труні.
Степан. Ти оджившся на Вкраїні.
Москва-ж не може заступити сонця,
звялити гаю рідного, зсушити
річок веселих.
Оксана (понуро, уперто). Годі, не кажи.
Нікуди я тепера не поїду.
Степан. Чому-ж?
Оксана. Не хочу.
Степна. Що це ти, Оксано?
Мені аж дивно! Що це ти говориш?
Оксана (розпалившись, підводиться).
А я дивую, ти з яким лицем
збіраєшся зявитись на Вкраїні!
Сидів — сидів у запічку московськім,
поки лилася кров, поки змагання
велося за життя там на Вкраїні, —
тепер, як „втихомирилось“, ти їдеш
того ясного сонця заживати,
що не дістали руки загребущі,
та гаєм недопаленим втішатись.
На пожарині хочеш подивитись,
чи там широко розлилися ріки
від сліз та крови? . . .
Степан. Ти тепер картаєш . . .
А як сама колись мені казала,
що ти прийняти можеш тільки руку
від крови чисту?
Оксана. Правда, я казала . . .
Ми варті одно одного. Боялись
розливу крови, і Татар, і диби,

і кривоприсяги й шпигів московських,
а тільки не подумали, що буде,
як все утихомириться . . . Степане,
дай руку!
Степан. Це навіщо?
Оксана. Ти не хочеш?
Степан. Ні, чом же? (Дає руку Оксані).
Оксана (дивиться на свою й Степанову руку.) От, здається, руки чисті,
проте все мариться, що їх покрила
не кров, а так . . . немов якась иржа . . .
як на старих шаблях буває, знаєш?
(Пускає його руку і лягає знов. Говорить повільніше, млявіше, з перервами).
У батенька була така шаблюка . . .
вони її закинули . . . ми з братом
знайшли . . . в війну побавитись хотіли . . .
не витягли . . . до піхви прикипіла . . .
заржавіла . . . Отак і ми з тобою . . .
зрослись, мов шабля з піхвою . . . навіки . . .
обоє ржаві . . .
тепан. Ти, Оксано, вмієш
зарізати словами без ножа.
Оксана. Та тільки-ж це я вмію, більш нічого.
Що-небудь же і я повинна вміти . . . (Мовчання.)
Як я умру, ти не бери вже вдруге
Українки, візьми Московку ліпше . . .
Степан. Оксано!
Оксана. Всі ми ріжемо словами,
а тут жінки плохі, вони бояться . . .
Степан (з мукою). Та пожалій себе й мене хоч трохи!
Оксана. Занадто я жаліла . . . в тім і горе . . .
Як би я мала силу не жаліти,
то вирвались би геть з ції кормиги —
і ти-б ослобонився від иржі . . .
А так, вже чисто: ні собі, ні людям!
Степан. Оксаночко! Поїдем на Вкраїну!
Ну, я тебе прошу! Там батько, мати,
родина, приятелі, там ти з ними
разважишся.
Оксана (одвертається). Я й в вічі не насмію
їм глянути . . .

Степан. Ну, в Київ подамося,
помолимось, нехай нас Бог простить,
нехай тобі здоровя верне?
Оксана. На що?
Кому потрібно те моє здоровя
та й я сама?
Степан. Мені, моя єдина!
Я-ж так тебе люблю!
Оксана. Тобі здається.
Ти жалуєш мене, але любити . . .
таки й нема за віщо . . . я тепер
така недобра стала, вередлива . . .
Степан. Ні, ні, моя хороша!
Оксана. Я — хороша?
Хоч-би й була коли яка краса,
то вже давно вона з обличчя спала . . .
Степан (гладить її руку, низько похиливши голову).
Ти шарпаєш себе речами тими.
Не треба стільки говорити . . .
Оксана. Правда . . .
Степан. Та й що картатися словами, люба?
Нас доля так уже скарала тяжко,
що певне й Бог простить усі гріхи.
Хто кров із ран теряв, а ми із серця.
Хто засланий, в тюрму замкнутий був,
а ми несли кайдани невидимі.
Хто мав хвилини щастя в боротьбі
а нас важка, страшна душила змора,
і нам не вділено було снаги
ту змору подолати . . .
Оксана (спокійніше й лагідніше, ніж досі). Так, це правда.
Але ніхто цього не зрозуміє,
поки ми живі. Отже треба вмерти.
Ти певне довше проживеш, ніж я, —
до рук тобі свій заповіт віддам я,
а ти його передаси родині
і братчикам, хто ще живий лишився.
Степан (з гострою тугою). Ой, краще-б я тобі таке казав!
Оксана (підводиться і прихиляє його до себе).
Ні, любий, ти на світі потрібніший,

тобі ще є про що й про кого дбати.
Борцем не вдався ти, та після бою
подоланим подати пільгу зможеш,
як ти не раз давав . . . На бойовиську
не всі-ж померли, ранених багато . . .
поможеш їм одужати, то може
колись там . . . знов зібравшися до бою,
вони тебе згадають добрим словом . . .
а як і ні, не жалуй, що поміг.

(Сидять який час мовчки, обнявшись).

Степан підводиться і подає Оксані руку).

Ходім, я заведу тебе до хати.
Бач, сонце вже навзаході.

Оксана. Ходім.

(Спіраючись на руку Степанову, іде до будинку. Не доходячи рундука, спиняється і обертається, дивлячись на західне сонце, що вже зникає за обрієм.)

Добраніч, сонечко! Ідеш на захід . . .
Ти бачиш Україну — привітай!

XVI. Ольга Кобилянська.

215. Мої лелії.

(Поезія в прозі).

Пустині дайте мені.

Далекої, широкої пустині з пекучим сонцем . . . без гуку і життя — нехай я плачу.

Там я не стріну нічиїх очей. Ні очей матері з віщим серцем . . . ні батькових, готових все до бою за щастя дитини своєї . . . ні очей брутальної, буденної цікавої юрби — нікого не стріну.

Зарию обличчя в запеклу землю, і буду її освіжувати своїми сльозами, доки стануть і затоплять жаль мій смертельний і мене. А сонце буде їх все пити і пити . . . жадібне сонце болю . . .

*

Довірря?

Це маленька дитина з щирими, невинними очима, що, набравши думок і почувань в подолок, біжить до того, хто кличе її до себе.

Не гамує слів своїх. Сміється і плаче прямо — воно иншого не знає; це властивість його істнування, краса його цїла і багатство!

І жде.

Великі очі його з вірою . . . не передчуваючи горя, дивляться прямо в лице того, хто його кличе. Жадібно жде. Не знає чого. Може, щастя якого. Або чого иншого, такого гарного і святого, як його душа, переповнена правдивими перлами . . .

Але ні.

Ось здіймається сильна рука розчарування і падає тяжким каменем на ясну головку його . . . його, що не знало иншого почуття, як прямости і правди і віри в почування свої соняшні.

*

Є трояка любов.

Та, що годується ласощами, що годується поцілунками, і та, що поважна, як смерть, і годує сама себе і других. Вона годує себе і сльозами, і горем, і смутком, і самітностю, а по-за гробом золотою тінею памяти — споминами про її святу, несмертельну силу.

*

Самітність убога?

Хто це докаже?

А он послухайте, яка хмара сліз здіймається з неї і гуляє! А рук білих, мармурових, яка безліч, що перетинає її простір в судорогах болю, а мрій роздертих серпанки, що колишуться туди й назад, туди й назад, а думок роїв, що напливають в неї брутальною силою, оббиваючи себе немилосердно, щоб кудись добігти борше і борше . . .

Куди?

Господи великий — куди?

*

Слухайте.

Зачиніть двері, збийтесь в гурток, зіпріть в собі віддих і слухайте.

Сарна біжить лісом.

Зеленим, веселим, буйним, роскішним лісом і шукає чогось.

Біжить. Квітки під ногами ломить, угинає. Шелестить листя дерев, шепче щось. Колишеться ледви помітно поважне галуззя старої, лісної деревини.

Аж ось вона стала.

Чи вже добігла? Не знає.

Думає, що добігла. В ріжні боки нею кидало. Високими, свавільними скоками гнала вперед, а тепер зупинилася.

Її очі відкрилися широко.

Жде так неповорушно аж тремтить.

Що це? Набій пішов лісом.

Нечутно починає щось ломитися, щось валитися і все на неї, все на неї. Її широко відкриті очі побачили відразу — чого не бачили досі . . . а її уха почули — чого не чули досі. Тихий ліс заповнився таким — чого не знала досі, а з неї самої побігла кров.

Тому мусіла зеленим лісом гнати.

Слухайте.

216. Поети.

(Фантазія.)

Була в мене колись поранкова душа. Це значить стільки, що щастя, соняшне проміння, весна . . . Це є суть усього сильного і добірного, що чоловік має в собі, чим може з усміхом дивитися на життя і легко переносити його важкі пригоди.

За це мав я дякувати поетам. Вони так вимоделювали мене, що в кожній хвилині я був вразливий на мистецтво і красу. А це велике добро, правда? Коли чоловік одкриє очі і все може прочитати! Починаючи від рожі, що хитається в городі, а кінчаючи тим, що тягнеться геть-геть, у соняшному світлі і зветься далечінь, і тягне кудись нашу тугу за собою! Нема по-над поетів і артистів!

Чи як то говорила моя поранкова душа? „Бог сам, — говорила вона, — не міг займатися поезією і для того сотворив поетів“. А поезія — це мати всякої величи, всякої краси.

А ще коли вишлеш свою душу в тиху мандрівку, і вона порівнює „тут“ і „там“, і бере з собою все, що найкраще . . . Поети і артисти виховують поранкові душі!

І моя поранкова душа над усе любила поетів і артистів; жерців краси, співаків любови, богів землі. Над усе величала моя поранкова душа поетів . . .

Нехай живуть поети, творці поранкових душ!

*

У мене душ гурток чималий . . . Сама добірна публика, котру я спрошую до своєї хати і оберегаю старанно. В хаті, до котрої весь день з усміхом заглядає сонце, позолочуючи все, що є в ній, цілуючи і буйністю надихаючи добірні квітки і вимітаючи своїм промінням з кутів усіх кобольдів понурости, що наводять слабість на душу . . . Добірна публіка, котрій однаково святі величні діла, делікатні рухи і високо культурні обичаї. А також суть інтеліґенції. Все те для них не фаталашки, не хвилева оздоба, а ґрунт і основа, на якій будується чисте, святе житло, повне радощів і щастя. І заперте грубими, дубовими дверьми — для захисту від поганих згуків і плоских лобів юрби. Це поети і артисти у мене, гарна порода людей. Я сказав би: найкраща. Бо хіба-ж є ще краща порода? О, тоді я відчинив би тій ще кращій породі настіж двері своєї хати і впустив би її і вистелив би поміст коштовними килимами, щоб їм було мягко ходити . . . як і слід для найкращої породи людей.

Коханці моєї поранкової душі! Квіти людськости! . . .

*

Їх величні душі прохожаються собі у мене так свобідно, поводяться так, як у себе дома. Розмовляють про всячину, сягають на вершини і в низини і все вміють видобути щось нового. Нові скарби,

нові вартости, нові форми . . . жінок і мужчин, після котрих можна моделювати себе, як після взірців. При тім вони одно прищеплюють до життя, инше витягають з-під звалищ і руїн і відкривають перед нашими очима все нову красу. Відкривають красу у всіх її криївках. Розвязують загадки душ і завдають людям усе нові загадки. При тім вони делікатні і чемні і вміють любити.

Мені здається, немов вони все поглядають на мене так прязно і люблять мене . . . Ні, я чую ту їх любов. Це зовсім особливе чуття, зовсім особлива приємність, зовсім особлива роскіш, яку справляє нам любов поета. Вона пригадує запах фіялок і те щастя, що зачароване в стародавніх казках . . .

Та всього того юрба не може й уявити собі. А юрбою, тупоумною юрбою є у мене всі ті, що не шанують і не чтять поета, не стелять йому під ноги найкоштовніших килимів, не сиплють йому під ноги квіток і золота . . . тупоумна, груба юрба! Вона не варта того, щоб краса хоч раз пройшлася по її оселях, щоб хоч раз вповні обернула до неї своє чудове лице і показала їй щось викінчене. Тьфу на тупоумну юрбу, що не шанує своїх вибранців . . . Богів землі, — Коханців моєї поранкової душі! . . .

Сказано вже. Моя душа не була буденна буда, повна крамського товару. Ні, це була справдішня дама, що через довголітнє товаришування з вибранцями духа набралася тонких обичаїв і ніжного прочуття. Її інстинкти зробилися делікатні, як цвітковий пил лелії.

Вранці, коли сонце в повнім блиску горіло на небі, повітря було ясне, і око могло докладно розріжнювати всі форми природи і мистецтво, вона пускалася в тихі мандрівки. Її розумні очі оглядали кожну постать, а уха напоювалися мельодією дня.

Вечером в радіснім або в сумнім настрої вона оповідала все, що підхопили її довгі погляди. Вона малювала так, як артисти навчили її малювати. Кількома рисами, але зовсім вірно і різко, так що постать ясно ставала перед мною.

Вона любила далечінь так, як любимо будущину, те, до чого тягне туга. От тим то вона літала по-за границі свого краю. А коли вернула додому, то не було кінця оповіданням, не було кінця подивові і величанню. Вона була пяна красою. Від ненастанного подиву очі її зробилися великі, зачудовані, і вся вона зробилася частиною краси. Бо те, що вона бачила, пишалося досконалістю, величчю. Говорило про культуру і силу, про горде самопізнання ще гордіших народів і про запоруки будущини. І про широкий світогляд. Ні, говорило про тисячні докази здібности до сильного життя! І все було правдиве.

І остаточно, і найбільше тішилась вона — а вона вміла тішитися. Вона тішилася, як малі діти в золотих блисках соняшного світла тішаться ріжнобарвними кольорами: тішилася поетами і артистами і тим, як вони там ходять по коштовних килимах, як їм там сиплють під ноги квіти і золото, як там мужчини і жінки і дівчата пестять і бережуть їх, мов дорогі клейноди. І як вони без перепони і неподільно можуть віддаватися Музам . . .

Потім, щаслива і вдоволена, вона лягала спати і снила про безжурне життя своїх коханців. — Одного, що був вибранцем її серця, вона все в ту пору вітала крізь вечірню тишу: „Ти початок і кінець мого життя!“ Так вітала його і засипляла потому . . .

*

Одного дня вона не йшла за границі свого краю. Лишилася там і там подалася в тиху мандрівку. Вечером не вернула. І другого і третього дня не вернула.

Аж пятого вечора вернула. Далеко пізніше, ніж вертала звичайно. Ішла, волочучи ноги, з очима, втупленими в землю. Її лице нагадувало блідість трупа.

Мовчала. Не відповідала навіть на моє питання. Навіть на питання про те, що побачила вона в рідному краю, які тони прибилися до її вуха. Я ждав усміху, що звичайно розяснював її лице перед її оповіданням, але усміху не було.

В темну ніч зірок не видно.

Моя поранкова душе! Солодка душе моя! . . .

*

Другого ранку вона не захотіла поживи. Коли я заговорив до неї і почав розпитувати, вона одвернула лице набік і звільна замкнула очі. Потім я чув хлипання — і я зрозумів її. Як уміла радуватися, так і терпіти вміла вона.

Потім прийшли до неї душі поетів, усі, за рядом, з котрими вона звичайно любила розмовляти, і стурбовано запитували її, що їй хибує. Вони питали, чого вона бажає і віддавали їй усі свої скарби до волі. Нехай перебірає в них, нехай бере собі що найкраще. Що тільки захоче. Золото і квіти і клейноди. Старанну ошку в формі великої коштовної перлини, оправленої в золото, і инші коштовні речі, які тільки є в скарбницях поетів і артистів.

Але вона мовчала. Мовчала і затулювала очі перед усіми ними, немов вигляд їх справляв їй біль або навіть осліплював її як найясніші блиски полудня. Грубі сльози спливали по її лиці.

В самоті, в котрій найліпше було можна відгадати її, — в самоті навіть чутно її часом — роздумував я, що їй могло статися? Але я не міг догадатися. Я безрадно бачив, як сум і туга чим-раз сильнішими хвилями напливали на неї. Я чув, що вони швидко понесуть її на велике море вічної тиші . . .

Я плакав і згадував недавній ще час, коли вона весела, як перший маєвий ранок, з щастям у очах, самого мене наповняла щастям.

Душе моя!

Тисячу разів я рад кликати її: „Лишись зо мною, поранкова душе моя!“

*

Вікна і двері стояли настіж одчинені. Самота і тиша розсілися довкола, тільки цвіти, її улюблені цвіти, цвіли і дихали пахощами і купалися в світлі заходового сонця.

Почулися кроки.

Це той одинокий, котрому вона ще вчора перед сном посилала поздоровлення: „Ти початок і кінець мого життя!“ — Так поздоровляла вона його.

Він прийшов. Без шуму, обережно, і сів на краю її постелі. Довго сидів і промовляв.

Я догадувався, що він говорив до неї і чого просив, і я затаїв в собі дух, щоб видерти у захланної тиші те, що мало статися. Вона вкінці прихилилася до його прохання, бо кохала його. Велике кохання все прихиляється . . .

Вона сіла на постелі і озирнулася. Здивовано і трівожно, так трівожно, як я ще ніколи не бачив її.

— Чи тут нема нікого! З'овсім нікого?

— Нікого. Тільки цвіти. Але цвіти не чують нічого, вміють тілько цвісти і дихати пахощами . . .

Тоді вона закрила своє лице, на котрім розіглівся весь сором її істоти і прошептала:

— В моїм краю . . .

Він урочисто повторив її слова: — В моїм краю . . .

— . . . поети . . .

— . . . поети . . .

— . . . це жебраки!

— . . . це жебраки!

*

Потім вона відлетіла, моя поранкова душа. Відлетіла, як день перед ніччю.

І лишила — жебрака . . .

217. Через кладку.

(З повісти).

До мійського великого парку все ще напливає публика і любується гарним повітрям, та може і самою деревиною, яка що-кілька день зодягається в що-раз більше пожовтіле або почервоніле листя. Як якому по природі. Я люблю осінь. Вона настроює мене елеґічно і мрійно і коли верну по ось такім проході, мене все тягне до стола і пера. Так і сьогодня.

Я пішов.

Сів там на якусь лавку і, закуривши папіроску, сидів. Люди передо мною снувались, мов мухарищі, але моє око не найшло нікого цікавішого. По правді кажучи, сидів я тут в надії, що з-поміж публики вирине може і він. Він з своїм інтеліґентним, потроху хлопячим лицем, трохи марним, і з очима, що десь далеко по-над публикою мов щось міряли. Я його любив. І я відчував, що як уважав він кого між мужчинами за свого приятеля, то це був я. Але сьогодня йому очевидно ані в голову не приходило зявлятися передо мною, і так я сидів сам. Сидів, дивлячись, задуманий, і курив і ждав. І коли я отак добру годину насидівся, вирнув з невеличкої побічної алейки, майже за моїми плечима, гурток молодих людей, а межи ними і ожиданий мною Нестор. Високий, стрункий, з усміхненими устами, мов пізнав мене десь уже, доки я його спостеріг, і тут же задержався. Попрощавшись із товаришами і, як міг я бачити, досить навіть спішно, присів потім коло мене, між тим коли вони, вклонившись нам (а радше мені) якось недовірливо, віддалилися спішним кроком, в противну від нас сторону.

„І що-ж, Несторе?“ — звернувсь я щиро врадуваний його появленням. „Як проживаєте?“ спитав я, подаючи йому, як звичайно, папіроски, котрі він так само, як доси, консеквентно з подякою відсунув. „Не дали мені про себе ні одним словечком знати. Згорділи в своїй хаті, що? Може аванс перед вами який, або перебутий якийсь врешті важний іспит?“

Він усміхнувся.

„Нічого, нічого з того всього поки-що. Я з уряду в хату а в хаті: наука, праця і знов наука, і знов обовязкова тяжка праця.

Так жию, і так мушу ще довго, бодай скілька років мучитись доки не поскидаю з себе офіціяльні тягари, ярма і. т. п."

„А ваші ферії?"

„Мої ферії?" — спитав. — „Хіба-ж я мав які? Я їх не мав і так скоро не буду мати. Наше міністерство оперує молодими силами найбільше — то-ж де їм літом про відпустки марити. Тільки моїх і „ферій", що забіжу тут у парк — надихаюсь свіжого повітря, стрінусь тут і там з товаришами, побалакаю і вертаю назад."

„Не працюйте надмірно. Ваш уряд і ваше міністерство через те не провалиться."

Він здвигнув плечима. „Я не годен. Перебрав раз обовязок праці на себе, то і перебрав. Перехитрюватися крізь життя — я не годен. А проте в нас усі працюють. І чому я один маю бути самолюбний і занедбувати, що до мене належить? Я не годен. Раз належу до суспільства, взяв обовязок на себе, то мушу його сумлінно виконувати. А проте..." додав весело, — „воно все так не буде, це я знаю, то і не журюсь тимчасовим станом".

„То в гори — не виїздили цього літа, як споминали?" питав я.

Він похитав головою.

„Ні. Лиш одна мати з Оксаною; а я з Манею осталися вдома. Може бути на слідуюче літо виїдемо — як одержу відпустку — і то на довше, як би я це був міг цього року вчинити", — і замовк.

„Чи це були всі товариші ваші, з котрими ви сюди надійшли, балакаючи, як не помиляюся, запальчасто?" — спитав я. — „Де яких знаю".

„Цеб-то..." — сказав він, — „вони балакали живо і запальчасто. Що до мене, то я не багато говорив, і не говорю звичайно ніколи багато. Я не люблю між них ходити, а вже найменше на т. зв. збори; як і не люблю перечитувати дневники і часописі". Я поглянув на нього зацікавлений, а він повторив: „Так, так, я говорю правду. Бачите, як візьму я яку часопись у руки, а особливо ті, що що-дня виходять, мені здається я вхожу в реставрацію, де кожний говорить своє. Я утікаю з таких кімнат, бо там тяжке повітря, мої власні думки неначе губляться в мене, душа чимсь починає заплямлюватися, і я стаю з себе невдоволений. На мою думку часописі винищують у нас змогу самим задумуватися — особливо тих, що що-дня зміняють свої погляди. А вони (додав і показав в бік, де молоді відійшли) або бодай більша частина їх, не багато ліпші від часописей. Вони всі з своїми думками здаються мені перегарячені, а де-які заскоро пережиті. Все, що роблять, пишуть, говорять, видиться мені без

якоїсь рівноваги і твердої сили. Все це робиться в страшеннім поспіху. І не для самої праці, лиш для особистого визволення поґешефтярськи. На мою думку, кожне наше життя зокрема могло-б бути мистецтвом, однак стається тільки ґешефтом. Ми не вкладаємо змисл нашого життя в саму працю, лише в те, що ми за нашу працю одержимо. І найбільша штука нашого теперішнього життя є — видобути найбільший здобуток за найменшу вкладку з нашого боку Через те виходить життя вічною погонею, полюванням. А прецінь життя не є без краси. Але я питаю, чи бачуть вони то все, і коли? Навіть у тих промежутках, коли належать собі, навіть і тоді вони того не бачуть. Все гонять за чимось кращим, і дожидають чогось новішого . . .“

Він замовк і поглянув у противну сторону, а я задивився на його. Я раптом зрозумів його. Він ще був молодий, але його молодість не мала в собі того невареного молока, що разить так страшенно у де-яких т. зв. поступових молодих мужчин або і жінок. Він був поважний і глибокий, мов той інструмент з своїми струнами. І, як кажу, я раптом зрозумів його. Очевидно хотів він жити — одначе тільки в своїй праці жити цеб-то в праці на будуче — і видавсь мені як той, що все вгору йде трудним, тяжким шляхом сам один, але все вгору. Звільна, повний доброти, з лагідним усміхом, котрий заздалегідь прощає наші провини, доки ми ще просили прощення. Я мовчав якусь хвилину, як і він, а потім, обнімаючи його правою рукою за плечі, я спитав: „Вони вам не вистарчають. Правда?“

Він усміхнувсь якось сумно і відповів: „Справді. Иноді я це навіть дуже виразно відчуваю, що я їх у де-якім напрямі переріс, і через те ми від себе віддалились. Їм здається, що з мене нема нічого, бо я не є на їх спосіб активний. Не їжджу по селах, не аґітую при виборах, не закладаю читалень, не промовляю і. т. и., але я, як кожний з нас, знаю своє стремління, моральну вартість, і без пляну не жию — а що найбільше себе не щаджу“. І знов замовк і цим разом поважно. Хто-б йому не вірив.

„В вас, Несторе, здається, і нема багато приятелів“, — закинув я, щоб спонукати його до дальшої бесіди, бо вже надто любив прислухуватись йому.

„Я справді не маю приятелів . . .“ відповів він, — „хоча? Господи Боже . . . товаришів і знайомих кожний має . . . Отже і я. Я не маю їх багато не тому, щоб вони мене не хотіли (навпаки, вони раді-б мене заєдно мати між собою), але — просто, тепер не відчуваю потреби знатись з ними. Я відчуваю, прислухуючись їм,

слідячи за вчинками (по можливости), що я їх чимсь переріс. Чим — не знаю докладно сформулювати. Не розбіраю складників свого єства, але — їх — я переріс. Маня каже „білістю і глибиною душі“, одначе на тій точці Маня може і грішить“, — додав, мов соромивсь гарних слів своєї сестри, а ще більше того, що, будучи з природи скромний, вимовив їх голосно перед кимось. „Ти мовчиш“, закидували мені одного разу на якімось зібранню — „береш замало уділу в громадськім житті. Ти повинен говорити і робити щось, бо ти згармонизований і вирівняний, без пристрастей з холодним слухом“. А я на те здвигнув плечима. „Вам треба тепер иншого бесідника“, сказав їм. „Я од вас віддалився — хоч простіть за це. Колись зрозумієте і те“.

Хтось у гурті розреготався грубо.

„Добре каже він“, — вигукнув вслід за своїм сміхом. — „Погляньте на його уста: вони в нього, як у молодої пятнадцятьлітньої дівчини, що, крім своєї ляльки, цвітів, певно ще нікого не цілували. Дайте спокій, він не буде говорити“. І знов засміявся.

„І добре сказав“, — відповів я. — „Я не буду говорити. Тепер ще ні. Пізніше колись. Але будете переконані“ (коли говорив це, його очі раптом загорілись), „що як я колись піднімусь з свого місця і відчиню уста, з котрих тепер глузуєте — я своїй народности сорому не зроблю. Так. Я буду говорити. Але тепер ні. Мені треба вперед ще де-що перейти, де-що перерости, перебути, і аж потім стати до бесіди, до акції в змислі моєї особистости“.

„Ви хочете взятися колись за політичну діяльність?“ — спитав я, окинувши його оком. Він був трохи зворушений.

„Правдоподібно так. Але до того треба також відповідно прилагодитись. Отже не гадайте і ви, як вони, що в мене нема почуття приналежности до своєї народности. Навпаки: я лиш не хочу шматувати себе в праці. Я маю звичай віддаватися цілком тому, чому віддатися рішаюся. Иншими словами: що даю, даю цілком“. По якійсь хвилині мовчання почав. „Хтось раз слушно з наших талановитіших сказав: ‚в нас кричать все і всюди „працювати для народа“‘. А виходить, що під тим ті „випрацювані здобутки“ не для цілої нації, а виключно для „мужицтва“. Я питаю. Чи нам не вспинатись у наших змаганнях по-над здобутки для мужицтва? Не відриватись (в тоншім змислі) від нього, становлячи з себе, цеб-то інтелїґентів, другу окрему верству, котра вимагає і для себе праці, науки, мистецтва і инших здобутків культури? Хоч не багато, а ми для того свого народу (мужика) бодай як не вже щось зробили, то робимо. А для інтелїґенції? Для нашої інтелїґенції ми ще нічого не

зробили. Я мрію про те, щоб у нас було як найбільше глибокої поважної інтелігенції. Інтелігенції національно культурної — а по правді з того всього ми ще і досі по-за мужиком не бачимо майже нічого більше. В тім велика частка нашої властивої хиби. Я питаю, — додав по хвилі задуми, ніби звертаючи на инше поле, — що може бути для людини кращим ідеалом, як не власне людина? Гарна, трудяща, укінчена людина, в тисячах шляхетних постатях? А між тим, яке нутро сучасного Українця? Чи взагалі відкрите воно вже? Українець його не знає, поминувши вже найглибшу глибінь того нутра. Він не прийшов ще навіть до пізнання своєї власної сили через призмат правдивої інтелігенції — культури до пізнання може і великого призначіння свого народу. Взагалі говорячи, ми є народ, що ще себе не віднайшов. Тому — як годен він, масу, цеб-то ввесь народ орґанізувати, доки він сам себе не зорґанизує? Спершу як одиницю, потім, як масу, а врешті як націю . . .? Ось“, — почав по хвилині далі, „ми вже відкинули Бога; але лиш тому, що другі поступовіші нації, як ми, відкинули його також. Одначе між тим, коли ті другі народности дали, замісць того, своєму народові науку, мистецтво, змогу пізнати себе, свої сили і найвищу культуру, шукають за новою мораллю, новими вартостями — стоїмо ми ледви на рівені їх колишньої найнизшої культури. Чи може ні? Що дали ми нашому мужикові для його душі, для піддержування його кращих зворушень серця і ума? Науку-культуру?“ — додав, мов знеохочений, і махнув рукою. „На ту тему міг би я ще не одно сказати, — а з товаришами на тій точці я все розхожуся . . . але“, — додав нараз, мов отямлюючися „тепер не маю часу . . .“ і з тими словами витягнув годинник і поглянув на нього. Потім, сягнувши вдруге в грудну кишеню, вибрав з неї золоте пенсне і, заложивши перед очі, встав і поглянув у глибінь довгої алеї парку, мов перешукував там кого очима.

„Ось! Ви вже також готові з вашими очима?“ — спитав я. — „коли уживаєте в так молодім віці скла? До недавна здається ви його не уживали ще?“

„Вже давно“, — сказав він байдужно. — „Але я уживаю його тільки тоді, як хочу в далині що докладно зобачити. Зблизька бачу добре“.

„Дожидаєте кого?“ — спитав я.

„Властиво ні!“ — відповів він, а потім додав: „Сестра казала, що може вийде на прохід і буде мене виглядати“.

„Сама?“ спитав я. Він глянув допитливо на мене. „Не знаю“, відповів. „Може бути до неї прилучиться її колишня учениця панна Ірена Маріян і кузинка тої-ж . . . панна . . . Наталя Ліпенко“.

Я не питав більше, але почав і сам приглядатися цікаво до переходячих. Тон, яким вимовив він слова „Наталя Ливенко“, полишив щось в моїй душі . . .

„І мені пора йти...“ обізвавсь я раптом і піднявся живо з лавки. „Ви останетесь — правда?“ — спитав я.

Він поглянув на мене. „Чому? Ні“. Далі додав: „Я також піду з вами. Здається вони . . . ледви чи надійдуть ще. Ну, а як надійдуть, то нехай . . . В мене „ферії“ сьогодняшньої днини вже скінчились: треба вертати до своєї хати. Там може ждуть на мене . . .“

Я знов поглянув на нього. Перед хвилею казав, що може зявитися вона тут, а тепер в хаті може „ждали“ на нього. Він відгадав мої думки. „Книжки, праця і акти ждуть і зітхають за мною, а з ними я певно ще так і так побачуся, а як не нині“, — додав мов більше в думках і до себе, — „то незабаром“. І тими словами попрощавшись, поспішив, немов бажав бути сам, а там далі за якийсь часок зник мені цілком з очей.

Я остався.

Мимоволі насунулись мені слова Мані. Він не був типом: він був одиницею, з цілою самітністю і дивацтвом, які відріжняють чоловіка, чи одиницю від одиниці. Але одиницею значною і не буденного рода. Ось, його оставляють теперішні боротьби — спокійним, як і жертви, що падають в цім і тім напрямі. Він дивиться якимись иншими очима в будучність, поширеними може, і по-над наші голови. Глибина жадає від нас і поваги. Організації одиниці з собою. Так, так, Несторе. Я також „мужик“, що не віддалився ще від мужицтва, котрий як що пише і робить, то пише почавши від себе, і як що робить, починає від себе, щоб наслідки праці лиш для нього світились, а ти — не мужик.

218. Земля.

(З повісти.)

Був саме святий вечір Різдва Христового.

Сава, молодший син Івоніки, сидів усе ще замкнений у слідстві, і в сельській хаті Івоніки було тихо і сумно. Марійка пересижувала в ній сама, бо Івоніка мешкав у бурдею. Коло бурдея стояло немолочене ще збіжжя, в бурдею бджоли, і всього того неможна було лишити на самоті, без догляду. Свої воли і иншу молоду товарину спродав Івоніка на видатки, що потягнув за собою похорон старшого

сина і взагалі нещастя, а одна корова, що лишилася, находилася в Марійки. Вона мусіла її мати близько себе. і так стояла стайня коло бурдею пусткою . . .

Було пізно вечером.

Поля були завіяні. на дворі грала люта завірюха, вихор метав завзято сніжними хмарами, і всякий слід ноги чи залубнів зараз щезав по хвилі своєї появи. Неприязно і лячно виглядало довкола. навіть виду не було ніякого. Скільки і витріщався зір. не угледів нічого. Хмари снігу одна по одній гнали шаленим летом по білій поверхні і заслоняли всякий вид. Івоніка вихилився на хвилю з бурдея і озирнувся. Лише шмати снігу вдаряли його мокро з вітром у лице.

Він вернувся до середини і присів на землі, скуливши ся при печі, де горів огонь.

Коло бурдею тиша.

Сойка зарилася із холоду в солому і ні згучечком не обзивалася, а стайня стояла пусткою. Пишні бурі (воли) з спільним, теплим віддихом знаходилися Бог зна де, а бджоли спали якимсь мертвецьким сном, або заховувалися безгомінно тихо у своїх круглих хатках.

Він один надавав усьому життя.

Та ніколи не був такий самітний, як тепер. як от цього вечора. Иноді. як перебував тут сам, така була у нього надія. що хтось надійде, приміром Сава, як Михайла не було дома, або хто инший — були бурі — але тепер знав, що ніхто не загляне до нього . . . Кому яке діло пускатися в таку страшну ніч до його нори? До пустки його? А його самого не було нікому потрібно: він став не на те відлюдком, від часу, як стратив сина.

А самітність доконувала свого.

Глибока, глуха туга виростала з неї, добіралася до нього і точила неустанно спокій. День і ніч квиліло в ньому питання: „Чому те все сталося, що сталося? Чому, чому, чому? Чи Бог так осудив? Чому Бог так хотів? Що йому з того прийде?“

Його велика побожність і глибока, щира віра у вищу силу попалися зненацька у найглибшу муку і терпіння і ніяк не могли з них висогатися, ніяк не могли собі розвязати оцеї крівавої проявиб. Бо потрібував душі Михайла. Бог також чогось доброго потріував.г Михайло був добрий. Та чому забрав йому сина такою дорогою? Чому мала рука його другої дитини піднятися на виконання цього нечуваного вчинку?

А далі знов: „кров страшна, в яку ступив Сава тілом і душею, але те, що затягнуло його в ту кров, чи не було воно тисяч

разів страшніше? . . . Що це було? Звідки походило? Силою якоюсь? Він чув силу якоїсь незнаної могутности, та його дитиняча душа не була ще доросла до того, щоб збагнути ту необмежену тайну. Відчув насліпо, неясно істнування ще якогось иншого світу, крім того, що його знав, і понуряв в глуху задуму . . . Відтак знов те саме, знов починався біль в його души, знов неописане терпіння. Терпіння напомацки. Світ з ним потемнів. Михайла не було вже. Не буде вже ніколи. Він лежав уже на землі, а он тепер товклися над ним хмари снігу . . .

Його лице викривилося. Почав хлипати, мов дійсна дитина. Сльози так і зсувалися пильно по його обличчю.

На таке вигодував він своїх синів. Таке було в нього цього року Різдво.

А той другий син замкнений межи мурами і з дня на день чим-раз більше сох, білів . . . А торік сиділи всі там у хаті укупі, їли пшеницю і колядували. Він був такий веселий і жартівливий! А потім притаскалися обидва сюди . . . ночували тут. Сиділи до пізна, ось тут на оцім місці на землі, і він усе оповідав та й оподівав . . .

Цього року ніхто з ним не говорить . . .

Темінь зростала, а огонь у печі, що став притахати, освічував уже слабо предмети в хаті. Полумінь мигалася нечутно, переміняла жаріючу барву в легко-синю, а тиша і самітність довкола нього розширялися чим-раз більше й більше, неначе сповивали його у свої невидимі обійми.

— Торік о тій порі виходив до товарини подивитись, що вона робить, — промайнуло йому крізь ум, в ненастанній думці про сина, — а цього року стоїть стайня пусткою . . .

— Ремиґають . . . — сказав, як вернувся із стайні. Потім ще щось сказав і сам засміявся. Веселий був.

Згук його голосу і сміху стояв йому напрочуд живо в памяті... Застогнав із жалю, у гризучій самітности. Така порожнеча і тиша, замкнена в його хаті тиша — обдавали його, неначе все життя попрощалося з оцим кутиком землі.

А там на „горі“ сиділа його стара жінка сама і плакала. Була як помішана.

Він плакав в одну сторону, а вона в другу.

А як він родився, то тішилися, що будуть мати кому свою працю полишити. На їх місце мав він стати — обидва мали стати

— статися такими, як вони, обробляти землю, як вони, а тим часом . . .

В де-яких хвилях бувають сльози крiваві . . .

На-дворі неустанно лютувала завірюха. Ні одна зірочка не заблимала на небосхилі, а хмари снігу шаліли, мов фурії, по далеких, снігом приваленних полях. Недобра, нечувана ніч спустилась оце на землю.

Вітер розірвав двері від стайні і скажено гримав ними від хвилі до хвилі.

Лісок за бурдеєм і ліси, що тяглися далі, „сусідній" і инші, визирали темно і задеревіло із білої заметільниці і ледви відрисовувалися своїми темними, неповоротними зарисами із снігової фурії . . .

Івоніка сидів, заривши пальці у волосся. Плакав і думав.

— Один у землі, а другий в криміналі . . . Ось чого він діждався на пятьдесяти роках життя! — переходило жалем крізь його розболілу душу. Далі мимоволі вслухувався в завірюху.

Тяжка ніч! — промайнуло йому раз крізь думку.

Завтра будуть поля зовсім завіяні, і він буде примушений по-коліна брести снігом, щоб добитися до Марії. Все мусів своїм тілом дорогу пробивати.

Цілі снопи снігу жбухались у два малі віконця, шаліючи в дикій гульбі довкола бурдея, неначе уганялися за кимсь. Голосно і лячно гримав вітер дверьми коло стайні і не думав умовкати.

Раптом підвів Івоніка голову, бистро наслухуючи. Чи не свистав оце хтось протяжно, допитливо крізь нічну завірюху? Йому причувся виразно свист. Наслухував ще уважніше, поздержуючи віддих, і зненацька почалося йому бити серце. Поволі і сильно билося... Ось так свистав Михайло, коли вертав такою дикою нічною завірюхою з села до бурдея, зблудивши в скаженій заметільниці . . . Потім відповідав він йому свистом або покликом, по чім справлявся по нім додому . . .

Наслухував хвильку із здичілим поглядом. Не повториться свист?

Повторився.

Довгий, голосний свист, аж улискувався. Миттю облягло його гарячістю по тілі. З блискучим, майже блудним, зором зірвався із землі і кинувся на двір.

Вітер грав його сивим волоссям. Не зважав на те. Витріщившися хвилю в найстрашнішім напруженні в нічну завірюху, крикнув потім, як за життя сина, але цим разом диким, несамовитим голосом по-над розбурхану поверхню піль:

— Ми-хай-ле, твій тато тут!!

Кілька хвиль пізніше примчався до нього стовпом високий вихор снігу, вдарився сильно об його груди, пірвав його кусень дороги за собою, покрутився вихорем на місці, і тяжко стогнучи, погнався далі у нічну темряву . . .

З розбурханим волоссям стояв старий батько, прикований до місця, важко дишучи, витріщаючися в напрямі, куди погнався стовп снігу.

Що це було? Що це було? Волосся стало дубом. Зойкнувши з якогось дикого, раптового переляку, силувався перехреститись.

Тут Михайло був.

Всим серцем своїм, всією душею своєю, коли мав її коли від Бога, відчув, що Михайло був оце в нього.

Він.

Він притаскався до нього, поривав до себе, кликав, стогнав, а далі погнав нещасний вітром у незнані безвісти . . . Він же без світла помер! Перехрестившися насилу, заломив обидві руки у побожній розпучливій покорі.

— Господи милосердний, змилуйся над грішними! Господи святий, прости гріхи наші! Царю Небесний, прийми нас у царство твоє і відпусти нам гріхи наші! Він прийшов до тата, щоб одвідати його, прийшов, щоб розбити самоту його і жаль його. Прийшов до тата, до татових грудей прилинув, прийшов пожалітися на тяжку невеселу і почорнілу свою долю . . .

І як стояв, так кинувся на землю і вдарив побожні поклони. Далі, перехрестившися в-останнє, вернувся непевним ходом до середини і оглянувся неспокійним зором довкола себе в темряві . . .

Сильно втомлений, кинувся на давнє місце на землі і, заривши лице в долоні, віддихав тяжко, повними грудьми.

Не міг прийти до себе, з несподіваного зворушення, яке так раптово наплило на нього. Перенятий в уяві сином, не міг відзискати рівноваги духа.

Тут був Михайло.

Най це йому хто заперечує, або ні, най це йому хто вірить, або ні, а він тут був. Відчув це душею. А він ні пяний (він же відрікся напитків зараз по смерти сина, щоб коли не перемогли його душі і присягнув навіть у церкві від них), ні сонний, ні з розуму не зійшов. Він відчув його присутність серцем, і оце утома по зустрічі з ним звалила його з ніг, мов підкосила. Жадібними очима окинув він свій бурдей. Шукав за святою іконою.

Несвідомо мимоволі тягло його під величну, таємничу опіку, під якусь силу, що царила, що мала-б влити в його розбурхану душу спокій і принести те, що розстрілилось в нім до неладу. І угледів її. Ось там висіла. Мала, почорніла, заквітчана сухим васильком і жовтими гвоздиками, і повним видом була звернена до нього.

Він піднявся на коліна і зложивши руки до мольби, мов дитина, потонув з усією покорою і повагою, з усією щирістю і довіррям своєї гармонійної простої, тепер глибоко зворушеної душі в молитву.

Далеко по-за північ лежав навколішках і молився.

За душу сина, що блукала без спокою по землі і терпіла безвинно тяжкі муки, терпіла під тягарем його сліз і сліз його жінки, і тонула в них на слід пекельних мук — та за блудного свого сина, що навів страшне горе на всіх, і дожидав між грубими мурами дальшого рішення запропащеної долі . . .

О тій самій порі сиділа Марія у своїй хаті.

Хатина була слабо освітлена. На накритім столі стояли миски, ложки, варена пшениця, завиванці, зварені сушені сливки, горіхи, яблука, горівка з медом.

На печі сиділа розперізана з розбурханим волоссям, у сорочці, скулена Марійка і співала.

Співала слабеньким, зівялим півголосом, нібито заколисувала дитину до сну.

Замовкла.

Зложила руки на хрест і, похиливши голову над груди, немов дрімала.

Але не дрімала.

Дожидала синів . . .

Глибока дрімуча тиша панувала в хатині. Дрібненьке світло, що спадало з одної малої, на стіні завішеної, лямпини, прояснило тільки бідо нутро хати. Та проте зарисовувалися всі предмети у ній виразно. Вся хата була пристроєна святочно і мов дожидала когось. Від часу до часу завивав ріжними голосами вітер у комині, а часом гудів, мов там збилися рої джмілів. Це грала буря на дворі. Згодом забрехала собака коло хати. Хтось застукав до дверей, а потім до вікна. Двері були подвійно зачинені і з середини, бо Марія боялася, відколи її сина одвели від неї.

Вона зірвалася з місця і розкрила широко очі. Голодний, переляканий погляд перебіг хату і спинився на стелі.

— Жандарми йдуть! — зойкнула з переляку і скулилася боязливо удвоє.

Стукання повторилося.

Вона почала труситися, потім злізла з печи і стала тихо на пальцях у закуток, межи двері і піч.

Жандарми йшли. Вони напосілися на її хату. Вже кілька разів несподівано находили. Але в її хаті нема вже нікого. Хоч би й хотіли кого вивести, нема вже нікого. Хіба її . . .

— Івоніка дома? — закликав якийсь тремтячий беззгучний голос ізнадвору.

Вона не відзивалася. Дрожачи на цілому тілі, притискалася до стіни, а уста викривилися в неї, мов у малої дитини до плачу.

Глибока хвиля тиші стала в хаті. Двоє великих, ясних очей ходило блудом по хаті і за чимось шукало.

По якійсь хвилі зачувся голос вже коло вікна.

— То ви тільки сами в хаті, Маріє?

Нею випрямило щось раптом. Натягла шию, мов сарна, і звернула великий блискучий погляд до вікна.

— Чий це голос? — спитала, дзвонячи зубами.

— Та-же мій! Не пізнаєте?

— Ні! Чий? Ніби я один голос чула в останньому часі?

Хвиля неначе задуми, а потім:

— Мій голос старий!

— Ви жандар?

— Кого ще у вас забагато в хаті, що питаєте про жандармів?

— Вона пуста, як спорохнявіле дерево, — відповіла, — а може по мене прийшли? Я нікого не вбила, я й нічого не знаю!

— А Івоніка де?

— На полях! Бурдей самий! Неможна було пусткою лишити! Знаєте, які люди?

— Я хотів собі тільки люльку закурити — і нині . . . побалакати . . . я старий . . . — почувся наново голос.

Хвиля задуми і вагання.

— То . . . увійдіть у хату . . .

— Ні! Вже не піду! Снігу нанесу! Піду може ще до Івоніки, як устигну! Господи Боже, яка заметільниця! . . .

Хвиля дожидання з середини.

— Жандар . . . — прошептала і притиснулася, як передше, лячно до стіни. — Тільки вони ходять по таких ночах по полях та по хатах!

— То ви жандар? — спитала знов.

— Ні, Марійко! Я не жандар! У мене волосся посивіло! Я ним, Богу дякувати, ніколи не був, але я вам скажу, хто я? Тепер найліпша пора на те! Ніхто не почує, і ніхто не побачить! Я не хочу, щоб хто вчув! Мені вас жаль! Господь святий видить, як жаль! Марійко хрестіться! Я той, що щось видів! Мені тяжко з тим на души! Я не можу вмерти! Хто знає, може завтра дадуть свічку в руку, ніхто цього не може знати! Адіть ваш Михайлик не надіявся, а тепер ходить десь по світі та й блудить, що без світла переставився!

Окрик болю розітнувся в хаті.

— Не заводіть, Марійко! Це вже нічого не поможе! Так мало бути і так сталося! А те, що я бачив, то бачив на свої очі, і най скажу, бо дуже мені з тим тяжко на души! Я хочу того позбутися! Я не хочу бути ніяким свідком, нехай мене Бог боронить! Оце кажу тільки вам, бо мені дуже тяжко з тим на души! А ви кажіть баліці, або не кажіть, а вам най я скажу, та й позбудуся каменя з души! . . .

Вона притиснулася близько віконця і зігнулася над ним. Надставила ухо і напружилася, мов струна.

— Що бачили? Кажіть! А може-б ви увійшли до хати. Надворі змете вас!

— Не змете! Не треба, аби ви мене бачили: доста вам буде того, що вчуєте! Тоді, що правда, була нічка ясна і погідна, як я бачив! Ішли обидва разом . . .

— Михайло! — крикнула вона перерaжаючим голосом.

— Він і той, що його справив на той світ! Молоде, як бджола, а вже убійник!

— Михайле! — крикнула знов Марія і почала товкти головою до стіни.

— Не заводіть, Маріє! Він уже не вернеться до вас! Слухайте, най вам скажу! Той ішов поруч із ним і мав на плечах рушницю! Я вертав із міста і захотіло мене вертати попри ліс додому. Як мене минали, Михайло поздоровкався, а той шукав очима землі. Блідий був, най йому Бог простить, коли має які дні перед собою! Та кара не мине його! Вона пристане до нього та супокій відбере! Так я їх здибав! Йшли близько себе, Михайло говорив, а він слухав.

— Хто це був, хто це був? — скричала Марійка, притиснувши побіліле лице до шибки . . .

— Нехай вже вам Господь Бог його імя назве, вже я не годен його вам сказати! Добре, що вам оце сказав, бо не мав спокою! Бувайте здорові!

— Сава! — крикнула Марійка не своїм голосом, а потім, як божевільна, кинулася до дверей. Почала сіпати дверьми, розривати, та воно не йшло так скоро.

— Не проклинайте його вже надто тяжко, ви-ж мати . . . почувся в-останнє остерігаючий голос, а далі минула тінь по-під друге вікно і втихло . . .

Марія забула, що ще й мотузком обмотала клямку з великим цвяхом коло замку, побоючися заєдно появи жандармів. До того тиснув протяг дверьми назад до хати і грався її слабими силами.

Врешті розірвала їх широко і виглянула на-двір.

Слабе світло, що впало снопом із хати перед поріг, освітило купу наметеного снігу серед сіней. Кілька слідів, а більше нічого. Сильний рвучий вітер бив її гострими зимними колючками по лиці і очах, і вона мусіла їх заплющити. За хвилю кинулася під хату в сторону вікна: „Бадіко!!“ — зойкнула.

Та ніякого бадіки не було. Він зник, мов під землю зарився.

— Бадіко, хто це був? Кажіть, хто, і увійдіть до хати! — кликнула вже голосно, але тільки гомін і свист вітру відповідали її тріво́жним питанням. Підбігла кілька кроків по-за дім на подвіррє, надслухувала і знов кликала . . .

Ніхто не обзивався.

Тоді виступили її великі краплі поту на чоло і вона вернула назад до хати. Двері залуснулися на нею так сильно на замок, що вікна задзвеніли, а вона стала посередині хати, мов вкопана. Хто це був? Той, що їх обох разом бачив, і той, що ішов поруч із Михайлом з рушницею — убійник його . . .

— Нехай вже вам Господь Бог його імя скаже, вже я не годен його вам сказати! — відозвалися в її душі слова незнайомого.

Закаменіла.

Як тоді, так і тепер перетяглося гаряче пасмо вогню по її чолі під волоссям, і розсипалося граню по висках і коло уст.

— Сава!! — зойкнула, умліваючи душею.

— Сава вбив його! — і упала на долівку.

Потім: — Ні, ні це не Сава! Брехав проклятущий, бодай би не діждався додому дійти, днини божої дочекатися! О, Господи, рятуй, рятуй, рятуй!! . . . Підняла руки і почала бити поклони. Не знала, чому, аж опісля сформувалися її думки.

Аби убійник найшовся.

Топ, що її дитину із світу згладив. Що запропастив одного, а другого кровю обкинув. Щоб явився він їй перед очима, аби власними руками розшарпала його на кусні, аціточку, що лишилася їй одна-одним на запустілу хату і пропадала безвинно у вязниці, нехай би вернула . . .

Заломивши судорожно руки, молилася з лихорадним поспіхом, від часу до часу обзираючися неспокійним, лячним поглядом, коли сніг бився об вікна, а двері у завісах, що з дикої гри бурі скрипіли, глумливо озивалися.

Потім огорнула її глибока втома.

Попала в півсон. Як прокинулася, лямпа ледви вже блимала.

Витягнувши шию, повела розширеними, перешукуючими очима по хаті. В хаті було пусто і тихо, коло столу порожньо, нетикано. Мов отверезилася. Та разом із тим зайшла з нею предивна зміна. Її слаба вдача, що хиталася вічно між любовю і ненавистю, що з кожним напливом сильнішого почування тратила рівновагу, не зуміючи утримати себе на середній дорозі гармонії, або хоч би тільки і самої, тверезої розваги, або доброти, що все помиряла. Вона відчувала в цій хвилі перший раз усим материнським інстинктом, що Сава убійник — і перший раз прокинулося в ній проти нього почуття ненависти.

Страшне, бездонне, неописане почуття ненависти матері проти сина.

Дикий усміх болю скривив її уста.

Почала клясти.

Не говорила, але сичала. Божевільні, страшні прокльони, що немов лякаючися сами себе, розбігалися один по однім у тихій хаті і розповзалися в теміні, що чим раз більше зростала! . . .

XVII. Михайло Коцюбинський.

219. Хмари.

Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землі і сонця, що, знявшись високо, все вище і вище, мандрують блакитним шляхом, — мені здається, що бачу душу поета.

Я впізнаю її. Он пливе чиста і біла, спрагла неземних роскошів, прозора і легка, з золотим усміхом на рожевих устах, тремтяча бажанням пісні.

Я бачу її. Велика і важка, повна туги й невиплаканих сліз, вагітна всіми скорботами світа, темна од жалю до несщасної землі, вона клубочиться чорними хвилями, важко дихає переповненими грудьми, ховає лице од сонця і гірко плаче теплими сльозами, аж поки не стане їй легше.

Я знаю її. Вона . . . Неспокійна, вся насичена вогнем, вся палаюча великим і праведним гнівом. Мчиться шалено по небу і підганяє ліниву землю золотою різкою . . . Вперед . . . вперед . . . швидче разом із нею . . . в міліон раз швидче в повітрі . . . І гукає так, щоб всі почули, щоб ніхто не спав, щоб всі прокинулись . . .

Я розумію її. Вічно невдоволена, вічно шукаюча, з вічним питанням — „на що? до чого?“ — вона спустила сірі крила над землею, щоб не було видко сонця, щоб потопала в тінях земля, і сіє дрібну мряку суму . . .

Поете, я не дивуюсь, що любиш хмари. Але я співчуваю тобі, коли з тужливою заздрістю стежиш за хмаркою, що тоне, розпливається і гине в блакитній пустелі.

220. Утома.

Душа моя втомлена. Навіть той жаль, що почуваю, нагадує лиш усміх, застиглий на обличчі мерця . . .

Я маю жаль до неба, бо хмари, що проходять по ньому, не лишають там жадного сліду: воно знов стає ясним і блакитним.

Жаль маю до землі, бо тіні, що вкривають її, пересунуться на инше місце, і де було тьмяно і сумно, знов ляже золото сонця.

З жалем дивлюсь на воду: мов дзеркало, одбиває вона красу світа, і коли невдоволена навіть ламле всі лінії й фарби і творить своє.

І маю жаль я до осінньої рослини: кожна брунька ховає в собі надію життя і дасть нові пагони.

Тоді як я . . .

Тоді як попіл надій моїх нерухомою хмарою завис надо мною, тоді як сонце щастя не зжене з душі тіней, як дзеркало душі моєї померхло, потьмарилось, не одбива нічого, тоді як те, що облетіло і стало голим, — не розівється знову.

І чом не живу я, вища істота, як те мертве небо, як нежива земля, як вода, як рослина?

Спитати?

Не хочу . . . Втомився . . .

221. Самотний.

Я слухаю співи, яких ніхто не чує: то співає моя душа.

Завжди і всюди чую її улюблений приспів.

А ти самотний!

І ніщо не заглушить я це знаю ніщо не заглушить тихого співу: крізь стогін хуги, крізь сміх весни, крізь регіт грому і плюскіт зливи — я все вчуваю:

— Самотний! . . . самотний! . . .

Навколо люди. Блищать їх очі, тремтять їх голоси . . . снує срібну нитку розум і золоту серце, хвиля життя виходить з берегів, шумить і грає, і коли до уст моїх торкається келих веселощів — я чую вже знайомий реквієм душі:

— А ти самотний! . . .

Я плачу. З мого серця теж ллється струмок в море людського горя. І хоч тепла рука моя простягнена для дружнього стиску там, де його треба, хоч душа моя розкрита для чужого горя, як квітка для роси, а проте . . . а разом з тим я чую встає з глибини, вічне прокляття:

— Ха-ха! Ти все-ж самотний!

І коли навіть біля серця мого бється кохаюче серце, коли дві іскри злучаються в полумінь щастя, коли, здається, що сфінкс розгаданий вже — і тоді навіть . . .

... І тоді навіть чорним клубком котиться в грудях моїх болізний й гордий покрик:

А я ... самотний!

222. Хвала життю!

Минуло трохи більш року, як землетрус обернув пишну Мессіну в груду каміння. Була весна, море було спокійне і синє, небо — так само, сонце обливало помаранчові сади по горбах, і дивлячись з парохода на сірий труп міста, я не міг уявити собі тої страшної ночи, коли земля у грізнім гніві так легко струснула з себе величний город, як пес струшує воду, вилізши з річки.

Ступивши на землю, я сподівався стрінути тишу і холод великого кладовища, і був здивований дуже, коли побачив осла з повними кошиками на спині, що переступав обережно через каміння розмитого бруку, тримаючись холодку од зруйнованих стін прибережніх будинків.

За ним біг хлопець і з сицілійським жаром кричав:

Cipolla! cipolla! ... (цибуля! цибуля!).

До кого гукав він! Кому хотів продавати? Чи не камінням отим, що були споєні перше в суцільну стіну, а тепер знову почали жити окремим життям?

Однак надходили люди. Несподівано з вулиць, з безладної груди каміння, випливали чорні постаті і нечутно ступали по гарячій землі. Купками й по одинцю. Йшли якісь дами в довгих чорних вуалях, з мертвим, застиглим обличчям, похмурі робітники, і їх суворість наче замикали чорні костюми аж до краваток з крепу. Тонкий залізний стовб ліхтаря неприродно нахилявся над ними, немов придивлявся зверху скляними очима. З одного боку мягко хлюпало море, з другого висіли потріскані стіни палаців, без вікон і дахів, з дверима, що до половини завалені грузом. І знову сунулись чорні мущини й тихі жінки, наче черниці, немов гості похоронні ішли комусь віддавати останній привіт. Чим далі я посувався, тим частіше стрічав цей люд в жалобі, тим виразніше я почував, що щось мене мулить. Я мусів обминати цілі гори ріжнородного грузу, балок, вапна і каміння, що навалені тут серед вулиць, перескакувати щілини на землі, наче розкриті жадібно роти, перелазити через мармурові кольони і зазирати у вікна, звідки дивилась на мене пустка. І знову з-за вугла тихо випливала чорна фіґура і стрічалась зо мною мовчазними очима. Тоді я зрозумів врешті, що

мене мулить. Очі! Ті страшні, чорні, жахливі очі, які замкнули в собі все пекло різдвяної ночи[1]) і вже більше нічого не можуть бачити. Може світити сонце, голубіти море і небо, сміятися радість, а ті очі, поширені й мертво блискучі у великих орбітах, звертали погляд в глиб себе і божевільно вдивлялись у розхитані стіни, вогонь і трупи найблизчих. Мені здавалось, що коли-б сфотографувати їх, на пластинці вийшли-б не людські очі, а картина руїни.

Бічні вулиці вже було розчищено трохи. Зате з обох боків завалені стіни фасадів творили грубий шар спресованих балок, матраців, книжок, вапна, залізних ліжок і людських тіл. Там, де ще стіни стояли, вони ледви трималисьь, і крізь широкі шпари синіло небо. Часом у вибитих дверях виднілись самотні сходи, що вели бог-зна куди, сходи, по яких вже ніхто не ступить. Десь високо, під небом, в пятиповерховім будинку, завалилась тільки передня стіна, і середина хати стояла одкрита, немов на сцені. Веселенькі шпалери, залізне ліжко, через поренчата якого звисає рушник, фотографія на стіні, образ Мадонни в головах ліжка. І ця інтимність чужої хати, де ще заховалося наче тепло людської руки, робила сильніше враження на мене, ніж зовсім мертві сірі руїни.

Я знав, що город — це кладовище, що з-під розвалин не одкопано ще щось около 40.000 трупів, що в цій спресованій масі, яка обступає мене, лежать у ріжних позах задушені діти, жінки й чоловіки.

Ішли розкопки. Гурток робочих то нахилявся, то розгинався над купою грузу, і мірно здіймались кирки й ломи. Поліцейський у своїй пелерині сидів, зігнувшись високо десь на стіні, а його *кепі* блищало на сонці. Раптом він встав, приклав руку до кепі й застиг так в повазі. Я підійшов. Робітники витягали з-під балок жіночу сорочку, потім вийняли ноги і поклали в мідницю. За ногами йшли тулуб, живіт і груди — і знову це склалось в мідницю. Я одійшов. Мені захотілось глянути на небо. Але тут я раптом побачив скрізь по руїнах, вище і нижче, подібні групи робітників. І що-хвилини вставав поліцейський і прикладав руку до кепі.

На площі перед собором було так тісно, що ні-де було і повернутись. Вона вся завалена була старим мармуром церкви, уламками пілястрів, орнаментами амбразур. Мозаїчні боги без голов або з половинками лиць валялись тут таки, в поросі під ногами. Стародавній фонтан постраждав мало, але він з тої ночи засох,

[1]) Мессіна зруйнована на Різдво.

наче виплакав сльози над чужим горем. Сухі роти тритонів умірали од спраги.

— Сіньор оглядає наші руїни?

Я озирнувся. Коло мене стояв якийсь чорний панок з блідим обличчям, ще недавно видимо гладкий. Жовті мішки під очима й на щоках звисали так само вільно і непотрібно, як і його одежа, широка, потерта, немов чужа. В лівій руці він затискав соромливо пучок цибулі. Я стрівся з його очима. Ах, знову ті очі!

— Так, так signore, ось що лишилось од нашого прекрасного міста. Хто не чув уявити собі не може тої пекельної ночи. Така пальба була, така канонада, наче всі сили небесні, земні і морські палили разом з своїх гармат. Я й досі маю шум в ухах . . . Я був багатий і щасливий, signore, мав жінку, четверо дітей і банкирську контору. Тепер родина й ціле багатство лежать під грузом, а я ось чим годуватися мушу! . . .

І з афектованим рухом щирого сицілійця він підняв руку й потряс цибулею так, що гичка її перетяла сірі руїни й зазеленіла на блакитному небі.

Мої будинки недалеко звідси стояли. Може сіньор бажає оглянути?

Навколо уст в його лягла гірка складка.

Я подякував, рушаючи далі.

В вузьких вуличках, як в коридорі, було безлюдно і сумно. Зправа і зліва безконечно тяглися спресовані маси дерева, цегли, паперу, одежи, ламп, меблів і людських тіл. Здавалось, всі Злидні, які жили в людських закамарках, накидали барикади, щоб не пустити Поміч. Над головою їжились зрушені стіни, готові що-хвилини упасти. Долі, в тіні руїни сиділа жінка в жалобі, з чорним непокритим волоссям, а на колінах в неї гралась дитина. Її сумне обличчя й погаслі очі змусили мою руку полізти в калитку, але на мій рух жінка не одповіла одвітним рухом. Вона лиш похитала заперечливо головою. Тоді я зрозумів, що це одна з тих, які звикли давати, але не навчились ще брати.

Зрідка проходив якийсь робітник, заклавши руки в кишені, замкнувши в обличчі з тонкими губами призирство до тої землі, що шанувати не вміла людської праці . . . Крізь вибиті вікна дивилась на мене пустка, забуті ґардіни у павутинні, висяча лямпа на тріснутій стелі. Я посувався далі.

Мою увагу займала тепер застигла неначе постать дідка, що самотно чорніла високо на звалищах хат. Я бачив зігнуту спину,

старий помятий циліндер і руки, зложені на колінах. Тільки кінчик білої бороди світивсь із під циліндра на чорних грудях, на всі ґудзики щільно защібнутих. І коли я так придивлявся то тої непорушної плями суму й одчаю, під ногами у мене раптом глухо загарчала земля і захиталась, наче спина корови, що хоче звестись. Землетрус! Я зрозумів одразу. Я стояв і дивився, стерплий увесь, як зрушились стіни, немов живі, як вони загойдались над головою; і поки чекав я, що ось-ось вони впадуть на мене, все життя моє вмить перебігло перед очима, і — дивна річ — я не спускав ока із сумної постаті діда. За хвилину земля затихла, стіни знова ствердили, скинувши з себе лиш камінці, а зігнутий дід не підняв голови навіть: так само схилявся циліндер, криючи бороду до половини, гнулася спина, і руки непорушно лежали на чорних колінах.

Не тямлю, як опинивсь я на вулиці S. Martino. Тут були люди, було якесь життя. Вони вже встигли поставити тісні деревяні крамниці, наче коробки з-під макаронів, і торгували картками для „форестерів“ [1]), хлібом і фруктами. Часом неприємно вражала вітрина, де новий чорний оксамит покривали годинники, брошки, шпильки і перстні. Все воно було витерте і старе, з слідами рук хазяїв, тепер уже мертвих, і той померхлий метал ховав у собі багато історій.

В одному місці зібралась юрба, переважно жінки. Вони збилися круг візка, як чорний бджоляний рій. Якийсь ставний добродій висунувсь над ними, стоячи на візку. Я здалеку бачив його білу манішку, фрак і руді баки на обличчі міністра. Він щось говорив до юрби. Здіймав руки до неба, простягав до людей, і його голос гудів з переконанням і з натхненням. Я рішив, що то проповідник, що він говорить про марність всього живого перед жорстоким лицем природи, перед невблаганністю смерти. І я підійшов до юрби.

Але як же я здивувався, коли побачив, що ввесь перед візка заставлений був гарними скляночками в золотих етікетках, і що пишний добродій простягав над юрбою до неба ті самі блискучі склянки.

— Сіньори і сіньоріни! . . . — випускав він глибоко з грудей і од самого серця, — сіньори і сіньоріни! Ви бачите тут одно з дійсних чудес сучасної косметики. Оця помада є найпевніший

---

[1]) Так називають в Італії чужеземців.

засіб заховати молодість і красу. Легким шаром ви втираєте на ніч її в лице і рано встаєте свіжі, як од роси троянда . . . Кожна склянка — чотирі сольдо[1]) . . .

Він тицяв їх в руки жінкам, брав нову склянку і підносив її над головами юрби, в блиск південного сонця.

— Сіньори і сіньоріни! Молодість і краса — тільки чотирі сольдо! . . .

А чорні жінки, вкриті крепом жалоби, тіснилися круг візка, і ті жахливі, мертво блискучі очі, що не вміщались в орбітах, що замкнули у собі розхитані стіни, вогонь, труппи найближчих і могли-б дати фотографію катастрофи, стежили пильно за кожним рухом рудоволосого шарлатана й ловили вухом, ще повним грому пекельної почи та криком смерти, його натхненну промову:

— Сіньори і сіньоріни! . . . Ви бачите одно з дійсних чудес . . . Тільки чотирі сольдо за молодість і красу . . .

Я перевів погляд в долину. Десь оддалік, з гуркотом і хмарами пилу, валили найбільш небезпечні стіни домів; то тут, то там, серед сірого грузу й руїни, вставав поліцейський і прикладав руку до кепі, оддаючи мертвому честь. Але це мене вже не вражало. Я раптом побачив далекі зелені гори, залиті, радісним сонцем, помаранчові сади, безмежний шовковий простір блакитного моря, і душа моя проспівала над цим кладовищем хвалу життю . . .

223. Що записано в книгу життя.

Мусіла баба злазити з печи: онука заслабла і потрібувала тепла. А що не було місця на лаві у тісній хаті, послалась баба долі. І син і невістка наче не бачили того. Там вона і лишилась.

З кутка, між дверима і мисником, де на долівці вона лежала — стара, забута смертю, мати — все видавалось чудним. Досі вона роками валялась на печі і звикла дивитись згори в долину. Тоді синові діти здавались дрібними, сліпнуче око все спочивало на білявих головках, або ловило сердиті, прибиті нуждою обличчя невістки і сина, коли пропливали повз неї од дверей до печи. І вже з-за комина чулось, як бубоніли їх голоси.

Тепер все виросло зразу. Діти, що спинались над нею до мисника і обсипали кришками з хліба та всяким сміттям, синові

---

[1]) Сольдо — дрібна монета, коло 4 шагів.

чоботи, старі, намерзлі, важкі, як гори, і босі ноги невістки, що ставали перед самим обличчям та закривали ввесь світ. Тепер вона бачила в печі вюнкий вогонь, що паливо жер, а все-ж вмірав з голоду, чорні кутки по-під лавками, що роззявляли беззубі роти і дихали зогнилою вохкістю. Часом, коли одчинялися двері, стовп білої пари, наче туман, стеливсь по долівці, закриваючи все, і здавалось, що така має бути і смерть, каламутна, безока, з холодком по ногах.

Де-ж вона? Чому не приходить? Не доклпчеться баба. Бродить навколо, а про бабу забула. Чоловіка забрала, задушила семеро дітей, ось-ось не видко, як по онуку прийде. Скрізь покосила, поклала цілі покоси, а про бабу забула. І чудно, і страшно, що так трудно умерти.

Довгими днями і ще по довших ночах, коли миші товчуться по згнилій картоплі і по бабинім тілі, а таргани шарудять коло неї, як коло старої ганчірки, лежить тихенько баба і од часу до часу викидає з просохлих грудей тужливе зітхання, тонке, як скавуління сліпого щеняти.

— Ох-ох! . . . Де та смерть моя ділась? . . .

Нема на вас сконання! не дають спати . . . сердито бурчить невістка, і лавка скрипить під нею.

Не-ма! говорить баба у тон невістці і облизує ясна, де були колись зуби, і лиже зсохлі, запалі всередину губи.

Кисленького хочеться бабі, капустки, або розсолу з-під огірків, а дрімота сплітає дійсність із снами: уривки казок, отченаша і синові чоботи, важкі, як гори, що лишають по собі мокрі сліди.

Потому сон раптом щезає, як змитий водою, і баба чує своє маленьке тіло, якому твердо і зимно лежати долі, на тоненькій ряднині, у вохкім кутку.

На що вона? Кому потрібна? Життя випило силу із неї і, як лушпиння з картоплі, кинуло в кут. А душа міцно вчепилась за ту шабатурку і не хоче її покинути.

Не багато місця займає баба на світі, куток під мисником, а всім заважає. Не багато ззість хліба, а й те при нужді велике. І знов шелеснуть зів'ялі уста, як сухе листя:

Ох! . . . моя смертонько . . . де ти!

Тіло часом прохало. З тої горсточки шкури й кісток, з присохлого живота, порожніх грудей добувалось непереможне, фантастичне бажання і заглушало розум:

Мо-лоч-ка! . . .

Тоді невістку нападав сміх. Не говорила нічого, а тряслась од сміху грудьми, лицем і животом, аж кутні біліли між скривленими губами.

Бабі було так кривдно. Не дають молочка . . . Молочка не дають . . .

Вона з жалю кривилась, бурчала, їй до сліз молочка хтілось, хоч знала, що його навіть слаба дитина не бачить.

Врешті невістка хапала віник і закривала бабу хмарою пилу.

— Ноги прийміть! Викину в сіни разом з сміттям! . . .

Баба приймала ноги і довго невидимкою кашляла з-під мисника.

Вдень її обсідала дітвора, як пятеро горобців жовторотих. Цілий ряд очей дивився в рот бабі . . .

— Розкажіть казку.

Рот розкривався, як порожній гаман, і в ньому шипіли слова, щось про царенка, злото, дорогі страви. Але язик висувався, злизував усе розпочате, і баба кінчала про инше, про кобилячу голову або рись-мати. Вона вживала старинні слова, яких діти не розуміли. Їм було скучно.

— Бабо! коли ви помрете?

Вони розтягали зморшки на бабиній шиї, що склались рядами, як на старій халяві, розглядали дві шабатурки грудей, між якими застряг мідяний хрест, мацали ноги, сухі, чорні, у жилах, як патики з корою, якими мати розтоплює в печі.

Вони хотіли-б побачити, як вилетить з баби душа.

— Бабо! душа пташкою вилетить з вас?

Потому спинались до мисника, толочили ніжками груди і засипали очі кришками з хліба.

Про смерть говорили і невістка із сином голосно, злісно, як про неплачену подать.

— Помре, чим будеш ховати?

Син тільки сопів та сердито зиркав в куток, а баба боялась тоді кликати смерти: а ну-ж прийде, де тоді взяти на похорон грошей? Попові плати, дошки дорогі, а люди скільки ззідять та випють . . .

Одна була розвага в баби. Як тільки забували зачинити двери, крізь них влітала з сіней зозулястенька курка і прожогом бігла до баби. Витягала коротку шию, ставила боком кругленьке око, здіймала лапку й чекала. І лиш баба простягне суху долоню з сухими кришками хліба, зозулястенька цокає дзьобом в долоню і пощіпує бабу.

Ну, й доставалось курці. Її били по спині, аж вона присідала, виганяли назад у сіни і кляли.

— Бодай ти здохла, треклята.

Краще-б закляли бабу. Може-б скоріше померла.

Міркувала щось баба. Днями й ночами, потай, сама. Плямкали губи, очі дивились у глиб, уста складались до слова і нерішуче мліли. Часом шептала „сину!" і зараз боязко мовкла та оглядалась, чи не почув. Тоді знесилені руки і ноги покривались каплями поту і до сорочки липли, а баба лежала, як нежива.

Нарешті перемоглася.

— Сину! . . .

Він щось латав і певно не чув.

— Потапе!

— Чого?

— Ходи сюди.

— Чого там?

— Сядь коло мене.

Він нехотя звівся і сів на лаві під мисником.

Великий і мокрий чобіт стояв у неї перед очима, покривши тінню обличчя.

— Пора вмірати.

— Знов кликати попа? Казали — вмру, вмру, а тільки гроші дурно оддав попові.

Потап дратувався і не дивився на неї.

— Ех, бабо . . мамо, — поправився він.

Жорстока складка лягла і застигла у нього між носом та бородою, і щось несказане сховалось у ній.

— Не треба попа . . . Бог гріхам простить і так. А от не можу вмерти . . .

— Чув уже. Казали.

— Забула за мене смерть . . . Нема сконання . . . Хоч би ти допоміг.

Баба заворушилась у своїм леговищі. Він чув, як стукнула кістка ноги об кістку, як задуха зашипіла у грудях. — і ворожа зануда грубо вирвалась з горла у нього.

— Ну?

Але баба лежала вже тихо і спокійно. щось говорила до себе, наче крізь сон.

— . . . взяв син лубки, поклав старого та й одвіз у провалля . . .

Потап підняв брови.

— Що ви сказали?

Але баба опритомніла.

— Я так . . . непотрібна вже стала та й зайва. Куток займаю . . . ох, ох . . . хліб їм, а він дітям потрібний . . . Всім важко зо мною і мені важко . . . Одвези мене в гай . . .

Він ще не розумів, тільки скоса глянув на матір.

— Поможи, сину . . . одвези в гай . . . Тепер зіма, швидко достигну . . . Хіба бабі багато треба? Раз-два дихнула та й вже . . .

Щось війнуло на нього од тих чудних слів, наче згадка про давній, забутий сон, що зачепив тільки мозок крилом і далі полинув.

Не хотів слухати, а слухав.

— Гріха не буде . . . У гаю чисто і біло . . . дерева як свічі у церкві . . . Засну й прокинусь та й скажу: — „Матінко Божа, не суди сина, суди нужду людську" . . . — На те не зважай, що скажуть люди. Як біда прийде, де тоді люди? . . . Нема . . . Загибай сам . . .

Мамине слово падало в нього, як зерно в зготовану ниву: він чув це, і це підіймало у ньому нещирий, чужий, роблений гнів.

Нарешті встав з лави і крикнув сердито більше до себе, аніж до неї:

— Не верзіть казна чого . . . Дав Бог життя — пошле і смерть . . . Спали-б уже краще.

А коли світло згасили і обляглись, його думки забились по хаті, ліниві, спутані, темні, як клубок хмар, і тільки иноді щось ясне їх розривало.

Бог?

Ти дивишся з неба? Дивись.

Злісні й холодні були ті проблиски думки.

Гріх?

Вся земля у гріху. Хіба його голод не гріхи ситих?

Він гнав од себе думки, особливо про те, що стара говорила. А разом з тим, наче наперекір, випливало з памяти нашів забуте, про що чув він од мами, або од баби своєї, як колись, у давнину ще, діти вбивали батьків. Вивозили в ліс, або на поле і там покидали, поки не прийде смерть. На що життя старому? Старе мусить вмірати, молоде жити. Так усе на світі. Старе листя спадає, молоде наростає. Зіма гине, як надходить весна, зерно гниє в землі, випускаючи нарость. Так усе ведеться, відколи світ.

Нажилась стара, а вмерти не може. Прохає смерти — не дає Бог. Хіба гріх помогти?

І знову щось темне підіймалося в ньому, як пара по-над гнилим болотом, спирало думки, млоїло тіло і виганяло на чоло холодний, сверблячий піт. Тьфу! тьфу! Господи Боже! Живу матір виволік з хати . . .

Глибока ніч цілою вагою налягала на груди та не давала дихати, а думки несміло знов мацали мозок, ворушились і розгортались.

Згинь! Пропади! . . . як буде, так буде . . . Що-б люди сказали? Люди! Вони осудять. Коли з голоду гинеш з малими дітьми, коли од біди виєш, як пес, коли тебе пече і крає — людей нема. Нема на світі страшнішої пустки, як та, що зветься людьми. Люди! Ха-ха! . . .

Потап не міг заснути. Крутився, здіймав голову з лави і посилав вуха в куток, під мисник. Там було тихо.

І раптом йому здалося, що вже по всьому. Мати в гаю, в хаті більше простору, нема того стогнання, зайвого рота, нема вічної думки, де взяти на похорон грошей. Йому аж легше стало.

Та ось зашкрябали миші, затовклися під мисником і звідти озвався нудний, пискливий голос:

— Ох, моя смертонько . . . де ти?

Встав пізно.

День був тихий, важкий. Сіре переповнене небо здушило землю, а по ній лазив туман, як неприкаяні душі.

Треба було возити гній. І він возив, важко ступаючи біля саней, сам сірий, як загуслий туман, і все дивився в глиб себе, де щось осіло за ніч і ствердло.

Чогось покинув роботу рано, завидна. Зайшов у хату, потупав мовчки і вийшов. Ще раз вернувся, став біля порога, але не дивився під ноги. Щось хтів казати і не знаходив слів.

Мати мовчала.

Тоді він кинув на землю важко, напів сердито:

Опамятались вже?

Що кажеш? га?

— Забули вчорашні дурниці?

Ох . . . поможи мені, сину . . .

— Знов за своє?

— Одвези в гай . . .

Тоді він раптом присів накарячки, наблизив до баби своє лице, аж на неї війнуло гаряче дихання і зашептав швидко і з свистом:

— Кажіть, сами схотіли?

— Сама.

— Добре зміркуйте: сами!

— Сама.

Він різко звівся і сів за стіл. Хотів одрізати хліба, але не одрізав і знов поклав на місце.

Не дививсь ні на кого, але чув добре, що всі вже знають.

Не здивувався, коли жінка спокійно сказала:

— Треба літепло гріти.

Значить, зараз будуть обряжати бабу на смерть.

Тоді він байдуже почав дивитись на метушню.

Бачив, як діловито засували у піч солому, як діти шептались в кутку, наче раділи, що „тато одвезуть бабу у гай“, як стара простягала руку з-під мисника.

— Сорочку чисту дістаньте.

— А свічки, здається, нема в нас! . . . — дзвінко скрикнула жінка, і він поліз сам під образи, де звикли ховати вербну воскову свічку.

Йому неслід було дивитись, як обряжатимуть матір, і він вийшов на двір.

А коли повернувся, вона вже лежала готова на лаві, суха, маленька, як справлена курка, з хрестом на грудях, і чисті пяти стирчали з-під чорної вовни запаски, як в неживої.

— Скінчили? — хотів він спитати, але не спитав, бо бачив, що тільки на нього й чекають.

Він підійшов до лави.

— А може-б ви теє . . .

Вона захитала сухеньким обличчям, на якому лягли нові вже тіні.

Тоді він рішуче підійшов ближче, поцілував руку і губи, а вона благословила його сухими, як осінні гилячки руками.

Тепер підходили всі, молодиця і діти і цілували бабу.

А баба злегенька кректала: їй було добре, що чула на губах теплі уста.

Невістка схлипнула навіть, але зараз замовкла, коли Потап поспитав про верету.

— Нащо тобі?

Треба-б накрити . . .

Гляди-ж, назад привези.

Потап взяв маму на руки і виніс. Одчинилися двери, холод пішов по хаті і в чорний морок сіней, вскочив одразу у дитячий рев.

На санях було сінце. Потап підмостив його бабі під боки, покрив її веретою і, беручись за віжки, спитав:

Добре вам, бабо?

Знов „бабо“, подумав, але не мав зваги поправити.

Не забудь же верети . . . — знов пригадала жінка, коли сідав на сани.

Коняка рушила задом і баба поплила.

Їхати було зо три версти полем, що починалось зараз од хати. Ніч впала зразу і проковтнула обрій. Тільки близькі сніги біліли, і туман одягав в иней на ніч дерева.

Мовчали. Що було говорити? Раз — нужда давно замкнула йому уста і промовляла тільки у серці, а друге — щось встало таємне і полохливе між живим тілом на санях і ним, чого не зважався проганяти словом.

Уважно дивився, як кобила крутила покошланим задом, на якому осідав уже иней, і думав, що треба врізати січки, міркував, коли краще околоти одвести в січкарню, чи сьогодня, як поверне додому, чи може завтра. Потому згадав, що забув узяти рукавиці, що не помив руки од гною, і тепер вони наче в корі.

Йому здалося, що стара щось скрипить. Обернувся назад і крикнув:

— Чого хочете? га?

Він розібрав насилу. Вона питала, чи вони їдуть Микитиним полем.

Микитиним? Га-га! Микита давно помер. Вже й поле його продали сини.

— Кому продали?

— Тут ціла історія була.

Він оживився, обертався назад, кричав, щоб мати чула, стукав пужалном в сани, махав руками, радий, що може криком прогнати те таємниче і полохливе, що стояло між ними.

Сани йшли у затоки, стукались кошлами, а він одставляв ногу і упірався в тверді краї дороги, як звик це робити, коли вивозив гній. Хвиськав кобилу . . . Ньо-о! і знов обертався назад.

Вони раді були обоє, що знову живуть спільним життям, як ще тоді, коли стара могла ходити по світі.

Баба хтиво ловила ті новини. Вона нічого того не чула. Що можна почути, валяючись десь під миснпком? А той Микита сватав її . . . Хе-хе!

Не помітили навіть, як обступив їх гай.

Потап спинив коняку.

— Не змерзли? — підійшов він до баби.

— Ні.

— Приїхали вже.

Баба зараз хотіла підпятись, але впала назад.

- Пождіть ще, полежте.

Він одійшов у гай, поринаючи глибоко в сніг і шукаючи місця. Вибрав під дубом, на гладенькім горбку і на голос сказав:

— Тут добре буде.

Потому подивився навколо.

В глибокій тиші снували дерева біле мережево гильок, наче збірались закинути невід в глибокі води неба, де неясно тремтіли золотою лускою, мов рибки, зорі.

— „Краще, ніж в церкві", — подумав.

Наніс сюди сіна, зробив для мами ложе і поклав стару навзнаки.

Хотів накрити веретою ноги, але вона не дала.

Не треба . . . візьми додому, в хазяйстві здасться.

„А здасться", подумав він і одклав набік верету.

Але зараз роздумав і покрив маму до голови.

Вона покірно витягла руки поверх верети, а він склав їх на грудях, як у мерця. Потому засвітив свічку і застромив між пальці.

— Що-б ще зробити?" — подумав.

Встав на коліна, просто у сніг і ткнувся лицем в зложені руки.

Теплий дух воску, що танув, стікаючи вниз, підняв у його грудях гірке щось і каламутне, яке не мало слів. Хотів розказати ціле життя, всі свої кривди, отут, серед тиші, де дерева стояли, як свічі у церкві, на тих твердих руках, що скоро перед Богом свідчити будуть про свою працю, а тільки промовив:

— Простіть мене, мамо . . .

— Хай Бог прощає . . .

— І вдруге . . . і втретє . . .

Мав уже звестись, щоб був кінець нарешті, коли почув, що мати щось шепче.

Перевів очі на її вид, що танув, здавалось, як жовтий віск свічки.

— Що, мамо?

Вона старече плямкала ротом, кривила уста, аж відкривались синяві ясна, і немов простогнала:

Не ріжте зозулястої курки . . вона буде нестися . . .

З нашів згаслого ока у баби стікала сльоза.

Він обіцяв. Зарізати курку! . . . Хіба курка мужицька страва.

Тепер уже все? Він встав на ноги, вклонився і побрів по снігу.

Упав з розгону на сани і вдарив коняку. Кобила махнула задом і понесла, бючи санями об пні дерев, підкидаючи ними на всіх вибоях.

А коли в гоні отому він озирнувся назад, свічка тихо і рівно палала поміж деревами, немов зірка разом з инеєм спустилась на землю і спочивала в снігу.

І зразу легко зробилось. Вага зсунулась раптом з плечей. Втягнув у себе морозне повітря, почув порожняву в грудях і заповнив ту пустку диким, сердитим криком:

— Ньо! Стер-рво! . . .

Хилитався на санях, мов пяний, мов з ярмарку їхав, помогоричивши добре, все було байдуже, нічого не страшно і по коліна море.

Коняка винесла в поле, втомилась і почвалала ступою.

Тоді йому раптом прийшов на память один дитячий день.

Була неділя. Вся хатина сповнена сонцем. Його кортіло швидче до хлопців і страх не хотілось зміняти чорного хустя. Але мати зловила, і хоч він плакав, наділа на нього чисту і білу, холодну сорочку. Розчесала волосся і вже на порозі за пазуху вклала гарячий периг. Перижок пік йому груди, але він вийняв його на вулиці тільки, як був серед хлопців. Йому було приємно, що всі дивились, як він кусав периг і виколупував пальцем з середини сливи.

Більше нічого не міг згадати.

Ще було гарно, як тато померли. Зібралось багато людей, їли капусту, пахло коливо медом і чорніли на ньому, як мухи, родзинки.

Тоді він наївся.

Він їхав далі, все глибше в поле. Коняка так побіліла, що зливалася з снігом, зате небо чисте стало і чорне . . .

Микитине поле . . . Сватав мене Микита . . . Хе-хе! . . .

По небі плила самотна біленька хмаринка, як тінь голубиних крилець.

Одвів очі од хмарки, скулився ввесь. Щось холодне залоскотало під грудьми. Може то не хмаринка, а душа мами пливе?

І думки побігли назад. Лежить в гаю самотна на холоднім ложі, як підстрелений птах, дивиться в небо крізь сльози. Тільки свічка плаче над нею і капа гарячий віск на сухі, до смерти зложені руки.

Треба-ж було одвозить . . . Послухав, сама схотіла, а могло-б бути инакше. Могло-б бути . . .

Тут він застиг. Загубив поле, небо, коняку. Один образ вхопився його уяви, покриваючи все.

. . . Тільки що винесли маму на кладовище, з коругвами, з попами, по-християнськи. В хаті народ. Смачно парує страва. — „Випийте, свате, за душу небіжки“ . . . „Хай буде царство небесне“ . . . Пече горілка в горлі і в животі . . . Гомін навколо . . . Теплом дихає чесна громада і дихає з полумиска варене мясо . . . Випиймо ще . . . — „Добра була небіжка“ . . . Стукають ложки об миску, ласо плямкають губи, блискучі од сала, сита душа наче парує, одрита для инших, хочеться плакати, або співати . . . — „Та нема гі-ірш нік-о-ому“ . . . „Випиймо, кумонько люба, за душі померлих“ . . . —

Йому зробилось душно.

— Половину города можна-б заставити. — сказав на голос і аж здрігнувся.

Хто це сказав?

Озирнувся навколо. Коняка ледви переставляла ногу, туман знов десь узявся, стирав верхами небо, долами поле і сіяв нудне щось і безпросвітне.

Треба було прогнати лукавий образ. Він намагався згадати щось з того, що піп казав у церкві, що говорилось між людьми отак, для годиться. Думав про гріх, про душу, про молитви церковні, християнські звичаї. — „Шануй батька і матір твою“ . . . — Але все те було холодне і тануло враз у теплі принадних картин, які малювала уява.

— „Одна у нас мати і одна смерть“ — говорив він до себе і слухав разом, — „частуйтесь, кумо . . . пиймо за душі померлих“ . . .

— Поринав в гомін, в тепло голосів, у смак масної страви, у свято і радість живого тіла.

Хати вже виднілись.

Тоді він раптом піднявся на санях, подивився вперед, озирнувсь назад себе і завернув круто коняку.

— Ньо-о, стер-во!

І понісся в туман, серед клаптів збитого снігу, що викидала на нього коняка, назад по бабу . . .

224. Сміх.

Бліда, невиспана пані Наталя одхилила двері з спальні в столову, де вже стирала порохи Варвара. Запцібуючи на ході білу ранішню блюзу, вона тихо і наче з страхом поспитала:

— Ви ще не одчиняли віконниць?

Варвара кинула стирку і наважилась бігти.

— Зараз поодчиняю.

— Ні . . . ні, не треба . . . хай будуть зачинені цілий день! — бистро й налякано наказала вона наймичці.

Кремезна Варвара здивовано підняла на неї своє широке, землистого кольору, обличчя.

— Сьогодня десь неспокійно в городі. Лихі люди ходять тепер раз-у-раз по вулицях. Коли-б ще до нас не залізли. Не ходіть сьогодня на базар. Чи в нас є що варити?

— Мяса нема.

— То нічого. Обійдеться . . . Варіть, що є. На вулицю-ж не виходьте і нікого не пускайте в хату. Нас нема вдома . . . розумієте? Усі виїхали. Хіба хто з знайомих, то инше діло.

Пані Наталя говорила ті слова притишеним голосом сливе на вухо Варварі, а її ясні короткозорі очі неспокійно тоді блукали.

Коли Варвара вийшла, пані Наталя розглянулась по хаті. В хаті стояв присмерк і тільки жовті смужечки світла пробивались крізь шпари зачинених віконниць та розтягались в повітрі каламутними течійками. Пані Наталя поторсала залізні прогоничі од віконниць, поправила гайки і тихо посунула в инші хати, зігнута і біла, як мара. Оглядаючи всі віконниці од вулиці, вона прикладала часом до вікна вухо і напружено слухала. Звідти неслись якісь невиразні, змішані згуки, що видавались їй часом незвичайними та тривожними.

Вона думала про сьогодняшній день. Чим то він скінчиться? Мало ще топтали людей кіньми, не доволі пролили крови, — треба було ще нацькувати темний народ на інтеліґенцію. Скільки вона прохала чоловіка: поїдьмо куди на цей час, заберім діти — не схотів . . . і от тепер дочекалися . . . Ах, Боже! І за що-ж?

Їй мимохіть пригадались брудні, безглуздо складені, брутальні відозви, якими від кількох днів засипувано місто. Скликали бити та різати всіх ворогів уряду. Там виразно стояло і їх прізвище . . . Так, адвокат Валерян Чубинський . . . Це прізвище було ненависне поліції й тепер воно стояло у списках . . .

В сусідній хаті почувся дитячий регіт і крик.

Пані Чубинська кинулась туди.

— Тс! цитьте! . . . Ах, Боже мій! перестаньте-ж кричати . . .

Вона розпучливо махала широкими білими руками, як птах крилами, а коло блідих уст лягли у неї складки невимовного болю. Вона зацитькувала дітей і озиралась на вікна, немов жахалась, що ті живі голоси долинуть крізь них на вулицю.

На поміч прийшла Варвара. Її спокійні рухи, з якими вона вешталась по хаті, збірала одежу та натягала дітям панчішки, певний важкий хід босих ніг, поважне обличчя — все те навівало на паню Наталю спокій. З такою вірною, розсудливою людиною було немов безпечніше.

— Ви були, Варваро, на вулиці? — поспитала пані Наталя.

— Ні, не була. Постояла трохи на фіртці.

— Що-ж там . . . спокійно?

— Та так . . . Приходили якісь люди, питали пана.

— Люди приходили? Які ж ті . . . люди?

— А хто їх знає . . . люди . . .

— Що-ж у них . . . було в руках?

— В руках? Ціпки були.

— Ціпки?

— Я сказала, що пана нема . . . усі виїхали.

— Добре зробили, Варваро, добре . . . Памятайте-ж, Варварочко, що в домі, опріч вас, нікого немає . . . Ах, Боже! . . .

— Варваро! Варваро-о! . . . — почувся з столової роздратований голос пана Чубинського. — Чому досі віконниці не одчинено?

Пані Наталя затримала рукою Варвару і метнулась в столову.

Там стояв напів одягнений чоловік її і жмурив посліпуваті очі. Він ще не встиг накласти окуляри, погано бачив, і лице його серед білявого волосся здавалось зміщаним і помнятим.

— Валєряне, милий, нехай так буде . . . То я звеліла . . . Ти знаєш, який сьогодня день. Я тебе сьогодня нікуди не пущу . . .

— От дурниці. Нехай зараз одчинять віконниці.

— Ах, Боже мій . . . Ну я тебе прошу . . . Для мого спокою . . . для наших дітей . . .

У пані Наталі виступили на лицях червоні плями.

Пан Валєрян сердився. Що за вигадки! Однаково нікуди не втічеш! Але в глибині душі він чув, що жінка зробила добре.

Незабаром Варвара внесла самовар. Всі сіли до столу.

В хаті було темно і якось чудно. Жовті зайчики світла тремтіли на стінах і на буфеті, вітер рвав віконниці і стукав ними. Діти — хлопчик і дівчинка — здивовані незвичайною обстановою, шептались поміж себе, пан Валєрян роздратовано тарабанив по столі пальцями. Склянка чаю холола перед ним, а він нетерпляче закусував свою біляву ріденьку борідку та дививсь кудись поверх окулярів. Вже кілька днів помічав він якихось непевних людей, що стежили за ним, куди-б він не йшов. По ночах біля вікон бовваніли якісь темні фіґури і тислись по-під паркани, коли на них звертали увагу. А вчора, проходячи по вулиці, виразно почув позад себе лайку, що напевне відносилась до нього. „Оратор, оратор", злісно шипів якийсь здоровенний чорний хлоп і блимнув на нього очима, коли він озирнувся. Пан Валєрян нічого не сказав про те жінці, щоб не турбувати її. І враз промайнуло у нього перед очима ціле море голів . . . голови, голови й голови . . . вирілі, загріті обличчя і тисячі очей, що дивились на нього з туману сизого випару. Він говорив. Якась гаряча хвиля била йому в лице, влітала з віддихом в груди. Слова вилітали з грудей, як хижі птахи, сміливо й влучно. Промова, здається, удалась йому. Йому вдалось так просто й яскраво змалювати протилежність інтересів тих, хто дає роботу і тих, що мусять її брати, що навіть самому ця річ стала яснішою. І коли йому плескали, він знав, що то бє в долоні розбуджена свідомість . . . Так, але що буде сьогодня? Чи буде що справді сьогодня?

Чубинський глянув на жінку. Вона сиділа витягнена і прислухалась. На блідому обличчі застиг вираз наляканого птаха.

Ті зачинені вікна справді дратують. Що там за ними, на вулицях, на тих невідомих річках, якими пливе чужий тобі народ, що кожної хвилі ладен розіллятись морем пристрасти та затопити береги?

Раптом щось грюкнуло в віконницю.

Пані Наталя аж підскочила на стільці.

На хвилину всі заніміли.

— Ну, чого ти жахаєшся? — розсердився пан Валерян. — Певно діти, пустуючиза, чепили віконницю, як це часто буває, а ти зараз не знать що подумала . . .

З кухні вбігла Варвара.

— Що сталося, Варваро? — налякалась пані Наталя.

— Панич Горбачевський прийшли . . . Вони через двір зайшли до кухні.

— А-а! . . . нехай заходить, нехай . . .

Студент Горбачевський уже вихилявся з-за спини Варвари . . .

— Що там чувати, розказуйте! . . . — привітався до нього господарь.

— Здається, погано. Цілу ніч, кажуть, у Микитки був чорносотенний мітінґ. Пили і радились, кого мають бити. Насамперед буцім поклали знищити „ораторів“ та „демократів“ . . .

— Ах, Боже . . .

— Ви не лякайтесь, пані . . . може нічого й не буде. На вулицях якийсь непевний рух. Бродять купками по три-чотирі . . . Обличчя сердиті, суворі, а очі хижі, лихі, так і світять вогнем, як глянуть інтеліґента . . . Дайте мені чаю . . .

Пані Наталя тремтячими руками налляла склянку чаю і, розплюскуючи по дорозі, подала студентові.

— Ну, що-ж далі? — питався пан Валерян, зриваючись з місця та бігаючи по хаті.

— Спасибі. Пройшов через базар. Народу багато. Там роздають горілку. Ідуть якісь таємні наради, але про що говорять, трудно сказати. Чув тільки кілька фамілій: Мачинського, Залкіна, вашу . . .

— Ах, Боже . . .

— Ви не лякайтесь. В неділю звичайно більше народу і пють горілку . . . Чи неможна попрохати хліба?

— Спасибі. А все таки дивуються, чому ви не виїхали на цей час з города? Біжу оце до вас, — бачу: вікониці зачинені, значить, нікого нема, забіг тільки поспитати — куди й чи надовго — аж ви тут сидите собі . . . Ви ризикуєте, ви дуже ризикуєте . . .

— От бачиш . . . Чи-ж я не казала, чи-ж я не благала його, поїдьмо куди, заберім діти . . . — мало не плакала пані Наталя, притискаючи руки до грудей та дивлячись на гостя благаючим поглядом, як тоді на чоловіка.

— Ет, що тепер про це говорити! — роздратовано скрикнув пан Валєрян і далі бігав по хаті. Він курив папіроску за папіроскою і розбивав головою хмари синього диму, що повзли за ним довгими хвилями, як туман в горах.

— Ах, що робиться . . . що тільки робиться . . .

Це говорив хтось инший, високим жіночим голосом.

Всі обернулись до дверей з кухні, звідки, впускаючи на мить світло, влетіла в столову маленька, кругленька жінка. Шапочка зїхала в неї на бік голови, руде волосся розтріпалось і палало, наче вона принесла на них пожежу з вулиці.

— Ах, як тут темно. Де ви? Де ви? — Вона ні з ким не привіталася, підбігла до столу і впала на стілець.

— Мої милі, мої дорогі . . . ви ще живі? А я думала . . . Вже почалося . . . Юрма ходить по вулицях з царським портретом. Я тільки що бачила, як били Сікача . . .

— Котрого?

— Молодшого, студента . . . Не зняв шапки перед портретом. Я бачила, як його, уже без шапки, червоного, в подертій тужурці, зігнутого вдвоє, кидали з рук до рук і всі били. Очі в нього такі великі, червоні, божевільні . . . Мене обхопив жах . . . Я не могла дивитись . . . І знаєте — кого я бачила в юрмі? Народ . . . Селян . . . в сірих святних свитах, в великих чоботях, простих, статечних хліборобів . . . Там були люди з нашого села, тихі спокійні, працьовиті . . .

— То гірший елємент, Тетяно Степанівно, — обізвався студент Горбачевский.

— Ні, не кажіть, я їх знаю, я вже пять літ учителюю в тому селі . . . А тепер втікла звідти, бо мене хотіли побити. У нас усіх зруйнували. Ну, ще там багатих . . . Але кого мені жаль, то нашої сусідки. Стара вдовиця, бідна. Один син у Сибірі, другий в тюрмі сидить . . . Тільки й лишилося, що стара хата та сад. І от знищили все, розібрали хату по брусові, сад вирубали, книжки синів подерли . . . Вона не хотіла прохати, як другі. А де-які виходили назустріч юрмі з образами, з дрібними дітьми, ставали на коліна в грязь і благали цілими годинами, руки мужикам цілували . . . І тих помилували . . .

— Ах, жах який, — шепнула якось механично пані Наталя.

Вона все ще сиділа, витягнена, напружена немов чогось чекала.

— Тс . . . цитьте . . . — нетерпляче перебила вона розмову.

З вулиці донісся далекий галас.

Усі замовкли, обернулись до вікон і, витягши шиї, завмерли в увазі.

Шум немов наближався. Було в ньому щось подібне до далекої зливи, до глухого урчання звірів. — А-а-а . . . а-а-а . . . — одбивали високі стіни змішані згуки і тут десь близько почулось тупотіння ніг по камінню вулиці.

— А, подлість . . . подлість . . . Я йду на вулицю . . . — стрепенувся Чубинський і забігав по хаті, чогось шукаючи.

Але на нього накинулись всі. Вони кричали на нього притишеними, зміненими голосами, що він не повинен виходити. бо його тільки шукають, що там він нічого не вдіє, що неможна кидати жінку й діти. Жінка казала, що вмре без нього.

Тим часом галас зменшався і скоро затих.

Тільки налякані діти плакали в кутку, хлипаючи все голосніше.

— Варваро! Варваро! — гукав пан Валерян. — заберіть дітей у другу хату, втихомирьте як-небудь . . .

Ввійшла Варвара, важка, спокійна, з червоними, голими по лікоть руками і заговорила до дітей так, що вони зразу замовкли. Вона обняла їх тими грубими голими руками і забрала до себе.

В столовій теж стало спокійніше.

— Які ви щасливі, — обізвалась Тетяна Степанівна, — маєте таку славну наймичку.

Пані Наталя зраділа, що знайшла хоч один ясний пункт серед тих страшних подій, на якому можна спочити.

— О! моя Варвара золота жінка . . . Це наш справжній друг . . . Спокійна, розсудлива, прихильна. — І. уявіть собі, бере всього на всього три карбованці на місяць . . .

— Добрий характер має, — додав пан Валерян.

— Четвертий рік служить . . . Ми звикли до неї, вона до нас . . . І дітей любить . . .

Поговоривши на ту тему, гості почали прощатись, але тут Тетяна Степанівна згадала, чого вона властиве прийшла. Їй здається, що панові Валерянові, після його промов на мітінґах, небезпечно сидіти вдома. Лучше-б перечекати цей лихий день десь у сусідів, в певному місці.

Горбачевський перечив. Навпаки, лучче сидіти вдома, не зявлятись на вулиці. Квартирі їхньої добре не знають, бо вони недавно переїхали сюди, а коли побачуть замкнені віконниці, то подумають, що дім порожній.

— Ні, ні, я лишуся вдома . . . Що буде, те й буде . . . — заспокоював їх на прощання Чубинський.

Чоловік і жінка лишились сами. Він бігав по хаті серед хмар з диму, немов хотів розбити неспокій.

Пані Наталя сиділа пригноблена.

Нарешті Чубинський сів біля жінки.

— Ну, не турбуйся-ж так дуже, — заговорив він до неї, намагаючись бути спокійним. — Ніхто нас не зачепить . . . От погукають трохи та й розійдуться . . .

— Я . . . я спокійніша . . . Ти не звертай уваги . . . так, трохи нерви . . . Я теж гадаю, що нічого не буде . . .

Вона ледви здержувала себе, щоб не тремтіти.

— Я певний, що хуліганів мало, народ не піде за ними . . .

— Та-ак, певно, що хуліганів . . .

— І не дійде, до того, щоб проливалась кров . . .

— Ах, Боже! . . . певно не дійде до того, щоб . . .

Тепер, коли вони лишились сами, без людей, в цій темній хаті, оточеній чимсь грізним і невідомим, та намагались скрити в розмові один од одного свої думки і свій неспокій, трівога зростала, збіралась круг них, немов грімлячий газ.

Бо чи ж він годен опертись сліпій злобі дикої маси, яка не знає, що чинить, він, беззбройний.

Вона те знала.

Ну, а коли прийдуть до них?

Що-ж, коли прийдуть, вони заставлять двері меблями і будуть захищатись до краю. Вони забаррикад . . .

Дзень-дзелень . . . дзень-дзень!

Сильний різкий дзвінок вдарив у передпокої.

Чубинський аж скочив.

— Не ходи . . . не одчиняй, — благала пані Наталя, заламуючи руки.

А дзвінок скакав, хрипів, казився.

Чубинський кинувсь до кухні.

— Варваро! Варваро! . . .

— Тс . . . — не кричи так . . .

Але Варвари не було.

Що-ж робити? Треба щось робити.

Де-ж та Варвара?

Вбігла нарешті Варвара.

— То пан доктор дзвонять. — Зараз ідуть через кухню . . .

Доктор сливе вбіг. — Високий, здоровий, він махав руками, як вітряк крилами, і ще на ході кричав:

— Сидите собі, голубчики, і не знаєте, що діється . . . Бють, забивають . . . Поріжуть, кажу вам, як курчат . . . Розбили кватирю доктора Гарнє, знищили всі його струменти. Жінку волочили за коси, а Гарнє забрали з собою: носить тепер портрет на чолі хулиґанів. Маєте раз.

— Ах, Боже?

— Іваненка стягли з звощика і розбили голову. Маєте два. Залізко мусів присягати на самодержавіє, бо били люто. Маєте три. Акушерку Рашкевич, кажуть, на смерть забили. Поліції нема, щезла. Нас оддали пяній голоті . . . Треба всім зібратись на майдан коло думи. Чуєте? Зараз. Зараз треба збіратися і одбиватись оружно.

Доктор кричав так сильно, немов на площі, перед народом.

Пані Наталі той крик розривав груди. Ах, тихше . . . тихше . . . почують . . . — благали її очі і болізний вираз.

Притискала до грудей руки і все з жахом шептала.

— О, пане докторе . . . пане докторе . . . будьте ласкаві! . . . Ах, Боже . . .

Але доктор не слухав.

— Беріть револьвер, — кричав він, — і ходім зараз.

— Я не маю револьвера, — сердито скрикнув Чубинський.

— Фю-ю! — аж свиснув доктор.

— Як, ви не маєте оружжя? То ми вміємо тільки промови говорити, а як прийде що до чого . . . Нє-е, голубчики, так неможна . . . Сидіть же собі тут, поки не накриють, як курку решетом, а я піду . . .

— Куди? — кричав собі пан Валерян, — це-ж безглуздя, ви нічого не вдієте . . .

Але доктор махав руками й з криком вибіг із хати.

На Чубинського напав тепер страх. Ганебний, подлий страх. Він це розумів. Що-ж робити? Куди подітись? Він не хотів загинути такою безславною, страшною смертю. Сховатись? Ні, не самому, о, ні, а всім, це очевидячки . . . Він озирнувсь по хаті. Жінка стогнала напів притомна і стискала руками голову. Варвара тупала біля столу. Втікти? Куди? Десятки плянів займались у його мізку, як блудні вогники, і зараз гасли. Ні, не те . . . не те . . Звірячий жах ганяв його по хаті од дверей до дверей, а він намагавсь гамувати його і весь тремтів. — Не втрачай голови . . . не втрачай голови . . . говорило щось у ньому, а думки так і бігали в нього.

як у звіря, що піймавсь у пастку. А що таке? Чого вона хоче? Що-о?

— Сніданок чи подавати?

Ах, то Варвара.

Це трохи опамятало його.

— Що ви говорите?

— Чи подавати, питаю, сніданок?

— Сніданок? Не треба. Ви-ж чули?

— Чому не чула . . . Хха!

Те „хха!“ зупинило його серед хати. Він помітив, як здрігнулось лице Варвари, мов спокійна вода од виплеску риби, і одна з хвиль докотилась до нього.

— Панів бють . . . — жалібно пояснив пан Валерян і з здивуванням побачив, що сите тіло Варвари тіпається, немов од стриманого сміху.

— Чого ви?

— Я та-а . . .

І раптом сміх той прорвався.

— Ха-ха! . . . Бють . . . і нехай бють . . . Ха-ха-ха! . . . Бо годі панувати . . . ха-ха-ха! Слава-ж тобі, Господи, дочекалися люди . . .

Вона аж перехрестилася.

Лице в неї наллялось кровю, очі спалахнули, вона підперла боки червоними, голими по лікоть руками і хиталась од сміху, як пяна, аж великі груди її скакали під заялозеним убранням.

— Ха-ха-ха! . . . а-ха-ха? . . .

Вона не могла здержати сміху, непереможного, пяного, що клекотів у грудях і тільки, як піну, викидав окремі слова.

— Ха-ха-ха! . . . всіх . . . викоренити . . . ха-ха-ха! . . . щоб і на насіння . . . всіх! . . . а-ха-ха! . . . — вона аж хлипала.

Той дикий регіт один скакав по хаті і було од нього так болізно й лячно, як од шаленого танцю гострих ножів, блискучих й холодних. Немов дощ блискавок сипав той сміх, щось було убийче і смертельне в його переливах і наводило жах.

Чубинський аж ухопився за стіл, щоб не впасти.

Той сміх бив йому просто в лице. Що вона говорить? Щось неможливе, безглузде . . .

Пані Наталя перша скочила з місця.

— Геть! — скрикнула вона тонко й пронизувато. — Геть! . . . Вона ще дітей мені поріже! . . . Жени її геть!

Варвара вже не сміялась. Лиш груди в неї все ще скакали, а голова схилилась низько. Вона поглянула скоса на паню й, забравши в оберемок посуду, важкою ходою подалась до кухні.

Босі ноги гупали по помості.

Чубинському зробилось душно. Він увесь тремтів. Зробив кілька кроків услід Варварі і став . . . Щось неможливе незрозуміле . . . Якийсь кошмар . . .

Побіг до кухні й одчинив двері.

Там було ясно.

Побачив Варвару. Стояла біля стола зігнута, зівяла, спокійна і щось стирала.

— Вар . . .

Хотів говорити і не міг.

Тільки дивився. Великими очима, наляканими, гострими і незвичайно видющими. Обіймав ними цілу картину й найменші дрібниці. Побачив те, біля чого що-дня проходив, як той сліпий. Ті босі ноги, холодні, червоні, брудні й порепані . . . як у тварини. Дранку на плечах, що не давала тепла. Землистий колір обличчя . . . синці під очима . . . То ми все ззіли, разом з обідом . . . Синій чад в кухні, тверду, лаву, на якій спала . . . поміж помий, бруду і чаду . . . ледви прикриту . . . Як у барлозі . . . Як та тварина . . . Зламану силу, що йшла на других . . . Сумне, каламутне життя, вік у ярмі . . . Вік без просвітку, вік без надії . . . робота . . . робота . . . робота . . . і все для других . . . для других . . . для других . . . щоб їм було добре . . . їм, тільки їм . . . А він хотів ще од неї приязні! . . .

Не міг говорити. По що? Все таке ясне і просте.

Вибіг із кухні назад в столову.

— Ти бачила? — кинувсь на жінку. — Не бачила Піди, подивися . . .

— Чом вона не страйкує? — кричав якимсь незвичайним для нього голосом. — Чом не страйкує?

Бігав по хаті, наче хто бив його пугою; йому було душно, не мав чим дихати.

Підбіг до вікна й, не памятаючи, що діє, почав одкручувати гайку. Швидко й нетерпляче.

— Що робиш? — кричала на смерть перелякана жінка.

Не слухав. Пхнув що сили прогонич. Залізний бовт з брязком ударив у віконницю, аж луна пішла по-під високу стелю. Вікно

відскочило, вдарилось половинками в лутки, і в хату віллялось жовте каламутне світло. Осінній вітер кинув до середини цілу хмару дрібного холодного пилу і якихось невиразних хаотичних згуків.

— Чом вона не страйкує?

Ловив грудьми холодне повітря і не помічав навіть грізного клекоту вулиці.

А вулиця стогнала.

А-а-а . . . неслося десь здалеку, як од розірваної греблі.

А-а-а . . . котилось ближче щось дике, і чулись в ньому і брязкіт скла, і окремі крики, повні розпуки та жаху, і тупіт ніг великої юрми . . . Скакав по вулиці звощик, і гнався за ним туркіт коліс, як божевільний . . . Осінній вітер мчав жовті хмари й сам тікав з міста.

А-а-а . . . а-а-а . . .

225. Fata morgana.

(З сельських настроїв.)

Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, з стін руїни з галасом знялось вороння, а в середину з лоскотом посипались тинк і цегла. Хоч сахарня, давно вже закинена, розсипалася і заросла травою, в порожніх будинках її раз-у-раз вчувався шум, немов гомін машин і робітників лишився на старому житлі. Минаючи купи битої цегли, білі плями вапна, навіс прикриті молодими бурянами, гнилі трухляві жолоби і чорні діри — вікна, з яких немов щось виглядало, — Андрій згадував колишнє. Яка-небудь шина, що блищала з трави, мов плазуюча гадюка, або чавунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очі картину шумливого життя фабрики, і він бачив себе коло ваґонеток з цукром або біля апарату. Тоді він брав тринадцять карбованців на місяць!

— То були часи, пане добродзею! — казав він у голос до себе і гладив білого вуса.

Андрій прямував до старого береста, що ріс на вершечку горба. Звідти злазили униз фабричні будинки.

Вліво од Андрія грав на сонці срібними брижжами ставок, немов риби купались в ньому, а за ним, на другому горбі, ховалася поміж деревами церква. За берестом лежала долі широка й зелена лука, порізана закрутами синьої річки. Верби й верболози сіро-зеленим

туманом котилися по луці і закривали подекуди воду. На виднокрузі, в далеких околишніх селах, біліли дзвіниці.

Був соняшний ранок провідної неділі. По церквах дзвонили. Далекі дзвони гуділи в ясному повітрі тихо й мельодійно, і здавалося, що то дзвенить золото сонця.

Андрій поглядав на розвалені камяниці і радісно хитав головою.

— Га! вже воно так довго не буде! . . . вони як візьмуть у свої руки, то швидко пустять пару! . . .

„Вони" були Німці чи Чехи, а може й Жиди, що перед шістьма роками приїздили оглядати згорілу сахарню. Хоч потому ніхто вже не цікавився руїнами, Андрій не покидав надії, що ось-ось не видко, як наїдуть пани, усе полагодять і пустять фабрику.

Ну, а тепер він певний, бо панський пастух Хома Гудзь шепнув йому ту новину. Хома хоч ходить біля товару, а все-ж ближче до панів, бо треться коло них. Буде фабрика, буде! . . .

Бо то, пане добродзею, чиста загибель тепереньки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, комірне плати, кругом злидні, а їсти мусиш! Та! велике щастя — латочка землі! . . . Крутиться один з одним на своїй скибці, а сам ходить чорний, як земля . . . а їсть не краще за того, що нічого не має . . . Хазяї! . . .

Андрій з призирством чвиркнув крізь зуби.

От фабрика, то вже щось инше. Не страшна тобі ані посуха, ані дощі. Робота чиста, рівна. Прийде термін — бери гроші . . .

І він тоді пив пиво . . . На готові . . . Чисте, золоте, холодне пиво . . . Тьфу! . . . аж слина котиться . . .

Думка була: підросте Гафійка, найметься на фабрику. Де-б вона заробила стільки?! . . . І швидче віддалася-б. Авже-ж . . . Та же то гурт, — знайшовся-б такий, що-б посватав. Апаратчик або й слюсарь . . . Нехай стара не дурить голови ні собі, ані дівці; хазяйський син не візьме убогої, — не такий світ тепер. Авже-ж . . .

Його думки пливли далі. Такі легкі, такі прозорі, як весняне повітря . . .

Нема руїн. Скрізь нові будинки. Гук машин, сичання пари, тиск людей, ціле пекло роботи. Все рушається, все живе, все таке принадне. І він чує силу у своїх руках, а в роті має смак холодного пива . . .

Останні дзвони завмерли в повітрі. З церкви виходять. З гори аж до греблі суне поволі хмара народу. Гупають сельські чоботи, лопотять підтички, і тріпотять на вітрі стрічки в дівчат.

-Он іде Маланка. Мала, суха, чорна, у чистій сорочці, в старенькій свитці. Андрій не бачить її обличчя. але знає, що у неї спущені додолу очі й затиснені губи. Ми хоч бідні. але чесні. Хоч живемо з пучок, а проте й для нас є місце в церкві. Коло неї Гафійка. Наче молода щепа з панського саду. У Андрія під вусом блукає усмішка. Він знає. що в селі немає кращої дівчини. Сімнадцятий рік пішов, саме з Пилипівки.

Га-га-га! Ось де він править службу Божу. Здоров! . . .

Грубий голос іде знизу, й старий безвусий вид панського пастуха Хоми Гудзя виглядає з-за похилого баркану.

— А ви ж думали — де? Дай, Боже . . .

На дідька-б лисого сидів я тут! вже краще у Менделя . . . Цапин син привіз свіже пиво, коли не бреше . . . Я таки казав йому — бодай тобі, кажу, така болячка у печінки, і твоїй Сурі, всьому кодлу твому . . .

— От купіть, тоді й розкушаємо, яке воно . . .

- Бодай ви всі повиздихали по такій правді, як держите свіже пиво . . . А що, думаєте, не куплю? Ходім, випємо, бий його трясця . . .

- Але купите? А з волами-ж — як? Сам пан догляне?

-- Хай вони виздихають йому до ночи . . . Він думає, сто сот крот, що я й у проводи пожену товар на пашу? Луснеш, а не діждеш . . . Щось маю казати вам . . .

— Ну? Ну?

-- Приходьте з полудня до Менделя, тоді скажу . . .

— Ну, ну!

Побалакаємо, напємось пива, стонадцять . . . Кінець фрази згинув за тином.

*

Андрій поспішавсь додому. Перед ним лежав шлях, курний вже, хоч була рання весна. Над шляхом біліла його халупка, мов ішла кудись з села і зупинилась спочити. По дорозі тяглись люди з ціпками, з клунками. Ось Гафійка винесла одному води. Стали й розмовляють. Знов надходить купка . . . Ще рядок . . . Проходять та й проходять. А той стоїть. Еге-ге! Та-ж то цілий ключ журавлиний. Ідуть та й ідуть. Десь у Таврію, або на Кубань. От тобі й хазяйські сини. хлібороби . . . Своя земля просить рук, а він знявся та й . . . А що-ж робитиме один з другим на своїй латочці? Намножилося вас. Нема на вас войни або холери. Одні з села,

а другі в село, як отой Марко Гуща, що недавно привели, як арештанта . . . Брав, пане добродзєю, на фабриці, сімнадцять карбованців у місяць і почав бунтувати. Плату йому давай більшу, роботи йому багато, бач, начальство йому одно, а він йому друге . . . Ну, не хочеш, то маєш, попарили нагаями та й гайда додому під калавуром . . . Та я-б такому бунтареві . . .

А той стоїть. З ким це вона забалакалась? Либонь Прокіп Кандзюба? Таки він. Он вийшла на поріг Маланка та й сховалась назад . . . Хай дівка постоїть з хазяйським сином . . . Гляди, щоб не засватав. Ха! . . . А як-же!

Андрій підійшов до хати. Крива, похилена халупка, з чорною стріхою і білими стінами, стояла поміж закинутих, з забитими вікнами осель, колись побудованих фабрикою для робітників, і здавалась чимсь живим і теплим серед холодних мерців. Біля хати сіріли скопані грядки, од воріт до порога вела стежечка.

Зате сусідні городчики були повні сміття й грузу: необроблена земля їжилась торішнім бадиллям, і на чорних руїнах завжди сиділо вороння.

Андрій застав Маланку покірливу й ласкаву, як завжди по службі Божій. Значить, вона лаятиме його сьогодня не так, як в будень, а з солодкою усмішкою і ніжними словами. Поглядаючи скоса на щільно стулені жінчині вуста, він з побільшеною жвавістю скинув з себе свиту і розсівся на лаві, як пан. Га? Хіба він не господарь у своїй хаті! Проте Андрій плекав таємну надію, що все минеться якось і жінка не зачепить.

Та саме в той мент, здіймаючи з мисника миску, Маланка скинула на нього оком.

— Нанявся?

О! Таки починається! — подумав він, але удав невинного.

— Що?

— Чи нанявся в економії? — питаю.

Ач, невірна баба: і знає, що не був я там, а питає.

— Ху, дай ти мені спокій з тою економією . . . не те у мене на мислі тепер. Он казав Гудзь — швидко сахарню будуватимуть.

— Слухай, серце, Гудзя, слухай, Андрійку . . . як раз начепиш торби, та й мені доведеться . . .

Вона стулила сухі губи і зняла очі до стелі. Що-ж? вона мовчить, бо у свято гріх лаятись, але коли-б усім тим, що плещуть про фабрику, покорчило язики, то це було-б дуже добре. Фабрика, фабрика, а де вона? Ну, була фабрика, а хто мав користь з неї?

Мендель. Може, неправда? Може, не в Менделя лишав він зарібок? Що вони мають, чим живі? У неї вже руки посохли од праці, вона вже жили висотала з себе, аби не здохнути, прости Господи, з голоду . . .

І вона совала йому перед очі сухі і чорні, немов залізні руки, голі до самого ліктя.

Бо чоловік не заробить, ой не заробить, серце моє. Він думає про пиво, а про те ні гадки, що . . .

І пішло. Вона йому вичитувала, вона його сповідала, вона кропила його, підкурювала і садила чортами так обережно, так делікатно, як тільки можна було в неділю, — по службі Божій, а він червоний, як варений рак, спочатку відмовчувався, а далі й собі почав верещати тонким і надірваним голосом.

Таки переміг.

— Тьху, тьху, тьху! Тричі тьху на твою землю! Хай вона тобі западеться! Не наймуся я й не буду в землі ритися. Вона витягла з мене усі сили та й пустила на старість голого. Тьху, ще раз тьху на неї . . .

Тоді Маланка стала, як стовп, і зняла руки до неба.

— Що ти кажеш, непритомний! Та ти ставай на коліна та цілуй її . . . їж її, землю святу, вона тебе годує . . . вона тебе й сховає, чоловіче . . .

Вона стояла біла, як біль, і справді налякана.

Хмару розбила ластівка. Вбігла Гафійка, сквапно ховаючи щось за пазуху. Оте чисте, виплекане, немов вилизане матірю звірятко, таке туге, як пружина, з круглими бронзовими руками й ногами, в золотих волосинках, ота весняна золота бджілка — вкинула в хату щось таке, від чого білі стіни під низькою стелею осміхнулись, голуб перед образами крутнувсь на нитці, і козаки з червоного паперу, наліплені на стінах, узялись в боки.

— Мамо, давати обідати?

— Давай, давай, Гафійко . . .

Маланка зразу одійшла.

— Та чого ти крутишся по хаті, мов дзиґа? Так і миски побєш. І в церкві все крутилася та оглядалася . . .

— Та його не було в церкві.

— Кого „його“?

— Та то я так . . .

Що тобі, дівко, сьогодня: мало борщу не перекинула.

— Страх, розказує, яке ділялось, народу, каже, як на війні, сила-силенна . . . а кінні наступають, душать, „Розходьтесь“, гукають. А ті: „не підемо, давай нам наше . . . ми за правду“ . . .

— Та хто розказує?

— Марко . . . недавно прийшов з Адесу . . .

— Це Гущин? Кажуть — піймавсь на злодійстві, попосидів у тюрмі та й привели сюди на втіху старому батькові.

Гафійка спалахнула.

— Брехня! То люди брешуть. — Він нічого не крав, от їй-же Богу! . . .

— Та цить же-ж бо! — гукнув Андрій. — Яке там злодійство! Мені врядник розказував, як я ходив на почту. Він, Гуща, отой, не крав а народ бунтував. Такому-б, врядник каже, у тюрмі а не на волі бути . . .

— Та їх там, тату, кривдили.

— Що ти тямиш! . . . От нехай лиш побачу, що він тут ману пускає та книжки людям читає — зараз руки назад та й до врядника.

— Оце напалися . . . не знають сами за віщо . . .

— А тобі що? Ти мені з ним — гляди, не приставай, бо як побачу, пане добродзєю, то . . .

Але він не скінчив: саме в той мент, як Гафійка нагнулася, щоб вийняти з печи горщик, з-за пазухи висунулась в неї книжка і впала додолу. Гафійка покинула горщик, вхопила книжку і вся червона, з очами повними сліз, прожогом вибігла в сіни. Андрій перевів здивований погляд на Маланку.

Але Маланка була вже не свята і не Божа. Вона зразу забула, що в неділю неможна лаятись і світила до чоловіка зеленими очима.

Андрій мав гарну присмаку до недільного обіду, тим більш, що скільки не кликали Гафійку їсти, вона не ввійшла вже до хати.

*

Ну, дав Бог неділю, можна спочити. Маланка сіла на призьбу й поклала на коліна руки. Андрій кудись подався; Гафійка на музиках, а в хаті сумно.

Сонце стоїть низько, так у три чоловіка до землі; порожні й обдерті халупки кидають кострубаті тіні. Курна дорога з-під Маланчиних ніг біжить у поле. Навкруги пусто. Челядь гуляє на майдані; старі гомонять під ворітьми, а в Маланки звичайні гості — думи.

Ох, Боже, Боже, трошки того віку, а як його важко прожити. Андрій знов не нанявся. Отак що-року. Легкого хліба шукає. Всю, каже, силу оддав землі, більше не хочу. Знов буде рибку ловити . . . на почту побіжить, як пан пошле, зайця підстрелить. Люди жнуть або косять, а її Андрій йде стежкою, ремінна торба через плече, бриль на потилиці і ціпком вимахує . . .

Курить щось по дорозі. Що воно біжить так прудко? Ага, либонь панич Льольо з сусідньої економії у гості йдуть до двору. А вже-ж. Он і панна Тося… І горбата панна Ганна і панич Петрусь. Рябі коні рвуть з копита, в хмарі куряви сміються молоді обличчя, кивають до неї. Маланка встає, низько вклоняється, немов образам, і дивиться у слід, як клубочиться за бричкою позолочений сонцем пил.

Всі вони зросли при ній, на її очах. І раптом дух смачного ситого борщу війнув на неї звідкись. Вона їла такий борщ, як служила у панів. Давно це було, а тепер згадалося, живучи на картоплі. Маланка сідає і знов кладе чорні руки на коліна. Он де вони почорніли оті руки: на роботі в панів. Як їй було вісім років, помер батько, а на дванадцятому вона вже нікого не мала, опріч хазяїв. Після матері лишилась стара скриня, дві-три дранки і латаний кожух. Та й тільки.

Спочатку вона памятає себе чорною, вічно в сажі, коло панських свиней. Потому вона була в горницях, раз-у-раз била посуду, а її била пані і зачіпали паничі. Потому звеліли їй варити їсти челяді, і вона варила, аж стала старою дівкою. Тиха, покірлива, всіх слухала і плакала по закутках. Плакала, що робить на чужих, що сохне, втрачає силу, і ніхто не сватає її. Плакала, бо любила землю, город, поле, а мусіла варити їсти цілому табунові ненажерливої челяді. Навкруги була земля, така чорна, пухка, родюча, по весні пишна, в-осени багата, а ніхто не кликав її на ту землю, ніхто з хазяйських синів не схотів зробити її господинею. Потому віддалася за Андрія. Як це сталося, що вона пішла за нього, вічного наймита, старого парубка, бурлаку, що не мав навіть власної, не то що хати, землі, — і досі не знає. Прийшли злидні до злиднів, а з них виросла біда. Наче знала, бо так плакала на весіллі.

З одного боку співають сватки, з другого дружки, в хаті мов в улиці, у вікна дивиться челядь . . .

імберу, матінко, імберу,
вивени, рубочок з паперу . . .

А їй підкотилося щось під горло, душить її, і вона бється головою об стіл, голосить і миє сльозами тоді вже чорні руки.

То доля її плакала тоді.

Пішли літа марне з світа, як лист по Дунаю . . .

— Агуш, трекляті . . . Агуш-ша!

Маланка скочила з призьби і пожбурнула грудкою. Квочка з курчатами кублилась на грядках і, сколошкана, сердито квоктала та стовбурчила пірря. Жовті курчата розкотились по грядках, як горох. Налякане заколотом знялось з сусідньої стріхи гайворення і било крилами над обсипаною стріхою.

Маланка заспокоїлась і знов сіла на призьбу. Сонце спустилось ще нижче.

— Еге, десь Гафійка забарилась на музиках. Хай погуляє дитина. Тільки їй волі, поки в мами та в тата. Та й те людям мов сіль в оці. Казала ковалиха: „водять Гафійку, немов панянку, у службу не дають — багатирі знайшлись“ . . . Бодай тобі, прости Господи гріха, стільки болячок, як у нас злиднів. Добре тобі казати, як у тебе повна хата дівок, а у мене одна, як душа. Тільки й потіхи на старість. Виняньчила, виплекала, мила й вичісувала, а тепер оддам людям. Мало ще мною люди поневірялися, всю силу забрали, всю кров виссали, а тепер ще дитину віддай їм . . . Не дочекають! . . .

Не таку вона їй долю готує, вона оддасть її заміж за хазяйського сина. Дівка здорова, чиста, хоч води напийся. Не дурно парубки ззираються на неї. Посватає Прокіп; то-ж він пішов у Таврію, щоб було чим весілля одбути . . . В-осени старостів зашле, вона вже бачить, що, куди й до чого.

Перед очима в Маланки встала левада — зелена, весела, над річкою . . Вони з Гафійкою плоскінь беруть. Така гарна молодиця з Гафійки. Голова повязана хусткою. Бере вона плоскінь і висшиває. У колисці дитина спить. Прокіп привіз ячмінь, стіжок складає. І так їй весело, старій, так легко, наче вона помолодшала . . . Стоять городи, мов у віночку. Капуста в головки звивається. Квасоля вже пожовкла, вітер шумить поміж маківками, гарбузи розляглись, як годовані кабани, а картопля зародила, аж гич сплітається. То її чорні руки походили тут, кожен бурячок, кожну цибульку сама вона поклала в землю, сама і збере, як дасть Господь діждати. Тепер вона господиня. Не на своєму — так на доччиному. Хоч на старість діждалась . . . і вона справить собі червоні чоботи, мягкі, козлові, з китицями, як у ковалихи. Відколи вона віддалася — от уже чи

не вісімнадцять років минуло — не перестає вона марити про такі чоботи, що-року складає гроші, але гроші розтечуться на щось инше — і чобіт немає. Узути такі чоботи і білу намітку та піти до церкви. І щоб так поховали.

— Сидите собі? З неділею будьте.

Маланка здрігнулася. Ага! то ковалиха.

— А то-ж! і ви будьте здорові . . . Дав Бог святечко — святкуй його. Не роби, не працюй. Бог сказав: маєш будень — роби, а в неділю й з-під пазурчика не виколупай, бо й то робота. Лежи, сиди і не кивнись.

Маланка була солодка. Вона мала таку усмішку, мов розмовляла з панами у дворі.

— А я оце з музик. Тільки вже й нашого, що хоч подивишся на молодь. А там ваша Гафійка усе гуляє та й гуляє, з тим одеським паничем — не скажу, чи правду про нього люди розказують — з Марком Гущою . . . Все в парі та й у парі, немов голубята. Сказано молодощі. Бувайте-ж здорові! . . .

Маланка все солодко осміхалася, хоч душа в неї сичала.

— Ач, гладуха — трясе салом, розносить поговір! — проводила вона ковалиху неприязною думкою, і їй чогось згадалася ранішня сцена з Гафійкою.

На вулиці тим часом росли тіні.

По-під тинами грались дівчатка у посмітюхи: малі босі ноженята підкидали порох — три рази в один бік, три раза в другий. І здавалося, що у поросі грається табун горобців. Далекі поля рожевіли. З низин летіли в село бусли і поблискували білими крилами. Весняний вечір навівав думи.

— Яка ти роскішна, земле, — думала Маланка. — Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом, заквітчати квітами. Весело обробляти тебе. Тільки тим недобра, що не горнешся до бідного. Для багатого пишаєшся красою, багатого годуєш, зодягаєш, а бідного приймаєш лише в яму . . . Але ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки . . . Годі тобі рибку ловити . . . Хоч-не-хоч, а йди, пане добродзєю, до плуга . . . Ох, Боже, Боже, хоч на старість зазнати того щастя, — дитину свою вивести в люди . . .

А на вулиці починався рух. Бігли дівчата, молодиці, діти, з ціпками, з хворостинами. Лопотали підтички, гупали босі ноги, брехали сколошкані собаки — „Степане! . . . біжи вівці вилучати!“ . . .

— „Біжи сама-а!“ — „Мати казали тобі, — бодай біль луснув!“ — „Тато казали тобі, — щоб ти скрутилася-а-а“ . . . — „Наших шестеро, гляди, гляди, Марійко!“ . . . — „Не розгуби ягнят, як учора, бо на гамуз поб'ю!“ . . . — „Що-о? Де-е? — Тюу-гаа!“ . . .

Сонце сідало червоно. Вікна горіли, як печі, стіни халуп стали рожеві, по білих сорочках розлилось червоне світло. Здалеку йшла на село хмара куряви. Вона вже наближалась, росла, здіймалась до неба, врешті сонце пірнуло з неї і розсипалось рожевою млою. Звідти доходили якісь трівожні згуки, немов діти плакали, або діти десь гупали на току, — і раптом овеча отара залляла вулицю і сколихнула повітря нескладним беканням. Жива маса овечих тіл терлась вовною, тремтіла і колихалася, як драглі; цілий ліс тонких ніжок замигтів перед очима, голі дурні морди розкривали пащі серед рожевої куряви і плакали: бе-е-е . . . ме-е-е . . . В рожевому тумані, мов тіні, сновигали люди, зявлялись і щезали неясні обриси хат, в морі овечого лементу гинули всякі згуки; весь цей гармидер нагадував сон. Ззаду отари йшов чорний чабан, високий, ще більший од непевного світла, немов мітичний бог, ляскав пугою і кричав диким, грубим голосом, покриваючим все:

— Гарья! . . . Триш-триші . . . Гей! . . .

Вже нічого нема на вулиці, все щезло, як сон, пил поволі сідає на землю, а вечірнє повітря все ще тремтить живим акордом завміраючих згуків.

На землю глянули тихі зорі.

*

Сині стіни, в кутку бебехи, залитий пивом стіл. Тісний ванькирчик у Менделя.

— Не морочте мені, Хомо, голови, — кажіть зараз — буде фабрика? Кажіть — буде?

Пиво пінилося у зелених склянках і шуміло в голові.

— Та же сказав, що буде.

— О! о! А нащо-ж ви радите оддати Гафійку в найми?

— Раджу. Однаково пропаде дівка. Наїсть, нап'є вдома, тобі-ж гірше буде. А їй одна доля: найми. Думаєш — візьме хто бідну? Посивіє дівкою. Наймай, коли люди трапляються. Завтра-ж одвезеш в Ямище до економа: добрий панок, щоб йому черви язик сточили. Що-ж, будемо сватами? Того тебе й кликав до Менделя.

— Не кажіть мені про те, не люблю, я й в мислі не мав такого.

— Наймай, Андрію.

— Облишіть, Хомо. Краще пиймо.

— Чого ти чванишся? Старці, злидні, животи з голоду присохли до спини, а воно припидиться. Кажу, наймай, каятимешся потім.

— Е, я такого не люблю. Нащо робити з писка халяву.

Андрій почервонів і став з-за столу.

— Сиди. Може не правда? Ти думаєш, що ти людина? Собака ти, та й вже. Яке наше життя? Собаче. Та ти сиди.

Гудзь поклав Андрієві на плечі свої здоровенні руки і посадив. Потому наблизив до нього свій безвусий, червоний од пива вид, од якого пашило жаром.

— Ти не крути. Ти мені кажи: скільки літ прожив? Пятьдесят? Доживаєш віка? А де-ж твої молоді літа, де твоя сила, покажи свою працю! Мозолі показуєш? Покажеш ще й горб. Цілий вік з тебе луску шкребли, а ти, воле, у плузі йди. Наша доля така — робиш і грудьми, та не будемо людьми. Ти глянь на мене: гадаєш — Хома перед тобою? Худобина. Як став змалечку біля товару, так і досі. Цілий вік з худобою, сам худобиною став. Ціле життя хвости бачив замісць людей, бабрався у гною, у гною спав, на гною їв, на купі гною і здохну. Я забув, як його у хаті й сплять, стонадцять чортів йому у хвіст! Сорочка на тобі зашкарубла, як кора на дереві, штани умазані в волячу мазку, бо кров волам пускаю, рук не можу одмити з гною. Сяду з челяддю обідати, кожне од мене ніс верне — смердить. А ти гадаєш — пахне? Тікаю од людей — до волів тікаю. З волами розмовляю. Я до них говорю, журбу свою виливаю, а вони ремигають, та ревуть, та хвостами одвертають. Тільки у мене й розваги. А ти думав — жінка до мене заговорить та ще й пригорне . . . діти защебечуть . . . своя хата зогріє. Ха! За тими волами я посивів парубком, побила-б їх морока. Тепер тішся на старість, щоб йому дихати не дало, щоб його понесло поверх дерева на безголовя! . . . Щоб він головою наложив, нужда-б тя побила! . . . Сто сот крот його ма . . . Бодай . . .

— Гей, чого кричиш, чоловіче, чого лаєшся?

— Га? Лаюсь чого? На души легше . . . як нахмариться там — вилаюсь і легше . . . як би не лаявсь — згорів би. Таку злість в собі почуваю, аж душа палить . . . як запече, як запече — так взяв би в руки довбню та й перебив би усіх. Ходив би од

хати до хати — та й по голові, та й по голові. Одного за те, що пє людську кров, а другого, що не боронить. А потому-б підпалив, щоб усе огнем взялося та попелом розвіялось, щоб тільки лишилась гола земля та ясне сонце.

Хома стояв у хаті високий, аж під стелю; очі його дивились кудись по-за стіни; безвусий, зморщений, як у баби, вид скривився. Він аж тремтів. Потому раптом зівяв, опустився на лаву і душком випив пиво.

Андрія взяло за живе. Він теж хотів, щоб його слухали, почули все його життя, як воно стало перед ним отут, в тісному жидівському ванькирчику. Дожив до сивого волоса, а добра не зазнав, ой, ні . . .

— Я так міркую, Хомо, коли чоловік працює . . .

Але Хома знов сердився.

— Пропади ти пропадом. Одному все, другому нічого. Хіба я не бачив, як стара пані . . .

— Коли чоловік працює, він мусить за те щось мати. А як земля мені нічого не дає . . .

— . . .Стара пані цілу зіму топила в грубах полотном, що лишилося ще од панщини . . .

— . . . Ну, а як земля нічого не дає — на чорта вона мені? Однаково мені, чи я наймит на своїй землі, чи на чужій. А все наймит. Правду ви . . .

— . . . Злежалось полотно в коморах. Люди прохають: дайте хоч на сорочку, — хай праця людська не гине марно. Та ти слухай же бо.

— Слухаю, слухаю. Гей, чуєте, правду ви мовите: таке собаче життя маємо. Та-ж то висотали з мене всі жили. Та-ж то цілий вік свій напихав я чужу пельку. Ще як була фабрика, жив якось, а як згоріла . . .

— А вже-ж погоріло, усе полотно згоріло.

— Яке полотно?

— Як — яке? Та-ж розказував.

— А — так-так. Ну, пиймо краще. За ваше . . .

— А як же з Гафійкою? Наймаєш?

— Та годі вам. Пиймо.

— Ну, чорт з тобою, не хочеш, як схочеш. — Хома випив душком пиво і кинув склянкою об землю.

На бренькіт скла прибіг наляканий Мендель.

*

Було якесь свято. Гафійка сиділа на призьбі за хатою. Біля ніг її шпортались кури і сокотали, допоминаючись їжі. На призьбі лежала розгорнена книжка.

— Агуш, агуша, йдіть собі порпатись по-під тином . . . — проганяла їх Гафійка. — Ну, чого сокочите дурні? А ти чого, зозуляста, витягаєш шию та заглядаєш до рук? Я вже тобі давала їсти. Вам тільки аби їсти, дурні. Сердишся, що таке кажу? А от поспитай Марка, послухай, що розумні люди скажуть. Він би вам сказав: дурні, зроду-звіку дурні. Вам дають жменьку пшона, а забірають всі ваші яйця, або ріжуть вас на юшку. А ти, півне, по-дурному тріпаєш крилами, храбруєш. Коли-б ти був такий сміливий, як Марко, ти не дав би своїх дітей продавати панам на печеню. А може ні? Ну, та ти півень, а Марко орел. Ти послухав би, що він каже . . . Він каже . . . Та що ти тямиш? ти нічого не розбереш! Бо коли-б ти був розумніший, то побачив би, що й люди такі, як кури . . . Ну, чого кудкудачеш, біленька? Чого смієшся? Думаєш, я не знаю, що у вас добре? Думаєш собі, що ти кохаєш, кого сама схочеш, а я мушу віддатися за Прокопа, бо мати його за мене сватають? Дурна, дурна . . . Та нехай мене печуть, нехай ріжуть . . . нехай краще закопають мене в землю! Чуєш ти, зозулястенька? Ну, пішла геть, коли головою крутиш, невірна! Не бійсь, Марко нікому мене не дасть . . . бо він орел . . . а над ним, знаєте кури, вороння того, вороння . . . мало не заклюють. Коли й люди на нього, і староста, і навіть тато нападаються . . . а він добра хоче людям. Не тато, а Марко . . . Чуєте-ж, кури, який він добрий, Марко мій . . . За те його парубки й дівчата страх люблять . . . і слухають. А ти куди проклятий? Агуш! бач — наслідив на книжці! Що мені Марко скаже, як побачить на ній півнячі сліди? Скаже: півень більше начитав, ніж ти. Ну, тепер всі гетьте, агуша, бо мені треба читати. Присунусь ближче до сонечка, хай і воно загляда в книжку, хай і воно читає . . . Ну, разом! . . .

*

З погодою щось діялося. Весна стояла суха і вітряна. По городах все сохло, хліба на полі не росли, по шляхах носились цілі хмари куряви. Люди прохали дощу, бо все віщувало голод. Ціна на хліб раптом підскочила і це так стурбувало Маланку, що вона щоночи бачила погані сни. Зате, чим гірше було навкруги, чим більше надії хліборобів вяли, тим більше Андрія опановували мрії

про фабрику. Як Маланці дороге борошно, так Андрієві снилась фабрика. Часом він схоплювавсь серед ночи і спросоння, з якимсь жахом в голосі, питав Маланку:

— Був свисток?

— Який свисток!

— Ну, фабрика свистала? — сердився він.

— Опамятайся . . . то тобі в голові свище, по ночах товчешся, — бурчала сколошкана Маланка, позіхала, зітхала і не могла заснути до раня.

Андрія жерла нетерплячка. Він раз-у-раз бігав на руїни, щось обмірковував, прикидав, обраховував. Потім бігав по людях, розпитував, пускав поголоски, і коли вони знов доходили до його, значно змінені і більш рішучі, він радів, хвалився Маланці і вірив. Навіть до своїх звичайних заробітків відносився він тепер злегка і не шукав їх.

Маланка нарікала. Де далі все трудніше і трудніше ставало знайти якусь роботу. Трави погоріли, по економіях більш не наймали. Приступаючи до печи, вона просто дуріла, бо не знала, що варити. Приварку не було, вічні позики докучили всім і навіть Маланці. Найдужче серце боліло в неї за Гафійку — таке молоде, єдина дитина, і мусить голодом моритись. Якимсь чудом вона роздобувала для неї і приносила під хвартухом мисочку ягід, або свіжу паляницю. Андрій рідко звертав увагу на страву — голова його була запрятана фабрикою — але часом і він одсовував нікчемну юшку і починав бурчати. Маланка чатувала на той мент. Вона вся скипала лихою радістю і жбурляла йому в лице всю отруту, все шумовиння свого серця.

В одній хаті жили два вороги, і хоч кожен з них поринав у власні думки і навіть тікав од другого, проте доволі було якоїсь дрібнички — і злість тіпала обома, немов пропасниця.

Одно їх єднало — це згадка про те, що Гудзь радив наняти Гафійку.

— А ти-ж що, плюнув йому межи очі? — допитувалась Маланка, а сама, осміхаючись, думала: — чекай, чекай, ось прийде осінь, тоді побачимо . . .

— А я так розсердивсь, що мало не побив Хому! Їй-Богу! — хвалився Андрій. — Таке вигадав! . . .

*

— Ти що тут робиш?

Маланка витріщила очі і зупинилась на порозі. На припічку горів трусок і кипіло горнятко. Андрій дививсь на вогонь увесь чорний і захоплений. Маланка несподівано заскочила його, і він осміхався непевним, придуркуватим усміхом. Маланка приступила до печи, одсунула горнятко і зазирнула в нього.

— Ти рибу вариш? — поспитала вона наляканим голосом і вся пополотніла.

Андрій метнувся на місці, засунув знов горнятко, обкидав його жаром і мовчки осміхався.

— Чуєш, Гафійко, він рибу варить! — скрикнула Маланка.

В голосі її чувся такий жах, наче в горнятку що-найменше варилось людське мнясо.

— Здурів! здурів! їй-Богу, здурів! — кричала Маланка, бігаючи по хаті, як на пожежі.

Потім зупинилась перед Андрієм, сплеснула руками і, не розтуляючи їх, вдивлялась на нього здивованими, повними обурення й жаху очима.

Він рибу варить! Лина, що спіймав уранці! Що важив найменче чотирі хунти! Не відніс у двір, не продав панові! Ой, світ кінчається! Такого ще й не було, відколи Андрій рибу ловить! Вони ніколи на ззіли ще більшої риби, яку вживають пани. За такого линка можна-б узяти зо два злоті, а він його зварив!

Усе це, з плачем, вигомоніла Маланка Андрієві в спину при булькоті горнятка та потріскуванні сухого труску.

Андрій намагався обернути все в жарт.

— Не скигли, стара, сідай та попоїж рибки. Нема мняса, як свинина, нема риби, як . . .

І він одніс горнятко на стіл та насипав у миску юшки.

— Тріскай сам, бодай ти не видихав! Ми пухнемо з голоду, в хаті ні кришки хліба, а він рибу варить!

Андрієві було ніяково; Маланка казала правду, але йому так хотілось риби, вона так принадно пахла, що ніздрі його тремтіли і роздувались.

Сопучи й надувшись, він засів за рибу і плямкав губами, і сьорбав юшку так голосно, наче хотів заглушити жінчине голосіння.

А Маланка лютувала. Опріч того, що її живий жаль брав за зніveченою рибою, вона була голодна. Вона зіхляла з голоду, їй так хотілось чогось гарячого, смачного, незвичайного, а дух свіжої линини

лоскотав ніздрі, справ віддих, їй аж нудило од сильного бажання попоїсти. Проте вона розуміла, що не може приступити до страви, і ще сильніше кляла.

— Не журись, жінко, ось поставлять фабрику, тоді зароблю де-що . . .

— Бодай ти так жив, як та фабрика буде!

Андрій підняв очі. І вони на мить зупинились і кинули далекий погляд кудись в просторн, по-за стіни, по-за хату — і зразу стало ясно йому, що справді фабрики не буде, що то дурні надії, що краще-б він не варив риби, яку можна було продати та купити хліба. І враз риба стратила свій смак, охота до їжі одлетіла геть і йому раптом схотілось покинути хату.

Андрій взяв шапку і вийшов.

Недоїдки риби востигали на столі, а Маланка з дочкою сиділи мовчки по кутках та снували гіркі думи в мороці погаслого дня. Сум стояв у хаті, обнявшись з тишою.

Потім вони разом встали, підійшли, немов змовились, до стола і мовчки взялись за рибу. Вони поїли все до щенту, висмоктали кісточки, висьорбали юшку і мов голодні коти вилизали навіть миску.

*

Андрій збірався на почту: почепив на плече шкіряну торбу, у руки ціпок. Коли вбігла Маланка. На ній лиця не було. Бліда, засапана, очі горять і вся тремтить.

— Іди . . . міряють . . .

Андрій видивився на неї.

Вона не могла говорити, притискала рукою серце і важко дихала. Другою рукою, умазаною в землю, бо тільки що полола, вона махала перед його очима і показувала на двері.

— Іди-ж, міряють бо . . .

— Хто міряє? Що?

— Пани, ох! . . . Наїхали, будуть землю ділити . . .

— Яку землю? Що ти мелеш?

— Всяку . . . поміж людьми . . . іди, доглянь, щоб нам одрізали недалеко, ближче од села. Бо ще припадь дістанеш . . .

— Свят, свят, свят! Опамятайся. Мені на почту треба йти.

Маланка позеленіла.

— Ти підеш мені?

Вона прискочила до нього страшна, як дика кицька, перекошеним ротом, з пекучим поглядом, бліда, як мара.

— Ти підеш мені зараз! — вищала вона тонким голосом. — Тобі може байдуже, так мені не байдуже. Ти маєш дитину! Ти хочеш зарізати її! Ти всіх нас ріжеш. Зараз мені йди. Люди заберуть краще. Чуєш? Ну!

І бачучи, що він стоїть ні в цих, ні в тих і дивиться на неї, вона вхопила з припічка рубель і замірилась на його.

— Іди, бо тут тобі смерть буде! . . .

Вона ладна була його забити, — Андрій це бачив.

— Тю, дурна! — знизав він плечима: та-ж бачиш — іду. Він сопів, як ковальський міх, і ледви поспішав за Маланкою.

Увечері повернулась Маланка додому весела, сливе щаслива. Вона бігала по хаті немов молодими ногами, а думки її літали, як білі голуби на сонці. Вона осміхалась. Такі чудні пани. Ходять собі по полі та й міряють. Вона їм в ноги: пани мої лебедоньки, зглянътесь на мене бідну, одріжте, одріжте ближче, там де пшениця родить, - а вони регочуть. Іди, кажуть, бабко, додому, ми не те міряємо. А сами регочуть, бодай би вас Бог мав у своїй ласці. Вони думають, що як вона дурна баба, то вже нічого й не тямить . . . Стійте, стійте, може і в неї голова не дурно на вязах . . . Хіба вона не зміркувала, що вони її дурять. Адже скажи людям зразу, що та для них землю ділять, то тут така-б Содома знялась, що живцем пожерли-б один одного . . . Кожен за краще бився-б. Ну, але вони памятатимуть бідну бабу, вони її не скривдять. Ще коли-б Андрій прохав, а то став, як пень, бодай би . . .

Не скінчила проклъону, не могла лаятись нині. Вона була така добра сьогодня, їй було так весело, так жалко всіх. Лагодячи вечерю, вона навіть приспівувала, а тріскуче полумя сухого ломаччя немов раділо разом із нею. Андрієві вона подала вечерю з повагою, як до господаря, що має власний ґрунт і хазяйство, сама-ж не могла їсти, не була голодна. Все, за що-б не бралася, робила поважно, немов у церкві правила, а сама осміхалася до себе. На ніч змила Гафійці голову лугом, розчесала густим гребнем волосся, що аж вилискувалось; сама заплела дрібушки і кісники. Щоб голова в доньки була як сонечко. Щоб дівка була не гірш за людські.

Може-б ти новий лейбик надів, бо старий чисто розлізся? — питала вона Андрія і достала з скрині єдину його святну одежу. — Закропи душу ягідками, ковалиха дала . . .

Андрій давно вже не бачив її такою ласкавою. А в неї серце розмякло, в ній все співало. Співала колосом власна нива, співали жайворонки над нею, співав пісню серп, підрізуючи стебло, лунали

співи по сінокосах, співало врешті серце, повне надій. Осміхалася доля. Не тільки власна, а і Гафійчина. В ногах чулась міць, в руках сила. Чорні жилаві руки були наче з заліза.

З того дня Маланка часто бігала на панське поле дивитись, як міряють пани. Вони ще блукали полями зо два дні, потім поїхали. Але Маланка добре знала, до чого воно йдеться. Вона почала готуватись. Полючи на городі в багатого мужика, вона не хотіла брати грошей, а прохала одсипати пшеничним зерном, щоб мати гарний ґатунок пшениці. Це на насіння, на розвід. Коли їла яблуко, обережно вибірала зернятка і сушила на вікні. Воно здасться. Ніщо не могло зробити їй більшої приємности, як горсточка насіння, випрохана в путящої хазяйки, або зароблена на поденному. Вона дійшла до того, що, опинившись на чужому городі, стежила очима, що-б можна взяти на насіння, і, оглядаючись, потай ламала кращу маківку, або зривала жовтий огірок і ховала за пазуху. У неї в хаті завелось багато всяких вузликів з насінням, великих і малих, і раз-у-раз щось сушилося на вікнах.

— Куди ти його подінеш? — дивувався Андрій. — Адже у нас усього тільки дві грядочки.

Вона таємничо осміхалась і поблажливо хитала головою.

— Не журись . . . То вже моя голова в тім . . .

В неділю вона ходила у ліс, де стояли готові зруби, оглядала їх, вибірала кращий матеріял, розмірковувала і розпитувала про ціни в лісників.

Вертала додому задумана, з очима втупленими кудись у простори, гладила Гафійку по голові і часом осміхалась сама до себе.

Вона якось ходила навіть на ярмарок, а потому судили Маланку на селі: певно баба має гроші та лише таїться з тим, бо все вешталась по ярмарку та торгувала підсвинка . . .

*

Якось над вечір Маланка вийшла з хати і наткнулась на Гафійку, що стояла притулена до одвірка.

— Ти що тут робиш? — поспитала вона її, але, глянувши на Гафійку, Маланка так і зомліла.

— А що тобі таке!

Гафійка не одповідала. Вона стояла зігнута, бліда, аж чорна, і тремтіла.

— Що з тобою? — допитувалась Маланка і взяла Гафійку за холодні руки.

Гафійка мовчала і тіпалась як у пропасниці. Маланка завела її до хати і кинулась світити світло. Бліде світло ще чорніші тіні поклало на її виду; широко одкриті жахом очі заблищали, як скляні. Маланка зовсім переляканась. Посадила Гафійку на піл і почала тремтячими руками обмацувати її лице, голову.

— Що тобі? Налякалася? Болить що?

Одповіди не було. Тільки під руками в Маланки тіпалось холодне тіло.

Маланка почала гукати Андрія. Та Андрія десь не було.

Маланці заходило в голову, що сталось з Гафійкою. Наврочив хто? Налякав? Підвіяло? Куди вона ходила? Де була? Що-ж це, Господи, поділялось дівчині! Коли-б хоч сказала, коли-б промовила, а то мовчить, як нежива . . .

Скляні очі і чорний, схудлий зразу вид лякав Маланку, і вона почала сама трусгтись над Гафійкою, хрестячи її всю дрібними хрестами.

На щастя, надходив Андрій. Він був веселий, чи на підпитку, бо говорив голосно і зворушено.

— Ну, так і є . . . я ще тоді казав . . . Наїхали і забрали . . .

Маланка зашипіла на його.

— Де ти волочишся?

— Де-ж? На вулиці. Дивився, як вели Марка Гущу . . . наїхали й забрали. Догрався. Я-б такого, пане добродзею, за шию та на галузку. Коротка справа . . .

З полу почувся стогін.

— Цить! — накинулась на Андрія Маланка, — бачиш — заслабла. Біжи зараз по Маряну . . . може одшепче, підкурить чи переполох викачає . . . не знати, що їй таке. Ну, біжи-ж швидче . . .

Андрій подавсь до шептухи.

Маряна мабуть помогла, бо за два дні Гафійка підвелась. Худа, жовта аж чорна, немов удовиця, сумна і мовчазна. Вона все тікала з хати, щоб не бути вкупі з старими. Найбільше уникала батька, немов боялась його. На самоті плакала, думала, аж їй тісно ставало од думок . . .

*

Не все горе, бували й радощі.

Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати, коли на бліде, втомлене днем небо зявляються крадькома несміливі зорі, в останньому проміні

сонця справляє грища мушва, а дивно мягке, злоторожеве повітря приймає оддаль бузкові тони і робить простори ще ширшими і ще глибшими, — Маланка з Гафійкою йдуть курною дорогою, і хоч мають утомлене тіло, але разом і приємне почуття скінченого дня. Вони несуть додому спечене, як і земля, тіло, а в складках одежі пахощі стиглого колоса. Не розмовляють. Йдуть мовчки, помахують серпами. Розігнута врешті спина, пущена вільно рука, ще злегка тремтяча від цілоденного напруження, мягкий пил під ногами замісць стерні здаються тепер щастям. А вдома чекає спочинок і сон, короткий, як літня ніч, але солодкий, як холодний лист до рани. Коли-б швидче додому . . . Не вечеряти, не сидіти, не розмовляти, а впасти на лаву, як камінь у воду — і вмить склепити очі.

Сонна, напівпритомна, Маланка розкладає в печі вогонь і приставляє окріп, щоб зготувати Андрієві вечерю. Вогонь палає і гуготить, а вона заплющує очі, хитається, і їй здається, що то шумить колосом нива і серп черкає по стеблу. Ой, як душно, як сонце пражить. Ба ні, так то вогонь пече, бо близько стала. Ось вона нажала сніп і крутить перевесло . . . так болить спина, трудно зігнутись. Ага! то вона тісто місить на галушки. Жни, Гафійко, жни . . . трудно, серце, заробляти, за дванадцятий сніп жавши, а треба. Що, пучку врізала, сичиш з болю? . . . Ай, ні: то-ж то окріп збігає.

Сьорбає юшку. Андрій . . . здається, говорить щось . . . у хаті чи на дворі? . . .

— Чом не вечеряєш?

— Га?

— Вечеряти йди . . .

— Вечеряй сама . . . я потому . . .

Ложки треба по . . . а-а-а! . . . помити. Такі ноги важкі, мов у чоботях . . . а голова ж . . . голова, ледви на вязах здержиш . . .

Ну, врешті . . . На призьбі краще. Ти спиш, Гафійко? . . . Подушку взяла-б . . . ну, спи й так, дитино, коли заснула. Ой, кісточки-ж мої, кісточки болючі. Ой, мої рученьки . . . ніженьки мої . . . Іже єси на небеси. Хліб наш насущний. А-а-а! . . . зорі дивляться з неба. Жаби крякають до сону. Блакитна баня спускається все нижче й нижче . . . налягає на тіло, гнітить повіки. Так солодко, спокійно. Не встав би й на суд страшний, не звівся-б і до долі . . . А небо все нижче, та й нижче . . . пестить, обіймає . . . Зорі лоскочуть, немов цілують. Душа розпустилась в блакиті, тіло прилипло

до призьби і тане, як віск на вогні. Нема нічого . . . небуття . . . повне небуття! . . .

*

Дощіру по жнивах показалося, що зіма буде голодна. Посуха та й посуха. Жита запалило, хліб уродивсь рідкий та безсилий. Сміх і горе було дивитись на те, що зажали Маланка з Гафійкою, а настреляних Андрієм качок та зайців поїли пани. Ще трудніше заробити буде цеї зіми, ніж торік, а ті, що міряли землю, як щезли, так і слід їх пропав. Ані чутки. Андрій теж мовчить щось про фабрику.

По селу йшли розмови про Гудзя. Оповідали, що він у гніву забив ломакою вола. Ударив по-під вухо і розколов голову. За те пан прогнав його з двору, і тепер Гудзь вештається без служби, пропиває останню одежу і хвалиться, що й панові таке буде, як волові. Колись він заскочив і до Андрія.

— Ловиш рибку, пане добродзею? — привітав він його з пяним сміхом. — Лови, лови, може нею подавляться ті, що їдять її. Фабрикант! . . . Він думає, що для нього фабрику збудують. А як-же, чорта пухлого дочекаєшся! . . . Сови та ворони там житимуть, поки не завалиться ік лихій матері. Кажи — наймаєш Гафійку! Ні? Волієш з голоду згинути, як руда миша зімою? Ну, здихай, враг тебе бери з усим кодлом, хіба мені що? Знайдемо й другу! . . .

Він розсердивсь, гримнув дверима і вийшов з хати, але за хвилину знов просунув у двері червоне й завзяте обличчя.

— Гей, ви, фабриканти! Памятай одно з другим, що ще прийде коза до воза та скаже „ме“ . . . Але Гудзь дасть дулю, — о! . . .

Андрій не витримав.

— Ах ти, пянюго, котолупе якийсь, а тобі яке діло до мене! — кинувся він до дверей, та Маланка не пустила.

— Облиш! — завищала вона пронизуватим голосом і засвітила до нього зеленими, повними злорадної втіхи, очима. — Не займай, скалічить. Тоді як на фабрику ходитимеш?

— На фабрику?

— А то-ж . . .

— На фабрику, кажеш?

— Та же чув . . . збудують для тебе . . .

Вона цідила слова, немов отруту.

Андрія душила злість.

— Свербиш, болячко? Сверби, сверби, поки не почухаю. Краще кажи — засіяла лани свої? Багато тобі наміряли? Де-ж ті пани, що ти їм руки лизала? . . .

— А де-ж? фабрику тобі будують . . .

— Ти знов своє? . . .

Андрій побив Маланку. Вона лежала на лаві і голосно стогнала, а він блукав по оголених сірих ланах, байдужно, без цілі, аби далі від дому.

Гафійка плакала. Вона краще пішла-б у найми.

*

На Покрову повернув Прокіп. Йшла чутка, що йому не пощастило. Зразу не міг найнятися, бо народу найшло більше, ніж треба, і ціни впали; потім заслаб у Каховці і пролежав місяць, далі подавсь у Таврію, а звідти опинився аж у Чорноморії. Повернувся обідраний, слабий і без грошей. Маланка не дуже няла віри тому. Чого люди не сплещуть. І вона потай од своїх побігла, немов за ділом, до Кандзюбихи. Показалося — правда. Прокіп блідий, аж счорнілий, од вітру валиться та все вилежується, а стара Кандзюбиха мало не плаче, розказуючи, як ледви-ледви очистила сина од нужі. Куди вже йому женитися! була думка — заробить хоч на весілля, а тим часом такий рік випав, що й хліба не стане.

Сумна повернула додому Маланка і нікому не похвалилась, що бачила й чула. Нехай вже воно присхне на ній, як на собаці.

*

Чим ближче було до Пилипівки, тим більше Маланка втрачала спокій. Не давала спокою й Гафійці. Дух охайности, чепуріння опанував її цілком, і вона товклась по цілих днях: двічи побілила хату з-надвору і всередині, що дня підмазувала комин та підводила червоним глеєм припічок.

Гафійка мусіла нарізати з паперу нових козаків та квіток і обліпити ними стіни од божника аж до дверей. Крила голубків, що гойдались перед образами на нитці, замінені були новими, ще більш яскравими, а на те, щоб набути шматок шпалеру з червоними рожами під образи — пішли усі яйця, які збірались одно до одного.

— Чого ходиш чорна! — гримала Маланка на Гафійку і змушувала її мало не що-дня міняти сорочку, сама чесала їй голову і вплітала в коси нові кісники. Осінніми вечорами вона рано світила

світло, чепурилась, немов у свято і, сидячи у своїй охаяній хатинці, часто поглядала на двері, трівожно прислухаючись до гавкання собак, і хвилювалась, немов на щось чекала.

Часом удень, покинувши роботу, вона висовувала з кутка Гафійчину скриню і переглядала її убоге шуплаття, розгортала вишивані рушники і переводила задуманий погляд на дочку. Потім поправляла на ній намисто, укладала складки спідниці і жалібно похитувала головою, змигнувши крадькома сльози.

Але чого вона не могла байдужно чути — так це бубна. Як тільки з далекого кутка села, під хмарним осіннім небом, розлягалось його глухе дудніння, вона вискакувала на двір, прислухалась, намагалась вгадати, в якому дворі справляють весілля, і виявляла таку цікавість до того, хто кого посватав, немов сама мала надію незабаром віддатись. Вона жила у вічному напруженню, її рухи зробилися жвавими, нервовими, а малі чорні очі неспокійно поблискували.

А бубон гудів. Починаючи з середини тижня, ходили по вулицях молоді з розпущеними косами і падали в ноги, прохаючи на весілля, або місила болото весільна перезва, сповняючи холодне повітря піснями. Маланка в одній сорочці вискакувала на поріг хати, підпірала голову долонями і жалібно стежила оком за весільною процесією, мерзла і не помічала того. Вона несказано дратувалась.

Кожен засватаний парубок, кожна дівчина, що подала рушники, втрачали раптом в її очах ціну, не варті були доброго слова.

— Посватав! узяв добро! — шипіла вона з кривим усміхом. Буде годувати чужі діти і жінку нетіпаху . . . хіба ніхто не знає, що вона й хліба спекти не годна, їй тільки до хлопців іржати . . .

— Завязала собі світ за тим ледащом . . . Рябий, гугнявий та ще й злодій: украв торік лантух жита з току . . .

Зате, стрічаючись з жінками, що мали дорослих синів, вона ставала солодка і хвалилась дочкою: слава тобі, Господи, таке воно в неї роботяще, таке добре, покірливе, немов те[illegible]о . . .

Час тягся.

Вечір за вечером просижували вони з Гафійкою у прибраній, як на великдень, хаті, в чистій одежі, немов чекали дорогого гостя, що от-от не видко, як затупає перед хатою, сколошкає собак і відхилить двері. У Маланки захована навіть була в комірчині, під старим манаттям, пляшка горілки, про яку опріч неї, ніхто не знав.

А навкруги гукали музики, дудніли бубни і полошили нічну тишу п'яні пісні. Ніхто не з'являвся. Криві стіни халупки, випнувши боки, моргали по кутках зморшками-тінями, паперові козаки, узявшись

в боки, стояли в ряд і мовчки дивились на тьмяне світло лямпки, а чепурні голубки крутились перед образами, пересуваючи довгі тіні крил по низькій стелі. Нудна трівога, мов дерево з насіння, росла в Маланчиній душі. Невже не прийдуть? Невже ніхто не посватає? Вона перебірала в памяті усіх парубків села — і багатих, і навіть бідних, хоч довше зупинялась на багатих. Міркувала, прикидала і все, все сподівалася. Часом вона думала, що Гафійка сама винна.

— Гей ти, вайло! — гукала вона до неї, коли Гафійці ненароком вилітало з рук веретено, або коли вона зачіпляла щось по дорозі. — Яка з тебе хазяйка буде, що ні ступити, ні зробити доладу не годна? — Кара Божа, не дівка, — сердилась вона знову, — ти як голову вичісала? Хто тебе візьме, таку нечупару? . . . — Чого мовчиш? Говорити не вмієш? . . . Побачите . . . вона й долю свою промовчить . . . Усе не так, як людські діти . . .

Але, помітивши сльози в Гафійчиних очах, вона замовкала, жаль сповняв її серце і вилітав довгим зітханням . . . Вона вже знала, яка доля чигала на її дитину. Доведеться їй топтати материну стежку . . . Ой, доведеться . . .

З пониклою, обваженою гіркими думами головою вона прислухалась до останніх згуків затихаючої в селі весільної музики, з якими гинули її останні надії, останні сподівання.

*

Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочаться вгорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія, і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть соломяні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні зміняють темні ночі. Де небо? Де сонце? Міріяди дрібних крапель, мов вмерлі надії, що знялись занадто високо, спадають додолу і пливуть, змішані з землею, брудними патьоками. Нема простору, нема розваги. Чорні думи, горе серця крутяться тут, над головою. Висять хмарами, котяться туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, немов над вмерлим . . .

Маленьке, сіре, заплакане віконце. Крізь його видко обом — і Андрієві, і Маланці, як брудною розгрузлою дорогою йдуть заробітчане. Йдуть та й ідуть, чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов каліки журавлі, що відбились од свого ключа, немов осінній дощ. Йдуть і зникають у сірі безвісті . . .

Тьмяно в халупці. Цідять морок маленькі вікна, хмуряться вохкі кутки, гнітить низька стеля і плаче зажурене серце. З цим

безконечним рухом, з цим безупинним спаданням дрібних крапель пливуть і згадки. Як краплі ці, — упали й загинули в болоті дні життя, молоді сили, молоді надії. Все пішло на других, на сильніших, на щасливіших, немов так і треба.

Немов так і треба . . .

А дощ іде . . . Горбатими тінями у хатнім присмерку сидять старі, немов рішають загадане Ґудзем завдання — чи прийде коза до воза?

А мабуть прийде.

226. Intermezzo.

(Присвячую Кононівським полям.)

Дієві особи:

Моя утома.
Ниви у червні.
Сонце.
Три білих вівчарки.
Зозуля.
Жайворонки.
Залізна рука города.
Людське горе.

Лишилось тільки ще спакуватись . . . Це було одно з тих несчисленних „треба“, які мене так утомили і не давали спати. Дарма чи те „треба“ мале, чи велике — вагу те має, що кожен раз воно вимагає уваги, що не я їм, а воно мною уже керує фактично — стаєш невільником цього многоголового звіря. Хоч на час увільнитись від нього, забути, спочити. Я утомився.

Бо життя безупинно і невблаганно іде на мене, як хвиля на беріг. Не тільки власне, а і чуже. А врешті — хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається? Я чую, як чуже істнування входить в моє, мов повітря крізь вікна і двері, як води притоків у річку. Я не можу розминутись з людиною. Я не можу бути самотним. Признаюсь — заздрю планетам: вони мають свої орбіти, і ніщо не стає їм на їхній дорозі. Тоді як на своїй я скрізь і завжди стрічаю людину.

Так, ти стаєш мені на дорозі і уважаєш, що маєш на мене право. Ти скрізь. Це ти одягла землю в камінь і залізо, це ти через вікна будинків — тисячі чорних ротів — вічно дихаєш смородом. Ти бичуєш святу тишу землі скреготом фабрик, громом коліс,

бруднин повітря пилом та димом, ревеш від болю, з радости, злости, як звірина. Скрізь я стрічаю твій погляд: твої очі, цікаві, жадні, влазять у мене, і сама ти, в твоїй розмаїтости кольорів і форм, застрягаєш в моїй зіниці. Я не можу розминутись з тобою . . . я не можу бути самотним . . . Ти не тільки йдеш поруч зо мною, ти влазиш в середину в мене. Ти кидаєш у моє серце, як до власного схову, свої страждання і свої болі, розбиті надії і свою розпач. Свою жорстокість і звірячі інстинкти. Ввесь жах, ввесь бруд свого істнування. Яке тобі діло, що ти мене мучиш? Ти хочеш бути моїм паном, хочеш взяти мене . . . мої руки, мій розум, мою волю і моє серце . . . Ти хочеш виссати мене, всю мою кров, як той вампір. І ти це робиш. Я живу не так, як хочу, а як ти мені кажеш в твоїх незлічених „треба“, у безконечних „мусиш“.

Я утомився.

Мене втомили люди. Мені докучило бути заїздом, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і смітять. Повідчиняти вікна! Провітрить оселю! Викинуть разом із сміттям і тих, що смітять. Нехай увійдуть у хату чистота й спокій.

Хто дасть мені втіху бути самотним? Смерть?

Сон?

Як я чекав їх часом!

А коли приходив той прекрасний брат смерти і брав мене до себе — люди і там чигали на мене. Вони сплітали своє істнування з моїм в химерну сітку, намагались налити мої вуха та моє серце тим, чим самі були повні . . . Слухайно, слухай! Ти, й тут несеш до мене свої страждання? Своє мерзенство? Моє серце не може більше вмістити . . . Воно повне ущерть. Дай мені спокій . . .

Так було по ночах.

А вдень я здрігався, коли чув за собою тінь від людини, і з огидою слухав ревучі потоки людського життя, що мчали назустріч, як дикі коні, з усіх городських вулиць.

*

Поїзд летів повний людського гаму. Здавалось, город витягує в поле свою залізну руку за мною і не пускає. Мене дратувала непевність, що тремтіла в мені: чи розтулить рука свої залізні пальці, чи пустить мене? Невже я вирвусь від цього зойку та увійду у безлюдні зелені простори? Вони замкнуться за мною, і надаремне клацати буде кістками залізна рука? І буде навколо і в мені тиша?

А коли все оце сталось. так просто і непомітно, я не почув тиші: її глушили чужі голоси, дрібні, непотрібні слова. як тріски і солома на весняних потоках . . .

. . . одна знайома дама пятнадцять літ слабувала на серце . . . трах-тарах-тах . . . трах-трах-тах . . . дівізія наша стояла тоді . . . трах-тарах-тах . . . Ви куди ідете? . . . прошу білети . . . трах-тарах-тах . . . трах-тарах-тах . . .

Якийсь зелений хаос крутився круг мене і хапав бричку за всі колеса, а неба тут було так багато, що очі тонули в нім, як в морі та шукали, за що-б зачепитись. І були безпомічні.

Врешті ми вдома. Білі стіни будинку вертають мені притомність. Як тільки бричка вкотилась на широкий двір — закувала зозуля. Тоді я раптом почув велику тишу. Вона виповняла ввесь двір, таїлась в деревах, залягла по глибоких блакитних просторах. Так було тихо. що мені соромно стало калатання власного серця.

*

Десять чорних кімнат. налитих пітьмою по самі вікна. Вони облягають мою кімнату. Я зачиняю двері, наче боюся, що світло лямпи витече все крізь шпари. От я і сам. Навкруги ні душі. Тихо й безлюдно, а однак я щось там чую. по-за своєю стіною. Воно мені заважає. Що там?

Я чую твердість і форму затоплених на дні чорної пітьми меблів і скрип помосту під їх вагою. Ну. що-ж, стійте собі на місці, спочивайте спокійно. Я не хочу про вас думати. Я краще ляжу. Погашу лямпу і сам потону у чорній пітьмі. Може і я обернусь тоді у бездушний предмет. який нічого не почуває. в „ніщо“. Так добре було-б стати „нічим“. безгласним. непорушним спокоєм. Однак там. за моєю стіною. щось є. Я знаю, що коли-б отак увійти в темні кімнати і черкнути сірником. як все скочило-б раптом на своє місце — стільці, канапи. вікна і навіть карнизи. Хто знає, може-б око моє встигло зловити образ людей. блідих. невиразних. як з ґобеленів. всіх тих. що лишили свої обличчя в зеркалах. свої голоси по шпарах і закамарках. форми — в мягких волосяних матрацах меблів. а тіні — по стінах. Хто знає. що робиться там, де людина не може бачити . . .

Ну, от! які дурниці. Ти хотів тиші й безлюддя — і тепер маєш. Хитаєш головою! Не віриш в безлюддя?

Хіба я що знаю? Хіба я знаю . . . Хіба я можу впевненим бути. що не відхиляться двері . . . отак трошки. з легким скрипінням

і з невідомої темряви, такої глибокої та безконечної, не почнуть виходити люди . . . всі ті, що складали у моє серце, як до власного сховку, свої надії, гнів і страждання, або крїваву жорстокість звіря. Всі ті, що я не можу розминутись із ними, що мене втомили . . . Що-ж дивного в тім, коли вони ще раз прийдуть . . . От я їх вже бачу. Ба, ба! Як вас багато . . . Це ви, що з вас витекла кров в маленьку дірку від солдацької кульки, а це ви . . . сухі препарати: вас завивали у білі мішки, гойдали на мотузках в повітрі, а потому складали в погано прикриті ями, звідки вас вигрібали собаки . . . Ви дивитесь на мене з докором — і ваша правда. Знаєте, я раз читав, як вас повішали цілих дванадцять . . . Цілих дванадцять . . . і позіхнув. А другий раз звістку про ряд білих мішків заїв стиглою сливою. Так взяв, знаєте, в пальці чудову сочисту сливу . . . і почув в роті приємний, солодкий смак . . . Ви бачите, я навіть не червонію, лице моє біле, як і у вас, бо жах висмоктав з мене всю кров. Я не маю вже краплі гарячої крови й для тих живих мертвяків, серед яких ви йдете, як крівава мара. Проходьте! я утомився.

А люди йдуть. За одним другий і третій і так без кінця. Вороги й друзі, близькі й сторонні — і всі кричать у мої вуха криком свого життя, або своєї смерти, і все лишають на душі моїй сліди своїх підошов. Затулю вуха, замкну свою душу і буду кричати: тут вхід не вільний!

. . . Розплющую очі і раптом бачу у вікнах глибоке небо і віти берези. Кує зозуля. Бє молоточком у криштальовий великий дзвін — ку — ку! — ку — ку! І сіє тишу по травах . . . Уявляється раптом зелений двір — він вже поглинув мою кімнату — я зскакую з ліжка і гукаю в вікно до зозулі: ку-ку . . . Добридень! . . .

Ах, як всього багато: неба, сонця, веселої зелені.

Біжу на подвірря. А там бряжчать залізні цепи і люто ґвалтують собаки. Великі білі вівчарки, наче ведмеді, скачуть на задніх лапах, і скаче на них довга кудлата вовна. Підхожу ближче. Ну, чого ти, собако . . . як тебе звать? Ну, годі, Оверко . . . Не чує, не бачить. Скачуть червоні очі, скаче широкий лоб і білі хутряні ногавиці. Рветься й не може вискочити зовсім зубата лють з глибокої пащі і лиш підкидає копицею вовни. Ну, чого-ж ти, Оверко. Чого горять твої червоні очі і стоплюють у вогні разом страх і зненависть? Я не ворог тобі і тебе не боюсь. Ти можеш, найбільше, видерти шматок мого тіла, або вточити крови з моєї литки . . . Ах, яка це дрібниця! Яка це дрібниця, коли-б ти

знав . . . Ну, цить же, собако, цить. Правда, я розумію, ланцюг . . . Може ти більше на нього сердитий, аніж на мене . . . То через нього твої передні лапи мусять хапати повітря, то він душить за горло і вганяє назад у нього твою вогняну злість. Почекай трошки. Зараз будеш на волі. Що то тоді ти мені зробиш? Ну, стій же спокійно, не шамочись, поки скинуть з тебе ланцюг . . . а тепер гайда. Куди-ж ти, куди? Ха-ха! От дурна псина. Очі заплющила, голову в бік, взяла разом ногами — і без памяти мчиться наосліп. Рве пазурями траву, одкидає від себе, і летять наздогін з нею збиті на задку кудли. Ну, а я-ж? — як? забула?

Тепер у кружка . . . у кружка . . . ще раз . . . отак. У, благородна псина: тобі воля дорожча, ніж задоволена злість.

Тим часом мені рекомендують Паву, поважну матрону, і її другого сина. Це страшний Трепов. Тоді як Оверко чистий санґвінік і на все накидається осліп, наче перед червоними очима вічно висить у нього рожевий туман — Трепов солідний, розважний. Він зовсім солідно, обдумано наче, перекусить вам горло, і в його сильних ногах, що стануть на ваші груди, буде багато самоповаги. Навіть коли він спокійно лежить і вичісує бліх з рожевого живота, пильнують підрізані вуха, думає широкий лоб, і так солідно звисає мокрий язик з ікластої пащі.

*

Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, налитої зеленим хлібом. Безконечні стежки, скриті, інтимні, наче для самих близьких, водять мене по нивах, а ниви котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж в краї неба. Я тепер маю окремий світ, він наче перлова скойка: стулились краями дві половини — одна зелена, друга блакитна — й замкнули у собі сонце, немов перлину. А я там хожу і шукаю спокою. Йду. Невідступно за мною летить хмарка дрібненьких мушок. Можу подумати, що я планета, яка посувається разом із сателітами. Бачу, як синє небо надвоє розтяли чорні дихаючі крила ворони. І від того — синіше небо, чорніші крила.

На небі сонце — серед нив я. Більше нікого. Йду. Гляжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набиває мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно, в зелених берегах, що хочеться

сісти на човен і поплисти. А там ячмінь хилиться й тче . . . тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилює серпанок. Стежки зміяться глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий безостий колос бє по руках, а стебло лізе під ноги. Йду далі — усе пшениця й пшениця. Коли-ж цьому край буде? Біжить за вітром, немов табун лисиць, й блищать на сонці хвилясті хребти. А я все йду, самотний на землі, як сонце на небі, і так мені добре, що не паде між нами тінь когось третього. Прибій колосистого моря йде через мене кудись у безвість.

Врешті стаю. Мене спиняє біла піна гречок, запашна, легка, наче збита крилами бджіл. Просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всі струни. Стою і слухаю.

Повні вуха маю того дивного гомону поля, того шелесту шовку, того безупинного, як текуча вода, пересипання зерна. І повні очі сяєва сонця, бо кожна стеблина бере від нього й назад вертає відбитий від себе блиск.

Раптом все гасне, вмірає. Здрігаюсь. Що таке? Звідки? Тінь? Невже хтось третій? Ні, тільки хмарка. Одна хвилинка темного горя — і вмить усміхнулось направо, усміхнулось наліво — і золоте поле махнуло крилами аж до країв синього неба. Наче хотіло злетіти. Тоді тільки передо мною встала його безмежність, тепла, жива, непереможна міць. Вівса, пшениці, ячмені — все це зіллялось в одну могутну хвилю; вона все топить, все забірає в полон. Молода сила тремтить і пориває з кожної жилки стебла; клекотить в соках надія й те велике жадання, що його звати — плодючість. Я тільки тепер побачив село — нужденну купку солом'яних стріх. Воно ледви помітне. Його обняли й здушили зелені руки, що простяглися під самі хати. Воно заплуталось в ниві, як в павутинні мушка. Що значать для тої сили оті хатки? Нічого. Зіллються над ними зелені хвилі й поглинуть. Що значить для них людина? Нічого. Он вийшла в поле дрібна біленька цятка і потопла у нім. Вона кричить? співає? і робить рух? Німа безвладність просторів все це ковтнула. І знов нічого. Навіть сліди людини затерті й закриті: поле сховало стежки й дороги. Воно лиш котить та й котить зелені хвилі і хлюпає ними аж в краї неба. Над всім панує тільки ритмічний, стриманий шум, спокійний, певний у собі, як живчик вічности. Як крила тих вітряків, що чорніють над полем: байдужно і безупинно роблять в повітрі круг, немов говорять:

так буде вічно . . . так буде вічно . . . in saecula saeculorum . . . in saecula saeculorum . . .

*

Пізно я повертався додому. Приходив обвіяний духом піль, свіжий, як дика квітка. В складках своєї одежі приносив запах піль, мов старозавітний Ісав. Спокійний, самотний, сідав десь на ґанку порожнього дому й дивився, як будувалась ніч. Як вона ставила легкі кольони, заплітала сіткою тіней, зсувала й підносила вгору непевні, тремтячі стіни, а коли все це зміцнялось і темніло, склепляла над ним зоряну баню.

Тепер я можу спокійно спати, твої міцні стіни станують між мною і цілим світом. Надобраніч вам, ниви. Й тобі, зозуле. Я знаю, завтра, з ранішнім сонцем, влетить до мене у хату твоє жіноче контральто: ку-ку! . . . ку-ку! . . . І зразу дасть мені настрій привіт твій, моя найближча приятелько.

*

Трепов! Оверко! Пава! Чотирі пальці у рот — і дикий степовий свист. Біжать. Як троє білих ведмедів. Може вони мене роздеруть, а може приймуть запросини в поле. Хо-хо! Той Оверко не може без штук. Стрибає, наче дурне теля, і скоса наводить червоне око. Трепов гордо несе свою вовну і ставить ноги, наче білі кольони. Його підрізані вуха стрижуть. Пава ступає поважно, мелянхолійно хитає задом і одстає. Я йду за ними, і мені видно легке гойдання всіх трьох: кучлатих хребтів, мягких, вовнистих й звіряче сильних.

Їм трохи не до вподоби, здається, занадто гаряче сьогодня сонце, яке робить із них такі яскраві плями, але я повний приязні до сонця і йду просто на нього, лице в лице. Повернутись до нього спиною — крий Боже! яка невдячність! Я дуже щасливий, що стрічаюсь з ним тут, на просторі, де ніхто не затулить його обличчя, і кажу до нього: сонце! я тобі вдячний. Ти сієш у мою душу золотий засів — хто знає, що вийде з того насіння? може вогні?

Ти дороге для мене. Я пю тебе, сонце, твій теплий цілющий напій, пю, як дитина молоко з матерніх грудей, так само теплих і дорогих. Навіть коли ти палиш — охоче вливаю в себе вогняний напій й пянію від нього.

Я тебе люблю. Бо . . . слухай:

З тьми „невідомого" зявивсь я на світ — і перший віддих, і перший рух мій — в темряві матерњого лона. І досі той морок

надо мною панує — всі ночі, половину мого життя, стоїть він між мною й тобою. Його слуги — хмари, гори, темниці закривають тебе від мене — і всі троє ми знаємо добре, що неминуче настане час, коли я, як сіль у воді, розпущусь в нім навіки. Ти тільки гість в житті моїм, сонце, бажаний гість — і коли ти відходиш, я хапаюсь за тебе. Ловлю останній промінь на хмарах, продовжую тебе у вогні, в лямпі, у феєрверках, збіраю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. Коли-ж ти гаснеш і тікаєш від мене — творю твою подобу, даю найменя їй „ідеал“ і ховаю у серці. І він мені світить.

Дивись же на мене, сонце, й засмали мою душу, як засмалило тіло, щоб вона була недоступна для комарного жала . . . (Я себè ловлю, що до сонця звертаюсь, як до живої істоти. Невже це значить, що мені вже бракує товариства людей?).

Ми йдемо серед поля. Три білих вівчарки і я. Тихий шепіт пливе перед нами, дихання молодих колосків збірається в блакитну пару. Десь збоку вохко підпадьомкає перепел, бренькнула в житі срібна струна цвіркуна. Повітря тремтить од спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі. Широко, гарно, спокійно.

Собакам душно. Лягли на межі, як три копиці вовни, звісили з ротів язики і носять боками з коротким свистом. Я сів біля них. Всі тільки дихаєм. Тихо.

Час зупинився, чи лине? Може пора?

Ліниво всі встали, ліниво ступаєм з ноги на ногу й несемо обережно додому спокій. Йдемо повз чорний пар. Тепло дихнула в лице пухка чорна рілля, повна спокою й надії. Вітаю. Спочивай тихо під сонцем, ти така-ж втомлена, земле, як я. Я теж пустив свою душу під чорний пар . . .

*

Ніколи перше не почував я так ясно звязку з землею, як тут. В городах земля одягнена в камінь й залізо і недоступна. Тут я став близький до неї. Свіжими ранками я перший будив сонну ще воду криниці. Коли порожнє відро плескалось денцем об її груди, вона ухала гучно з просоння у глибині й ліниво вливалась у нього. Потому тремтіла, сиза, на сонці. Я пив її свіжу, холодну, ще повну снів, і хлюпав нею собі у лице.

Після того було молоко. Білий пахучий напій пінивсь у склянці і прикладаючи його до уст — я знав, що то вливається в мене мягка, як дитячі кучері, лука, на якій тільки ще вчора цілими роями сиділи фіолетові метелики цвіту. Я пю екстракт луки.

Або той чорний, разовий хліб, який так гарно, по-сельськи пахне. Він мені близький, наче дитина, що зросла на моїх очах. Он біжить він полями, як дикий вовнистий звір і вгинає хребет. А край ниви стоять вітряки, наче пастки на нього, і готують вже зуби, щоб стерти зерно на білу муку. Я все це бачу і прості, безпосередні мої стосунки з землею.

Я тут почуваю себе багатим, хоч нічого не маю. Бо по-за всякими проґрамами й партіями — земля належить до мене. Вона моя. Всю її, велику, роскішну, створену вже, — всю я вміщаю в собі. Там я творю її наново, вдруге — і тоді здається мені, що ще більше права маю на неї.

Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу піль, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне.

Щось наче свердлить там небо, наче струже металь, а вниз спадають тільки дрібні, просіяні згуки. Ниви шумлять навколо і заважають. Жену від себе голоси поля і тоді на мене, як дощ, спадають небесні. Тоді пізнаю. Це жайворонки. Це вони, невидимі, кидають з неба на поле свою свердлячу пісню. Дзвінку, метальову й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів. Може співає, може сміється, а може зайшлось від плачу.

Чи не краще сісти тихенько й заплющити очі? Я так і зроблю, Сідаю. Круг мене темно. Блискають тільки гострі, колючі згуки, і дрібно сиплеться регіт на метальову дошку, як шріт. Хочу спіймати, записати у памяти — і не виходить. От-от, здається . . . Тю-ї, тю-ї, ті-і-і . . . Ні, зовсім не так. Трійю-тіх-тіх . . . І не подібно.

Як вони оте роблять, цікавий я знати? Бють дзьобами в золото сонця? Грають на його проміннях, наче на струнах? Сіють пісню на дрібне сито і засівають нею поля?

Розплющую очі. Тепер я певний, що то з того посіву зійшла срібна сітка вівсів, гнеться й блищить, мов шабля, довговусий ячмінь, пливе текуча вода пшениці.

А згори сипле та й сипле . . . витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю, плаче, голосить і сіє регіт на дрібне сито. Он зірвався один яскравий згук і впав між ниви червоним куколем.

Я вже більше нічого не годен слухати. Та пісня має у собі щось отруйне. Будить жалобу. Чим більше слухаєш, тим більше хочеться чути. Чим більше ловиш, тим трудніше зловити.

Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори, грають цілі оркестри.

Вночі прокидаюсь, сідаю на ліжку й напружено слухаю, як щось свердлить мій мозок, лоскоче серце і тремтить біля вуха чимсь невловимим.

Тю-і, тю-і, ті-і-і. Ні, зовсім не так.

Цікавий я знати, як вони оте роблять?

Врешті таки підгледів.

Сіра маленька пташка, як грудка землі, низько висіла над полем. Тріпала крильми на місці напружено, часто і важко тягнула вгору невидиму струну від землі аж до неба. Струна тремтіла й гучала. Тоді, скінчивши, падала тихо у-низ, натягала другу з неба на землю. Єднала небо з землею в голосну арфу і грала на струнах сімфонію поля.

Це було прекрасне.

*

Так протікали дні мого intermezzo. серед безлюддя, тиші і чистоти. І благословен я був між золотим сонцем й зеленою землею. Благословен був спокій моєї душі. З-під старої сторінки життя визирала нова і чиста — і невже я хотів би знати, що там записано буде? Не затремтів би більше перед тінню людини і не жахнувсь від думки, що може горе людське десь причаїлось і чигає на мене?

Коли таке станеться чудо, то це буде ваша заслуга, зелені ниви з шовковим шумом, і твоя, зозуле. Твоє журливе „ку-ку“ спливало, як сльози по плакучій березі, і змивало мою утому.

*

Ми таки стрілись на ниві — і мовчки стояли хвилину — я і людина. То був звичайний мужик. Не знаю, яким я йому здався, але крізь нього я раптом побачив купу чорних соломяних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертають з чужої роботи, брудних, негарних, з обвислими грудьми, кістлявими спинами . . . блідих жінок у чорних подертих запасках, що схилились, як тіні, над коноплями . . . дітей всуміш з голодними псами . . . Все, на що дивився й чого наче не бачив. Він був для мене наче паличка дирижера, що викликає раптом з мертвої тиші цілу хуртовину згуків.

Я не тікав; навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі.

Він говорив про речі, повні жаху для мене, так просто й спокійно, як жайворонок кидав на поле пісню, а я стояв та слухав, і щось тремтіло в мені.

Ага, людське горе, ти таки ловиш мене? І я не тікаю? Вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них!

Говори, говори . . .

Що говорити? У цім зеленім морі він має тільки краплину. До кого прийшла гарячка та подушила діти, тому ще легше. На иншого зглянеться Бог . . . А в нього аж пять ротів, як вітряків, щось треба кинути на жорна.

„Пятеро діток голодних чомусь не забрала гарячка“.

Говори, говори . . .

Люди хотіли голіруч землю узяти, а тепер мають: хто їсть спру, хто конає її в Сибірі . . . Йому ще нічого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий бє йому морду . . .

„Раз на тиждень бють людину в лице“.

Говори, говори!

Як тільки неділя — люди до церкви, а він „на явку“ до станового. А все таки менша образа, як від своїх. Боїшся слово сказати. Був тобі приятель і однодумець, а тепер може продає тебе нишком. Відірвеш слово, як шматок серця, а він кине його собакам.

„Найближча людина готова продати“.

Говори, говори . . .

Ходиш між людьми, як між вовками. Одно — стережешся. Скрізь насторожені вуха. Скрізь простягнені руки. Бідний в убогого тягне сорочку із плота, сусід у сусіда, батько у сина.

„Між людьми, як між вовками“.

Говори, говори . . .

Людей їдять нужда, горілка, а вони в темноті жеруть один одного. Як нам світить ще сонце і не погасне? Як можемо жити?

Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твого горя, щоб була блискавка й грім. Освіти небо і землю. Погаси сонце й засвіти друге на небі. Говори, говори . . .

*

Город знову простяг по мене свою залізну руку на зелені ниви. Покірливо дав я себе забрати і, поки залізо трясло та лящало, я ще раз, в-останнє, вбірав у себе спокій рівнин, синю дрімоту далеких просторів. Прощайте, ниви. Котіть собі шум свій на позолочених сонцем хребтах. Може комусь він здасться, так як

мені. І ти, зозуле, з вершечка берези. Ти теж строїла струни моєї душі. Вони ослабли, пошарпані грубими пучками, а тепер натягаються знову. Чуєте? Ось вони бренькнули навіть . . . Прощайте. Йду поміж люди. Душа готова, струни тугі, налажені, вона вже грає.

227. Тіні забутих предків.

(З оповідання.)

Теплим весняним ранком Иван ішов в полонину. Ліси ще дихали холодками, гірські води шуміли на скоках, а плай[1]) радісно підіймався у гору поміж воринням.[2]) Хоч йому тяжко було покидати Марічку, а проте сонце і та шумлива зелена воля, що підперала верхами небо, вливали в нього бадьорість. Він легко стрибав з каміня на камінь, наче гірський потік, і вітав стрічних, аби тільки почути свій голос.

— Слава Ісусу! . . .

— Навіки слава.

По далеких горбах самотіли тихі гуцульські оседки, вишневі од смерекового диму, яким прокурились, гострі дашки оборогів[3]) з запашним сіном, а в долині кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною та світив по-під скелі недобрим зеленим вогнем. Переходячи потік за потоком, минаючи хмурі ліси, де озивалась часом дзвінком корова, або білиця сипала вниз під смереку обідки шишок, Иван підіймався все вище. Сонце починало пекти, і камяниста доріжка муляла ноги. Тепер уже хати попадалися рідше. Черемош простягся в долині, як срібна нитка, і шум його сюди не доходив. Ліси уступали місце гірським сіножатям, мягким і повним. Иван брів серед них, як по озерах квіток, нагинаючись часом, щоб закосичити кресаню жмутком червоної ґрані або блідим вінком незістульки. Вниз западалися боки гори у глибокі чорні ізвори, звідки родились холодні потоки, куди не ступала людська нога, де плекався, тільки бурий ведмідь, страшний ворог маржини[4]) — „вуйко“. Вода попадалася рідше. Зате, як припадав він до неї, коли знаходив потік, той холодний кришталь, що омивав десь жовті корні смерек і аж

---

[1]) Гірська стежка.
[2]) Огорожа з деревяних лат.
[3]) Повітка на сіно.
[4]) Худоби.

сюди приносив гомін лісів! Коло такого поточка якась добра душа лишала горнятко або коновочку гуслянки.

А стежка вела все далі, кудись уломи, де гнили одна на однiй голі колючі смереки, без кори й фої, як кистяки. Пусто і дико було на тих лісових кладовищах, забутих Богом й людьми, де лиш готури гутіли та вились гадюки. Тут була тиша, великий спокій природи, строгість і сум. За плечима в Ивана росли вже гори і голубіли у далині. Орел здіймався з камяних шпиць, благословляючи їх широким розмахом крил, чулось холодне полонинське дихання і розросталось небо. Замісць лісів, тепер слався землею жереп, чорний килим повзучих смерек, в якому плутались ноги, і мхи одягали камінь зеленим шовком. Далекі гори одкривали один за одним свої верхи, вигинали хребти, вставали, як хвилі в синьому морі. Здавалось, морські буруни застигли саме в ту мить, коли буря підняла їх з дна, щоб кинути на землю та залляти світ. Вже синіми хмарами підперали крайнебо буковинські верхи, оповились блакитю близькі Сишці. Дземброня і Біла Кобила, курився Игрець, колола небо гострим шпильом Говерля, і Чорногора важким своїм тілом давила землю.

Полонина! Він вже стояв на ній, на цій високій луці, вкритій густою травою. Блакитне море збурених гір обляло Ивана широким колом, і здавалось, що ті безконечні сині вали таки йдуть на нього, готові впасти до ніг.

Вітер, гострий як наточена бартка, бив йому в груди, його дихання в одно зливалось із диханням гір, і гордість обняла Иванову душу. Він хотів крикнути на всі легені, щоб луна покотилась з гори на гору аж до крайнеба, щоб захитати море верхів, але раптом почув, що його голос пропав би у цих просторах, як комариний писк . . .

Треба було спішити.

За горбком, у долинці, де вітер не так докуляв, він знайшов стаю,[1]) закопчену димом. Діра у стінці для диму чорніла холодним отвором. Загороди на вівці стояли порожні, і вівчарі порались там, щоб було де ночувати при вівцях. Ватаг занятий був добуванням живого вогню.

Заклавши в одвірки скалку, двоє людей перетягали ремінь, від чого скалка крутилась й скрипіла.

— Слава Ісусу! — привітався Иван.

[1]) Деревяний намет, в якому живуть вівчарі та роблять сир (будз, бриндзю).

Але йому нічого не одповіли.

Так само фуркала скалка, і двоє людей, скуплені й строгі, тим самим рухом, перетягали ремінь. Скалка починала курптись і скоро маленький вогник вискочив з неї та запалав з обох кінців. Ватаг побожно підняв вогонь і встромив у ватру, зложену коло дверей.

— На віки слава! — обернувся він до Івана. Тепер маєм живий вогонь, а доки ме він горіти, ні звір ні сила нечиста не озьмеся маржини та й нас ирщених . . .[1])

І завів Івана до стаї, де од порожніх бербениць, путин[2]) та голих лавиць йшов запах пустки.

— Завтра приженуть нам худібку, коли-б допоміг пан-Біг усю людям віддати, — обізвавсь ватаг і розповів, що Иван має робити.

Щось було спокійне, навіть величне в мові та в рухах полонинського ґазди.

— Мико! . . . — гукнув він у двері, — а розклади борше ватру у стаї . . .

Тонкий кучерявий Микола, з повним жіночим обличчям, вніс в стаю вогонь.

— Ти-ж хто, браччіку, будеш — вівчарь? — зацікавивсь Іван.

— Ні, я спузар, — одкрив зуби Микола, — маю пильнувати ватри, аби не згасла через все літо, бо була-б біда! . . . Він навіть з жахом озирнувся навколо. — Та й піти до потоку води, та й у ліс дров . . .

Тим часом ватра розгоралась на полонині. Повним поваги рухом, як давній жрець, підкидав ватаг до неї сухі смереки та свіжу фою, і синій дим легко здіймався над нею, а далі, кинутий вітром, зачеплявся за гори, перетинав чорну смугу лісів та стелився по далеких блакитних верхах.

Полонина починала своє життя живим невгасимим вогнем, що мав її боронити од всього лихого. І наче знаючи це, вогонь вився гордо своїм гадючим тілом та дихав усе новими клубами диму . . .

Чотирі сильних вівчарки, поклавши в траву свої кожухи, дивились задумливо в гори, готові в одну хвилину скочити на ноги, показати зуби та наїжити шерсть.

---

1) Хрещених.
2) Деревяна посудина

День уже гас. Гори міняли своє блакитне убрання на рожеві з золотом ризи.

Микола кликав вечеряти.

Тоді зійшлись до стаї всі вівчарі і сіли біля живого вогню, щоб в мирности ззісти свою першу полонинську кулешу . . .

⁂

Яка-ж тота полонинка по весні весела, як овечки у неї йдуть із кожного села! . . .

Високий ватаг, наче дух полонини, обходить з вогнем стоїще. Обличчя в нього поважне, як у жерця, ноги ступають твердо й широко, а дим з головешки фуркає за ним крилатим змієм. На воротях стоїща, куди мають переходити вівці, ватаг кидає вогонь, а сам наслухає. Він чує хід полонинський не тільки вухом. Він серцем чує, як з глибоких долин, де киплять ріки та рвуть береги, з тихих осель і царинок, котиться вгору, на поклик весни, жива хвиля худібки, і під ногами її радо зітхає земля. Він чує далеке дихання отари, ричання коров і ледви вловимий голос пісень. А коли врешті показалися люди і підняли угору довгі трембіти, позолочені сонцем, щоб привітати полонину серед синіх верхів, коли заблеяли вівці і шумливим потоком залляли всі загороди, ватаг впав на коліна та підняв руки до неба. За ним схилились до молитви вівчарі й люди, що пригнали маржину. Вони прохали у Бога, щоб вівця мала гаряче серце, як гарячий вогонь, який переступала, щоб Господь милосердний заступив християнську худібку на росах, на водах, на всіх переходах од всякого лиха, звіря й припадку. Як допоміг Бог зібрати худібку до купи, щоб так допоміг усю людям віддати . . .

Ласкаво слухало небо простосердечну молитву, добродушно хмурився Бескид, а вітер, пролітаючи далі, старанно вичісував трави на полонині, як мати дитячу головку . . .

⁂

Полонинко, верховинко, чимсь так згорділа, чи не тими овечками, щось тільки уздріла?

— Гісь! гісь! — підганяє ззаду вівчарь. Вівці лінюво згинають коліна, тремтять на тонких ніжках і трусять вовну. — Гісь! гісь! . . . — Голі морди, з старечим виразом зануди одкривають слиняві губи, щоб поскаржитись бо-зна кому: бе-е . . . ме-е . . . Два вівчарі ведуть перед. Червоні гачі мірно розтинають повітря, од руху киває на ході за кресанею квітка. Бир-бир! . . . Вівчарки

нюхають вітер і одним оком скоса поглядають на вівці, чи все в порядку. Треться вовна об вовну, біла об чорну, хвилюють пухнаті хребти, як дрібні в озері хвилі, і драглієотара. Птруа . . . птруа! . . . Горляний поклик все навертає крайніх в отару, тримає повідь у берегах. Гори голубіють навколо, як море, вітер громадить на небі хмари. Тремтять кучеряві овечі хвости, а голови всі нахилились, і білі плескаті зуби вигризають у корінь солодку бриндушу, хрябуст, або рожевий горішок. Бир! бир! . . . Стелить отарі під ноги полонина свій килим, а вона накриває її рухомим рябим кожухом. Хрум-хрусь . . . Бе-е . . . ме-е! . . . хрусь-хрусь . . . Тіні од хмар бродять по ближчих горбах, пересувають їх з місця на місце. Ходять, здається, гори, як вали в морі, і тільки далекі непорушно голубіють на місці. Сонце залляло овечу вовну, розклавшись веселкою в ній, запалило трави зеленим вогнем, за вівчарями ідуть довгі їх тіні. Птруа . . . птруа! . . . Хрум-хрусь . . . хрусь-хрусь . . . Нечутно ступають пастухи в постолах, котиться мягко вовниста хвиля по полонині, а вітер почина грати на далекім воринні. Дзз . . . тонко співає він в одколоту скалку, докучно бренить, як муха. Дзз . . . обзивається грубо друге ворипня, наводячи сум. Хмари все прибувають. Вони вже закрили пів неба, гасне далекий Бескид і чорніє і похмурніє в тінях, немов удовець, а полонина ще молодіє. І питається вітер тонко в воринні. — „Чому ти ся ба й не жениш, високий Бескиде?“ — „Бо зелена полонинка за мене не піде“, — сумно зітхає Бескид. Блакитне небо замазалось сірим, море гір потемніло, полонина погасла, і отара овець повзе по ній, як сірий лишай. Холодний вітер розправляє крила і бє ними у груди по-під кептар. Так трудно дихати, що хочеться обернутись до нього спиною. Хай бє . . . Тонко заводить ворипня, як муха в тенетах, скиглить біль нестерпучий, плаче самотний сум . . . Дзз . . . дзи-и . . . Невгавуче, без перестанку. Висотує жили і крає ножем по серці. Хтів би не слухати, але не можна, хтів би втікти — та де? Гісь-гісь! . . . А ти куди? . . . Шляґ би ті трафив! Бир-бир! Мурко! . . . Але Мурко вже навертає. Обганяє вівцю, вітер настовбурчив на ньому шерсть, а він зловив вже зубами за карк вівцю і кинув в отару. Дзз-и-и . . . Дзі-ії . . . Так зуби болять одноманітним і нестерпучим болем. Сціпив би зуби й замовк. Боли. Дзичи, пек ті та цур! Що воно плаче? Відай це „той“, бодай скаменів? . . . Отак, здається, впав би на землю, безсилий, затулив вуха руками та би заплакав . . . Бо вже не годен . . . Дзз-и-и . . . Дзі-у-у! . . . Йой! . . .

Иван виймає фльояру і дме у неї, що має сили, але той, навіжений, сильніший за нього. Летить од Чорногори, як розгнузданий кінь, бє копитами трави і розмечує гривою згуки фльояри. А Чорногора, мов відьма, блимає за ним більмом — сніговим полем з-під чорних розпатланих кіс і лякає. Дз-п-п . . . Дзі-у-у! . . .

Закотилися вівці в долинку і тут тихіше.

На сірому небі показалось блакитне озерце. Гостра полонинська трава сильніше запахла. Озерце в небі виступає з берегів і вже широко розлило води. Заголубіли знову верхи, а всі долини налились золотом сонця.

Иван дивиться вниз. Там десь, між горами, де люди, по зеленій отаві похожають білі ноги Марічки. Її очі звернені десь на полонину. Чи співає свої співанки? А може справді порозсівала по горах, вони зійшли квітками, а Марічка замовкла.

Ой як будуть вівчарики
Білі вівці пасти,
Будуть мої співаночки
За кресаню класти . . .

згадується йому милий дівочий голос, і він зриває квітку та закосичує нею кресаню.

Птруа . . . птруа . . . Сонце пече. Робиться душно. Котяться вівці, пирхають на бігу, кривлять старечі губи, щоб краще стяти губами солодкий храбуст та лишають по собі свіжі бабельки. Хрусь-хрусть . . . хрум-хрум . . . Треться вовна об вовну, біла об чорну, хвилюють хребти, як в озері хвильки . . . Бе-е . . . ме-е . . . а собаки усе тримають отару у берегах.

Потомились вівчарки. Лягають і носять боками в траві. На довгий червоний язик, що звисає між іклами, сідають мухи. Бир-бир! Сердито гукає Иван і вже собаки при вівцях.

Далеко, на полонині, під густим лісом, пасуться корови. Бовгар[1]) сперся в задумі на довгу трембіту.

Так поволі тягнеться час. Гірське повітря прополокало груди, хочеться їсти. І як самотно! Стоїш тут маленький, як бадилина у полі. Під ногами зелений острів, що його обливають блакитні води далеких гір. А там, по суворих диких верхах, десь в безводах, в безслихах, гніздиться всяка мара, ворожа сила, з якою тяжко боротись. Лиш одно — сокотися . . .

[1]) Коровячий пастух.

Гісь-гісь! Трусяться вівці зеленим полем і мягко ступають по траві постоли . . . Тиша така, що чутно, як кров тече в жилах . . . Сон налягає. Кладе мягеньку лапу на очі і на лице і шепче до вуха: спи . . . Вівці танують перед очима . . . от вже з овець стали ягнята, а от нічого нема. Поплили трави, як зелена вода. Приходить Марічка. Ой, не обдуриш, небого, ой ні . . . Иван знає, що то лісна, а не Марічка, що то вона надить його. Щось тягне його за нею! Не хоче, а вже пливе, як пливуть трави зеленим потоком . . .

І раптом дике, передсмертне ревіння корови викидає його із сну. Що? де? Бовгар, як стояв, спершись трембітою в землю, так і застиг. Рудий бугай вдарив ногами в землю, зігнув воласту шию і підняв хвіст. Він вже мчить на той крик, високо скаче і рве ногами траву. Ріже ногами повітря. Бовгар стрепенувся і поспішає за ним до лісу. Бахнув у лісі стріл. Бах-бах-бах . . . загреміли з рушниць верхи. Бах-бах-бах . . . озвались дальші і все німіє. Тиша.

— Певно „вуйко“ зарізав корову, — думає Иван і пильніше оглядає свою отару.

Птруа-птруа . . . Сонце наче заснуло, вітер затих і перенісся з землі на небо. Він вже громадить там хмари, таке саме збурене море верхів, яке бачив круг полонини. В безконечних просторах загинув час, і не знати, чи день стоїть, чи минає . . .

Раптом до вуха долітає давно жданий поклик трембіти. Він приносить од стаї запах кулеші та диму і довгим мельодійним тремтінням оповідає, що кошари чекають на вівці . . .

Гісь-гісь . . . Мечуться пси, блеють овечки і ллються перістим потоком в долину, трясучи вимям, обважнілим од молока . . .

*

Вже третю добу сіє на полонині дрібний мачкатий дощик. Закурились верхи, закуталось небо і в сірій мряці пропали гори. Вівці ледви ходили, важкі, повні водою, як губка, одежа на вівчарях стала холодна й цупка. Тільки й спочинку було, що під дашком у струнці[1]) під час доїння.

Иван сидить, опершись плечима в дошку, а ногами стискає дійницю. Біля нього — чорний пелехатий козар,[2]) що за кожним словом клене, а там ще вівчарі. Нетерплячі дробєта, яким прибуває молоко, пруться з загороди у струнку, щоб їх швидче здоїли. Але-ж бо почекайте, сараки, бо так не йде . . . Лиш по одній . . .

[1]) Струнка — намет для доїння овець. [2]) Козар — козячий пастух.

— Рист! — сердито кидає ззаду гонінник в овечий лемент та хлюска мокрим прутом. — Рист! рист! . . . — підбадьорюють вівчарі та одхиляють коліна од дірки, кудою скаче у струнку вівця. — А! бодай бис . . . — клене козар і не кінчає: а ну скажеш в таку годину!

Навиклим рухом Іван хапає вівцю за хребет і тягне до себе задом по-над широку дійницю. Покірно стоїть вівця, невигідно розчепіривши ноги, така дурна, і слухає, як дзюрить з неї молоко у дійницю. — Рист! — хльоскає ззаду гонінник. — Рист! рист! — покликують і собі вівчарі. Здоєні вівці, немов стуманілі, падають в загороді на камінь, кладуть голову на лапки і кривлять голі, старечі губи. Рист! рист! . . . Іванові руки без перестанку мнуть тепле овече вимя, одтягають дійки, а по руках в нього тече молоко, що пахне лойом і підіймає з дійниці масну солодку пару. Рист! рист! Вскакують вівці, як очманілі, розчепірюють над дійницями ноги, і десять вівчарських рук мнуть тепле вимя. Жалібно плаче мокра отара по цей і той бік струнки, падають в загороду знесилені вівці, а густе молоко дзвінко дзюрить в дійницю та затікає теплим струмочком аж за рукав. Рист! рист! . . .

Козар сміється очима до своїх кіз. Вони не те, що овечки, в них гостре серце. Не падають трупом, як плохі вівці, а твердо стоять на тоненьких ногах. Цікаво підняли ріжки і дивляться в мряку, наче крізь неї щось бачуть і так бадьоро трясуться у них тоненькі борідки . . .

*

Опустіли кошари. Тиша і пустка. Може там десь, в глибоких долинах, звідки гори починають рости, і лунають сміх людський та голоси, але у це віриться мало. Тут, в полонині, де небо накриває безлюдні простори, що живуть в самотині тільки для себе, вікує тиша.

Лиш в стаї тріщить невгасимий вогонь і все випливає синій дим свій на мандри. Здоєне молоко важко спочиває в деревяній посуді, над ним схилився ватаг. Він вже його заправив. З подри[1]), де сохнуть великі круглі боханці будзу, повіває на ватага вітер, але не може прогнати із стаї запаху вугля, сиру і овечої вовни. Бо тим самим пахне і ватаг. Нові бербениці й барильця німують в кутку, хоч тільки застукай до них — і обізветься голос, що там живе.

[1]) Полиці під дахом.

Холодна жентиця[2]) світить з коновки зеленим оком. Ватаг сидить серед свого начиння, як батько серед дітей. Все воно — чорні лавки і стіни, ватра і дим, будз, бербениці й жентиця — все воно близьке і рідне, на всьому спочила його тепла рука.

Молоко уже гусне, але ще йому не пора. Тоді ватаг виймає з-за череса цілий жмуток деревяних колодок і починає читати. Там закарбовано все, в тій деревяній книзі, хто скільки має овець і що кому належить. Турбота зсуває йому брови, а він уперто читає. „Мосійчук має штирнадцять дробєт, а му належит“ . . .

За стінкою стаї спузар виводить:

Питається у баранця
Круторіжка вівця.
Ци ти вробиш, баранчику,
Зеленого сінця?

— Розспівався! — сердиться ватаг і наново перелічує карби.

Не знаєш ти, круторіжко,
Яка буде зима,
Ци ти вийдеш, ци не вийдеш
З полонинки жива . . .

докінчує спузар у сінях і входить в стаю.

Закопчений, чорний, згинається над вогнем, і білі зуби блищать у нього. Вогонь потріскує стиха.

Молоко в путині жовкне і гусне. Ватаг схилився над ним скуплений, навіть суворий. Розщібає поволі рукава і по сам лікоть занурює в нього свої голі, зарослі волоссям, руки. І так застигає над молоком . . .

Тепер має бути тихо у стаї, двері замкнені і навіть спузар не сміє кинути оком на молоко, поки там твориться щось, поки ватаг чаклює. Все наче застигло в німому чеканню, бербениці затаїли у собі голос, притаїлись будзи на полицях, поснули сном чорним стіни і лави, вогонь ледви дихає, і навіть дим соромливо тікає в вікно. Тільки по легкому рухові жил на ватагових руках помітно, що на споді в посуді одбувається щось. Руки ожиевають потроху, то підіймаються вище, то опускаються нижче, закруглюють лікті, щось плещуть,

[2]) Сироватка.

бгають та гладять там в середині, і раптом з дна посуди, з-під молока, підіймається кругле, сирове тіло, що якимсь чудом родилось. Воно росте, обертає плескаті боки, купається в білій купелі, само біле і ніжне, і коли ватаг його виймає, зелені родові води дзвінко стікають в посуду . . .

Ватаг легко зітхнув. Тепер і спусар може вже глянути. Славний родився будз, ватагові на втіху і на пожиток людям . . .

Одчиняються двері наростіж, вітер дме з подри, ватра з радости лиже чорний котел, в якому спроватка гуляє коломийки, і серед диму й вогню блищать в спузаря зуби . . .

А коли сонце заходить, ватаг виносить із стаї трембіту і трубить побідно на всі пустинні гори, що день скінчився миром, що будз йому вдався, кулеша готова і струнки чекають на нове молоко . . .

*

За своє літування у полонині зазнав Иван немало пригод. Раз він побачив дивну картину. Мав уже гнати вівці до стаї, коли ненароком озирнувся на близький верх. Мряка знизилась і укутала ліс, а він став легкий і сивий, як привид. Тільки полянка зеленіла під ним та чорніла одинока смерека. І ось та смерека закурилась і почала рости. Росте та й росте — і ось виступив з неї якийсь чоловік. Став на полянці білий, високий і гукнув назад себе у ліс. І зараз вийшли з лісу олені, один за другим, а що вийде новий, то роги у нього все кращі та веселіші. Гуртом вибігли сарни, потремтіли на тоненьких ногах та й почали щіпати траву. А що розсиплються сарни, то ведмідь їх заверне, отак як вівці вівчарка. А той білий пасе — ще й погейкує на худібку. Тут раптом звівся вітер, а те стадо як пирсне, так і пропало. Отак як би хухнув на скло, воно запітніє, а потому щезне усе, наче нічого не було. Він показував иншим, але ті дивувалися: — „Де? Сама лиш мряка“.

За два тижні „великий“ — так вівчарі пошепки називали ведмедя — зарізав ще пять корів.

Часто негура[1]) заставала вівці у полонині. У густій мряці, білій, як молоко, все пропадало: небо, гори, ліси, пастухи. — Г-ей! — кликав Иван перед себе. — Г-ей! — відзивалось глухо на його поклик, як з-під води, а звідки, де був той, що кричав — невідомо. Вівці сивим туманом котились, по-під ногами а далі пропадали й вони.

[1]) Туман.

Иван ішов безпомічний, простягши руки перед собою, наче боявся на щось наткнутись і кликав: — Гей! . . . — Де ти? — обзивалось вже ззаду — і Иван мусів ставати. Стояв безпорадний, згублений у липкому тумані, і коли прикладав до уст трембіту, щоб обізватись, другий кінець трембіти розпливався у мряці, а здушений голос її, тут же на місці, падав йому під ноги. Так вони розгубили кілька овечок.

„Вуйко“ роздер ще дві корови, але то було в-останнє: добірався вночі до стаї та й настромився на кіл. Тепер його шкура сушиться на кілках і на неї брешуть собаки.

Часом била на полонині плова. Святий Ілля воювавсь з тими — цур їм та пек! Так блискав мечем і так гримав з рушниці — свят еси, Господи! — що лупилося небо та западало на гори, а щойно лусне, то щось чорне за кожним разом зівється туди-сюди — та й шусть під камінь . . . Він, щез би, глумиться Богові, а вівчареві біда: страху набереться, ще й змокне до нитки . . .

У Петрівку упали зими — і то такі тяжкі, що три дні не сходив сніг. Тоді розчахнулось багато овечок . . .

Зрідка приходили люди з долини. Їх обступали, питаючись навперейми:

— Що чути селом?

І як ті діти слухали прості оповідання про те, скільки люди вробили сіна, що буришки[1]) нема, кукурудзи ріденькі, а Мочарникова лен померла.

Потому всі разом пили за здоровля маржинки, гості набірали у бербениці бриндзі та в мирности знову спускались в долини.

Вечорами біля стаї палали вогні.

Иван перше, ніж облягатись, кликав до себе Миколу, завжди співучого і говіркого.

— Мико! . . . ходи д мені, браччіку! . . .

— Почекай, браччіку Йва, я зараз, — гукав од-стаї спузар, і вже звідти долітала до Ивана його співанка:

Чорногора хліб не родить,
Не родить пшеницю,
Викохує вівчариків,
Сирок і жентицю . . .

Микола був сиротою і виріс у полонині. — „Плекали мя вівці“, — говорив він про себе, приглажуючи непокірні кучерики.

---

[1]) Картопля.

Упоравшись, лягав спузар біля Ивана, весь чорний, переспчений димом й блищав молодими зубами при вогні ватри. Иван присувався ближче до нього, ловив Миколу за шию й прохав:

— Оповіж, браччіку, казку якусь, ти їх багато знаєш . . .

З чорного неба капали зорі й пливла по ньому білим шумом небесна ріка.

В долинах дрімали гори.

— Відай ростуть, — кидав, наче до себе, Иван.

— Хто?

— Гори.

— Перше росли, тепер перестали . . .

Микола мовкне, але потім додає стиха:

З первовіку не було гір, лише вода . . . Така вода, гей би море без берегів. Та й Бог ходив водою. Але раз він уздрів, що на воді крутиться шум. — „Хто ти є?" — запитав. А воно каже: — „Не знаю. Живий єсьм, а ходити не можу." — А то був Арідник. Бог про него не знав, бо він був, як Бог, з первовіку. Дав Бог йому руки та й ноги і ходять вже разом оба побратими. От вкучилось їм все по воді ходити, схотів Бог землю зробити, а як дістати з дна моря глини — не знає, бо Бог все знав на світі, лише нічого не вмів зробити. А Арідник мав силу до всього — та й каже: — „Я бих туди пронир". — „Пронри". — От він пірнув на дно, згріб в жменю глини, а решту сховав до рота для себе. Узяв Бог глину, розсіяв. — „Більше нема?" — „Нема". — Поблагословив Бог ту землю та й почала вона рости. А та, що в роті у сотони, росте й собі. Росте та й росте, вже й рота розперла, неможна йому дихати вже, очі на лоба лізуть. — „Плюй!" — радить Бог. Зачав він плювати та й де лиш плюне, там виростають гори, одна вища за другу, до самого неба доходять. Вони-б і небо пробили, коли-б Бог не закляв. Відтоді перестали гори рости . . .

Дивно Иванові, що такі красні гори, такі веселі, а сотворив їх злий.

— Кажи, браччіку, далі, — просить Иван, а Микола знов починає:

— Арідник був здатний до всього, що надумав — зробив. А Бог, як що хотів мати, мусів вимудровувати в нього, або украсти. Поробив Арідник вівці, зробив си скрипку і грає, а вівці пасуться. Побачив Бог та й вкрав то-то в него і вже обоє пастушать. Що є на світі — мудроці, штудерація всяка — то все від нього, від сотони. Де-що лиш є — віз, кінь, музика, млин або хата, все вигадав він . . . А Бог лиш крав та давав людям. Таке то . . .

Раз Арідник змерз та й, щоб загрітись, вигадав ватру. Прийшов Бог до ватри і дивиться на вогонь. А той вже знає, чого він. — „Все ти, — каже, — у мене покрав, а цього не дам“. — Але дивиться Арідник, а Бог кладе вже ватру. Так йому стало досадно, що він озьмив та й плюнув у божу ватру. А з тої слини і знявся над вогнем дим. Перша ватра була без диму, чиста, а відтоді курить . . .

Довго Микола оповідає, а коли ненароком згадає чорта, Иван хрестить груди під кептарем. Микола-ж тоді плює, аби нечистий не мав над ним сили . . .

*

Занедужав Микола — і Иван замісць нього пильнує ватри. Проти вогню, на лаві, спить ватаг, а там в кутку, де неспокійно хвилюють тіні од бербениць, постогнує хворий. В чорнім котлі кипить вода, дим збивається вгору, під дах і вилітає крізь ґонти. Часом нечистий дихне у діру, і тоді дим з силою бухає та гризе очі, але то добре, бо неможна заснути. А сон налягає. Щоб одігнати його, Иван встромлює очі в живий вогонь. Він мусить сокотити вогонь, цю полонинську душу, бо хто знає, що-б сталось, як би не вберіг! Весела грань сміється до Ивана з-під важкого накладу і раптом чезне. Перед очима пливуть вже зелені плями, розпливаються у царинки, у смерековий ліс. По царинці ступають білі ноги Марічки. Вона кидає в поліг граблі і простягає до нього руки. І в ту мить, коли Иван ось-ось має почути мягке тіло Марічки на своїх грудях, з лісу виходить з риком ведмідь, а білі вівці мечуться вбік і одділяють його од Марічки. — „Ху, пек ті та цур! . . . Невже заснув?“ — Жар з ватри кліпає оком, ватаг хропе, а під чорним покривалом рухливих тіней стогне Микола.

Чи не пора варити кулешу на сніданок для вівчарів?

Иван виходить з стаї.

Тиша і холод обіймають його. Десь в загородах диха худібка, збились вовною вівці, слабо блищать біля застайок ватри. Вівчарки обступили Ивана, витягують залежане тіло, гребуться і труться до ніг. Чорні гори залляли долини, як велитенська отара. Вони вікують у такій тиші, що чують навіть дихання худоби. А над ними розстелилося небо, ця полонина небесна, де випасаються зорі, як білі овечки. Чи ще щось є в світі, опріч цих двох полонин? Одна послалась долом, друга горою, а між ними, як дрібна цятка, чорніє пастух.

А може нема нічого. Може ніч затопила вже гори, може зсунулись гори, роздушили усе живуще, і лиш одно Иванове серце глухо калатає під кептарем у безконечних мертвих просторах? Самота, як біль зубів, починає ссати йому серце. Щось велике, вороже, душить його, ця затверділа тиша, байдужний спокій, цей сон небуття. Нетерплячка стука йому до голови, за горло хапає неспокій — і, стрепенувшись раптом, він з криком, улюлюканням й зойком кидає собою у полонину, щоб серед ґвалту вівчарок, дико ревучим клубком зламати тишу, розбити ніч на скалки, як камінь шибку. Ов-ов-во! . . .

одзиваються збуджені гори . . . га-га-га . . . повторяють в трівозі далекі верхи, і знову зімкнулась розбита тиша. Вівчарки вертають назад, скалять до Ивана зуби та махають хвостами.

Але зробилось іще сумніше. Схотілось сонця, веселого шуму ріки, теплого хатнього духу, розмови. Жаль вхопив серце, солодка туга. Згадки почали його залпвати та хвилюватись перед очима. І раптом почув він тихе: „Ива-а!" Хтось його кликав. О! знову — „Ива-а! . . ."

Марічка? Де вона взялась? прийшла на полонину? Вночі? заблудилась і кличе? Чи може йому причулось? Ні, вона тут. Серце калатає в Иванових грудях, але він вагається ще. Куди йти? І знову, утретє, долітає до нього звідкись: „Ива-а!" . . . Марічка . . . вона . . . напевно . . . Він біжить навпростець, без стежки, туди, звідки чув голос, але стрічає лиш прірву, кудою неможна ні збігти, ані дістатись на полонину. Стоїть й заглядає у чорну безодню. Тоді йому робиться ясно: це його кличе лісна. І, хрестячи груди та озираючись лячно, він повертає до стаї.

Пора варити кулешу. В киплячий казан він сипле муку, крає її навхрест, і скоро запашна пара мішається з пахом диму. Ватаг потягається вже . . . починає дніти. Але хто його кликав? А може то була таки Марічка?

Його тягне подивитися ще, коли стало видніше. Йде в полонину. Холодні роси сідають йому на постоли, небо зачервонілось і зблідли зорі. Иван виходить на верх і раптом холоне. Де він? Що з ним? Куди ділися гори? Води обляли кругом полонину, потопили верхи, і полонина пливе самотою в безкрайому морі. Од Чорногори подихнув вітер, повні води хвилюються стиха, чутно, як невидиме ще сонце росте в глибині, а ось виткнувся з моря ввесь сивий верх, з якого стікає вода. Сильніше подихає холод, зростають вали на морі і верхи, один за другим, пробиваються з білої піни. Світ наче наново родився. Води постікали з верхів і ходять вже

під ногами, сонце простелило на небі свою корону і ось-ось покаже лице, а з стаї несеться сумний голос трембіти і будить із сну полонину.

*

Так літував Иван у полонині, аж поки вона не спустіла. Стекла маржинка назад в долини, розібрана хазяями, одтрембітали своє трембіти, лежать здоптані трави, а вітер осінній заводить над ними, як над мерцем. Лишились тільки ватаг із спузарем. Вони мусять чекати, аж згасне вогонь, той вогонь полонинський, що сам народився, неначе Бог, сам має й заснути. А коли і їх уже не стало, на засмучену полонину приволіклась мара та й нипає по стаї й по загородах, чи не лишилось чого для неї.

XVIII. Микола Вороний.

228. Паралелі.

Хто кохає край свій рідний
Для високої ідеї;
Я-ж кохаю не для неї,
А для того, що він бідний.

Хто любов свою до люду
Прибірає в пишні шати;
Я-ж не хочу прибірати,
Бо любов моя без бруду.

Хто шукає щастя-долі
У роскошах та пишанні;
Я-ж — у щирому братанні
Та в труді на ріднім полі.

Хто вклоняється природі,
Коли їй складає оди;
Я-ж співець тії природи
При кожнісінькій нагоді.

Хто з тріюмфом в честь Ваала
Віддає красу в наругу;
Я-ж в душі ховаю тугу
За красою ідеала.

Хто від запалу кохання
Вміє вчасно затриматись;
Я-ж кохати і кохатись
Рад до власного сконання.

Хто сміється для звичаю,
Хоч йому на серці й нудно;
Я-ж сміюся привселюдно,
Бо веселу вдачу маю.

Хто привик пісні складати
За-для слави та поваги;
Я-ж складаю для розваги.
Як нема з ким розмовляти.

Хто, як рифми розбредуться,
Все натхнення дожидає;
Але я . . . та хто їх знає,
Звідкіля вони й беруться!

229. Ти не моя!

Нехай з-поміж усіх ти мов зірниця сяєш,
Хай цінний скарб краса твоя,
І чарами її ти всіх собі скоряєш . . .
Та коли ти Вкраїни не кохаєш —
Ти не моя.

Нехай у грудях ти чудове серце маєш
І серце те усіх звабля,
Бо всіх до нього ти ласкаво пригортаєш,
Та коли ти Вкраїни не кохаєш —
Ти не моя.

Нехай ти розумом всю землю оглядаєш
Згори, мов сміливе орля,
А стріхи рідної не бачиш і не знаєш
Та коли ти Вкраїни не кохаєш —
Ти не моя.

Нехай за правду в бій ти чесно виступаєш,
Нехай не жалуєш життя,
А кривди нації в душі не відчуваєш
Та коли ти Вкраїни не кохаєш —
Ти не моя.

Ти не моя, — хоч, може, й не гадаєш,
Який тобі далекий я,
І ти мого жалю напевно не пізнаєш . . .
Та коли ти Вкраїни не кохаєш —
Ти не моя!

230. Я її в домовину живу поховав . . .

Я її в домовину живу поховав
Без процесії, без похорону.
Не читав псалтиря, молитов не співав
Не було і посмертного дзвону;
Тільки пугач кричав, тільки вітер ревів,
Похоронний виводили спів.

Ніч зловіща була, як безодня, страшна.
Жовтий місяць дивився із хмари,
Мов обличчя мерця . . . І та хвиля сумна
Була хвилею лютої кари.
„Вічну память“ у лісі десь вовк завивав,
Як її в домовину живу я ховав.

Довга вічність пройшла за ту хвилю одну . . .
Власне серце я видер руками
І до неї поклав у холодну труну,
І стояв і дивився без тями.
Чи я знав, що чинив! чи чого я хотів —
Сам собі я тоді пояснить не умів.

І скінчивши злочинство, ногою став я
На руйновищі щастя булого;
Скамянілий стояв без думок і чуття, —
Не було в мені місця живого,
Не зітхав, не ридав і волосся не рвав,
Наче памятник я мовчазливий стояв.

Я її в домовину живу поховав
Без процесії, без похорону.
Не читав псалтиря, молитов не співав,
Не було і посмертного дзвону;
Тільки пугач кричав, тільки вітер ревів,
Похоронний виводячи спів.

231. То літньої ночи було . . .

То літньої ночи було, на Дніпрі . . .
Чудової теплої ночи!
Горіли брилянти в небеснім шатрі,
І очі зоріли дівочі . . .
То літньої ночи було, на Дніпрі . . .

Як тихо та любо було навкруги! . . .
Все лагідним сном спочивало,
На гори, долини, Дніпра береги
Розкинула ніч покривало . . .
Як тихо та любо було навкруги! . . .

І серце спочило в щасливому сні . . .
Трівоги його не лякали,
Розмова солодка і очі ясні
Голубили і колисали . . .
І серце спочило в щасливому сні . . .

Як буря, хвилина страшна надійшла!
І серце немов яка сила
Схопила в обійми, кудись понесла
І довго, шалено крутила . . .
Як буря, хвилина страшна надійшла!

То літньої ночи було, на Дніпрі . . .
Чудової теплої ночи!
Горіли брилянти в небеснім шатрі,
І очі зоріли дівочі . . .
То літньої ночи було, на Дніпрі . . .

232. Гей, хто має міць . . .

Гей, хто має міць
Грізних блискавиць, —
Той уміє з бою брати,
В саме серденько влучати
Молодих орлиць!

Гей, хто має дар
Викликать пожар
В душах піснею палкою, —
Той засяє над юрбою
Сонцем з-поза хмар!

Гей, хто вільний світ
Любить з юних літ, —
Той зустріне всюди, всюди,
Де за волю б'ються люди,
Ласку і привіт!

Гей, кому що-мить
Серденько болить
За народ за край коханий, —
Той робітник пожаданий,
Знає, що робить!

233. Уночі.

Надо мною скрипки плачуть,
Скрипки плачуть надо мною уночі;
Надо мною круки крячуть,
Круки крачуть і регочуться сичі.

Скри: и плачуть: „Необачний!
Необочний, нащо ти згубив свій рай?
Ситий щастям ти, невдячний,
Ти, невдячний, чи беріг його — згадай?“

Круки крячуть: „Кари-чари,
Кари-чари підуть скрізь, де підеш ти:
В гори, в ліс і на базари, —
На базари світової суєти.“

— „Може вернеш знов до неї?
Знов до неї?“ — так сичі кричать мені,
І що є снаги моєї
Я гукаю: Ні!

234. Хмари.

Сунуться, сунуться хмари,
Темні, брудні,
Наче злих фурій отари,
Мов ті привиддя, страшні.
Вітер гуде, завиває,
Гилля зелене ламає,
Цвіт молодий обриває —
Цвіт на весні.

„Сонечка, сонечка з неба,
Світла й тепла!
Жити нам, житоньки треба! . . .
Весно . . . ти нас завела . . .“
Туже зелена діброва,
Плаче травиця шовкова,
Хилиться квітка чудова —
Квітка мала.

Сунуться, сунуться хмари —
Думи сумні.
Де-ж ви поділися, чари,
Мрії щасливі, ясні?
Чи вже вам більш не рясніти
А чи, як зірвані квіти,
Вянути тільки й марніти
В серці на дні?

235. Рубіни.

Одкриваються рани —
Давні рани, нудьгою розятрені знов . . .
І червону, гарячу, мов полумя, кров
Вже не стримує зілля омани.
Одкриваються рани . . .

Рани, серця рубіни!
Ви — єдиний той дар, ви — той скарб жебрака,
Що дала йому з ласки кохана рука
На розстанні в останні хвилини.
Рани, серця рубіни . . .

О, рубіни червоні!
А хто-ж вам дав багровість і полиск огня?
Моя гордість . . . ображена гордість моя,
Що тримала мій гнів на припоні.
О, рубіни червоні . . .

236. Лілеї.

Лілеями сумними, злотоокими
Цвітуть у серці давні почуття;
Лілеями минулого життя
Встають вони з безодні забуття —
Такими ніжними, такими одинокими . . .
Колись вони в гармонії буття
Бреніли тонами піднесено-високими,
Акордами могучими, глибокими!
Діждався я тепер їх вороття
Лілеями сумними, злотоокими . . .

237. Соловейко.

Розцвівся пишно мій садок:
Рясна черемха і бузок,
І яблуневий цвіт
В своїм убранні молодім
Блищать на сонці золотім
І шлють йому привіт.

Барвінок стелеться в траві,
В зеленій свіжій мураві
Рясніють квітоньки
Жовтогарячі, голубі
І срібні, з ними-ж у юрбі
Конвалій пелюстки.

Ставні, поважні явори,
Дуби, зіпнявшись догори,
Красують мовчазні.
Заледви вітер побіжить,
По їх верхах зашамотить
І зникне в гущині.

Цвіте, буяє рідний край,
Немов казковий, тихий рай
Фантазії і снів!
Ось чую — що то ляскотить,
В яснім повітрі аж дзвенить?
То соловейків спів:

„Прийшла весна, прийшла красна,
Роскішна, люба, чарівна,
Тепло і світ несе вона,
Розбуджує од сна!

Живімо-ж всі, поки життя
Дає нам світлі почуття,
Хвилини щастя, забуття —
Не буде вороття!

Радіймо всі — весна прийшла.
Вітаймо сонце, що тепла
Дає для мушки і стебла, —
Хвала йому, хвала!“

Так соловейко щебетав,
А я сидів та сумував,
Мене не тішив спів —
Туманом мій повився зір,
Мов темна ніч, важкий докір
В душі моїй бренів.

Вітай, бажаний гостю мій,
Але, на жаль, спів любий твій —
Це пісня не моя.
Бо звик ти очі закривать,
Коли почнеш пісень співать —
Цього не вмію я.

Роскішний край мій у ярмі,
Мій люд — невольники німі, —
На їх устах печать.
Чого од них навчився я,
Те пісня й оддає моя:
Умію я . . . ридать!

238. До моря.

Чолом тобі, синє, широкеє море!
Незглибна безодне, безмежний просторе,
Могутняя сило, — чолом!

Дивлюсь я на тебе — і не надивлюся,
Думками скоряюсь, душею молюся,
Співаю величний псалом.

Міцне, необорне! . . . Ні грому, ні хмари
Не страшно тобі, не боїшся ти кари, —
Само собі вищий закон!

Звабливе, роскішне! В тобі й раювання,
І мрія солодка, і втіха кохання,
І любий та лагідний сон . . .

Прийшов я до тебе змарнілий та бідний,
Проте-ж не чужий, але близький та рідний,
Тобі бо віддавна я свій.

І ось я з тобою душею зливаюсь,
В просторі блакитнім на хвилях гойдаюсь,
Втопаю в безодні твоїй! . . .

Як ти, неосяжне, хистке, таємниче,
Як ти, чарівливе, як ти, бунтівниче, —
Така-ж і душа у співця.

Тому і до тебе вона так прихильна,
Що пут і кайданів не зносить і, вільна,
Бурхає, як ти, без кінця.

239. Requiem aeternam.

Вічний спокій... О, Боже ласкавий!
Знайде тіло натруджене спокій
В домовині глибокій . . .
А душа? О, премудрий і правий!
Чи даси ти їй спокій?

Чи даремні були її муки,
Сподівання і мрії надземні,
Її сльози таємні
І до тебе простягнені руки . . .
Чи даремні, даремні?

Ні, мій Боже! Проглине безодня
Тільки память, а душу не зможе.
Тьму душа переможе.
Хай же діється Воля Господня, —
Все в руці Твоїй, Боже!

Вічний спокій... Не спокій могили,
А від злоб і трівог чистий спокій
В просторони високій,
Спокій вищої, творчої сили —
Вічний спокій . . .

*

. . . .
Боже сильний! Боже правий!
В сяйві ясному, святому,
Золотому.
В царстві вічности і слави
Дай душі цій одинокій
Вічний спокій.

Пригорни її до лона,
Як укохану дитину;
Як перлину
Прилучи до свого ґрона
Духів чистих, сил небесних
Безтілесних . . .

І нехай у спільнім хорі
Так, як тут вона співала —
Умлівала,
Заспіває в смутку, горі
Пісню змученому краю
Там, у раю.

. . . .

Вічний спокій, вічний спокій
    Дай їй, Боже.
І в безмежности глибокій,
    Зореокий,
Стрінь її Ти любо-гоже;
Там, в обителі високій
Привітай її, ласкавий
    Боже правий,
І даруй їй вічний спокій,
    Вічний спокій . . .

XIX. Богдан Лепкий.

240. Осінній краєвид.

Короткі дні, а довгі ночі,
І сонце світить та не гріє,
Мов знемоглося. Вже з півночи,
З лісів, холодним вітром віє.

Поля наїжились стернею,
Мов проти зимна кожухами,
І сірі хмари над землею
Повисли мокрими ряднами.

Усе таке брудне, погане,
Таке ослизле, болотнисте,
Таке важке, ліниве, пяне,
Безбарвне, сіре та безлисте —

Аж сум глядіти. Лиш часами
На хвилю сонце усміхнеться,
Або у лузі між кущами
Забута птаха відозветься,

Як спомин літа.

241. Холодна хвиля плеще.

Холодна хвиля плеще
Об круті береги,
І очерет шелеще,
А хвиля плеще, плеще
І бється без ваги
Об камінь.

На хвилі місяць грає
Симфонію без слів.
З хвиль кучері сплітає,
Жемчуг переливає,
Симфонію без слів
Співає . . .

„Чарівна ніч, чарівна,
Над річку враз ходім.
Ти будеш, як царівна,
Русалкам водним рівна,
Ріка буде наш дім —
Ходімо!“

242. Снишся мені.

Снишся мені так живо, ясно,
Лиш дуже рідко. Тії сни
Щось мають з сонця і з весни,
З днів молодечих . . .

Встану рано,
Зирну в вікно — там дощ, погано,
А на душі так любо, красно,
Так запахучо, як в городі,
Де розцвітаються лелії
Журчить потік, співають соловії,
Бренять бджілки . . .

Та годі! годі!
Минулися надії — мрії,
Не буде другої весни,
Пропала дійсність, тільки сни
Мені остались . . .

Снися-ж, сни,
Моя нездійснена надіє,
Як найвірніше. І весну,
Змарнілу молодість мою
Мені нагадуй . . .

Аж колись
З тим сном про тебе я засну.
На вічний сон . . .

243. Серце, як хору дитину.

Серце, як хору дитину,
Смутком розбите в долині,
Радо я ніс в полонину
сині.

Там його сестри ялиці
Щиро лічили, плекали,
Лили бальзами живиці,
Шумом до сну колисали.

Там йому птахи у днину
Співи співали сердечні,
Зорі в вечірню годину
Речі вели безконечні.

Там воно знову до себе,
До сил, до життя приходило,
Знову зривалось до тебе,
Тішилось, ждало, тужило.

Нині безсильні для мене
Гори, верхи, полонини,
Даром я двигав студене
Серце до вас, аж з долини.

Вже ви не маєте сили
Тої, що перш надо мною.
Даром ви чари творили
Вдень і нічною порою.

Прежнього не повернули
Жизні ви не воскресили,
Скілька пісень лиш натхнули,
Й ними мене звеселили.

Даром те сонце весняне
Гріб огріває і світить, —
Мрець із могили не встане,
Зійдуть на ній хіба квіти.

244. Мрії розвіяні.

Мрії розвіяні і недомріяні,
Радощі, бачені в сні,
Сльози розкочені, квіти столочені —
Я переллю в пісні.

Най не кінчаються, в слові пишаються,
Хоч проминули в життї,
Той, хто їх виплекав, виспівав, виплакав,
Радо спічне в забутті.

245. Сповідь землі.

Погасло сонце. Світ померк
Ніч звільна наступає,
Вже непрозримий сірий смерк
Всю землю обнімає.

І вже глухий, глибокий шум
Несеться по-над гаєм,
Блукає безнадійний сум,
А радість утікає.

Від лісу йде голодний вовк,
Глядить в село і виє.
Останній гомін дня замовк,
І пітьма землю криє.

І починається нічна
Хрестів і піль розмова,
І сповідаються поля
Та слухає діброва.

Говорять, що від тисяч літ
Людей живими жерли,
Що висисали кров і піт,
А люди в нужді мерли.

Що всю з них силу, волю всю
Виманюють зрадливо,
І за офіру пресвяту
Дають ничтожне жниво.

А люди роблять ніч та й день,
А піт все ллється, ллється,
А смерть рубає їх у пень,
А доля з них сміється.

„Прости, о Господи, прости,
І не карай жорстоко!
На непростимії гріхи
Примкни ласкаве око!“

— — — — — —

І сповідалася вода
Спокійна і дрімуча,
Що літом на поля ішла,
Як смертоносна туча.

Що не вважала, скільки мук
На ті поля поплило
З кервавих, бідних, хлопських рук,
Нім збіжжя зародило . . .

А люди роблять ніч та й день,
А піт все ллється, ллється,
А смерть рубає їх у пень.
А доля з них сміється.

Прости, о Господи, прости
І не карай жорстоко!
На непростимії гріхи
Примкни ласкаве око!“

— — — — — —

І сповідалися ліси,
Гаї, діброви, зруби,
Що людям не в хосен росли,
А тільки для їх згуби;

Що порохнявіли хати,
Що двері облітали,
Що розсипалися хрести,
А дерева чекали;

Що діти синіли в хатах
І з зимна костеніли,
Як безприютний, хворий птах,
Вони-ж їх не огріли . . .

А люди роблять ніч та й день,
А піт все ллється, ллється,
А смерть рубає їх у пень,
А доля з них сміється.

„Прости, о Господи, прости
І не карай жорстоко!
На непростимії гріхи
Примкни ласкаве око!“

— — — — — —

І починається грізна
Старих могил розмова,
Сідає біля них німа
Смерть — і слухає слова.

Могили стогнуть: „В ніч і в день
Не маємо спокою,
За біль, за муки, за огень,
Що вкрили ми собою;

За сором, зраду, за розбій,
Що серце з груди дерли,
За потолочення надій
Людей, що дармо мерли,

Що йшли крізь власний, лютий скон
До слави і до волі
І западали в вічний сон,
Не дочекавшись долі;

Що слава на мечах лягла,
В керваве смерти ложе,
Що правди на землі нема,
Прости, прости нам, Боже!“

А нарід бється ніч та й день,
А кров все ллється, ллється,
А смерть його рубає в пень,
А доля лиш сміється!

Великий гріх, велике зло,
Гряде велика кара!
Хиляєсь дуб, дріжить стебло.
І суне чорна хмара.

*

Така ніч сірих наших піль
Мене на світ родила
І ввесь свій смуток, ввесь свій біль
На серце положила.

*

Колисав мою колиску
Вітер рідного Поділля
І зливав на сонні вії
Степового запах зілля.

Колисав мою колиску
Звук підгірської трембіти,
Що від неї зорі млїють,
І росою плачуть квіти.

Колисав мою колиску
Голос недалеких дзвонів.
І веселий спів весільний.
І сумний плач похоронів.

Колисав мою колиску
Крик неволеного люду,
І так в серце вколисався,
Що до смерти не забуду.

246. Гостина.

Я спізнився до поїзду.

Воно й не могло бути инакше. Незнайома дорога, чужі коні і придуркуватий візник — як же тут заїхати на час?

Пів милї перед двірцем виняв я з кишені годинник і, тримаючи його в руках, підганяв парубка: їдь, Федьку, швидче, бо буде пізно!

„Але де! — перечив він, потрясаючи кудлатою головою, — як я колись тут із панночкою їздив, то сонце було геть-геть — і ми не спізнилися. А нинї? Адіть, де соніњко!“

І він показав бичівном позад себе так, що мало менї очей не вибрав!

„О! Що-йно з полудня ступило.“

„А коли-ж ти їздив? — питаю.“

„Коли? Аво, якось зімою.“

„Та зімою, небоже, сонце хутше заходить, як тепер.“

„Та що з того?“

„Як то що? Значить, не чекай аж зайде сонце, тільки їдь, бо буде пізно.“

Ми не могли порозумітися. Мій Федько обставав при своїм, що, мовляв, „колія“ відходить тоді, як сонце зайде. Та й вже.

Я підождав якої чверть години і обіцяв йому „корону“, як на час заїде, а коли й то не помагало, взяв батіг, і як знав та міг, поганяв коней. Але коні не були скоріші від Федька, і ми як-раз приїхали, коли поїзд відїхав.

Двірець стояв посеред поля і в ньому під ту пору, крім чорного, старого пса, не було нікого. Ждальня, зачинена на ключ, бюро також, роби, що хоч!

Сів я на лавку та й жду. Передо мною шини, направо і наліво біжать, як би здоганяли себе.

На закруті зливаються в одну сіру смугу і гинуть.

По обох боках поля! Одні зорані, другі вже засіяні, треті вкриті стернею. Часом птах перелетить над ними, часом заяць шульне стернею і — тихо.

Видно, як вечір спускається на землю . . .

Посидів я, подумав, а далі встав і почав напрасно добуватися до ждальні.

„А який там дідько розбиває двері! — зверещав жіночий, писклявий голос ізгори. — Поїзд відїхав та й спокій!“

„Я хочу підождати до другого“, — кажу.

„Другий не йде аж завтра. Тут уночі ніякі поїзди не ходять.“

„Дивне диво! — думаю собі. — Такий рух, а поїзди тільки в днину ходять.“

Але той самий жіночий голос пояснив мені, що тут, зараз за селом, у темній долині є такий непевний міст, що може кожної хвилі впасти; туди ніччю ніякі поїзди не ходять.

Я хотів далі випитуватися, але вікно над моєю головою зачинилося з лоскотом, і я довідався тільки, що незабавом верне сам пан начальник із села і скаже, що буде треба.

Чекаю я на того начальника. Де які розклади їзди були — поперечитував, де які оголошення висіли, по десять разів оглянув, аж врешті і начальника діждався.

Був то просто старий будник, що повнив на невеличкому двірці службу і урядника і касієра, а як треба було, то і клунки до поїзду подавав. Від нього довідався я, що тут справді збудували такий поганий міст, що вже раз валився; тепер його перед кожним поїздом докладно оглядають, і тому туди вночі ніяка залізниця не ходить.

„А що я тут бідний до завтра буду робити?“ — питаю пана начальника.

„Га! Робіть, що хочете. Було не спізнятися. Ліпше приїхати годину скорше, як хвилю пізніше.“ — відповідає з учительською повагою. — „Найліпше їдьте до села. Там переночуєте у дворі або на приходстві, а завтра до поїзду.“

Це була справді одинока рада.

„А як же те село називається?“

„Підберезе.“

„Підберезе? То чудово! Тут мій товариш священиком“ . . .

„Гей, Федьку! Завертай коні! Їдемо до Підберезя.“

За хвилю я знов сидів Федькові за плечима і наглив його, щоб їхав швидче, бо люди полягають спати. Федько знов крутив кудлатою

головою і казав, що він там їздив недавно з панотцем і було далеко пізніше, а не спали.

„Коли-ж ти їздив?“ — питаю.

„На празник“, — відповідає спокійно Федько.

Приїхали ми до Підберезя вночі. Допитали до попівства — заїздимо. З комина куриться і в однім вікні світло. — Славити Бога! Видно, що не поснули. Зліз я з того поганого возиська — йду. В городці — дивно. Ніби якісь грядки, ніби квіти, але все те запущене, заросле, як образ намальований і замазаний. Так само в хаті. Видно достаток, видно порядок, нема ладу.

Якоюсь пусткою віє з того дому.

Так буває, коли вернемо з далекої дороги.

Застанемо усе вимите, вичищене, відсвіжене, а все-ж не таке, як треба.

Розглядаючись по хаті, запримітив я над фортепяном жіночий, гарний портрет і що-йно тоді згадав, що мій товариш вдовець.

Він жив з жінкою коротко, і вона вмерла нагло і ненадійно.

Спомин той вразив мене немило, і я почав було жалувати, що заїхав туди, аж двері до гостинної відчинилися, і на порозі появився мій колишній товариш. Був великий і жвавий та держався молодо.

Лиш над чолом, між густим, чорним волоссям сріблилися білі нитки. Так „иноді“, зараня вдарить мороз і сріблиться на зеленій, здоровій траві.

„Гора з горою не зійдеться! — кричав, вітаючи мене. — От і не вір же тут бабським повіррям! Мене від самого ранку свербіла права долоня — аж оце ти приїхав. Спасибіг! — говорив, трясучи моєю рукою. — Спасибі, що не забув про мене і поступив до бідного пустинника. А я думав, що ми хіба на другім світі побачимося.“

„Там своєю дорогою, а тут своєю, — відповів я, стискаючи його холодну руку.

„Звідкіля-ж ти їдеш? Ага! Певне від свояків. Мабуть спізнився до поїзду. Воно у нас лучається дуже часто. Задержують чоловіка від сніданку до підвечірку, а потім під ніч пускають на волю божу. Та не даром кажуть: нема злого, що-б на добре не вийшло. Як-раз завдяки тій своєрідности я нині тебе бачу. Правда?“

„Ти вгадав“, — і я оповів йому пригоду. Він слухав, дивлячися на мене лагідними, голубими очима, які нагадували мені мої давні літа. Не раз дивились ми отак один на другого щиро і просто, не

маючи що перед собою скривати. Тільки нині запримітив я на тих ясних зіницях якусь легку опону з мрії і смутку.

А перше були вони такі ясні та чисті, такі прозорі, як гірська криниця при дорозі.

„Але чекай! Ти певно голодний, а я харчую тебе словами. Марто, Марто! — кликнув, відчиняючи до пекарні в стіні прорубане віконце. — Подайте нам чаю, хліба з маслом та яєць, бо маємо голодного гостя. Тільки скоро!"

За підвечірком не могли ми наговоритися. Школа, товариші, учителі, чого ми не переговорили за ту коротку годину! Показалося, що багато з товаришів померло, і то таких, що думали як найдовше жити. Де-які поженилися.

„А де-яким, — замітив мій товариш, — уже й жінки померли."

Я не відповів нічого, тільки завзято взяв гризти суху, як старе лице, поморщену булку. Думаючи над тим, як би відвернути розмову від немилої теми, почув я в сінях важке ступання, як би дві довбні по підлозі били. Потім клямка так жалібно заскрипіла, як би її коваль кліщами відривав, і в їдальню увійшла Марта, велика, груба, відцвітаюча жінка.

Я понурив голову над чарку мутного чаю, але чув на собі, як нарід каже, якісь недобрі очі.

„Єгомость! А що буде з вечерею? Почтарь не привіз мяса."

„Ну, то заріжте курку", — відповів коротко господарь, а з його голосу і з рухів видно було, що хотів позбутися її як найскорше.

Марта ще раз глянула на мене і на нього, обернулася і вийшла, зачиняючи з такою силою двері, як би їх більше ніхто не мав відчиняти.

„Ну, ну! І ми так ненадійно стрінулися. Ще раз дуже тобі дякую, що поступив до мене. Зробив ти мені велику приємність."

Потім узяв мене під руку і водив по кімнаті, розповідаючи про своє життя. Нарікав, що не має доброго сусідства, що нема з ким починати якої небудь народної роботи, що, одним словом, життя склалося не так, як ждалося.

„І скажи-но ти мені, що дійсність ніколи не може бути така, як мрія. А то ніколи! Погадати собі, ах коли-б то воно так, або сяк. І ось, станеться, як ти гадав. А порівняєш те, що є, з тим, що ти собі подумав, і вийде не те. Не те, мій товаришу, не те!"

На вечерю їли ми курку, що ради моєї гостини понесла смерть. Насилу давав я їй раду, така стара була і пересушена.

Запримітив це господарь і було йому немило. Він не видержав, і коли Марта принесла на брудному підносі не дуже чистий чай, він

сказав, здержуючи насилу свій гнів: „Що у нас нічого ніколи не може бути так, як у людей! І чи то така велика штука спекти дурну курку?“

„Е-ет! — відповіла Марта, — єгомосцеві трудно догодити!“

Потім пішла до шафи, найшла дві зовсім неподібні до себе чарки, поставила їх перед нас і вийшла.

„О! Бачиш, яка! — сказав з жалем мій товариш, показуючи на кухонні двері. — Слова сказати неможна, бо ображається; пані!“

Та при вині ми скоро якось забули і про суху курку і про товсту кухарку та балакали далі, як би хотіли перебалакати все, що сталося в часі нашої розлуки; немов боялися, щоб не поминули чого, якої-небудь дрібнички. І здавалося мені, що ми не розставалися зовсім, що мешкаємо собі далі разом, як колись за шкільних часів, і балакаємо.

Не счулися ми, як із стінного різьбленого годинника вискочила маленька зозулька і, як би покривляючися якійсь правдивій зозулі, викукувала 11-ту годину.

„Марто! Стелити!“ — крикнув до кухонного віконця молодий панотець.

„Де?“ — спитав знайомий жіночий голос.

„В гостиннім покою. А швидко!“

Крізь зачинене вікно бурмотів той сильний голос: „Усе швидко та й швидко, так як би чоловік мав десять рук. Їй!“

„Пошукаємо для тебе свічки, — почав мій товариш, відвертаючи мою увагу від немилого бурмотіння. — А води дати тобі також?“

„Дай, коли ласка. Хоч я, кажучи правду, не з гусячого роду.“

Забрали ми свічку й воду та пішли до спальні.

Була то невеличка вузька кімната з одними тільки дверми і з одним вікном, а вікно вибігало на городець. Під двома сліпими стінами стояли два ліжка з високими заплічниками. Одно було постелене, а друге було неткнуте.

„А ти чому не казав собі другого ліжка постелити? — питаю. — Були-б ми далі говорили.“

„Того ліжка не стелиться“, — відповів коротко.

І справді те ліжко виглядало, як би його від довшого часу не рухано. Над ним, на стіні, висів жіночий, ненакручений годинник, а біля нього стояли маленькі, білим кожушком виложені черевички. Крізь вікно видн обуло скілька дерев, за ними — паркан, за парканом церква, за церквою знов паркан, а далі цвинтарь із громадою

деревляних хрестів і з одним камяним, що стояв між ними, як жіноча біла постать із витягненими безрадно руками. Над тим усім осіннє небо з кількома звіздами і місяцем, що борікався з навалою хмар. Від дерев, від церкви і від паркану падали чорні тіні, а від місяця сипалося срібло. Як хмари перемагали його, то й срібло меркло, а як він перемагав хмари, то й срібло мерехтіло ясніше.

Я відчинив віконце, і на нас дунуло холодне вохке повітря.

„Ти спиш при відчиненім вікні?“ — спитав мій товариш, і я уперше запримітив на його лиці дивний неспокій.

Замісць відповіди я спитав: „А ти ні?“ і почав розбіратися.

За хвилю лежав я в ліжку, любуючися відпочинком по кількагодинній їзді. Мій товариш сидів у ногах і ми говорили далі, як други, що, стрінувшися по довгій розлуці, не можуть наговоритися доволі. А на моє диво запримітив я, що мій співбесідник забувався: не відповідав на питання, або відповідав не до речи, був розсіяний і невважний. В його лиці, в голосі, в цілій появі малювалися якесь дожидання, непевність, трівога.

Ось вітер рушив занавісою при вікні, і він зблід; ось зашелестів листок, спадаючи згалузки, а йому кров ударила в лице; ось якийсь шелест пішов по сальоні — і він зірвався на рівні ноги. Стояв, вдивляючись у відхилені двері і вслухуючися в нічну тишу.

Втім — якийсь згук. Як би хтось злегка потрутив клявіші.

„Може кіт“, — кажу, щоб що-небудь сказати.

„Не держу котів.“

„То може струна так сама від себе: на зміну повітря.“

Хвиля тихо. А потім знову той сам звук — і мій товариш, не попрощавшися зо мною, зникає в темряві гостинної кімнати і зачиняє за собою двері.

Свічка гасне. Місяць криється в хмарах, робиться зовсім темно.

„Дивно! — думаю собі. — Звідки та нагла зміна? І що воно має значити?“

Перевертаюся з боку на бік і не можу заснути. Часом здається мені, що за стіною хтось грає і так тихо, як би муха над струнами бреніла. Підношуся, слухаю, тихо . . . Тільки вітер свище, хитаючи дзвонами в недалекій дзвіниці. Лягаю знов і конечне хочу заснути. Вже чую, як повіки звільна опадають на очі і як гадки кануть у якусь бездонну пропасть. Втім . . . Якісь зітхання в сусідній кімнаті, якісь стогони. Сідаю і насторошую уха . . . Ніщо . . . То скрипить певно відчинена брама на цвинтарь

Врешті починає падати осінній дрібний дощ і його одностайне і безнастанне цяпання по даху дому і по шибах вікна вколисують мене до сну.

*

Коли я збудився, був білий день. Не білий, а сірий, бо дощ пустився на добре.

Надо мною стояв мій товариш у новій рясі з молитовником у руці.

„Іду до церкви, — говорив тихо і мов несміло. — Не гоню тебе, але як хочеш на час заїхати, то збірайся. Бувай здоров!“

Попрощався сердечно.

„Ще раз дякую, що поступив. Зробив ти мені велику ласку. За той один вечір я пережив цілу молодість. Дай Боже побачитися вдруге.“

Стиснув мене кріпко і вийшов. Від порога вернувся. Був блідий, очі мав мутні, невиспані.

„Вчора — я — не попрощався з тобою. Не гнівайся. Але бачиш, є речі, які не снилися фільософам.

„Вона була у мене. Звідтам, — тут показав на цвинтарь. — Приходить часом і грає. Довго . . . Є речі, які . . .“

Решту заглушили дзвони.

*

В залізниці стрінув я священика з сусідства. Перемоловши політику, зійшли ми на людей.

„Дивний чоловік — той ваш товариш, — почав панотець. — Часом нічого. Освічений, мудрий, а часом як би йому щось бракувало. Серед розмови, серед вечері зірветься і їде, не знати чому і по-що. Чи вірите, що він від року не ночував по-за домом. Прийде його година, то щоб дощ, щоб темрява, щоб не знати що, збірається і їде. Навіть не пробуйте задержувати. Дивак.“

XX. Василь Стефаник.

247. Моє слово.

Білими губами у-півголос буду вам казати за себе. Ні скарги, ні смутку, ні радости в слові не чуйте!

Я пішов від мами у біленькій сорочці, сам білий.

З білої сорочки сміялися. Кривдили мене і ранили.

І я ходив тихенько, як біленький кіт.

Я чув свою подлість за тихий хід, і кров моя дитяча з серця капала.

А спав я у наймленій хаті посеред брудних туловищ, сплетених розпустою.

Листочок білої берези на сміттю.

Я скинув мамину сорочку. Мій дитячий світ і далеке покоління мужицьке лишилося за мною.

Передо мною стояв новий світ, новий і чорний.

Я ловився за його поли, а він згірдно глядів на мене.

Як жебрак маленький.

Я занімів був із болю. І мовчав я довгі, довгі роки.

Мої слова невимовлені, мій плач недоплаканий, мій сміх недосміяний!

Лягли ви на мене, як лягає чорне каміння зламаного хреста на могилу в чужині!

Я найшов товаришів.

Вони погодилися з новим світом. Я говорив їм про мій покинений і про новий, що кривдив нас.

Казали, що брешу.

А я рвався і падав у болото із знесилля і не уступав.

Сказали, що я брехун іще раз. І покинули мене.

А як я плакав, то мама ридала:

Ти сам з собою будь, бо пани тебе не приймуть. Не покидати було мене.

І лишився я, як корч лугу серед поля.

Я сидів посеред піль.

Мої думки снувалися довгими скибами плодючої ріллі. Ссали землю і годували мене самотою.

І ще приносили солоний піт і тихі пісні, що снувалися за орачем, за плугом і за погоничем. І поїли мене тим спокоєм, що мріє над ярмами волів у плузі.

Бачив я ще маленькі огники між маленькими пастухами і вівці по полю.

Я тут буду, як буйний вітер, панувати, засціваю свою пісню!

Я сотворив собі свій світ.

Праворуч мене синє поле і чорні скиби і білий плуг і пісня і піт солоний.

Ліворуч чорна машина, що з червоного рота прокльоном стогне.

А в серці моїм мій світ, шовком тканий, сріблом білим мережаний і перлами обкинений.

У своїм царстві.

Буду свій світ різьбити, як камінь.

Слово своє буду гострити на кремені моєї душі і намочене в труті-зіллю пускати буду наліво . . .

І слово своє ламати буду на ясні соняшні промінчики і замочу його в кожній чічці і пускати буду направо.

А свій камінь буду різьбити все, все! Аж на могилу свою його покладу, як мертву красу.

А вишня в моїх головах візьме всі мої болі на свій цвіт.

А в своїм світі я жию, жию!

Як безумний бреду хмарою своєї фантазії.

Сто раз розпускаю сили своєї душі, аби далекими світами відшукали мені щастя моє.

По тихім ставу моєї минувшини пливуть неводи сердечних моїх бажань, аби виловити всі ясні хвилі життя мого.

Але неводи рвуться і не годні нічого зловити.

Вертають до мене помучені і без нічого — як мужики з лану.

І я смутний дрімаю на хмарах.

А як грім трісне, то я здіймаю чоло вгору наново.

І лечу, лечу на чорних хмарах . . .

Золотою стрілою прорізую світляні висоти.

В чорний чупер ховаються звізди, як у чорну хмару.

Студені хмари від моїх очей теплим дощем спускаються на землю.

Але сонця дійти я не годен.

І падаю з високости в долину.

Як старий жовняр деревляними ногами блукає, так я блукаю.

А крила гояться, і я знов лечу до сонця, до щастя.

І знов ріжу зводи небесні і падаю.

Я був щасливий.

Коли я дивився дитиною на мамині очі, як по них сунулися тихесенько пречисті хмарки щастя — я був щасливий.

А тепер на ті очі смерть долоню поклала.

А я шукаю щастя під небом і падаю . . .

248. Дорога.

— Я йду, йду, мамо.

— Не йди, не йди, сину.

Пішов, бо стелилася перед його очима ясна і далека.

Кожні ворота минав, всі білі вікна.

Любив свою дорогу. не сходив з неї ніколи.

У днину вона була безконечна, як промінь сонця, а вночі над нею всі звізди ночували.

Земля цвіла і квітами своїми сміялася до нього. Він їх рвав і затикав у свій буйний волос.

Кожна квітка кидала йому одну перлу під ноги.

Очі його веселі, а чоло ясне, як керничка при пільній дорозі.

Аж людей спіткав.

Вбиті по коліна в землю вони у безтямній многости падали і здіймалися.

Чорними долонями стручували піт з чола і великими руками ловилися землі.

Втома валила їх, вони душили за собою свої діти і ревіли з болю.

Здіймалися і падали.

А ніч клала їх в сон, як каменів, одного коло одного.

Страшними лицями обернені до неба, як морем голов проти моря звізд.

Земля стогнала під ударом їх серць, а вітер втік за гори.

Він читав ті лиця і велику пісню бою на них.

З їх губів злизав слова, з чолів вичитав мислі, а з серць виссав чуття. А як сонце родилося в крови і цілувало поміж довгі вії їх очі, то в його серці породилася пісня.

Розспівалася в його душі, як буря, розколисалася, як мамине слово.

І стався сильний і гордий. Вітер нагнув д ньому всі квіти.

Ступав своєю дорогою далі.

Вона, як полотно, під ним угиналася.

Минав усі ворота, білі вікна помикали.

І знов людей побачив.

Стояли лавою. Перед ними колосисте море золота, по-за ними діти в холоді снопів.

Огонь їх пражив, залізо плакало в їх руках.

Полинялі пустарі небесні бездушно звисали над ними.

Всі в білих сорочках, як на великдень.

Але снопи пропадали з-над дітей, і огонь вжерався в їх білі голови.

Вони вгризалися знов у жовті лани.

Читав їх розпуку і їх безсилу.

По їх чолах копалися рови один коло одного. Губи їх засихали і біліли. Серця заходили жовчею.

І пісня його душі згіркла, як згнила пшениця.

Очі його помутніли, а чоло його подобало на скаламучену керничку при дорозі.

Сила його і гордість впали на тверду дорогу.

Строївся.

Пішов своєю дорогою, як птах, що своїх крил на собі не чує.

На свіжій ріллі під веселою дугою стояла його любов. Земля радувалася її білими слідами.

Як безсила дитина, протягнув до неї руки.

— Ходи!

— Не можу, бо ти отруя!

Захитався, а як прожер свій засуд, то поклав на чорну ріллю окрушки своєї пісні і поволікся далі. Йшов, як тінь спорохнявілого дуба перед заходом сонця.

Дорога темна, як сліпому, молоденькому каліці.

Одного дня спотикнувся на гріб своєї мами.

Заридав сухими очима і впав.

Зарив чоло у могилу і просив маму, аби його назвала так, як він був ще дитиною.

Одно маленьке слово аби сказала!

Довго просив.

Потім поклав голову на хрест і почув від нього мороз.

Здрігнувся, поцілував могилу в маленьку яблінку і поплівся безіменний і самотний.

— Боже, ти подаруй мені решту моєї дороги, бо я не годен вже йти!

І скакав з могили на могилу, як осіннє перекотиполе.

Аж як перейшов сто гробів, то сотий перший його був.

Припав до нього, як давно до маминої пазухи.

249. Виводили з села.

Над заходом червона хмара закаменіла. Довкола неї заря обкинула свої біляві пасма. І подобала та хмара на закервавлену голову якогось святого. Із-за тої голови проминалися проміні сонця.

На подвіррі стояла гурма людей. Від заходу було на них світло, як від червоного каміння — тверде і стале. З хорім[1]) іще сипалося багато народу. Як від умерлого — такі смутні виходили.

За людьми вийшов молоденький парубок із обстриженою головою. Всі на нього дивилися. Здавалося їм, що та голова, що тепер буяла у кервавім світлі, та має впасти з пліч — десь далеко на цісарську дорогу. В чужих краях, десь аж під сонцем впаде на дорогу та буде валятися. Мама стояла на порозі.

„Ти вже йдеш, синку?“

„Йду, мамо“.

„А ти-ж на кого нас покидаєш?“

[1]) З сіней.

Жінки заплакали, сестри руки заламали, а мама била головою до одвірка.

Підійшов до сина тато.

„Сідаймо, синку, на фіру, бо колію [1]) спізнимо“.

„Ще цу ніч переначуй у мене, синку. Я тебе так гірко пістувала, дула-м на тьи, як на рану . . . Я тебе разом з сонцем вірідю [2]) і плакати не буду. Переначуй, переначуй, дитинко!“

Взяла сина за рукави та й повела до хати.

Мир подався д воротям. Незабавки вийшла мама з сином. Твар мала бліду, як крейда.

„Синку, — питався тато, — а мині хто, небоже, кукурудзки вісапає?“

Хлопи заревіли. Тато впав головою на віз і трясся, як лист.

„Гай, ходім“.

Мама не пускала.

„Николайку, та не йди бо! Та заки ти обернешси, то пороги в хаті поскривлюютси, то вугли погниют. Мене не застанеш уже, і відай сам не прийдеш“.

Ймила сина за ноги.

„Воліла би-х тьи на лаву лагодити!“

Пішли. Хто стояв коло воріт, то йшов рекрута відводити.

Переходили ліс. Листя устелило дорогу. Позагиналося у мідяні човенця, аби з водою осінньою поплисти у ту дорогу за рекрутом. Ліс переймав голос мамин, ніс його у поле, клав на межі, аби знало, що як весна утвориться, то Николай на нім уже не буде орати.

За лісом стали в полі. Рекрут взявся прощатися з селом:

„Бувайте здорові і свої і чужі. Як чим докорив-єм, то забудьте, але благословіт у дилеку дорогу“.

Всі поскидали капелюхи.

„Повертайси здоровий назад та не забавльийси“.

Син з татом сіли на фіру. Мама ймилася руками за колесо.

„Синку, озми мене з собов. А ні, то буду полем бічи направці та й тебе здогоню“.

„Люди добрі, озміт ко жінку, бо руки собі поломит“.

Люди силоміць відтягли від воза і держали. Фіра рушила.

„Йди здоров, Николаю!“ — кричала громада.

Тої ночи сиділа на подвіррі стара мама та захриплим голосом заводила:

---

[1]) Залізничий потяг. [2]) Виряджу.

„Відки тебе візирати, де тебе шукати?!“

Доньки, як зозулі, до неї говорили.

Над ними розстелилося осіннє склепіння небесне. Звізди мерехтіли, як золоті чічки на гладкім, залізнім тоці.

250. Стративсся.

Колія[1]) летіла у світи. У кутику на лавці сидів мужик та плакав. Аби його ніхто не бачив, що плаче, то ховав голову у писану тайстру[2]). Сльози падали, як дощ. Як раптовий падали, що нараз пуститься, та й незабавки уймається.

Твердий такт залізниці гатив у мужицьку душу, як молотом.

„Та ще снив ми си недавно. Дес я беру воду з керниці, а він дес на самім споді у такі подерті кожушині, шо Господи! Тут, тут утопитси. Николайку, синку, — дес я єму кажу — а ти-ж тут шо дієш? А він мині вповідає:

„Ой, дьидю, не годен я у воську вібути“.

„Кажу я єму: терпи та навуки берися та чисто коло себе ходи. Та й аді, вже навчивси . . .“

Одна велика сльоза покотилася долів лицем та й впала на тайстру.

„Їду до него та знаю, шо вже го не застану. Але ци буде до кого вернутиси? Бігла за мнов полем, кервавими сльозами просила, аби ї взьити. Ноги ї посиніли від снігу, верещила, як несповна розуму. Але-м нагнав коні та й прімкнув. Може де там серед поля вже домерзає . . . Було стару взьити. А нам же тепер чого траба? Най гроші йдут, най худоба з голоду гине! Таким трупам, як ми, та нащо нам? Торби най пошиє та підемо просючи межи люди у то місто, що Николаєва могила у нім буде“.

Притулив лице до шибки та й сльози по вікні спливали.

„Ой, стара тото-м діждалиси на сивий волос вінка! Тото, небого, дес б'єш головов у стіни, тото до Бога ридаєш!“

Старий схлипав, як мала дитина. Плач і колія підкидали сивою головою, як гарбузом. Сльози плили, як вода з норп. Мужикові причувся голос його старої, як вона біжить боса та просить, аби її взяв з собою. Але він коні батогом та батогом. Лиш зойк чути по полю, але далеко.

„Набезпешно вже її не застану. Коби ще мене спрьитали разом з Николов у могилу. Най би-м гнили разом, як вкупі не можемо

---

[1]) Залізничий потяг. [2]) Торба.

жити. Най би над нами і пес не гавкнув на чужі стороні, але най би-х укупі були! Де-ж він сам буде в чужі чужиници!“

Колія бігла світами.

„А шкода, шо-с був уріс, як дуб. Бувало, шо озме в руки, та й горит му у тих руках. Було одну втьити ще малому . . .“

Колія добігала до великого міста.

Виходив із людьми. На улиці лишився сам. Мури, мури, а межи мурами дороги, а дорогами тисячі світил в один шнур понасилювані. Світло у пітьмі потопало, дріжало. Ось-ось впаде, і чорне пекло зробиться.

Але світила пускали коріння у пітьму і не падали.

„Ой, Николайку, коби-х тьи хоть умерлого видів. Вже і мині, синку, тут буде амінь!“

Сів під мур. Тайстру поклав на коліна. Сльози вже на неї не падали. Мури подавалися один д одному, світила сходилися всі до купи і грали барвою, як дуга. Замкнули мужика, аби його добре оглянути, бо він з дуже далеких країв сюди замандрував. Став дощ накрапати. Ще гірше скулився та й взявся молити.

„Матінко Христова, усім добрим людем стаєш на поратунок. Николаю світий . . .“ та й бився в груди.

Поліціянт надійшов та й справив до касарні.

„Пані вояк, а то тутечка умер Николай Чорний?“

„Він повісивси у вільхах за містом. Тепер лежит у трупарни. Йдіт цев вулицев у долину, а там хтос вам покаже“.

Вояк пішов далі вартувати. Мужик лежав на вулиці та й стогнав. Як пролежався, то пішов вулицею у долину. Ноги делькотіли, як підвіяні, і шпоталися.

„Синку, синку, та й ти стративси! . . . Скажи мині, синку, шо тебе у гріб загнало? Нашо ти душу стратив?! Ой, привезу я розрадочку мамі від тебе. Марне пропадем“.

У трупарні на великій білій плиті лежав Николай. Гарне волосся пливало у крови. Вершок голови відпав, як лупина. На животі був хрест, бо навхрест пороли та позшивали.

Тато припав на коліна у ногах Николая та молився. Цілував ноги сина, бив головою у плиту.

„Ой, дитинко, ми тобі з мамов весілє лагодили та музики наймали, а ти собі гет від нас пішов . . .“

Потім підніс трупа, обіймив за шию та й питався, як коли-б радився.

„Скажи-ж мині, кілько служеб наймати, кілько на біцні роздати, аби тобі Бог гріха не писав? . . .“

Сльози падали на трупа та на білу студену плиту. Плачучи убірав сина на смерть. У біленьку мережану сорочку, у пояс вишиваний та в капелюх із павами його убрав. Писану тайстру поклав під голови, в головах поклав свічку, аби горіла за страчену душу.

Такий годен та гарний парубок у павах! Лежав на студеній маримуровій плиті та гей би усміхався до свого тата.

251. Новина.

У селі сталася новина, що Гриць Летючий утопив у ріці свою дівчинку. Він хотів утопити і старшу, але випросилася. Відколи Грициха вмерла, то він бідував. Не міг собі дати ради з дітьми без жінки. Ніхто за нього не хотів піти заміж, бо коли-б то лишень діти, але то ще й біда і нестатки. Мучився Гриць цілі два роки сам із дрібними дітьми. Ніхто за нього не знав, як він живе, що діє, хіба найближчі сусіди. Уповідали вони, що Гриць цілу зіму майже не палив у хаті, а зімував разом із дівчатами на печі.

А тепер усе село про нього заговорило. То прийшов він вечером додому та й застав дівчата на печі.

„Дьидю, ми хочемо їсти,“ — сказала старша Гандзуня.

„То їжте мене, а шо-ж я дам вам їсти? Аді, є хліб, та й начиньийтеси!“

Та й дав їм кусень хліба, а вони, як щенята коло голої кістки, коло того хліба заходилися.

„Чума дес ходит, бодай голову зломила, а до вас не поверне. Цеї хати і чума збояла би си!“

Дівчата не слухали татової бесіди, бо таке було що-днини і що-години, і вони звикли. Їли хліб на печі, і дивитися на них було страшно і жаль. Бог знає, як ті дрібненькі кісточки держалися вкупі? Лишень четверо чорних очей, що були живі і що мали вагу. Здавалося, що ті очі важили-б так, як олово, а решта тіла, як би не очі, то полетіла-б з вітром, як пірря. Та й тепер, як вони їли сухий хліб, то здавалося, що кістки в лиці потріскають.

Гриць глянув на них із лави і погадав: „мерці“, і напудився так, що аж його піт обсипав. Чогось йому так стало, як коли-б йому хто тяжкий камінь поклав на груди. Дівчата глемедали хліб, а він припав до землі і молився, але щось його тягнуло все дивитись на них і гадати: „мерці!“

Через кілька день Гриць боявся сидіти в хаті, все ходив по сусідах, а вони казали, що він дуже журився. Почорнів, і очі запали всередину так, що майже не дивилися на світ, лиш на той камінь, що давив груди.

Одного вечора прийшов Гриць до хати, зварив дітям бараболі, посолив та й кинув на піч, аби їли. Як попоїли, то він сказав:

„Злізайте з печи та підемо дес у гості“.

Дівчата злізли з печі. Гриць натягнув на них драночки, взяв меншу Доцьку на руки, а Гандзуню за руку та й вийшов із ними. Йшов довго лугами та став на горі. У місячнім світлі розстелилася на долині ріка, як велика струя живого срібла. Гриць здрігнувся, бо блискуча ріка заморозила його, а той камінь на грудях став іще тяжчий. Задихався і ледви міг нести маленьку Доцьку.

Спускалися в долину до ріки. Гриць скреготав зубами, аж гомін лугом розходився, і чув на грудях довгий огневий пас, що його пік у серце і в голову. Над самою рікою не міг поволі йти, але побіг і лишив Гандзуню. Вона бігла за ним. Гриць борзенько взяв Доцьку і з усеї сили кинув у воду.

Йому стало лекше, і він заговорив скоро.

„Скажу панам, шо не було ніякої ради; ані їсти шо, ані в хаті затопити, ані віпрати, ані голову змити, ані ніц! Я си кари приймаю, бо-м завинив, та й на шибиницу!“

Коло нього стояла Гандзуня і говорила так само скоро:

„Дьидику, не топіт мене, не топіт, не топіт!“

„Та як си просиш, то не буду, але тобі би ліпше, а мині однако пацити, ци за одну, ци за дві. Будеш бідити змалку, а потім підеш у мамки Жидам та й знов меш бідити. Як собі хочеш“.

„Не топіт мене, не топіт!“ . . .

„Ні, ні, не буду, але Доци вже ліпше буде, як тобі. То вертайси до села, а я йду мелдуватиси. Аді, оцев стежечков йди, гет, гет аж угору, а там прийдеш до першої хати та й увійди та й кажи, шо так і так, дьидя хотіли мене утопити, але я си віпросила та й прийшла, аби-сте мене переночували. А завтра, кажи, може би ви мене де наймили до дитини бавити. Гай, іди, бо то ніч“.

І Гандзуня пішла.

„Гандзю, Гандзю, а на тобі бучок, бо як ті пес надибає, та й роздере, а з бучком май безпешніше“.

Гандзя взяла бучок і пішла лугами.

Гриць закочував штани, аби перейти ріку, бо туди була дорога до міста. Вступив уже у воду по кістки та й задеревів.

„Мисоца і сина і світого духа амінь. Очинаш іжи еси на небесі і на земли . . .“

Вернувся і пішов до моста.

252. Камінний хрест

I.

Відколи Івана Дідуха запамятали в селі ґаздою, відтоді він мав усе лиш одного коня і малий візок із дубовим дишлем. Коня запрягав у підруку, сам себе в борозну; на коня мав ремінну шлию і нашильник, а на себе Іван накладав малу, мотузяну шлию. Нашильника не потребував, бо лівою рукою спирав може ліпше, як нашильником.

То як тягнули снопи з поля або гній у поле, то однако і на коні і на Івані жили виступали, однако їм обом під гору посторонки моцувалися, як струнви, і однако з гори волочилися по землі. До гори ліз кінь, як по льоду, а Івана як коли-б хто буком по чолі тріснув, така велика жила напухала йому на чолі. З гори кінь виглядав, як би Іван його повісив на нашильнику за якусь велику провину, а ліва рука Івана обвивалася сітею синіх жил, як ланцюгом із синьої сталі.

Не раз ранком, іще перед сходом сонця, їхав Іван у поле пільною доріжкою. Шлеї не мав на собі, лишень ішов із правого боку і тримав дишель, як би під пахою. І кінь і Іван держалися крепко, бо обидва відпочали через ніч. То як їм лучалося сходити з горба, то бігли. Бігли в долину і лишали за собою сліди коліс, копит і широчезних пят Іванових. Придорожне зілля і бадилля гойдалося, вихолітувалося на всі боки за возом і скидало росу на ті сліди. Але часом серед найбільшого розгону, на самій середині гори Іван починав налягати на ногу і спирав коня. Сідав коло дороги, брав ногу в руки і слинив, аби найти те місце, де бодяк забився.

— Та цу ногу сапов шкребчи, не ти її слинов промивай, — говорив Іван із пересердя.

— Діду Іване, а батюгов того борозного, най біжит, коли овес поїдає . . . Це хтось так брав на сміх Івана, що видів його паороч із свого поля. Але Іван здавна звик до таких сміхованців і спокійно тягнув бодяк дальше. Як не міг бодяка витягнути, то кулаком його вгонив далі в ногу і, встаючи, казав:

— Не бійси, вігниєш та й сам віпадеш, а я не маю чьису з тобов панькатиси . . .

А ще Івана кликали в селі Переломаним. Мав у поясі хибу, бо все ходив схилений, як би два залізні краки стягали тулуб до ніг. То його вітер підвіяв.

Як прийшов із війська додому, то не застав ні тата, ані мами, лишень хатчину завалену. А всього маєтку лишив йому тато букату горба що найвищого і що найгіршого над усе сельське поле. На тім горбі копали жінки пісок, і зівав він ярами та печерами під небеса, як страшний велитень. Ніхто не орав його і не сіяв і межі ніякої на нім не було. Лиш один Іван узявся свою пайку копати і сіяти. Обидва з конем довозили гною під горб, а сам уже Іван носив його мішком на верх. Часом на долішні ниви спадав із горба його голосний крик:

— Е-ех, мой, як тобов грьину, та й по нитці розлетишси, який же-с тьижкий!

Але відай ніколи не гримнув, бо шкодував мішка і поволі його спускав із плечей на землю. А раз вечером оповідав жінці і дітям таку пригоду.

— Сонце пражить, але не пражит, аж вогнем сипле, а я колінкую з гноєм на верьх, аж шкіра з колін обскакує. Піт із-за кожного волоска просік, та й так ми солоно в роті, аж гірко. Ледви я добивси на гору. А на горі такий вітрец дунув на мене, але такий легонький, шо аж! А підіт же, як мене за мінуту в попереці зачьило ножами шпикати, — гадав-сми, шо минуси!

Від цеї пригоди Іван ходив усе зібганий у поясі, а люди прізвали його Переломаний.

Але хоч той горб його переломив, то політки давав добрі. Іван бив палі, бив кілля, виносив на нього тверді кицки трави і обкладав свою частку довкола, аби осінні і весняні дощі не сполікували гною і не заносили його в яруги. Вік свій збув на тім горбі.

Чим старівся, тим тяжче було йому, поломаному, сходити з горба.

— Такий песій горб, шо стрімголов у долину тручьиє!

Не раз, як заходяче сонце застало Івана на верху, то несло його тінь із горбом разом далеко на ниви. По тих нивах залягала тінь Іванова, як велитня, схиленого в поясі. Іван тоді показував пальцем на свою тінь і говорив горбові:

— Ото-с ні[1]), небоже, зібгав у дугу! Але доки ні ноги носьи, то мус родити хліб!

---

[1]) Мене.

На инших нивах, що Іван собі купив за гроші, принесені з войська, робили сини і жінка. Іван найбільше коло горба заходився.

Ще Івана знали в селі з того, що до церкви ходив тільки раз у рік, на Великдень, і що курей зіцірував[1]). То так він їх научував, що жадна не важилася поступити на подвірря і порпати гній. Котра раз лапкою дряпнула, то вже згинула від лопати або від бука. Хоч би Іваниха хрестом стелилася, то не помогло.

Та й хіба ще то, що Іван ніколи не їв коло стола. Все на лаві.

— Був-сми наймитом, а потім вібув-сми десіть рік у воську, та я стола не знав, та й коло стола мині їда не йде до трунку.

Отакий був Іван, дивний і з натурою і з роботою.

II.

Гостей у Івана повна хата, ґазди і ґаздині. Іван спродав усе, що мав, бо сини з жінкою наважилися до Канади, а старий мусів врешті податися.

Спросив Іван ціле село.

Стояв перед гостями, тримав порцію горілки у правій руці і, видко, каменів, бо слова не годен був заговорити.

— Дьикую вам файно, ґазди і ґаздині, шо-сте ні мали за ґазду, а мою за ґаздиню . . .

Не договорював і не пив до нікого, тільки тупо дивився наперед себе і хитав головою, як би молитву говорив і на кожне її слово головою потакував.

То як часом якась долішня филя викарбутить великий камінь із води і покладе його на беріг, то той камінь стоїть на березі тяжкий і бездушний. Сонце лупає з нього черепочки давнього намулу і малює по нім маленькі, фосфоричні звізди. Блимає той камінь мертвими блисками, відбитими від сходу і заходу сонця, і камяними очима своїми глядить на живу воду і сумує, що не гнітить його тягар води, як гнітив од віків. Глядить із берега на воду, як на утрачене щастя.

Отак Іван дивився на людей, як той камінь на воду. Потряс сивим волоссям, як гривою, кованою із сталевих ниток, і договорював:

— Та дьикую вам красно, та най вам Бог даст, шо собі в него жьидаєте. Дай вам Боже здорове, діду Міхайле . . .

Подав Михайлові порцію і цілувалися в руки.

---

[1]) Виправляв, учив.

— Куме Іване, дай вам, Боже, прожити ще на цім світі та най Господь милосердний щасливо запровадит вас на місце та й допоможе ласков своєв наново ґаздов стати!

— Коби Бог позволив . . . Ґазди, а проше, а доцьигніт же . . . Гадав-сми, шо вас за стів пообсажую, як прийдете на весіле синове, але инакше зробилоси. То вже таке настало, шо за що наші діди та й тати не знали, то ми мусимо знати. Господна воля! А законтентуйте-ж си, ґазди, та й вібачьийте за решту.

Взяв порцію горілки та й підійшов д жінкам, що сиділи на другім кінці стола від постелі.

— Тимофіхо, кумо, я хочу до вас напитиси. Дивюси на вас та й ми, як якис казав, молоді літа нагадуютси. Де, де, де-е? Отосте були хлопєнна дівка, годна-сте були! То-сми за вами не одну нічку збавив, то-сте в данци ходили, як сновавка — так рівно! Ба, де кумо, тоті роки наші! Ану-ко пережийте та й вібачьийте, шо-м на старість данец нагадав. А проше . . .

Глянув на свою стару, що плакала межи жінками і виймив із пазухи хустину.

— Стара, ня, на-ко тобі платину та файно обітриси, аби я тут ніяких плачів не видів! Гостей собі пилнуй, а плакати ще доста чьису, ще так си наплачеш, шо очи ти витечут.

Відійшов до ґаздів і крутив головою.

— Шос бим сказав, та най мовчу, най шіную образи в хаті і вас, яко ґрешних. Але рівно не дай, Боже, нікому доброму на жіночий розум перейти! Аді, видите, як плаче, та на кого, на мене? На мене, ґаздине моя? То я тебе вікорінував на старість із твої хати? Мовчи, не хлипай, бо ти сиві кіски зараз обмичу та й підеш у ту Гамерику, як Жидівка.

— Куме Іване, а лишіт же ви собі жінку, таже вона вам не воріг та й дітем своїм не воріг, та її банно за родом та й за своїм селом.

— Тимофіхо, як не знаєте, то не говоріт ані дзелень! То її банно, а я туда з віскоком іду?!

Заскреготав зубами, як жорнами, погрозив жінці кулаком, як довбнею, і бився в груди.

— Озміт та вгатіт ми сокиру отут у печінки, та може той жовч трісне, бо не вітримаю! Люди, такий туск, такий туск, шо не памньитаю, шо-си зо мнов робит!

III.

— А проше, ґазди, а озміт же без царамонії та будьте вібачні, бо ми вже подорожні. Та й мині старому не дивуйтеси, шо трохи втирають на жінку, але то не задурно, ой, не задурно. Цего би ніколи не було, як би не вона з синами. Сини, уважьиете, письменні, так як дістали якес письмо до рук, як дістали якус напу, та як підійшли під стару, та й пилили, пилили, аж перерубали. Два роки нічо в хаті не говорилоси, лиш Канада та й Канада. А як ні дотиснули, як-єм видів, шо однако ні мут отут на старість гризти, як не піду, та й-єм продав усе шо до крішки. Сини не хотьи бути наймитами після мої голови та й кажут: „Ти наш тато, та й заведи нас до землі та дай нам хліба, бо як нас розділиш, та й не буде з чим киватиси". Най їм Бог помагає їсти тот хліб, а мині однако гинути. Але, ґазди, а мині переломаному до ходів? Я зробок — ціле тіло мозиль, кости дрихлаві, шо заки їх рано зведеш до купи, то десіть раз йойкнеш!

То вже, Іване, пропало, а ви собі туск до голови не припускайте. А може, як нам дорогу покажете, та й усі за вами підемо. За цим краєм не варт собі туск до серця брати! Ца земля не годна кілько народа здержіти та й кількі біді вітримати. Мужик не годен і вона не годна, обоє вже не годні. І саранчі нема і пшениці нема. А податки накипают: шо-с платив лева, то тепер петь, шо-с їв солонину, то тепер барабулю. Ой ззоліли нас, так нас ймили в руки, шо з тих рук ніхто нас не годен вірвати, хіба лиш тікати. Але колис на ці земли буде покаяніє, бо нарід поріжеси! Не маєте ви за чим банувати! . . .

— Дьикую вам за це слово, але єго не приймаю. Певне, шо нарід поріжеси. А то-ж Бог не гніваєси на таких, шо землю на гиндель пускают? Тепер нікому не треба землі, лиш вокслів та банків. Тепер молоді ґазди мудрі настали, такі фесрмани, шо за землев не згоріли. А дивіт но си на ту стару скрипку, та пускати її на гиндел?! Таже то дуплава верба, кини пальцем, та й маком сьиде! Та гадаєте, шо вона зайде на місце? От, переверbegins?

Прийшла Іваниха старенька і сухенька.

— Катерино, шо ти собі, небого, у свої голові гадаєш? Де тьи покладу в могилу? Ци риба тьи має ззісти? та тут порьидні рибі нема шо на один зуб узьити. Аді!

І натягав шкіру на жінчиній руці і показував людям.

— Лиш шкіра та кости. Куда цему, ґазди, йти з печи? Була-с порядна ґаздиня, тяжко-с працювала, не гайнувала-с, але на старість у далеку дорогу вібрала-с-си. Аді, видиш, де твоя дорога та й твоя Канада? Отам!

І показав їй через вікно могилу.

- Не хотіла-с іти на цу Канаду, то підемо світами і розвіємоси на старість, як лист по поли. Бог знає, як з нами буде . . . а я хочу з тобов перед цими нашими людьми віпрощитиси. Так, як слюбсми перед ними брали, та так хочу перед ними віпрощитиси з тобов на смерть. Може тебе так кинут у море, шо я не буду видіти, а може мене кинут, шо ти не меш видіти, та прости ми, стара, шо-м ти не раз догорив, шо-м може тя коли скривдив, прости мині і перший раз і другий раз і третий раз.

Цілювалися. Стара впала Іванові на руки, а він казав:

— А то тя, небого, в далеку могилу везу . . .

Але цих слів уже ніхто не чув, бо від жіночого стола надбіг плач, як вітер, що з-помежи гострих мечів повіяв та всі голови мужиків на груди похилив.

IV.

— А тепер ступай собі, стара, межи ґаздині та пильнуй, аби кожну своє дійшло, та напийси раз, аби-м тя на віку видів пєну.

— А вас, ґазди, я ще маю на два ґатунки просити. Дес може сини пустя в село на пошту, шо нас із старов уже нема. Та би-м просив вас, аби-сте за нас наймили служебку та й аби-сте си так, як сегодне, зійшли на обідец та віказали очинаш за нас. Може Пан Бог менше гріха припише. Я гроші лишу Якови, бо він молодий та й слушний чоловік та не сховає дідів грейціръ.

— Наймемо, наймемо і очинаш за вас вікажемо . . .

Іван задумався. На його твари малювався якийсь стид.

— Ви старому не дивуйтеси та й не сміїтеси з діда. Мині самому гей устид вам це казати, але здає ми си, шо би-м гріх мав, як би-м цего вам не сказав. Ви знаєте, шо я собі на своїм горбі хресток камінний поклав. Гірко-м го віз і гірко-м го на верьх вісажував, але-м поклав. Такий тяжкий, шо горб го не скине, мусит го на собі тримати так, як мене тримав. Хотів-єм кілько памятки по собі лишити.

Стулив долоні в трубу і притискав до губів.

— Так баную за тим горбом, як дитина за цицков. Я на нім вік свій спендив і окалічів-ем. Коби-м міг, та й би-м го в пазуху сховав та й взьив з собов у світ. Баню ми за наймешнов кришков у селі, за наймешнов дитинов, але за тим горбом таки ніколи не перебаную.

Очі замиготіли великим жалем, а лице задріжало, як чорна рілля під сонцем дріжить.

— Оцеї ночи лежу в стодолі та думаю, та думаю: Господи милосердний, ба шо-м так глибоко зогрішив, шо женеш ні за світові води? Я ціле жите лиш роб та й роб та й роб! Не раз, як днинка кіньчиласи, а я впаду на ниву та й ревно молюси до Бога: Господи, не покинь ні ніколи чорним кавалком хліба, а я буду все працувати, хіба би-х не міг ні руков, ні ногов кинути . . .

Потім мене такий туск напав, шо-м чиколонки гриз і чупер собі микав, качьивемси по соломі, як худобина. Та й нечисте цуклулоси до мене! Не знаю і як і коли вчипив-ем си під грушков з воловодом. За малу филю був би-м си затьиг. Але Господь милосердний знає, шо робит. Нагадав-ем собі за свій хрест та й мене гет відійшло. Ий, як не побіжу, як не побіжу на свій горб! За годинку вже-м сидів під хрестом. Посидів, посидів довгенько, та й якос ми лекше стало.

— Аді, стою перед вами і говорю з вами, а тот горб не віходит ми з голови. Таки го вижу та й вижу, та й умирати буду та й буду го видіти. Все забуду, а його не забуду. Співанки-м знав та й на нім забув-ем, силу-м мав та й на нім лишив-ем.

Одна сльоза котилася по лиці, як перла по скелі.

— Та я вас прошу, ґазди, аби ви, як мете на світу неділю поле світити, аби ви ніколи мого горба не минали. Будь котрий молодий най вібіжит та най покропит хрест свіченов водицев, бо знаєте, шо ксьондз на гору не піде. Прошу я вас за це дуже ґрешно, аби-сте мині мого хреста ніколи не минали. Буду за вас Бога на тім світі просити, лиш зробіт дідови його волю.

Як коли-б хотів рядном простелитися, як коли-б добрими, сивими очима хотів навіки закопати в серцях гостей своє прохання.

— Іване, куме, а лишіт же ви туск на боці, гет його відкиньте. Ми вас усе будемо нагадувати, раз на завше. Були-сте порьидний чоловік, не лізли-сте натарапом на нікого, нікому-сте не переорали, ані не пересіяли, чужого зеренця-сте не порунтали. Ой, ні! Мут вас люди нагадувати та й хреста вашого на світу неділю не минут.

Отак Михайло розводив Івана.

V.

— Вже-м вам, панове ґазди, все сказав, а тепер хто ні любит, та тот буде пити зо мнов. Сонечко вже над могилов, а ви ще порцію горівки зо мнов не віпили. Заки-м ще в свої хаті і маю гості за своїм столом, то буду з ними пити, а хто ні навидит, той буде також.

Почалася піятика, та піятика, що робить із мужиків подурілих хлопців. Незабавки пяний уже Іван казав закликати музику, аби грав молодіжи, що заступила ціле подвірря.

— Мой, маєте так данцувати, аби земля дудніла, аби одної травички на току не лишилоси!

В хаті всі пили, всі говорили, а ніхто не слухав. Бесіда йшла сама для себе, бо треба її було конче сказати, мусілося сказати, хоч би на вітер.

— Як-ем го віпуцував, то був віпуцований, котре чорний, то як сріблом посипав по чорну, а котре білий, то як масло сніг помастив. Коні були в мене в ордунку, цісар міг сідати! Але-м грошей мав, ой мав, мав.

— Коби-м учинивси серед такої пустині — лиш я та Бог аби був! Аби-м ходив, як дика звір, лиш коби-х не видів ні тих Жидів, ні панів, ні ксьондзів. Отогди би називалоси, шо-м пан! А ца земля най западаєси, най си і зараз западе, то-м не згорів. За чим? Били та катували наших татів, та в ярем запрьигали, а нам уже кусня хліба не дают прожерти . . . Е, коби то так по мому . . .

— Ще не находивси такий секвертант, аби шо з него стьиг за податок, ой, ні! Був Чьих, був Німец, був Поляк — . . . пробачьийте, взьили. Але як настав Мадзур, та й найшов кожушину аж під вишнев. Кажу вам, Мадзур біда, очи печи та й гріху за него нема . . .

Всякої бесіди було багато, але вона розліталася в найріжніші сторони, як надгнилі дерева в старім лісі.

В шум, гамір і зойки і в жалісливу веселість скрипки врізувався спів Івана і старого Михайла. Той спів, що його не раз чути на весіллях, як старі хлопи доберуть охоти і заведуть стародавніх співанок. Слова співу йдуть через старе горло з перешкодами, як коли-б не тільки на руках у них, але і в горлі мозилі понаростали. Ідуть слова тих співанок, як жовте осіннє листя, що ним вітер гонить по замерзлій землі, а воно раз-нараз зупиняється на кожнім ярочку і дріжить подертими берегами, як перед смертю.

Іван та й Михайло отак співали за молодиї літа, що їх на кедровім мості здогонили, а вони вже не хотіли назад вернутися до них навіть у гості.

Як де підтягали вгору яку ноту, то стискалися за руки, але так кріпко, аж суставп хрупотіли, а як подибували дуже жалісливе місце, то нахилювалися до себе і тулили чоло до чола і сумували. Ловилися за шию, цілувалися, били кулаками в груди і в стіл і такої собі своїм заржавілим голосом туги завдавали, що врешті не могли жадного слова вимовити, тільки: Ой, Іванку, брате, ой, Михайле, приятелю!

IV.

— Дьидю, чуєте, то вже чьис віходити до колії, а ви розспівалиси, як за добро-миру.

Іван витріщив очі, але так дивно, що син побілів і подався назад, та й поклав голову в долоні і довго щось собі нагадував. Устав із-за стола, підійшов до жінки і взяв її за рукав.

— Стара, гай, машір инц, цвай, драй! Ходи, уберемоси по панцки та й підемо панувати.

Вийшли обоє.

Як уходили назад до хати, то ціла хата заридала. Як би хмара плачу, що нависла над селом, прірвалася, як би горе людське дунайську загату розірвало — такий був плач. Жінки заломили руки і так сплетені держали над старою Іванихою, аби щось із гори не впало і її на місці не роздавило. А Михайло ймив Івана за барки і шалено термосив ним і верещав, як теклий.

— Мой, як-єс ґазда, то фурни тото катране[1]) з себе, бо тьи віполичкую як . . .!

Але Іван не дивився в той бік. Ймив стару за шию і пустився з нею в танець.

— Польки мині грай, по панцки, мам гроші!

Люди задеревіли, а Іван термосив жінкою, як би не мав уже гадки пустити її живу з рук.

Вбігли сини і силоміць винесли обох із хати.

На подвіррі Іван танцював далі якоїсь польки, а Іваниха обчепилася руками порога і приповідала:

— Ото-сми тьи віходила, ото-сми тьи вігризла оцими ногами!

І все рукою показувала в повітрі, як глибоко вона той поріг виходила.

---

[1]) Міський одяг.

VII.

Плоти по-при дороги тріщали і падали — всі люди випроваджували Івана. Він ішов із старою, згорблений, в цайговім сиві́м одінню і що-хвиля танцював польки.

Аж як усі зупинилися перед хрестом, що Іван його поклав на горбі, то він трохи прочуняв ся і показував старій хрест.

— Видиш, стара, наш хрестик? Там є вібито і твоє імено. Не бі си, є і моє і твоє . . .

XXI. Лесь Мартович.

253. Відміна.

I.

Від порога до стола мокра, болотна стежка, бо на-дворі слота. Світ поменшав, стало тісно, неначе в горшку. Від цього нудьга бабі на печі, що в таку пору завсігди кашляє; нудьга Йванисі варити, бо куриться; нудьга Іванові сидіти за ткацьким варстатом, бо не видко.

Аж зненацька відчинилися з лоскотом двері, а до хати вбіг босий, заболочений по коліна хлопчище Микитка, наймолодший Іванів брат. Гримнув за собою дверьми, аж вікна задзвонили. Нудьга зараз утікла, а всі троє в хаті попіднімали голови.

— То що, хата валиться? — запитала баба з печи.

— Ігі! на твою голову! Тебе пошибло? — сказала Йваниха до Микитки. Чому Бога не похвалиш, як уходиш до хати?

— Бо не маю часу.

— А чому не йдеш поцілувати бабу в руку.

— Бо я не до баби: я прийшов до Ивана.

— Ти до мене в гості? — обізвався Іван із-за варстату. — Зараз я тебе прийму за гостя, що понесеш сідало в жменях та й три дни не сядеш.

— Я таки того прийшов. Возьми, Йванку, пужално, або ліпше истик та збий мене так, аж аби кров просякла крізь сорочку!

— Ти сказився?

— Бо мені треба знаків.

— Яких знаків?

— Синців! Мене сегодня бив Ціпенюк, а я хочу його до суду завдати. Біда, що нема знаків та не буде йому нічо, а я його мушу до арешту всадити.

— У тобі, мой, дідько сидить.

— Ходи, Йва', та спариш мене в порядку.

— Може-б ти причепився сухої гиляки, не мене.

Баба на печі розлютилася:

— Уступися мені з хати, напасте жидівська! Ти би такого порядного ґазду до арешту давав? . . . Господоньку милосердний! Який тепер поганий нарід настає на світі. Геть! ти, антихристе! бо як возьму яке лихо та й перевалю тебе!

— Коби-сте годни, то я би ще вам подякував красненько. Але ви лиш задурно хліб збавляєте та й не можете сконати.

Микитка навмисне дражнив бабу, аби його побили. Баба аж посиніла зо злости!

— Та це чортеня напастує мене в моїй питомій хаті. Іване! А ти мовчиш? А хомни-ж його раз, нехай уступиться!

Микитка підхопив:

— Хомни, Йванку, хомни! Але скілька раз пужалном, або истиком. Я тобі спущу свою пайку по батьковій смерти.

— Іди-ж ти, мерзо! Ти й так зогниєш у креміналі та лишиш мені пайку.

— Але так мене борше вхопить, як вилізеш мені сегодня на здоровлє.

— Іване! — воркотіла баба. — А ти з глузду зсунувся? Но міркуйте, люди добрі, ця нужда напала мене в хаті, а він із ним у розмову зайшов.

— Та бо ви, нене, цитьте! Він вам лиш на то догонить, аби його побити.

Баба замовкла.

— Ходи, Йванку, та вибеш мене, — достоював Микитка. — Я вхоплюся в сінях жорен, а ти ззаду парь, що влізеся. Бо як не схочеш, то, бігме, пожалуєш: я тебе підпалю.

— А ти, підсвинку, що гавкаєш?!

Розлютивсь Іван, а Йваниха й собі вмішалася:

— Ти гадаєш, що такому джусови тяжко? Та-же він не має Бога в серци.

Микитці заискрились очі:

— Та й того збіже би вам погоріло, що сте в літі накрали батька. Не біййся, я видів.

— Йой! — крикнули в один голос Іван і Йваниха. Іван вилазив із-за варстату червоний із люти.

— Бігме, таки бий! — крикнула Йваниха.

— Ти мене злодієм робиш?! — говорив Іван і розсотував нитки з ноги, бо з пересердя запутався. — Пожди, пожди, зараз я з тобою розправлюся!

— Я тобі ще щось, Іванку, скажу, аби-сь дібрав більшої злости. Знаєш, де твої нашильники, що влїті пропали? То я їх украв та порізав на ремінці та й зробив шори на нашого пса.

— А ти, шибенику якийсь! — Усі троє не тямилися зі злости на Микитку.

— Ходи, небоже, зараз я тобі справлю парню! — сказав Іван, ухопив Микитку за обшивку й такп вніс до сіней.

II.

Жінки лютилися в хаті.

— О! Нехай же бє, нехай же добре випарить, коли сам лис ізловився в пастку! — говорила баба.

— А се сміттє злодіями нас поробило. Та він мусів і батькови таке наговорити. А бодай же його скрутило! Та й таку шкоду заподіяв. Боже! Боже! Що я за тими нашильниками не наплакалася, що ми обоє з Іваном не нагризлися: таже нашильники коштували півтретя лева!

У сінях счинився лоскіт.

— То що? Він його так гупає? — запиталася баба. — А йдиж, подивися.

Іваниха виглянула до сіней:

— А як же! То Йван його так періщить. А він, як камінь: держиться жорен, закусив зуби та й ані скривиться. Ще каже: „Бий у одно місце, аби ліпше синець виступив.“

Трохи згоді говорить баба:

— Кажи, най уже перестане, бо ще заголомшить його до біди. Але, відай, уже не бє, бо втихло.

Іваниха знов виглянула до сіней:

— Скинув сорочку та й каже Йванові дивитися, чи є великі синцї. Заставляє далї бити, бо хоче, аби кров просякла.

Знов лоскіт у сінях.

— Кажи, най перестане, — говорить баба, — бо ще яка напасть буде: готова біда сконати. То лиш завзяток у нім такий, а сили нема: та-ж йому лиш на чотирнадцятий рік.

Не треба було казати, бо Йван як-раз увійшов із Микиткою до хати. Микитка блідий, як стіна, трясеться на цїлім тїлї, губи тремтять, як живі, а сльози течуть по лицї.

— А смакує? — каже Йван. — Це за мої нашильники.

— Ото з тебе ґазда! Змучився: не годен уже далі бити.

— Тобі, чорте, ще мало? — каже Йваниха. — Ади, як єсь заплакався. Так за рідним батьком не будеш плакати.

— Ти гадаєш, що я плачу? То сльози сами капають, бодай їх шлях трафив, — говорив Микитка, ловив жменею очі так, як ніс, і пирскав сльозами на землю. — Я вас мушу висякати дідьчі очища.

— Чо' стоїш? Чому не йдеш? — обізвалася баба з печи.

— Чикаю, чи буде печи, бо як ні, то най іще бє. — Ех! запекло. Ой! пражить, як вогнем. А тепер, Ціпенюку, посидиш собі! Порядно жарить. Це мене пожене до міста, як батогом. Землі не буду доступати, так хутко побіжу! Як цуґовий кінь.

Микитка побіг до дверей, а з порога ще сказав:

— А ти, Йванку, не кажи нікому, що то ти мене так ізбив, бо підеш сам до арешту за то, що посік мене на капусту.

Як уже Микитка пішов, то Йван заговорив:

— Я не вірив у ніякі забобони, але тепер вірю, що він відміна. Це дідько підміняв свою дитину. Він так доїв дома кожному, що батько хотів уже його вбити. Але відтак гріхувався та й таки боявся креміналу. Купив коня такого, що копає й кусає та й підкував на всі чотирі ноги. Думка була така, що Микитка товче собою поміж коні та кінь морсне його підковою по чолі та зробить йому амінь. Гадаєте, що лучило на нього? Де там! Кінь копнув батька, копнув неню, копнув мене, а ця відміна лазила коневі по-під живіт, тягала за хвіст, а кінь його й не рушив.

Баба зажурилася.

— Я казала, що з цього буде якась напасть, бо він або на дорозі де заклякне, або всадить тебе до арешту.

Але як кожне взялося за свою роботу, то журба щезла, а натомісць причепилася наново до всіх трьох слотяна нудьга.

Микитка-ж був уже далеко за селом. Жваво скакав по болоті, а брудна вода голосно свирщала і пирскала високо з-під його босих ніг. Про біль спини не дбав, бо тішився думкою, що судовий лікарь огляне синці й через те буде Ціпенюк покараний. Цілий світ робив Микитці наперекір: дома його зневажали й били, на селі його били, від нікого не чув привітного слова, хіба тільки сварку: тим то й рад був Микитка, що й він віддячить тому світові тим же добром.

254. На торзі.

Проць і Проциха продали в місті на торзі дві курці, копу яєць, пів кірця жита та й купили порося й дві дошці карник залатати. З полудня, як мали вже йти додому, каже Проць до жінки:

— В тебе є які гроші?

— Та які? — каже жінка. — Маю ще в платині три нові: дітям на колачики.

Проць дряпнувся нігтями по немитій потилиці та й лишив на ній за кожним нігтем рівчик, наче розлуги на ріллі.

— Ффі-іть! А мені ще треба цвиків купити. Маю ґулних[1]) пять крейцарів, а то треба зо двадцять цвиків. Як не стане, то даш.

Проциха справила до чоловіка обидві долоні:

— А най Бог боронить та заступить! Таже то би таких плачів.

— Говори свої! — бовтнув Проць. — Я слиною прикліплю дошки?!

Та й пішов у місто, а Проциха лишилася коло фіри сусіда Івана, що з ласки зробив їм вигоду та й забрав дошки на свій віз. Стояла непорушно на однім місці, прижмурила очі, що ціле місто здалося їй, наче в сумерку, а всякі гадки стали її зносити.

Вернуться додому вже смерком. На Йвановій хаті бузьок клепатиме, а Семенові вівці будуть блеяти. Крізь стріхи синій димок продиратиметься, а з другого кінця села заводитиме сопілка. Дмитруньо й Настуня ждатимуть їх на воротях та як тільки їх назрять, пустяться бігцем проти них. Дмитруньо зараз же й прибіжить, а маленька Настуня облишиться ззаду й стане плакати.

А Проць пішов у саму середину міста, на жидівську вулицю. В обох періях аж кишіло від жидівських склепиків.

Зараз таки зачепила його горбата Жидівка з крайнього склепу.

— Що купуєте, ґаздо? Ходіть до мене!

— В тебе нема! — сказав Проць та й не подивився навіть на неї.

Жидівка вхопила його за рукав.

— Чому нема? Ходіть!

Проць увійшов до склепу. На помості й на поличках стояло всюди скло, трилою й стухлою соломою обложене.

— Цвики є? — запитав Проць.

— Нема цвиків. Купіть собі лямпу. Дуже дешево. А світить, ц-ц-ц.

---

[1]) Всього тільки, взагалі.

— Іди, бо як ти засвітю, то три дни тобі свічки в очах муть стояти!

Вийшов розлючений.

Жидівка вибігла за ним.

— Чуєте, ґаздо, як вам треба цвиків, то йдіть до мого зятя, отам-о з другого краю вулиці. Зараз вас мій Абрамко поведе.

Та й стала верещати:

— Аврум! Аврум! Аврум!

Абрамка не було. Проць не мав коли, та й пустився йти. Але Жидівка вхопила за сардак і не пускала.

— Чикайте трохи, зараз Абрамко прийде.

— Скараскайся, мерзо! — при цім слові сіпнув так сардаком, що жидівка мало носом не запорола до плиток.

Зайшов прямо до того склепу, що на дверях висіли поіржавлені ланци. Там стояв дванадцятплітній пейсатий Жидок.

— Що купуєте, ґаздо?

Проць визвірився на нього.

— Я з тобою не говорю! Де ґазда від склепу?! — обізвався сердито.

— Що-о-о? Та то все одно: я також продаю!

— Я тебе питаюся, де ґазда від склепу. Чуєш, чи ні?

— Зараз увійде.

За хвилю ввійшов старий Жид, сивий, як молоко.

— Ви ґазда від склепу?

— Я. Ну, або що?

— Продасте мені цвики?

— Чому ні? А яких вам треба?

— Бритналів. По кілько за крейцар?

— На вагу продається.

— Я на вагу не хочу, продайте на штуки.

— Ну? по крейцарю візьму в вас.

Проць як стояв, так обернувся й пішов. Вибіг старий Жид, вибіг малий Жидок.

— Верніться, ґаздо, чуєте?

Проць удавав, що не чує. Жидок підбіг за ним і вхопив за рукав, а Проць обернувся й ждюхнув Жидка кулаком у груди.

— Уступися, кажу! . . .

Жидок відскочив, наче кіт від собаки.

Тим часом надійшов старий Жид:

— Ну, верніться, що дасте?

— Я не купую, — сказав Проць і чинився, що хоче відійти.

— Чому не купуєте? Вам треба цвиків. А, бігме, нігде не дістанете дешевше, як у мене. Аби я такий щасливий рік мав.

Проць став лагідніший.

— Як у вас купувати, коли правите, як за рідну маму?

— Ходіть до склепу; якось погодимося.

Цілий час держався Жид Процевого сардака.

Проць іще не квапився йти. Став та й розмірковував у своїй голові, з кілько цвяками найменше може обійтися й кілько найбільше може за них дати, аби не рушити тих крейцарів, що в Процихи. Жаль йому було малих пустіїв, що вибіжать проти нього й крізь ніс жвиндітимуть: „Де'! шо сте купили в місті?“

Міркував міркував і як раз доміркувався до того, що тих крейцарів від Процихи саме не стане. Така його лють зібрала, що був би всю жидову перемолотив.

Отоді знов підступив до нього Жидок. Проць затис зуби та й справив до Жидка кулак, наче довбню:

— Набік, гнидо! бо як тя ковтну та й і не кивкнеш!

Старий Жид, як би нічого, сіпнув Проця за сардак:

— Ну, ґаздо! Що стоїте дурно? Мені треба вторгувати, а вам купити.

Зайшли до склепу. Проць став просити Жида:

— Бійтеся Бога, Мошку, чи як вам, майте милосердя. Ви би таки чоловіка облупили. Ви собі розкладіть заробок на всіх мужиків, а не то з одного та й маєство робити!

Жид став клястися; йому це йшло так гладенько й борзенько, як молитви:

— Заробок? Який заробок? Аби я так до завтра дочекав, аби я такий легкий рік мав, аби я так на очі видів, аби я так з дітей потіхи діждався, як я маю на цвиках хоч крейцар зарібку.

— Дай Боже, дай вам, Господоньку святий, щире вам цього жичу, — сказав Проць та й крутив головою.

— Гадаєте, що не дай Боже? Таки, дай Боже! — Ну, кажіть, що даєте?

— Даш по пять за крейцар?

Жид плюнув:

— Ігі! На твою голову!

— Гікни! . . . А по штирі даш?

Жид скулився, як кіт до миши:

— Брав би-сь по штирі?

— Ні! В голову би-х ти позабивав. Та гавкай уже раз, по чому?!

Жид озлобився:

— Гавкай сам із псами!

— Їж, давися своїми цвиками! — По цім слові Проць вийшов, а Жид ще крикнув йому навздогін: Дам три за два крейцарі!

Проць обернувся на порозі:

— Ая! Ще ти й прядива додам, аби-сь собі мотуз усукав, та повісишся на цвику!

Вийшов на вулицю, й здавалося йому, ніби він десь у лісі, в самій середині, а то його з усіх боків вовки обскочили й наважилися життя взяти. Місто, місто — обдирство, ошуканство, наче хто шептав йому в вухо.

Аж іде Василь, з того-ж села, самою серединою вулиці. В правій руці батіг, у лівій коновка, в коновці сушений короп, на шиї дріт, а на голові три капелюхи. Спідній — старий соломяний; середній — новий, суконний, чорний, для себе про свято; а верхній — новий, сивенький для синка, Грицька, також про свято. Проць до нього:

— Заратуйте-ко мене хоть шісткою!

Василь махнув батогом:

— Куме Процю! Та я осьде ледви тлінний: на гуску соли ми не стало. Був-єм у штайранті[1]), платив податок. Обібрали до сорочки, обголили до мяса, ледви з душею втік.

Проць поплівся далі. Розмірковував, розраховував, а то все — не стає й не стає.

— Таки не витякне моїх грошей, треба буде докласти жоночі, — гадкував Проць та й зайшов до другого залізного склепу. Там так само, як і в першім. До третього, так само; до четвертого — також так само.

Проць налякався; та це й з жіночими не стане. А паця? Що з пацям буде?!

— Мо-ой! аби вас повіхопювало що до лаби, аби на вас хороба тяженька! — закляв Проць серед дороги на ввесь голос та так щиро, аж зітхнув. Ніякої ради, ніякого порятунку, хоч сядь та й плач.

Але паця? Паця мусить мати свою вигоду, аби з-під землі дістати, аби камінь зубами гризти! Християнин борше витримає й голод і холод, а німина марніє, сохне. Воно не знає пожалувати-

---

[1]) Податковий уряд.

ся (рахувати: німица), що я голодне, що мені студено, що під мною мокро, але марніє. А воно до чого здале, як марне? Лиш гріх за нього. Християнин не потребує в сало дбати. Най буде худий, як хорт, лиш аби робив. А худібка не то: як уже марна, то ні до чого та й решта. А ще паця!

Отак гадкуючи, йшов Проць нога за ногою, похнюпивши голову в долину, неначе шукав що по дорозі. І не стямився, коли вчинився перед склепом, де перший раз торгував цвяхи. Жид обізвався до нього:

— А що? Правда, що ніде нема дешевше? Слухайте, Йване, чи як вам. Най страчу: дам вам по два за крейцар, та й то, бігме, нікому, лиш вам! Хочу мати добрий початок.

— Хіба на сконання початок, — бовтнув Проць.

— Я собі рахую початок на завтра.

Проць задумався:

— Дайте по три, — спровола процідив крізь зуби.

Жид усміхнувся:

— Ну, ну! Коби я сам міг де купити по три!

В одну мить постановив Проць відоймити гроші від жінки. Як мога борше побіг до неї:

— Давай гроші!

— Які гроші? Хрестися та лізь у болото!

Проць затис кулаки:

-- Чуєш, не вповідай мені мудрішки, бо-м такий добрий, щоби-м тя ззів!

Проциха дивувалася:

— Тобі що, чоловіче, ти впився! А я-ж дітем що скажу?

Проць сичав здавленим голосом, як гадина:

— А ти-ж яка мама дітем? Ти не знаєш, як їх забавити?

— Спаматайся, Процю, тебе обмарило?!

— Я тебе як зараз спаматаю, то ти очі повилазять! Ти ґаздиня?! Вона того не питає, де паця вигодуєся, але до мене: спаматайся. Мой! Ти така ґаздиня? га? — справив до неї кулак.

Але Проциха й не рушилася, а ще й нахилила до нього голову:

— На! бий, бий мя! чо' стоїш? — та й захлипала.

Проць, не довго розгадуючи, запхав їй руку в пазуху, витяг платинку з трьома крейцарями й пійшов до Жида торгу добивати.

Проциха плакала: жаль їй було за дітьми, але жаль їй було й на діти, що через них та не має життя з чоловіком.

255. За межу.

— Билисте Йванихy? — запитав судя Грицька, що стояв босий, з одною нагавицею підкоченою, в сардаці наопашки, з розкуйовданим чупром. З чупру стреміло кілька стебел соломи. Як спав у стодолі, так рано на зорях устав і почимчикував до міста „на термін до права“.

Намісць Грицька відповіла Йваниха. Протиснулася чим борше поміж людей і доти не стала, доки не вдарилася ніжними пальцями до ґрадуса, що на нім стояв судейський стіл:

-- Бив, ой бив мене, кілько сам хотів! Сапов. По голові, по крижах, по руках, по ногах, де засяг . . . От, прошу, які синці . . .

— Тихо, бабо! Я Грицька питаю!

Іванисі здавалося, що як Гриць говоритиме, то й його справа. Тому не переставала:

— Прошу сендзі . . . він ме брехати; буде казати, що то єго ґрунт, що я розчала сварню. А я зараз отут присягаю гола й боса . . .

— Тихо, бабо, кажу!

Гриць використав нагоду. Підокрався аж до самого стола й, хитро підсміхаючись, показав пальцем на Йваниху:

— Адіт, прошу найяснішого суду: вона все так, коли вона тут, у цісарськім суді, а яка вона дома. Причепиться, як ріпях кожуха . . .

— Коли-ж бо ні! брешете, — перебила Йваниха. — То ви розбійник . . . Не кричали-сте, що мене заріжете? Га? що?!

— Тихо бабо, бо замкну!

— Хіба таке: не дають говорити . . . — рясні сльози сперли Йванисі голос у горлі.

Грицько аж просияв:

— Ади, маєш право! Таке-с ся віфалювала по селу: я єго до суду завдам, до кременалу піде . . .

— А він казав, прошу сендзі, що суду не боїться.

— Брешеш!

— Таки-с казав.

— Брешеш!

— Люди чули!

— Брешеш!

— Тихо, бо я вас зараз обоє замкну. Розділіть їх!

Два свідки, один старий, сивий, другий молодий, упхалися поміж Грицька й Іваниху.

— Бив-єсь Іваниху? — почав урядувати судя.

— Прошу віслухати, найяснішний сендзьо, я скажу, як зайшло. Ще мій небіжчик дедя, царство єму небесне . . .

— Але-ж я тебе питаю, чи-сь бив?

— Прошу, пане сендзьо, а віслухайте-ж. Бо не мете знати, як зайшло. То все з-за межі . . .

— То моя межа, — крикнула з другого кінця стола Іваниха.

— Оце твоє! знаєш? — і ткнув старому свідкові дулю під ніс, бо до Іванихи не досяг.

— Але-ж мені не треба, як зайшло. Я хочу знати, чи-сь бив Іваниху?

— Таже вона каже, що-м бив.

— Але я хочу чути з тебе.

— Я її до суду не завдавав. Чо' вона хоче з мене?! В мене сегодня робітна днина.

— Бив-єсь? Так, чи ні?

— То було на мої питомі межи.

— Бив-єсь?

— А коли-ж я її бив?

— Я тебе питаюся.

— Аби вона так ногами збила при сконанню, дай Господоньку святий. Та де-ж я її бив? Замахнувємся з пару раз сапов, бо то на мої межи, я сапав тогди барабулю.

Іваниха прімкнулася помежи свідків та й заломила руки:

— Йой! а він що каже? Таже він бреше, не слухайте єго!

— Пишіть, — сказав суддя до писаря, — обжалований не почуваеться до вини. Буду вас слухати, — звернувся до старого свідка — аби-сте правду казали. Як ся називаєте?

— Прошу найяснішого суду, я не зволяю, аби він говорив, то її свідок, — протестував Грицько.

— Що знаєте? — допитувався суддя свідка.

— Усе знаю, бо я з її дедем у супрузі був. То ділолося не тепер, давненько, ще голодних років. Небіжчик мав пару волів ласіїв, а я мав пару волів голубих . . .

Іваниха: Аякже, аякже.

Грицько: То її свідок, я поставлю свої свідки.

Іваниха: Твої свідки пияки . . .

Грицько: Най ціле село прикаже.

Свідок: Я мав ґрунт на сіножатях (тепер здав-єм уже на сина, най він ґаздує, бо моє — сегодне-завтра: лопата та й ано! до дучі!), А небіжчик мав ґрунт на теплицях, таки межа в межу з його дедем.

Але ґазди жили в злагоді. Де то хто давно чув за таку суперечку, як тепер?! Гріхи, нічого, лиш гріхи. Мені вже на сімдесятий переступило, але моя нога ще не була в суді (аби сюда ніхто добрий не заходив!). А де-ж? Така божя днинка (хто мені сегодне за днину заплатить?!). Чи-ж то не ліпше в мирности, в злагоді: своє пантруй, але чуже не руш . . .

Іваниха: Чуєш, що старий чоловік кажуть?

Грицько: То ти мене нарушила.

Іваниха: То мого дєдя межа, я на то свідки кладу.

Грицько: Шос я тобі в твої свідки, я маю свої свідки.

Свідок: За своєв працев серце болит . . .

Іваниха: Ой болит . . .

Грицько: А мене-ж не болит?

Свідок: Але чуже гріх нарушати.

Іваниха: А шо!

Грицько: И-е!

Свідок: Шіснадцять рік я був з її дєдем у супрузі, що-року я то поле орав, але сварні ніякої не було. Межу ніхто не рушав, ані ї дєдьо, ані його. Худібка, коби здорова, паслася. Бо, проше найяснішого суду, давно було широко: ніхто за межу не дбав, а тепер тісно, дуже тісно стало . . .

Суддя: Тут Іваниха завдала до суду Грицка за „образу гонору“, що її бив сапою. Знаєте, що за то?

Свідок: Усе знаю. Чи то лиш омраза гонору? А божа омраза! Таже вони вже штирнадцять рік . . .

Іваниха: Пятнадцять . . .

Свідок: . . . Може й пятнадцять: отої, отої, отої (показує руками) гріх від Бога, а від людей сором.

Суддя: Були-сте при тім, як він її бив?

Свідок: Шо ви говорите? А де-ж я міг при тім бути?! Та-же я вже три роки, як не віхожу в поле. А зрештов, хоть бих там і був, та де-би я йшов на головниство! Я Богу дякувати вже пять літ за жадну сварню не свідім. Але оця молодиця прийшла оногди до мене, як зачала заводити, як зачала плакати. – Господи твоя воля! Вуєчку, каже, впадайте на Бога, будьте мені за свідка, бо на тій межи буде колись забійство. Або, каже, він мене з світа зжене, або я його. Та й я став їй за свідка. А чому-ж би ні? Та-же я з її дєдем шіснадцять рік у супрузі був.

Другий свідок то-ж само знав. А свідком він був тому, що Грицько наважився його також із світа зігнати.

Суддя пояснював Іванисі, що образа чести аби підходила під австрійський карний закон, мусить бути або при двох свідках, або на публичнім місці. А що тут ні одно ні друге не було, то —

Іваниха: Та-же він мене трохи не вбив. Та ще й на моїй межи!

Грицько: То моя межа.

Іваниха: Прошу сендзі дати йому фрику, бо ніяк буде на дорозі показатися. Та-же він як узяв до мене сапище, як мене хомнув по голові, то я трохи в лежу не впала.

Грицько: Иой!

Метнувся з-перед стола, поміж люди, та до сіней. Відти ніс сапу, ваги зо 3 кільоґрами, на держаку, довгім у хлопа. Не міг борзо пріпхатися поміж людей.

— А прошу, ґазди, а проступіться-ж!

Ґазди поволі проступалися.

— Ану — трохи набік: сапу чоловік несе, — один одному подавали.

— Ади, прошу найяснішого суду, подивіться. Та тут є чим бити? Та це легке, як перце; спосібна дуже сапа, — говорив Грицько, поставивши собі сапу на обидві долоні та й підтрясаючи нею, наче дитиною, аби не плакала.

Але суддя викликав уже другу справу. Заплакана Іваниха й сияючий з радости Грицько мусіли вже йти додому.

Якийсь ґазда з-під печи став на пальці, витягнув шию й дивиться по-над голови на ту сапу.

— Що гадаєте? Зеліззя. Як би так порядно ковтнув по голові, добрий би знак зробив! — говорив до свого сусіда.

— А ще, як у яку годину! — відповів сусід.

256. Зле діло.

Суддя Кривдунський, заговоривши при розправі ласкаво до Олени, глянув крадьки перелякано на адвоката й на свого писаря, чи вони припадком не взяли йому за зле ту ласкавість, або чи не сміються з нього. Кривдунський, навряд усім приписам і законам, уважав за нормальні відносини судді до мужички, щоб на неї насварити, накричати й казати її за двері викинути.

Але її худеньке, біле лице, як із мармору вточене, всю вагу судді стягало на себе й не дозволяло йому примітити, що Олена

в мужицькім одягу. На тім лиці не було ані одної зайвої зморшки, а все-ж таки видко було на нім терпіння, неначе білу хмарку на місяці.

„Що ви за одні?“ — запитав її суддя ласкаво і власне тепер поглянув перелякано на писаря й на адвоката.

Олена показала рукою на мужика, що його саме розправа переводилася.

„Я жінка Семенова“, — відповіла таким голосом, що здавалося, ніби це не Олена говорить, але якась мушка близько над вухом бренить.

Суддя підніс брови вгору, наче здивувався, що й таке створіння може бути замужем.

Олена-ж тим часом далі говорила:

„Прошу ясного суду, ми вернемо гроші, що взяв чоловік, бо то не було ніякої продажи. Як же ви купували той ґрунтець, Бога бійтеся, Петре!“

Із цими словами обернулась Олена до малого солоденького мужика в роздертій під пахою кожушині. З-під пахи стриміли йому три космики чорної вовни, як грубі наїжені вуси.

„При свідках купив“, — відповів Петро й одвернувся від неї.

Олена поступила кілька кроків так, аби стати Петрові до лиця:

„То все крадьки зроблено“, — бреніла до Петра, притакуючи собі головою. — „А хто-ж робив той ґрунтець продажний? — кажіть, Петруню, знала я за то? Чи ви мені хоть марне словечко сказали? На що-сте вихали йому гроші так, що я не бачила?“

Петрові виступили смуги на лиці, червоні, як розкраяний буряк. Трохи від Олени відступився й борзенько заговорив до судді:

„Бігме, вона знала, вона все знала.“

Олена підступила знов ближче:

„Ой, не говоріть неправду, бо гріх. Та-ж ви його витягли з хати на хрестини. А то-ж чувана річ, аби на хрестинах та ґрунт продавати?“

Петро червонів та й бився кулаком у груди:

„То все не так, бігме, не так. Я зараз присягаю!“

„Присягніть, присягніть, Петруню!“ — приговорювала Олена.

„От-же, бігме, присягну!“

Грубенький адвокат хитро підсміхався. Щоб висвободити свого клієнта з клопоту, встав, підперся грубими руками на стіл і витягав коротку шию.

„Вона тут ні при чім“, — говорив до судді, ніби докоряючи йому, що допустив без потреби Олену до слова. — „Ґрунт інтабульований на Семена; вона не має тут що говорити.“

Олена підбігла до адвоката, потім назад до судді, а потім до Петра:

„Я маю з ним діти“, — жалувалась вона. — „Четверо дрібних дітей. Що їм із тата, з мами, як лишаться без ґрунту? Кривда буде, прошу ясного суду. Відки ви, Петре, дібрали такого сумління, аби потай мене відбирати дітям ґрунтець?!“

Суддя бачив, що як би Олена мала більше фізичної сили, то сталася-б тепер причиною авантури. А ще чув на собі докір адвоката, що без причини допустив її до слова. Тому стягнув брови і скричав:

„Тихо, бабо, бо зараз замкну!“

Олена побігла борзенько в кут і гляділа звідти переляканo то на суддю, то на адвоката. Адвокат подивився радісно на Петра й моргнув до нього ніби: Вважай, чоловіче, якого заступника маєш: сказав слово і все вийшло добре.

Але Петро червонівся далі. Був покований і засоромлений. Він почував гидоту свого вчинку супроти мужицького права, бо купив ґрунт непродажний, з межи дрібних дітей, потай жінки. Йому здавалося, що вся вага цеї розправи — доказати, що він не крадьки купував. Не мав відваги оправдуватися перед суддею, бо не знав, чи по Олениній обороні суддя йому повірить. Але перед адвокатом міг, бо заплатив йому за віру.

„То не зробилося так прихапцю“, — розповідав адвокатові. — „Цілі два роки ми мали заєдно за це бесіду. Може неправда, Семене?“

Семен заметушився. Дотепер стояв цілий час похнюплений і словом не обізвався.

„То таки, Петре, діялося на хрестинах“, — відповів несміливо й нерадо, як та дитина, що її вибють і змушують казати, що вже більше не буде зле робити.

Петро розклав руки широко, як би мав обняти щось дуже грубого.

„Як то?! — дивувався. — А ви-ж мені раз казали, що продалиби-сте ґрунт, лиш аби лучився добрий купець?“

„Але я не казав, що маю ґрунт на продаж, що в мене ґрунт продажний“, — говорив Семен також несміливо й нерадо. Чув свою провину перед жінкою й перед дітьми.

„От на, маєш!“ — сказав Петро й чухався в голову.

„Які-ж то ви дивні“, — говорив адвокат, стягнув праве лице й прижмурив праве око, даючи тим порозуміти, що він думає: дурний, а ні: дивний. — „Та то все одно, чи на хрестинах, чи на похороні, чи на весіллі. Згодили-стеся, дали-сте завдаток, а тепер хоть доплачуйте, най вам ґрунт дає, а ні, то най вертає подвійний завдаток.“

Але ця мова ні трохи Петра не заспокоїла. Він мнявся, червонів, переступав із ноги на ногу.

„То, бігме, не було крадьки“, — клявся і просив очима адвоката й суддю, щоб йому повірили, або щоб хоч сказали, що вірять.

Суддя знетерпеливився. З лоскотом відсунувся з кріслом від стола й ударив кулаком книжку.

„Шкода часу! Відступаєш йому ґрунт?“ — зверещав на Семена.

„Кривда буде, пане!“

„Вертай подвійний завдаток! Коли даш сто ринських?“

„Кривда буде, пане.“

„А ти хочеш подвійний завдаток?“ — звернувся суддя до Петра.

„Що мені з грошей?“ — відповів Петро й одвернувся від Семена так, щоб він не міг йому в очі заглянути. — „То не було крадьки. Скарай мене сила божа! При людях . . .“

Олена не дала йому докінчити. Прибігла і стала йому прямо до лиця.

„Беріть, беріть, Петруню, ґрунтець із пожежи четверо дрібних діточок!“ — грозила йому пальцем і протирала очі рукавом.

Петро відвернувся й шукав очима порятунку в судді.

„Я здаюся на ласкавий суд!“ — сказав твердо, ніби сердито.

„Приймай подвійний завдаток!“ — і собі-ж сердито сказав суддя.

Олена зайшла знов Петрові перед обличчя і знов протирала очі і грозила пальцем!

„Ой, не загрієтеся сирітською кривдою.“

Петро благав очима в судді порятунку.

„Марш, бабо, за двері!“ — заверещав суддя, — „я для неї хочу добре зробити, а вона мені перешкажає.“

Вона борзенько побігла до дверей, вийшла до сіней, зачинила за собою двері й поклала до них ухо. Слухала з таким напруженням, що здавалось їй, почула-б, як трава росте. Отже, окрім гамору, нічого більше дослухатись не могла. Чи з невигідного стання, чи може з нетерпеливого дожидання, дріжала всим тілом, як на морозі. Пробувала кілька разів дотулитися клямки, але клямка дзвеніла під дріжачою

рукою. й Олена хапала за кожним разом руку назад, неначе-б попеклася.

Аж зненацька відчинилися двері, а Олена вхопилася міцно правою рукою за одвірок, щоб не влетіти до середини. Уперед вийшов Петро скорою ходою, а за ним пхається нерадо Семен. Олена видивилася з боязнею на нього, а він спустив очі під її поглядом і оглядав широкі писки своїх чобіт.

„Маю вернути подвійний завдаток", — обізвався він так нерадо, неначе кожне слово, промикаючись крізь горло, дерло його, як ячмінний колос.

Олена піднесла обидві долоні вгору й ловилася за вухо й за чоло.

„Йой! йой! запродав сумління!" — говорила тихенько, потім шептала ті слова, а потім тільки рухала зубами.

Петро став оддалік від них, але йому не дало довго встояти на місці. Приступив до них і сплів пальці над грудьми й спустив їх кілько мога в долину.

„Жінко добра! на який же я спосіб запродав сумління?" — сказав твердо, але червоні смуги виступили йому знов на лиці. От-же таки дивився відважно Олені в очі.

Вона знов забреніла, як мушка, і майже за кожним словом притакувула собі головою.

„Та ви його візьмете на хрестини, а він напється, прийде до дому та й бійку счинає. А як-же, бійку счинає", — додала ніби того, що Петро їй не вірить, хоть він мовчав.

„Як він напитий прийшов, то й за волосся мене водив, і ще й кулакував. Кров із мене цюрком ляласе . . ."

Семен поглянув на неї, почухався в голову й усміхнувся заклопотано. Потім спустив знов очі в долину.

„А що-ж я вам винен?" — запитався Петро.

„Я на нього нічого не кажу", — говорила Олена. — „Він добрий чоловік. Як тверезий, то й послухає й зробить. Але натура зла, натура зла", — повторювала все чим-раз тихше й тихше.

„А в нас четверо дітей", — сказала голосніше й погрозила пальцем. — „Усі люди дивуються, звідки в таких паскудних людей такі прекрасні діти."

Уста її дрожали, на очах виступили червоні жилки, а вона оглядала чоловіка, ніби шукаючи тої краси, що перейшла на діти.

Потім одвернула голову від чоловіка, подивилася Петрові просто в очі й заломила руки:

„А на що-ж ви крадьки, потай мене, ґрунтець купували, а тепер би ще послідну коровину продати на подвійний завдаток?“

„Та бо чекайте, годіть!“ — мнявся Петро і справив ліву руку до Олени, — „що-ж тут було крадьки?“ — говорив до Олени, а побачивши, що не переконає її, звернувся до Семена — „яка-ж тут була крадена річ?“

Семен підняв голову, але не дивився ні на Олену, ні на Петра.

„Вона таки за то нічо не знала“, — сказав нерадо й хутенько глянув у бік, бо сніткався з Олениним поглядом.

Петро стис плечима, а потім ударився об поли руками.

„А най вам Господь Бог заплатить за мою кривду! Верніть мені мої гроші та най вас обминаю десятов вулицев“, — сказав борзо й з притиском. — „Ходіть назад до суду, аби там записали“, — додав сердито.

Коли ввійшли назад до середини, суддя підніс високо брови, розкрив широко очі й дивувався, що ось то раз серед безконечного числа сірої мужичні найшлися звідкись йому знайомі лиця. Тільки не міг собі пригадати, звідки він їх знає.

„Ах, та це ті, котрих власне справа скінчилася“, — сказав адвокат, відгадуючи заклопотання судді.

Кривдунський спустив брови і стягнув уста до сміху. Йому припала до вподоби та думка, що мужиків неможна так пізнавати з обличчя, як инших людей.

„Що-ж ви ще скажете?“ — запитався, а та усмішка придала його голосові якоїсь ласкавости.

„Ми, прошу пана, вже полагодилися“, — сказав коротко Петро.

„Як то?“ — здивувався суддя. — „Другий раз?“

Петрові повиділося, що цею другою злагодою зробить панам прикрість. Тому низенько поклонився й додав несміливо:

„Так, так. Я вже не хочу подвійного завдатку. Семен вертає мені мої гроші.“

При цих словах поглянув на Семена й на Олену ніби: „Помагайте мені, бо й ви до цього примішні.“

Олена порозуміла той погляд. Підступила хутенько д столові і, нахилюючи голову, ніби кланяючись, заговорила: „Ми, прошу ясного суду, з Петром сусіди. Нам не треба сварки, ми в злагоді.“

Адвокат ісчервонівся і став судорожно мняти папір у руках.

„Ти здурів, чоловіче!“ — скричав на Петра. — „Маєш судову угоду, то якого лиха ще тобі треба?“

Петрові знов виступили червоні смуги на лиці, нагадав собі, що обіцяв іще доплатити адвокатові, як дістане ґрунт, або відбере подвійний завдаток. Чувся тепер двічі винуватий. Одно, що навряд мужицьким звичаям купував непродажний ґрунт, а друге, що не додержав із паном нечистого діла. Бо — на його думку — пани тільки на те, щоб робили кривду людям і, як уже тебе нечистий торкне на зле діло, та й пан тобі при тім помічний, то вже треба лізти до кінця в болото. Тому Петро мовчав та тільки прів і червонівся.

Суддя засоромився, бо здавалося йому, що хоч йому мужики тільки голови набили, то він таки не вирозумів справи. Думав, думав і додумався до того, що певно купна жадного не було, що Семен піяк, або дурний, і Петро його ошукав. Щоб свою помилку направити, грізно подивився кругом себе (це мала бути повага) і сказав до Олени:

„Іди з чоловіком на долину, най йому куратора нададуть, бо він марнотравник. Або най перепише ґрунт на тебе, бо його ще не один ошукає.“

Всі троє низько поклонилися.

Як вийшли за двері, ще раз приностали в сінях.

„Що-ж тепер робити?“ — запитався понуро Семен.

Петро сияв із радости. Силою здержував усмішку.

„А я вам скажу“, — говорив пошепки й підніс палець до ока, нібп зраджуючи якусь велику тайну. — „Не йдіть, де надають куратора, бо там задурно. А пани дурно нічого не роблять. Ви йдіть до нотаря та перепишіть ґрунт на жінку. Заплатите порядно, але він вам добре зробить.“

„Про мене“, — згодився Семен.

Петро не міг довше здержатись і засміявся. Тішився, що втік од злого діла.

„Ще ви, Семенихо“, — сказав, щоб надати причину свому сміхові, — „ще ви будете потай чоловіка ґрунт продавати.“

Олена поглянула на Петра. А побачивши його сияюче й утішне лице, усміхнулася й собі. Але той сміх був супроти Петрового щирого сміху такий, як темної ночи на краю овида світло далекої, тихої блискавки без грому супроти ясного сонячного світла.

XXII. Володимир Винниченко.

257. Записна книжка.

Тікати було вже нікуди: поперед нас слалось рівне й безкрає поле, а позаду з села гналась ціла юрба люду. Попереду всіх біг стражник і кричав:

Ге-ей! А ну, гей там! Підожди!

І вимахував над головою в себе рукою так, ніби поганяв волів.

Зупиняємось? безнадійно спитав мене Антип.

Зупиняємось.

Ми зупинились. Антип вирвав стеблину жита і, покусуючи її, дивився до села на погоню. І погляд йому був понурий та блискучий, як промінь сонця з-під чорної навислої хмари.

— „В калоші?“ — посміхнувсь я до його.

Власне кажучи, смішного в нашому становищі було мало. Найменше, що з нами могло статись, це те, що нас побють, звяжуть, і поволочать в повітову тюрму.

Антип теж похмурно посміхнувся.

Бач, я казав, що треба з вечора виходити з села.

Де твої проклямації? живо перебив він, - ховай в жито! Швидче! Сядем обидва, ніби стомились . . .

Ми помалу сіли під житом. Я витяг з-за пазухи пак проклямацій, які зостались у нас ще на одно село, і не одвертаючись од жита, вирив руками ямку, поклав туди пак і засипав землею. Наверх натрусив трави.

Так . . . скоса озирнувши мою роботу, промовив Антип.

Погоня наближалась.

Поранкове сонце стояло над церквою і ще не встигло випарити всю росу, і вона, як сльози дитини, що тільки що плакала, невинно й зворушливо блищала в траві. Прощай, росо!

Потім я підвів голову. Погоня вже недалечко була, але бігла тихше. То підійдуть, то знов, побіжать. Стражник одною рукою придержує шаблю, а другою широко махає то взад то вперед, немов одбивається від когось позаду. Іноді озиравсь і щось казав дядькові,

який біг зараз же за ним. Трохи оддалік бігли ще люди, а коло їх купа дітвори.

Антип похмурно кусав стеблину і чудно бігав очима навкруги, немов шукав чогось.

А я нічого вже не шукав. Чого там дурно тратити сили, пускайсь на дно та й усе.

Ось зовсім близько. У стражника руденька борідка, очі напружено, гостро втоплені в нас. На грудях у такт підстрибує шнурок від револьверу. Лице червоне, задихане.

Раптом Антип стріпнувся, повернувся до мене й швидко зашепотів:

— Слухай: я хочу спробувати одну штуку. Старайсь робити як я. Чуєш? Я хочу . . .

Але докінчити не встиг. Перед нами вже стояв стражник і, трудно дихаючи, розглядав нас. З-за плеча його виглядало злякано-зацікавлене лице дядька.

— Ну, вставайте! Ходім! — суворо хитнув головою стражник.

Я не рушився, ждучи, що робитиме Антип.

Цей помалу підвівся, став на свої довгі, тонкі ноги й почав мовчки розглядати стражника. Пильно, серйозно, з виразом поважности. На лиці ніякого замішання, хвилювання. Нарешті, зупинившись на лиці злегка здивованого поліціянта, спитав:

— Ты — чинъ сельской полиціи, голубчикъ? Неправда-ли?

„Чинъ сельской полиціи“ ще більш похмурився.

— Ну, то що? Ну, ти, вставай!

Я теж устав.

— Куда же ты зовешь насъ идти? И зачѣмъ остановилъ насъ? — спокійно, з цікавістю запитав Антип.

— Зараз побачите! Ну, марш! Данило ставайте збоку. Та глядіть, як що, так ломакою прямо по голові . . .

У Данила в руках справді була паличка, яку по справедливости инакше й не можна було назвати. Він став коло мене і, косо позираючи, наготовив свою зброю. Почувалось, що людина на своїм віку не бувала часто в такім становищі. Взагалі, Данило нічого абсолютно страшного з себе не уявляв. Мав собі великий ніс, але він був задертий до гори, ніби ввесь час зазирав до своїх товаришів, кругленьких карих оченят. Борода скуйдовчена, губи злегка одвислі. Вчувалось, що людина ця, коли її про щось запитати, наперед трохи подумає, потім спитає „як кажете?“ а тоді вже одповість вам щось таке, про що ви сами давно знаєте. Але ломаку держав серйозно й уважно.

— Ну, рушай! — шарпнув стражник за рукав Антипа.

Антип зробив строге лице.

— Позволь, милый человѣкъ, такъ нельзя . . . Какъ чинъ полиціи, ты долженъ объяснить людямъ, почему останавливаешь ихъ. Это — во-первыхъ. Далѣе: исполняя отвѣтственную обязанность охраненія порядка и тишины и при томъ, будучи э . . . э . . . конфиденціально приставленъ къ исполненію существующихъ законовъ Россійской Имперіи, ты долженъ не нарушать оные, а наоборотъ, поощрять и подавать примѣръ. Понялъ?

І Антип навіть витягнув перед своїм довгим блідим носом палець і хитнув повчаюче головою.

Лице Данила стало виявляти наплив, очевидно, несподіваних переживань. Очі йому поширились і забігали то на нас, то на стражника. Губи ще більш одвисли.

Але я був також здивований: при наших мужицьких штанях' свитках, чоботях і т. и. російська мова як-раз було те, що могло нас цілком затокмачить у „калошу".

На стражника це, дійсно, зробило відповідне враження. Він озирнув нас, потім хитнув до Антипа головою й коротко сказав:

— Покажи пашпорт!

Я понуро стис губи й одвернувся. З цього йому й треба було почати.

— Паспортъ? Вотъ это — правильный твой вопросъ, — похвалив Антип. — Да . . . такъ именно слѣдовало и начать. Но безъ грубостей, вѣжливо, строго. Да . . . Но тебѣ мы все таки не покажемъ . . . Тебѣ нельзя. Исправнику, становому еще можна, но нижніє чины не могутъ смотрѣть . . .

Тим часом надбігла друга частина погоні: дядьки і дітвора. Дітвора зараз же поховалась за ноги дядьків і визирала з-за них, як з-за дерев.

Дядьки шепотілись і поглядали на нас. Всі сопли від швидкої ходи.

— Ну, када так, так марш! Нічого тут! — хитнув рішуче стражник головою. — Рушайте, Данило!

— Подожди, не торопись . . . — поважно простягнув руку до Данила Антип і повернувся до стражника. — Еще разъ спрашиваю: по какому поводу ты позволяешь себѣ останавливать прохожихъ на дорогѣ?

— Семенюк! — раптом підняв голову стражник до дядьків. — Ето вони?

Серед голів одна посміхнулась, хитнулась і промовила:

— Вони самі . . . От той, нищий, кидав до мене, а вищий у церкву . . .

— Что „кидав“? — здивовано спитав Антип.

Я теж непорозуміло дививсь навкруги.

— Уже забули? — добродушно посміхнулась голова Семенюка. — Бамажечки . . . З красними печатями . . . Проклямації . . .

Всі гостро дивились на нас.

Але як би ці дядьки разом з стражником раптом перевернулись в китайську депутацію, що нас закликала-б на царство до їх, на лиці Антипа не виявилось би більшого здивування, ніж тепер. Ні страху, ні ніяковости, а тільки здивування: видно, що чоловік всього сподівався, але проклямацій . . .

Він глянув на мене, на стражника, на дядьків. Я теж глянув на його, на стражника, на дядьків.

— Какъ ты сказалъ, мужичекъ? — нарешті вимовив Антип до Семенюкової голови.

— А так, як чув . . .

— Прокламаціи??

— Ато-ж . . .

Антип глянув на мене, я на його.

— Вы что-нибудь понимаете, Ксенофонтъ Сократовичъ?

Чого йому спало на думку так історично прозвати мене, я не мав часу ні думати, ні дивуватись, але стиснув плечима і промовив:

— Ничего не понимаю . . . Діогенъ Эмпедокловичъ!

— Странно . . . Очень странно . . . Такъ, значить, въ вашей деревнѣ эту ночь были разбросаны прокламаціи?

Стражник пильно дививсь на його. Але Антипові ніколи було займатись переглядуваннями з якимсь там стражником.

— Отвѣчай же, когда тебя спрашивають? — нетерпляче й строго крикнув він.

— Та ти што кричиш? Диви, сволоч. Лазить тут, приставляє всякі манери та ще й . . . Ступай січас! Данило, тягніть його!

Данило несміло взяв мене за руку. Я строго глянув на його, і він пустив її.

Стражник чогось почував себе страшенно розсерженим, навіть ображеним. Але Антип мовчки строго дививсь на його і не рушавсь. Потім помалу повернувсь до здивованих голів дядьків і, найшовши гостреньке, добродушно іронічне лице Семенюка, уважно й строго спитав:

— И ты, значить, утверждаешь, что мы разбрасывали прокламации?

— Ато-ж . . . Утверждаю . . . — насмішкувато хитнув Семенюк головою.

— Своими глазами видѣлъ?

— Своїми. Не позиченими.

Говорив він упевнено, але на нас чекаюче-пильно дивилось декілька пар серйозних очей.

— Хорошо. Твоя фамилія — Семенюк? Ксенофонтъ Сократовичъ, — поважно й строго повернувсь до мене Антип, — запомните: вотъ этотъ крестьянинъ съ пепельной бородкой й . . . — він знов пильно озирнув Семенюка — и сѣрыми глазами называється — Семенюкомъ.

— Слушаю, Діогенъ Эмпедокловичъ.

— Ну, та що буде? — посміхнувся Семенюк, але по лиці йому пробігло щось трівожне. Він глянув на стражника, на Данила, на нас.

— То будетъ, — різко й строго повернувся до його Антип, — что бываетъ тѣмъ, кто даетъ фальшивыя показанія. Ты этимъ отвлекаешь начальство отъ настоящихъ преступниковъ. Ты — укрываешь ихъ! Понялъ? Ну, идемъ въ деревню.

Більше обяснятись він не хотів. Справа виявлялась настільки серйозно, що він мусів поспішати в село.

Він пішов. Потім несподівано повернувь до стражника й сказав:

— Ты хоть и грубъ, но службу свою исполняешь хорошо. Молодчина . . . Ксенофонтъ Сократовичъ, у васъ есть папиросы?

Я виняв цигарки, ми зупинились і закурили.

Погоня наша переглядалась. Стражник пильно й похмуро позирав на нас. Похвалу Антипову він вислухав мовчки, не посміхаючись, тільки скоса подивляючись то на мене, то на Антипа.

Власне кажучи, я стільки-ж розумів тепер Антипа, як і вся погоня. Хіба що одні хлопчики ні в чому не сумнівались і твердо були переконані, що спіймано щось страшне. Тому радісно бігли поперед нас, підтягували нашвидку штанці і кричали:

— Піймали! Піймали!

Йшли всі мовчки. Часом Антип повертав до мене своє виточене, суховате лице з блідим носом і говорив що-небудь заплутане, де часто попадалось імя ґубернатора або поліцмайстра. Говорив заклопотано, щось міркуючи про їх, турбуючись, що не зможе сповістить їх про щось.

Сторожа наша прислухалась до наших слів і Семенюк шептався з дядьками, йдучи позаду.

Степ хвилями біг до краю неба і тихо шелестів зелено-сивим колосом. Часом поважно й ліниво, ледви ріжучи повітря, пропливав над нами ворон і зникав у блідо-синій долині. На нас не звертав ніякої уваги, — мало чого люди між собою не виробляють, у його своя мета. Я довго провожав його очима.

В селі нас ждали. Біля воріт, на порогах хат, на перелазах стирчали людські голови і, на зводячи очей, поверталились за нами. Часом перегукувались з погонею і робили де-які уваги, які торкались більше деталів нашого арешту, ніж провини.

Так, наприклад, один дядько з вилами в руках пильно обдивився нас, потім заклопотано звернувсь до Данила і спитав:

— А сіль є?

Данило й я подивились на його. У Данила очі стали кругліші.

— Яка сіль?

— А на хвіст сипать . . .

Стражникові не подобались його питання.

— Одойді вон! — сердито крикнув.

Дядько зупинився, пропустив нас, підморгнув заднім на стражника і не пішов далі.

Мені він подобався. Подобалось, як він поглядав на нас. Правду кажучи, такі погляди попадались частенько. Але стражник чогось почав хвилюватись, якось підрівнявсь і, коли Антип зупинивсь, щоб поправити щось коло чобота, сердито, роздратовано закричав:

— Ну, скарєй там! . . . Довольно манєри приставлять! . . .

Антип підвівсь, мовчки здивовано подививсь йому в лице, потім тихо й повчаюче промовив:

— Это чинъ полиціи такъ позволяетъ себѣ? Нельзя. Нельзя такъ.

— Ну, базікай там! Іди, говорю! — чогось надзвичайно злісно крикнув стражник. — Тоже в разговори ще . . . От я тобі покажу разговори . . .

І додав таку лайку, від якої Антип моментально зупинився, подививсь на стражника, потім повернувсь до мене й коротко спитав:

— Слыхали?

— Слыхалъ . . . — буркнув я.

Антип більше нічого не сказав. Рішуче й строго попрямував далі. Лице виявляло непохитність.

Але я йшов, похиливши голову. Мене брала досада: ішов би вже мовчки, ні, треба ще на сміх себе виставляти.

У волості нас теж уже ждали: з вікон виставлялись голови, а коло дверей ґанку товпилась ціла юрба люду. Всі вони, розступившись, дивились прямо нам в лице, і де-хто хмурно мовчав, де-хто посміхався, більшість же голосно і з страхом цікавилась пійманими „жуликами“.

Ввели в „присутствіе“. Там уже теж був народ.

— Ну, єсть! Спіймали! — хмуро проговорив стражник. — Давайте, старосто, понятих, нада січас їх до справника.

Коло столу стояв невеличкий дядько з кострубатою головою і рідко розставленими очима. Плохенький піджачок, ситцева сорочка під жилєткою, вигляд заклопотанности, забитости. Так і уявляється, що прийде цей дядько додому, а дома лазить голодна, пискліва дітвора, чіпляється за чоботи, канючить, жінка лається, а коло порога стоїть уже соцький і кличе „до начальства“. Через що його вибрано на старосту, — невідомо.

— Так оце ті? . . . Ага . . . — бігаючим поглядом озирнув нас цей староста. — Ну, так що-ж? . . . Як понятих, то й понятих . . . А ну, хто за понятих? — задер він голову до юрби.

Але тут вмішався Антип. Він ступив трохи вперед і ввічливо, але спокійно й навіть строго звернувсь до старости:

— Подожди немного . . . значить ты староста?

Староста здивовано глянув на його.

— Ну, я . . . То що?

— Хорошо. Пока ничего. Значитъ, это ты отдалъ приказаніе задержать насъ на дорогѣ?

Тон був такий, що мимоволі староста одповів:

— Ну, хоч би й я, так що?

— Ничего. Продолжайте своє дѣло.

І Антип спокійно замовк.

Староста непорозуміло дививсь на нас.

— Так що-ж буде з того, що я? Ну, я, так що?

— Ничего, ничего . . . — заспокоюючи промовив Антип і чудно посміхнувся. — Выбирайте понятыхъ и отсылайте насъ къ исправнику . . . Мнѣ только нужно было удостовѣриться, кто въ этомъ виноватъ, ты или стражникъ. Продолжайте.

І, звернувшись до мене, прошепотів:

— Не стій же таким опудалом. Підгравай. Діло йде.

При цьому вираз лиця йому був солідний, спокійний, ніби він діливсь зо мною якимсь важним служебним спостереженням.

Я хитнув головою.

Староста й стражник теж щось шепотіли між собою.

— Виноватъ! — раптом знов звернувсь Антип до їх. Вони обоє зараз же озирнулись до його. Юрба тихо шушукалась.

— Виноватъ. Я хочу васъ спросить: можете ли вы намъ дать точное и ясное представленіе нашей вины, за которую вы насъ арестовали?

Староста не зрозумів.

— Що кажете?

— Я говорю, можете ли вы сказать, за что насъ арестовали? Если хотите, отвѣчайте, не хотите, — не нужно. Но предупреждаю, вамъ же хуже будетъ, если не отвѣтите. По закону вы обязаны отвѣчать.

Про те, щоб спробувати оправдуватись або дати їм зрозуміти, що вони помилились, він навіть не згадував.

— За що арештували? А за те, що бунтуєте народ. Прокламації підкидаєте людям.

— Свидѣтели есть?

— Та що ви йому базікать там даєте? — раптом зачувся позаду густий обурений голос. — Він їм баки забиває, а вони роти пороззявляли! В мордяку йому, та й уся розправа!

Ми всі озирнулись. В кутку стояв високий, гарний дядько з чорною пишною бородою і сердито насупленими бровами. Одягнений був добре, очевидячки сельський багатій.

Антип ніби не розібрав, звідки йшов голос. Прижмуривши очі, він водив ними по юрбі. Нарешті, наглядівши багатія, аж перегнув до його голову й з спокійною погрозою спитав:

— Это ты, кажется, сказалъ?

Багатий ще більш розсердився.

— А ти на кого це тикаєш? Халамидро! Я тебе як тикну тут, так аж ногами вкриєшся!

— Та бить їх! . . . Чого там! В мордяку! — зачулись за ним сердиті голоси з юрби.

Антип вирівнявсь і, ніби нічого не чуючи, строго коротко кинув до багатія:

— Какъ фамилія?

Ніхто, очевидячки, нічого подібного не ждав.

Всі притихли й стали переглядатись, — хто з усмішкою, а хто з неспокійним непорозумінням.

Але багатій аж почервонів увесь.

— Та ти хто такий, що хвамилії спрашуєш?! Твоя як хвамилія?

Антипове лице ще більш стало холодним, невблагано-грізним.

— Не хочешь сказать? Хорошо. Староста, ты за это отвѣчаешь отдѣльно. Это ты замѣть себѣ . . . А тепер . . .

Він помалу, поважно й з таким виглядом, який ясно говорив, що він не хотів, але примушений це зробити, підняв руку, засунув її за пазуху й урочисто, повагом, виняв свою . . . велику записну книжку, в якій вів рахунок своїм видаткам і прибуткам. Так же помалу розгорнув її, витягнув оливець і звернувсь до багатія:

— Еще разъ спрашиваю: какъ твоя фамилія?

Як тільки в руках Антипа зявилась книжка, в присутствії раптом стало надзвичайно тихо. Посмішок уже не виднілось. Очі всіх, як головки булавок до маґнету, повернулись і впялись у книжку. Староста то бігав стурбованим поглядом по присутствії, то знов зупинявсь на книжці. Видно, рішуче був збитий з панталику. Стражник непокійно заворушивсь, обсмикнув свою казенну сіру сорочку і взявсь рукою за шаблю, ніби хотів стати „смирно“.

А багатий з червоного зробився жовтим, і очі його були вже не сердиті, а немов злякані, немов знепокоєні.

Всі стояли, як загіпнотизовані.

Я зрозумів, що треба кувати залізо, поки гаряче. Враз схопився, озирнувся, підхопив табуретку й підставив Антипові.

— Извольте присѣсть, Діогенъ Эмпедокловичъ. Можеть быть чернила подать вамъ?

— Да-а . . . Чернила бы лучше . . .

Я з готовістю кинувсь до столу, схопив з його все і одною рукою подав ручку, а в другій став держать чорнило.

Він помалу умокнув ручку й наготовивсь писати.

— Такъ не желаешь сказать своей фамиліи? — повернувсь до багатія. Той ворухнувсь, але я не дав йому нічого сказать. Швидко повернувшись до Данила, що стояв біля мене зо зляканими, витріщеними очима й з ломакою, я зробив строге лице й хутко крикнув:

— Какъ фамилія этого чорного? Скоро!

— Клим Сидоренко! — машинально випалив Данило, широко дивлячись на мене.

— Клементій Сидоренко, Діогенъ Эмпедокловичъ, — угодливо нахиливсь я до Антипа.

— Ага! Отлично . . . Хорошо . . . Кле . . . мен . . . тій . . . Си . . . до . . . рен . . . ко . . . Хорошо. Какъ называется это селеніе?

— Какъ называеться это селеніе? — строго звернувсь я до стражника.

— Мандриковка, — злегка випрівнявсь стражник, напружено слідкуючи за Антиповою рукою.

— Мандриковка, Діогенъ Эмпедокловичъ! . . .

Староста ще більш стурбувався. Ззаду почалась шамотня. Видно було, як поспішно один за одним дядьки просковзували в двері і юрба ріділа.

— Так, хорошо . . .

Староста раптом пригладив волосся, прокашлявся й, несміло глянувши на книжку, промовив:

— Ну, хорошо, господа . . . Позвольте-ж спроситьця вас, хто-ж ви такії будете?

Антип не зразу одповів. Устав, вернув мені ручку і, не закриваючи книжки, повернувсь до старости.

— Кто мы такіе, голубчикъ, мы скажемъ исправнику. Понялъ? Исправнику это скажемъ. Это, кажется, здѣсь Михайлъ Андреичъ исправникомъ? . . . — повернувсь він до мене. — Ахъ, нѣтъ, Михаилъ Андреичъ въ другомъ уѣздѣ . . . Да, мой милый, кто мы такіе, ты это скоро узнаешь. Да . . . Ну-съ, мы готовы. Давайте понятыхъ и можно отправляться. Только я просилъ бы непремѣнно съ нами отправить этого господина . . . какъ его? . . . він зазирнув до себе в книжку, — этого Сидоренка. И затѣмъ того, который утверждаетъ, что мы разбрасывали прокламаціи. Какъ его . . . Мм . . . Семенюкъ, кажется! Да, да! Такъ вотъ и его тоже. Гдѣ онъ?

Я хутко повернувсь і почав шукати очима Семенюка.

— Гдѣ Семенюкъ?

Семенюк стояв десь аж у дальньому кутку. Всі зараз же розступились, даючи йому дорогу й поглядаючи то на його то на нас.

— Подойди-ка сюда, Семенюкъ! — хитнув головою Антип.

— Семенюкъ, ступай сюда! — крикнув я.

Семенюк несміло виступив, глянув на старосту, на стражника й пробурмотів:

— Чого-ж мені їхать? У мене времня нема . . .

Антип усміхнувся:

— Ничего, голубчикъ, у насъ тоже не было времени, а ты задержалъ насъ. Вотъ разскажешь исправнику, какъ мы бросали

проклямації, а тогда ужъ увидишь, будетъ ли у тебя время . . . Ну, староста, давай понятыхъ, нужно отправляться, намъ некогда. А вы, господа, — звернувсь він до юрби — будете свидѣтелями, когда нужно будетъ. Слышите?

— Так точно . . . — почулось з ріжних боків.

В цей час багатій потихеньку по-під стіною пробірався до дверей. Я помітив.

— А ты куда? Сидоренко! закричав я, — куда уходишь?

Антип строго озирнувся:

— Сидоренко? Имѣй въ виду, что еще хуже будетъ, если уйдешь.

Сидоренко хмуро зупинивсь.

— Я роботу дома покинув . . . — сердито буркнув. — Мені нема чого до справника. Моя хата з краю . . .

— Ничего, ничего . . . Староста! Понятыхъ!

Староста шепотівся з стражником, видно — радились. Зразу-ж покинув і повернувсь до нас.

— Що кажете?

— Понятыхъ давай, мы готовы.

Староста замнявся.

— Та бачите, господа, діло, звісно таке, що . . . Наше положеніе тоже, як ізяснить . . . то, конешно, одно слово сказать . . . Сказано, примерно, що проклямації. Ну, так такий приказ, що таких людей арештовувать, так прямая обязанность . . . одно слово сказать . . . Семенюк! — раптом сердито повернувсь він до Семенюка. — Признавайсь: цих людей ти бачив? Признавайсь отут, січас мені!

Настала тиша.

Антип пробурмотів:

— А ну, что онъ скажетъ, нужно записать . . .

І наготовив книжку.

Семенюк, очевидно, зібрав усі сили, щоб одповісти, але глянув на книжку й розтерявся. Зтурбовано забігав очима навкруги і знов, як соняшник до сонця, повернувсь до книжки.

— Ну, говори-ж, стерво!

Семенюк безпомічно глянув на старосту.

— Я бачив . . . що . . . Тільки, як темно було, то не розібрав добре . . . Похожі . . .

— Умгу! — муркнув Антип і щось черкнув у книжці. Семенюк зразу-ж замовк, злякано слідкуючи за його рукою.

— Ну, видно, що три рублі хотів заробить! — безапеляційно й похмуро бовкнув стражник до старости. І стояв з таким виглядом, що, мовляв, сумніву більше нема ніякого.

— Ну, підожди-ж ти? — хитнув староста головою до Семенюка.

— Какіе три рубля! — зацікавлено спитав Антип.

— Та, бачите, такий порядок, що як піймає хто кого з проклямаціями, так тому три рублі. Таке мероприятіє, одно слово сказать . . . От он і соблазнився, виходить . . . А ви сами должно на станцію путь держали?

— Да, мы хотѣли на станцію.

— По своїм ділам чи по службі?

— Это все равно. Ну, так скорѣе, староста, скорѣе, — намъ некогда . . .

Староста знов пригладив волосся, яке від того тільки нахилялось під рукою і потім знов вигиналось, як пружина.

— Ви, господа, не сердіця . . . Хто ви такі, нам незвісно . . . Ну, видно, що, одно слово сказать, ошибка тут . . . Тольки-ж ми свою службу сполняємо, ви свою . . .

Він глянув на стражника. Стражник косо дививсь на його, немов підтримував в тяжкій справі.

— Я так думаю, що нада оставить ето дело. А що ми вас задержали, так можна вам дать лошадей до поїзду. Га?

— Хм! — роздумливо, вагаючись підняв брови Антип. — Я не знаю . . ., какъ съ вами быть . . .

Потім повернувсь до мене й запитав:

— Вы какъ думаете, Ксенофонтъ Сократовичъ? Оставить или ѣхать къ исправнику?

Всі, чекаючи, з хвилюванням дивились на нас.

Я зібрав усі свої сили й серйозно, нерішуче одповів:

— Право, я не знаю, какъ вамъ будетъ угодно, Діогенъ Эмпедокловичъ.

— Ну, хорошо! — рішуче махнув рукою Антип і повернувсь до їх — хорошо. Давайте лошадей. Пусть на этотъ разъ такъ и будетъ. Но помните, господа, нужно быть осторожными. Очень осторожными, господа, нужно быть въ такихъ дѣлахъ.

І помалу, поважно, згорнув книжку й засунув її за пазуху.

І як тільки вона зникла, всі зітхнули легше. Оживились, підбадьорились.

Через півгодини коні того самого Сидоренка стояли коло волости, запряжені в новенький, зелений хургон. Колиска застелена була килимком, а на передку сидів парубок. Біля хургона чекала юрба селян, яка поспішно, скинувши шапки, дала нам дорогу.

Прощаючись, я помітив у начальства радісну посмішку, — вони були переконані, що все таки дешево викрутились з халепи.

А ще через якісь дві-три години ми скромненько сиділи у ваґоні, а колесса поїзда поспішно, весело тікали й вибивали:

„От-так-так! От-так-так!“

258. Біля машини.

Південь. Сонце пече, наче підрядилося зробити за сьогодня з землі перепічку. Де ні станеш, здається, круг тебе і згори і знизу палає якась велетенська піч і шугає без перестанку пекельним полумям. Дихати важко.

У полі пусто вже. Не веселять очей густі, довгі ряди кіп, не лунає в яру дзвін коси: голо й сумно, подихає осінню.

По шляхах і по межах подекуди суне поважно гарба зі снопами. На ній, задравши до-гори голову, лежить собі який-небудь засмалений з білими плямами хлопець і хльоскає иноді з гори батіжком. Йому сонце не вадить. Часом, підвівшись, він крикне ліниво „гей“, плюне через губу і знов розляжеться й тягне безкраю пісню свою.

Гін на троє від села Цурупалок йде машина пана Скшембжховського. Тут уже чисте пекло. Попадеш сюди і зпочатку нічого не розумієш: стук, гряк, галас, якийсь рев, якийсь свист, чогось кричать, десь сміються, порох, полова, дим . . . Крізь туман, що стоїть навкруги, видно щось велике й червоне, чути, як сердито гуде і грюкоче воно. Тільки оговтавшись трохи, починаєш розуміти цю просту картину. Стоїть собі добросердна, ненажерлива звірюка, гуде, грюкотить, а люди пхають їй в пащу і не встигають нагодувати її. З радісним ревом хапає вона сніп за снопом, трощить його залізними зубами своїми і знову голодно й жалібно реве та гуде. Не встигнуть пятнадцятеро засмалених, запорошених, живих істот вигребти з-під неї, як треба знову пхати їй у пащу, бо сердито гуде вже і клацає порожнім барабаном. Не вспіють всунути снопа, як уже летить полова, й солома здіймається горою під соломотрясом. І пятнадцятеро прислужників, гукаючи, поспішаючи, одкидають, розмазують на-швидку

піт по лиці, і знов підхоплюють з-під неї, і знов одкидають до хлопчиків. А ці теж не дрімають: зачепивши купу волоком, тягнуть до великих, жовтих ожередів, на яких видно тільки брилі дядьків та довгі вила. Робота кипить.

А машина гуде й наче аж ревне радісно, як попаде зразу добрий шматок. В таких випадках машиніст Арсентій Трохимович звичайно сердиться і щось кричить до барабанщиків; але ті ніби не дочувають. І цілісенький день її годують і підбірають з-під неї. Віз підїжжає за возом, гарба за гарбою. Вже позвозили з Розкопаного яру, вже почали з Чортової пасіки, а звірюка все реве і голодно клацає своїми колесами, пасами, соломотрясами.

А сонце пече. Піт уже не витирають, і він вільними шляхами розходиться по запорошених обличчях, вибіраючи, де менше пороху.

Молодий економ, пан Ґудзінський, або як звуть його селяне, Ґудзик, ходить злий і темний, як хмара. Він то підійде до паровика, ніби байдуже подивиться на дорогу, що йде до села, то знов вертається назад, злий і похмурий. На нім черкасиновий, стальової масти піджачок, високі ковнірчики з червоною краваткою і риженькі штанці в чоботи. На голові ярусний, синій картуз із реміньцем, на руці довгий, зложений у двоє, нагай.

Всі люди коло машини непримітно, але пильно, слідкують за ним. Всі бачать, як гостреньке засмалене личко його що-разу робиться гостріше, губи тоншають і вся невеличка постать іще більше зменшується. Він це знає і це піднімає у його тупу, глуху ненависть до них. Він знає, що їм усім до одного відомо, кого він виглядає так пильно і чого так виглядає. Він знає, що їм навіть відомо, коли він буде вінчатись з Гликерею Парменовною; відомо, скільки дає йому батько її, монопольщик, викупного за надзвичайно великі зуби, за косі очі, за 28 літ своєї дочки, „модиски“. Відомо їм і те, що він кожного дня приймає її біля машини, привчає до хазяйства (бо вона була в городі „модискою“); відомо, що він із великою охотою замісць цього запхнув би її в піч паровика, як би дала вперед гроші; відомо, що він ненавидить її так, як ненавидить зараз усіх біля машини.

А по дорозі, що йде до села, а ні лялечки. Ґудзик вдає з себе байдужого повертається і злісно накидається на першого, хто трапиться під руку. Лається гостро, єхідно, з ненавистю.

— Ах, яка з неї робота! — з погордою тикає він нагаєм під машину. — То по твоєму робота? То робота, питаю, кукло ти американська?!

— Як граблі короткі . . . — починає дівчина і змовкає: пан Ґудзик зараз же вихоплює в неї граблі, засовує далеко під машину й вигортає купу полови.

— Кукла! — шипить він, кидаючи на неї граблищем. Дівчина винувато ухиляється і ловить граблі.

— Тобі до машини ставати! Дітей няньчити у Жидів, жидівська помийнице ти . . . Ач, яка красуля! . . . куди-и-и-ж сунеш! — знов хапає він граблі й повертає в другий бік. Дівчина покірно посувається за граблями.

— Кукла єгипетська! — злісно кидає він і одходить.

„На-а-а моди-и-сці сарахв-а-н . . .
Біля неї Ґудзик пан“ . . .

чується десь за соломотрясом і на всіх лицях зявляється весела усмішка.

Добре, добре! — думає Ґудзик, ідучи по паровика. — Заспіваєте ви у мене не так! Я вам заспіваю. Що то ви заспіваєте, як за грішми прийдете! . . .

І він виразно собі уявляє, як у суботу прийдуть „вони“ за розщотом, а він нахилить голову на-бік і, ніби жалкуючи дуже, сумно одповість їм: „Біда, хлопці! Не прислав пан грошей, візьмете вже мабуть у ту суботу“ . . .

І хоча вони добре знають, що це правдива брехня, хоча знають, що він віддає їм же їхні гроші за проценти, що навіть тепер у нього в кишені є гроші, постоять, погомонять, почухаються і підуть собі з Богом до другої суботи. Бо не їхня тут сила, а його, бо не він у їх руках, а вони в його. І знає він, що ненавидять вони його, що покірливість ця до часу, до години, знає, що погано буде йому, як і він попадеться, але від цього ще більша ненависть закипить до них.

По дорозі ні душі. Ґудзик знов робить байдуже лице і повагом іде до машини. Пісня ще дужчою хвилею несеться з-за соломотрясу й жене кров Ґудзикові в голову. Настрій накипає. Хочеться когось ударити, пригнітити, хочеться чим-небудь виявити накипіле почуття.

— Карпе! — гукає він до присадкуватого, широкоплечого парубка в синіх пукатих окулярах, які носять, звичайно, ті, що стоять біля соломотрясу. — Ти на гулянку прийшов сюди? Забірайся на місце.

Карпо повертає до його запорошене лице з широким носом і товстими губами і зараз же знов нахиляється до парубка, що вигортав полову з-під машини.

— А як не схоче сьогодня заплатити всім, кидати зараз же всім роботу . . . До одного! — бурмоче він. — А як буде хто . . . теє . . . значить, не приставати до нас, під ребра й амінь . . .

— Карпо . . .

— І не зачіпить ідолу! — усміхається Карпо, не дивлячись на Ґудзика. — Ґудзя проклята! . . . Так ти-ж гляди: як явиться модиска, зараз же катай до мене . . .

Парубок підводиться, виправляє спину й витирає піт.

— О, Ґудзя вже біжить сюди! — тихо промовляє він до Карпа і знов нахиляється під машину.

— Хай біжить! — байдуже, крізь зуби, цідить Карпо і тихо йде собі до соломотрясу.

На модисці-і-і сарахва-а-н . . .

— голосно заводить він, проходячи повз Ґудзика, що вже наблизився до його, й закладає руки за спину.

Коло неї Ґудзя пан . . .

Карпо! — визвіряється Ґудзик. — ти на проходку прийшов сюди? Мурляка чортова!

Гей, модиска моя, ти любезная моя! . . .

Біля машини прокочується регіт, і Карпо важко проходить до соломотрясу, голосно виспівуючи.

— Н-ну! — дивлячись йому в слід промовляє Ґудзик і, стиснувши губи, йде за паровик. — це тобі не минеться так!

Ненависть давить йому груди до болю. Кожне засмалене лице, кожний хриплий голос робітника дратує його і викликає бажання помститись, придавити, показати, що сила його, а не їхня.

— Знов солому розкидав, вахляко! — зушняється він біля паровика і пильно дивиться прямо в лице кочегарові. — Знов тобі говорити це, бодай з тобою лихо говорило, чорта дурного шматок.

Кочегар, високий, млявий Данило, одводить погляд од печі, мовчки, понуро одивляється навкруги і знов задумливо дивиться в червоне полумя.

— Та до кого-ж я говорю!? — вмить скажено виривається у Ґудзика фистулою. — Солому мені!

Данило мовчки повертається й починає підкидати солому ногами.

— Ач, дурне бидло, чим підгортає. — Граблі, йолопе, візьми, граблі! . . .

Данило йде кудись за граблями.

— А ти-ж куди? — куди біжиш? — накидається Їудзик на дівчину, що, витираючись фартухом, наближалась до діжки з водою.

— А вже-ж не виглядати когось! — насмішкувато кидає та й підставляє рота під чіп. Їудзику хочеться кинутись на неї, здавити за горло, загризти її, але . . . дивиться тільки, як вода тонесенькою цівкою збігає з-під чопа у витягнуті губи дівчини й почуває, як злість, наче грудкою важкою, проходить по його грудях.

— Ху, — напившись, втирається дівчина й ніби до себе додає з дивуванням: — І чого її так довго немає? Кумедно! — І, зареготавшись, хутко біжить до машини.

*

А модиски нема. Сонце, немов утомившись, стало заходити, і з поля повіяло свіжим повітрям. Здавалось, робота повинна-б іти жвавіше, а тим часом біля машини коїлось щось чудне. Починаючи з барабанщика Андрона і кінчаючи погоничем Михалком, всіми опанувала якась млявість і неохота. Біля ожередів стояли навезені й не викидані копиці, коло соломотрясів иноді набіралось стільки, що треба було спиняти машину, щоб дати їй ход, полова підпірала машину і спиняла колеса, що черкались по ній: навіть жидки біля віялок чимсь були заклопотані й не звертали уваги на роботу. Їудзик не переставав лаятись. Кине одного, треба бігти до другого: розігнав одну купку, що палко про щось говорила, в другому кутку вже держить якусь промову Карпо. На барабані сміх, регіт, під барабаном палкі балачки, всіми опанував якийсь інтерес. Машина все частіш і частіш голодно гуде й гуркає, возії все частіше чогось баряться, а всі навіть на це й не звертають уваги.

Їудзик починає догадуватись, починає розуміти цей настрій і страх холодить йому серце. З ненавистю дивиться він, як настрій обхоплює навіть кочегара Данила, примушуючи його жвавіше сунути солому й повертати здоровенною коцюбою.

„Нічого, нічого, я вам покажу, підождіть ви, мурляки прокляті!" — думає він і ще енергічніше бігає й лається.

— Чого-ж став? Чого став? Підїзжай, підїзжай!! — накидається він на возія — парубка, що, балакаючи з дівчатами, підібрав віжки і збірався підїзжати до машини. Парубок здрігнувся й, поспішаючи, шарпнув і зацмокав на коней.

— Куди-ж ти? куди? Куди вернеш, гаспиде? В м-а-ашину, проклятий, в машину, ироде, вїдеш, бодай ти на могилки виїхав! Соб держи! Соб, тобі говорю! . . . — скажено, несамовито говорить

Ґудзик, і підбігає до коней. Схопивши за віжки, він круто повертає, віз раптом перехиляється і вкупі з парубком, під акомпаніямент криків і сміху, тихо, поважно, лягає на землю. Земля навкруги вкривається снопами.

— Ну, от! . . . — похмуро буркає парубок, встаючи з-під снопів і сердито починає шукати картуза. Ґудзикові й ніяково і досадно за цю ніяковість і злість аж кипить до „мурляків“, що, прикладаючи і глузуючи, регочуться з його.

— Бач, що наробив! бач, кукла американська, що наробив! — шипить він до парубка. — Покорчило-б тобі, анафема!

— А чого-ж шарпали . . . — не дивлячись на його й витрушуючи картуза, кидає „анафема“! — Тепер піднімай . . .

— „Підніма-а-й“! — перекривляє Ґудзик, — за печінки-б тебе підняло, проде . . . Піднімай же, чого-ж стоїш, дубом би тебе поставило! . . .

— А що я сам його буду піднімати? — вмить визвіряється парубок і люто пхає ногою сніп. — Та хай воно тобі сказиться! . . . Сам шарпнув, перекинув, ще й лається . . . Гроші дай, он що! . . .

Він скінчив поганою лайкою й нервово одійшов до коней. У Ґудзика аж серце замерло від „тобі“, „сам“, „дай“ і гидкої лайки. Що-ж це? Коли це було, щоб який-небудь хлоп насмілився сказати йому, пану економові, „ти“? Коли було, щоб вони до того забули своє становище, що висловлювали голосно своє незадоволення? Було-ж навіть, що робили йому мало не задурно і то не казали „гроші давай“. Бувало, не тиждень, а місяці не бачили зароблених грошей, а все-ж не кричали: мовчали, чекали і, може, й лаялись, та все це нишком. А тепер? . . . І Ґудзик пильно, із страхом обдивляється навкруги і . . . трохи заспокоюється. Лиця хоча й похмурі, сердиті, але чого небудь нового не видно. Щоб заховати своє ніякове мовчання після парубкових слів, він так само мовчки одходить.

Парубок же, постоявши біля коней, повозившись там, підійшов знов до воза й, суворо гукнувши возіїв на допомогу, став підсовувати плече під драбину. Возії позлізали з возів і теж стали ходити і вишукувати місця, де-б зручніше підмостити спину. Почалось піднімання з лайкою, сміхом, з одпочинками й балачками. А тим часом машина голодно ревла, ляцала пасом і — наче сердилась, що барабанщики стоять собі й весело балакають, подивляючись на обидва боки у-низ. І з другого боку теж щось трапилось, бо ніхто й не гадав подавати снопів. Всі спочивали і з цікавістю слідкували за підійманням воза. За скиртами лаявся Ґудзик.

— Ей, чорнява! . . . Чорнява на три пальці під носом, бодай ти виросла! — чується вмить із барабана, і під машину заглядає запорошене з пукатими, синіми окулярами на носі лице барабанщика Андрона. І крім цих окулярів, чорних якихсь купок на місці вусів і носа нічого за порохом не видно. Губи зложені зовсім серйозно, тільки куточки здрігуються посмішкою.

Дуже висока, зовсім білява дівчина, до якої гукає він, навіть не поворухнеться, задивившись на воза.

— Ей, ти! Чорнява! . . . Біла хустина! . . . Тю! Федоська!

Федоська здрігується й починає шукати очима.

— Сюди! сюди! лупни!

Федоська піднімає голову й, зобачивши Андрона, усміхається.

— Іди сюди . . . — киває той головою. Дівчатка круг його весело посміхаються і наперед почувають задоволення.

— Чого?

— Та йди, дурна! . . . Іди, — я тебе сподобав . . . Іди, моє серце . . .

Дівчата сміються, а з ними й Федоська.

— Та йди, не бійсь; я мнякий . . . як віск на морозі. Ну? . . . Води принесеш . . . — додає він, піднімаючи відро.

Дівка неймовірно дивиться на дівчат, на відро й рушає. Через хвилину голова її зявляється на барабані.

— Ти вирости хочеш? — вмить серйозно повертається до неї Андрон і пильно дивиться в лице.

Дівчата, що дивились на його й собі поробили серйозні обличчя, вмить пирскають зо сміху й чекають одповіді від сторопілої Федоськи.

— Ну, видно, що хоче, — не посміхаючись навіть, провадить далі Андрон і бере Федоську за кінець хустки.

— Так, коли на це вже йде діло, — говорить він, — то ти зроби от що . . . Та стій, дурна! Чого-ж тут соромитися? Хочеш вирости, то рости, Бог з тобою . . . Що-ж тут? так, значить, зробиш так . . .

— А, та ну вас! Сміються! . . Пустіть . . . — виривається Федоська і хоче злазити вниз.

— Стій, стій! Підожди . . . Я маю справді сказати тобі де-що. Чекай но! Карпо говорив там у вас, щоб завтра не йти на роботу?

— Говорив . . . І про модиску . . .

— Усім?

— А я знаю? Чула, як казав . . .

— Так от що: піди зараз, найди Карпа і скажи йому так: коли буде вже все гаразд, хай прийде за барабан. Треба, щоб починалось у нас . . . Розумієш? — нахилився він до Федоськи і несподівано зробив їй по губах „тпрунки“. Федоська аж одкинулась назад і плюнула, коли тим часом дівчата весело реготались.

— Скажеш же?

— Та скажу . . . А як модиска прийде?

— Тоді все буде . . . Ну, рушай . . . Висока рости!

— Ет! — Соромливо махнула Федоська рукою й зникла. Але не встигла ще зовсім сховатись її хустка, як зараз же зачувся голос Ґудзика:

— Чого . . . треба . . . лазила? . . .

— О, Ґудзя вже! . . . — ненависно муркнула одна з дівчат і стала готуватись, щоб приймати снопи від парубка, що вилазив уже на поставлений віз.

— А ти, Андроне, замісць того, щоб згребти та подати в барабан сміття, регіт з ними заводиш? — почувся через пів хвилини незадоволений, але здержаний голос Ґудзика, і на барабані зявилася його голова. — Так робити неможна!

— А якого-ж біса не дають снопів? — похмуро кинув Андрон, дивлячись кудись у бік. — Пальці-ж свої не посуну. Я теж не каторжний . . . Хоч би ще знав, що гроші матиму й за таку роботу, а то робиш за панське спасибі . . .

Ґудзик ніби не дочув і зліз із барабана, нічого не одповідаючи. Він знає, що з барабанщиком поводитись, як з простим робітником, неможна. „В барабан давати, — не в соломі спати“, кожний скаже й кожний барабанщика поважає.

— Та й із сміттям для тебе возитись не буду, — додає Андрон, дивлячись Ґудзикові в слід. — Хіба цей сніп укинути? Ух! — вмить повертається він і робить руками, ніби згортає сніп і хапає тим часом одну з дівчат за ноги. Та злякано одскакує і, регочучись зо всіми, підхоплює снопи, що як груші сиплються від сердитого парубка. Машина реве, дзижчить і вкривається з гори до низу туманом пороху й полови. І всі за нею, хоч і мляво, ніби ожнвають. Дівчата, перегукуючись і иноді лаючись, тягають лантухи з зерном з-під машини до великого вороху. Хлопчики, з стурбованими й поважними личками, не всівають тягати купу за купою жовтої, побитої соломи. Соломотряси, половотряси із стуком, з гряком безперестану викидають солому й полову і сірим шаром пороху вкривають лиця робітників, що, як комашня, обсіли навкруги машину. Навіть

Андрон затих. Міцно насунувши на лоба картуза, розставивши літкі, він з запалом якимсь хапає сніп за снопом і, майстерно розістлавши його, суне в залізну пащу машини. Раз за разом чується дзижчання й ревіння машини-звірюки, яку все більше розпалює Данило. До цього прилучається жалісна пісня жидків — млинщиків біля вороха зерна і стукотіння віялок і решет. На рядах лантухів, що в три поверхи наложені біля них, сидять замурзані жиденята, з лушпайками із дині в руках і традиційними хвостиками з-заду.

Один тільки Карпо не бере участи в цім концерті. Не вважаючи на Ґудзика, він похожає собі між робітниками зупиняється, балакає і пробірається далі. Після його розмови робітники стають живіші, а робота млявіша.

*

Манірно підтримуючи поділ ситцевої, білої сукні, жахливо. мов по багнюці, ступаючи по розкиданій полові, з-за паровика наближалась „модиска“.

— Гу-у-у! гу-у-у! го-о-о! тю-у-у! тю-ю! Моди-и-с-с-ка, моди-и-с-с-ка! — вмить заревли, зашипіли, засичали в валці. — Тю-у-тю! Учга-а! тю!

Модиска здивовано-переляканно зупинилась і незрозуміло стала дивитись в їх бік. З-за скирт, від возів, од волоків, зачувши крик і галас, збігались дівчата, хлопці й поважні навіть дядьки.

— Ну, чого-ж ти не беш? Ну, ти! Бий же, бий! Он і модиска твоя прийшла . . . Та бий же! — ще ближче насунувся Карпо.

Ґудзик, блідий увесь, тільки одсувався потроху і сціпивши губи, важко сопів носом.

— Та вдарь же хоч раз . . . Он же й гарапник маєш! — хитнув головою Карпо і, раптом зігнувшись, схопився за нагай. Ґудзик переляканно сіпнувся назад і, шарпнувши рукою, вперіщив Карпа нагаєм.

— А-а, так он як! — заревів несамовито Карпо і всим тілом кинувся на Ґудзика. Той побачив тільки, як біла ситцева сукня вмить повернулась назад і загомоніла за паровиком, почув, як його зімняла якась сила, і не вспів оглянутись, як опинився на землі. Потім щось дуже гостро вдарило по зубах, по носі, в роті зробилось солоно, солоно, — потім почувся якийсь крик, його чогось возили по землі й нарешті він опинивсь на ногах. По лиці й по грудях текла кров і в ухах гукало так, ніби туди вставлено паровика. Карпо червоний, з розбитими окулярами на грудях, стояв серед купи робітників і палко говорив щось, повертаючись до всіх. Де-хто теж кричав

щось, де-хто похмуро слухав, а де-хто і сміявся. Машина вже не гуділа, стояла, так що чути було все.

— Та плювати я на його хотів! — крикнув Карпо, — гроші нехай віддасть за роботу! Що? Та я й на суді це саме скажу . . . Проценти з нас дере за наші-ж гроші, а ми мовчи? . . . Ого! . . . У його нема грошей? Ну-ну! Та зараз обшукайте його та й знайдете . . . Гроші давай!! — вмить скажено сіпнувся він до Ґудзика, що обтирався мокрою хусткою, яку намочив йому машиніст. Карпа здержали.

— Я тобі покажу гроші, — підожди! — промовив понуро Ґудзик, держучи хустку коло носа. — Ти у мене ще побачиш, як людей убивати . . .

Він устав і пішов до діжки з водою. Постоявши трохи біля неї, він мовчки вмивсь і тихо вернувся до купи. Ніс йому розпух, почервонів і блищав, як намазаний салом, під лівим оком світив синяк.

— Пускайте машину! — повернувся він до машиніста, що балакав із Андроном. — А ви йдіть по місцях! . . . — кинув він до робітників, не дивлячись на них.

Але ніхто й не рухнувся тільки Карпо знов шарпнувся до його і щось закричав, але його знов спинили. Ґудзик подивився з-під лоба на всіх і знов, одвертаючись, тихше промовив:

— Ідіть же до роботи . . . нема чого . . .

— Зробіть виплату! — гукнув хтось із валки.

— Яку виплату? — ніби не розуміючи, подививсь Ґудзик у той бік, де зачувся голос.

— Не знаєте? — тихо й серйозно обізвався Андрон, що підійшов ближче.

— Не знаю.

— Ну, то можна вам сказати. Давайте нам зараз ті гроші, що ми заробили у вас. О! . . . Давайте зараз . . . Ось так виймайте з кишені та й давайте . . .

Ґудзик мовчки подивився на його злим і похмурим поглядом.

— Чого дивитесь так, наче поцілувати мене хочете? Хочете, щоб пішла машина — робіть виплату . . . Хочете, щоб стояла . . . то не давайте . . .

— Та нема в мене зараз грошей . . .

— А ви пошукайте . . .

— Та бреше він! У кишені . . . — закричав Карпо, але Андрон озирнувся до його, зробив знак рукою, щоб мовчав, і знов повернувся до Ґудзика.

— Немає, кажете?

— Нема . . . в суботу . . .

— Ну, то прощавайте . . . Гайда додому! . . . Пошукайте краще!

Ґудзик тільки стиснув плечима й пильно подивився на похмурі, рішучі лиця робітників, що почали вже рухатись і відходити.

— Почекайте! — бовкнув він. Андрон зараз же зупинився.

— Я дам тепер половину, а в суботу . .

— Слухайте, пане економе, — перебив його сердито Андрон, — коли хочете говорити, то говоріть діло, а не крутіть! Не думайте, що ми такі вже дурні, як ви собі справді гадаєте. Що морочити голову? Нема у вас грошей? А давайте на що, що зараз знайду у вас у два рази стільки, скільки нам треба? Що-ж ви думаєте, що ми не знаємо, які ви гроші даєте нам на проценти? Наші-ж, наші! Ті самі гроші, що ми заробляємо у вас. Годі! . . . Тепер инший час настає! Думаєте, що й до віку мужик дурний буде? Чекайте трохи! Он у полтавській губернії задали вам перцю, буде і на всіх вас . . . Ироди! Мироїди! Ще дурить голову!

Невеличкі запорошені очі Андрона гнівно засвітилися, і голос мов подужчав і задзвенів.

— Ей, Андроне, гляди! За такі слова знаєш, що буває? — з погрозою буркнув Ґудзик, але Андрона наче ще більше підогріло це.

— Що буде? Що? В тюрму посадять? Військо покличеш? Чорт вас бери! Кличте, бийте! . . . Пропадаємо все одно з панської ласки. Гроші наші давай! Давай хоч те, що даєте! Думаєте, не бачимо, на кого робимо? Не бачимо, що той, хто наших дівчат за п'ятака соромить на все село, живе з нашої праці. Не знаємо, що ми оцими руками заробили ті п'ятаки, що він нам кидає!! Годі! Чорта з два тепер! Давай гроші, що заробили! А потім давай по вісімдесят копійок у день, то й робитимем. А не хочеш, шукай собі других дурнів . . . А ми вже порозумнішали.

— По вісімдесят? — скрикнув Ґудзик.

— По вісімдесят, по вісімдесят!

— Та ти не здурів часом?

— Дурій сам! . . . А ми вже були дурні, що ми робили по тридцять копійок у день, та ще й позичали у тебе свої гроші . . .

— Та які гроші? — перебив Ґудзик. — Які гроші? Чого ви до мене чіпляєтесь? Чим я винен, що пан не дає вам грошей? Що я, свої даватиму вам?

— Брехня! Пан давав, та ти ховав тільки. Знаємо! . . . Та яке нам діло до пана? Всі ви одні чорти! Ти наймав нас, ти й давай! Даєш?

— Ні!

— Ні?!

Ні.

— Хлопці! Додому! Всі додому! — палко закричав Андрон до всіх. — Хто зостанеться, тому сам розібю пику. Хай шукає собі . . .

Чекайте! — знов бовкнув Ґудзик, але Андрон уже не зупинився. Махнувши тільки рукою, повернувся злегка і крикнув:

— Нема чого чекати!

— Чекайте, я . . . Дам по шістьдесят!

— По вісімдесят!

Зачувши „шістьдесят", де-які почали зупинятись і нерішуче мнятись. Але Андрон, Карпо і ще де-хто зараз же накинулись на тих і рушили таки.

— Глядіть! — закричав раптом Ґудзик. — Це вам так не минеться! . . . — Начальство про це сьогодня-ж узнає!

Плювати хотіли ми й на тебе і на твоє начальство! Що, ти нас можеш примусити, щоб ми у тебе робили? Га! — зразу-ж озирнувся і навіть ступив до його де-кілька кроків Андрон. — Можеш? Ого! . . . Побачимо!

— Побачите!

— Побачимо! А от чи пустиш ти свою машину, то ми теж побачимо! Хлопці! . . . Беріть паса! . . . Таскайте додому! . . . Хай кличе своє начальство . . . Дасп наші гроші та по вісімдесят у день, тоді вернемо! Беріть паса!

Ґудзик перелякано здрігнувся й хотів щось сказати, але тільки розкрив рота і мовчки смішно якось став дивитись, як декільки хлопців в один мент згорнули пас, з реготом понесли його кудись і сховались у валці.

І це всіх ще більш ніби підпалило. Піднявся ґалас, крики, замахали руками, загомоніли, забалакали навіть ті, що перше ховались за других, кожний хотів вилити те, що накипіло за день. Ґудзик пригнічений ходив від паровика до машини, заговорював то до одного, то до другого, але, почувши гидку лайку, або сміх, одходив і з жахом дивився, як усі до одного збірали свитки, торби і всі свої манатки. Йому не вірилось, що вони справді заберуть паса, що вони покинуть роботу й лишать його тут самого з маши-

нистом; йому не вірилось, що машина стане і він не встигне на шісля завтра доставити на дворець уже продану пшеницю. Йому не хотілось вірити, що вони повстали проти його і вже більш не послухають його.

А робітники вже рушали від машини, дівчата навіть і пісні затягли. І ніякої надії не лишалося Ґудзикові. Лиця були поважні, з твердим і рішучим виразом, в очах просвічувала ненависть до його.

— Андроне! — гукнув Ґудзик.

Всі раптом зупинились і з купи вийшов Андрон.

— Я дам зараз усім виплату! — похмуро й безсильно кинув Ґудзик і став виймати з бокової кишені якусь невеличку книжечку.

— І по вісімдесят?

— І по вісімдесят.

Всі весело зупинились, і почали вертатись. Почалася виплата.

Коли через якийсь час до машини, засапавшись, прибігла „модиска“ з своїм батьком і якийсь іще синенький ляшок, Ґудзик, сидячи на лантухах, уже доплачував останнім робітникам гроші. Ніс йому рознесло, одне око запливло і обвелося синьою смугою, на губах іще лишилася суха, запекла кров.

Машина вже ревла, гуділа, вкривала порохом усе навкруги й ніби акомпаніювала гучній пісні дівчат.

Скінчивши виплату, Ґудзик, „модиска“, її батько і синенький ляшок почали радитись . . .

XXIII. О. Олесь.

259. В країні мертвій...

В країні мертвій і безплодній,
В країні зради і пітьми,
Забутий Богом і людьми
Сумує жертвенник народний.

Травою слід заріс до нього,
Віки вогонь вже не горить,
І ладан вгору не курить,
І перед ним нема нікого.

Де-ж ви в цей час страшний вміранця?!
Чому молитись не йдете
І жертв богам не кладете
І не шепочете благання?

Чи в вас в пітьмі посліпли очі
І ви не бачите мети,
Чи сил немає в вас іти,
Чи жити в вас ніхто не хоче?

Вам чути хід кінця страшного?
Ось він іде, біжить, біжить...
В-останнє — жертвенник дрижить...
Впаде! впаде! Скоріш до нього!

260. Яка краса...

Яка краса: відродження країни!
Ще рік, ще день назад тут чувся плач рабів,
Мовчали десь святі під попелом руїни,
І журно дзвін старий по мертвому гудів.

Коли відкільсь взялася міць шалена,
Як буря, все живе схопила, пройняла, —
І ось, — дивись, в руках замаяли знамена,
І гимн побід співа невільна сторона.

Так спить орел, — ураз, розкривши очі,
Угледе світ, красу і простір голубий,
І легко з скель спорхне, і в небі заклекоче
Про вільний льот орлів, про ранок золотий.

Так море иноді всю ніч дрімає
І нагло хвилями, як крилами, заб'є,
І дивним жемчугом, і барвами заграє,
І очі всесвіту до себе прикує.

Летить воно, хвилюється і ллється
В обіймах соняшних, і сяє, і тремтить,
І щастям все життя йому в той мент здається,
І все в путі йому і годе і щастить.

— — — — —

І де взялись ці хвилі сніжнобілі,
Хто дивно так навчив їх грати і шуміть,
З яких ясних країн чайки ті налетіли,
Що вміють ніжно так і плакать і жаліть? . . .

Чайки, чайки! тоді не треба плачу,
Коли іде борьба за волю, за життя,
Коли на хмарах я вже дивний відблиск бачу
І сонця жданого блискуче вороття.

261. О, слово рідне!...

О, слово рідне! орле скутий,
Чужинцям кинуте на сміх!
Співочий грім батьків моїх,
Дітьми безпамятно забутий.

О, слово рідне! Шум дерев!
Музика зорь блакитнооких,
Шовковий спів степів широких,
Дніпра між ними левій рев . . .

О, слово рідне! Будь мечем моїм!
Ні, сонцем стань! вгорі спинися,
Осяй мій край і розстелися
Дощами судними над ним . . .

262. Ой, була на світі...

Ой, була на світі та удівонька,
Трьох синів мала.
Ночі не спала,
Їх доглядала,
В чистім любистку синів своїх милих купала.

Що один з трьох синів звавсь Нашечко...
Бога не боявся,
Хати відцурався,
До панів найнявся,
Килимом під чоботи панські послався.

А що другий син звавсь Василечко...
Він потиху встав,
Скриню розрубав,
Скарби всі забрав,
Матір свою рідну, неньку свою бідну обікрав.

Що найменший з трьох синів був Незнаїчко...
Стріли його люди,
Розкололи груди,
На очі наклали полуди...
Ніколи-ж він світу Божого бачить не буде.

Прийшла мати до Нашечка,
Голодная стала,
До вікна припала,
Плакала ридала,
Руки свої схудлі простягала.

Вибіг синок, кричить, сердиться:
„Моя хата з краю;
Я тебе не знаю,
Иншу матір маю,
Її пою, її кормлю, її доглядаю.“

Прийшла мати до Василечка.
Голодная стала.
До дверей припала,
Плакала ридала,
Василечком рідненеським сина узивала.

Вибіг синок, кричить, сердиться:
„Моя хата з краю.
Василя не знаю,
Инше імя маю,
Себе кормлю, себе пою, про себе я дбаю.“

— — — — — — —

Ой, додому вдова повернулася,
На землю упала,
Коси собі рвала,
Життя проклинала.
До сина свого та найменшого промовляла:

„Ходім, сину мій, ходім синочку,
Зігнімось, як лози,
Станем на дорозі,
На лютім морозі,
Може хто з прохожих зглянеться на наші сльози.“

Ідуть вони, тужать, степом, селами . . .
На їх голосіння
Дають їм каміння,
Лушпиння з насіння
Велике-ж Твоє, Праведний, терпіння.

263. Даремно все . . .

Даремно все . . . і голос є, і кобзу маю,
Рука-ж моя не хилиться до струн . . .
Про що тобі, мій краю, засшіваю,
Про що тобі заграю серед трун? . . .

В які слова вложу свою журбу безкраю,
І як підкажуть їх могили і хрести? . . .
О, мертвий мій, о, мій цвинтарю краю!
Коли-ж труну розібєш ти? . . .

І як би голосно про тебе заспівав я,
Коли-б єдиний рух рукою ти зробив . . .
Коли-б прокляв віки свого безславя,
Зневажив би недолюдків, рабів.

І ледви ти орлом в блакитне небо глянеш,
В моїх піснях заграє дзвін мечів . . .
І ледви ти імя своє згадаєш, —
В побідний гимн обернеться мій спів . . .

— — — — — — — — — — — —

Сижу один . . . журюсь самотно на руїні,
Співаю щось помалу і без слів . . .
Нудні мої пісні, як нудно на Вкраїні
Серед могил і зломаних хрестів . . .

264. Щоденно ворони летять . . .

Щоденно ворони летять,
Щоденно ворони кричать:
„Там спалили,
Там убили,
Там піймали,
Там забрали,
Посадили,
Осліпили
І згноїли . . .
Кра — кра — кра!

В хаті холод,
В шлунку голод . . .
А з попом у хату з хати
Ходе смерть дари збірати:
Піп з кишенею пустою,
Смерть вмірає під вагою,
Чорт на скрипці ззаду гра,
Товче трупи . . . кра — кра —
кра!

Що-ж ви дивитеся? — плачте!“

— Чорні ворони, — не крячте . . .
Ми оглухли, — ми глухі . . .

— „Як же стали ви такі?“

— Нас дурманом обпоїли,
В наші вуха цвяшки вбили,
Наші голови скрутили
І такими жить пустили . . .

День ми днюєм, ніч ночуєм,
Все ми бачим, а не чуєм,
І ніяк ми не згадаєм,
Що зробилось з нашим краєм,
І не знаєм, — божевільні,
Чи в неволі ми, чи вільні . . .

Раз ми вільні, — на що військо?
„Що в кишені?“ „Як називсько?“
А не вільні, — чом до січи
Нас ніхто уже не кличе?

Нагло ворони знялися,
Буйним сміхом залилися . . .

„Кра, кра, — вільні! кра, кра, вільні!
Божевільні, божевільні“ . . .

265. В степу.

Розцвіли дзвіночки квіти,
Ніжні дзвони із блакиті! . . .
Сонце море сонця ллє . . .
Хтось у дзвони тихо бє . . .

Хтось у дзвони тихо дзвонить,
Бог чи коник степовий. —
Я не знаю: в травах тонить
Той дзвонарик світовий.

Я молюся небесам.
Віра в мене дужча криці,
Степ — один суцільний храм!
Скрізь церкви, церкви, дзвіниці,
Співи, дзвони, фіміям.

Я молюсь. Душа моя
Скрізь в повітрі розлилася . . .
Степом, небом пройнялася,
Світ в мені і в світі я.

266. Гори сплять.

Гори сплять, повиті млою.
Спить давно уся земля,
Тільки з мукою страшною
Не засну до ранку я . . .

В сяйві місячнім блукають
Голубі отари хмар . . .
То пасуться, то лягають,
То спускаються у яр.

Не засну я . . . мучать думи:
Не горів я і погас,
А народ мовчить в задумі
І чека в останній раз.

Море бє в ґраніти темні,
Чорний демон бє крилом,
І сичить слова таємні,
І сміється над рабом . . .

Не засну я . . . Гнів голодний
Пє і сушить кров в мені,
І несеться шум народний,
І пів неба у вогні!

Справді . . . Небо в злоті грає,
Хтось вінок із хмари ве . . .
Не засну я . . . сил немає,
Ранок радісний встає!

267. Косять коси...

Косять коси,
Луг голосе,
Косять, косять косарі,
А в моїй душі співають,
Срібло струн перебігають,
Грають, грають кобзарі.

В оксамитах,
В сріблі, в злоті
Виступають козаки...
Косять коси,
Ноги босі
І діряві сорочки.

Підійшов я,
Привітався
І звертаюсь до юрби:
Ось ви в злиднях, босі й голі,
А чи прагнете ви долі,
Чи готові до борьби?!

В оксамитах,
В сріблі, в злоті
Виступають козаки...
Косять коси,
Ноги босі,
І діряві сорочки.

Хтось всміхнувся,
Обернувся
І промовив мені враз:
„Ми, паничу, луки косим
І вже вас ласкаво просим:
Потурбуйтеся за нас.“

Косять коси,
Луг голосе,
Гнуться низько косарі,
Гнуться низько,
Тане військо...
Заміраютъ кобзарі...

268. Мусить буть.

Мусить буть! — Скажи
і стане,
Захотіти — досягти
Духа в льоті до мети
Не затримають кайдани.

Підеш ти — і ляжуть гори,
І розстелються яри,
І тебе сами вітри
Понесуть в ясні простори.

Ти самотний? Завжди? Всюди?
Викинь сміло прапор свій!
У пустелі життьовій
Без мети блукають люди.

Вдарь не в дзвін, а в серце
дуже,
Зважся жить або не жить,
І каміння закричить
І запалються байдужі.

Встань, піди — і ляжуть гори,
І розстелються яри,
І тебе сами вітри
Понесуть в ясні простори.

269. Не нам сміятись.

Не нам, не нам, осміяним, сміятись.
Не нам, скаліченим, іти,
Німим піснями заливатись,
Сліпим — відшукувать світи.
Не нам ловить в небеснім морі
Зорі.
Не нам.
Орлам!

А ми давно свої згубили крила,
Та чи й були вони у нас?!
Нудьга нам байку утворила,
Непевні скарби кинув час.
І ми повірили правдиво
В диво . . .
Мана
Одна!

Родились ми холодними мерцями
І уявили з себе щось,
І нам з порожніми серцями
Комусь кричати довелось:
Вперед! Вперед! Самоофіра!
Віра
В мету
Святу!

Кричали ми на площі і в пустелі,
Жили віки в короткий час,
І чули нас, здається, скелі,
Але ніхто не слухав нас.
Бо не носили прапори шовкові
Крові.
А кров —
Любов.

А де нема любови і страждання,
Там не живе, не бється і життя . . .
І доведеться нам під людське глузування
Спинить свій голос без пуття.
А замісць нас великий встане раб в кайданах,
В ранах.
Огнем,
Мечем!

270. З нудних, мізерних, сірих днів.

З нудних, мізерних, сірих днів
Лечу я в глиб віків великих,
На гори хвиль шалено-диких,
Під реви — стогони громів.

. . . Залив всю землю океан . . .
Сичать, шумлять дощів потоки.
Ревуть — гремлять громи-пророки.
І скрізь пітьма, і скрізь туман.

Нігде нічого навкруги . . .
Лише в пітьмі, як ніч, глибокій,
Літає демон огнеокий
З душею, певною снаги.

Неначе велетень-орел
Завмер на крилах він в надії...
І силу, силу пє з стихії,
З її незайманих джерел.

А грім реве, а дощ гуде.
І хвилі груди розривають.
Голосять, стогнуть, проклинають.
І щось страшне. Майбутнє йде.

І глянув демон в прірви ран,
І гнівом очі зайнялися,
І іскри-сльози полилися
З очей на чорний океан.

І знявся він, і полетів
Під браму райську кинуть сльози,
Свої жалі, свої погрози,
Своїх проклять безсилий гнів.

271. Розкриваються білі біґонії.

Розкриваються білі біґонії,
Наче келихи в ряд розставляються
Для гостей довгожданих, невиданих?
Срібний місяць вином наливає їх,
Через вінця вином їх наповнює
Для гостей довгожданих, невиданих.

Перекинусь я квіткою — крихтою
Пригорнусь до барвінка зеленого,
Припаду, перестану і дихати . . .
На гостей надивлюсь, надивуюся,
За столом їх промови підслухаю . . .
Припаду, — перестану і дихати . . .

272. Коли-б ми плакати могли.

Коли-б ми плакати могли,
Які-б річки з очей незрячих,
Які-б річки із сліз гарячих
По Україні потекли!
Коли-б ми плакати могли . . .

Коли-б ми вірити могли,
Які-б ми витерпіли муки,
Яку-б вагу взяли на руки,
Які-б хрести ми понесли!
Коли-б ми вірити могли . . .

Коли-б ми гніватись могли,
Які-б пожежі засвітили,
Які-б кайдани ми розбили,
Якого-б ката розп'яли!
Коли-б ми гніватись могли . . .

273. Хай літають вітри!

Хай літають вітри, хай сміються громи.
Ми не звернем з своєї дороги,
Ми розібєм вітри молодими грудьми,
Грім заглушать пісні перемоги.

Тільки той досягає мети, хто іде,
Тільки той, хто горить, не згоряє,
Стеле килим для його життя молоде,
Смерть вінок йому вічний сплітає.

Вище-ж прапор ясний! Більше віри в борні.
Глибше сумніви, стогони, сльози:
Пролітає життя на крилатім коні,
Розкидає квітки по дорозі.

XXIV. Петро Карманський.

274. Не плачте скорбні.

Не плачте, скорбні,
Яким судився
Життя тернистий шлях:
Бо вам, нещасним,
Хоча лишився
Спочин в солодких снах.

Не плачте, скорбні,
Яким в долоню
Жебрачий костур вріс:
Не плачте, бідні,
Бо в цім підсонню
Ніщо не варто сліз.

Не плачте, скорбні,
Яким з весною
Одцвів надії цвіт:
В холоднім гробі
В глухім спокою
Знайдеться кращий світ.

Не плачте, скорбні,
Яким журливо
В сирітстві дні пливуть:
Бо знайте — в світі
Не всі щасливі,
Що в роскошах живуть.

Та плачте гірко
Ви, що безцільно
Прожили юні дні:
Ридайте, скорбні,
Бо вам не вільно
Сміятись, ні, ой, ні! . . .

275. Ідеш од мене . . .

Ідеш од мене . . . йдеш шукати
Нових вражінь, нового чару . . .
Я вже не в силі розкресати
В твоїй душі давнього жару . . .
Іди . . . Не йму тебе молити,
Візьму на себе всі наруги.
Та знай, що ти не в силі вбити
Колишніх споминів і туги.

Куди не ступиш, де не будеш —
Вони, як тінь, підуть з тобою;
І, може, згодом все забудеш, —
Та знай: не знайдеш вже спокою.
І в хвилях роскоші і чару,
В часі любовної розмови,
Побачиш все кріваву мару
Моєї вбитої любови.

276. Віють вітри.

Віють вітри, віють буйні,
Деревина гнеться;
По-під хату, по-при вікна,
Чорний сум снується.
Стук! — А хто там? — Я. твій [смуток!
Одчини віконце:
Поворкуєм, посумуєм,
Поки встане сонце.
Стук! . . . Віконце одхилилось,
Сум по хаті вється.
Віють вітри, віють буйні,
Деревина гнеться.

277. Ой, люлі, люлі.

Ой, люлі, люлі химерний смутку!
Шепоче вільха, гнесь верболіз,
Квилить задума, шовкові вії
Сріблятьcя ясним брилянтом сліз.
Ой, люлі, люлі, дрімучий смутку!
Давно вже сонце пірнуло в гай,
Поснули квіти, в обіймах мяти
Перлисто-срібний журчить ручай.
Ой, люлі, люлі, причинний смутку!
Втомився легіт, вільшина спить.
На небі меркнуть сріблясті зорі,
Снуються тіні . . . Цить, смутку, цить!
Ой, люлі, люлі, зловіщий смутку!
Зітхають верби, хвилює лан,
По межах чорна задума блудить,
А хвору душу повив туман.

278. Часами хочеться мені.

Часами хочеться мені
Для дійсности примкнути очі
І мандрувати в полусні,
Як бедуїн, що в пітьмі ночи
Шукає захисту оази.
І в мріях пяної екстази
Голубити в душі фантом
Моєго щастя і в задумі
Як раб іти його слідом,
А враз уявою і в думі
Йти поруч нього, наче з другом.
І мандрувати сонним лугом
В замкнутий сад колишніх мрій.
Не раз, як вечір заколише
На крилах туг співучий рій,
І тільки нишком легіт дише,
Мені здається, що воно
Схиляється, мені зложити
На смутком зоране чоло
Свій дотик уст. І хочу жити,
Пірнути в пустку самоти
І жить оманою й нести
Мою утому до німої
Містерії снояв і ночи,
І хочеться примкнути очі,
Не бачить дійсности сумної
І мандрувати в полусні.
Не раз так хочеться мені . . .

279. На Капітолю.

Опівночі зі склону Капітолю
Блукав я зором по руїнах Роми
І, вдивлений у візію Содоми,
Читав в ній епос на туземну долю.

В низу на Форум, на глухім роздоллю,
Повиті смутком звалища і зломи
Лягли в обіймах смертної утоми
Мов ґіґантичні памятники болю.

Слізми фонтан ридали тисячліття
Змагань, сподівань, що лягли в нірвані,
І сповідали зорям земну тугу.

І я згадав про власні лихоліття,
Про всі надії, приспані в кургані,
І похилився, мов билина в лугу.

280. На руїнах Тускулюм.[1])

В руїні все лягло: роскішнії палати,
Фонтани, гіподром і луки тріюмфальні.
Забуті там стоять тераси театральні,
Сумують по кутках ображені пенати.

Колись тут при піснях безжурні антенати
Кружляли з рук до рук з вином чарки хрустальні
І пяний тетрахорд і екльоґи похвальні
Пестили різунів, що вміли панувати.

І ти, Фільософе, тут з ласки пана мріяв,
Дивився з сугорбів у безвісти віків
І думав, як би рай потомности здобуть.

---

[1]) Тускулюм, місце уродження Старшого Катона, де між иншими руїнами находяться розвалини т. зв. тускулянум, літнього мешкання Ціцерона, де фільософ писав свої „тускулянки.“

В руїні все лягло і вітер все розвіяв.
І тільки наросло ще більш німих гробів
І більше буряном заріс вселюдський путь.

281. Ніч в Ляціюм.

Кампанія вмліває в поцілуях,
Коханка місяця, і спить.
Спокій колишеться на туях
І ніч розмріяна мовчить.
Лиш річка шепче невгомонна
І йде повільно вічність сонна.

В кляпсидрі сиплеться ліниво
Пісок дрімливих срібних зір,
Примари присмерків тужливо
Глядять з яруг холодних гір
Падуть в порожню метеори
І линуть мрії понад гори.

Під зледенілим небозводом
Снуються пасма білих рун;
Пливе імла та мимоходом
Чіпляється таємних струн
І в тихих присмерках пустелі
Сміється смуток тарантелі.

Так тихо! тихо! Тільки чутно,
Як розквітаються садки
І як в городах нишком, смутно,
До сонця моляться квітки.
А люди в сні немов завмерли,
І туга з неба росить перли.

282. Ніч.

Тихо, тихонько дзвонять водограї.
Сумні канцони під вікном умерли,
Знуджений місяць ходить по безкраю —
Бачить, як з неба в прірву кануть перли.

Тихо, тихонько. Тільки чути крила
Нічної тиші, що несесь над гори;
Чути, як творча невсипуща сила
Квітками сипле на поля і бори.

Чути, як бється живчик у вселенній,
Як невміруща сила творить чуда;
Чути, як плаче на пилині земній
Безсмертна туга, смуток і зануда.

Радість і горе обнялися дружно
І йдуть безкраєм до воріт Нірвани.

Замкнуті в собі, дивляться байдужно
На наші сльози і на наші рани.

Тихо, тихонько. Спалюються зорі
І ллють у бездну сльози метеорів.
Глухо несеться в сонному просторі
Невтомний гомін похоронніх дзвонів.

Радощі й болі обнялися дружно,
Як вірні сестри, і прядуть без впину
Пряжу всесвіта — мовчки і байдужно.
Ти плачеш, серце? . . . Цить, марна пилино!

283. Ти тямиш?

Ти тямиш, серце? Віллю Руфінеллю
Спокійний вечір пеленав до сну;
З росою плили звуки ріторнеллю,
В якім сміялась мрія про весну —
Цвірінькотіли в оливках цикади,
Здалека нісся глухо шум каскади.

В низу дрімали сонні мавзолеї,
Повиті в присмерк тисячлітніх туг;
Невтомний місяць в затишній алеї
Кидав крізь листя пасма срібних смуг
І шлях устлали сірі ґобеліни.
Над нами плакав смуток мандоліни.

На Кампо Санто [1]) спали кипаріси,
В садку сміявся сріблом водограй;
А Рим безсонний з мрячної завіси
Огненним оком споглядав в безкрай.
З безодні неба, мов сумні номади,
Тужили скорбні зоряні плеяди.

---

[1]) Кладьбище.

Ти тямиш, серце, затишну алею
І тихий вечір, ясний, мов вирій?
Я спогадами й досі блуджу нею
І викликаю з гробу казку мрій.
Й мені здається, що іду з тобою.
Чому-ж в той вечір був я сам з собою?

284. Римська елеґія.

Здається, не давно . . . У келії холодній,
Закований в кліщі чернечої аскези,
Я тут марнів і скнів. Мій дух, мов пес голодний,
Кусав залізний ланц і рвався до трапези
Життя і радощів; і я огнем чола
І лявою очей юнацьке жарив ложе.

Здається, не давно . . . Тоді як мак цвіла
Моя давня весна; і пута оборожі
Смоктали, мов поліп, мої кипучі сили
І спалювали ум, що рвавсь на ясний світ,
Як той, що попаде живим у льох могили.
І в серці відцвітав один по однім цвіт.

Здається, не давно . . . Лишень пятнадцять літ.
О мрії днів весни! Які ви ще квітучі,
А як заносить з вас мертвеччина і тлінь!
Здається, понад вас пронісся демон тучі
І вцілував у вас свою мертвечу тінь
І виписав на вас слова: дарма — пропало.

Так, так: пропало все; усе в могилу впало!
Сьогодня вольним я снуюся по руїнах,
Впиваюсь ухом в шум розтужених фонтан,
Блукало в тіні пальм і плачу на колінах
В базиліках святих, окутаних в туман, —
І чую, що усе для мене вже мертве.

Колись я пригортав до серця кожну вітку,
Що зеленю сумний маїла Палятин;

Колись я в перли сліз строїв найменшу квітку,
Що утлим корінцем врослась в камінний тин,
І кожний капітель в руїнах Кольосею
В моїй душі співав чудову епопею.

І потім, впавши в бруд буденщини і прози,
Я, мов до Мекки, слав тудою мрії й думи,
Бо там оставив щось, без чого жить не вмів.
Я відив, що я тут віднайду юні сльози
І викличу з руїн мертвечий сум задуми
І закую його у мій найкращий спів.

Здається, не давно я плакав тут і мріяв —
Проте, який в душі могильний холод пустки!
Відцвив, відцвив мій квіт! І вихор літ розвіяв
По стернисках життя зівялії пелюстки —
І я стою тепер — мов круглий сирота.
І ввесь мій скарб життя — камінна самота.

Здається, не давно. Яка одначе зміна!
Як пилом лихоліть припав мій гордий дух!
Стою в крузі руїн — і сам така-ж руїна —
І жаль мені моїх весняних мрій і туг
І жаль мені, що я не в келії холодній,
Що дух мій не кричить, не рве ланців — голодний.

285. Носталь́ґіє, моя подруго вірна!

Носталь́ґіє, моя подруго вірна
На хрестнім шляху мого паломництва!
Ти йдеш за мною тиха та покірна
Стежками мого вигнання й сирітства
І сучеш нитку спогадів країни,
В якій нудьгує сонна скорб руїни.

Ти ліпотою одягаєш ниви,
З яких я виссав з пахощами меду
Хлопячі мрії, туги і пориви,
І споминами топиш кригу леду,

Яка намерзла в серці на чужині,
В моїй дрімучій духовій пустині.

Моя ти зоре життєвої ночи!
На океанах, в преріях Канади,
В руїнах Риму — скрізь звертав я очі
На привабливі, райдужні принади,
Що в них строїла ти поля подільські
І Чорногорські захисти сокільські.

Ти з мрій ізгоя всюди ткала дугу
Й пестила нею смуток мій мандрівний.
Куди-ж ти кличеш з мого серця тугу
Тепер, як в мене вкрали сон чарівний
І обернули тихий рай в Содому?
За чим тужити? — Я не маю дому!

Мій край в руїні, мій Сіон в нарузі,
Мій брат у плузі росить кровю скиби
І, похилившись, мов билина в лузі,
Гризе зубами підлі рабські диби.
Куди-ж ти кличеш серце моє бідне?
Мені сьогодня тільки горе рідне . . .

Бездомний ношу наболіле горе
І сором хилить до землі обличе.
Засни, серденько, не хвилюйся, хоре!
Це обман тільки: нас ніхто не кличе . . .
Підем світами, зганьблені, безрідні —
Без сонця в серці, безнадійно бідні.

286. І досі мрієм о . . .

І досі мрієм о і досі млієм о
Коли згадаєм диво,
Як, биті тугою, стальні потугою,
Ми вийшли з сіл на жниво
І бренькіт наших кіс
Крівавий клав покіс.

Немов зчаровані, збудились сковані,
Дрімучі наші сили;
І пяні славою, ішли ми лавою
І день і ніч косили.
Вкидали весь наш біль
В загони рідних піль.

Ланами й борами, степом і горами
Неслися ми, мов Диви;
Гриміли хорами й на храм прапорами
Пристроювали ниви.
І трупом по полях
Мостили волі шлях.

І досі мрієм і досі мліємо
Коли згадаєм диво,
Як биті тугою, стальні недугою,
Ми вийшли з сіл на жниво
На свято боротьби.
Ви чуєте? — раби!

287. Ще раз піти на рідне поле...

Ще раз піти на рідне поле,
Бодай на межу доповзти,
І поки бється серце кволе,
На наші глянути хрести!

І пити плач загонів ухом,
Горнути скиби до грудей,
І могутніти гордим духом,
Рости в потугу, мов Антей.

Почути реквієм трембіти,
Яка ховає долю гір,
І над могилами скорбіти
Зі смутком наших рідних зір.

Піти і біль села закути
У дзвін трівоги і грози
І з ока людського добути
Алмаз покайної сльози.

Ще раз піти, обняти брата,
Цілунком впитись в рани з пут,
І кривди всі його зібрати
І однести на божий суд.

XXV. Микола Филянський.

288. Всьому під сонцем — край один.

Всьому під сонцем — край один,
  сьому земному — тлін і тлін.
Хто розгада останній час,
З землі — хто жде, хто візьме нас?
І тим, що знали муки, труд —
Чи буде там небесний суд?
Нам не спитать висот німих . . .
Так пий же з чари чар земних,
В земних часах — земная воля,
Услада їх — земная доля.

289. Ранком.

Я до схід сонця раннім рано
На лоно яснеє погляну
Під гай тихесенько піду,
До квіт вечірніх припаду.

І припаду і коли зможу —
   сон вечірній переможу,
Роси з холодного листа
Візьму на жадні уста.

І вдарить яснеє з-над гаю,
Ланами сонними заграє,
І буде світ надземних шат
Над ними жевріть і палать.

І будуть падать в пишні квіти
І діяманти й марґеріти,
Один за одним будуть линуть
І в поцілунках сонця гинуть . . .

І буде жаль мені в ту мить,
Що я — не капля з сонних віт,
Що я з туманами не злину,
Що в поцілунках я не згину . . .

290. Я знов один.

Я знов один, я знов один,
Ніхто питать мене не стане,
Ніхто питать мене не стане,
Ніхто у душу не загляне —
Я знов один . . .
Як тихо хвиля серцем грає,
Як манить погляд даль німая,
Як веселить краса долин
В той ясний час, як я один.
Я ненароком згадку рушу
І дзвін її несеться в душу,
Її краса — краса руїн
В той ясний час, як я один.
В яких малюнках гомін ночи
Зірвать відмову з серця хоче,
Як манить їх таємна тінь
В той ясний час, як я один.
І голос той, що надомною
Витає горнєю луною —
Як припада над серцем він
В той ясний час, як я один!

291. Спить ряд могил.

Спить ряд могил давно німих
Під тихим світом зор сумних
І хвиль земних недбалий шум,
Не збудить їх довічніх дум.
Їм чуть, як чайка в ранній час
Над ними скиглить раз-у-раз,
Як вільний вільному взамін
Несе вечірній сон руїн,

Як рокіт хвиль на хвилях грає,
Як лан вечірній завмірає,
Як слава в сумному раю
Луну останнюю свою
На ранніх зорях викликає.
Їм чуть, а нам! Нам лоно літ
Давало ясний заповіт;
Давно зруйнованих останків
Ми не спитали з-позаранку,
Не вміли серця їм оддать,
Їх дум тепер не розгадать . . .
Нам чайки окрик раннім рано
Над серцем згадкою не стане,
Не вразить в тихий час роси
Луна колишньої краси;
І марно лине поуз нас
Минулих літ минулий час.
Без дум, без жалю і без муки
Ми сонним варварам науки
Даєм могил за рядом ряд
І нам — не вернуть їх назад . . .
І прийде скоро, скоро час,
Нащадок наш спитає нас,
Хто нам зберіг останки літ,
Де днів давно минулих слід?

І на простор німий ми мовчки їм покажем,
І даль далекая нічого їм не скаже . . .
Ланів колишній час, Вкраїни досвіт ранній,
Не викликав у нас ні згадки, ні бажання,
До нас донеслась таємна їхня річ,
В пітьмі руїн німих зосталась серця міч.
Нам царство Скифії нічого не сказало,
Останками руїн нам дум не занесло,
Бірзіллям, блекіттю минуле поросло,
Туманом північи свій час запеленало.
Ми пісні рідної не зберегли в свій час,
На кволий серця жаль звели її до нас
Нікчемним окликом вона між нами йде,
Луни вечірньої з собою не веде.

На кін перенесли ми жарти та кохання.
Зразки нікчемнії забутого убрання.
І раді й досі ми, що є в його базарі
Горілка, мед, гопак, та сині шаровари.
тим, що згинули в зорі осінніх літ
Хрестів поставити в свій час ми не зуміли,
Одна вечірняя вітає їх могили,
Одна вечірняя їх чує заповіт.
І внук, наш дальній внук, чий ясногордий ум
Пролине піснею над лоном сонних дум,
Ланами рідними він пройде в ясний час,
Луни колишньої зачує сумний глас
І згадку тяжкую положить він на марп —
Синів України безкровную отару . . .

XXVI. Грицько Чупринка.

292. Вітер.

Вітер шалий, ніби пяний,
Розігнав, розбив тумани,
Збив-підняв до небосхилу
Хмару пилу.
Проти шалу, проти сили
Буйно сосни зашуміли
Сколихнулися дуби;
Вітер злий, несамовитий,
Розлютований, сердитий

Свище, грає,
Заклинає:
— Не виходь на бій, слабий!

Знаю, бачу,
Буйну вдачу,
Що бажає грому, блиску!
— Ти-ж недаром, вітре дивний,
Прилітав на степ мій рівний
І гойдав мою колиску.

293. Льон.

Льон, льон!
Синій, синій, білий, білий,
Пишним цвітом квітне льон:

Вітер смілий
Легкокрилий
Розганяє літній сон;
Десь заховані музики
Вільно сиплють дзвони-крики,
Розривають тон на тон.

У дзвіночках,
У таночках
Закрутились феї-пари,
Мов фантазії примари,
А між ними
Молодими
Буйним цвітом квітне льон.

Памятаяш давній льон? —
Що одцвівся,
Спопелився,
Що розвіявся, як сон
В давнім літі,
В раннім цвіті,
В ті часи, як ми любили,
Як розбили,
Загубили
Щастя юного закон.

То не наші вже дзвіночки,
Ніжні співи і таночки
І барвистий, чистий цвіт;
Наше щастя пронеслося,
Буйним вітром розмелося
В переломі юних літ.

Льон емблємою кохання,
Залицяння, сподівання
В переливах майорить. —
Тануть, тонуть в серці згуки,
Та не збудять щастя й муки,
Тільки серце не горить.

Білий, білий, синій, синій,
В розмережаній долині,
В ніжних барвах квітне льон:
Наше щастя одцвілося,
Наше щастя пронеслося,
Як забутий сон.

294. Наші теми.

Шепотіння, колихання
Білоквітнучих дерев,
Хуґи-вітру завивання,
Моря буряного рев,
Сяйво сонця, запах квіт,
Рідних луків кольоріт —
Наші теми.
Як приємно розгорнутись,
Щирим серцем стріпонутись,
Одкаснутись од законів,
Од умовин, од шабльонів
І картини рідні злить в світові поеми.

Душ самотних хвилювання,
Гибіль світлих, чистих дум,
Сліз і крові розливання,
Гострий біль, сердечний сум,
Крик одчаю, стиски мук,
Кожен вимучений звук
Наші болі.
Як приємно разом стати,
Муки-болі розігнати
Дружно раттю наступною,
Духом, силою міцною
Світлі радощі розлить в кращій долі.

295. Козачий дім.

(Із поеми: Лицарь-сам.)

Козачий дім. Кругом на стінах
В суворих фарбах, в ріжних змінах
Орнаментичні везерунки
І гордість давньої скарбниці
Списи, та шаблі, та рушниці —
Славетних прадідів дарунки.

То кров пролитая на полі,
В степу, на морі, на роздолі,
І в Запорожжі і в Скутарі,
В нудній осаді, в обороні,
І в одступанні і в погоні,
І в чорній помсті і в покарі.

Криві турецькі ятагани
Ще свідчать тут про смертні рани,
Що діставалися боями, —
І для нащадків невідомих
На зброї в батьківських хоромах
Крівавий знак лишили плями.

Як храм молитви вимагає —
Так дім козачий серце крає
Законом вічного змагання;
Немов історія на плечі
Лягла вагою ворожнечі
Тому, хто має тут мешкання.

296. Veto!

Бери, бери! Вже все пропало;
Лютує зло в моїм добрі;
І ще про славу серце дбало —
І ту бери!
Та слава — власна творча мука,
Як блиск крівавої зорі,
Моєї Музи запорука,
Так, на, бери!

Ти для буденної забави
Зірвала-б зіроньку згори;
Я мав одну примару слави —
Так що-ж, бери!
Мені добра, добра бажаєш?
О ні, мовчи, не говори!
З грудей ти серце вириваєш —
Ну, так, бери!

. . . .

Так ти до Музи тягнеш руки?
Не згасне сонечко вгорі . . .
Єдиний присуд для гадюки —
Умри!

297. Гульвіса.

Ні семї нема, ні роду;
Сам один! . . .
Він дістав свою свободу,
Ніби зірку з небозводу,
Він не знає, що за скрута,
Що за зрада, за отрута,
Що таке сердешний тлін.

Тільки гори та яруги
Любить він.
Він не знає горя, туги,
Ні образи, ні наруги,
Тільки з вітром розмовляє,
Поле співом оживляє —
Сам і пан і челядин.

Давній лицарь і гульвіса
Тих годин, —
Як до шаблі і до списа
Од неволі в січ неслися,
Уставали всі, як хмари,
Для війни і для покари
В повній згоді всі й один.

— Чуєш, лицарю свавільний,
Чуєш дзвін? . . .
Є в нас скарб з тобою спільний,
Скарб у доленці невільній,
Так вертайся з мандрування
Без бурлацького вагання
Хоч у купі, хоч один.

XXVII. Спиридон Черкасенко.

298. У шахті.

Мокро і темно, немов в домовині,
Випало кайло із рук,
Дихати важко, ломота у спині,
В голову болізний стук.
Чому став?
Не дрімай!
Бери кайло —
Довбай!

Думка єдина: спочити хвилину —
Сили нема довбонуть,
Добре-б підняться та випростать спину,
Свіжим повітрям дихнуть.
Чому став?
Не дрімай!
Бери кайло —
Довбай!

Пізно чи рано? Ще довго робити?
Тягнеться час той, мов рік . . .
Дайте спочити, спочити, спочити,
Дайте заснути . . . навік! . . .
Чому став?
Не дрімай!
Бери кайло —
Довбай!

299. Під землею.

Тут вічна ніч. Але не та,
Що, після стомленого світу,
Клопітну землю обгорта
У ласці тихого привіту.

Тут вічна ніч. Вона не сни
Несе утішнії людині:
Землі занедбані сини
Помалу гинуть в домовині.

Замісто зірок золотих,
Ночей і вроди і принади,
В кутках далеких і страшних
Убогі блимають лямпади, —

Неначе шабаш свій мерці
Сюди зібрались святкувати,
Й свої смердючі каганці
Де-де забули поховати

І розійшлись, і чутно стук
Глухий, зловістний в домовину...
Із всіх кутків могильний згук
Жаха незвичную людину . . .

Тут вічна ніч, тут повно вщерть
Страждання, роспачу і муки,
І звідусюди тільки згуки:
Стук-стук! тут ніч! Стук-стук! тут смерть!

300. В царстві ночи.

Чорно... душно... Сліпить очі,
Впалі груди не дихнуть...
Під землею в царстві Ночи
Квіти сонця не цвітуть.

Та в душі, з віків знебулій,
Ще ясніш горять огні,
І не зникли в млі минулій
Волі жданої пісні.

Виростають вільні крила . . .
Хто-ж стримає нашу міць,
Коли в мури вільна сила
Вдарить громом блискавиць?

Зірвем сонце! — море світла
Кинем в чорную глибінь,
Кинем квіти в рабські житла —
В житла пітьми і тершінь!

301. Спокій.

В білу намітку хтось землю повив —
Хтось соромливий,
В білу намітку з пречистих снігів,
В думу спокійну без руху, без слів —
Чистий, святий, терпеливий . . .

Сонце предвічне, її не чіпай!
Вітре могутний,
Звийся над нею — її не зривай! —
Хай відпочине згріховлений край
В тиші нерушній, нечутній . . .

Ранком імлистим прозорий, блідий
Привид журливий
В срібнім тумані вартує сумний,
В білій молитві поринув своїй —
Чистий, святий, соромливий . . .

302. Пейзаж.

Краса і смерть… Гаї в пожежах,
У смутках осени блакить,
І ліс в небачених одежах
Гучними барвами горить:

Поля в смарагдових отавах,
У плямах чорної ріллі:
Палають в соянних загравах
Далеких гір стрімкі шпилі.

Солодким болем дожидання
Бренить імлиста далечінь,
І будить в безвість поривання
Просторів вільних широчінь.

Свої холодні таємниці
Ховає вод темряве скло.
Десь квилять чайки-удовиці
Над тим, що з літом одцвіло…

І мрійний сум, і сон-покору
Довкола осінь розкида:
В красі барвистого убору
Ступає смерть, як молода . . .

303. Важкі думи.

Важкі, як хмари, думи сірі
Пливуть, пливуть без краю…
В душі моїй, як у міжгіррі, —
Туман пітьми й одчаю.

У серці сум, як мла осіння,
Снує тупі настрої
В нудьги огидне павутиння,
В безрадісні спокої . . .

І ждеш, як вітер з гір зелених
Злетить в німі долини,
Розвіє сум в піснях шалених
Страшної хуртовини! . . .

304. Перед грозою.

Хмари насунулись . . . Тихше! . . . Довкола
Тіні химерні лягли,
Ніби природи пресвітлеє чоло
Думи сумні повили.

Хмари темнішають . . . Тихше! . . . Що буде?
Сльози? Благання? Жалі?
Мукою сповнені висохлі груди
Неньки святої — землі.

Все притаїлося . . . Тихше! . . . З грозою
    Гучно гремітиме грім . . .
Душі знеможені збудить до бою
    Покликом грізним, страшним! . . .

305. Сад.

В обіймах сна затих зелений сад.
Легкий вітрець в гущавині зітхає.
Спокійно спить акацій ніжних ряд,
І соловей ущух . . . мовчить . . . дрімає.

А місяць ллє скрізь сяйво по землі,
Вкриває все злотистим ніжним фльором,
І по саду в прозорій жовтій млі
Тремтять стежки ґратованим узором.

Не ніч — о, ні! — це казка чарівна!
І краще слів таємнеє мовчання,
Все серденько хвилює аж до дна
У тишині журливеє зітхання.

Мовчання — смерть, воно жахає нас,
Коли-ж і смерть красою так багата,
Як сад оцей у пізній ночи час, —
Ладен що-дня й що-ночи я вмірати! . . .

306. Суша.

Межею йду. Гадюкою з-під мене
Біжить вона кудись у далечінь,
А там село, людське життя злиденне
І горенька незмірна глибочінь.

Іду . . . куди? . . . І сам того не знаю.
Дзвенить співець весни десь угорі,
Земля пала, і марево без краю
Далеко котиться в шаленій грі.

Горить . . . пече . . . Усе довкола мліє . . .
Дощу! Дощу! Порепалась земля,
Де-де чорніє мертва ще рілля.

І душу жах пройма, і серце ниє,
Бо Голод-царь крилом вже грізно віє
І пащеку страшенну роззявля . . .

307. Сльози і квіти.

Сльози і квіти у нашім житті
Разом цвітуть,
Будні і мрії ясні, золоті
Поруч ідуть.

Сльози, як роси — немає без них
Пишних квіток.
Тільки у буднях із мрій чарівних
Зівем вінок.

Поки нам точиться наше життя
В буднях нудних, —
В мріях знаходим од них забуття,
Щастя і сміх.

Поки ще серце здолає в сльозах
Муки нести, —
Стелеться квітами довгий наш шлях
Аж до мети.

308. Немає сил.

Немає сил втікти від гучного життя!
Душа болить і рветься геть у височінь,
Бажає там поринути без вороття,
Як в сяйві сонця ночи тінь . . .

Покинь життя, навік од нього відсахнись,
Кохайся і живи в довічній лиш красі,
Лиш їй самій кади, вклоняйся і молись,
Покинь життя принади всі! . . .

Немає сил . . . Бо серця думи потайні —
Усі! усі! — з життя вродились і умруть
В йому, — вони лиш відгуки його смутні:
Нема його — й вони заснуть!

309. Надії.

Ні, не дарма оті, друже, надії
В серці кохалися в нас крадькома,
Тихо бреніли, мов струни живії,
Завжди будили бажання нові, —
Ні, не дарма!

Ні, не дарма вони ясно зоріли:
Люто в житті нас давила зіма,
Палко-ж огні їх нам душу зогріли,
Серце завзяттям в борні запалили, —
Ні, не дарма!

Ні, не дарма! . . . Наше серце палає,
Хочеться жити, боротись з всіма,
Хто нас в дорозі до правди спиняє.
О, не даремно та сила буяє,
Ні, не дарма!

310. Наша туга.

За ціле щастя, за скарби
Не віддамо свої скрижалі —
Своєї давньої журби,
Своєї тихої печалі.
В тяжких злигоднях, у ярмі
Вродилась пісня наша з неї,
І мури темної тюрми
Жахались темряви своєї.

О, наша туго! . . . З тих пісень
В степах, заораних катами,
Нам з пітьми блиснув волі день,
Вінець терновий вкривсь квітками.
Водою повною сторік
Зросилась тучно наша нива, —
Благословенна-ж будь навік,
О наша туго чарівлива! . . .

311. Хвиля.

Хвиля рине, тихо лине,
В шумах гине . . .
Хто-ж ніжніше, ніж ті шуми,
Заколише мої думи,
В хвилі білі їх оберне,
Десь поплине і — не верне? . . .

Тяжко, хвилі, важко, милі,
У знесиллі!
Заспівав би — плачуть струни . . .
Розігнав би у буруни
Співи-гніви, крик шалений,
Обернув би в шум зелений.

Над степами, над ланами
Од нестями,
Знов грозою розітнувся-б,
В дикім бою захлинувся-б,
Впав би, спав би примирений
Де-ж він, де він шум зелений?

312. Казка старого млина.

(Драма.)

Перша дія.

Беріг річки. На другім плані гребля, старий млин, верби. До них спускається високий, скелистий протилежний беріг.

Смеркає: все повито легким прозорим туманом. Чути, як шумить вода. Сходить місяць. Із степу лине ледви чутний, тужливий плач отари.

Дід-мельник дослухається, сидячи на призьбі коло дверей.

Як тільки ніч зашепче, мов та відьма,
Нависне скрізь — в степу і над млином,
В туман легкий повиє верби й скелі,
Приспить дурну зозулю десь у лузі
І викличе на небо тихі зорі, —
То сказ немов на його найде враз:
Одно гуде, плюскоче та співає,
А може грає — добре не розчуєш,
А-ач якої витина старий!
Неначе парубок, якому з жиру
Тремтять коліна до дівчат, а глузд
Тікає геть, горлянка-ж та язик
Спочивку і на хвильку не зазнають —
Іржуть та мелють все, як в добру повідь
Вешняк на річці . . . Хе-хе-хе! . . . Дарма
Твої весняні чари, дідугане! . . .
Зависла ніч, зіходить он-де місяць.
Заснув і занімів до ранку степ —
Не зглянешся, як стане тут Юрко:
Хе-хе . . . А де вже довгій бороді
Змагатися та з кучерями, котрим
Назустріч лине серденько дівоче!

Гай-гай! Цих чар перемогти не кванся.
Шумуй, кипи — я спатиму спокійно.
А спати час . . . (Позіхає и нешвидко зникає в млині.

(З правого боку виходить інженір Вагнер, Крамаренко і робітник Трохим.

Вагнер. Зморився добре я . . .
То розташуймось тут? (До Трохима.) Неси сюди.
Що маєм на візку. Та розпряжи
Коня й пусти попастись на узліссю.

(Трохим зникає.)

Це млин? . . . Яка тут всюди глушина!
Ходили день — все степ, і степ, і степ —
Незайманий, як в перший день творіння.
І ждеш мимохіть дива . . . Слово чести,
Мене більш не здивує, як із скель
Зненацька зявиться до нас сюди
Дикун — тубілець голий, волохатий,
Убє всіх трьох камінним сокирищем;
Розклавши огнище, на нім спряже,
Як вепрів, нас під дикий свій танок
І, скликавши на бенкет увесь рід,
Смакуючи, ковтатиме кістками
Культурную печеню.

Крамаренко (сміється). І не диво! . . .
Тут є місця, де не ступила ще
Нога людська, хіба що вівчарева . . .
Земля обітована . . . Час настане —
І потече враз молоком і медом . . .

Вагнер (скривившись). Занедбана земля . . . Сиділи тут
Десятки років панські покоління,
Мов пугачі в ярах, і брали те,
Що в руки їм плило само, зусиль
Найменших не вживали. Праці, —
Вже не кажу про творчу працю я, —
Не знали зовсім: лінувались навіть
Нагнутись тільки, щоб підняти те,
Чим світ живе, чому кориться, — злото,
Подумать тільки! Під ногами мати
Незлічені багатства — й їх не знати,
Їх занехаять, не шукать! Це й звір,

Або тварина так живуть: їм досить
Того, що щедрая подасть натура,
Як голод знемага . . . Одначе, сядьмо:
Чимало ми сходили. Ноги ниють,
І тіло, мов побите.

Крамаренко. Ось горбок,
Порослий тирсою, і дикий кущ
Неначе кличе нас під захист свій
Спочить. (Падають на траву.)

Вагнер. Замислившись отак буває
Над тим, що бачив тут за кілька день
І що знайшов, крик радощів втримавши,
І злість, і заздрощі сповняють душу.
А потім . . . полетиш на крилах мрій
У царство казкове! Бентежна думка,
Фантазія нестримна пензлем дивним
Одну за одною величні, пишні
Малює враз можливого картини.
Ах, чом це не моє! Десяток літ . . .
Ви розумієте — один десяток —
І краю ви цього вже не пізнали-б.
Мов срібні блискавиці, вздовш і вшир
Степи порізали-б із криці рейки,
І з скрежетом і криком поповзли-б
По них рухливі змії вогняні
Туди, на південь, аж до моря. Скрізь
Огневим реготом страховищ дужих
Збудив би цю прадавню, мертву тишу,
Як регіт хмар грозових будить ніч.
І царство сна, і царство забуття
Я обернув би дужою рукою
У царство творчого життя і праці.
Де силу взяв би я, щоб те зробить?
Вона отут, занедбана під нами
Лежить віки, тисячоліття й спить,
Мов та царівна казкова, чекає
На лицаря свого . . .

(Замовкає й дослухається до шуму води.)

Вода шумить.
Зіходить срібний місяць. Тихий степ
Снить дивними й старими снами, -
Спокійну душу має . . . З року в рік
Все теж — зворушлива краса і сон.
О, дужим будь! — у-мить заколисає,
Як все навкруг віками присипляє.
Теж сила . . .

Подорожній (звляється по той бік на скелі, озирається навкруги й гукає).
Гей! Чи є хто тут живий?
Чи по степах та диких хащах цих
Ховаються вовки лиш сіроманці
Та, я, мов неприкаяний, блукаю? . . .

Крамаренко (голосно). Ти хто-ж такий?

Подорожній. Спитай у вітра, — хто він,
Куди летить і де спочивок знайде.
Спитай у хмарки в день ясний, погожий,
Куди блакиттю шлях її послався,
Та буйним де розіллється дощем.

Вагнер. Якийсь причинний.

Крамаренко. То ступуй сюди,
Як знайдеш брід!

Подорожній (спускається). Тут гребля, бачу, є

(Зникає. Трохим приносить кошик і речі до постелі, сам іде до візка.)

Крамаренко (готує до вечері). Цікаво, хто це.

Вагнер. Певне, волоцюга,
Гонивітер, якому тісно всюди,
Де люди є, закон та обовязок —
Не згук порожній у повітрі, де
В обіймах їх здихає звір в людині,
Проклятий, стоголовий звір, який
Потворою страшною на шляху
Великих і премудрих простягнувся.
Багато злине часу, як його
Всевладною рукою загнуздають,
Та піде він, надхилений, конем
Слухняним і покірним аж туди,
Де на верховинах життя сияє
Єдиная мета для всіх — Культура.

Крамаренко. Далекий шлях — кінця не видко.

Вагнер. О,

Немає меж змаганням чоловіка,
І думки творчий льот сягає зір
І їх, як цифр кольони на папері,
Шикує він в системи дивно-згодні . . .

(Подорожній зявляється біля млина, оглядає місцевість, потім простує до них.)

Крамаренко (углядівши його). Іде сюди.

Вагнер (стежить за ним.) О, я не помилився.

Крамаренко. Ви не їсте нічого?

Вагнер. Я не знаю, —

Чи то знемігсь, блукаючи ввесь день,
Чи може спека так мене звялила,
Що сон змагає . . . Гей, Трохиме!

Трохим (виходить). Ось я.

Вагнер. У тім млині запевне хтось живе:

Спитай там молока. Ось гроші на.

Трохим. Я в-мить. (Іде до млина).

Подорожній. Добривечір, панове, вам!

Щаслива зустріч. Цілий день мандрую
І жадної душі, крім чабана,
В пампасах цих не бачив я живої.

Вагнер (стомлено). Прошу сідати, вбогую вечерю

Із нами поділити.

Подорожній (скидає сакви). Вельми вдячний!

Та в мене де-що є. (Сідає).

Крамаренко. Надалі те

Сховайте ви: в нас вистарчить про всіх.
Пан інженір наш підтоптавсь нівроку
І важить лиш на сон, а ми удвох
У беседі поважній . . .

Подорожній (здивовано). Інженір?

Що чую я? Всевладная кишеня
Й сюди вже стежку топче . . .

Вагнер (спалахнувши). Не кишеня, —

Культура це. Культуру ми несем.

Подорожній (вечеряючи). Одно одного варт . . .

Трохим (приносить глек молока). Ось маєте.

Вагнер (наливає й пє). Куди і звідкіль ідете і хто ви?

Подорожній. Хто я? Коли-б же знав хоч сам про те.

Вагнер (здивовано). Та десь же народились ви колись
І щось робили досі?

Подорожній. Безперечно.
Не з глини хтось зліпив мене, як Бог
Прадавнього Адама. Спосіб цей,
Коли-б його розкрити таємниці,
Дістав би враз найбільші привилеї,
Бо, знищивши права на нарождення,
Дав змогу-б знищить право й на життя . . .
А я родивсь, як всі, й турбот чимало
Своїм цим вчинком де-кому завдав —
І от блукаю скрізь. А де вродивсь? . . .
Сказать не легко . . . В пишнім квітнику
Зростають чудо-квіти. В діяманти
Що-день вбірає їх рожевий ранок
І злотом уст цілує ніжно сонце.
Літаючи метеликом прудким
По квітах життьових, поет натхнений
Склада про них поему . . . А проте . . .
Це край, знайомий більш таким, як ви . . .
В другім краю чарівнім я вродивсь,
Про нього вам поеми не складуть . . .
В долині сліз теж квіти розквітають:
Крівавії троянди ран глибоких,
Бліді лілеї голоду, хвороб,
Найрозмаїтіший квітник у світі,
І смертности яснії хрізантеми
В чаду їх ароматів голова
Завжди в огні . . . Моя це батьківщина.

Вагнер (дрімаючи). Це казка беззмістовна.

Подорожній. О, як би!
У тім краю давно умерла казка . . .
Оганьблена, як паплюга остання,
Знесилена од праці й ран крівавих,
В тяжкім ярмі, у морі сліз пекучих
Умерла казка та. .

Крамаренко (прибірає в кошик вечерю й лягає). Куди йдете?

Подорожній. Шукать води живої по світах.
Щоб казку воскресить.

Вагнер. Даремна річ.
Хто вмер, того ніхто не оживить.
Готуйтесь вислухати казку дужих.

Подорожній. Хто сам не вмер, того жива ще мрія.
Зорею провідною в далині
Горить вона . . . Іди туди, іди . . .

(Дрімають. З млина, дослухуючись до шуму води, виходить Маряна й підходить навшпиньках до млинового колеса, з робленим жалем промовляючи.)

Маряна. Знов співаєш? (Перехиляється до води). Білим шумом.
Розіслалась борода,
Очі — леле! — повні сумом.
Ллються сльози, як вода.
Бідний діду! Од кохання
Зникла геть твоя пиха.
Ось стривай! (Підходить до колеса.) Твої зітхання
Я утишу . . . (Бризкає водою й відскакує). Ха-ха-ха! . . .

Вагнер (підводиться на лікоть і стежить за сценою). Це-ж хто? Із ким вона?

Крамаренко. Русалка.

Подорожній. Казка.

Маряна (голосно сміється). Глянь, — розгнівавсь! Вир глибокий
З пересердя закрутив . . .

(Перестає сміятись і вдає з себе засмучену.)

Діду мій, зеленоокий,
Засмутив мене твій гнів.
Чи такого-ж привітання —
Моя доленько лиха! —
Сподівалась я? (Хапається за серце.) Ридання
Тиснуть серце . . . (Нахиляється й раптом бризкає водою). Ха-ха-ха!
(Одскакує.)

Вагнер. Та хто вона?

Крамаренко. Причинна мабуть.

Подорожній. Казка . . .

Вагнер. Жартує з ким?

Подорожній. А з дідьком водяним . . .

Вагнер. Яке дикунство!

Подорожній. Так . . . культури ще,
Либонь не скоштувала. (Здалеку чути сопілку

Вагнер (дослухуючись). Грає хтось?

Краматенко. Сказати-б вітер, дак нема.

Подорожній. То степ
Нічну свою мельодію співає.

Маряна (зачувши спів, крутиться в танку). Ген в тумані
З тих верхів
Рине-плине у долину любий спів.
Геть зарані!
Щезни в мить!
Хай ковбаня від кохання схолодить.
Чи-ж старому,
Діду мій,
Сяють зорі, світить місяць золотий?
Геть додому
Аж на дно.
Де холодна постіль жде тебе давно!
Чи то-ж сивій
Бороді
Залицяння, упадання молоді?
У дрімливій
Глибині
В тихих водах ти засни собі на дні . . .

(Юрко переходить греблю. Маряна кидається йому назустріч, повна сміху й жаги.)

Маряна (бере його за руку й веде до колеса).
Чіплявся знов . . . Тиглянь: зачув, тікає . . .

(Чути, як вир реве й стихає раптом. Вони розкотисто регочуть, викликавши в скелях дзвінку луну. Юрко притуляє до уст сопілку. Маряна крутиться в жагучім танку.)

Вагнер (зачарований). Вона хороша, певне, хоч дикунка.
Весняний ночи сон . . .

Подорожній. Не сполохніть . . .

Вагнер. Холодним розумом ладен повірить,
Що казка — не фантазії палкої
Є витвір, що вона — чарівна дійсність.

Подорожній. У кожного своя усюди казка,
І кожний з нас творець своєї казки, —
Барвистих мрій і золотих ілюзій.

Хоч смішно це, але у цім життя!
Фантазія дала таким, як ви,
Широкі й дужі крила, силу й міць.
На них літаєте в світах і казку
Створили ви, якій імя — культура.

Вагнер. Не казка це, а факт.

Подорожній. І казка — факт
На певний час. Живе тут казка степу,
Як легіт — ніжная, як фея — красна,
І все навкруг — і степ, і срібні хвилі.
І дикі скелі, й хмари у блакиті,
І вільний вітер, ніч і день, — усе
Живе. Але я почуваю вже,
Що йде нова натомісць казка — ваша.
І казка степу вмре, як ваша прийде.
А там заявиться нова, і вашій
Умерти доведеться... (Помітивши, що Вагнер дрімає й собі вкладається).
На добра-ніч!..

(З млина виходить дід-мельник, щось каже Маряні, показуючи рукою на нічліжан і знову йде в хату. Маряна з цікавістю дивиться в їх бік, потім потиху йде до них. Юрко, граючи, стежить за нею.)

Вагнер (почувши ходу, одкриває очі й підводиться). Хто тут? (Угледівши Маряну.)
Хто ти, мій привиде прекрасний!

Маряна (зупиняється). Це я. Ви брали молоко?

Вагнер (стає на ноги). Так, так...
Ввесь час я слухав голос твій чарівний.
Очима стежив за танком, і сон
Тікав з очей знеможених моїх
Дитинства привиди вставали у думках.
Тут казка-мрія в дійсність обернулась.
Русалка, певне, ти?

Маряна (здивовано). Я — мельниківна.
Прийшла за глечиком від молока.

Вагнер (кривиться; підходить, бере її за руки й зазирає в вічі).
Ти мельниківна? Ні, не вірю я.

(Юрко перестає грати й стежить за ними.)

Маряна. Їй-бо...

Вагнер. Чи бачив хто, щоб в мельниківни,
Замісць очей, виблискували зорі?
Щоб на устах троянди паленіли?
Не може бути брів таких у неї! . . .
Не крийся і скажи: ти королівна?

(Бере її злегка за стан.)

Маряна (сміючись, обережно визволяється й бере глека).
Ви смієтесь? . . . Я мельниківна. (Хоче йти.)

Вагнер. Одну хвилиночку . . . стривай . . .

Маряна. Та хто ви?

Вагнер. Хто я? Про те дізнаєшся за рік.

Маряна (з зацікавленням). Чому за рік? І як про те дізнаюсь?

Вагнер. Вернусь сюди.

Маряна. Чого?

Вагнер. Щоб оживить
Степи ці мертві . . .

Маряна (здивовано). Мертві?!

Вагнер. . . . і голі скелі.

Маряна. Тут все живе. Он спить і диха степ:
Як тільки сонечко позолотить
Шпилі цих скель, то він загомонить,
Озвуться скелі голосно луною.
Ген-ген у лузі закує зозуля,
Зашепчуть верби з вітром-пустуном
І зашумить шовковая трава;
До сонця річка радо засміється . . .

Вагнер (нетерпляче). Все так, моє дитя . . .

Маряна. Тут все живе —
І хвилі кучеряві й тихі зорі,
Як тільки зійде місяць золотий, —
Засне все навкруги, то із води
Мене чарує дідько водяний . . .

Вагнер. Ах, знаю я! . . . Людей . . . людей нема!

Маряна. Людей нема? . . . Юрко і дід . . . Доволі!
Навіщо більш

Вагнер. Навіщо? Я скажу, —
Уважно слухай і запамятай.
(Знов бере її за стан рукою.)

Хоча-б на теє, щоб краса твоя
У пущах цих та марне не загибла.

Маряна. Мені то що?

Вагнер. Пишатися на людях.
На те й краса, щоб з неї любували.
Цвіте та марно квітка, на яку
Не впав ні разу вдячний погляд людський,
І самоцвіт коштовний є подібним
До каменю звичайного, коли
Ніхто не зна, ніхто його не бачить.
Ти квітка та, ти самоцвіт коштовний
Вродилась ти на те, щоб чарувать . . .

Маряна (сміється). Ото! Чи відьма-ж я, щоб чарувати? . . .

Вагнер (скрививши́сь). Фе, відьма . . . з дивних уст такі слова! . . .
Не відьма, а краса . . . Ти чарівниця!

Маряна. Та, Боже, крий! Ніколи в світі я
Не чарувала . . .

Вагнер (сміється). Ні? . . . То зачаруєш.
Коли краса твоя перед людьми
Веселкою блискучою засяє.

Маряна. Перед людьми? Нема-ж їх, де вони?

Вагнер. Зжену я безліч їх у нетрі ці,
І виросте там місто гомінке,
Де степ буяв і тирса шелестіла.

Маряна. Та хто-ж ви — граф, чи князь, чи пан вельможний,
Що вас послухають вони?

Вагнер. Я той,
Хто цій пустелі скаже: оживи!
І в-мить вона, як в казці, оживе.

Маряна. Це правда?

Вагнер. Так.

Маряна (відступає). Ви чарівник, виходить?
Мені вже страшно, далебі.

Вагнер. Чого?
Тобі нема чого боятись . . .

Маряна. Чом?

Вагнер. Бо ти сама вродилася на те,
Щоб панувать.

Маряна. Над ким?

Вагнер. Над усіма.
Хто буде тут, і над усим, що я
Зроблю . . .

Маряна. А що-ж ви зробите?

Вагнер. Побачиш.
Людей пошлю під землю за скарбами.

Маряна. Хіба ви знаєте, де ті скарби
Заховано?

Вагнер. О, так, я знаю все.

Маряна (сміється). Ого! То ви і справді чарівник . . .
А що робитимете з ними ви?

Вагнер. Я вже сказав. Створю новую казку.
Я розведу такі огні, що з сонцем
Поборяться вони страшним проміттям,
І все навкруг од стогону машин
Прокинеться до справжнього життя.
Зруйную все в степах, щоб на руїнах
Спорудить царство дужих. Ти-ж мені
Сиятимеш в змаганнях творчих духа,
Як добрий ґеній мій . . . За мною підеш?

Маряна. Куди? Я й не второпаю, про що ви . . .
А млин, наш млин?

Вагнер. Що млин? На скелях тих
Збудую я палац тобі роскішний
І сад, як рай, круг нього розведу,
Вберу тебе, мов пишну королівну . . .
Куди не подивись — усе твоє,
Чого не забажай — вродилось тут.
Я сам — в ногах твоїх . . . Люби мене . . .

(Обнімає її й шепітує палкі признання.)

Подорожній (піднімає голову). Пан інженір, як бачу, гав не ловить. —
Він навіть сон солодкий залишив,
Щоб раптом розпочати творчу працю.
Не злий початок . . .

Крамаренко (сміється). Спіть, не заважайте.

Подорожній (лягає). Цікаво знати все-ж таки — чого
Занесло вас у цюю глушину?

Крамаренко. Пан Вагнер розвідки тут розпочав
На землях будучого тестя.

Подорожній. Тестя?

Крамаренко. Так. Землі пребагаті.

Подорожній. Хто-ж той тесть,
Коли не таємниця це?

Крамаренко. Старий
Тутешній дідич — пан Таран.

Подорожній (раптом сідає). Таран?!

Крамаренко. Чому так здивувалися?

Подорожній. Невже
На пана Вагнера припав її,
Вільнолюбивої Сусанни, вибір?

Крамаренко. Марії тихої скажіть.

Подорожній (з пільгою). Марії? . . .
Так, так. Виходить, в неї є сестра?

Крамаренко. Ви знали їх? . . .

Подорожній. Скажіть, звідсіль далеко
Живуть вони?

Крамаренко. А далеченько пак:
Як рушить зараз берегом ріки,
То сонця схід зустрінете у них.
А ви хіба туди йдете?

Подорожній. Як сонце
Позолотить шпилі похмурих скель,
В дорогу рушу я. Вона ще тут,
Я сподіваюсь?

Крамаренко. Бачив я обох
Днів три тому.

Подорожній. І скоро шлюб в Марії?

Крамаренко. О, ні: принаймні аж за рік.

Подорожній. Чому
Пан Вагнер мусить довго так страждать,
Нудити світом од кохання? Чудно.

Крамаренко. За рік же цей повинен показати
Усім наочно він, що не химери
Всі домисли його, — що тут, в степах
Лежить руда в землі.

Подорожній. Я розумію:
Й за це у нагороду в Тарана
Дістане дочку із степами. Так?
Ну, що-ж: як бачу я, то він не дурень.

Крамаренко. Вони кохаються . . .

Подорожній. Це видно . . . гляньте . . .

(Показує на Вагнера, що обняв Маряну й цілує.)

Крамаренко. То байдуже: веселий жарт мимохідь.

Подорожній. Що жарт, то жарт: боюся тільки я,
Щоб не скінчивсь веселий жарт сльозами.
Чабан отой, по нім я помічаю,
Не зовсім жарти тії уподобав.
Кипить, немов окріп. Ось гляньте, гляньте . . .

(Юрко підбігає обурений, хапає на плечі Вагнера й одкидає його на бік, бере Маряну за руку й тікає до млина.)

Маряна. Ой, леле, ти це, Юрку?

Вагнер. О прокляття!
Дикун! Розбійник! . . .

Крамаренко (схоплюється, підбігає до Вагнера й нахиляється над ним).
Що він вам зробив?
Поранив? Ні?

Вагнер (підводиться). Байдуже . . . налякав.
А ви ще не спите?

Крамаренко. Тікає сон,
Коли цікаву казву чуєш.

Вагнер. Так.
Цікава казка, дивна і принадна.
(Дивиться, як обурена Маряна змагається з Юрком.)
Ви бачите. — вона його не любить.
Вона обурена, що він так нагло
Нам перебив нічну розмову нашу . . .

Крамаренко. Нехай, нам спати час: коротка ніч.

Вагнер. Так будем спати ми, а на світанку
До діла знов . . .!

(Вкладаються обоє. Розгнівана Юрком, Маряна одпихає його від себе й ховається у млині. Він якусь хвилю стоїть коло дверей і грає; вона не виходить. Тоді Юрко ламає сопілку об коліно, хутко переходить греблю й зникає в скелях.)

Крамаренко (засипляючи). І знову тихо скрізь . . .

Вагнер (засипляючи). А в тиші цій літають сни звабливі
І казку заплітають . . .

Подорожній. Увірвалась.

(По хвилі з млина, озираючись навкруги, виходить Маряна; переконавшись, що Юрка нема, вона тихо сміється до шуму води, погрожує кулаком водяникові, потім потиху прокрадається до нічліжан, стає навколішки коло Вагнера і, любуючи, довго дивиться на нього).

(Вагнер одкриває очі; побачивши її, раптом сідає. Маряна, поклавши палець на уста й показуючи на тих, що сплять, дає знак мовчати, потім міцно обовиває його шию руками й палко цілує. Коли він хоче відповісти тим самим, вона, сміючись, вириваться, тікає до млина, по дорозі піднімає камінь, жбурляє весело у воду і зникає у млині.)

Вагнер (повернувшись на місці, зачарованим поглядом слідкує за нею.)
Прекрасний сон приснивсь . . .

Подорожній. Не пробудіться.

Вагнер (не повертаючи голови). О він ще тільки розпочавсь для мене.
Кінця не видко ще. Початок казки,
Що тут в степах цих заплелась . . .

Подорожній (перевертаючись на другий бік і засипляючи). Початок
Не злий . . . який то буде їй кінець?!

— —